Bavianen en slijkgeuzen

Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt

A.Th. van Deursen

bron
A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Van Wijnen, Franeker 1998 (derde druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/deur002bavi01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

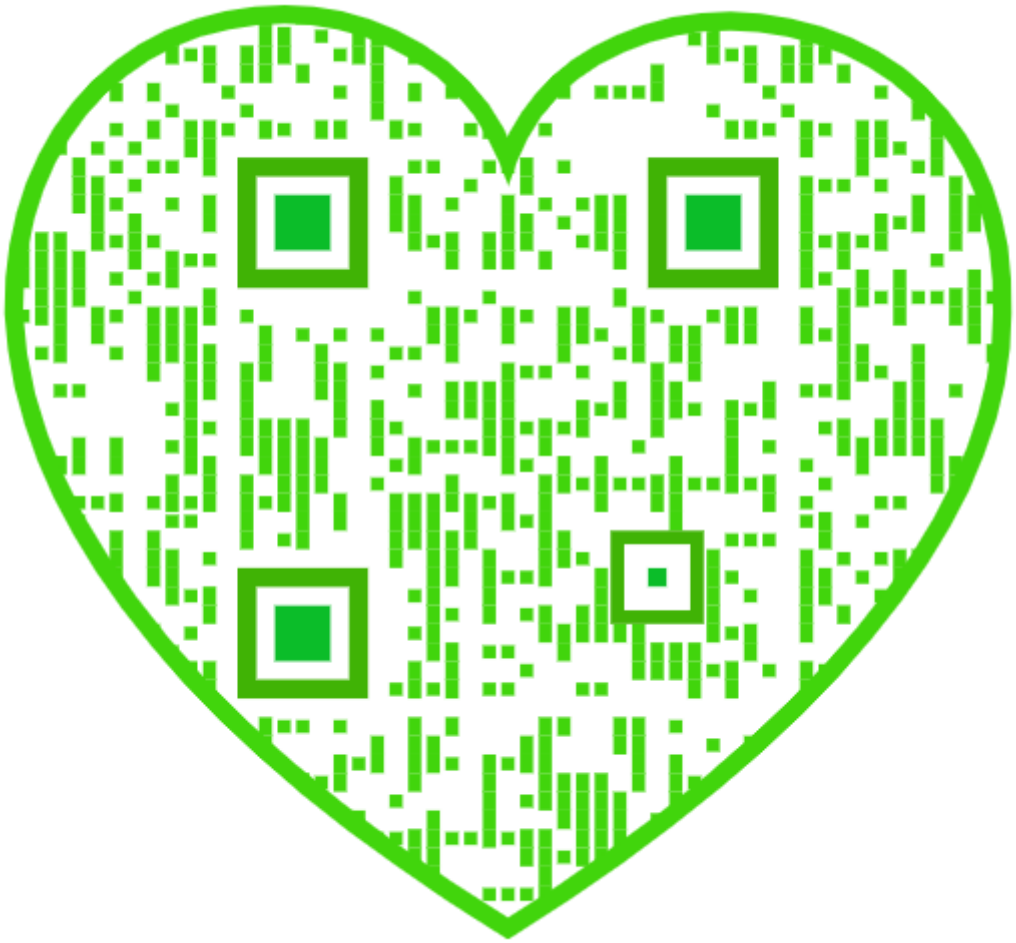

Gebezigde afkortingen

Acta	Acta van de classis
A.R.A.	Algemeen Rijksarchief, Den Haag
G.B.	Gemeentelijke Bibliotheek
Not.	Notulen van de kerkeraad van
Res.	Resolutiën

Woord vooraf

‘Mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten’. Met deze boodschap aan zijn vrouw nam de remonstrantse predikant Hendrik Slatius in 1623 afscheid van het leven, dat hij als samenzweerder tegen de veiligheid van de staat had verbeurd. Hij behoort tot de zeer weinige Nederlanders, die op het schavot gebracht zijn om hun haat tegen de leer en volgelingen van Calvijn. De martelaarskroon heeft hij er niet mee verdiend, want de rechtmatigheid van dit doodvonnis is nooit in twijfel getrokken. Doch wel hebben zeer velen sindsdien Slatius' belijdenis tot de hunne gemaakt: mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten. Daarbij dachten ze gewoonlijk niet in de eerste plaats aan het lijdende en strijdende calvinisme van de zestiende eeuw, dat zelf martelaren voortbracht, en kracht gaf aan de opstand tegen Spanje. Maar van Petrus Datheen tot Abraham Kuyper heeft het triomferend calvinisme altijd een slechte pers gehad, ook dus de zegevierende Dordtse synode van 1618 en 1619.

Toch streefden de overwinnaars van Dordrecht hetzelfde doel na als hun voorzaten van de zestiende eeuw. De calvinisten hebben eerst een plaats voor hun kerk willen veroveren in de strijd tegen Spanje. Toen de opstand in Holland eenmaal geslaagd was, hebben zij geen moeite gespaard om te zorgen dat deze kerk hun eigen calvinistische type zou gaan vertonen. Dit calviniseringsproces mocht nog maar nauwelijks voltooid heten, toen de remonstranten met steun van de Staten van Holland een poging ondernamen die kerk toch weer van binnen uit te veranderen. Het calvinisme bleek echter sterk genoeg om de aanval af te slaan. Dordrecht besliste dat de hervormde kerk voort zou gaan op de sinds 1572 ingeslagen weg.

Deze ontwikkelingen willen wij in dit boek voor de provincie Holland gaan schetsen.

Het eerste deel beschrijft de hervormde kerk zoals ze was en zoals ze wilde zijn ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt, onder invloed van de calvinisering. Het tweede deel tracht duidelijk te maken hoe en waarom de remonstrantse acties mislukten. In beide delen staat de gemeente centraal, het kerkvolk. Gewone lidmaten, als massa gezien, maar ook als individuen. Waarom gingen ze naar de hervormde kerk? Wat zochten ze, wat vonden ze? Had hun kerkgang veel of weinig te maken met hun dagelijks

leven? Ervoeren ze de godsdiensttwisten van het twaalfjarig bestand als hun eigen zaak, en namen ze er persoonlijk aan deel?

Wie op zulke vragen antwoord zoekt, komt voor verschillende problemen te staan. In de eerste plaats heeft het moderne, kwantitatief gerichte onderzoek de historicus in staat gesteld de uitwendige levensomstandigheden van vroeger tijden beter te leren kennen. De kwalitatieve geschiedschrijving kan echter van deze methoden minder gemakkelijk profiteren, als zij in de historische werkelijkheid wil binnendringen. Ze kan minder zekerheid bieden, en blijft speculatiever van aard. In de tweede plaats is juist de bevolkingsgroep die wij hier op het oog hebben het moeilijkst kenbaar. De ontwikkelden, de culturele élite, laten doorgaans zelf getuigenis na over hun doen en laten. Volkscultuur, daarbij inbegrepen het kerkelijk leven van dat volk, is dikwijls alleen te reconstrueren met indirecte middelen. In de derde plaats is in de beschrijving van zeventiende-eeuws geestelijk leven de aandacht veelal uitgegaan naar het aparte en bijzondere: collegianten, reformateurs, mystici en irenici. Het meest algemene - de hervormde gemeente - heeft altijd relatief gesproken de minste belangstelling genoten.

Geheel en al oplosbaar zijn deze problemen niet. Ik meende dat de moeilijkheden slechts op één manier enigszins te ondervangen waren: door een zo breed mogelijke oriëntatie in het bronnenmateriaal. Vooral natuurlijk kerkelijke bronnen, dus kerkeraadsnotulen en classicale acta. Maar verder ook correspondentie van overheidsorganen, papieren van de criminele justitie, pamfletten, stichtelijke lectuur, letterkundige geschriften, stads- en dorpsgeschiedenissen. Tot op zekere hoogte heb ik daarbij naar volledigheid gestreefd, maar juist dat streven legt ons altijd beperkingen op. Daarom heb ik mij bepaald tot de provincie Holland, omdat deze het best kenbaar is, de meeste algemene betekenis heeft, en het meest in beroering gebracht is door de bestandstwisten.

Echter ook redenen van zuiver practische aard hebben de omvang van het onderzoek begrensd. Het materiaal is verzameld in Den Haag. Daarom heb ik vrijwel geen pamfletten geraadpleegd uit andere collecties dan die van de Koninklijke Bibliotheek, noch ook stukken uit de Hollandse gemeentelijke archieven. Belangrijker nog is dat ik niet alle kerkeraadsnotulen in handen heb gehad. Van de Amsterdamse heb ik afgezien, in goed vertrouwen dat ik hier wel op de boeken van dr. R.B. Evenhuis kon afgaan. Om dezelfde reden heb ik de acta van de classis Dordrecht niet geraadpleegd voor de periode die dr. C.A. Tukker in zijn dissertatie heeft ontsloten. Maar overigens heb ik wel de medewerking ingeroepen van alle hervormde kerkelijke archiefbeheerders, voor de raadpleging van notulenboeken ouder dan 1625. De meerderheid bleek bereid deze kostbare bezittingen tijdelijk in het Algemeen Rijksarchief te deponeren. Een minderheid meende dat niet te kunnen verantwoorden, en wilde alleen raadpleging ter plaatse toestaan. Ik kan dat standpunt begrijpen, maar de tijd ont-

brak mij voor een archiefreis van enkele maanden langs twintig Hollandse steden en dorpen. Ik heb mij daarom tevreden gesteld met de notulen van de veertig die wel meewerkten. Ik betuig hun daarvoor gaarne mijn dank, in het bijzonder de archivaris van de hervormde kerk, dr. J.P. van Dooren.

Zo kwam dus in het bronnenmateriaal een volstrekt willekeurige selectie tot stand, maar de betrouwbaarheid van de verkregen resultaten wordt daardoor vermoedelijk niet aangetast. Op één belangrijk punt blijft desalniettemin kritiek zeer goed mogelijk: men kan menen dat het beeld van de hervormde kerkganger scherper zou worden als wij hem konden neerzetten tegen de bredere achtergrond van de gehele Hollandse volkscultuur in de ruimste zin van het woord. Dat is inderdaad ook mijn overtuiging. Practische bezwaren - de omvang van dit boek, en de subsidiëringsmogelijkheden - hebben de realisering van dat plan echter belet. Ik hoop evenwel dat deze studie nog eens binnen niet al te lange tijd een complement zal kunnen vinden in een monografie over de Hollandse volkscultuur. Niettemin zou ik wensen dat toch ook dit boek in deze vorm al iets kan bijdragen tot het begrijpen van gewone Hollanders in de vroege zeventiende eeuw.

Om hen is het begonnen. Vandaar ook de titel Bavianen en Slijkgeuzen, schimpnamen uit de volkstaal, in plaats van het neutralere Remonstranten en Contra-Remonstranten. Natuurlijk is het onmogelijk de bestandstwisten te bespreken zonder iets te zeggen over Arminius en Gomarus, of Maurits en Oldenbarnevelt. De vragen waarop we vooral antwoord zoeken rijzen echter niet in de vergaderzaal van de Staten van Holland of in de auditoria van de Leidse universiteit, maar in de dorpskerk, in de herberg, en niet zelden ook midden op de straat waar de passie zich in het naroepen van slijkgeuzen of bavianen kan ontladen. Zeker bedoelt deze titel niet het belang van het bestandsconflict te relativeren, integendeel. Veeleer is dit boek resultaat van de overtuiging dat die strijd met grote ernst en volledige inzet gevoerd werd, juist op het niveau van de bavianen en de slijkgeuzen.

A.Th. van Deursen

Woord vooraf bij de tweede druk

Zeventien jaar zijn verlopen sinds de Bavianen en Slijkgeuzen het licht zagen. De eerste oplage raakte vrij spoedig uitverkocht, terwijl de vraag naar het boek bleef bestaan. Het stemt daarom tot voldoening, dat nu een tweede uitgave kan verschijnen.

Om voor de hand liggende redenen moet het om een ongewijzigde herdruk gaan. Na zoveel jaren is dat misschien ook wel het beste. Alle verwijzingen in de bestaande litteratuur hebben immers betrekking op de pagina's van de eerste druk.

Eén ding zou ik zeker veranderd hebben, en dat is de benaming hervormde kerk. Sindsdien ben ik mij er eigenlijk pas goed van bewust geworden, dat de kerkhistorici voor dat tijdvak liever van de gereformeerde kerk spreken. Het was beter geweest hen daarin te volgen. Gelukkig zijn beide namen even mooi, en bedoelen zij hetzelfde.

Rest mij de uitgeverij Van Wijnen te danken voor haar blijkens deze heruitgave in het boek geïnvesteerde vertrouwen. Ik hoop dat de lezers dat niet zullen beschamen.

Amstelveen, 1991
A.Th. van Deursen

I Algemeen karakter en organisatie van de hervormde kerk

Wie vertrouwd is met de vroege zeventiende-eeuwers, weet dat ze weinig spreken van de hervormde of de gereformeerde kerk, maar veel van de christelijke gereformeerde religie. Geen toeval zeker; men wilde de binnenslands bestaande kerkelijke organisatie niet zien als een besloten nationaal instituut, als een op zich zelf staande grootheid, maar als de locale verschijningsvorm van een veel groter geheel. De reformatie vestigen, dat was niet de oprichting van een nieuw bijzonder kerkgenootschap, maar de aanvaarding van iets dat elders al bestond, namelijk de christelijke religie in de gedaante die zij met de reformatie had aangenomen.

Wat betekende dat nu eigenlijk concreet, de christelijke gereformeerde religie in Holland in te voeren? De mannen die na 1572 in de kerk de leiding namen, de predikanten, waren in grote meerderheid aanhangers van het calvinisme. De christelijke religie die zij kenden en verbreidden, had het eerst te Genève een duidelijke gestalte gekregen. In Zwitserland, Duitsland, Schotland, Frankrijk en Hongarije had dit calvinisme zich reeds een plaats veroverd, en ondanks zijn jeugd vaste vormen aangenomen, die de basis legden voor een reformatorische traditie. Zodra zich nu deze kerk ook in Holland ging installeren, stelde zij zich met deze traditie in één lijn op[1]. Een typerend blijk van die gezindheid was het, dat de particuliere synode van Zuid-Holland in 1588 aan Herman Herbertsz. - een van de weinigen, die niet in de pas meeliepen - het dringend advies gaf de institutie van Calvijn te lezen[2]. En zekere Dirck Kemper had reeds in 1580 van de Delftse predikanten beweerd, dat zij ‘in Calvini woorden gesworen hadden en wanneer Calvinus seyde datter gheen Godt en waere, dat (zij) tselve oock om zijnentwille zouden toestaen’[3]. Het mag sterk uitgedrukt zijn, maar blijkt toch niet een uitbundige bewondering voor Calvijn bij de excommunicatie van een lidmaat te Oudewater, aan wie men onder meer voorwierp dat hij de predikanten had gelasterd, ‘ja de voor-

1 De Dordtse synode van 1574 besloot zich met een moeilijke vraag te wenden tot ‘die van Geneven en Heidelberg’, Kerkelijk handboekje, p. 87. Practisch alle synoden waarschuwden, dat men buitenlandse kerken niet mocht verachten om een of ander middelmatig gebruik.
2 Reitsma en Van Veen, II, p. 321.
3 Jaanus, p. 116.

naemste der kercken selve, als Joannes Calvinus, den loffwaerdigen man'[4]?

De eerbied voor Calvijns persoon ging natuurlijkerwijze samen met volledige aanvaarding van de internationale calvinistische reformatie, die in de praktijk ook een zeker gezag leek te krijgen. De classis Amsterdam vroeg in 1601 aan de Noordhollandse synode, of men de kerkelijke ambten ook open mocht stellen voor mannen, wier vrouwen geen lidmaten waren, of wier kinderen buiten de schuld van hun ouders in ongehoorzaamheid leefden. De kerkeraad van Edam gaf toen als zijn oordeel, dat men zich in het algemeen aan het voorschrift van Paulus zou moeten houden[5], 'doch daer wtnemende gaven zijn, mogen gebruyckt worden nae het exempel Mosis, wiens vrouwe niet met de besnijdinge hielde[6], item Samuels kinderen ongehoorsaem[7], item eens predicants eertijts van Gorcums vrouwe, item Johannis à Lasco vrouwe wederdoopsch'[8]. Men zal wel het verschil in formaat gezien hebben tussen Mozes en de dominee van Gorinchem, maar beider voorbeeld kon toch tot bekrachtiging dienen, in dit geval ook als nadere explicatie van een bijbelse norm. Trouwens, diezelfde kerkeraad van Edam had al eens in 1594 aan zekere maatregel zijn goedkeuring gehecht, met het getuigenis: is bevonden, 'den woorde Godes, onser algemeener reformatie ende kerckenordeninge gelijckformich te wesen'[9] - wel niet als gelijkwaardige, maar toch alle drie als zeer gewichtige leefregels.

De instemming met algemene reformatie en kerkenordening betekent enerzijds, dat ieder zich behoort te houden aan de kerkelijke zeden en reglementen. Indien enigszins mogelijk, moeten de plaatselijke kerken in het bezit zijn van de kerkenordening en de synodale voorschriften[10]. Gaat enig predikant in tegen ''t gemeen gebruyk aller kerken hier te lande'[11], dan komt hij zeker met de kerkelijke vergaderingen in conflict, en misschien zelfs met de magistraten. De commissarissen die in 1605 de vergaderingen van de Hollandse synoden moesten bijwonen, ontvingen opdracht niet te 'gehengen eenige nieuwicheyt, tegens het gemeene gebruyck'. De rust in de kerken immers was het best gediend met 'schuwinge van alle nieuwigheden (strydende tegens de gewoonte ende het ghebruyck)'[12].

Anderzijds valt onder dat gemeen gebruik niet alleen de aanvaarding

4 Not. Oudewater, 7 aug. 1610, acte van excommunicatie voor Willem Bouwensz.
5 I Timotheüs 3 : 4.
6 Exodus 4 : 24-26.
7 I Samuel 8 : 1-3.
8 Not. Edam, 4 juni 1601.
9 Alsv., 22 jan. 1594.
10 Not. Hillegersberg, 9 mei 1608; Tukker, p. 18; Evenhuis, I, p. 130.
11 Bor, III, 30e boek, f. 48, gezegd van ds. Blokhoven van Utrecht, die het ambt van ouderling overbodig achtte (1593).
12 Res. Holland, 1605, p. 207.

van een presbyteriale kerkenordening, maar ook van de internationaal aangenomen calvinistische leer. Reeds de Dordtse synode van 1574 verlangde van alle predikanten ondertekening van 'de confessie en artykelen'[13], dus van de Nederlandse geloofsbelijdenis, en bij hun ambtsaanvaarding instemming met 'de eenige volmaakte leere der godsaligheit... welke sommierlyk in de Catechismo begrepen, en in dese gemeente opregtelyk geleerd word'[14]. Volgende kerkenordeningen herhaalden steeds de verplichting tot ondertekening van de confessie[15], in 1586 met het uitdrukkelijke beding, dat een weigering de betrokkene op het verlies van zijn ambt zou komen te staan[16].

De kerken namen dit voorschrift ook in acht.. De classis Leiden besloot in 1585 in dienst zijnde predikanten wel niet tot ondertekening te zullen dwingen, opdat 'nyemandt oorsake en soude hebben omme hunselven af te sonderen van de classe'[17], maar alle nieuw toetredenden zouden hun akkoord moeten geven[18]. Een jaar later - waarschijnlijk onder de indruk van het juist verscherpte synodale voorschrift - tekenden alsnog alle predikanten van de classis, ook zij die reeds lang in dienst waren. Slechts twee maakten enig voorbehoud. Isbrandus Reyersz. van Boskoop en Jan Jansz. Bors van Reeuwijk legden een schriftelijke verklaring over bij artikel 16 - handelend van verkiezing en verwerping[19]. Dit waren ongetwijfeld ook degenen, die men te voren niet met ondertekening had willen bezwaren: zij zullen behoord hebben tot die groep van predikanten, die langs andere wegen tot reformatie gekomen waren, en nu wel niet volkomen instemden met de calvinisering van de hervormde kerk, maar hun bedenkingen niet ernstig genoeg achtten om de gemeenschap te verbreken. De calvinistische meerderheid was wel bereid deze enkelingen op bijzondere voorwaarden in dienst te laten blijven, daar zij toch voor de toekomst met de algemene ondertekeningsplicht de nodige garanties in handen had. Het geestelijk klimaat van de tijd bevorderde wel zo zeer het streven naar leerstellige eenheid, dat zelfs de Hollandse concept-kerkenordening van 1591 - steen des aanstoots voor alle calvinisten - toch ook een ondertekeningsplicht kende, zij het niet voor de confessio belgica, maar voor de catechismus[20]. De kerken zagen tussen die twee weinig verschil: schoolmeesters mochten kiezen welk van de twee formulieren ze wilden ondertekenen[21]. In het algemeen echter hielden zij zich aan de eigen synodale regel, en verlangden in de classes aanvaarding van de Nederlandse geloofs-

13 Kerkelijk handboekje, p. 63.
14 O.c., p. 67.
15 O.c., p. 103 (1578) en 127 (1581).
16 O.c., p. 177.
17 Acta Leiden, 30 april 1585.
18 Alsv., 20 nov. 1585.
19 Alsv., 21 aug. 1586.
20 Res. Holland, 1591, p. 34.
21 Kerkelijk handboekje, p. 177.

belijdenis[22], waaraan zij soms nog de catechismus[23] of zelfs de kerkenordening toevoegden[24].

Een zekere verstarring in de opvattingen liet zich bij een zo strenge binding nauwelijks vermijden. Mocht de Zuidhollandse synode in 1618 al met verontwaardiging verklaren, dat niemand ooit de formulieren ‘gestelt heeft noch oock tegenwoordelick stelt in eenen graet met Godes Woort’[25], toch krijgt men wel eens de indruk dat het bijbelgebruik onder de directie van de aangenomen leer werd gebracht. De classis Delft bijvoorbeeld verlangde van een candidaat tot de heilige dienst vaardigheid in het citeren van ‘die schriftuerplaetsen, die tot bevestinge der hooftpunten van noode waeren’[26], wat toch eigenlijk een omkering van de goede gang van zaken moest heten. Bijzonder onderzoek van moeilijke punten werd ook niet aangemoedigd, ‘alsoo 't oock by alle man niet en behoort te staen bysondere confessien op de hoofdpoincten des ghelooffs wt te gheven als een saecke synde, die de gantsche kercke raect’[27].

Consequentie van dit alles was vanzelfsprekend de leertucht. Verschillende oude notulenboeken van kerkeraden dragen als motto bijbelteksten die het vermaan inhouden geen gemeenschap te oefenen met hen die de waarheid verduisteren[28]. Procedures als die tegen Caspar Coolhaes van Leiden, Taco Sybrands van Medemblik, Cornelis Wiggertsz. van Hoorn en Herman Herbertsz. van Gouda bewijzen dat althans de kerken streefden naar eenheid en zuiverheid in de leer. Dezelfde overheid echter, die terwille van de onderlinge rust en vrede zo graag het gemene gebruik overal gevolgd zag, was geheel in overeenstemming met haar politieke beleid sterk geneigd ook in de kerken handhaving van rust en orde als doel op zichzelf te beschouwen. Daarom kwam zij er niet gemakkelijk toe, plaatselijk geliefde predikers te laten vallen. Zo konden in Holland enkele gemeenten blijven bestaan als Gouda, waar men ‘geenen catechismus en predicte, noch oock niet van Calavinus' predestinati’, en ‘het woort erfsonde... niet gaerne en hoorden’[29]. Of de gemeente van Hoorn, die naar het oordeel van Bogerman om haar zonde en zorgeloosheid het lot van Sodom wel verdienen zou[30]. De calvinisten begrepen heel goed, dat hun werk nog niet gedaan was. In 1624 nog sprak de classis Dordrecht schuchter over ‘de begonnen reformatie’[31], die voortdurend om verdere

22 Acta Gorinchem, 22 jan. 1602 en 23 april 1607.
23 Acta Edam, 3 april 1606; Not. Edam, 22 mei 1600; Acta Dordrecht, 5 jan. 1610.
24 Acta Delft, 27 okt. 1605.
25 Reitsma en Van Veen, III, p. 304.
26 Acta Delft, 13 mei 1610.
27 Reitsma en Van Veen, III, p. 179 (1601).
28 Not. Hem (Hand. 20:8, Rom. 16:17, II Thess. 3:14 en 15); Not. Zevenhuizen (Titus 3:10-11).
29 G.B. Rotterdam 1654, brief van een onbekende aan Narsius, 11 maart 1608.
30 Edema van der Tuuk, p. 47, Bogerman aan Geldorp (1602).
31 Acta Dordrecht, 25 juni 1624.

uitbouw vroeg. De synoden waakten echter tegen verdere verbreiding van het non-conformisme, en gaven het parool uit dat predikanten 'die wt het Sticht of ander niet wel ghereformeerde quartieren comen' slechts met de allergrootste voorzichtigheid in de Hollandse kerken beroepen mochten worden[32].

Droeg dus de hervormde kerk van Holland in haar leer en haar wijze van belijdenishandhaving een typisch calvinistisch karakter, ook in de organisatievorm koos zij voor de presbyteriale kerkregering. Er kwamen kerkeraden, classes, particuliere en nationale synoden. In practische betekenis waren de classes ongetwijfeld de belangrijkste. Men mag de Hollandse kerk bijna wel definiëren als een samenstel van classicale verbanden[33]. Wie maar eenvoudig de oude kerkenordeningen doorbladert, van Wezel 1568 tot Dordrecht 1618, ziet telkens weer dat het de classes zijn, aan wie het toezicht en de contrôle over de gemeenten opgedragen is. De Wezelse artikelen spreken in het geheel niet van synoden, alleen van classes[34]. De synode van Dordrecht in 1574 gaf reeds een nauwkeurige verdeling in classes aan[35], en noemde nergens de provinciale synoden. De Dordtse synode van 1578 deed dat wel, maar gaf alleen voor de classes een preciese taakomschrijving[36]. De classes moesten onderzoeken of de gemeenten de kerkelijke tucht oefenden, de zuivere leer handhaafden, de armen behoorlijk verzorgden en de scholen in stand hielden. Gemeenten die in enig opzicht raad of hulp behoefden, konden zich tot de classis wenden. De synode die in 1581 te Middelburg bijeenkwam, stelde allerlei zaken onder toezicht van de classis, die alleen plaatselijke betekenis hadden: lastige huwelijksgevallen[37], kerkelijke examens van schoolmeesters[38] of afsnijding van lidmaten[39]. Alleen de classes waren bevoegd afgezette predikanten weer tot de dienst toe te laten[40]. Zij mochten de dominees van haar ressort bij toerbeurt in haar vergaderingen laten preken, en hadden het recht hem dan één dag van te voren zijn tekst op te geven, 'opdat niet alleen lange voor bedachte predikatien van de dienaren in de classicale vergaderingen gedaan worden'[41]. Superintendenten of kerkelijke inspecteurs waren dan ook niet nodig, meende deze synode: men had immers de

32 Reitsma en Van Veen, I, p. 293 (Noord-Holland 1601) en III, p. 171 (Zuid-Holland 1601).
33 Zo ongeveer betoogde reeds Kleyn (geciteerd bij Tukker, p. 26). Sindsdien heeft Tukker in zijn boek over de classis Dordrecht overtuigend aangetoond, dat de classis de spil was van het kerkelijk leven.
34 Kerkelijk handboekje, p. 3.
35 O.c., p. 61.
36 O.c., p. 98.
37 O.c., p. 137.
38 O.c., p. 155.
39 O.c., p. 145.
40 O.c., p. 146.
41 O.c., p. 153.

classis al[42]. De synode van Den Haag 1586 ten slotte schreef voor dat de instituering van nieuwe kerkeraden moest geschieden met advies van de classis[43]. In gemeenten die nog zonder kerkeraad waren trad de classis in diens plaats op[44]. In de tijd tussen twee classicale bijeenkomsten zouden enkele gemachtigden in loco classis het toezicht hebben op kerken en predikanten[45].

Zo was ook de kerkelijke praktijk. Het waren inderdaad de classes, die overgingen tot kerkinstituering[46] en instelling van de kerkelijke ambten, gewoonlijk door de classicale visitatoren[47]. Waar de ambten nog niet bestonden, waren het de classes die afdwalende lidmaten vermaanden[48], toezicht hielden op de benoeming van schoolmeesters[49], en predikanten beriepen in vacante gemeenten[50].

De beroeping was trouwens toch een aangelegenheid, waarmee de classis zich gaarne inliet. Geen predikant mocht uit zijn gemeente vertrekken zonder classicale approbatie, een middel dat zeer dikwijls verplaatsingen tegenhield. Was een gemeente vacant geworden, dan mocht zij ook zonder approbatie niet tot een beroep overgaan. Sommige classes - Dordrecht met name - hadden een lijst van aanbevolen gegadigden. De gemeenten mochten dan wel een andere keus doen buiten de lijst om, maar nooit zonder voorgaand overleg. Voorrang hadden de predikanten van het eigen ressort, indien zij lust hadden in de vacante plaats hun intrek te nemen. Gaf de classis hem toestemming zijn candidatuur te stellen[51], dan waren wel de gemeenten vrij een ander te prefereren, maar zij moesten in ieder geval de sollicitant gelegenheid geven op beroep te preken[52]. Was het beslist nodig de band tussen een gemeente en haar dominee weer los te ma-

42 L.c.
43 O.c., p. 173.
44 O.c., p. 174.
45 O.c., p. 175.
46 Tukker, p. 26.
47 Acta Haarlem, 22 febr. 1606 (Wijk aan Zee); Acta Den Briel, 16 april 1613 (Rokanje); Acta Edam, 12 okt. 1620 (Beemster); Acta Woerden, 4 nov. 1620 (Waddinxveen).
48 Acta Leiden, 7 april 1601 (Hazerswoude), ‘also daer geen kerckelicke regieringe is’.
49 Acta Den Briel, 26 sept. 1622: ‘terwijlen tot Oostvoorn noch geen kerckenraedt en is, dewelcken sij (de classis) nu moet vervangen’.
50 Acta Den Briel, 9 april 1619 (Rokanje). De in 1613 ingestelde kerkeraad was klaarblijkelijk buiten functie geraakt, omdat hij uit remonstranten bestond.
51 Wat zij ook kon weigeren, Acta Dordrecht, 3-4 nov. 1615.
52 Dit gebruik Acta Leiden, 6 maart 1598 (‘na ouder gewoonte’); Acta Gorinchem, 7 juni 1605; Acta Dordrecht, 29 april 1615; Acta Gouda, 8 april 1619; Acta Delft, 5 sept. 1619 (‘na ouden gebruyck’). De classis Dordrecht schafte het in 1624 af - gedoogde althans niet meer dat predikanten zich openlijk aanboden - omdat zij volgens sommigen de kerken op deze wijze de vrijheid van beroeping ontnam, Acta Dordrecht, 16-17 april 1624.

ken, dan was het de classis die de man kon ontslaan[53] of een andere standplaats toewijzen[54]. En ten slotte, de proponenten die zich beroepbaar stelden moesten hun examen voor de classis afleggen - een des te gewichtiger taak, omdat de studenten in de theologie, voorzover ze althans niet promoveerden, geen universitaire examens behoefden af te leggen[55].

De gezamenlijke uitoefening van al deze bevoegdheden gaf de classes een hechte samenhang. Ze vormden duidelijke gemeenschappen, voor anderen als zodanig te herkennen. ‘Ghij zijt geen man met eeren, meester Pieter’, zei zeker kapitein tegen ds. Seghers van Middelharnis. ‘'t Is schande voor de classe, dat se sulc een onder haer lijdet’[56]. Een schande voor de kerk, zou iedereen nu zeggen, en dan de plaatselijke gemeente bedoelen, of het kerkgenootschap, of de ganse christenheid, al naar de aard van zijn grief of deskundigheid. Maar deze kapitein kende de kerk in de eerste plaats als een classicaal ressort. Zo zagen het ook de Staten van Holland, toen zij in 1624 bepaalden dat men zich voorlopig in het stuk van de kerkenordening zou houden ‘by 't gebruyck dat in elcke classe dienaengaende tot noch toe is gevolght’[57]. Zo zagen het ook de classes zelf. Een jongeman uit Voorburg bedankte in 1596 voor een beroep naar Boskoop, omdat hij zijn studiën nog verder wilde voortzetten. De classis Leiden wilde toen echter uitdrukkelijk van hem weten of hij geen andere redenen had - ‘tot bevrijdinge van alle blamatie des classis’[58]. Welke hedendaagse beoordelaar zou in zo'n geval niet alle eventuele blaam tot last van Boskoop brengen?

De gemeenten hebben de classicale heerschappij aanvaard. Pas ten tijde van de bestandstwisten komt het hier en daar tot ernstig verzet, maar dan scheuren zulke classes ook in tweeën, omdat men buiten de classicale verbanden niet kon.

De invloed van de predikanten was in deze vergaderingen zeer groot. Naar kerkelijk recht moest iedere gemeente zich laten vertegenwoordigen door een dominee en een ouderling. Het voorschrift is tot op heden blijven bestaan in alle kerken van gereformeerde signatuur, maar zal altijd problemen opleveren zolang er classes zijn die de datum en het tijdstip van hun bijeenkomsten uitsluitend bepalen naar de conveniëntie van de heren

53 Zie b.v. Acta Edam, 26 sept. 1622 (Tyaeus van Ransdorp en Holysloot); Reitsma en Van Veen, II, p. 397 (1591, Marten Jansz. Serrey van Voorhout); Acta Rotterdam (contra-rem.), 15 april 1613 (Merkinius van Capelle).

54 Tukker, p. 28 (Matthijs Pietersz. van Stralen, van Ridderkerk verplaatst naar Barendrecht) en p. 30 (dezelfde verplaatst van Barendrecht naar Mijnsherenland); Evenhuis, I, p. 154 (1583, Cunaeus van Amsterdam verplaatst naar Warmenhuizen). Soms krijgen predikanten opdracht zelf uit te zien naar een andere plaats, b.v. Acta Den Briel, 10 april 1610.

55 Evenhuis, I, p. 141.

56 Acta Den Briel, 23 jan. 1607.

57 Res. Holland, 1624, p. 80.

58 Acta Leiden, 18 okt. 1596.

predikanten. Afvaardiging van een ouderling was in het begin van de zeventiende eeuw haast onmogelijk, in een maatschappij die nog geen gepensioneerden kende, en met dorpskerkeraden die zelden uit meer dan vier ouderlingen bestonden. Dan moesten de kerkeraden wel tot Draconische maatregelen overgaan om de zending van ouderlingen te verwezenlijken. Te Oosterland, dat drie ouderlingen rijk was, moest ieder zijn beurt waarnemen op straffe van een gulden boete[59], meer waarschijnlijk dan hij door het bezoeken van de vergadering aan inkomsten zou derven. Maar zo streng durfde men niet overal te zijn. Want lag de schuld van de absentie wel bij de ouderlingen, als de classis Delft het bestond samen te komen in de hooitijd[60], of wanneer de classis Den Briel vergaderde in augustus, op de tijd dat de meeste mannen op zee waren[61]? Geen wonder, dat er dan weinig ouderlingen in de vergaderlokalen zijn, en wij aarzelen wel vóór wij met de classis Alkmaar durven verzekeren, 'dat dit niet en onstaet wt de predicanten, maer wt de ouderlingen selve, die gemeenlijck haer soecken te excuseren'[62].

De opkomstplicht bleef echter gehandhaafd. Alleen de classis Den Haag schafte die af, en ontnam later zelfs de ouderlingen het recht van comparitie[63]. De classis Gouda liet het in de vrijheid van de kerken om waar dat mogelijk was een tweede predikant af te vaardigen in plaats van een ouderling[64]. Een extra dominee was ook elders geen bezwaar: de Haagse classis, die ouderlingen weerde, liet wel emeriti predikanten toe, zij het alleen met raadgevende stem[65]. Algemeen gold bovendien de regel, dat ouderlingen bij kerkelijke examens niet zouden mogen meebeslissen in alle vragen betreffende de leerzuiverheid van de proponenten[66]. Men kan het gemakkelijk begrijpen, dat de gewone lidmaten de classes soms beschouwden als een besloten club. Enkele Oostzaners, die in 1614 van de classis Haarlem afwijzend bescheid kregen op hun klachten tegen hun eigen dominee, voegden de vergadering toe, 'dat se van overlange gewaerschouwt waren, dat de predicanten haren predicant souden toevallen, ende als clisten aen malcanderen hingen'[67]. De classes waren hun bestaan meest als predikantencoetus begonnen[68]. Het viel hun later wel eens moeilijk van dit verleden energiek afstand te nemen.

Het had voor de kerken toch ook een goede zijde, dat zij beschikten over mannen, die zich voor het classicale werk vrij konden maken, en die be-

59 Not. Oosterland, s.d. 1607.
60 Acta Delft, 4 juli 1605.
61 Acta Den Briel, 24 aug. 1610.
62 Acta Alkmaar, 2 juni 1615.
63 Acta Den Haag, 5 nov. 1607.
64 Acta Gouda, 8 nov. 1621.
65 Acta Den Haag, 27 aug. 1618.
66 Rutgers, Acta, p. 266; Kerkelijk handboekje, p. 164.
67 Acta Haarlem, 14 maart 1614.
68 Tukker, p. 5.

reid waren toezicht te houden op alle gemeenten van het rayon. Want de classes waren bij uitstek de instrumenten van de calvinisering. De hervorming was in sommige dorpen een locale manifestatie geweest. De classes dienden te zorgen dat alle buiten haar bemoeienis om geïnstitueerde kerken zich voegden in het grotere verband, en dat zij die zichzelf als herders en leraren hadden geïnstalleerd als geordende dienaren in de classis werden opgenomen. In de eerste jaren na 1572, en ook nog tamelijk lang daarna, komt men nog al eens predikanten van eigen creatie tegen, die zich min of meer als vrije ondernemers lijken te beschouwen. De classis Den Briel signaleerde reeds in 1574 ter synode van Dordrecht, 'dat sommige loopers sonder beroepinge van het een dorp int ander loopen prediken, daer sy weten dat gheen dienaers en sijn, ende soe lang in een plaetse nyet en vertoeven dat men se met die christelicke vermaninge becomen can'[69]. Zij zal het oog gehad hebben op avonturiers, die een paar weken of maanden in een dorpje gevestigd bleven, en zodra de vraag naar de wettigheid van hun dienst of de omvang van hun kundigheden actueel ging worden, zich schielijk uit de voeten maakten.

Dit type predikant is vrij spoedig verdwenen. Kreeg de reformatie ergens voldoende betekenis om de dorpelingen naar ambtelijke dienst te doen verlangen, dan zou de beroeping van een vaste predikant niet te lang op zich laten wachten. Maar daarmee waren de avonturiers nog niet dadelijk uit de dienst verdwenen. Zij veranderden alleen van techniek, en in plaats van zich tot reizen en trekken te bepalen kozen zij zich eigen gemeenten uit, waar ze zich zo lang mogelijk trachtten te handhaven. Een sprekend voorbeeld van dit slag predikanten is Albert Jansz., die wij voor het eerst in 1580 zien opduiken te Ooltgensplaat. In 1584 moest hij deze gemeente verlaten, omdat hij zich aan de diaconale gelden had vergrepen. Hij vestigde zich toen op eigen gezag te Ouderkerk, maar werd in 1585 op last van de gewestelijke staten uitgewezen. In 1592 drong hij zich in te Leerdam, in 1595 ten slotte kreeg hij van de plaatselijke kerkpatroon de gemeente van Tuyll als arbeidsveld toegewezen. De kerkelijke autoriteiten onderzochten hem op zijn bekwaamheden en kennis van de leer, met de uitslag, 'dat hy daerinne zeer slecht bevonden is, oock in sulcke puncten, die de kinderen bynae in de schoelen behoorden te weten'[70] - schrale vrucht van een vijftienjarig pastoraat!

Van gelijk allooi is Henricus Thamerus, eerst predikant in de classis Sneek, en daar uit de dienst ontslagen op grond van openbare dronkenschap en - zo zeggen de bronnen - dertig andere zonden. Hij voegde zich toen bij de luthersen, en diende een jaar lang de gemeente van Amsterdam. In 1598 dook hij op in Heteren, maar kreeg in 1600 ontslag als man van onstichtelijke levenswandel en onreine leer. In 1606 bleek hij verhuisd

69 Rutgers, Acta, p. 196.
70 Reitsma en Van Veen, III, p. 57. Over hem ook Hania, p. 161 en 165.

te zijn naar Etten, ‘sich uuytgevende voor predicant religionis reformatae’[71]. De classis gelastte hem te vertrekken[72], maar hij was er nog altijd in 1608. Het laatste wat wij dan van hem vernemen is dat hij zich in 1609 buiten de classis om vestigde als voorganger van Doeveren en Genderen - en zich daar ook handhaafde[73]!

Men zou er zo meer kunnen noemen: Gillis van Couwenberch, ‘eenen geëxcommuniceerden lantlooper’, in 1590 te Werkendam en nog in 1606 te Zuilichem gesignaleerd[74]; Johannes Vonck, wegens zijn zedeloos leven in 1607 te Hazerswoude ontslagen, en in 1609 doende zich in te dringen in Babyloniënbroek[75]; of Franck Willemsz. van Hoogmade, in 1590 nog onkundig van de tien geboden, maar tot 1593 aan zijn gemeente verbonden gebleven[76]. De classis Gorinchem, binnen Holland wel het meest geliefde jachtveld van deze vrije ondernemers[77], heeft meer dan eens ter vierschaar gezeten over herders en leraars, die nog nooit aan een avondmaalsviering hadden deelgenomen of in het geheel geen lidmaten waren van de hervormde kerk[78].

Hadden de classes uitsluitend met de gemeenten en hun dienaren te maken gehad, dan zou de krachtige kerkelijke organisatie deze euvelen wel spoedig uit de weg geruimd hebben. In de meeste classes was dat ook inderdaad het geval. De twee opvallende uitzonderingen, Leiden en Gorinchem, konden de situatie niet zo gemakkelijk meester worden, omdat in die beide streken een ongewoon groot aantal edelen en ambachtsheren in het bezit waren van patronaats- of collatie-rechten, en zelf predikanten aanstelden in de van hen afhankelijke dorpen. Verscheidene van de reeds genoemde avonturiers, zoals Albert Jansz. van Tuyll en Franck Willemsz. van Hoogmade, waren op die wijze in de pastorie gekomen. De ongezeggelijkste patroons verboden hun gunstelingen gemeenschap met de classis te houden of zich in haar vergadering te verantwoorden: nog in 1600 zien wij dat gebeuren[79]. Vol te houden was dit verzet op den duur niet. Comparitie in de classis was toch eigenlijk onmiddellijk verbonden met de bevoegdheid, die de Staten van Holland in 1589 aan de classes hadden ver-

71 Acta Gorinchem, 26 maart 1606. Over hem ook Pont, p. 458, en Reitsma en Van Veen, III, p. 251.
72 Acta Gorinchem, 17 april 1606.
73 Pont, p. 458.
74 Reitsma en Van Veen, II, p. 365; III, p. 230 en 246.
75 Duker, I, p. 133; W.M.C. Regt, p. 47.
76 Reitsma en Van Veen, II, p. 395.
77 Tukker, p. 14.
78 Acta Gorinchem, 9 dec. 1596 (Hermannus Pretorius te Tricht) en 9 aug. 1605 (Johannes van Empel, gegadigde voor de predikantsplaats te Blokland).
79 Verbod van Adriaan van Duivenvoorde aan de predikant van Jacobswoude (Van Hemessen, p. 38); van Gerrit van Poelgeest aan die van Hoogmade in 1593 (Hania, p. 145); van Hohenlohe aan die van Buren (Acta Gorinchem, 26 aug. 1597); van Warmond aan die van Warmond (Acta Leiden, 7 maart 1600); algemeen Acta Gorinchem, 14 april 1597.

leend, om alle candidaten voor het predikambt te examineren[80]. Doch ook dat recht werd door sommige patroons aangevochten, of tenminste sterk gelimiteerd. De katholiek Poelgeest wilde in 1594 zijn beschermeling Petrus Hyperphragmus alleen laten ondervragen als hij er zelf bij zou mogen zijn, en dan nog zonder zich aan het oordeel van de classis te onderwerpen[81]. Ook Culemborg wenste in 1599 het examen van de door hem begeerde Winsing zelf bij te wonen. De heren van de classis moesten daarvoor dan maar naar hem toekomen, en verstandig genoeg zijn het onderzoek uitsluitend op te dragen aan 'vreedtsame predicanten'[82]. Misschien om zich voor alle classicale inmenging te vrijwaren, benoemde de graaf in 1603 te Zijderveld geen predikant, doch een oefenaar-voorlezer[83], tot welke lagere wijding hij zelf wel alleen bevoegd meende te zijn.

Toen de classes eenmaal van de Staten van Holland het recht verkregen hadden alle predikanten onder censuur te stellen, ook wanneer ze door patroons waren benoemd[84], hadden de kerken gewonnen spel. Maar dat maakte aan alle ongenoegen geen einde. De patroons toonden zich soms zeer langzaam bij de vervulling van vacatures[85], of zorgden niet voor behoorlijke traktementen. 'Sober gagie ende quade betaelinge'[86] maakten dan dat juist de 'getrouwe predicanten' - het adjectief is wellicht aanvechtbaar - op zulke plaatsen niet wilden blijven[87]. Maar het werd hun ook inderdaad niet gemakkelijk gemaakt. Kwamen onverwachte andere uitgaven tot last van het kerkelijk goed, dan kon de predikant wel de sluitpost van de begroting worden. De meer genoemde Franck Willemsz. van Hoogmade, die, toegegeven, geen sieraad voor de kerken was, moest de herdersstaf in 1593 neerleggen, omdat de ambachtsheer het traktement nodig had voor de reparatie van het kerkgebouw[88].

Konden aanvullende betalingen uit de centrale kas in Delft of locale belastingen ten bate van de kerk in zulke gevallen wel eens uitkomst brengen, het laat zich toch verstaan dat de kerk met de patronaatsrechten niet

80 Res. Holland, 1589, p. 581. Vóór die tijd waren de kerkelijke examens blijkbaar niet officieel erkend geweest, zie Acta Leiden, 22 mei 1585: men behoort de Staten te verzoeken, 'dat gheene kercken bedient worden dan bij dienaren bij de classen wettelijck toeghelaten ende gheëxamineert'.

81 Van Hemessen, p. 46.

82 Acta Gorinchem, 8 juni en 20 juli 1599.

83 Alsv., 21 juli en 29 sept. 1603 (de schoolmeester Robbert Jorisz. Hompenborch).

84 Acta Leiden, 30 juli 1603, dit recht gehandhaafd tegen de heer van Noordwijk bij de afzetting van Eleazar Platevoet als predikant aldaar.

85 Zo aarzelde de classis Gorinchem in 1597 of zij de vacante kerk van Heukelom wel door predikanten uit de classis zou laten bedienen, omdat 'hierdoor mijn vrouwe van Hoeckelom trager wesen zoude om eenen predicant apart tot stichtinge van haere ondersaten aen te nemen', en haar voorbeeld navolging zou kunnen vinden, Acta Gorinchem, 10 nov. 1597.

86 Alsv., 4 juli 1598.

87 Zo weer de classis Gorinchem, alsv., 27 juni 1595.

88 Van Hemessen, p. 45.

gelukkig was. De synode van Zuid-Holland bracht in 1619 de Staten onder het oog, dat ‘hetselve jus patronatus noch in Godes h. woordt noch in eenighe vaste reden is gegrondet ende een suerdeesem is van de Roomsche kercke’[89]. Of ze veel hoop gekoesterd heeft op de goede afloop? De politieke commissarissen ter Dordtse synode hadden kort te voren zonder omwegen verklaard, dat ‘de Heeren Staten nimmermeer zouden toelaten, dat dieghene die in deuchdelijcke possessie van dit recht zyn, daervan door eenighe kerckelicke constitutie zouden berooft werden’[90]. Wat men wel kon doen was de deugdelijkheid van de possessie zo mogelijk betwisten[91], en de heerlijke benoemingen onder strenge contrôle plaatsen[92]. Wegnemen kon men het gebruik niet.

Te minder was dat mogelijk, waar de collatierechten niet in het bezit waren van heren maar van ambachtsvrouwen: de stedelijke regeringen. Een stad met veel ambachtsheerlijkheden - zoals Rotterdam - kon tot in wijde omtrek predikanten van eigen smaak en keuze benoemen. De magistraten vonden echter goed dat hun kerkelijk personeel voor de classis examen deed, en verder aan het classicale werk deelnam. Conflicten konden hier slechts rijzen onder buitengewone omstandigheden: Rotterdam leverde daar een duidelijk voorbeeld van op gedurende de bestandstwisten. Maar dat raakt de onderlinge verhouding van predikanten en regenten, een punt dat later aan de orde zal komen.

89 Reitsma en Van Veen, III, p. 330.
90 Kuyper, Post-acta, p. 111.
91 Knuttel, Acta, I, p. 158. Een geval uit de praktijk Acta Dordrecht, 5-7 nov. 1619.
92 Kuyper, Post-acta, p. 115.

II. De hervormde kerk als publiek lichaam

Artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis stelt ons de overheid voor als dienares Gods, geroepen de kerk te beschermen en het evangelie overal te laten prediken, ‘opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde’. Toen De Brès zijn confessie in het licht zond, was dat voor de Nederlanden voorlopig nog een vrome wens. Na 1572 echter werd het mogelijk de proef op de som te nemen, en de magistraten te meten naar de maatstaf van artikel 36. De overheid probeerde ook niet aan deze norm te ontsnappen. Bij de uitleg van de confessio belgica zou zij toleranter zijn dan de kerk, en minder ijver tonen ‘om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst’, dan synoden en classes noodzakelijk achtten. Maar zelfs een tolerante overheid was nog lang geen neutrale.

De Hollandse magistraat zette zich in voor de zuiverheid van de echtelijke verhoudingen[a], voor de opvoeding van kinderen in de vreze Gods[b], voor het verbod van alle superstitieuze religie[c]; beducht voor Gods toorn[d], schreef hij bededagen uit om die gramschap af te keren. Deze overheid weet zich dan ook verbonden met de christelijke gereformeerde religie, en erkent de hervormde kerk als de nationale manifestatie van die godsdienst. Bij gevolg verleent zij die kerk haar bescherming, en doet zij op die kerk ook steeds een beroep voor de vervulling van haar eigen godsdienstige taken en plichten.

Duidelijk is dat bij voorbeeld ten aanzien van de grootste groep van overheidsdienaren, de soldaten. De artikelbrieven voor het krijgsvolk nemen altijd de christelijke religie in bescherming - ‘sal niemandt de name des Heeren blasphemeeren, noch den waren goddelijcken dienst of hare wettelijcke overigheyt eenigsints lasteren of beschimpen’, op straffe van geseling en ontslag uit de dienst.[1] Dit artikel zal wel niet met de uiterste strengheid zijn toegepast, maar de formulering verdient toch de aandacht.

a Van Apeldoorn, Huwelijksrecht, p. 115.
b Res. Holland, 1599, p. 350, oktrooi voor 's-Gravendeel; A.R.A., Holland 1384, 11 mei 1623; Van Dillen, I, p. 537; Van Leeuwen, p. 403.
c Groot Placaet-boeck, I, p. 219; A.R.A., Holland 1384, f. 38 vo.
d Wiltens, I, p. 715; Groot Placaet-boeck III, p. 502.
1 Res. Holland, 1589, p. 427, artikelbrief voor de soldaten van de landdrost Pieter van Beest.

De religie gaat hier nog vóór de onderworpenheid aan het gezag, en wordt bovendien aangeduid als ‘den waren goddelijcken dienst’. Wie dat zegt, moet weten hoe hij waar en vals van elkaar kan onderscheiden. Dat kunnen de Hollandse regenten ook. Welk privé standpunt zij ook mogen innemen, zodra zij zich op de groene kussens zetten, kiezen zij voor de enige publieke eredienst, zoals die door de hervormde kerk wordt onderhouden. Zij verlangen niet van iedereen, dat hij de hervormde godsdienst zal belijden, maar wel dat hij haar zal eerbiedigen. Logischerwijze behoort dan deze beschermde kerk zich op haar beurt weer te belasten met de geestelijke verzorging van de soldaten, om hun de eerbied voor de ware godsdienst bij te brengen.

Betrof het soldaten in garnizoen, dan waren geen bijzondere voorzieningen nodig. Alle militairen die dat wensten, konden zich als lidmaat van de gemeente laten inschrijven.[2] Voor de Nederlandse en Franse of Waalse soldaten was dat genoeg, zij vonden bijna overal wel een kerk waar hun taal gebruikt werd. Afgelegen forten werden bediend vanuit de naaste gemeente,[3] of werden zelfs wel eens aanleiding tot instituering van een nieuwe kerk.[4] Deze integratie van de soldaten in het gewone kerkelijke leven maakte dat het leger in ruste - met name dus ten tijde van het twaalfjarig bestand - nauwelijks behoefte had aan eigen predikanten. Alleen voor de Engelsen, wier taal de Hollanders onbekend was, had men altijd eigen voorgangers nodig.[5] De Duitsers, waaraan het anders in het Staatse leger niet ontbrak, schijnen een vergeten groep te hebben gevormd.

Eerst als het leger te velde kwam, moest een vervanging gezocht worden voor de gewone ambtelijke verzorging. De legerleiding deed dan een beroep op de verschillende provinciale synoden, om voor de duur van de veldtocht een of twee predikanten af te staan. Een grote begeerte om de kerken op deze wijze te dienen was bij de dominees niet aanwezig. Niet alleen lieten zij ongaarne hun eigen gemeenten in de steek, die bij het bestaande predikantentekort maar halve verzorging zouden kunnen krijgen; ze voelden zich bovendien tegen hun tijdelijke taak niet goed opgewassen, Het krijgsmansleven was hun vreemd, zij kenden niet ‘de humeuren der soldaten’, ‘noch ooc de abuysen onder hen in swang gaende’. Verscheidene malen, constateerde de Zuidhollandse synode, bleven de aangewezenen eenvoudig weg, verkommerde het krijgsvolk zonder vermaan voor zijn gruwelijke zonden, moest het leven zonder onderwijzing, sterven zonder vertroosting.[6]

2 Zie b.v. Not. Den Briel, 2 jan. en 28 febr. 1619, inschrijving van 11 lidmaten, overgekomen met de compagnie van Don Emanuel.
3 In 1579 deden de predikanten van Gorinchem wekelijks dienst op Loevestein (Van Beuningen, p. 85); in 1597 de predikant van Klundert idem op Noordam (Res. Holland, 1597, p. 18).
4 Schotel, Kerkelijk Dordrecht, p. 173 (Crevecoeur in 1606).
5 Jaanus, p. 91; Stoye, p. 270.
6 Knuttel, Acta, I, p. 150 (1625).

De grootste moeilijkheid voor hen die wel gingen was misschien, dat de predikanten van de hervormde kerk niet gewoon waren te spreken tot mensen die niet naar hen wilden luisteren. ‘Zo iemand u niet zal ontvangen, noch uw woorden horen, gaat uit dat huis of uit die stad, en schudt het stof van uw voeten’.[7] Wanneer wij straks met predikanten en gemeenten nader kennis maken, zullen wij zien dat deze tekst een sleutel is voor het begrijpen van de zeventiende-eeuwse ambtelijke zorg. En zouden de dominees in het leger niet meestal toestanden hebben aangetroffen, die hen in de verleiding brachten dadelijk het stof van hun voeten te schudden? Daniel van Dolegen, waarachtig niet de eerste de beste onder de Hollandse pastores, moest in 1602 de veldtocht meemaken. Na veertien dagen op de aanloopplaats te zijn geweest, schreef hij zijn vriend Arent Cornelisz., dat hij nog niets had gedaan. Ja, hoe zou hij ook? Er was geen werk voor hem: men had hem verteld dat er tijdens de veldtocht niet zou worden gepreekt! Al zijn hoop stelde hij nu op de publieke gebeden, zonder nog zeker te weten of die doorgang zouden vinden.[8] Een ander arbeidsveld heeft hij blijkbaar niet gezien, of de taak hopeloos geoordeeld. Wtenbogaert, die regelmatig te velde was, begreep de verhoudingen iets beter. ‘Die over de disordre van 't leger claeghden, wisten weynigh wat de crijgh inheeft, ende hoe bezwaerlijck het is clooster-jofferen (soomen seyt) van soldaten te maken’. Maar hij kon ook al niet meer doen dan vermaningen uitdelen: ‘ordre te stellen en was mijn werck niet’.[9] Anders gezegd, het was vechten tegen de bierkaai. Als een grote bijzonderheid tekent Bor aan, dat in 1587 in het belegerde Sluis de soldaten ‘seer wonderlijck van leven verandert waren’, psalmen en geestelijke liederen zingende.[10] Ging van de leiding enig dergelijk initiatief uit - de bededag van 21 mei 1604, voor de troepen die toen zelf voor Sluis lagen - dan noteerden de kroniekschrijvers dat als ‘een seltsaem dinck in een legher’.[11]

Hadden de dominees iets willen bereiken, dan zouden zij dit werk aan vaste krachten hebben moeten toevertrouwen. Dat is ook wel gebeurd, maar veel waren het er niet, en ook niet altijd juist de besten.[12] Het Staatse leger heeft geen parallel aan te wijzen voor de drie Spaanse aalmoezeniers, die in 1600 op het slagveld van Nieuwpoort achterbleven om de stervenden de biecht te horen, en hun toewijding met de dood moesten bekopen.[13] Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht - doch de katholieke kerk kon zich met groter gerustheid op dit spreekwoord beroepen dan de hervormde. Maar hoe gebrekkig ook de geestelijke verzorging

7 Mattheüs 10:14.
8 Jaanus, p. 233.
9 Wtenbogaert, Leven, p. 49.
10 Bor, III, 25e boek, f. 11.
11 Kist, I, p. 178.
12 Sepp, Predikantenleven, p. 96, een lijst van 20 namen, waarvan echter slechts 6 of 7 in vaste dienst. Een van hen, Johannes Ampsing, was te Haarlem uit de gewone dienst ontslagen. Een ander, Nicolas Severin, werd na twee jaar wegens wangedrag heengezonden (o.c., p. 139).
13 Andriessen, p. 130.

in het leger geweest mag zijn, de christelijke overheid bleef die als haar taak beschouwen, al liet zij de uitvoering aan de kerk over, en had het veldpredikerschap wel dikwijls niet meer dan formele betekenis.

Lastiger nog was de verzorging op de vloot. De Hollanders zijn goede zeelieden, schrijft de Engelsman Moryson, maar ik heb op een Hollands schip nog nooit een publiek gebed gehoord.[14] Het mag waar zijn voor de vracht- en transportschuiten die Moryson gebruikte, de magistraten, en ook een semi-overheidsinstelling als de Oostindische Compagnie lieten het niet aan alle voorzieningen ontbreken. Ook hier weer niet op dezelfde schaal als de Spanjaarden: met de armada van 1588 voeren 180 geestelijken mee.[15] De grootste vloot die de Hollanders ten tijde van Maurits' admiraalschap uitrustten - die van Van der Does in 1599 - had één predikant aan boord.[16] De negen oorlogsschepen, die in 1602 de Hollandse havens verlieten, telden geen enkele vlootprediker onder de opvarenden. De enige die geestelijk voedsel aan te bieden had was - de admiraal, die zich door Wtenbogaert een gebed had laten opschrijven, ‘omme in Sijne E. reyse 't schepe gebruyckt te worden’.[17]

De Oost-Indiëvaarders stelden zich met krankenbezoekers te vreden, in de regel vroegere ambachtslieden.[18] Op de titel van predikant konden zij geen enkel recht laten gelden.[19] Hun plaats aan boord was bij de matrozen in het ruim, want ze werden niet tot de staf gerekend.[20] Op schepen zonder ziekentroosters moest de schipper of een andere officier de gebeden doen, en 's zondags een preek of meditatie voorlezen.[21] Bijbels waren er gewoonlijk alleen voor de lectoren, psalmboekjes daarentegen in grote voorraad.[22] Klaarblijkelijk gaf men die de matrozen bij de dagelijkse gebeden[23] of tenminste op zondag in handen.

14 Moryson, IV, p. 55.
15 Bor, III, 25e boek, f. 5. Ook met de Duinkerkers voeren Jezuïeten uit, Andriessen, p. 131.
16 Res. Holland, 1599, p. 166.
17 IJzerman, II, p. 98.
18 Rutgers, Kerkverband, p. 176 sq.
19 De Amsterdamse kerkeraad vermaande de krankenbezoeker Jacob Matheus, omdat hij zich in een getuigschrift van zijn admiraal predikant had laten noemen, Rutgers, Kerkverband, p. 173 (1602). Cf. Du Perron, p. 43, een pamflet uit 1663, waar de ziekentrooster wordt aangesproken als ‘domine’. Zo iemand zal ook wel de ‘dominee’ geweest zijn bij Bontekoe aan boord, in boeien gesloten wegens plukharen, Hoogewerff, p. 83 (1623).
20 Rutgers, Kerkverband, p. 176. Ook bij de Guinese Compagnie, o.c., p. 187.
21 Hoogewerff, p. XXXVIII. Vaak uit Bullingers huisboek, Hollweg, p. 107.
22 Sepp, Predikantenleven, p. 75, opgave voor een compagniesschip in 1620: twee bijbels, drie testamenten, 36 psalmboeken. Moye Lambert had in 1618 voor zijn 600 mannen 300 psalmboekjes, Graefe, Moy Lambert, p. 82. Zie nog de mededeling van Suriano bij Geyl, Suriano, p. 274: oorlogsschepen moeten beschikken over ‘zekere boeken, bijbels en andere dingen, die ze hier voorwerpen van devotie noemen’.
23 Zo deed althans Bontekoe na zijn schipbreuk, Hoogewerff, p. 37 (‘wy hadden noch eenighe psalmboeckjes by ons’).

Ik zou niet zo beslist durven zeggen, dat alle kapiteins van oorlogs- of compagniesschepen precies de instructies hebben gevolgd. Johan Both, die een berijmd verslag heeft nagelaten van zijn reis naar Indië in 1615, vertelt hoe onder de kust van Sumatra plotseling het marszeil scheurde. Ieder was verwonderd, dat dit ongeluk bij zulk zacht weer was voorgevallen, maar Both weet wel wat de oorzaak was:

> Dat wij Christum Allmachtich
> Niet en baden aendachtich,
> Heft Godt dat toegestaen.[24]

Omtrent godsdienstige plechtigheden meldt Both ons inderdaad niets. Wel werd op 20 september 1615 aan boord de Amsterdamse kermis meegevierd,[25] maar alle christelijke feestdagen verstrijken zonder enige notitie. Dat geldt niet zo onbepaald voor Gerrit de Veers journaal van de overwintering op Nova Zembla, want dat noemt tenminste nog twee van deze getijden: vastenavond en drie koningen.[26] Van Olivier van Noort, die op 2 juli 1598 scheep ging, is bekend dat hij - althans later - een zeer kerks man was.[27] Toch maakt hij pas onder de datum 23 september melding van een gezamenlijk gebed om behouden vaart.[28] Daarna tekent hij in 1600 nog op, dat na de berechting van zijn vice-admiraal een gemeen gebed gedaan is, ‘ende een yeder vermaent daer exempel aen te nemen’.[29] In 1598 was ook al een stuurman aan land gezet, maar dat geschiedde zonder publieke devotie. Of zweeg Van Noort er alleen over, omdat het van zelf sprak, dat men op die dag in gebed bijeenkwam? Het vonnis was immers op de kerstdag van 1598 voltrokken![30] Uit een journaal als dat van de admiraal Wolfert Hermansz. krijgen wij de indruk, dat preken en gebeden voornamelijk gehouden werden als de schepen aan wal lagen, en de tijd het toeliet,[31] of als men slag moest leveren en de mannen aansporen wakker op de vijand los te gaan - ‘hebben derhalven een ghemeen ghebet ghedaen, biddende Godt, dat Hij ons in desen periculeusen aenslach ons een ghoede uijtcomste wilde verleenen’.[32]

Het is mogelijk dat deze verspreide bijzonderheden geen zuiver beeld geven van de normale toestand, en dat godsdienstoefeningen aan boord

24 A.R.A., Kol. Arch. 971, f. 37.
25 Alsv., l.c.
26 L'Honoré Naber, I, p. 95 en 107.
27 Duker, I, p. 244. Voetius getuigt van hem: ‘difficillimis temporibus egregie fidem suam erga orthodoxam religionem, ecclesiam et patriam contra grassantem tunc et tantum non dominantem factionem Remonstranticam ostendit’.
28 IJzerman, I, p. 3.
29 O.c., I, p. 49.
30 O.c., I, p. 9.
31 Coolhaas, p. 469 en 470. Zo ook bij de tocht van Van der Does in 1599, Pamflet Knuttel 1106 (journaal van Michiel Joostens, 1 juli 1599).
32 Coolhaas, p. 473.

regelmatiger en veelvuldiger hebben plaats gehad dan men op grond van de bronnen zou vermoeden. Maar toch blijft ook dan twijfel bestaan of alle maatregelen wel genomen werden in de geest die bij de aard van deze zaken paste. Waarom? Misschien niet eens ter wille van de vele officieren, ‘die meynen dat se bykans met geene authoriteyt en konnen commanderen, ten zy datse den eenen vloeck of den anderen daerby lappen’.[33] Maar men leze eens de instructie die de Engelse Compagnie in deze tijd ter hand stelde aan haar facteur Lawrence Fernell: daar er geen krachtiger middel is om de godvrezenden in gerechtigheid te doen wandelen dan de geest des Heeren, die een gids is tot al het goede, en geen hulp doeltreffender om de zondaar te ondersteunen en te bewaren voor de val in het kwade dan de genade Gods, die de zuurdesem is in alle goede werken; en omdat de Almachtige ons uit genade in Jezus Christus beloofd heeft ons niet alleen te horen als wij tot Hem roepen, maar ook ons zijn Geest te geven om ons bij te staan tegen de Satan en de wereld, wekken wij u op in de vreze des Heeren steeds al de uwen 's avonds en 's morgens bijeen te roepen, en gezamenlijk in alle nederigheid de Almachtige te bidden om zijn bescherming en gunst.[34]

Deze taal zoeken wij te vergeefs in de Nederlandse instructies van die tijd. Bij de preken, voorlezingen en gebeden, aldus de artikelbrief voor Van der Does in 1599, moeten alle mannen present zijn. ‘Ende zo wie van de soldaten ende bootsgesellen hem daer nyet en vynt des morgens ende 't zavonts, als het siphlet geblazen werdt, die zal terstonts voer die mast gestelt ende van zijn quartier volck gelaerst werden, ende daerenboven eenen schellinck verbeuren’.[35] De man die dit artikel bedacht heeft, bezat misschien meer zin voor tucht en discipline dan de opstellers van de Engelse instructie. Maar wie de vrees voor een afranseling groter kracht toeschrijft dan de genade Gods, laat zich in al zijn ordelievendheid niet kennen als een mens van innige vroomheid. Religie aan boord is een zaak van geboden en voorschriften. Wie de gebeden niet bijwoont, wie zweert, wie vloekt,[36] wie onbeleefd is tegen dominee of ziekentrooster,[37] stelt zich bloot aan lijfstraffelijke correctie.

Nu laat een dergelijke aanpak zich wel verklaren. De reputatie van het Nederlandse bootsvolk was niet al te gunstig. Vooral de matrozen van de oorlogsvloot waren berucht[38] om hun ‘onstuyrigheyt, inobedientie, overmoedt ende geweldt’.[39] Een ongebonden levenswandel behoeft niet alle religieus besef in de ruimste zin van het woord uit te sluiten, maar elkaars

33 Udemans, Roer, p. 81.
34 Birdwood en Foster, p. 322.
35 A.R.A., Supplement Holland 1117.
36 Res. Holland, 1595, p. 216, artikelbrief voor de schepen die om de noord zullen varen.
37 Hoogewerff, p. 201, instructie voor de kooplieden en bevelhebbers van de O.I.C. (1617).
38 Weber, p. 33 en 191.
39 Res. Holland, 1592, p. 77.

noodzakelijke consequentie zijn zij toch evenmin. Zo dacht tenminste Udemans, die van de matrozen zegt, dat zij ‘door den bandt soo plomp ende onwetende zijn in de hooft-stucken van de christelijcke religie, datse dickwils van de H. Schrifture niet meer en verstaen, als van den Alcoran’. Van Jezus kennen zij de blote naam. Doch van zijn ambt, zijn beloften en geboden; van hemel en hel; van opstanding en laatste oordeel weten zij op enkele uitzonderingen na niet meer dan de heidenen in Amerika.[40]

Toch was er een grens, die de Hollandse matroos niet durfde te overschrijden. De beruchte piraat Simon de Danser, die zich te Algiers onder de Moren had gevestigd, gaf zijn bedenkelijke broodwinning prijs toen men van hem verlangde dat hij tot de Islam zou overgaan.[41] Zijn christelijk geloof, dat hem nooit tot een heilige levenswandel gebracht had, bleek plotseling te ontwaken in het schuilhoekje van zijn geweten, waar het jaren lang gesluimerd had. Zo is het vermoedelijk ook vele anderen gegaan: op het moment van de beslissende keuze herinnerden zij zich hun christelijke afkomst. Het zal toch wel geen toeval zijn, dat de geestelijke verzorgers op de schepen steeds aangeduid worden als ziektentroosters of krankenbezoekers. Het praktische gedeelte van hun examens bestond ook alleen uit het houden van een vertroostende toespraak bij een ziekbed.[42] De Veers journaal van de overwintering op Nova Zembla verraadt slechts aan de sterfbedden iets van een christelijke levensovertuiging: ‘wy vertroosteden hem so wy best mochten, ende seyden hem wat goets voor’.[43] Stervenden aan boord waren niet zeldzaam. Vooral de compagniesschepen met hun lange reizen kenden een hoge mortaliteit. Was de ziekentrooster dan werkelijk voor zijn taak berekend,[44] dan kan hij vele ontvankelijke harten hebben aangetroffen. De enkele brieven die wij nog bezitten van matrozen in nood, laten ook zien dat althans deze briefschrijvers ten slotte in de religie hun steun hebben gezocht.[45]

40 Udemans, Roer, p. 70.

41 Elias, I, p. 78. Andere zeerovers waren echter minder standvastig, Weber, p. 54. Ook sommige christenslaven werden afvallig, ‘door pijn ende kleynmoedicheyt’, A.R.A., St. Gen. 6889, rekest van enige gevangenen in Algiers aan Maurits, 18 juli 1615.

42 Rutgers, Kerkverband, p. 176, 177 en 181.

43 L'Honoré Naber, I, p. 102. Deze uitdrukking, die vaker in zulke gevallen gebruikt wordt (J.M. van Wijhe, p. 30: ‘als hem die predicant wat goets soude voerseggen’) doelt waarschijnlijk op het voorbidden of voorzeggen van zulke spreuken als thans nog in bij gereformeerde kerkgenootschappen in gebruik zijnde psalmboekjes staan opgenomen (Sommige troostelijke uitspraken der Heilige Schrift, om in doodsnoden te bidden).

44 Klachten bij Rutgers, Kerkverband, p. 177 (verscheidene van de aangewezen ziekentroosters zouden ongeschikt zijn voor hun taak, als ‘twistgierich end quereleux end andersins’, 1609), 179 (Jan Jansz. mag niet worden aangenomen, want hij is dikwijls dronken, 1613), 182 (Meynart Assueris slijt zijn dagen in ‘dronckenschap, tuyschen end spelen’, 1615) en 185 (de admiraals van de compagniesvloten en ook het scheepsvolk klagen zeer over de ziekentroosters, 1615).

45 Bijlagen XI, XII en XVI.

In hoeverre zij representatief zijn geweest voor het geheel, valt natuurlijk niet uit te maken. Maar het is wel opmerkelijk, dat we in officiële stukken de matrozen bij kerkgenootschappen ingedeeld vinden, juist ook degenen, die hun gezagvoerders reden gaven tot ernstige ontevredenheid. Al deze schelmen zijn paaps of luthers geweest, heet het in een rapport over een muiterij aan boord van een van de compagniesschepen.[46] Het was de matrozen van de Compagnie ook verboden aan boord godsdienstige disputen te voeren.[47] Ook dat lijkt een aanwijzing dat de bootslieden ondanks hun welverdiende kwade faam niet los waren van alle kerkelijke bindingen.

Een derde categorie, die van overheidswege kerkelijke verzorging heeft ontvangen, vormden de gedetineerden in de tuchthuizen.[48] Het ging daar ongeveer als aan scheepsboord, met dagelijkse gebeden en wekelijkse predikatiën. In zo verre lagen de zaken hier voor de kerk gunstiger, dat de gevangenen geen middelen hadden om zich aan de geestelijke bearbeiding te onttrekken.

> Die maets, die uit de kerk blijven uit vrees van onder 't dak te smooren,
> Die moeten hier tot penitentie, door een ongesiene traly, de predicatie hooren...
> Ick doe die zinnelooze en droncke razebollen haer sinnen krijgen
> En laetse Bybel en Testament lezen.[49]

Gedwongen kerkgang dus en verplichte bijbellezing. Bij lectuur alleen mocht het ook niet blijven, want volgens de tuchthuisreglementen moesten de gevangenen allerlei gebeden en teksten uit het hoofd leren.[50] Te Amsterdam werden hun daartoe speciale boekjes uitgereikt, met spreuken van Salomo en Jezus Sirach, en enkele gedeelten uit het nieuwe testament,[51] met sterker nadruk op de vermaning dan op de vertroosting. De zondagse preek ondersteunde dit onderricht, met alles wat ‘tot goede manieren ende beteringhe des levens dienstelijck is’.[52] De predikanten waren met deze instituten zeer ingenomen.[53] Want hier, zei Baudartius, werden de gevangenen ‘ghetucht ofte ter deucht gedwongen, d'een door swaren arbeydt, d'ander door honger, sommige door harde slaghen, sommige oock (en is sijn de beste) door goede Christelijcke predicatien’.[54] De beste,

46 De Hullu, Matrozen, p. 334. Zie ook mijn Honni soit qui mal y pense, p. 29.
47 De Hullu, Handhaving, p. 522; Hoogewerff, p. 201.
48 Van kerkelijke arbeid in de gewone gevangenissen blijkt niets, behalve het bezoeken van ter dood veroordeelden. Galeiroeiers werden op dezelfde wijze behandeld als vrije schepelingen, Res. Holland, 1598, p. 243.
49 Van Vloten, III, p. 87 en 88 (H. Verbiest, Klucht van 't Wijnvaatje).
50 Hallema, Gevangeniswezen, p. 142 en 173.
51 L.c., en Koning, p. 35.
52 Guicciardijn, p. 214.
53 Beins, p. 113.
54 Baudartius, I, 5e boek, p. 40.

ja... maar Baudartius wist wel dat er veel meer ondeugende dan goede mensen waren.

Een overheid die verantwoordelijkheid op zich neemt voor haar soldaten, matrozen en gevangenen, kan moeilijk haar andere onderdanen geheel aan eigen lot overlaten. Dat deden de Staten van Holland ook niet. Zij waren minder streng dan andere zeventiende-eeuwse regeringen. Gedwongen kerkgang en verplichte catechisatie werd hier alleen aan de gevangenen opgelegd. De regering in Holland nam wel maatregelen tegen andere kerkformaties, maar noodzaakte niemand zich bij de hervormde kerk aan te sluiten. Desondanks had de hervormde kerk toch onmiskenbaar het karakter van een diensten verlenend orgaan voor het gehele volk, lidmaten of geen lidmaten.

Zij zette daarmee de traditie van de middeleeuwse katholieke kerk op een nieuwe wijze voort. De preekstoel had het altaar verdrongen, maar de kerk bleef midden in het dorp staan. Haar klok gaf nog altijd de uren aan tot gerief van ‘den doorvarenden man’ en de gemene geburen.[55] De preekstoel bleef als vanouds de plaats, waar aankondigingen van verkopingen of pachten en allerlei ambtelijke mededelingen werden afgelezen. Alleen in besloten steden verving de overheid deze zogenaamde kerkgeboden door marktgeboden, die bij het stadhuis werden aangeplakt.[56] De kerken beschouwden deze aflezingen als een onstichtende verstoring van de dienst,[57] maar gemakkelijk was de gewoonte niet uit te roeien. In een besloten stad als Alkmaar handhaafde het kerkgebod zich tot 1621.[58] De classis Dordrecht trok ook nog in 1625 van leer tegen het ‘seer schadelijcke ende ergerlijck gebruyck... dat in de kercke voor de middach ende oock somtijts nae de middach terstont nae den segen opentlijck eenige wereltsche ende politique saken worden afgelesen, waerdoor de predicatie, die te vooren is gedaen, bij vele wort onvruchtbaer gemaeckt’.[59] Dan was er geen andere oplossing dan afschaffing van het kerkgebod. Want wanneer men, zoals bij voorbeeld in het Rijnland gebeurde, de afkondigingen door de gerechtsbode bij het uitgaan voor de kerkdeur liet doen,[60] werden toch even goed de gedachten van de kerkgangers naar de wereld getrokken.

Maar de grens tussen kerkelijke en wereldlijke belangen had een zekere vaagheid, als gevolg van het publieke karakter van de hervormde kerk. Ds. Hertoch van Zwammerdam deed in 1620 op de preekstoel voorlezing

55 Res. Holland, 1594, p. 340; 1601, p. 10; 1603, p. 52; 't Hart, p. 25.
56 Van Leeuwen, p. 139. In de dorpen ook wel eens beide tegelijk, Veenendaal, II, p. 115 (uitschrijving van zitdagen te Berkel, 1606).
57 Kerkelijk handboekje, p. 72 (synode van Dordrecht 1574).
58 Not. Alkmaar, 17 mei 1621.
59 Acta Dordrecht, 8-10 april 1625.
60 Van Leeuwen, p. 424.

van een proclamatie van de kerkmeesters en armenbezorgers. Een vriendelijke attentie, waar niemand aanstoot aan behoefde te nemen? De classis Woerden had een andere opinie: dit was afkondiging van kerkgeboden. Hertoch had in zijn onervarenheid misschien niet begrepen wat hij deed, maar dat kon niet als verontschuldiging gelden: juist daarom had hij eerst de classis moeten raadplegen.[61] Waren kerkbestuur en armenzorg dan geen zuiver kerkelijke zaken, die men rustig vanaf de kansel in het midden van de gemeente mocht leggen? Neen, want ook in deze beide sectoren was de invloed van het oude bestel nog zeer sterk. Het beheer van de kerkelijke goederen was altijd een algemeen dorpsbelang geweest. Dat bleef het, ook als de meerderheid van de dorpsgenoten zich van de publieke kerk had afgekeerd. Als vroeger koos men de kerkmeesters uit de notabelsten van het dorp, zonder enig aanzien van de godsdienstige gezindte.[62] Katholieke kerkmeesters waren volstrekt niet zeldzaam,[63] ja men vond onder hen 'bittere papisten ende vianden van de kercke'.[64] Onlusten te Sloten in 1599, katholiek tegen protestant, waren aangestookt door twee katholieke kerkmeesters, die zeiden alle geuzen wel dood te willen slaan.[65] Het is dan ook helemaal niet zo iets buitengewoons, dat er wel kerkmeesters gevonden werden die niet wilden zorgen voor een kanselbijbel, of voor brood en wijn bij de avondmaalsviering.[66] Of armenmeesters die geld achterhielden - zo zei men tenminste - 'voor de Jesuiten, papen ende derselver commissarissen'.[67]

Een ander instituut dat bij prae-reformatorische tradities bleef leven was het kosterschap. Kosterambten stonden dikwijls in de begeving van de kerkpatroon of ambachtsheer. Functionarissen die eenmaal benoemd waren bleven aan, ook na de omkering van zaken.[68] Een kerkeraad moest dan in voorkomende gevallen maar leren zich te behelpen met een katholieke koster, die nooit een kerkdienst bijwoonde.[69] Als de kerkpatroons katholiek waren, kon men deze oneffenheden ook niet glad strijken. Die kerkpatroons gingen door kosters aan te stellen die geen enkele binding aan de hervormde kerk hadden,[70] weigerden water in het doopvont te doen en protestantse bijbels aan te dragen,[71] of hun kosterschap combi-

61 Acta Woerden, 5 febr. 1620.
62 Van Beeck Calkoen, p. 80.
63 Knuttel, Acta, I, p. 157 (classis Gouda, 1625); Knipscheer, Widmarius, p. 302 (Uitgeest); Rogier, I, p. 506 (nog verscheidene katholieke kerkmeesters in 1658).
64 Knuttel, Acta, I, p. 29 (classis Woerden, 1621).
65 Res. Holland, 1599, p. 45.
66 Brandt, IV, p. 91. Cf. Acta Woerden, 8 juli 1619. Ook de kerkeraad van Zoetermeer was geen baas op eigen grond, Acta Delft, 2 okt. 1606.
67 Res. Holland, 1619, p. 294.
68 O.c., 1594, p. 479 (De Lier).
69 Acta Dordrecht, 5-7 nov. 1619 (Zevenbergen na de reformatie).
70 Res. Holland, 1597, p. 424 (Spanbroek); Acta Delft, 5 april 1604 (Kethel).
71 Reitsma en Van Veen, III, p. 453 (1620).

neerden met een schooltje voor katholieke kinderen.[72] Vele kerkeraden waren zulke oecumenische verhoudingen wel wat kras. De raad van Naaldwijk hield zijn koster voor dat het toch niet stichtelijk was, 'dat een die een publick ampt in den kercke bedient, geen lidt derzelve zoude wezen'.[73] Met deze man had men tenslotte ook succes. Koster geworden in 1610, liet hij in 1619 zijn naam op de lidmatenlijst schrijven,[74] al dient eerlijkheidshalve gezegd dat dit zijn prestaties als kerkendienaar niet noemenswaardig verbeterde.[75]

Ook de typisch kerkelijke ambten, die wel steeds door lidmaten werden vervuld, behielden enigermate een publiek karakter. Notaris Paets tekende in 1620 in zijn dagboek aan, dat te Leiden verscheidene 'smalle diensten' overgedragen werden aan voorstanders van de Dordtse synodebesluiten. In zijn opsommingen vermeldt hij zuiver seculiere functies (poortwachters, schrijvers) en semi-kerkelijke (armenbezorgers, gasthuismeesters), doch ook ouderlingen.[76] Een onachtzaamheid waarschijnlijk, maar ze laat ons zien dat men zich van de grenzen niet altijd zo scherp bewust was. De Staten van Holland hebben oorspronkelijk gestreefd naar een algemene volkskerk, die de doop zonder onderscheid aan allen zou bedienen, en geen censuur oefenen over de lidmaten.[77] Nog in de concept-kerkenordening van 1591 stelden zij voor ieder die de leeftijd van achttien jaar had bereikt, en twee jaar in de stad gewoond had, toe te laten tot het avondmaal op simpele mededeling aan de predikant. Afsnijding van lidmaten met de kerkelijke tucht bleef mogelijk, doch alleen als de magistraten consenteerden. De Delftse regenten ging dat alles niet ver genoeg. Zij meenden dat mededeling aan de kerkeraad bij de eerste avondmaalsgang overbodig was, en wensten ten aanzien van de tucht een duidelijke bepaling, dat beslissingen van de magistraat niet aan beroep op classis of synode onderworpen zouden zijn.[78]

De hervormde kerk heeft deze volkskerkgedachte steeds afgewezen.[79] Zij wilde de grens tussen kerk en wereld buiten in plaats van binnen de kerk leggen. Maar ook in haar stelsel bleven de kerkelijke en de burgerlijke gemeente een twee-eenheid vormen. De kerkeraad van Uitgeest weigerde bij voorbeeld - in 1624 - twee oude mannen over te schrijven naar Krommeniedijk, hoewel die plaats voor hen veel gemakkelijker te bereiken was: 'redenen sijn dese, dat se emmers onder de bande ende jurisdictie van Wtgeest gehooren, daerom wij deselve niet conden in kerckelijcke

72 Acta Dordrecht, 5-7 nov. 1619.
73 Not. Naaldwijk, 24 maart 1614.
74 Alsv., lidmatenlijst op p. 214.
75 Alsv., 23 juni 1624.
76 U.B. Amsterdam, III H 4, p. 14 vo.
77 Concept-kerkenordening van 1576, Evenhuis, I, p. 278.
78 Wtenbogaert, I, p. 272.
79 Smitskamp, p. 15.

opsicht deylen. Daerna so soude sulcks groote confusie geven, so hier so elders, waer vele plaetsen also verstroyt liggen, die alle so doen souden ende gaen waer het hen beliefde'.[80]

Handhaving dus van de onderlinge verbondenheid van kerk en dorp. Kerk en predikant waren er niet alleen voor de kerkelijke gemeente, maar voor allen. In 1590 wilden te Berkel enkele gezinnen - geen van alle hervormd - naar Zeeland verhuizen. Vóór hun vertrek vroegen zij attest van de predikant, 'tot bewijs dat zij hier eenigen tijt in den ambachte gewoont hadden'. Ze zouden dan, meenden ze, in Zeeland meer antrée hebben.[81] Ze beriepen zich hier op de dominee als dienaar van het publiek, van de gehele dorpsbevolking.

Wel met enig recht ook. Zijn traktement kwam immers tot last van het gemeen. In eerste instantie ontving hij betaling uit de kerkelijke goederen ter plaatse. Die stonden onder het beheer van de kerkmeesters, en gingen het hele dorp aan. En was de opbrengst niet voldoende, dan vroeg men verlof een algemene extra belasting te heffen ten bate van de kerk, meestal in de vorm van opcenten op de bierimpost.[82] Kon men duidelijker te kennen geven dat de predikant een publieke functionaris was, die uit de gemene kassen betaald moest worden?

In overeenstemming hiermee zijn beroeping, ambtsbediening en reputatie van de predikant aangelegenheden van openbaar belang. Bij de beroeping wordt dat dikwijls uitgedrukt in approbatie van het beroep door de magistraat, doch men komt ook gevallen tegen waar voorafgaand beraad plaats vindt in tegenwoordigheid van de 'ghemeyne buren'[83] of 'de gemeene ingesetenen'[84] en dus de gehele dorpsbevolking gehoord wordt, met inbegrip van hen die geen lidmaten zijn. Het vertrek van een geliefd predikant kan verslagenheid brengen niet alleen onder de kerkleden, maar ook 'bij de gemeene inwoonders van het dorp'.[85] Te Hoornaar gebeurde het in 1621, dat een lidmaat van de gemeente, Dionijs Jansz., in de herberg over de predikant, ds. à Porta, gesproken had als een schelm en een verrader. De kerkeraad besloot hem te vermanen, maar wees daartoe niet twee ouderlingen aan, doch besloot, 'dat twee mannen, een in de ghemeente en een buiten, sullen versocht en gebeden werden, die haer erstdachs bij den voorn. Dionijs Jansz. sullen vervoegen'.[86]. Aantasting van de goede naam van de predikant beschouwde men kennelijk als een vergrijp dat het hele dorp raakte.

80 Not. Uitgeest, 8 dec. 1624. De classis Haarlem stelde de kerkeraad in het gelijk (28 febr. 1625), al gaf men ten slotte toe om de vrede te bewaren (8 april 1625).
81 Not. Berkel, 20 april 1590.
82 Zie Res. Holland, 1594, p. 534 (Schipluiden) en vele andere plaatsen. Ook andere lasten - kerkbouw, onderhoud, diaconie - worden wel op deze wijze betaald.
83 Not. 't Woud, 7 april 1591. Ook Acta Den Haag, 1 aug. 1616 (Loosduinen).
84 A.R.A., Holland 1384, f. 212 vo (Kralingen 1623).
85 Acta Dordrecht, 7-8 juni 1622 (ds. Lancius van 's-Gravenmoer).
86 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 28 nov. 1621.

De ervaring had dat trouwens te Hoornaar wel geleerd. De kerkeraad had daar in 1619 de schoolmeester Havelaer van het avondmaal gehouden, waarop deze ''t gehele manvolck van den dorpe' bijeenbracht, 'om den predicant te beschuldigen en te bestraffen'. Havelaer wist de schout aan zijn zijde te krijgen, die verscheidene malen dorpsvergaderingen over deze quaestie bijeenriep. Eerst 'na grote commotiën en beroerten' slaagden gedeputeerden van de classis er in, een vergelijk te treffen met onderhandelaars die door schout en gezworenen waren aangewezen.[87] De kerkeraadspartij behaalde de overwinning. In 1620 beloofden schout en gezworenen zelfs, 'de kerckelijcke discipline te helpen hanthaven, en gheensins tegenstaen, gelijck hiervoor wel geschiet'.[88]

Ds. à Porta is niet een heerszuchtig predikant geweest, die de overheid ongewone concessies heeft weten af te dwingen. Want ook elders deed men wat de magistraten van Hoornaar in 1620 beloofden: de overheid ondersteunde de kerkelijke tucht. De kerkeraad van Leiden besloot in 1597 een vrouw die zich voor profetes uitgaf, van het avondmaal te houden. Om haar het aangaan ook werkelijk te beletten, liet men haar op de zondagmorgen in haar huis door een gerechtsdienaar bewaken.[89] De Haarlemse kerkeraad sloot in 1608 Gerrit Willems van de communie uit, omdat hij zijn vrouw had geslagen. De raad deelde dit aan de burgemeesters mee, en ontving van de schout belofte, 'dat hij hem op peyne het slaen van zijn vrauwe verbieden' zou.[90] In Dordrecht gebeurde het, dat een lidmaat van de gemeente werd afgesneden 'om sijn openbare lasteringen van de kercke'. De magistraat verplichtte hem tot schuldbelijdenis in de kerk, met expresse verklaring dat dit een aanvullende straf was, en dat de kerkelijke afsnijding toch van kracht zou blijven.[91] Te Ottoland vermaande ds. Antipas van den Borre twee mannen die op een bededag sloten hadden uitgebaggerd. Toen de schout hiervan hoorde, bood hij onmiddellijk zijn diensten aan, en vroeg de namen te mogen weten.[92]

Hogere instantie nog, de Gecommitteerde Raden van Holland, ondersteunde in 1621 de tuchtmaatregelen van de kerk van Bodegraven, waar de onderwijzer, meester Isaäck, valse beschuldigingen tegen ds. Wassenbergh in omloop had gebracht. De Gecommitteerde Raden decreteerden, dat van de kansel een akte van schuldbelijdenis voor de meester en zijn vrouw zou worden afgelezen, waarin deze moesten betuigen, dat hun 'belast (was) van de Ed. Mo. Heeren Gecommitteerde Raden, schult over hare mishandelinge voor dese gantsche gemeente te bekennen'. Het gerecht

87 Alsv., f. 9.
88 Alsv., 13 sept. 1620. Schout en gezworenen beloofden bovendien, mutaties in hun college met de kerkeraad te zullen bespreken.
89 Dozy, p. 32.
90 Not. Haarlem, 18 mei 1608.
91 Not. Oudewater, 5 sept. 1610.
92 Hij weigerde echter, Acta Dordrecht, 17 juni 1614.

zou eveneens een akte publiceren,[93] zodat ook zij die de kerk niet plachten te bezoeken ds. Wassenbergh van alle blaam gezuiverd konden weten. De rechtbank te Woerden rekende intussen af met Isaäcks echtgenote, die de dominee in het kerkgebouw scheldwoorden had toegeroepen, 'hetwelck strijt tegen alle kerckelicke ordonnantiën'.[94] Het Woerdense gerecht achtte zich klaarblijkelijk verplicht ook de kerkelijke wetten mede door middel van de openbare justitie te handhaven. Iets abnormaals was dat ook niet, want ordeverstoringen onder de dienst hielden altijd het risico in van gerechtelijke vervolging. Lenart Dirckoom kreeg op de gevangenpoort in Den Haag de 'seer schandaleuse woorden' te berouwen, die hij in 1597 door het kerkgebouw van Voorschoten geroepen had.[95] Verstoorders van de kerkelijke rust in Charlois werden met boeten of - bij onvermogen - met lijfstraffen tot beter inzicht gebracht.[96]

Publieke bescherming van de hervormde kerk lag ook in de zondagswetgeving. In het begin van de zeventiende eeuw propageerde kerk noch overheid een typisch puriteinse zondagviering. Engelse reizigers, die het anders gewoon waren, vonden dat men hier weinig respect voor de sabbath toonde.[97] De Hollanders wilden heiliging van de zondag, met zo veel rust als daartoe nodig was.[98] Maar sabbathsrust was voor hen geen doel op zichzelf, doch hoofdzakelijk een middel, om de heiliging en in het bijzonder het ongestoord verloop van de eredienst te verzekeren. Zo wees bij voorbeeld de synode van Zuid-Holland in 1600 een verzoek van de hand, om aan te dringen bij de Staten op een algemeen verbod van varen en rijden.[99] Zij zag dat kennelijk niet als beslist noodzakelijk ter wille van de heiliging. Anderzijds verzocht de kerkeraad van Purmerend in 1625 aan de magistraat ook tijdens de diensten op woensdagavond alle winkels te laten sluiten[100] - daar dus ook rust midden in de week, om de eredienst mogelijk te maken. De eredienst vraagt om rust, en bij rust alleen kan men

93 A.R.A., Holland 1384, f. 17 vo.
94 A.R.A., R.A.Z.H. Woerden 2, 27 april 1621.
95 Res. Holland, 1597, p. 204.
96 Wiltens en Scheltus, II, p. 169 (1604). Zie nog soortgelijke gevallen te Schagen 1611 (Res. Holland, 1611, p. 148) en te Noordeloos 1612 of 1613 (Schakel, p. 75). Men bedenke hierbij, dat de kerkgebouwen soms vermoedelijk ook tijdens de dienst open stonden voor het publiek. Te Haarlem klaagde men in 1612, 'dat altemets eenighe ongeschickte luyden onder de predicatie in de weecke dwers door de kercke lopen met de hoed op' (Not. Haarlem, 23 dec. 1612), waarschijnlijk om zich de weg te bekorten. Te Alkmaar kwam 's zondagsavonds veel volk bijeen in het koor, met luid 'geclap ende geraes' (Not. Alkmaar, 2 jan. 1623). Was dit koor misschien gedurende de koude maanden het rendez-vous voor de jeugd?
97 Stoye, p. 243; Mundy, p. 68. Howell (Jacobs, p. 29) oordeelt nog anders, maar het valt hem wel op dat te Amsterdam op zondag honden- en voddenmarkt wordt gehouden.
98 Knuttel, Acta, I, p. 21. Cf. Wessel, p. 113.
99 Reitsma en Van Veen, III, p. 151.
100 Not. Purmerend, 6 febr. 1625.

de gemeente vergaderen. Die twee zijn elkaars consequentie, kerkdienst en rust. Enkele ouderlingen te Barendrecht vroegen in 1612 aan hun predikant, waarom hij op hemelvaartsdag nooit preekte. Ds. Lowijchius antwoordde, dat men niet geroepen was die dag te vieren - wel om de zegen van de hemelvaart te gedenken, maar dat geschiedde in de gewone prediking. Wilde men de gemeente bijeenroepen, dan moest men ook het werken verbieden, maar de kerk had geen macht vrije dagen met verbod van arbeid in te stellen. Alleen de overheid kon dat doen, en liet die het na, dan mocht men de dag ook niet vieren.[101]

De algemene teneur van de zondagswetten is deze, dat beperkingen en verboden slechts gelden voor de duur van de kerkdienst.[102] Kerkeraden en magistraten beide zijn wel van oordeel, dat niet alle arbeid behoeft te worden gestaakt: ze vergaderen dan ook beide zonder bezwaar op zondagen.[103] Wel moest men zich onthouden van ‘slaevachtige wercken, om tijdelic gewin wille’,[104] maar de Zuidhollandse synode noemde het in 1621 ‘particuliere vreemde opiniën’ - Engelse zonder twijfel - dat men op regenachtige zondagen geen hooi of graan zou mogen binnenhalen, en het liever op het veld moest laten verrotten.[105] De normale regel in Holland was dan ook, dat plaatselijke magistraten in gevallen van noodzaak toestemming mochten verlenen tot deze vormen van zondagsarbeid,[106] waarbij de Staten waakten voor milde toepssing van de wet, en al te strenge dorpsbestuurders tot groter soepelheid maanden.[107]

Alle werk dat geen uitstel lijden kon, mocht gedurende de zondag worden verricht.[108] Zeer ruim was men bij voorbeeld tegenover de vissers. Zelfs op bededagen - doorgaans van strenger observantie dan de gewone zondag - mochten de vissers uitvaren bij gunstig weer,[109] hun netten verzorgen, en de aangevoerde vis afslaan.[110] De algemene regel was trouwens, dat ook op zondagen de verkoop van bederfelijke waar voortgang

101 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 27 mei 1612. De Staten van Holland riepen dan ook in 1587 de baljuw van Beverwijk tot de orde, die twee mannen beboet had omdat zij op hemelvaartsdag aan hun kalkovens hadden staan werken, Res. Holland, 1587, p. 144. Toch vierden alle Hollandse classes de hemelvaartsdag, behalve Dordrecht en Delft, Acta Dordrecht, 1-2 juli 1610.

102 Zie b.v. Res. Holland, 1594, p. 95.

103 Men kan daarom niet zeggen dat de Amsterdamse magistraten het voor zich zelf zo nauw niet namen (Evenhuis, I, p. 144), als zij op zondag vergaderden.

104 Acta Den Briel, 18 juli 1619. Alle arbeid, die niet met de handen verricht wordt, en geen toeloop van mensen veroorzaakt, geldt als geoorloofd.

105 Wijminga, p. 361.

106 Van Leeuwen, p. 494.

107 Res. Holland, 1597, p. 317.

108 Van Leeuwen, p. 494.

109 Res. Holland, 1595, p. 459 en 505 (Scheveningen krijgt deze permissie, omdat Katwijk het ook doet).

110 Van Baalen, Zondagsarbeid, p. 97.

mocht vinden[111]: arbeiders die hun weekloon zaterdag laat ontvingen,[112] waren op de zondagen ook eigenlijk wel aangewezen. Noodzaak bracht ook de droogscheerders tot zondagsarbeid in de wintermaanden, wanneer de doeken vochtig waren, en sneller bedierven, al waren de kerkeraden op dit punt wel wat kritischer dan de ondernemers.[113]

Volkomen overeenstemming tussen kerk en overheid was er niet in alle dingen. De classis Haarlem constateerde in 1604, dat de baljuwsboden met de linnenblekers conniveerden op het stuk van de zondagsarbeid, en beklaagde zich bij de baljuw.[114] De Staten van Holland kozen echter de zijde van de blekers, die in 1606 verlof kregen gedurende de zomermaanden op zon- en feestdagen het werk te laten doorgaan, ‘den noodt sulcks vereysschende, ende anders niet ('twelcke hare conscientie ende zielen saligheydt sal bevolen zyn)’.[115] Verschil van inzicht bestond er ook ten aanzien van openbare pachten en verkopingen, die door geheel Holland op zondag plaats vonden.[116] De kerkelijke vergaderingen toonden zich daarin intransigant. De classis Dordrecht moest in 1624 oordelen over een verzoek van Streefkerk, dat diaconale landen op zondag wilde laten verhuren, ‘nadien anders de armen... daerbij groote schade sullen lijden, doordien in de weke weynige ofte geene luyden en comen om te huyren’. De classis wees eenstemmig deze bede van de hand,[117] en verkoos gehoorzaamheid boven hogere landhuren.

Algemene waardering vonden de zondagswetten niet. De kerkeraden worden een enkele maal wel eens geconfronteerd met zeer arbeidzame gemeenteleden, zoals de man in Purmerend, die ‘’t sondaechs soo drock heeft, dat hij in de kercke niet can koomen’,[118] of de kleermaker in Kethel, die ‘seyde van de nauwe onderhoudinge des sabbaths in den N. testamente niet te willen disputeren, maer dat hij ondertusschen voor vast hielt dat men het ijser behoorde te smeden terwijl het heet was’.[119] Erg talrijk zijn echter die gevallen niet.[120] Misschien, omdat de straffen voor overtreders van de zondagswetten vrij zwaar waren: tien gulden boete in het baljuwschap van Zuid-Holland.[121] Naast conniverende schouten waren

111 Baudartius, II, 16e boek, p. 17. Mits niet tijdens de preek, Not. Haarlem, 18 en 25 mei 1608.
112 Jaanus, p. 67. Daarom wilde de Delftse magistraat in 1599 de winkels op zondagmorgen eerst na 8.00 of 8.30 sluiten.
113 Beins, p. 109 (Amsterdam 1584 en 1624); Not. Alkmaar, 19 maart 1606.
114 Acta Haarlem, 28 juli 1604.
115 Res. Holland, 1606, p. 51.
116 Reitsma en Van Veen, I, p. 171 (1593).
117 Acta Dordrecht, 16-17 april 1624.
118 Not. Purmerend, 19 aug. 1612. Zijn beroep wordt niet vermeld.
119 Acta Delft, 18 okt. 1607.
120 Censuur over zondagsarbeid nog Acta Den Briel, 31 okt. 1606 (een kleermaker te Spijkenisse, tevens ouderling) en Not. Naaldwijk, 24 juni 1590 (een barbier).
121 Van der Eyck, p. 445 (1620).

er zeker ook vele, die deze wetten zeer nauwgezet toepasten.[122] De baljuw van Liesveld nam twee arme mensen een zooglam af, omdat zij op biddag hun schapen door een klein meisje hadden laten weiden. Een boer moest twee kippen geven en een bedrag in geld, daar hij 's zondags vóór de preek twee of drie omgewaaide korenschoven overeind had gezet. Weer een ander werd zeven gulden armer door de werkdrift van zijn vrouw, die op een biddag een koperen pot had geschuurd. Nu zal deze baljuw wel een ongewone ijver aan de dag gelegd hebben. Geen puriteinse geloofsijver, want zelf was hij gedurende de ochtendpreek meestal drinkend en dobbelend in de herberg te vinden.[123] Verboden zondagsarbeid was voor hem niets anders dan een middel om de beurs te spekken. Was hij een echte zeloot geweest, dan had hij zeker moeten beginnen in eigen vlees te snijden. Want zondagsarbeid was in de ogen van de predikanten waarschijnlijk wel een minder groot kwaad, dan het drinken in de herbergen of het spelen op de dorpspleinen.

Veel meer dan de werkplaats was de kroeg op zondagen de grote concurrent van het kerkgebouw. De overheid steunde ook hier de hervormde kerk, door het tappen en schenken tijdens de diensten te verbieden.[124] Dat verbod gold ook voor balspelen, wel voornamelijk omdat men die doorgaans op kerkhof en dorpsplein beoefende, en de predikant zich in de nabij gelegen kerk boven het rumoer uit nauwelijks verstaanbaar kon maken.[125]

Oorspronkelijk zijn deze bepalingen wel alleen voor de zondagochtend van kracht geweest. Bij de algemene invoering van de middagdiensten - na de synode van Dordrecht - blijken echter herberg en kaatsbaan te gevaarlijke mededingers te zijn, zodat ‘de namiddaechse predicatie ende catechisatie daerdoor niet alleene grootelijcx wort verhindert, maer oock niet en can in 't werck gestelt worden’.[126] In de classis Dordrecht heeft men toen de strijd op twee fronten ingezet, door enerzijds de baljuw van Zuid-Holland te verzoeken met kracht op te treden tegen alle ‘prophanatie van de sabbath’, en anderzijds zonder meer de predikanten op te dragen in ieder geval 's middags kerk te houden.[127] Vermoedelijk heeft men deze

122 Zo werd geklaagd bij de Staten, Res. Holland, 1597, p. 317.
123 A.R.A., Hof 5226, rekest van de schepenen van een groot aantal dorpen in de baronie van Liesveld. Cf. A.R.A., R.A.Z.H. Woerden 2, 17 jan. 1623: vervolging tegen een molenaar en zijn vrouw, die op biddag buiten kleren te drogen zouden hebben gehangen.
124 Van Leeuwen, p. 488 (keur van 1575); Res. Holland, 1598, p. 167; Brandt, II, p. 16 (advies van de Hoge Raad, 1601).
125 Acta Dordrecht, 8-10 april 1625; Not. De Lier, 14 dec. 1608; hanengevechten te Oudewater, Not. Oudewater, 28 maart 1621. Kaatsers, kruisboogschutters etc. kunnen als zij lidmaten zijn, met de censuur worden bestraft, Acta Den Briel, 15 juni 1610, 18 juli 1619 en 28 april 1620 (Ooltgensplaat); Not. Krommenie, 12 jan. 1614.
126 Acta Dordrecht, 30 juni 1621.
127 Alsv., 3-5 sept. 1624.

politiek overal gevoerd, denkelijk dan met wisselend succes, want de dorpsschouten, veelal zelf herbergiers, slachtten nogal eens de baljuw van Liesveld, en maakten in hun eigen huis de zondag tot drinkdag.[128]

Eenzame drinkers behoefden de schouten beslist niet te blijven, ook niet in de ochtenduren. Want al was tappen en schenken onder de dienst verboden, voor passanten gold dat niet. Te Amsterdam bij voorbeeld stond het inwoners niet, maar reizigers wel vrij op zondagmorgen te drinken, 'tot redelicken nootdruft'.[129] Schout en gezworenen van Stolwijk begrensden die redelijkheid tot 'twee ofte drie bieren voor den dorst'.[130] Maar dat was toch altijd nog wel een paar liter, en wat lette de reiziger, wiens tijd zeker kostbaar was, zo snel mogelijk weer op te stappen naar de volgende taveerne, waar de dorst hem opnieuw overmande?

Tal van stedelingen zwermden daarom 's zondags uit, 'op heyrwegen, dorpen, ofte in de naeste plecken buyten deselve steden, excuserende haerselven te sijn reysende mannen'.[131] In de week moesten ze werken zolang het licht was, en 's avonds gingen de kroegen al vroeg weer dicht.[132] De zondag was hun enige kans. Met wagens en schuiten trok het volk de poorten van Amsterdam uit, om eerst tegen de nacht volgedronken huiswaarts te keren.[133] De herbergiers van Gooiland en Waterland leefden van de zondagen.[134] De Kennemer waarden staken op zondag de vlaggen uit,[135] om de vele uitrijdende Haarlemmers tot zich te trekken. De Haarlemse classis deed wat zij kon, en ging te Heemstede over tot kerkinstituering ter wille van de zondagsreizigers, 'die door gelegentheyt van 't gehoor des goddelijcken woorts tot den godsdienst mogen gelocket worden.' Met dat doel plaatste zij in Heemstede een echte kampioen in het preken,[136] die naar het schijnt ook werkelijk heel wat uitgelopen Haarlemmers de kerkdeur weer binnenleidde.[137]

Bescherming van de kerk door de overheid vraagt niet alleen om een regering die de religie wel gezind is, maar ook om een kerk die de magistraten zo veel mogelijk ondersteunt en tegemoet treedt. Nu weet ieder wel dat

128 Reitsma en Van Veen, II, p. 427 (1592) en III, p. 247 (1606); A.R.A., Holland 1384, f. 24 (Nieuwpoort 1621).
129 Baudartius, II, 16e boek, p. 18 (1624). Zo ook voor Zuid-Holland Van der Eyck, p. 445 (1620).
130 Not. Stolwijk, 'extract wt de poincten van politie', 1583.
131 A.R.A., Holland 2619 1.
132 Te Graft om 10 uur (Res. Holland, 1597, p. 80); bij Bredero zijn vóór 11 uur de herbengen gesloten, Klucht van de koe, r. 167, cf. 139; Van Santens drinkebroers kunnen na 10.30 alleen nog terecht in een bordeel, waar dan al geen andere gasten meer zijn, Crena de Iongh, p. 157 en 159.
133 J.A.N. Knuttel, III, p. 106; Coster, Rijcke-man, r. 658-664.
134 Bredero, Klucht van de koe, r. 97-98.
135 A.R.A., Hof 387, f. 190 (1624).
136 Martinus Bruno, gekomen van Middelie, Acta Edam, 31 juli 1623.
137 Not. Haarlem, 23 april 1624.

regenten en predikanten elkaar de kritiek niet spaarden. Doch bij alle wederzijdse bezwaren waren beide partijen in de regel toch bereid tot volledige erkenning van elkaars ambt. In verscheidene steden was het een vast gebruik, op de zondag vóór de magistraatsverkiezingen aan de hand van een toepasselijke tekst de gemeente te verklaren wat eigenlijk de taak van de overheid was, en wat de verplichtingen waren van de burgers tegenover het gezag.[138] Zelfs Waalse gemeenten deden dat,[139] hoewel deze vreemdelingenkerken geen stemhebbenden of verkiesbaren onder hun leden telden. Veel verschil maakte het overigens niet, omdat ook in de Nederlandse gemeenten de meeste toehoorders aan de verkiezing part noch deel hadden, en de eerbied voor de regeerders het voornaamste thema van de prediking was. Op dat aspect viel te Haarlem wel het duidelijkst de nadruk, want daar stelde men deze gehele materie eerst aan de orde op de zondag na de verkiezing, ‘uyt een extraordinaire text[140] van 't ampt der overheydt ende der onderdaenen nevens de overheydt’.[141]

Het spreekt dan eigenlijk ook vanzelf, dat in de kerkelijke tucht en vermaning iedere schending van de gehoorzaamheidsplicht een motief is voor censuur. Cors Jansz. te Zevenhuizen moest schuld belijden, omdat hij Cornelis Jansz. ‘met scheltwoorden in 't stuck van zijn ampt van schepen had geïniurieert’.[142] Jacob Crijnen en zijn vrouw, te Assendelft, die ‘seer ongescictelic uytgevaeren hebben tegen de sceepenen’, en weigeren zich te verontschuldigen, wordt de toegang tot het avondmaal ontzegd.[143] Ook als er geen scheldwoorden gebruikt zijn, en er alleen van simpele ongehoorzaamheid sprake is, komt de kerkeraad tussen beide. De Amsterdamse kerkeraad hield in 1588 een bierbrouwer af, omdat hij verzuimd had gebruik te maken van de diensten der van stadswege aangestelde geprivilegiëerde bierdragers.[144] Amsterdamse lakenbereiders, die in 1608 wegens een verschil van inzicht met de magistraat naar Haarlem verhuisden, werden daar niet dadelijk tot de gemeente toegelaten. Na correspondentie met de kerkeraad van Amsterdam, die Haarlem vrijheid van handelen gaf, werden zij pas aanvaard met schuldbelijdenis ‘over de abuusen’.[145] Zelfs wettelijk geoorloofd gedrag, dat men ten hoogste onverstandig kon noemen, was aanleiding tot censuur. Pieter Sybrantsz. te Berkel werd vermaand, ‘dat hij hem doch eenmael soude gerust houden van meer tegen 't gemeyn ambacht sonder fondament te procederen’.[146] Een

138 Evenhuis, I, p. 143; Not. Oudewater, 10 mei 1609.
139 Not. Amsterdam (Waals), 29 jan. 1619.
140 Bedoeld is een tekst buiten het bijbelboek dat aan de orde van behandeling was.
141 Not. Haarlem, 10 sept. 1624.
142 Not. Zevenhuizen, 28 nov. 1612.
143 Not. Assendelft, 18 febr. 1612. Zie voor soortgelijke gevallen Not. Haarlem, 20 april 1608; Not. Stolwijk, 28 maart 1614; Acta Dordrecht, 3-5 sept. 1624 (Maasdam).
144 Beins, p. 119.
145 Not. Haarlem, 21 sept. 1608.
146 Not. Berkel, 30 sept. 1606.

ongefundeerd proces kon wel alleen hem zelf schade berokkenen, maar de kerkeraad meende dat lichtvaardig klagen over de magistraat ergernis aan de zwakken zou geven. Op die grond beleed hij ten slotte ook in het openbaar zijn schuld.[147]

Heel wat kerkelijke vermaningen hadden betrekking op de belastingpacht. Een enkele maal betreft het pachters, zoals Jan Hendricxsz. Swier te Haarlem, die in 1611 schuld bekent over ‘abuysen ende mishandelingen, die voorgevallen sijn in 't beleyt van de verpachtinge der gemeyne middelen’. Maar deze man was dan ook al door de rechtbank veroordeeld.[148] Meestal keert de censuur zich tegen in gebreke gebleven belastingplichtigen,[149] en dat niet alleen als ze in het openbaar betrapt zijn. Een herbergier te Overschie bekende in 1619 tegenover de kerkeraad, dat hij de impost wel ontdook, en dat in zijn beroep ook moeilijk kon laten. Men besloot hem van het avondmaal af te houden, tot hij de pachters geheel zou hebben voldaan.[150]

De kerkeraden namen het in zulke zaken zeer nauw. Ouderlingen of diakenen, die zich bewust aan ontduiking schuldig hadden gemaakt, moesten uit hun ambten worden ontzet.[151] Zelfs als iemand alleen maar in opspraak kwam, kon dat een reden zijn kerkelijk met hem te handelen. Huych Pietersz., diaken te Ridderkerk, werd er in 1610 van beschuldigd, dat hij de impost op het gemaal had gefraudeerd. Het gelukte hem in de kerkeraadsvergadering aannemelijk te maken, dat slechts de schijn tegen hem was. Niettemin liet men hem niet aan de avondmaalstafel toe, omdat hij geen absoluut bewijs kon leveren, en zijn aangaan daarom ergernis zou kunnen geven.[152] Neel Thijs te Edam werd eveneens dadelijk afgehouden, toen de pachter haar voor het gerecht gedaagd had, hoewel zij de kerkeraad uitdrukkelijk haar onschuld verzekerde, en de zaak nog voor moest komen.[153] Ook hier ongetwijfeld, om alle ergernis te vermijden. Ook wel een reëel motief, want in 1614 werd te Beets een man gevonden, die wel gaarne tot de hervormde kerk wilde toetreden, ‘doch stiet hem aen sommigen die hij seyde t'onthouden den heeren pachten ofte accijsen’. De classis Edam besloot hem namen te vragen, of als hij die niet geven kon, hem er op te wijzen dat belastingontduiking strijdig was met de gereformeerde leer.[154] Die mededeling zal hem wel niet hebben verrast, maar de geciteerde voorbeelden laten toch zien dat men zich

147 Alsv., 6 okt. 1612.
148 Not. Haarlem, 7 okt. 1611.
149 Zo Not. Zevenhuizen, 6 dec. 1620; Not. Haarlem, 8 dec. 1613 en 5 okt. 1614; Not. Ridderkerk, 26 sept. 1610; Not. Alkmaar, 5 jan. 1614.
150 Acta Delft, 5 sept. 1619.
151 Livre synodal, p. 161 (1596).
152 Not. Ridderkerk, 12 en 26 sept. 1610.
153 Not. Edam, 6 maart 1611.
154 Acta Edam, 7 april 1614.

veel moeite getroostte, de levenspraktijk ook met deze leer in overeenstemming te brengen.

Het is waar dat deze positieve houding tegenover de magistraten op zich zelf nog geen bewijs vormt voor het publieke karakter van de hervormde kerk. Zou zij geheel en al een instituut voor publieke dienstverlening willen zijn op de wijze waarop de Staten dat wensten, dan moest zij ook haar bijdrage leveren tot het ‘handelen en gerust houden der menigte’. Dan moest zij het niet alleen voor de overheid opnemen, maar ook voor het overheidsbeleid. Naar het antwoord op die vraag zullen wij echter in een ander hoofdstuk zoeken.

III. Predikant en prediking

De tijd is voorbij dat men kerkgeschiedenis schreef alsof de kerk hetzelfde was als de clerus, en het kerkelijk leven gelijk stond met de wetenschap der theologie. Ook wij moet proberen meer te zien te krijgen dan alleen preekstoel en pastorie. Maar dat sluit de erkenning niet uit, dat de dominees in de zeventiende-eeuwse kerk van Holland een prominente plaats innamen, en de mate van aandacht verdienen die daarmee in overeenstemming is.

Een belangrijke groep vormden zij. Ook een talrijke? Busken Huet, die zich in zijn Land van Rembrandt diezelfde vraag gesteld heeft, kon nog schrijven, ‘dat daaromtrent (geen) stellige opgaven bestaan; maar zeker overdrijven wij niet wanneer wij hun getal op twee duizend stellen... twee duizend welonderwezen theologen’.[1] Sindsdien zijn in verschillende jaargangen van Van Alphens Kerkelijk Handboek predikantenlijsten gepubliceerd, die wel niet volkomen betrouwbaar zijn, maar die men toch als ‘stellige opgaven’ kan aanmerken. Daarom weten wij nu dat Busken Huet inderdaad schromelijk overdreef. Zijn gissing ligt honderd procent te hoog. In het begin van de zeventiende eeuw waren er op het grondgebied van de Republiek zeker nooit meer dan elf honderd dienst doende predikanten, waarvan bijna een derde deel in de provincie Holland. Maar een ernstiger overdrijving begaat Huet, als hij zijn twee duizend zonder blikken of blozen als even zo vele ‘welonderwezen theologen’ qualificeert. Ja, waar had men die dan vandaan moeten halen? De Leidse universiteit dateerde van 1575, de hogeschool te Franeker was in 1585 opgericht. Op die twee was men in de tijd vóór de Dordtse synode aangewezen, want Groningen, dat in 1614 zijn universiteit kreeg, kwam te laat om nog wezenlijke invloed te kunnen hebben op de omvang en samenstelling van het predikantencorps gedurende de bestandsjaren. Nu mogen wij wel aannemen, dat Friesland, waar het aantal predikantsplaatsen relatief groter was dan in enige andere provincie, verreweg de meeste Franeker alumni zelf gebruikte. Holland moest het dus geheel hebben van de Leidenaren - die natuurlijk ook niet allemaal in Holland bleven - en nog enkelen die in het buitenland hun opleiding hadden genoten. Vanzelfsprekend was dat

1 Busken Huet, II, 1e stuk, p. 92.

bij lange na niet genoeg om ieder dorp met een ‘welonderwezen theoloog’ te bezetten. Het aantal studenten was bovendien in de eerste jaren zeer gering,[2] zodat Arent Cornelisz. nog in 1592 met het volste recht kon schrijven: ‘ministros qui doctrina aliqua et rerum experientia polleant, habemus perpaucos’.[3]

Geleidelijk aan is die toestand zeker enigszins verbeterd. Toen de synode van Dordrecht in 1618 bijeengekomen was, heeft zij een lijst opgesteld van personen die in aanmerking zouden kunnen komen als medewerkers aan de nieuwe bijbelvertaling. Onder hen zijn 21 predikanten uit de provincie Holland,[4] dat is ongeveer 9% van het in dat gewest aanwezige totaal - wel te verstaan alleen uit de contra-remonstranten. Had men ook remonstranten op de lijst kunnen plaatsen, dan zou het aantal wellicht niet onbelangrijk zijn gestegen, want juist hun kring was tamelijk rijk aan begaafde jonge mannen. Onder de candidaten zijn enkele die thans nog algemene bekendheid genieten, zoals Hommius en Rolandus, die wel, of Trigland, Voetius en Smout, die niet tot de aangewezen vertalers behoorden. Maar men vindt op de lijst ook de predikanten van Zevenbergen, Papendrecht, Vianen, Ossendrecht en Ameide, als om te bewijzen dat achter de grote namen nog een tweede gelid schuil ging van mannen, die op de betiteling ‘welonderwezen theologen’ ten volle aanspraak konden maken.

Al deze candidaten behoorden zonder twijfel tot de steeds meer in omvang en betekenis toenemende groep van dominees, die een universitaire opleiding hadden genoten. Daarnaast waren er nog twee andere groepen. Een, die bezig was te verdwijnen: de gewezen priesters en monniken, die de zijde van de reformatie hadden gekozen. Slechts zelden nog werden haar gelederen met oud-seminaristen als Jacobus Trigland versterkt. De derde, en voorlopig nog talrijkste groep bestond uit de zogenaamde Duitse klerken - zo geheten, omdat zij de kennis van andere talen dan het Nederduits misten - ook wel met een sindsdien gedevalueerd woord de idioten genoemd,[5] in misschien onbewuste aansluiting aan het nieuwe testament.[6]

Wie de voorkeur verdienden, studenten of Duitse klerken, was een vraag die verschillend werd beantwoord. Noord-Holland vroeg in 1619 aan de synode voorrang te geven aan de studenten. Anderen zou men niet meer moeten toelaten, ‘ten waere dat men wat singuliers in deselve bespeurde’.[7] De synode stemde daarmee in, en sprak in haar kerkenordening uit, dat schoolmeesters, handwerkslieden en dergelijke geen toegang meer zouden hebben tot het predikambt, ‘tenzy dat men versekert is van hare singuliere gaven, godsaligheyd, ootmoedigheyd, zedigheyd, goed

2 Bisschop, p. 80 (bedenkingen van de Leidse senaat, 1586).
3 Janssen en Van Toorenenbergen, 3e serie, V, p. 347.
4 Kaajan, Pro-acta, p. 132.
5 B.v. Knuttel, Acta, I, p. 113; Kuyper, Post-acta, p. 130. Handelingen 4:13.
7 Kuyper, Post-acta, p. 130.

verstant en discretiën, mitsgaders gaven van welsprekentheyd'.[8] Aldus artikel 8 van de Dordtse kerkenorde, dat zeer duidelijk de strekking had deze poort naar de preekstoel alleen nog open te houden voor mannen wier buitengewone gaven een klein tekort aan geleerdheid meer dan vergoedden. Een opvallend verschil met de Dordtse synode van 1574, die aan de ongestudeerden precies dezelfde eisen stelde, behalve de singuliere gaven.[9] Maar de grote behoefte aan predikanten maakte destijds ook nog telkens aanvulling nodig uit het reservoir van Duitse klerken. De eis van singuliere gaven zou toen een te grote beperking hebben betekend - wat trouwens nog evenzeer geldt van de eerste jaren na 1618, toen Holland als gevolg van de kerkelijke strijd en de uitsluiting van de remonstranten plotseling ruim een vijfde deel van de dienstdoende predikanten verloor.

Voorzichtig was men echter ook al vóór 1618 geweest. De classis Gorinchem, die noodgedwongen nogal wat gewezen schoolmeesters in haar kring had moeten opnemen, besloot in 1612 niet langer 'lichtelijck te komen tot de opneminge der schoolmeesteren', omdat het predikambt op die wijze bij de tegenstanders van de kerk in verachting kwam.[10] In de Zuidnederlandse pamfletten heten de predikanten ook altijd oud-soldaten, schoenlappers, verlopen monniken,[11] analphabeten die zich door anderen een tekst laten voorlezen, en die dan zelf gaan uitleggen.[12] De Jezuïet Costerus spreekt van 'meyneedighe papen, ofte infame boeven, oft ongheleerde ambachtslieden'; ja, gebruikt nog veel krassere uitdrukkingen, die bij onze kiese zegsman pater Andriessen 'welvoeglijkheidshalve voor moderne oren liever niet vermeld worden'.[13] Sinds Andriessen in 1957 deze woorden schreef, hebben de moderne oren wel enige bijscholing ontvangen. Wie zich gehard genoeg waant, en van sensatie niet afkerig is, kan bij Andriessen de bladzij opslaan, waar hij naar een stuk of zes werken van Costerus wordt verwezen, en zelf de buit gaan binnenhalen. Het waren echter niet alleen katholieken, die zich laatdunkend over de predikanten uitlieten. Caspar Coolhaes, kind van de reformatie, beschouwt het predikantencorps voor het merendeel als een samenraapsel van 'cleermakers, schoemakers, wevers, slootmakers, ende in summa van alderhande sorteringhe van ambachtslieden, meest alle meer om een luy leven ende seeckere jaerlicx incoemst te hebben, dan om de eere Godes ende stichtinge der kercken Christi te vorderen'.[14]

Helemaal ongelijk hebben de critici niet. De zwervende avonturiers, die wij in hoofdstuk VII ontmoet hebben, kunnen voor Coolhaes' portret wel

8 Kerkelijk handboekje, p. 193.
9 O.c., p. 65.
10 Acta Gorinchem, 10 sept. 1612. In die geest ook 20 febr. 1614.
11 Buitendijk, Calvinisme, p. 183.
12 O.c., p. 196.
13 Andriessen, p. 145.
14 Kuyper, Opleiding, p. 267.

model staan. Enkele van de daar genoemden heeft Coolhaes misschien ook persoonlijk gekend, als collega's in de classis Leiden. Anderen, die zich altijd naar de kerkelijke orde hadden gevoegd, en wettig tot de dienst waren toegelaten, beschikten misschien wel over de gaven van ootmoed en godzaligheid, maar schoten in kennis soms belangrijk te kort. Ds. Jan Adriaensz., die in 1604 zijn intrede deed te Krommenie, noteert nog jaren later in het kerkeboek wanspellingen als 'catekissemus', 'synnedoe' voor synode, en 'pristdestienasy'.[15]

Toch zijn er niet weinig gemeenten, die juist in deze categorie bij voorkeur een keus doen. De kerk van Uitgeest beriep in 1592 de kuiper Dieric Pietersz. als predikant. De classis wees hem bij het examen af, waarop Uitgeest het toch niet hoger op zocht, maar zijn keuze nu vestigde op de schoenmaker Claes Claesz.[16] In 1606 klaagde de synode van Noord-Holland, dat de vacante gemeenten de voorkeur gaven aan de ongeleerden, ofschoon de studenten leeg liepen.[17] Alle synodale en classicale vermaningen ten spijt, zette Leimuiden in datzelfde jaar de beroeping van een Duitse klerk door, hoewel de classis een met name genoemd student had aanbevolen.[18] Welke bezwaren men tegen de studenten had? Denkelijk wel dezelfde, die de Zeeuwen in 1618 bij de Dordtse synode inbrachten: de universiteiten gaven wel wetenschappelijke vorming, maar verwaarloosden de praktische. Jonge mannen, kersvers van de academie, bleken niet alleen niets te weten van kerkregering, maar waren ook ongeoefend in de praktijk der godzaligheid.[19]

Deze laatste bedenking was al haast zo oud als de Leidse hogeschool zelf. Van Buchell weet uit zijn studietijd te verhalen, dat in 1583 enkele jonge theologen wegens wangedrag tot geseling werden veroordeeld. Zij wensten zich aan deze straf echter niet te onderwerpen, sloegen een van hun bewakers dood, en redden zich door de vlucht.[20] Enige jaren later kwam het tot de oprichting van een collegium theologicum, dat louter bursalen huisvestte - twee voor iedere Hollandse stad - en de voornaamste kweekplaats voor predikanten werd. Strenge reglementen konden enkele jaren lang de jonge godgeleerden in toom houden, doch na 1606 worden de klachten over het college steeds luider. 'Eene cuyle Jozephs', zei Voetius, die het weten kon, want hij had zelf ook als student in deze put gelegen. 'Quade toesichte ende ongebondentheyt der bursalen'[21] veroorzaakte, 'dat vele gemeynten een afkeer krygen de studenten tot den dienst te beroepen'.[22] Zelfs voorstanders van de academische weg wisten op die

15 Not. Krommenie, 27 sept. 1615, 31 dec. 1618 en 11 april 1621.
16 Scholtens, p. 202.
17 Reitsma en Van Veen, I, p. 393.
18 O.c., III, p. 244.
19 Kaajan, Groote synode, p. 99.
20 S. Muller Fzn., Schetsen, p. 444.
21 Kaajan, Pro-acta, p. 263.
22 Reitsma en Van Veen, I, p. 379 (1605).

wijze niet meer hoe zij de studenten moest verdedigen. De classis Leiden was hun zeker goed gezind. Zij weigerde bij voorbeeld in 1615 de ziekentrooster Waelich Maertensz. te examineren als candidaat voor het predikambt, wijl dat de studenten nadelig zou zijn, en verwees hem naar de classis Gouda.[23] Maar ook de Leidenaren moesten tegenover de studenten wel eens een grens trekken. Zij weigerden beslist de proponent Stamperius in hun midden op te nemen, hoewel de kerk van Hillegom hem begeerde. Toelating van deze notoire kroegloper en vechtersbaas in het classicale ressort zou een te slecht voorbeeld zijn voor andere studenten.[24]

Het is waar dat men het de studenten ook niet zo gemakkelijk maakte. 'Comme ainsi soit que les escoliers ne se doivent appliquer à amours durant le cours de leurs estudes', aldus de Waalse synode over haar collegianten, 'mais les poursuivre en tout honneur et en la crainte de Dieu sans distraction, il ne sera permis à aucun de nos escoliers de faire l'amour'.[25] Zou het een synode van overlang getrouwde huisvaders werkelijk gelukt zijn hun opvolgers voor de duur der studietijd te binden aan kloosterlijke geloften? Maar in deze zelfde richting gingen ook de verlangens van de synode van Zuid-Holland. Die wenste dat de jongens reeds met twaalf jaar bursaal zouden worden, mits zij wettig geboren waren, geen lichaamsgebreken hadden, en voldoende kennis van het latijn bezaten om adjectief en substantief vaardig te declineren. Maar dan zou de weg terug ook afgesneden zijn, want de ouders moesten bij de intrede van hun zoon beloven, 'dat zij deselve haere kinderen ten dienste der kercke destineeren ende, indien zij van anderen sinne wierden, de oncosten restitueren sullen'.[26] Dat laatste was natuurlijk praktisch onmogelijk, zodat de novieten feitelijk al voor hun leven aan de kerk verbonden zouden zijn. Van roeping kon allicht nauwelijks sprake zijn, bij jongens die zo vroeg al aan de kerk gewijd werden. Misdroegen zij zich later als studenten, dan waren zij niet de enigen die schuld trof.

Bezwaren waren er dus zowel tegen de studenten als tegen de Duitse klerken. Het was de taak van de classicale vergaderingen om alles in goede banen te leiden, de onwaardigen te weren, en de onbekwamen op andere vocatie te wijzen. Dat konden de classes doen bij de kerkelijke examens, maar ook wel eerder. In de meeste classes bestond het gebruik, dat de predikanten van de hoofdplaatsen praktische opleiding gaven in het preken.[27] Studenten en ongeleerden beide konden deze lessen volgen. Zo gaven de Leidse predikanten onderricht aan Duitse klerken - men denke slechts aan de bekendste vertegenwoordiger van dat gilde, Paschier de Fij-

23 Acta Leiden, 3 nov. 1615.
24 Alsv., 20 mei 1606.
25 Livre synodal, p. 199.
26 Reitsma en Van Veen, III, p. 143.
27 Schotel, Eredienst, p. 258. Bepalingen van dien aard in de kerkenordeningen van 1578 en 1581 (Kerkelijk handboekje, p. 103 en 121).

ne - maar ook, en wel voornamelijk, aan studenten. Een man als de hoogleraar Lucas Trelcatius, die enkele jaren lang het enige lid van de theologische faculteit is geweest, moest zulk praktisch onderwijs ook wel aan anderen overlaten, omdat hij het Nederlands niet machtig was.[28] Maar ook toen Gomarus en Junius de faculteit waren komen versterken, gingen er in de kerken nog wel stemmen op de afgestudeerden een jaar lang praktisch te laten oefenen onder toezicht van de stadspredikanten.[29] Ter synode van Dordrecht adviseerde Zuid-Holland zelfs dergelijke oefeningen over twee jaren uit te strekken.[30] Waar zal men de Leidse studenten beter gekend hebben dan in hun eigen provincie? Oordeelde Zuid-Holland dat langdurige praktische vorming geen weelde was, dan zal er aan het universitaire program wel iets hebben ontbroken.

Voor de Duitse klerken waren zulke voorzieningen des te noodzakelijker. Zij ondernamen hun studiën hoofdzakelijk op eigen gelegenheid, en ontvingen slechts door middel van deze oefeningen enige leiding. De classes deden voor hen wat ze konden. Wilde een schoolmeester zich oefenen, en woonde hij te ver van de grote stad af, dan vormde men een commissie ad hoc uit enkele in de buurt wonende predikanten, en liet de candidaat regelmatig voor hen optreden.[31] De aangewezen mentoren brachten zo nu en dan over hun pupillen rapport uit,[32] en stelden een examen voor als zij meenden dat de tijd rijp was.[33] Dat was althans de gebruikelijke procedure in de classis Gorinchem. Elders gebeurde het wel, dat elke candidaat die zich wilde presenteren, zich dadelijk bij de classis aanmeldde en daar een proefpreek hield. Aanvankelijk had men dat ook in Gorinchem gedaan,[34] maar de broeders waren van dit systeem afgestapt, ‘omdat soo wanneer soodanige aan het proponeeren geraecken, sij dan terstont willen tot den dienste gepromoveert worden’.[35]

De classicale acta van Gorichem bevestigen ook wel, dat deze vergadering te weinig de kunst verstond, eerzuchtige proponenten in hun vaart af te remmen. Een typerend geval levert ons Petrus Neander, voorzanger te Rotterdam - schoolmeester dus waarschijnlijk - die in 1609 door de gemeente van Giessen begeerd werd, en toen op 28 september in de classis zijn eerste propositie hield. Men vond zijn preek ‘al vrij wat sober’, en verplichtte hem veertien dagen later zijn gaven nogmaals te laten horen. Het oordeel viel deze keer niet gunstiger uit, en ook een derde proeve op

28 Hania, p. 59. Hij kon zelfs geen Nederlands lezen, A.R.A., St. Gen. 7474 (Junius aan Polyander, 22 mei 1601). Te Franeker deed zich een soortgelijk probleem voor met Amesius, Edema van der Tuuk, p. 252.
29 Res. Holland, 1600, p. 167.
30 Kaajan, Pro-acta, p. 270.
31 Zie b.v. Acta Gorinchem, 26 aug. 1597, 27 april 1599 en 22 jan. 1602.
32 Alsv., 14 juni 1603.
33 Alsv., 14 april 1603.
34 Alsv., 3 mei 1600.
35 Alsv., 20 febr. 1614.

19 oktober lag op hetzelfde niveau - ‘de broeders hadden wel gewenscht, dattet beleyt daervan ordentlicker waer geweest ende met naemen den text selver beter verclaert’. Bij meerderheid van stemmen besloot men echter hem toch de volgende maand te examineren, zij het met ernstige aandrang zich vooral goed te prepareren, ‘ten eynde hij niet met schande bestae’. De examenpreek op 17 november gaf weer het vertrouwde beeld te zien: ‘sijn verscheyden dyngen aengemerct soo in 't beleyt ofte ordre als andersins, dye hem tot verbeterynge sijn aengewesen’. De man slaagde ten slotte met de vermaning zich naarstig te oefenen in het lezen van de heilige schrift ‘ende der gesonden autheuren’.[36] De hele affaire heeft maar zeven weken in beslag genomen. Met sobere gaven begonnen, had de candidaat bij het laatste onderzoek nog altijd niets laten zien dat werkelijk hoop gaf voor de toekomst. Men zou voor de classis Gorinchem wensen, dat Neander zich naderhand door het lezen van gezonde auteurs toch tot een licht van de eerste grootte zou hebben opgewerkt. Het heeft er inderdaad ook even op geleken: reeds na vijfjarige dienst, in 1614, legde Neander aan de vergadering de tekst voor van een door hem geschreven boekwerk! Helaas, de classis moest hem de publicatie met klem ontraden,[37] zodat wij de mogelijkheid missen aan de hand van dit geschrift 's mans kundigheden te beoordelen. Maar het heeft wel de schijn dat de zelfingenomenheid, die Neander in 1609 zo snel van proponent met sobere gaven tot dito predikant bevorderd had, hem ook bij de ontijdige geboorte van deze pennevrucht weer parten heeft gespeeld.

Te oordelen naar deze Petrus Neander, zou men zeggen dat de gestrengheid van de classicale examinatoren niet groot geweest kan zijn. Maar toch ontmoeten wij telkens weer candidaten, die te lijden hebben van ‘versaegtheyt’[38] of van ‘turbatie’[39], die ‘op dese tijt heel perplexst geweest’ zijn,[40] en ‘duer den bloodigheydt verhindert... in (hare) memorie ende goede ordre’.[41] Doet er eens iemand een mooi examen, en laat zijn preek niet het vermoeden rijzen, ‘dat het moeste een geleerde les wesen, ende niet van den proponent selve geconcipiëert’,[42] dan wordt zulk een uitblinker toch ‘ernstigh vermaent dat hij in sodanige diligentie soude continueren, ende ter gelegener tijt in den dienst wesende, hem altijt soude tot vernederinge sijns selffs, gestadicheyt, eerbaerheyt ende sober-

36 Alsv., 28 sept., 12 okt., 19 okt. en 17 nov. 1609.
37 Alsv., 20 febr. 1614.
38 Acta Den Briel, 31 mei 1611.
39 Acta Gorinchem, 26 maart 1596.
40 Acta Den Briel, 6 okt. 1609.
41 Acta Leiden, 25 april 1598.
42 Acta Edam, 25 juli 1605. Iets soortgelijks Acta Gorinchem, 11 aug. 1610: ‘is van hem gevraecht ofte hij oock author was van de gedaene propositie; waerop hij met goeder conscientie geanttwoort heeft sulcx alsoo te weesen’. De proponent hield echter bij de volgende gelegenheid een onsamenhangende voordracht, alsv., 18 okt. 1610.

heyt begeven in sijne gantsche conversatie, niet hoogh roemende ende hoogh gevoelende van hemselven'.[43]

De examens konden zeer lang duren. Wilhelmus van der Wel moest in 1596 spreken over Romeinen 8:31, 'zo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?' De proponent was naar het oordeel van de classis Gorinchem wel zeer 'wijtloopich' geweest, maar had 'den sin ofte meeninghe der woorden Pauli nauwelijcx aengeroert', vermoedelijk dus een preek geleverd zoals elk redelijk bespraakt kerkganger die wel op deze tekst had kunnen houden. Om te onderzoeken of hij wellicht van de zaak meer had begrepen dan uit zijn voorstel gebleken was, ondervroeg men hem tot laat in de avond, en zette de volgende morgen het examen voort, schoon met geen betere uitslag dan dat Van der Wel in het belang van de kerken werd afgewezen.[44] Dat was dan alleen nog maar een onderzoek van de propositie geweest. Een candidaat die dat gedeelte van het examen beter doorstond, werd dan vervolgens op zijn dogmatische kennis getoetst, dikwijls naar de orde van de catechismus - zoals in de classis Den Briel - of naar die van de Nederlandse geloofsbelijdenis, soms echter ook op een door de classis zelf ontworpen vraagprogram.[45]

Vermoedelijk hebben de classes hun normen enigszins aangepast aan de kennis en omstandigheden van de candidaten. Leidse studenten werden doorgaans tamelijk streng beoordeeld. Zo moest Petrus Paludanus twee maal aantreden, zonder nochtans de tweede keer te ontkomen aan een vermaning 'tot goede ende neerstige oeffeningh'.[46] Ook Daniel Souterius moest het een keer overdoen, daar het hem aan de gepaste vrijmoedigheid had ontbroken,[47] een verrassende start voor de later zo gevierde Haarlemse kanselredenaar. Gaat het om Duitse klerken, dan is verschillend beleid mogelijk. Heeft een proponent wel de algemene begeerte om de kerken te dienen, zonder dat hem nog enig bepaald aanbod is gedaan, dan betekent een zwak examen dat hij zich tenminste nog gedurende enkele maanden zal moeten blijven oefenen.[48] In de ergste gevallen zal men hem adviseren, 'dat hij sijn hantwerck neerstelijck soude waernemen, alsoo het niet apparent en was, dat hij door aenhouden in het proponeren iet merckelijx soude vorderen'.[49]

Anders ligt het, wanneer de candidaat al een beroep heeft ontvangen,

43 Het examen van Joannes Damman, Acta Leiden, 25 april 1598.
44 Acta Gorinchem, 26 maart 1596.
45 Zie Acta Woerden, 5 dec. 1618; men zal Joannes Adriani ondervragen op de volgende punten: '1. van de H. Schrifture, 2. van Godt, 3. van de voorsienicheyt Gods, 4. van de sonde, 5. van de wet ende evangelio, 6. van 't rechtveerdichmakende geloove, 7. de ecclesia et ministerio'. In feite komt dit natuurlijk neer op de orde van de Nederlandse geloofsbelijdenis.
46 Acta Leiden, 24 okt. 1598.
47 Alsv., 1 aug. 1598.
48 Acta Den Briel, 7 nov. 1594; Acta Dordrecht, 1-2 dec. 1620.
49 Acta Rotterdam (rem.), 6 jan. 1614.

en door een gemeente ongeduldig wordt verwacht. Zijn kansen staan er dan veel beter voor, en minder goede prestaties behoeven hem de toegang tot het ambt niet af te sluiten. Wel zal hij dan soms een aansporing tot naarstige studie en oefening voor lief moeten nemen.[50] Het is zelfs mogelijk, dat de classis dat niet aan het eigen initiatief overlaat: Azarias Justinus en Jeremias Hennekard mochten in 1619 wel als predikanten worden bevestigd, doch op voorwaarde dat zij in elke classisvergadering een jaar lang steeds een opgegeven tekst zouden uitleggen, en maandelijks proponeren voor hun naast wonende collega's, die hen ook over de geleverde werkstukken zouden ondervragen.[51] Hugo Stuer, in 1609 beroepen te Oostvoorne, werd de eerste maal afgewezen, ‘alsoo daer vele dingen bij hem waren geseyt, die gansch vremt luyden ende niet schriftmatich en waren’. Zes weken later liet men hem toch toe, al moest hij voorlopig voor de Brielse predikanten blijven oefenen.[52] Waarschijnlijk is deze Hugo Stuer de jongeman geweest, van wie het gerucht de ronde deed, dat hij op de vraag: hoe lang heeft de wet geduurd, geantwoord had, tot op Mozes, onder verwijzing naar Colossenzen 11. Doch men zou hem hebben toegelaten in de overtuiging dat van zulk een predikant geen revolutionaire nieuwigheden te verwachten waren.[53] Is het werkelijk Hugo Stuer geweest, dan zullen de Brielse broeders zich misschien zelf medeschuldig gevoeld hebben, toen zij hem in 1619 als remonstrant uit de dienst ontsloegen...

Wie eenmaal alle classicale klippen omzeild had, kon zich aan een gemeente verbinden. Het initiatief tot een beroep berustte bij de kerkeraden. Zij konden predikanten uitnodigen eens bij hen in de plaats te komen preken, soms ook nadat eerst een kleine hoorcommissie was uitgezonden om gegadigden uit te zoeken die men zou inviteren.[54] Vervolgens raadpleegde men de gehele gemeente, meestal in een daartoe belegde vergadering,[55] een enkele maal ook door middel van een rondgang langs de huizen.[56] Koos men de eerste vorm, dan was dat niet alleen ter wille van het gemak, maar ook om de niet-lidmaten gelegenheid te geven hun advies te laten horen.[57]

Een eerste vereiste bij alle beroepingen is altijd wel, ‘dat den persoon is eloquent in 't spreken’.[58] Staat in de kerkelijke akten iets opgetekend

50 Acta Den Briel, 31 mei 1611; Acta Edam, 5 mei 1621.
51 Acta Den Briel, 9 april 1619.
52 Alsv., 6 okt. en 24 nov. 1609.
53 Geesink, p. 286.
54 Not. Monnikendam, 6 jan., 22 jan. en 5 febr. 1620; Not. Purmerend, 17 en 25 febr. 1620.
55 Alsv., 9 maart 1620; informeel Not. Haarlem, 9 jan. 1619 (‘de ouderlingen ende diakenen hebben sich daernae’ - d.w.z. na de preek - ‘in de kercke onder de gemeente verstroyt, om het advys derselfden te verneemen’).
56 Not. Monnikendam, 2 en 4 april 1620.
57 Zie boven, p. 24.
58 Zo b.v. Not. Purmerend, 4 maart 1620.

over de wijze waarop de gemeente over een op beroep prekende dominee heeft geoordeeld, dan heeft dat nagenoeg altijd betrekking op de uiterlijkheden van stem en voordracht. Petrus Pullaeus van Amstelveen haalde het niet in Monnikendam, omdat hij zo ‘wtermaten radt sprack, ende daerdoor dickwils haperde in 't predicken, waerover de gemeynte zeer claechden’.[59] Een ‘onbequame stemme’ was een onoverkomelijk bezwaar.[60] Zo kwam Josias van den Houte van Renesse niet voor Den Briel in aanmerking, ‘alsoo de stemme soo slap’ was.[61] De gevierde predikers beschikten dan ook allen over stemmen als bazuinen:

> Word van Souterius Gods woord niet voorgedragen
> Met eene yver-stem van swaere donder-slagen?[62]

En had niet, als Johannes Acronius in vuur geraakte,

> De stoel gedaverd en gerookt?[63]

Liet Vondel in zijn schimpdicht op Trigland de Amsterdamse redenaar bulderen ‘zoo fel als Goliath de Reus’,[64] dan zouden Triglands bewonderaars waarschijnlijk wel antwoorden dat daaruit nu juist 's mans grote gaven bleken. Het is gemakkelijk genoeg dominee te wezen, meende de Antwerpse Jezuïet pater Gouda; de calvinistenvrouwtjes vinden elke predikant goed, als hij maar een stem als een klok heeft.[65] Natuurlijk kon de boog niet altijd gespannen blijven. De stem zowel als de gemeente moesten tussentijds wel eens uitrusten, tot gemak ook van de toehoorders, die de maat van hun aandacht konden regelen op de stemmodulaties. De dominees maakten daar ook wel doelbewust gebruik van, als men tenminste de Amsterdamse ouderling moet geloven, die beweerde dat Arminius op de preekstoel altijd heel zacht sprak, ‘behalve als hy syne valsche leere den volcke sochte in te planten’.[66]

Bij de uiterlijke welsprekendheid behoorden ook de passende gebaren. De classis Haarlem hechtte aan dit onderdeel zo veel betekenis, dat zij in 1619 besloot de eigen predikanten die bij toerbeurt in haar vergaderingen optraden,[67] voortaan nog slechts te critiseren op twee punten, namelijk

59 Not. Edam, 5 jan. 1618. Hij had ook beter moeten weten, want reeds de classes plachten er op te letten of de proponenten niet ‘wat rasch’ hun preken uitspraken, Acta Den Briel, 6 april 1604.
60 Not. Monnikendam, 1 okt. 1620.
61 Not. Den Briel, 7 juni 1621. Soortgelijke bezwaren Not. Purmerend, 9 maart 1620; Jaanus, p. 44; Livre synodal, p. 266; Evenhuis, I, p. 193. Een vermaning van de kerkvisitatoren aan Russius om wat luider te spreken Acta Dordrecht, 3-5 sept. 1621.
62 Ampzing, p. 133.
63 Alsv., p. 139.
64 Vondel, p. 74 (op Haen Kalkoen).
65 Van Vloten, Paschier de Fyne, p. 44.
66 Evenhuis, I, p. 166.
67 Zie boven, p. 5.

onzuivere leer en ‘onbehoorlijcke gebaerden’.[68] Isaäc Beeckman noteerde in zijn dagboek uitvoerige observaties van de gestes die de populaire Engelse prediker Hugh Peter maakte: hij legt de rechterhand tegen de borst, zachtjes, soms ook vlug. Smijt ze tegen de borst aan, traag, snel; van boven naar beneden, traag, snel; zelden, id est raro, dicht bij de borst, id est frequenter. Slingert ze omhoog, langzaam. Strekt ze uit naar rechts, omhoog. Slingert ze voor zich uit, naar beneden, nu hier, nu daar. De beide handen uitgespreid. Zelden de linkerhand alleen. Strijkt met de rechterhand over de lessenaar. Klopt er op met de linker, telt op zijn vingers. Slaat in zijn rechterhand, dan op de lessenaar. Houdt ze lang op één plaats et cetera.[69] Beeckman weet wel wat zulke uiterlijkheden waard zijn: daarop beoordeelt de massa immers de predikant, ‘want sy achten den bevallichsten den besten, al waer hy oock een ketter’.[70]

Wie met forse stem sprak, en levendige gebaren maakte; wie zijn preek uit het hoofd voordroeg,[71] en eenvoudige duidelijke taal gebruikte,[72] die had bij de gemeenten zo goed als gewonnen spel, mits hij ook nog aan een andere uitwendige eis voldeed: dat de predikatie niet te lang zou zijn.

Zou er werkelijk iemand bestaan die lange preken verkiest boven korte, vraagt Anthony Trollope in zijn Phineas Redux, behalve natuurlijk hij die de preek voordraagt?[73] Het lijkt een wat triviaal criterium. Niemand zal het een zinvolle vraag achten, of korte romans beter zijn dan lange, en schilderijen van twee vierkante meter mooier dan knusse paneeltjes van twee hand breed. Ja, maar de dominee heeft mensen tegenover zich van beperkte memorie en ijver. Hij mag ze ‘met al te lange predikatiën niet beswaren’,[74] opdat ‘de toehoorders niet verdrietich worden ende haar ijver vercout’,[75] al was het slechts ‘om der koude willen, ende oock dewijle dat volck met den beesten te doen heeft’.[76] Wat zal ook de man die in het guurst van november onder de preekstoel zit te kleumen, en weet dat

68 Acta Haarlem, 15 okt. 1619.
69 Beeckman, III, p. 342.
70 *O.c.*, I, p. 197.
71 Dat gaf Hillenius bij zijn komst te Alkmaar in 1596 grote toeloop, Van Gelder, Alkmaar, p. 122; ook bij de classicale examens waarschuwde men de proponenten niet te veel te lezen, Acta Den Briel, 6 april 1604.
72 Waarschuwingen aan proponenten ’eygen woerden te gebruycken in Duytscher tale’ (Acta Den Briel, 25 sept. 1595); ‘gemeensamentlijck voor het gemeen volck’ (alsv., 25 april 1600); cf. Duker, I, p. 138, en Acta Dordrecht, 21-24 juli 1620. Ook bij de kerkvisitatie kregen jonge predikanten zulke terechtwijzingen, Acta Den Briel, 24 mei 1622: de preken van Russius (Ouddorp) dienen niet ‘tot stichtinge van soodanigen eenvoudigen gemeente’.
73 ‘Could it be that any human being really preferred a long sermon to a short one - except the being who preached it or read it aloud?’ Anthony Trollope, Phineas Redux, ch. X.
74 Kerkelijk handboekje, p. 70 (synode van Dordrecht 1574).
75 Not. Oudewater, Jaerlicxsche ordonnantiën, 1611.
76 Not. Edam, 19 nov. 1595.

hij straks de koeien en schapen nog melken moet? Er waren wel anderen, zoals de Delftse kerkgangers, die 's zondagsmorgens om zeven uur in de gasthuiskerk onder het gehoor zaten van Leonard Gijsbrechtsz., en als de preek wat lang uitviel, sleohts onrustig werden omdat ze vreesden niet meer op tijd te zullen komen voor de tweede ochtenddienst van negen uur in de grote kerk.[77] Maar de meesten zal het wel gegaan zijn als Constantijn Huygens: ‘de twee uren die wy daer genoodsaeckt hebben geweest te sitten (ick spreke van den meesten hoop) hebben ons soo vermoeyt, soo van ernstigheid versadight, dat wy met vreughd ontslagen werden, ende, uyt aengeborene onstadigheid, naer wat nieus, naer de straet, naer de locht joocken’.[78]

Huygens spreekt van twee uren. De meeste plaatselijke regelingen beperkten de diensten tot anderhalf, en de predikaties tot één uur.[79] Kleine boeten moesten de zelfbeheersing van de voorgangers te hulp komen.[80] Toen men in Den Briel deze regeling invoerde, duurde het slechts vier weken voor de eerste boete geïnd kon worden.[81] Ook Delft heeft over pastorale breedsprakigheid nogal te klagen gehad.[82] Zal het heel anders geweest zijn in gemeenten waarvan wij op dit punt niets weten? Dezelfde dominees, die in de classes welsprekende proponenten het woord ontnamen, ‘dewijle apparent was dat de voorder verhandelinge lanck vallen soude’,[83] zullen zelf vaak genoeg over de limiet gegaan zijn om Huygens het recht te geven van twee uren te spreken. Dat was ook wat bij voorbeeld een man als Gomarus voor een middagdienst redelijk achtte, hoewel hij naar de inzichten van zijn tijd zeker geen voorstander was van onmatig lange diensten, en de ochtendpreek zelfs niet langer wilde laten duren dan drie kwartier.[84] Het kerkvolk, reeds vóór de reformatie aan lange preken gewoon,[85] kreeg van de hervormde predikanten geen zwaardere geduldproef opgelegd dan destijds algemeen gebruikelijk was.[86]

Een dominee zou ook dikwijls kunnen zeggen dat het niet aan hem lag

77 Jaanus, p. 85 (1579).
78 Huygens, Orghel, p. 6.
79 Not. Oudewater, K.O. art. 32 (1608); Kerkelijk handboekje, p. 70 (1574); Not. Edam, 7 nov. 1620; Dozy, p. 31 (Leiden 1596); Jaanus, p. 246 (Delft); Not. Den Briel, 25 jan. 1622; Schotel, Dordrecht, p. 174.
80 Not. Oudewater, 26 juni 1611 (3stuivers); Not. Den Briel, 25 jan. 1622 (6 st.); Schotel, Dordrecht, p. 174 (6 st.).
81 Not. Den Briel, 22 febr. 1622.
82 Jaanus, p. 64.
83 Acta Alkmaar, 22 april 1620. Dezelfde proponent, Christoffel Somerhof, had ook 24 okt. 1619 zijn voordracht niet geheel kunnen lezen, ‘overmits het wat lanck viel’. Bezwaren tegen lange proposities ook Acta Haarlem, 25 april 1607, en Acta Den Briel, 23 april 1608.
84 Kaajan, Pro-acta, p. 184.
85 Post (p. 415) zegt dat preken van een uur niet zeldzaam waren.
86 Lange vermaningen ook bij de doopsgezinden, Hartog, p. 65, en Kühler, I, p. 373. Bij de Rijnsburgers Van Vloten, Paschier de Fyne, p. 77.

maar aan de tekst, want hij had lang niet altijd vrije keus. De eerste synoden hadden de kerken aanbevolen gehele bijbelboeken achtereen te laten behandelen, met voorkeur voor het nieuwe testament.[87] Zij wilden zo veel mogelijk de gemeenten met de hele bijbel vertrouwd maken, en trachtten daarom ook de zondagsevangeliën of dominicalen uit te bannen - een soort van tekstrooster, gebaseerd op de indeling van het kerkelijk jaar. Reeds de synode van 1574 verbood het gebruik van deze rooster,[88] maar die van 1578 moest al weer besluiten ze voorlopig toch nog te dulden.[89] Hier en daar bleef de gewoonte ook bestaan,[90] zeker wel om wille van een vergrijzend geslacht, dat te zeer aan deze oude vormen gehecht was. Zo moest de kerkeraad van Alkmaar - die de zondagsevangeliën aan de kant had gezet - in 1606 meester Reynier onderhouden, omdat hij zo dikwijls in de doopsgezinde vermaning kwam. Hij bleek echter geen andere drijfveer te hebben dan 'lust van de sondachsche evangeliën te hooren'.[91] De kracht van deze oude liefde openbaarde zich nog in 1624, toen de vergadering van de remonstrantse broederschap voor de uitgave van een prekenbundel ten dienste van de verstrooide aanhang het eerst aan een verklaring van de zondagsevangeliën dacht.[92]

Met de dominicalen verdween tevens het begrip kerkelijk jaar uit het gezicht. De grote feesten als pasen, pinksteren en kerst bleven in ere; doch van advent wordt nooit melding gemaakt.[93] Wel placht men in de tijd vóór pasen 'de historie des lijdens Christi' uit te leggen,[94] doch men hield zich daarbij niet zo strak aan de indeling van het kerkelijk jaar. Waar nodig, begonnen de lijdenspreken al vóór vastenavond, 'uyt oorsaeck der lanckheyt der materie'.[95] Bovendien liet men eigenlijk wel graag ook in de lijdensweken de gewone orde doorgaan. Had een gemeente meer predikanten, dan was gewoonlijk slechts een met het preken van de passie belast.[96] Ontbrak zulk een mogelijkheid, dan reserveerde men deze prekenserie wel voor de middag of voor een avond in de week[97] - stellig ook om groter toeloop te krijgen voor deze anders wat matiger bezette diensten.

Te Ridderkerk stond het de predikant gedurende die periode vrij zijn tekst uit te kiezen 'uuyt den propheet ofte evangelisten'.[98] Ik denk niet

87 Kerkelijk handboekje, p. 70-71 (Dordrecht 1574) en 104 (Dordrecht 1578).
88 Ypey en Dermout, I, p. 513.
89 Kerkelijk handboekje, p. 104.
90 Not. Haarlem, 19 mei 1613: in de nieuwe kerk zijn de zondagsevangeliën in behandeling.
91 Not. Alkmaar, 5 nov. 1606.
92 Acta Broederschap, cap. 6, 1.
93 Bijlage XLII.
94 Bijna overal, echter niet te Amsterdam, Evenhuis, II, p. 380.
95 Not. Alkmaar, 30 jan. 1605.
96 Not. Oudewater, 8 febr. 1609.
97 Resp. A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 7 febr. 1622, en Not. Nieuwkoop, 9 dec. 1620.
98 Not. Ridderkerk, 15 dec. 1603.

dat hij, of een collega elders, zich vaak gewaagd zal hebben aan ‘den propheet’. Passiepreken uit Jesaja immers zouden bij de gemeenteleden reeds een behoorlijke bijbelkennis moeten veronderstellen; een ongeoefend gehoor was met de evangeliën beter gediend. Prediking moest in de eerste jaren na de vestiging van de hervormde kerk een sterk docerend karakter dragen, met voorkeur voor simpele teksten. Vandaar dat ook in de rest van het jaar, na de lijdensweken, de evangeliën zeer in trek waren. In verschillende steden - Haarlem, Edam, Oudewater - werden nauwelijks andere bijbelboeken behandeld, tenminste niet in de morgendiensten.[99] Had men de ene evangelist geheel doorgewerkt, dan werd aanstonds met de volgende een begin gemaakt.[100] Toen Puppius in Edam klaar gekomen was met Mattheüs, vroeg hij zijn kerkeraad welk boek men nu begeerde. De raad overwoog, dat nu achtereenvolgens Johannes, Marcus en Mattheüs waren besproken, en vestigde toen uit alle overige bijbelboeken de keuze op het enige resterende evangelie, dat van Lucas.[101]

Natuurlijk vindt men ook gemeenten die andere kost krijgen aangeboden. Zo sprak ds. Petri van Assendelft bijna drie jaar lang over de brief van Paulus aan de Romeinen. Toen was het echter de kerkeraad genoeg, en hij besloot ‘dat de dienaar van de wtlegginge des gemelten heerlijcken sentbriefs een tijt lanck soude supersederen’.[102] Klaarblijkelijk was hij nog niet gereed gekomen, hoewel hij toch, met onderbrekingen voor de lijdenstijd en de feestdagen, wel ruim honderd maal uit de Romeinen moest hebben gepreekt. Maar zo ongewoon was dat niet. Arminius heeft in de eerste dertien jaar van zijn Amsterdamse pastoraat slechts een vijftal meest korte boeken behandeld: Romeinen, Maleachi, Marcus (niet geheel), Jona en Galaten, die bij elkaar slechts 46 hoofdstukken tellen, dus gemiddeld maar een hoofdstuk of drie per jaar. Soms nog minder, want de profetie van Maleachi - een geschrift van in totaal 55 verzen - leverde stof voor 69 predikaties op.[103] Vergelijkenderwijs moet men dan zeggen dat Hommius zich er met de Franse slag afmaakte, daar hij over Marcus - 678 verzen - slechts 400 maal wist te preken.[104] Dan deed Smout het beter met zijn twintig predikaties over I Timotheüs 4:10,[105] om maar te zwijgen van Episcopius, die 34 keren zijn toehoorders onderrichtte uit Johannes 17:3, al is het waar dat bij hem Justinianus, Hippocrates, Eucli-

99 Not. Oudewater, 1586-1621, K.O. art. 33; Not. Edam, 5 juli 1611; Not. Haarlem, 13 febr. 1611, 23 juni 1619, 3 maart 1620 en 23 febr. 1620.
100 Not. Edam, 15 juli 1607 (nu Johannes afgehandeld is, zal men met Lucas beginnen); Not. Assendelft, 28 nov. 1610 (na Marcus Mattheüs); Not. Haarlem, 19 nov. 1617 (na Johannes Mattheüs) en 26 april 1622 (na Mattheüs Marcus).
101 Not. Edam, 27 maart 1595.
102 Not. Assendelft, 6 okt. 1617 en 1 aug. 1620.
103 Maronier, Arminius, p. 117.
104 Wijminga, p. 406.
105 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus (1623).

des en Horatius er aan te pas moeten komen, en dat deze leerredenen gebukt gaan onder een overdadig vertoon van geleerdheid.[106]

Wellicht is de zuiverste prestatie op dit gebied door Becius geleverd, die het bestond in een serie over Genesis 18 afzonderlijke preken te maken over de vijftig, de vijf en veertig, de veertig en de dertig rechtvaardigen, die er misschien in Sodom gevonden hadden kunnen worden.[107] Alleen een man met zeer grote kanselgaven mocht zich zo iets veroorloven, of anders zou de kerkeraad hem wel terechtwijzen, 'dat men gheen een ding twee mael aen malkanderen zal predicken, tot verdriet van de toehoorders'.[108] Toen de dominee van Oosterland eens negen maal achtereen gepreekt had 'van die schatting des keysers', beklaagde zich een gemeentelid bij de broeders van het consistorie, door tactvol in herinnering te brengen dat de predikant vroeger ook al eens buiten zinnen was geweest.[109]

Meestal was de morgendienst voor de evangeliën bestemd. Gaf een stedelijke kerkeraad een predikant wel eens vrijheid voor de ochtendpreken een andere stof te kiezen,[110] dan toch doorgaans alleen als een collega in een ander kerkgebouw de evangeliën toelichtte. Zo bepaalde de kerkeraad van Dordrecht in 1578, dat 's morgens in twee kerken uit Lucas zou worden gepreekt, in de derde uit Galaten. Voor de middagdienst bestond eenzelfde variatie, met Jesaja en de Heidelberger catechismus. De teksten voor dinsdag en donderdag zouden uit Handelingen worden genomen, voor de overige dagen was de keus vrij.[111] Te Haarlem en te Edam ongeveer hetzelfde schema: 's morgens evangeliën, 's middags de catechismus, in de week vrije stof.[112] In de dorpen, waar de mogelijkheden beperkter waren, en er ook niet het hele jaar door een weekdienst was, kon men ook de gebruikelijke catechismusprediking desgewenst met enig bijbelboek afwisselen.[113] Overleg met de kerkeraad was bij dit alles vereist. De domi-

106 Haentjens, p. 88.
107 Bij Becius, I.
108 Not. Edam, 8 nov. 1609. Een voorbeeld van de opbouw van een vervolgpreek nog bij Rogge, Trigland, p. 779.
109 Not. Oosterland, 17 april 1603.
110 Petrus Cornelii van Alkmaar behandelde achtereenvolgens Jona en Nahum, Not. Alkmaar, 12 maart 1606.
111 Schotel, Dordrecht, p. 177.
112 Not. Edam, 20 aug. 1595 (in de avondgebeden te preken uit Jona); 31 juni 1596 (nu Jan Jansz. met Jona klaar is, zal hij overgaan op Efeze of I Petrus. Puppius, die de behandeling van I Corinthe voltooid heeft, krijgt nu Genesis toegewezen); 27 sept. 1598 (Jan Jansz. zal nu beginnen met Jesaja); 15 febr. 1616 (R. Puppius Openbaring 1-3, Pollio Jona); Not. Haarlem, 17 febr. 1618 (Spranckhuysen gaat van Daniel over op de Psalmen); 2 dec. 1618 (Souterius mag na Jona eerst Genesis 18-19 behandelen, en vervolgens de Psalmen). Zie nog Schotel, Dordrecht, p. 241 (1593, Demetrius zal Deuteronomium behandelen in de avondgebeden); Not. Alkmaar, 14 nov. 1604 (Hillenius biedt voor de avondgebeden keuze aan uit Zefanja en Openbaring, de kerkeraad kiest het laatste); Van der Zee, Ridderkerk, p. 10 (Haggai en Zefanja op donderdagen).
113 Not. Assendelft, 24 okt. 1615: Jakobus in de middagdiensten.

nees waren gewoon, zodra ze een boek haast voleindigd hadden, hun ouderlingen te vragen wat nu te doen stond. Het gold als een gewettigde grief, indien de kerkeraad zijn voorganger verwijten moest, 'niet te beraemen van de materie zijnder predicatiën, als hij zijn voorgenomen boeck afgehandelt hadde'.[114]

Was er aldus nog wel enige ruimte voor andere stof dan de evangeliën, over het geheel genomen was er toch een sterke voorkeur voor het nieuwe testament. Proponenten in de classis Dordrecht kregen meestal voor de eerste proefpreek een tekst op uit de evangeliën, voor de tweede uit de brieven.[115] Een opgave van de teksten behandeld in drie verschillende classes[116] laat zien dat ook daar de opgegeven schriftgedeelten bijna altijd uit het nieuwe testament zijn genomen: in 173 van de 180 gevallen. In alle drie de classes blijkt echter verder een duidelijke voorkeur voor Mattheüs (in totaal 36 maal), Johannes (33) en Romeinen (30); na deze drie vooral nog Lucas (11), Efeze (10) en I Timotheüs (7). 86 maal werd de tekst gekozen uit de evangeliën, 85 maal uit de brieven. Het boek Handelingen kwam twee keer aan de orde, de Openbaring van Johannes nooit. Dat zal wel geen toeval zijn. Ds. R. Puppius van Edam kreeg in 1616 verlof van zijn kerkeraad Openbaring 1-3 te bespreken, de brieven aan de gemeenten in Azië dus, maar zou daarna alleen verder mogen gaan als dat stichtelijk bleek te zijn.[117] Wilde men de deur gesloten houden voor fantastische speculaties in Munsterse trant? Eenzelfde beeld ongeveer als de classicale proposities geeft ons de statistiek te zien van de teksten, die ds. Schevenhusius van Hoornaar in acht opeenvolgende jaren heeft uitgekozen.[118] Schevenhusius preekte in die tijd 638 maal - afgezien dan van de catechismuspreken - waarvan 79 maal uit het oude, en 559 maal uit het nieuwe testament. Verdelen wij de bijbelboeken in groepen, dan komt de staat er als volgt uit te zien:

pentateuch	43	evangeliën	409
historische boeken	3	Handelingen	29
dichterlijke boeken	23	brieven	114
profeten	10	Openbaring	7
totaal O.T.	79	totaal N.T.	559

Schevenhusius hield eenmaal een serie preken over de eerste hoofdstukken van Genesis, en twee maal over de tien geboden, uit Exodus. In de kerstdagen preekte hij in die acht jaar twee maal uit Jesaja. Bijna alle overige preken over teksten uit het oude testament zijn gehouden op bede-

114 Acta Haarlem, 31 mei 1616 (Oostzaan).
115 Tukker, p. 159.
116 Bijlage I.
117 Not. Edam, 15 febr. 1616.
118 Bijlage XLII.

dagen. De tekstkeuze suggereert dat de nadruk dan viel op de noodzaak tot bekering en de vrees voor Gods toorn.

Onder de vier evangelisten neemt Marcus - evenals bij de classes - duidelijk de laatste plaats in: Lucas 169, Mattheüs 129, Johannes 90, en Marcus slechts 21. Schevenhusius hield zich aan het gewone gebruik, en koos als regel stof uit de evangeliën, die hij met enkele weglatingen min of meer geheel doorliep - Marcus dan uitgezonderd, dat bijna alleen paasen passiepreken leverde. Handelingen 2 gaf steeds de tekst voor het pinksterfeest, maar overigens kreeg dit boek weinig aandacht.

Bij de brieven gaat die aan de Romeinen voorop: niet minder dan 36 preken, waarvan 15 over het achtste hoofdstuk. Het ging de predikant daarbij vooral om de rechtvaardiging niet uit de werken maar uit het geloof; een tekst als Romeinen 3:20 (daarom zal uit de werken der wet geen vlees voor Hem gerechtvaardigd worden) kwam dan ook in deze acht jaar tot vier maal toe op de preekstoel. Minder dan men misschien zou vermoeden gaf deze brief aanleiding tot dogmatische verhandelingen over de praedestinatie. Niet onwaarschijnlijk, dat Schevenhusius verkiezing en verwerping het liefst toelichtte met Johannes 3:36 (die in de Zoon gelooft heeft het eeuwige leven. Maar die aan de Zoon ongehoorzaam is, in hem is het leven niet, en de toorn Gods blijft op hem). Deze tekst, ook zeer geliefd bij de classicale proposities, kwam niet minder dan vijf maal aan de beurt. Maar als het om de brief aan de Romeinen ging, liet Schevenhusius het gehele negende hoofdstuk liggen, en sprak hij ook nooit over Romeinen 8: 28-30, doch wel vier maal over de verzen 12-16 van dat achtste hoofdstuk: het accent viel in deze preken dus wel op de levensheiliging. Deze zelfde lijnen zijn terug te vinden in de tekstkeuze uit de overige brieven. Afgezien van I Corinthe - herhaaldelijk gebruikt bij de avondmaalsviering - gaat het dikwijls over de rechtvaardiging door het geloof in Christus (II Corinthe 5: 21, Efeze 2: 8-10) en vaker nog over de gehoorzame levenswandel (Galaten 5: 19-23, 6: 2-5; Efeze 4: 22-28; Philippenzen 3: 12; I Petrus 2: 21).

Soms krijgen we de indruk dat de keus een zeer concrete aanleiding heeft gehad. Zeker weten wij dat van een preek over Ezechiël 20: 18-19, naar aanleiding van in het dorp nog gehandhaafde oude begrafenisrituelen uit de katholieke traditie: ‘wandelt niet in de inzettingen uwer vaderen, en onderhoudt hun rechten niet, en verontreinigt u niet met hun drekgoden’.[119] Verder is het vermoedelijk een gemengd huwelijk geweest tussen een katholiek en een protestant, dat deze predikant bewoog tot de keus van Leviticus 26: 1 als trouwtekst: gij zult u geen afgoden maken; noch gesneden beeld noch opgericht beeld zult gij u stellen. Een tekst als Deuteronomium 23: 9 (wanneer het leger uittrekt tegen uw vijanden, zo zult gij u wachten voor alle kwade zaak) is misschien gekozen bij de doortocht

119 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 12 jan. 1625.

van een voor het veldleger bestemde compagnie. Efeze 4: 28, wie gestolen heeft stele niet meer, zou geadresseerd kunnen zijn aan een bepaald gemeentelid. Meer dan één lidmaat was er vermoedelijk wel, dat te weinig het woord van Paulus in gedachten had gehouden, de man is het hoofd der vrouw (Efeze 5: 23) - Schevenhusius heeft deze tekst tot drie maal toe aan zijn gemeente verklaard.

Wat tenslotte in deze Hoornaarse prekenserie nog opvalt, is dat sommige teksten overduidelijk gekozen zijn met de wens om de prediking te laten dienen als bewijs van de aangenomen leer. Vandaar, dat drie maal gesproken is over I Johannes 5: 7 (de triniteit), drie maal ook over Hebreeen 7: 26-27, het priesterschap van Christus - 'dien het niet alle dagen nodig was... slachtoffers te offeren', als wij tenminste mogen veronderstellen dat Schevenhusius deze tekst opvatte als een veroordeling van het misoffer. Ook I Timotheüs 4: 7 - verwerp de oudwijfse fabelen - mogen we denkelijk wel zien als gericht tegen de katholieke tradities, of Handelingen 17: 24, God woont niet in tempelen die met handen gemaakt zijn. Eerbied voor het predikambt werd de gemeente twee maal ingescherpt met II Corinthe 5: 19-21, eenmaal ook met Handelingen 20: 8.

Schevenhusius is niet meer geweest dan een gewone dorpsdominee, die niet boven of onder de maat uitging. Hij deed zoals hem geleerd was, en heel wat predikanten zullen vermoedelijk op hem hebben geleken. In hun prediking vond men de kenmerken die ook bij Schevenhusius naar voren komen: het polemische, het leerstellig-exegetische, het bevindelijk-praktikale.

Zelfs de Hollandse kerkenordening van 1591, die toch niet bekend staat als een vademecum voor onverdraagzame doordrijvers, verlangt van de candidaten voor het predikambt bekwaamheid om te 'wederleggen de argumenten die de vyanden des waerheyts gewoon zyn daertegen te werpen'.[120] Kweet een proponent zich bij het examen hiervan naar wens, 'de voorgestelde vragen promptelijk ende geleerdelijk antwoordende, als ook de bijgebrachte tegenwerpingen grondelijk ontcnopende ende wederleggende,'[121] dan ontsloeg hem dat nog niet van de verplichting ook in zijn proefpreek de scherpe kanten van de waarheid aan te wijzen. De proponent Erasmus Paludanus sprak in juni 1623 voor de classis Dordrecht tot redelijk genoegen over Galaten 6: 14. De vergadering verlangde van hem echter nog een tweede proeve, over Johannes 6: 44, 'mits bedingh dat hij de materie controvers alsoo verhandele, dat hij sijn werck daervan ten principaele maecke'.[122] Vermoedelijk hadden de Dordtse broeders naar aanleiding van de tekst uit Galaten - geen andere roem dan in het kruis - wel reeds een enkel woordje tegen de remonstranten verwacht, en wilden zij de tweede keer de proponent door middel van een duidelijker

120 Res. Holland, 1591, p. 34.
121 Acta Gorinchem, 19 sept. 1616.
122 Acta Dordrecht, 13-14 juni 1623.

tekst uit zijn tent lokken. Men ziet hier overigens ook, dat deze classis, met Schevenhusius, Johannes naast Paulus beschouwd heeft als de apostel van de praedestinatie: in de Dordtse canones is het evangelie van Johannes na Romeinen en Efeze ook het meest geciteerde boek.

Echter ook toen deze tegenstellingen nog niet zo aan de openbaarheid waren getreden, wilde men in de prediking leerstellige duidelijkheid. De synode van Zuid-Holland was slecht te spreken over de Wassenaarse predikant Hieronimus Hortensius, omdat hij maar eenvoudigweg stond te preken, 'sonder het pausdom ofte andere secten te bestraffen'. Hoe kon de gemeente nu weten of zo'n man katholiek was of protestant?[123] Niet slechts de kerkelijke vergaderingen, maar ook de toehoorders wensten klaarheid. Dat Petrus Paludanus het in Zoetermeer met zijn gemeenteleden niet vinden kan, heeft mede hierin zijn oorzaak, 'dat hij niet bequaem is om den wederspreeckeren den mondt te stoppen'.[124] De gemeente van Sint Anthoniepolder had er niets op tegen dat haar predikant Olivier van Hattem zijn ambt zou neerleggen, omdat hij toch met zijn preken weinig stichting deed: hij bestrafte nooit het pausdom.[125] Toen de kerk van Vlijmen in 1617 een nieuwe predikant begeerde, formuleerde zij tegenover de classis slechts de wens, dat de nieuweling een man zou mogen zijn, 'welckers stantvasticheyt in de oude gereformeerde religie, geleertheyt ende godtsalicheyt de classe soude verstaen alderbequaemst te sijn om de naestgesetene te beschamen'.[126] De Vlijmenaren wisten ook wat ze vroegen, want dit model is ongetwijfeld geschetst naar hun juist vertrokken dienaar, Gijsbertus Voetius. Vooral in die grensgebieden moet de dominee in de gedachtenwisseling met 'den tegenspreeckers der waerheyt' de vermeerderaar van zijn kerk zijn.[127] Daar beneden bij de Moerdijk vooral 'om de papen den mont te stoppen',[128] elders ook wel om te voorkomen 'datter afbreuck in hare gemeente deur den wederdooperen sal geschieden'.[129] Ja zelfs wanneer men te maken had met de naaste geestverwanten, de Luthersen, moesten 'de dienaers met ernstich doch vreedsamich onderwijs van de predickstoel ende andersins hare gemeynten... wapenen'.[130]

Wapenen met vreedzaam onderwijs? De moderne lezer is misschien geneigd de schouders op te halen. Maar van alle Jezuïeten, die in hun prediking de ketterij te dier tijd het scherpst hebben bestreden, wordt ons ver-

123 Reitsma en Van Veen, II, p. 395 (1591).
124 Acta Delft, 13 juni 1613.
125 Tukker, p. 56.
126 Acta Gorinchem, 9 okt. 1617.
127 Zie het rekest van Sint Anna ter Muiden aan de Staten-Generaal, A.R.A., St. Gen. 4930 (1615).
128 Duker, I, p. 263.
129 Acta Den Briel, 30 dec. 1619 (Heenvliet); Acta Edam, 16 sept. 1619 (Zunderdorp).
130 Reitsma en Van Veen, III, p. 216 (1603).

zekerd dat zij hebben uitgemunt door minzaamheid, vroomheid en deugd. Van een echte calvinistenvreter als pater Gouda heet het, dat hem nooit enig woord is ontvallen, waarover iemand zich 'merito' gekrenkt had kunnen voelen.[131] Dat was ook de ruimte waarbinnen de predikanten zich bewogen. De Amsterdamse magistraat - dus niet de kerkeraad! - vroeg in 1578 aan de nationale synode voor zijn stad vreedzame en begaafde predikanten, omdat daar nogal veel spotters waren, 'die zulcx nyet dan met die aldervroomste ende best begaefste dienaers en zyn te overwinnen ofte in dwanck te houden'.[132] Het lijkt een wat naar binnen gerichte vreedzaamheid, die anderen in bedwang moet houden, maar men is het blijkbaar met de lofredenaars van de Jezuïeten eens geweest, dat onbevangen verkondiging van de waarheid niemand rechtens de naam van twistziek zou mogen bezorgen. En juist zij die in ieder opzicht boven de massa uitsteken, zijn tot zulk een taak het beste toegerust. Ampzing heeft voor zijn Haarlemse collega Johannes Bogaert geen hoger lof dan dat hij Rome zo krachtig heeft bevochten:

> Gy hebt by dijnen tijd met schrijven ende preken,
> Met penne ende mond, de valsche Paepsche streken,
> Hun leugen, en vergift, met groote dapperheyd,
> Als oock dijn boek noch tuygd, wel grondig wederleyd.[133]

Dat werk kon men slechts de besten toevertrouwen. Toen de classis Gouda in 1622 het voorstel deed enkele dominees uit te zenden 'in de neutrale ende cruyskercken', dus naar landen waar de katholieken heersten, wilde ze daartoe geen anderen aangewezen hebben dan 'de geleertste ende welbegaefste predykanten'.[134] Dat gold ook reeds bij binnenlands gebruik. Deze zelfde classis wilde in 1619 de beroeping van Simon de Bels naar Gouda niet approberen, 'alsoo de stadt van der Goude... altijt is geweest het rattennest ende den dreckwaghen van alle ketterijen'. Indien ergens, dan moest wel juist daar de keuze vallen op 'een persoon van goeder geleertheyt in de theologie ende talen daertoe noodich'.[135]

Mocht men goed succes verwachten van dergelijke voorlichting? Ja wel, meende Trigland. Ziet men niet dikwijls, 'dat eenvoudige luyden onder die secten, meenichmael niet en weten dat hare leeraeren soodanighe fundamentele dolingen voeden als zy doen met der daet'?[136] Kon men ze de waarheid maar vertellen, dan zouden ze wel toetreden tot de hervormde kerk. Vandaar dat vele predikanten, en vooral de bekwaamsten, gretig verlangden naar een openbare discussie met voorgangers van andere ker-

131 Andriessen, p. 189.
132 Evenhuis, I, p. 131.
133 Ampzing, p. 137.
134 Acta Gouda, 30 mei 1622.
135 Alsv., 16 jan. 1619.
136 Trigland, p. 634.

ken. Aan het volk was dat beslist aangenaam. Beeckman vertelt ons, dat in 1625 de Rotterdamse ziekentrooster David Jacobsz. Haeckendover van 's morgens acht tot 's avonds vijf debatteerde tegen de doopsgezinde vermaner Pieter Jansz. Twisck. Het ging er zo heet toe - vehemens disputatio, zegt Beeckman - dat de toehoorders van louter aandacht al die tijd geen spijs of drank tot zich namen, hoewel Haeckendover vooral veel van hun geduld moet hebben gevergd, en eenmaal drie uren zonder onderbreking aan het woord was.[137] Dat waren dan nog maar amateurs. Bij een openbaar dispuut als dat van 1583 in Den Haag tussen echte kampioenen als Coornhert en Saravia stroomde het volk in grote menigte samen[138] - vogels van allerlei pluimage, want de geloofsvraag was een kwestie van algemeen nationaal belang. Arminius' Amsterdamse prekenserie over Romeinen 9 gaf in het kerkgebouw grote toeloop van ‘alderhande gesintheden papisten, Lutheranen, Mennonisten ende andere’.[139] De conferentie tussen Gesel en Grevinchoven te Rotterdam, op 10 oktober 1611, over de praedestinatie, trok eveneens een menigte van ‘papisten, Martinisten ende Coornhertisten’.[140]

Gemakkelijk was het anders niet, zulk een openbaar debat te organiseren. De ‘vermaender der wederdooperen’, die in 1597 de predikant van Boskoop tot een dispuut uitdaagde,[141] moet zijn medebroeders in strijdlust wel overtroffen hebben, want gewoonlijk ging het initiatief van de predikanten uit, en lukte het hun niet de vermaners uit hun schuilhoeken te krijgen.[142] Zonodig zocht men dan de vijand in eigen vesting op. De synode van Noord-Holland wilde dat predikanten, maar ook ouderlingen ‘ende andere lidtmaten die eenige cloeckheyt hebben’, de doopsgezinden zouden aanspreken waar ze konden, en ook hun vergaderingen ‘door den middel van tegenspreeckinge uyt Gods woort verstooren’.[143] Althans een enkeling - Widmarius van Uitgeest - heeft deze aanvalsmethode ook werkelijk toegepast.[144] Dat men dit zelfs de gewone lidmaten toevertrouwde was zo'n wonder niet. Men had immers zeer weinig respect voor de intellectuele slagvaardigheid van de doperse voorgangers, en verweet hun dat zij wel met dienstmeisjes, maar niet met predikanten durfden disputeren.[145]

Moeilijker nog lagen de zaken met de katholieken. Deze vormden geen erkend kerkgenootschap, men kon daarom ook niet zo goed hun samen-

137 Beeckman, II, p. 320.
138 Bisschop, p. 19.
139 Wtenbogaert, Leven, p. 54.
140 Geesink, p. 169.
141 Acta Leiden, 4 juli 1597.
142 Zo klaagt reeds de classis Den Briel in 1574, Rutgers, Acta, p. 196. Zie voor later tijd Jaanus, p. 114 (Delft) en Brandt, I, p. 815 (Amsterdam 1597).
143 Reitsma en Van Veen, I, p. 419 (1607).
144 Van Douwen, p. 58; Scholtens, p. 204.
145 Jaanus, p. 110.

komsten binnendringen: enerzijds omdat de vergaderplaats niet officiëel bekend was, anderzijds omdat een gehoorzaam onderdaan van de Staten zich daar eigenlijk niet kon vertonen. Om die redenen was - zoals trouwens ook ten aanzien van de doopsgezinden - voor een publiek debat toestemming van de overheid vereist. Maar de Staten van Holland achtten zulke tournooien niet dienstig voor de handhaving van de publieke rust.[146] Hoe begerig ook de synoden bij de regering aandrogen, 'dat men tot eene openbare disputatie met henluyden mochte komen ende henluyden eenmael gantsch confondieren',[147] hoe levendig ook de priesters eenzelfde wens koesterden, zodat 'zij tselve zeer stoutelick verzoecken',[148] de realistische opvattingen van de magistraten hielden altijd de vervulling van deze hoopvolle verlangens tegen. Sommige predikanten waren het trouwens ook met de overheid eens. Wat helpt al dat disputeren tegen de dopersen, had reeds Van der Heyden gevraagd; 'want al disputeerde men 100 mael, so sal men se daerdoor niet hinderen connen, maer stouter maken'.[149] Zelfs de oude Grevinchoven, die er tegen de doopsgezinden een heel boek aan waagde gaf toe dat de waarde van zulk geschrijf slechts betrekkelijk bleef - 'den hartnekigen, twist-gierigen kan men nimmermeer genoech doen'.[150]

Ja, en bovendien, voor zo ver het de prediking raakte... de remonstranten hebben misschien niet geheel en al ongelijk gehad, dat zij 'niet so op den predickstoel uytvoeren ende bulderden tegen het pausdom'. Mag de propaganda hun voorstellingen wat hebben bijgekleurd, zij zullen ze toch inderdaad wel gekend hebben, het soort predikanten dat zij in hun pamfletten afschilderen: wie geen tijd heeft gehad een behoorlijke preek te maken, wie in plaats van te studeren liever lang heeft getafeld, die klimt zo maar de preekstoel op, grijpt een tekst bij de haren, en begint voor het vaderland weg 'te roepen, te crijten, te donderen, te blixemen teghen het pausdom'.[151]

Kon zulk een prediker al het gehoor strelen van kerkgangers die zich boven de paapse doling verheven wisten, kritischer luisteraars verlangden meer van een preek. Wilden zij in het gebodene behagen scheppen, dan moest het geleverde werkstuk ook getuigen van studiezin. Deze studie had een dienende functie. Want op de vraag naar het karakter van de prediking, zullen de zeventiende-eeuwers altijd antwoorden: het is een gave. Zo heet het ook in classicale acta, wanneer een proponent geheel en al heeft voldaan: 'is God gedanct voor zijne gave'.[152]

146 W.P.C. Knuttel, p. 7.
147 Reitsma en Van Veen, I, p. 161 (1591).
148 O.c., p. 164 (1592).
149 Van Lennep, p. 243 (1579).
150 Grevinghovius, p. 37.
151 Pamflet Knuttel 3081, p. 7.
152 Acta Haarlem, 11 okt. 1611.

Waarin bestaat die gave eigenlijk? Dit is ‘de bedieninge des goddelicken woorts’, zei Polyander tot de Dordtse synode, dat ‘met eenes menschen tonge de gantsche menichte des volcx soetgens ghekoestert ende bewaert wordt in den ghemeynen bant der heylighe Religie, ende in onderlinge liefde der waerheyt ende des vredes’.[153] Het is een calvinist die spreekt. Voor hem is de mens dagelijks tot alle boosheid geneigd, en onbekwaam om ook maar een van Gods geboden te onderhouden. Geen mensentong kan dan in staat zijn inderdaad ‘de bedieninge des goddelicken woorts’ te verrichten. Daarom ook kán prediking niet anders zijn dan gave, en mag ze ook alleen worden uitgesproken door hen die van godswege de gave hebben ontvangen. Gomarus veroordeelde het ten stelligste, dat proponenten reeds voor zouden gaan in de dienst des woords, want zei Paulus niet in Romeinen 10: hoe zullen zij prediken, indien zij niet gezonden worden? Wie nog niet gezonden was, nog niet door de kerken tot het ambt geroepen, mocht en kon nog niet in de prediking het koninkrijk Gods openen en sluiten. Niemand zou een proponent toestaan de doop te bedienen, maar prediken was meer. Zo zegt immers ook Paulus:[154] Christus heeft mij niet gezonden om te dopen, maar om het evangelie te verkondigen.[155]

Beschouwt men dus de predikanten ‘als gezanten van Christus' wege’, alsof God door hun mond de gemeenten vermaande,[156] anderzijds ziet men de gave als iets dat slechts door studie kan worden verkregen. Faalt een proponent voor de classis, dan ontvangt hij allereerst de aansporing te bidden om vermeerdering van gaven. Maar in één adem volgt toch altijd het advies naarstig te studeren, en veel werk te maken van de gezonde auteurs. De dominees zelf duiden de voorbereiding van een preek steeds aan als ‘studeren’,[157] en begaafde predikers noemen zij ‘geleerde predicanten’.[158] Van één geliefd redenaar uit die dagen, Johannes Becius, weten wij dan ook dat hij gewoon was zijn preken in het latijn op te schrijven.[159] Kerkvisitatoren gaven aan de prediking bijzondere aandacht,[160] en vroegen gaarne of de dominee ‘oock wel bij huys bleeff om te studeeren’[161] - blijkbaar in de overtuiging dat een pastor zich van zijn taak het beste kwijt niet door veel bij de weg te zijn, maar met rustig in eigen huis tussen de boeken te zitten. Daar immers moest hij zijn preken maken, en gewichtiger bezigheden had hij niet. Toen ds. Flaman van Zaandam in

153 Acta synode Dordrecht, p. 198.
154 I Corinthe 1: 17.
155 Kaajan, Pro-acta, p. 289.
156 Aldus het formulier van bevestiging, naar II Corinthe 5: 20.
157 B.v. Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 10; A.R.A., Hof 5224, informatie gedaan te Rotterdam, 31 dec. 1618.
158 Acta Edam, 22 mei 1622.
159 Zie Becius' prekenbundel, ‘Het ghesette exemplaer der godloosen’.
160 Tukker, p. 33.
161 Bijlage VI.

1620 gepolst werd voor een eventueel beroep naar Monnikendam, vroeg hij welke arbeid hem daar eigenlijk zou worden opgedragen. De kerkeraad antwoordde slechts dat bij hen twee maal op zondag en twee maal in de week gepreekt werd.[162]

Studeren voor de preek betekent wel vooral: zich grondig met de bijbel vertrouwd maken. De gedrukte preken die we uit deze tijd kennen, schakelen gewoonlijk het gehele betoog met teksten aaneen, en halen schriftbewijs aan voor alles wat zij zeggen. Zo is van Trigland een preek bewaard gebleven over I Petrus 3: 3-4, tegen weelde en overdaad in de kleding, waarin hij bij voorbeeld betoogt, dat de mens zijn kleren van God heeft gekregen: tot bewijs citeert Trigland Psalm 127: 1, Psalm 8: 1, Handelingen 14: 17 en I Timotheüs 6: 17. Daarom mag de mens deze goederen wel gebruiken maar niet misbruiken: hetgeen bewezen wordt in Psalm 36: 6, Psalm 104: 14 en I Corinthe 10: 13.[163] Deze wijze van betogen is de normale in de zeventiende-eeuwse prediking,[164] en gebruikelijk voor alle vormen van geestelijk onderricht.[165] Proponenten moesten bij de classicale examens ook laten zien dat ze de kunst verstonden. Franciscus L'Espinoy krijgt in 1606 van de classis Haarlem te hornen, ‘dat hij in sijne predicatiën al te cort is, ende daer beneffens die plaetsen der scrifturen qualijck aenwijst’.[166] Het een zal wel met het ander hebben samengehangen. Marnix kende ze goed genoeg, die dominees, die een stortvloed van aanhalingen over de gemeente uitgoten, ‘meer om de ure door te brengen, ofte oock om te thoonen dat sy de Schrift op haeren duym wel vast hebben, dan om het volck te stichten ofte te leeren’.[167] Vermoedelijk heeft deze gewoonte de kanseltaal al spoedig een sterk bijbelse kleur gegeven. Een gevierd predikant als Balthazar Lydius drukt zich in zijn gebed bij de opening van de synode van Dordrecht aldus uit:

‘Ende als de vyandische mensch oncruyt midden in de tarwe, terwijlen de menschen sliepen ghesaeyt ende de duysterheydt van dien alleynsghkens de overhandt hadde ghenomen, hebt ghy ons door het licht der reformatie verlost uyt de meer als Aegyptische duysternisse. Ghy hebt uwen wijnstock in dese plaetsen geplant: wiens schaduw de berghen bedeckt heeft, ende zijne rancken de cederen Gods. Ende als de vyandt des menschelijcken gheslachtes, die groote ende roode draecke desen gheluckighen standt, ons nu misgunnende, water als stroomen, om ons met den vloedt van dien wech te spoelen, uyt haren mondt was schietende, de baren seer

162 Not. Monnikendam, 20 maart 1620. Flaman zou een collega naast zich hebben.
163 Rogge, Trigland, p. 780.
164 Zie b.v. Pijnacker Hordijk, p. 20, een preek van ds. Hasaert, bijna geheel uit teksten opgebouwd. Cf. Jaanus, p. 124 (een korte meditatie van Arent Cornelisz. over de eerste bede bevat 120 tekstverwijzingen).
165 In stichtelijke lectuur, als Grevinchovens Fundamentboek. Ook de Ziekentroost van Hillenius, vroeger dikwijls achterin de psalmbundels opgenomen.
166 Acta Haarlem, 22 febr. 1606.
167 Marnix, II, p. 199.

hooghe gingen, ende allesins schrickelijcke oorloghen teghen dyne tortelduyve ende dyne eenighe hadde verweckt, ende dyne vyanden daerop uyt waren, om dyne ghemeynte in dese provincien te verslinden, hebt ghy onse ziele uyt het strick des iaghers verlost, oock selfs, wanneer men in Nederlandt van schilt ende spiesse niet en wist te spreecken'.[168]

In die trant gaat het ook verder - geopende deuren voor de koning der ere, de grendelen van uw poorten sterk maken, het vette der tarwe, vrede in onze landpalen - geen zin bijna zonder bijbelse vergelijking.

Citaten uit andere boeken treffen we in de prediking zelden aan. Keerde de preek zich tegen dwaling en ketterij, dan gold het zelfs niet als gepast, de tegenstanders met naam en toenaam te noemen.[169] Met geestverwanten deed men dat trouwens evenmin, daar men in het algemeen 'citatiën van nieuwe scribenten'[170] minder gelukkig vond. Natuurlijk waren allegorieën en fabelen eerst recht contrabande, te Oudewater zelfs met een gulden boete bestraft.[171] De enige schrijvers die men behalve de gewijde mocht aanhalen waren de klassieken. Wel waarschuwden de visitatie-reglementen tegen 'veelvuldig invoeren van heydensche schriften',[172] maar verboden of ontraden was het gebruik van deze auteurs niet. Wie geen bijbels exempel bij de hand had, koos liever een versleten historie uit de oudheid dan een voorval uit de praktijk van het dagelijks leven. Souterius van Haarlem heeft een prekenserie gepubliceerd over de dronkenschap, onder de naam Nuchteren Loth. Deze leerredenen bevestigen wel dat onmatig gebruik van sterke drank in Haarlem niet onbekend was, maar ontlenen toch verreweg de meeste voorbeelden aan de bijbel en de klassieken - of was dat misschien omdat het in de oude geschiedenis met de deugnieten slechter afliep dan in het zeventiende-eeuwse Haarlem?

Een wel opgebouwde preek bestond uit verklaring, lering en toepassing.[173] In de verklaring moest de voorganger 'den eygenen sin des text'[174] aanwijzen en de tekst verduidelijken in zijn onmiddellijke samenhang, 'toonende wat het oochmerck des H. Geestes zij, in de materie die hij voorheeft te verclaren'.[175] Uit de tekst volgden dan de leringen of onderwijzingen aan de gemeente, en de toepassingen. Het verschil tussen die twee is soms moeilijk te zien. Heeft men blijkens de beoordelingen van proefpreken in de classes inderdaad onderscheid gemaakt tussen 'leeringe' en 'applicatie',[176] de eigenlijke bedoeling van de applicatio - de

168 Acta synode Dordrecht, p. 3.
169 Acta Haarlem, 25 april 1607: 'dat het niet gevoechlijc en is de namen der wederdoopsche leeraren soo in 't gemeyn te noemen'.
170 Knuttel, Acta, I, p. 36 (1621).
171 Not. Oudewater, 1586-1621, K.O. art. 31.
172 Knuttel, Acta, I, p. 36 (1621).
173 Hania, p. 50.
174 Acta Gouda, 13 nov. 1617.
175 Acta Alkmaar, 18 febr. 1619.
176 B.v. Acta Gorinchem, 6 dec. 1611; Acta Alkmaar, 18 febr. 1619.

tekst tot de gemeente laten spreken - werd naar het schijnt ook wel reeds in de lering uitgedrukt,[177] ook al had die in feite een algemener karakter dan de toepassing.

Onafhankelijk van deze driedeling kon men de preek ook een logische opbouw geven, waarbij de drie genoemde elementen dan successievelijk steeds weer aan de orde kwamen.[178] Deze logische ordening kon zeer eenvoudig zijn, en zich beperken tot een geleding in twee of drie punten.[179] Maar wie er eens goed voor ging zitten haalde er heel wat meer uit. De afscheidspreek die Hillenius in 1612 voor de Gemeente van Alkmaar heeft gehouden over I Petrus 5: 10, is volgens de inhoudsopgave in veertien punten verdeeld. Misschien heeft de uitgever dat overzicht op eigen gezag toegevoegd, want Hillenius spreekt zelf bescheidenlijk slechts van ‘twee stucken’, alleen... wel, laten wij hem zelf het woord geven:

‘In dese predicatie sullen wij dese twee stucken waernemen
I. 't Verstant der woorden waerin is
1. Eene voorstellinge der genaede die wy van God hebben: ende daerin
A. Van wie hy die voorstelt, n. van God aller ghenaden, waerin bedacht wort
a. Wat in Godt selve is, te weten genaede, waerin behertigt wort
α. 't Woort genaede, 't welck wordt genomen
א. Voor een eigendom in Godt.
ב. Voor een werkinghe of vrucht uyt die ghenade; ende wordt bewesen dat niet het tweede maer het eerste wort verstaen.
β. Dat die eene volheid wordt toegeschreven
א. Ten aanzien des raets Gods.
Iº. Van Jesu Christo.
IIº. Van onse verkiesing’.[180]

Dat alles is nog niet meer dan het eerste gedeelte van punt I.1.A.a., en lang niet het sprekendste voorbeeld van vindingrijkheid en vernuft: op sommige plaatsen in zijn schema weet Hillenius het te brengen tot onderverdelingen van de veertiende graad. Het moet deze ongelooflijke ordeningszin geweest zijn, die Hillenius in staat stelde zijn preken geheel uit het hoofd voor te dragen.[181]

Zal dergelijke hersengymnastiek de meeste predikanten te machtig zijn geweest, de noodzaak van een ‘ordentelijck beleid’ werd hen toch van jongs af ingescherpt[182] - met het wel haast onvermijdelijke gevolg, dat de

177 Zie b.v. Souterius, Victoriën, I, p. 44.
178 Zo in de Victoriën van Souterius.
179 Hartog, p. 56, geeft een voorbeeld van Wtenbogaert, sprekende over Psalm 40: 6-9: 1. wij moeten dankbaar zijn, 2. wij moeten Gode dankbaar zijn, 3. wij moeten Gods weldaden duidelijk noemen.
180 Pamflet Knuttel 2126.
181 Van Gelder, Alkmaar, p. 122.
182 Zie b.v. Acta Gorinchem, 14 juni 1603; Acta Den Haag, 12 okt. 1616; Acta Alkmaar, 14 mei 1620.

vurigste zeloten hun leermeesters in spitsvondigheid zochten te overtreffen, en uit het oog verloren dat ordelijk tevens eenvoudig betekende, ‘dat is sonder veele quaestiën te moveren’.[183]

De Leidse hoogleraar Cunaeus, die beroepshalve de jonge theologen wel enigszins kende, schreef in 1612 dat kersverse predikanten op de preekstoel niet anders lieten horen dan verkiezing of vrije wil, volharding der heiligen of wederstandelijke genade, dingen waarover slechts doctoren in de theologie voor een ontwikkeld gehoor behoorden te spreken.[184] Het is geschreven midden in de kerkelijke strijd, toen de Leidse proponenten met hartstochtelijke ijver partij hadden gekozen, en eenmaal in dienst getreden, hun gevoelens op de kansels predikten alsof zij in drie dagen de gemeente tot Calvijn of Arminius moesten bekeren. Maar ook reeds eerder waren er dominees geweest, die er op de stoel een massa nutteloze geleerdheid uitkraamden. Zijn er niet velen, ook onder de evangelischen, vraagt Marnix in 1595, die de bijbel gebruiken als ware hij slechts een bloemlezing van quasi-scherpzinnige vragen; die uit hun concordanties teksten aan elkaar lappen zonder zich te bekreunen om het verband; die te pas en te onpas met Grieks en Hebreeuws staan te pronken; en achter elkaar tien verklaringen oplepelen van één tekst, uit de kerkvaders en andere geschriften?[185] Predikanten van het soort, dat in het gesprek tussen een ezel en een nachtuil aan het woord is: ze besluiten elkaar maar heel deftig Eselius en Nachtulius te noemen, ‘opdat het te beter schijne dat dit gesprec van twee geleerden gehouden is’.[186]

Predikanten die zo de studie tot vertoon zagen worden, of te weinig oordeel bezaten om zelf het verschil tussen die twee op te merken, moesten dan wel in de verleiding komen alle geleerdheid als ballast over boord te werpen, ‘voorwendende onbedachtelyck tot hare verontschuldinghe de onwetentheyt, onervarentheyt, ende 't cleyn oordeel des volck, waerdoor geschiet, dat se de gheleerde ende wel bearbeyde predicatien niet vaten noch verstaan’.[187] Gijsbertus Voetius was reeds als jong predikant altijd gewoon geweest veel tijd te besteden aan theologische studie, doch bij een terugblik op zijn jeugd wist hij zich later niet veel collega's te herinneren die dezelfde hartstocht koesterden.[188] Dacht hij aan zijn ambtgenoot uit de classis Gorinchem, Abraham van der Velde, die maar een tiental preken bezat, en deze kleine keurgave in nooit veranderde volgorde aan zijn gemeente voordroeg?[189] Misschien hoeven wij niet eens zo ver af te da-

183 Acta Gorinchem, 29 juli 1613.
184 Van der Woude, Lubbertus, p. 240.
185 Marnix, II, p. 198.
186 Pamflet Knuttel 2552, p. 11.
187 Hartog, p. 38. Cf. Acta Haarlem, 1 mei 1607: Willem Barendsz. van Zaandam meent dat de gemeenteleden niet behoren te oordelen over zijn gaven, ‘als daertoe geen wijsheyt noch verstant hebbende’.
188 Duker, I, p. 157.
189 O.c., p. 265.

len. Willem Crijnsze van Den Briel, een welbespraakte Duitse klerk, die aardig de pen wist te voeren, werd eens op een zondagmorgen in het jaar 1617 ten stadhuize ontboden. Hij ging, want de burgemeesters moest men gehoorzamen; maar klaagde wel, 'dat dese uyre om der studiën wille ongelegen... was'.[190] Betekent het dat deze stadsdominee, die niet meer dan een goede twee honderd lidmaten onder zijn hoede had, het maken van zijn preek, het 'studeren', eerst ondernam in de ochtenduren voor de aanvang van de dienst?

Was de preparatie inderdaad zo vluchtig, dan mocht men eigenlijk wel met Coster volhouden, dat

> Niemant schroomt
> Het volc te leeren daaghs dat hij 's nachts heeft gedroomd.[191]

Ging het Coster zo in Amsterdam, Constantijn Huygens in Den Haag schijnt zelfs nooit iets gemerkt te hebben van de onbewuste voorbereiding die de droom ten minste nog kon bieden: 'de meesten zwerven zoo maar rond, en, als waren zij hun roer kwijt, dobberen zij op goed geluk op de golven hunner opkomende gedachten, zoodat zij zelf, naar ik meen, niet gemakkelijk kunnen bepalen, waarmee ze begonnen zijn en hoe ze zullen eindigen'.[192] Nu was Huygens zeker in zijn jonge jaren geen overmatig mild beoordelaar van zijn medemensen. Zegt hij dat er in Engeland belangrijk beter gepreekt wordt,[193] dan vraagt men zich wel af of een kritisch gezind Engelsman dat zo hartelijk met hem eens geweest zou zijn, en of Huygens de Engelse predikant niet te veel heeft vereenzelvigd met de door hem zo bewonderde John Donne. Natuurlijk waren de talenten onder de predikers ongelijk verdeeld, maar Coster en Huygens onderstellen meer dan dat - zijn de dominees geweest als Huygens hen schetst, dan moet het hun ook aan goede wil hebben ontbroken. Het is moeilijk dat van alle Hollandse predikanten te geloven. Bij de classicale examens komen wij hoogst zelden proponenten tegen, die het wagen zich los te maken van hun papier, en van beknopte aantekeningen te spreken. Ik heb slechts twee van zulke gevallen aangetroffen, namelijk Caspar van Bijgarden, wiens 'affectatie ende veelvoudige exclamatiën' hem de weg naar de kansel ook hebben versperd,[194] en Reynier Borremans, die als voormalig priester wel op enige ervaring kon bogen, maar even goed aangemaand werd, voortaan 'de woorden van sijn predicatie te voren te degen (te) overdencken'.[195] Het is zeer wel mogelijk dat jonge predikanten de lessen vergaten die zij als proponent hadden geleerd. Maar er bleef altijd een

190 Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 10.
191 Coster, Iphigenia, r. 748-749.
192 Kan, p. 57.
193 O.c., p. 58.
194 Reitsma en Van Veen, II, p. 389 (1591).
195 Acta Rotterdam, 8 aug. 1605.

grens bestaan. Wie met zijn preken niet voldeed, en de aansporingen ‘tot neersticheydt ende waerneminge zijner studiën’ in de wind sloeg,[196] liep het gevaar uiteindelijk door de classis te worden ontslagen, zoals wij in het volgende hoofdstuk nog zullen zien.

Het zal daarom met Huygens' en Costers klachten nog wel meegevallen zijn. Wat hun dwars zat, was misschien vooral dit, dat toen zo goed als nu zede en gewoonte de preek beperkten binnen een minimum tijdsruimte, die altijd voor minder begaafden tot een maximum dreigt te worden, dat zij kost wat het kost willen halen. In hun technieken krijgen wij enig inzicht uit het verslag van de preek, die Sopingius van Warmond in februari 1617 voor de remonstranten te Amsterdam heeft gehouden: hij begon namelijk tegen het einde ‘een cort verhael te doen om sommierlic de memorie te vervarschen van alles wat daer ghesegt was’.[197] Op zich zelf genomen een uitnemende methode, maar wanneer de herhaling een woordelijke echo wordt van het gehouden betoog zeer verdrietelijk voor hen die van nature met goede memoriën gezegend zijn. Hun aantal was wel eens groter dan de dominees dachten: de kerkeraad van Edam werd het in 1607 moede, en besloot ‘dat men die lange repetitiën in de predicatiën zal nalaten, overmits het volck daer een weersin in heeft, ende node tot het gehoor komt, dat men derhalven daerin oock de kercke zal zoecken te stichten, ende hetgeen dat den lieden een affkeer van 't gehoor maeckt, te schouwen’.[198] Zou na die tijd het: ‘dus nogmaals, gemeente!’ werkelijk nooit meer in het kerkgebouw van Edam hebben geklonken? De Haarlemse kerkeraad stuitte in 1615 de beroeping van ds. Schulius, wijl vele broeders verklaarden ‘een misnoegen te hebben in zijne gaven, als één dinck dicwils te verhalen’.[199] Het getuigt tenminste nog van een zekere welwillendheid, een dergelijk vermogen als een gave aan te duiden.

Geheel en al onvermijdelijk was ook de herhaling niet, althans niet over een langere periode. Zeventiende-eeuwse prediking droeg een sterk onderwijzend karakter. De gemeenteopbouw was nog in volle gang, het kerkvolk moest nog leren zijn geloof te verstaan. Dat betekende doceren, repeten, samenvatten. De classis Haarlem probeerde ook welbewust haar leden dit doceren bij te brengen, door de predikanten bij toebeurt preken te laten houden over een opgegeven onderwerp, bij voorbeeld de menselijke natuur van Christus, de wedergeboorte, de godheid van de Heilige Geest.[200] Wel werden deze onderwerpen toegelicht vanuit een tekst, maar die was hier toch slechts middel.[201] In de eerste jaren vindt men in de clas-

196 Acta Delft, 17 april 1608 (Paludanus van Zoetermeer; later werd dit een van de redenen van zijn ontslag).
197 Pamflet Knuttel 2382, p. 5.
198 Not. Edam, 25 nov. 1607.
199 Not. Haarlem, 3 mei 1615.
200 Bijlage V.
201 Cf. het gebruik de catechismusprediking in te leiden met het lezen van een toepasselijke tekst (Not. Alkmaar, 13 juli 1614; Not. Edam, 15 febr. 1616; Acta Dordrecht, 5-7 april 1622; Knuttel, Acta, I, p. 5).

sicale acta de teksten niet eens aangetekend. Later wel, maar ook dan gebeurt het soms nog dat de classis alleen het thema opgeeft, en de dominee verzoekt er zelf een tekst bij te vinden.[202] Een overeenkomstig gebruik bestond vermoedelijk ook in classis Edam.[203]

Het lag echter meer voor de hand de onderwijzende prediking te baseren op de Heidelberger catechismus. Zo deed men het in de vaste proposities bij verschillende classes - Dordrecht, Delft, Den Briel, Gouda[204] - en zo geschiedde het ook in een groot aantal gemeenten.

Reeds de Haagse synode van 1586 bepaalde, dat in iedere gemeente de catechismus 's zondags zou worden uitgelegd, ‘ordinaarlyk in de namiddagsche predikatie’.[205] Voert een synode algemene regels in, dan is er vaak in de gemeenten al iets voorbereid. Het oudste Hollandse kerkeraadsnotulenboek, dat van Naaldwijk, spreekt in 1581 over catechismusprediking als een bestaande instelling.[206] Men had daarvoor te Naaldwijk de zondagmiddag uitgekozen,[207] een voorkeur die tot op de huidige dag is blijven gelden. Daarmee is echter tevens een praktisch bezwaar genoemd tegen de voorschriften van de Haagse synode: op het platteland was de middagdienst nog niet overal ingevoerd. De hervormde kerk was nog in de groei. Talrijk waren de dorpen, waar het gehoor te klein was om de beroeping van een eigen predikant mogelijk te maken. Daarom waren er nogal wat combinaties, waar de dominee 's morgens in het ene, 's middags in het andere dorp voorging. De synode van Noord-Holland - die consequenter dan haar zuidelijke nabuur de Haagse bepalingen handhaafde - verlangde in zulke gevallen dat de gemeente die de middagbeurt had, toch uit de catechismus zou worden onderwezen.[208] Maar misschien vonden de kerkgangers deze kost niet zo smakelijk: visitatie in de classis Haarlem - in 1607 - wees in elk geval uit dat men hier en daar op dit punt nalatig was.[209]

De combinaties zijn niet de enige oorzaak geweest. In plattelandsgemeenten werd 's zomers de gehele middagdienst wel gestaakt,[210] omdat de mannen het dan op het land te druk hadden, of met de haringbuizen waren uitgevaren. Ook wilde het kerkvolk na een rondgang door de cate-

202 Acta Haarlem, 12 aug. 1609.
203 Acta Edam, 21 aug. 1606 (een propositie over de boetvaardigheid, met als tekst Hand. 26: 18) en 11 sept. 1606 (over de goede werken, Matth. 3: 1).
204 Zie voor Gouda het classicaal reglement (Acta, 8 nov. 1621): ‘sal van alle leden als predicanten ter classis een corte propositie gedaen werden, daerin een gehelen sondach wt den catechesi sal verclaert werden’.
205 Kerkelijk handboekje, p. 180.
206 ‘Is besloten den catechismum wederomme van begin aen te predicken, hetwelcke eenen tijt lanck naegelaeten was’, Not. Naaldwijk, 21 mei 1581.
207 Alsv., 26 febr. 1584.
208 Reitsma en Van Veen, I, p. 418 (1607).
209 Acta Haarlem, 19 sept. 1607.
210 Zie b.v. Not. Stolwijk, 18 mei 1614.

chismus wel eens iets anders, en kreeg de predikant vrijheid, ter afwisseling een bijbelboek van eigen keuze in de middagdienst te behandelen,[211] of bestemde men de zondagmiddagen voor het preken van de passie.[212]

In het begin van de zeventiende eeuw zullen er zeker verscheidene dorpspredikanten geweest zijn, die van hun leven geen catechismuspreek hadden gehouden. Een groot ijveraar als Johannes Lydius moest bij zijn komst te Oudewater bekennen dat hij in zijn vorige gemeente nog nooit ook maar een enkele vraag van de catechismus had uitgelegd.[213] Een onbekend gebleven beoordelaar uit 1608 meende dan ook te kunnen zeggen, dat op het land catechismusprediking eer uitzondering dan regel was: sommigen beweren van de stad Gouda, 'dat 't geen rechte kercken en sijn daer men geenen cathechismus en predickt; daermet dunckt mij meest alle boeren verdoemt worden'.[214] Onder de steden was Gouda echter zeker een uitzondering. Daar had men namelijk de catechismusprediking weer afgeschaft, omdat, zo zei de magistraat, 'tvolck off uyt swackheydt off doort cleyn ghelooff, dat se aen den catechismum stellen', minder trouw hadden gekerkt zolang die gewoonte wel bestond. Wederinvoering zou zeker het gehoor verminderen.[215]

De particuliere synode had voor die argumenten niet veel bewondering. De magistraat moest maar liever aan de kerken overlaten, te oordelen over de wijze waarop het volk in de fundamenten des geloofs diende te worden onderricht. Had het geen lust in de leer der waarheid, dan behoorde men zulke zwakheid niet te ontzien, maar was het des te meer geboden de kerkgangers voor te houden wat zij noodzakelijk moesten weten.[216]

De synode had wel haar redenen, dit zo beslist te stellen. De Heidelberger catechismus was een machtig hulpmiddel bij de calvinisering van de hervormde kerk. Principiëel verzet tegen catechismusprediking werd slechts daar gevonden, waar men ook de calvinisering met lede ogen aanzag. Te Gouda is eerst na de Dordtse synode de oude gewoonte hervat, als de remonstranten uit de dienst zijn ontslagen. Bij een onderzoek in de classis Leiden, in 1609, blijken twee predikanten niet mee te doen: de ene is Jan Jansz. Bors van Leiderdorp, die al in 1586 de Nederlandse geloofsbelijdenis alleen onder voorbehoud had willen tekenen, en zich sindsdien aan de linkerzijde is blijven ophouden. De andere is de jonge Isaäc Fre-

211 Not. Assendelft, 17 okt. en 24 okt. 1610. Geesteranus zal de brief aan de Galaten gaan uitleggen, nu hij met de catechismus gereed is.
212 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 26 febr. 1612.
213 Not. Oudewater, 19 mei 1603. Met karakteristiek zelfvertrouwen vroeg hij voorlopig alle catechismuspreken te mogen houden, om zich te oefenen. Aan luisteren naar zijn meer ervaren collega schijnt hij niet te hebben gedacht.
214 G.B. Rotterdam, 1654, een ten onrechte aan Poppius toegeschreven brief aan Narsius, 11 maart 1608.
215 Reitsma en Van Veen, III, p. 84 (1597).
216 O.c., p. 86.

derici van Noordwijk,[217] later predikant te Utrecht, die nog eens in 1618 - als een van de beide remonstrantse afgevaardigden van de provincie Utrecht - te Dordrecht zijn bezwaren tegen de catechismuspreek zal ontvouwen. In de classis Delft is het eveneens een remonstrant, Bleyenburg van Zoetermeer, die de catechismus niet met zijn gemeente behandelt.[218]

Men heeft wel eens gezegd, dat de strijdende partijen van de bestandstwisten het met elkaar over de catechismus wel eens waren, en dat alleen over de Nederlandse geloofsbelijdenis verschil van inzicht bestond.[219] Wij komen op die gedachte later nog terug.[220] Doch reeds hier blijkt, dat althans vele remonstranten zich van hun verwantschap met de catechismus in elk geval niet zelf bewust zijn geweest. Omgekeerd wordt van Gomaristische zijde al vroeg - 1607 - bezwaar gemaakt tegen de opstelling van een nieuwe catechismus, omdat, zo zei men, de gemene man met de oude zo goed bekend was.[221] Zou het er met die bekendheid werkelijk zo schitterend hebben voorgestaan, of wilden zij de Heidelberger behouden omdat die hun eigen gevoelen uitdrukte? Toen hun partij eenmaal de overwinning had behaald, maakte zij nog tijdens de zittingen van de Dordtse synode algemene invoering van de catechismusprediking tot een hoofdpunt van haar program.[222] Een werk dat, moeizaam op gang gekomen,[223] ten slotte toch met volledig succes is bekroond - al kan men slechts gissen of inderdaad ook overal is voldaan aan de synodale voorwaarde, dat deze prediking eenvoudig en bevattelijk zou zijn voor jeugd en landvolk beide, aangepast ‘ad captum rudioris vulgi’.[224]

Een werkelijk eenvoudige en bevattelijke preek zou niet alleen een leerrede moeten zijn, maar ook regelrecht tot de harten van de toehoorders moeten spreken. De zeventiende-eeuwse predikanten waren eenstemmig in de keuze van het middel dat daartoe het beste zou kunnen dienen. ‘Het treuren is beter dan het lachen’, zegt de Prediker,[225] ‘want door droefheid des aangezichts wordt het hart verbeterd’. De schrift zegt nergens dat Jezus ooit heeft gelachen, wel dat hij driemaal heeft geweend.[226] De grote Dordtse redenaar Balthazar Lydius bewoog met zijn preken de toehoorders keer op keer tot tranen. Het was een gave, die wel Lydius alleen in zo

217 Acta Leiden, 3 nov. 1609, 2 maart en 6 juli 1610.
218 Acta Delft, 3 juli 1617.
219 Zo laatstelijk nog Gerlach, p. 502.
220 Zie beneden, p. 231.
221 Edema van der Tuuk, p. 78.
222 Kaajan, Groote synode, p. 94; Kaajan, Pro-acta, p. 158; Kuyper, Post-acta, p. 180.
223 Langzame invoering in de classis Leiden, Wijminga, p. 354; in de classis Dordrecht, Acta Dordrecht, 25 juni 1624. Zie ook Acta Den Haag, 1 febr. 1621; A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 25 dec. 1620; Not. Krommenie, 31 dec. 1618.
224 Kaajan, Pro-acta, p. 341, ook p. 162, 208 en 336.
225 Prediker 7: 3.
226 De Vrij, p. 71.

hoge mate bezat - anderen, ‘oock de allergeleerste predikanten’ misten het vermogen de kerkgangers even sterk te ontroeren.[227] Maar de gewone dominees mochten het toch eveneens bij zeldzaam gelukkige proeven van welsprekendheid beleven, ‘dat veele van de toehoorders de tranen uyt de ooghen ginghen’.[228] Slechts een enkeling toonde zich kritisch tegenover het tranen persen, zoals Vondel, die de klagende, huilende voordracht van Otto Badius bespotte,[229] of Wtenbogaert, die het niet stichtelijk kon vinden dat Lydius de mensen liet zuchten en huilen als hyena's.[230]

Zelf bediende Wtenbogaert zich van soberder middelen, maar met bijzonder talent het bijbelwoord direct actueel te maken voor het volk onder de preekstoel - dit gebiedt de schrift ‘oock u luyden, Jan, Peter, Pauwels’.[231] Zijn roem als prediker bewijst, dat men zijn gaven erkende, maar navolging vond hij niet. Huygens noemt hem de enige Hollandse predikant, die altijd de moeite van het aanhoren waard was.[232] Wtenbogaert blijft een geval op zich zelf, ook onder de remonstranten en hun vrienden. C.P. Hooft verweet juist de Amsterdamse calvinisten, dat zij droge dogmatische en polemische preken hielden over teksten die op zich zelf zo mooi waren, ‘dat men overvloedige materie ende occasie hadde om den toehoorderen treffelick te bewegen ende twater uytten ogen te doen vloeyen’.[233] En Brandt keurde het ten strengste af, dat de Jezuïeten in Antwerpen het predikambt verbasterden door met gemeenzame taal en platte grappen de mensen aan het lachen te maken, ‘in plaets van den volcke met bondige redenen 't hert te roeren en door kracht van boetvermaeningen traenen uit d'oogen te perssen’.[234]

Ja, boetvermaningen konden in de preek niet gemist worden. De ouderlingen van Oudewater vroegen het met nadruk aan hun predikanten, ‘dat sij in 't prediken na de verklaringe des textes sodanige leeringen sowden voorstellen, daerin tgeene hedendaegs in 't volck bestraffelick is sowde aengewesen werden om het volck tot boetvaerdigheyt te bewegen’.[235] Ook het ideaal van meester Valcoogh is

> Een predicant, die suyver Gods woordt leert,
> En straft de zonden boos ende verkeert.[236]

Durft hij dat niet, dan is het al verloren moeite, en doet hij niet meer nut dan een chirurgijn zonder mes of een schoolmeester zonder plak.[237]

227 Schotel, Dordrecht, p. 265.
228 Pamflet Knuttel 2382, p. 5 (een preek van Sopingius te Amsterdam in 1617).
229 Evenhuis, II, p. 380.
230 Wtenbogaert, Leven, p. 259.
231 Hartog, p. 57.
232 Kan, p. 58.
233 C.P. Hooft, II, p. 274.
234 Brandt, IV, p. 349. Cf. Andriessen, p. 182 en 184.
235 Not. Oudewater, 11 dec. 1609.
236 Valcoogh, p. 111.
237 O.c., p. 114.

In Valcoogh en de kerkeraad van Oudewater beluisteren wij de stem van de gemeente, die in de bestraffing van de zonden de prediking actueel en concreet ziet worden. ‘Heer Claes preeckt al vrede, vrede ende genade’, klaagde in 1580 een inwoner van Woerden over zijn nieuwe dominee; waarom bestraft hij toch de zonden niet?[238] Gilles Quintijn verbaasde zich er over, dat hij in al de twintig jaren die hij in Haarlem gewoond had, nooit het schandelijk gedrag van de Haarlemse jongelui op de preekstoel had horen gispen. Stellig wisten de predikanten er niet van, anders hadden ze toch niet kunnen zwijgen.[239]

In de praktijk viel het intussen niet mee. Waar de zonde concreet werd bestraft, zaten de zondaren in het kerkgebouw. Wie in overdadige kleding naar het avondmaal gaat, zei Trigland in een boetpredikatie tegen de weelde, verwondt het hart van de vromen en getrouwen.[240] Ja, dan hoefden de luisteraars maar naar de zijden japonnen en fluwelen mantels te kijken om te weten wie de boosdoeners waren. De Haagse synode van 1586 had al moeten bepalen, dat niemand op de preekstoel de zonden zo zou mogen bestraffen, dat ieder de bedoelde zondaar met de vinger had kunnen aanwijzen.[241] Bij kerkvisitaties vroeg men ook wel aan de kerkeraad, of hun predikant ‘in sijne predicatiën de luyden, waerop hij 't gheladen heeft, met namen noemt’.[242]

Dat doen ze nogal eens. In Edam moeten er arbiters aan te pas komen om de beide dominees te verplichten hun toehoorders voortaan alleen ‘met lieflicke vermaningen’ op het goede spoor te helpen, ‘sonder eenige bitterheyt ende scheltredenen tegens yemandt in 't particulier te gebruycken’.[243] In de Dordtse classis ziet Martinus Sassemius zijn gehoor sterk verminderen, omdat sommigen ‘altemet te hart op hare sere worden getast’.[244] De gemeente van Aalsmeer laat in 1603 Paludanus met vreugde naar Zoetermeer vertrekken, daar ‘hij in sijne predicatiën diegene die hen een weynich vergrijpen als al te openbarelijck bestraft’.[245] Hier lag de oorzaak waarschijnlijk bij Paludanus zelf, die zich ook op zijn volgende standplaats Zoetermeer door zijn ‘onvreedsaemheydt ende ongerustictheydt’ al spoedig een menigte vijanden maakte.[246] Maar ieder zal in zijn hart wel enige sympathie overhebben voor Russius van Ouddorp, die eens midden onder de predikatie opgeschrikt werd door het krachtige geeuwen van een vermoeide of misschien ook verveelde vrouw. Terstond voer Russius tegen haar uit: ‘so daer een koe sate daer ghij sitt, sij soude

238 Mejuffrouw Smelt, p. 60.
239 Quintijn, p. 332.
240 Rogge, Trigland, p. 784.
241 Rutgers, Acta, p. 508.
242 Bijlage VI.
243 Not. Edam, 22 jan. 1594.
244 Acta Dordrecht, 16-17 april 1624.
245 Acta Haarlem, 16 juli 1603.
246 Acta Delft, 17 april 1608.

haer christelicker dragen!' Al sprekend klapte hij zijn boek dicht, en verliet dadelijk het gebouw ten aanschouwen van de verbaasde kerkgangers. De ouderlingen wezen Russius op het onbehoorlijke van zijn gedrag, maar zijn toorn was nog niet bedaard. Ge hebt zeker de vrouw zelf hiertoe gehuurd, was zijn verbitterd bescheid.[247]

Nu moet daarbij gezegd, dat het toen tussen Russius en zijn kudde al niet goed meer zat. Men vond zijn preken te moeilijk, 'tot stichtinge van soodanigen eenvoudigen gemeente'.[248] Een zo duidelijk geadresseerde vermaning was dan in ieder geval een middel om de aandacht van het kerkvolk weer terug te krijgen. Waar het echter zo ver gekomen is, dat de voorgangers zo krachtig aan de noodrem moeten trekken om de broeders en zusters wakker te schudden, zijn meestal de goede verhoudingen onherstelbaar verstoord. Een Willem Vinck van Katwijk aan Zee, die zijn gemeenteleden voor judassen,[249] of een Bernardus Spanaeus van Jisp, die zijn ouderlingen voor farizeeërs uitmaakte,[250] zullen beide wel hebben beseft, dat de breuk toch niet meer geheeld kon worden.

Wij hebben nu zo lang over de prediking gesproken, dat de tijdslimiet voor een zeventiende-eeuwse predikatie royaal is overschreden. Toch te weinig, om een definitief oordeel te kunnen geven, al was het slechts omdat wij het hier nu wel hebben gehad over de sprekende dominee, maar nog nauwelijks over de luisterende gemeente. Heeft de prediking weerklank gevonden? Men hoorde natuurlijk gaarne de groten: Wtenbogaert of Venator aan de remonstrantse zijde, Trigland, Balthazar Lydius of Rosaeus aan de calvinistische.[251] Maar toch legde men ook andere maatstaven aan. Volgens het zeggen van Baudartius was in de kerkelijke strijd de uitwendige welsprekendheid geen factor van betekenis. 'Hoe sobere gaeven van predicken dat de recht-ghevoelende predicanten hadden, sij wierden met lust ende met appetijt gehoord'.[252] Misschien is Brandt oprechter, wanneer hij bekent dat de remonstranten zelfs onder de vervolgingen kritisch genoeg waren om onderscheid te maken. 'Etlijke gemeentens waeren noch soo kies dat se geleerde en vroome luiden, die 't aen stem of welsprekentheit gebrak, weigerden te hooren'.[253]

Maar Brandt en Baudartius geven ons toch beide te verstaan, dat predikant en gemeente zich met elkaar verbonden moeten weten. De gemeente wil overtuigd zijn van de zuiverheid van haar predikant, maar ook behagen vinden in zijn gaven. Het volgende hoofdstuk moge dienen om dat nader te verduidelijken.

247 Acta Den Briel, 26 april 1622.
248 Alsv., 24 mei 1622.
249 Acta Leiden, 24 maart 1598.
250 Acta Haarlem, 11 okt. 1604.
251 Zie voor Venator De Vries, Twisten, p. 165; voor Trigland Ter Haar, p. 84; voor Rosaeus Carleton, p. 15.
252 Rogge, II, p. 179.
253 Brandt, IV, p. 739.

IV. Predikant en gemeente

Pieter Bor vertelt ons in zijn geschiedverhaal van de tachtigjarige oorlog, dat bij het beleg van Sluis in 1587 allen aan de verdediging van de stad meewerkten, tot de vrouwen toe, die aarde aansleepten voor het bevestigen van de wallen. Ieder die voorbijging verplichtten zij ook tot hulp, ‘ja selve den dienaer des Godlijken Woords komende aldaer het werk eens besichtigen, moste mede al eenige manden dragen’.[1]

Zelfs de dominee! Ja, want die staat met anderen niet zo maar gelijk. Het schandbrok van de classis Den Briel, Pieter Seghers van Middelharnis,[2] wist zich eens, in 1607, onder valse voorwendsels een som gelds te verschaffen waar de heer van Wassenaar-Obdam reeds beslag op had gelegd. Deze toonde zich zeer verstoord, ‘seggende, soo hij 't niet en hadde gelaten om andere vrome dienaers wille, hij soude Pieter Segers bij den hals doen grijpen ende op de vangepoort gesettet hebben’.[3] Het was anders een zeer gemêleerd gezelschap, dat toen in de Haagse gevangenpoort logeerde. René de Cercleres vertoefde daar, graaf van Hornes; en de Rotterdammer Vlooswijck, eens een vooraanstaande figuur onder de Hollandse regenten. Als een dominee daar niet zou passen - en ik geloof niet dat vóór de vervolgingen tegen de remonstranten ooit één predikant onder de gevangenpoort is doorgegaan - dan was het niet omdat men zijn persoon daarvoor te hoog achtte. ‘Kinderen van gemene ende weynich ervaren luyden’, zei de Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft van de predikanten.[4] Voor zijn Haarlemse ambtgenoot was alles wat de preekstoel beklom ‘gesproten uitet schuim ende gespuis van 't gemeene onbesnoeide en onweetent volck’, geborneerd, onverdraagzaam, vervolgziek, in één woord ‘canaille’.[5]

Het aanzien dat de predikant genoot, berustte dus niet op zijn geboorte. Dat het niettemin zeer groot was blijkt overvloedig. Jacobus Trigland werd te Amsterdam ‘bijna geadoreerd’.[6] Hommius van Leiden gold on-

1 Bor, III, 23e boek, f. 4.
2 Zie boven, p. 7.
3 Acta Den Briel, 23 jan. 1607.
4 C.P. Hooft, I, p. 335.
5 Brandt, IV, p. 639 en 641.
6 Zo schrijft Episcopius, bij Ter Haar, p. 65.

der de bestandstwisten als machtiger bij het volk dan burgemeesters en waardgelders te zamen.[7] En wat de remonstranten betreft, Sapma's verbanning uit Hoorn veroorzaakte een volksoploop,[8] en Nicolaes Grevinchoven getuigde van zichzelf (‘onberoemt gesproken’) dat zijn vertrek uit Rotterdam bij de ganse burgerij een grote leegte had achtergelaten, ‘een onophoudelijck ende onversadelijck verlanghen om sijn aengesicht wederom te mogen sien ende sijnen dienste in den Heere te genieten’.[9]

Maar Grevinchovens woorden laten ook de beperking zien: het aanzien berust uitsluitend op het ambt, de dienst aan de Heer.

> Betrout ghy my niet toe al 't gheen dat is betaam'lijck?
> En dat de Godtheyt haar in my vertoont lichaam'lijck?

Zo spreekt de priester Euripylus in Costers Iphigenia[10] - en met Euripylus was, naar ieder wist, Jacobus Trigland bedoeld. Ik haal deze regels nu niet zo zeer aan ter wille van hun dichterlijke waarde, als omdat ik het voor mogelijk houd dat Coster hier opzettelijk tot het peil van een sinterklaasrijm is afgedaald: hij kon toch niet beter het belachelijke van Euripylus-Triglands pretenties duidelijk maken dan door de man in knittelverzen te laten spreken. De zakelijke inhoud van deze beide regels zou natuurlijk geen enkele predikant voor zijn rekening nemen, ook Trigland niet. Maar wel leefde bij allen een zeer sterk ontwikkeld ambtsbesef, ook bij Triglands tegenstanders. Wie die in de acta van de Dordtse synode leest hoe de gedagvaarde remonstranten een voor een verklaren het prediken niet te kunnen laten, ook niet op bevel van Hare Hoog Mogenden, zal niet onder de indruk komen van dit krachtig bewustzijn, ook tegen dwang en vervolging in te moeten gehoorzamen aan een hogere roeping? De erkenning van deze roeping ook door anderen maakte de predikanten tot afgezonderden, en gaf hen aanspraak op een eerbied die ver uitging boven de mogelijkheden van hun eigen geboorte, verdienste of inkomen.

Roeping verplicht, nog meer dan adeldom. Een reglement voor de kerkvisitatie in Zuid-Holland uit 1621 stelt de stichtelijke levenswandel van de predikanten in vanzelfsprekendheid op één lijn met het waarnemen van prediking en sacramentsbediening.[11] Dominees behoren te zijn ‘minnelijck ende gemeynsaem in ommeganck’,[12] ‘gesont van gelove, goet van leven, vrindelic van conversatie’,[13] terwille van de gemeente niet alleen, maar ook om geen ergernis te geven aan hen die niet tot de kerk behoren. De laatsten immers kenden de predikant niet zoals hij op de preekstoel

7 Wijminga, p. 261.
8 Brandt, III, p. 474.
9 A.R.A., Hof 5223, rekest van Nicolaes Grevinchoven.
10 Coster, Iphigenia, r. 1270-1271.
11 Knuttel, Acta, I, p. 37.
12 Acta Dordrecht, 29 april 1615.
13 Acta Woerden, 22 april 1620.

stond, maar wisten wel of hij zich in het oog lopende menselijke zwakheden veroorloofde. Een buitenstaander als Vondel noemt in zijn schets van de ideale zieleherder nauwelijks de prediking, maar weidt wel breed uit over de stichtelijke wandel.[14]

Dat laatste hield veel in. Calvijn reeds heeft in zijn institutie herinnerd aan de gedragsregels die van ouds voor de clerus golden, zoals een verbod van jagen, dobbelen, handel drijven en andere wereldse occupaties.[15] Die code leefde ook binnen de hervormde kerk voort. Trigland beticht in zijn Kerkelijke Historie Romanus van Goedereede van onbehoorlijke wandel, op grond van diens 'dagelijcks jagen, kaertspelen ende andere lichtveerdicheden'.[16] Zou men Trigland een te streng rechter vinden, het waren geen kerkelijke heren, doch de Haarlemse magistraten, die Johannes Ampsing verweten, 'dat hy hier binnen de stadt als een ruyter te peerde met roer ende swaert is rydende, met het ampt van een dienaer strydende'[17] - en Ampsing was nog wel een legerpredikant!

Een echte dominee behoorde ook in zijn uiterlijk gedrag en houding onmiddellijk als zodanig kenbaar te zijn. De Rotterdamse remonstranten belegden op 30 december 1618, toen de kerkgebouwen voor hen reeds gesloten waren, een bijeenkomst in de beurs. Slatius van Bleiswijk zou voorgaan, maar verscheen niet. Bernardus Vezekius, die uit nieuwsgierigheid bij het passeren was binnen gelopen, werd toen terstond door de aanwezigen gevraagd, of hij misschien niet zou willen preken, 'alsoo zij uuyt zijn wesen ende gewaet oordeelden dat hij een predicant was'.[18] De kleren moesten de dominee maken. De classis Hoorn bracht in de Noordhollandse synode van 1604 ter tafel, dat 'vele sware ergernissen werden gecauseert tot verwondinge veler swacker conscientien, lasteringen der verscheyden secten ende also tot merckelijcken naedeel der kercken Gods door de manieren so in cledinge, lange gestijfde blauwe lubben ende andersins, by verscheyden dienaren gepleegt ende gevolgt'.[19] Een zwaar oordeel voor niet meer dan een paar blauwe lubben, maar de Noordhollandse kerken hielden altijd een half oog gericht op de doopsgezinden, wier groter eenvoud het volk als maatstaf diende, zodra het in de hervormde kerk ook maar iets bespeurde dat uitgelegd kon worden als huldebetoon aan de toenemende weelde. De synode toonde zich wel wat milder dan de classis Hoorn, en sprak uit dat de bijbel geen kledingvoorschriften bevatte, terwijl smaken nu eenmaal verschilden; maar gaf toch toe dat men tot opbouw van de kerk bereid moest zijn 'een yegelijck in sijn swacheyt te ge-

14 Vondel, p. 48.
15 Calvijn, Institutie, IV.12.22.
16 Trigland, p. 1037.
17 Reitsma en Van Veen, I, p. 189 (1594).
18 A.R.A., Hof 5224, informatie betreffende de vergadering in de beurs van Rotterdam, 31 dec. 1618.
19 Reitsma en Van Veen, I, p. 354.

moet te comen'. Wij weten niet of deze beslissing de Hoornse classis ver genoeg ging; wel, dat Hoorn in de synode zeker de bijval gekregen zal hebben van de classis Haarlem, die weelde in de predikantskleding kortweg een zonde noemde.[20]

Merkwaardig weinig horen wij in dit verband van de predikantsvrouwen, of hebben die misschien een sterker natuurlijk besef van ingetogenheid bezeten dan de mannen? Josua de Keldere, als vrijgezel de pastorie van Purmerend binnengetrokken, werd in 1622 in aanraking gebracht met een welgestelde Amsterdamse koopmansdochter, van wie men hem zeide, 'dat dese dochter haer wereltsche pracht hadde afgeleydt, ende welgesint was met een predicant in de echt te treden'.[21] Dat Josua haar spoedig na de eerste ontmoeting geschaakt heeft, ontsiert de historie wel enigszins, maar wel doet deze geschiedenis blijken dat ook van de vrouwen bereidheid verlangd werd zich te kleden naar de staat van hun echtgenoten.

Meer nog dan dat. Toen George Freylingius van Naarden naar Aalsmeer kwam, was zijn welkomstgroet een vermaning toch vooral te willen zorgen, 'dat zijn vrau hair voorzichtich sal dragen, opdat door eenige redenen geen inconvenienten daerop en rijsen, als tot Naerden voorgevallen is'.[22] In tijden waarin de katholieke kerk haar krachten hervond, en de priesters de kuisheidsgelofte weer waar wisten te maken, moest de predikantsvrouw zich bewust zijn dat de kleinste mispas niet slechts haarzelf, maar de gehele kerk in opspraak zou brengen. Reeds het instituut van de gehuwde kerkendienaar gaf tot genoeg spot aanleiding[23] - dat de domineesvrouwen in de anti-calvinistische pamfletten verder betrekkelijk weinig aandacht krijgen, maakt het waarschijnlijk dat hun gedragingen de toets van een tamelijk scherpe kritiek in het algemeen wel hebben kunnen doorstaan.

Veel kans zich in weelderige kleren te steken zullen zij ook wel niet hebben gehad. Volgens de regeling van 1594 moest het inkomen van een predikant tenminste 350 gulden per jaar bedragen, met een toeslag van 50 gulden voor hen die meer dan drie kinderen hadden beneden de 14 jaar, en nogmaals 50 gulden voor het bedienen van meer dan een gemeente.[24] Emeriti ontvingen 200 gulden per jaar,[25] wat ook naar de maatstaven van de tijd zeker niet veel is, maar toch een standsprivilege, want in geen enkel ander beroep kon hij die voor arbeid ongeschikt geworden was, nog langer

20 Acta Haarlem, 9 juni 1604.
21 Acta Edam, 5 sept. 1622.
22 Acta Haarlem, 14 febr. 1611.
23 Andriessen, p. 85, voorbeelden van diverse Jezuïeten (Gouda, Hugo).
24 Scheltus, II, p. 107.
25 O.c., p. 128. Deze gelden behoorden te komen tot last van de classes, Res. Holland, 1604, p. 280. Weduwen hadden geen aanspraak, al werden zij incidenteel wel geholpen, O.c., p. 276. De classes hadden voor de weduwen wel eens ondersteuningsfondsen (Tukker, p. 104, en Acta Den Haag, 3 aug. 1611), die echter bij lange na niet voldoende waren. Zowel in de Dordtse als in de Haagse classis moest iedere predikant hiervoor 6 gulden per jaar bijdragen.

wettelijke aanspraken op een inkomen laten gelden. Zelfs overheidspersoneel had geen recht op pensioen, al waren er betrekkelijk veel, die een pensioen als gunst verwierven. In 1623 kwam een nieuwe regeling af, die het minimum-salaris bij de prijsstijgingen aanpaste, en het bracht op 500 gulden, met handhaving van de kindertoeslag.[26] Voor stadspredikanten lag het traktement wat hoger.[27]

Naar de regel van 1594 zou de plattelandsdominee 350, 400 of 450 gulden moeten verdienen. Een staat uit het jaar 1609 voor de vier classes van het Noorderkwartier[28] laat zien dat aan deze eis bijna altijd werd voldaan: van de 59 genoemde predikanten stonden er toen 12 op 350, 25 op 400, en 18 op 450 gulden. In vier gevallen was van de standaardbedragen afgeweken. Twee maal geschiedde dat binnen de grens van de gewone normen - met 365 en 425 gulden - één maal boven de norm, in het grote en welgestelde Schagen, waar de predikant 500 gulden trok, en één maal daar beneden, te Ransdorp, waar het traktement slechts 250 gulden bedroeg. Misschien is in Zuid-Holland het beeld wat ongunstiger geweest, vooral als de kerkpatroons het voor het zeggen hadden, maar de officiële maatstaven zullen toch ook beneden het IJ wel een zeker gezag gehad hebben.

Dat betekent natuurlijk niet, dat de minimum-inkomens ook voldoende waren. Zou een vrijgezel als Brueckerus van Binnenwijzend het met zijn 400 gulden wel kunnen klaren, zijn collega François de Beurse moest op datzelfde jaargeld tien kinderen onderhouden. Dan was het haast onvermijdelijk de jongens en meisjes al vroeg in de lasten mee te laten dragen, ook al moest het zijn met ‘geringe ende verachtede handt-wercke’.[29] Waren de kinderen daartoe nog te klein, dan kon het predikantsgezin in directe nood komen,[30] of werd het huishouden met schulden bezwaard. Ds. Dormael van Voorburg kreeg in 1618 bij zijn emeritering geen goede attestatie van de kerkeraad, omdat hij schulden had voor in totaal ongeveer 2.000 gulden. De classis meende echter dat men Dormael zijn schulden niet mocht verwijten, ‘dewelcke de dienaeren insonderheyt ten platte lande overmits de soberheyt van gagie qualijck konnen ontgaen’.[31]

26 Res. Holland, 1623, p. 176.
27 O.c., 1624, p. 83: 600 gulden in de kleine steden.
28 Bijlage X.
29 Knappert, I, p. 89 (een uitspraak uit 1650). Zie ook Fielding, Tom Jones, 4e boek, hoofdstuk 14, over de kamenierster Honour: ‘this is the second person of low condition whom we have recorded in this history, to have sprung from the clergy. It is to be hoped such instances will, in future ages, when some provision is made for the families of the inferior clergy, appear stranger than they can be thought at present’.
30 Zo in de classis Haarlem, Acta 23 april 1613: vele plattelandspredikanten leven in de meest bekrompen omstandigheden.
31 Acta Den Haag, 2 okt. 1618. Cf. Acta Den Briel, 25 april 1607 (de weduwe van ds. Wijckentoorn te Goedereede heeft geen middelen om de schulden van wijlen haar man af te betalen) en Van der Woude, Lubbertus, p. 280 (Lydius van Oudewater is weduwnaar en heeft een zwaar gezin, zodat hij wel schulden moet maken).

Het was niet aan te nemen dat de predikanten zich bij deze situatie zouden neerleggen. Hielp de overheid hen niet, dan moesten zij zichzelf helpen, en hun beroep met ander werk combineren. De kerken durfden dat niet zonder meer af te keuren. Kwam de vraag in provinciale synoden aan de orde, dan toonden deze vergaderingen te beseffen dat zonder reële verbetering van de traktementen een verbod van nevenwerkzaamheden onmogelijk was.[32] Caspar Grevinchoven betoogde wel dat het beter was indien de predikant zich geheel voor zijn ambtelijk werk kon vrijmaken: de soldaat die in de krijg dient wordt niet ingewikkeld in de handelingen van de leeftocht.[33] Maar in geval van nood mocht hij toch de handen wel uit de mouwen steken, zoals de apostel Paulus immers ook gedaan had.[34]

Enkelen zochten het in de beoefening van de geneeskunde. Verschillende predikanten hadden vermoedelijk als student wel iets van de medicijnen opgestoken. Al zouden de meesten de vergelijking niet hebben kunnen doorstaan met ds. Nicolaus ab Halteren van Hoornaar, 'zijnde eenen experten medicus',[35] gemeenteleden die de keus hadden tussen de dorpschirurgijn en de dominee waren spoedig geneigd hun klandizie aan de laatste te gunnen,[36] vooral wanneer hij, gelijk de doopsgezinde vermaner Hans de Ries, de armen zijn hulp kosteloos aanbood.[37] Niet alleen de chirurgijns echter, maar ook de doctoren in de medicijnen ondervonden zoveel schade van de predikanten, dat de curatoren van de Leidse universiteit in 1615 over deze vorm van concurrentie openlijk klaagden.[38] Zij zullen wel voornamelijk de stadspredikanten op het oog hebben gehad.[39]

Het is wel de vraag, of dit nevenberoep voor de dominees zo voordelig is geweest: voor de zieleherder was het immers nogal pijnlijk bij behoeftige gemeenteleden aan te kloppen voor betaling. Bracht hij flinke kosten in rekening voor zijn diensten, dan kon hij licht in opspraak komen. Pieter Seghers van Middelharnis bestond het eens een nota uit te schrijven van 150 gulden. Voor het gerecht gedaagd, verklaarde hij zich bereid ook met 36 gulden genoegen te nemen. Zulk duidelijk overvragen was niet geschikt de reputatie van Pieter Seghers als predikant, mens en medicus belangrijk te verbeteren, hoe nodig hij dat op zichzelf ook had: reeds in zijn vorige standplaats Ooltgensplaat had men geklaagd over zijn geneeskunst,[40]

32 Reitsma en Van Veen, II, p. 16 (1618). Wel voor bepaalde beroepen zoals het notariaat, Pitlo, p. 76 (1595), waarschijnlijk omdat men niet wilde dat de predikanten op welke wijze dan ook bij de wereldlijke justitie betrokken waren.
33 II Timotheüs 2: 4.
34 Grevinghovius, p. 124.
35 A.R.A., D.T.B. Hoornaar la, f. 3. De remonstrant Johannes de Vries vestigde zich na zijn afzetting als chirurgijn te Nieuwkoop, Knuttel, Acta, I, p. 12 (1621).
36 Rogge, II, p. 291.
37 Kühler, II, p. 64.
38 Bik, p. 564.
39 Zo Venator te Alkmaar, De Vries, Venator, p. 151; Rosaeus te Den Haag, Rogge, II, p. 279; een Waals predikant te Leiden, Livre synodal, p. 279 (1619).
40 Acta Den Briel, 13 juli 1604.

en beweerd dat hij een vrouw ‘duer een dranc om den hals geholpen’ had.[41]

Het lag meer voor de hand dat de predikant zijn bijverdiensten zocht in het onderwijs, en misschien was dat ook profijtelijker, hoewel niet voor allen. De dominee van Zandvoort bij voorbeeld moest het voor niets doen: de school en de kerkklok behoorden tot zijn gewone ambtswerk.[42] Mathijs Mochard van 's-Gravendeel moest daarenboven ook nog het avondmaalszilver poetsen, maar kreeg voor al die bijbaantjes tenminste 33 gulden extra.[43] Winstgevender was het onderwijs voor Johannes Lydius van Oudewater, die het tot rector van de Latijnse school bracht. Maar wanneer de dominee in zijn tweede beroep zo veel succes had, konden de gemeenteleden er niet altijd grote waardering voor opbrengen. De diaken Cornelis Dircxsen kwam in 1620 met de kerkeraad in conflict, maar in plaats van zich te verweren tegen zijn beschuldigers, antwoordde hij dat men eerst maar eens de beide predikanten over hun school houden moest aanspreken[44] - want Lydius' ambtgenoot Abbama had een avondschool. Dircxsen wilde het tweetal ook niet thuis ontvangen. In de kerkeraadsvergadering gevraagd naar zijn redenen voor deze weigering, ‘heeft hij met een lacchende mont geseyt: wat wist ick ofte gij tot mij quaemt als predicanten ofte als schoolmeesters’?[45] Ook Adolphus Venator, die te Alkmaar leerlingen in de kost had, kwam aan kritiek bloot te staan, zelfs van de zijde van de kerkeraad. Maar Venator vond dat zijn gewone ambtswerk hem genoeg tijd liet. Met les te geven besteedde hij de tijd in elk geval nuttiger dan zijn collega's, die hun vrije uren aanwendden, ‘d'een om alle marcktganghen ende huyszaken waar te nemen, d'ander met den bloemhof te besorgen’.[46]

Marktgang en bloemhof, anders gezegd handel en landbouw, waren voor de plattelandsdominees de gewone uitwegen. De classis Gorinchem antwoordde in 1591 bevestigend op de vraag, ‘oft een kerckendienaer geoorloft sij met lantbouwinge omme te gaen, beesten te weyden etc.’, schoon onder het voorbehoud dat de dienst geen schade zou lijden.[47] Het was om die reden, dat Willem Baudartius niet lang aan de kerk van Lisse verbonden bleef. De omstandigheden noopten hem hier zich met het boerenbedrijf bezig te houden, maar het kwam te veel op zijn hoofd neer, wijl zijn vrouw, Kamper burgemeestersdochter, niet gewoon was ‘mit beesten om te gaen’.[48]

41 Alsv., 23 jan. 1607.
42 Acta Haarlem, 28 juni 1611.
43 H.W. Regt, p. 206.
44 Not. Oudewater, 20 nov. 1620.
45 Alsv., 27 nov. 1620.
46 De Vries, Venator, p. 127.
47 Duker, I, p. 30.
48 Broek Roelofs, p. 37.

Stond het de predikant vrij veldvruchten te verbouwen en vee te houden, twijfelachtiger was of hij zijn bedrijf dusdanig tot ontwikkeling mocht brengen, dat het in regelrecht handel drijven overging. De visitatoren die in 1605 IJsbrand Jansz. te Helvoet bezochten, vermaanden deze, ‘dat het beesten coopen ende diergelijcke coopmanschap hem niet en betaemde’.[49] Hij was echter de enige zondaar niet,[50] en is er eigenlijk zo'n groot verschil tussen deze veekoper en de rijkere stadspredikanten, die hun spaargeld zochten te vermeerderen met handel in onroerend goed, aandelen in de Oostindische Compagnie, of beleggingen in scheepvaart en visserij?[51] De synode van Zuid-Holland wilde het in 1593 ook niet beslist veroordelen, dat de dominee of vooral zijn vrouw ‘eenige coophandel off neeringe soude mogen doen’, mits alweer ‘ontstichtinge off opspraecke’ vermeden konden worden.[52]

Dat maakte de handeldrijvende predikanten nogal kwetsbaar: hun nering zou de prooi kunnen worden van de eerste de beste ijveraar. Johannes Lydius had in mei 1603 het consistorie te Oudewater nog maar nauwelijks voor de eerste maal betreden, of hij hield zijn collega Stangerus al voor dat het een dienaar des woords niet paste winkelier te zijn. Stangerus vroeg, ‘men souwde hem vertonen wt Godts woort dat hij geen komenschap doen mochte’, waarop Lydius, die toen zeker nog niet van zijn toekomstige rectoraat over de Latijnse school gedroomd heeft, de Levieten tot bewijs aanvoerde, die geen eigen erfdeel hadden, maar leefden van de tienden.[53] De kerkeraad accepteerde dit argument, en verbood Stangerus het winkel houden.[54] Maar zie, zes weken later deed overal het gerucht de ronde, dat Lydius 's nachts met een ladder in de boomgaard van Stangerus geklommen was, en zich daar te goed gedaan had aan de kersen. Men trachtte de bron van dit gerucht op te sporen, kwam terecht bij het meisje van Stangerus, en van het meisje bij diens vrouw. In de kerkeraad geroepen, bekende zij deze geschiedenis zelf te hebben verzonnen. Ze had er spijt van, verklaarde ze, en wilde zich graag weer met Lydius verzoenen. Maar dan moest hij ook zorgen dat ze haar winkeltje terug kreeg. Haar man wist haar zo ver te krijgen dat ze Lydius zonder voorwaarden de hand gaf, maar ze deed het zwijgend, met afgewend gelaat.[55] De verhouding tussen Lydius en Stangerus bleef zo gespannen, dat zij ten slotte voor de kerkeraad een overeenkomst moesten sluiten. Wie het eerst de vrede verbrak, verbeurde een gulden aan de armen.[56]

49 Bijlage VI.
50 Evenhuis, I, p. 184, noemt de predikanten van Waverveen en Blaricum als zakenlieden in hun vrije tijd. De laatste is evenals IJsbrand Jansz. veehandelaar.
51 Over hen Wtenbogaert, I, p. 55 (1602).
52 Reitsma en Van Veen, III, p. 11.
53 Not. Oudewater, 30 mei 1603.
54 Alsv., 1 juni 1603.
55 Alsv., 13 juli 1603.
56 Alsv., 24 aug. 1603.

Is het belangrijk, dit gekrakeel van een paar dominees en hun vrouwen? Voor de mens van de twintigste eeuw misschien niet, maar wel voor de zeventiende-eeuwse kerkgangers van Oudewater. Raakte de goede naam van de predikant niet de gehele gemeente, het gehele dorp? Al zijn pekelzonden telden mee om het aanzien van de hervormde kerk nader te bepalen, zoals ieder lezer van bij voorbeeld Vondels hekeldichten maar al te goed bekend is. Het lijkt ons wel eens wat onsmakelijk, de wellust en volledigheid waarmee in de kerkelijke strijd van het bestand allerlei pastorale misslagen worden opgetekend. Contra-remonstranten spreken insinuerend over de 'lichtvaerdige ende lasterlicke wandelinge' van de remonstrantse dominees in de classis Den Briel,[57] beschuldigingen die zij wijselijk niet hebben opgenomen in de officiële aanklachten. Zij schelden Sopingius van Warmond voor muizenvanger, 'dat is een die onder 't pretext van muysen te vangen, een jonge dochter heeft beslapen'.[58] Zij beweren dat Grevius van Heusden inkopen voor zijn eigen huishouden inboekte als avondmaalsbrood,[59] en dat Samuel de Prince eens drie roemers wijn had leeg gedronken in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest,[60] al is dat nu, gezien De Princes conduitestaat, niet volstrekt onaannemelijk. Remonstranten noemen Arnoldi van Delft een rekenmeester, Sonnevelt een prima boekhouder voor eigen zaken, Lamotius een man van 'ontuchtige mont'.[61] Lodesteyn van Zoeterwoude heet aan spel en drank verslaafd, Johannes Lydius zingt op bruiloften onkuise liedjes en scheldt zijn vrouw voor varken.[62] Brandt ten slotte beschrijft ons met weelde van détails hoe de predikanten van Benschop en Noordeloos hun ambtelijke luister in de kroeg te gronde lieten gaan.[63]

Sympathiek doet dit alles niet aan, zeer waarachtig evenmin. Natuurlijk kan men voor deze tijd uit de kerkelijke acta wel een lang zondenregister aanleggen, vooral van de gebefte vrienden van Wijntje en Trijntje. Daar is Everardus Bomelius van Voorschoten, die in 1595 wegens dronkenschap tijdelijk wordt geschorst.[64] Daar is de proponent Franciscus L'Espinoy, die te Aalsmeer pas na een proeftijd wordt beroepen, om te bewijzen dat hij het drinken en spelen heeft afgeleerd - en na zijn intrede de lessen weer even snel vergeet.[65] Daar is Merkinius van Capelle aan de IJssel, die op een bruiloft in dronken woede een man tegen de grond slaat.[66] Daar is de proponent Wattelier, die een meisje meeneemt naar een herberg in Lei-

57 De Jager, Verweerschrift, p. 291.
58 Pamflet Knuttel 2385, p. 14.
59 Duker, I, p. 192.
60 O.c., I, p. 263.
61 Wtenbogaert, Leven, p. 259.
62 Pamflet Knuttel 2972, p. 90. De auteur is Nicolaes Grevinchoven.
63 Brandt, III, p. 346.
64 Hania, p. 169.
65 Acta Haarlem, 3 jan. 1607.
66 Acta Rotterdam, 2 okt. 1606.

derdorp, en haar wel meer dan dertig malen kust, ‘avec aultres gestes de legérété’. En het was nog een gemeen schepsel ook, vies en ongekamd.[67]

Vergeten wij echter niet, dat de classicale acta nu eenmaal wel alle excessen registreerden, maar niets optekenden over de mannen van onbesproken wandel. En juist die excessen werden tot in de wijde omtrek bekend. Bernardus Spanaeus van Jisp kwam in 1604 zo dikwijls bij Griet Pieters, dat haar vader er onrustig onder werd. ‘Ic sorge dat het met haer sal afloopen gelijc met Lambertus Valckenaer ende de vrouwe tot Edam’.[68] Wie was deze Lambertus Valckenaer? Een voormalig predikant van Edam, die in 1584 uit de dienst was ontslagen.[69] Maar twintig jaar later was deze historie blijkbaar nog algemeen bekend. Of ieder dan ook de vermaning ter harte nam, die de classis Leiden tot de gemeente van Hazerswoude richtte bij de afzetting van Johannes Vonckius, ‘dat se de ergernisse hierdoor gegeven niet op de leere des evangeliums (gelijck 't gemeynlick gebeurt) maer op degenen die se gegeven heeft schuyven’?[70]

De leertucht over predikanten was in de hervormde kerk van de vroege zeventiende eeuw zeker streng, maar de levenstucht niet minder. Isbrand Willemsz. de Laet van Monster was gedurende de bestandsjaren altijd een trouw volgeling van Wtenbogaert geweest, maar veranderde na 1618 van opinie, en plaatste zijn handtekening onder de Dordtse leerregels. Hij moest wel schuld belijden over zijn vroegere dwalingen, maar bleef predikant te Monster. In die kwaliteit bezocht hij ook in de lente van het jaar 1620 Cornelia Bitters, de echtgenote van de dorpsschout, om haar te vertroosten in de moeiten die het kwade humeur van haar man haar had opgelegd. God zal u zeker nog eens verlossen, zei Isbrand Willemsz. Hij zal uw man bekeren, of hem anders uit het leven wegnemen. Neen, antwoordde de vrouw. Aan bekering valt niet te denken. ‘Maer ik vertroost mij met hetgene geschreven staet: de godlosen en komen niet ter helft van haer dagen’. Wel, zei De Laet lachende, misschien zult ge dan als weduwe nog eens gelukkig hertrouwen. ‘Mijn wijf mach kommen te sterven, dan mogen wij de spillen te samen smacken’. Nog altijd in scherts, deed hij haar zelfs trouwbeloften voor het geval ze beiden vrij zouden worden.[71] Tien jaar huwelijk en pastoraat hadden De Laet blijkbaar nog niet veel kennis van het vrouwelijk hart bezorgd, want anders had hij toch wel kunnen raden dat Cornelia deze historie prompt aan de kerkeraad zou overbrieven. De Laet bekende toen wel dat hij de vrouw hand en pand had aangeboden, ‘doch iocose ende wt boerterie, willende haer wat vermaken nadat hij haer in hare droefheyt vertroost hadde’.[72] De classis verplichtte hem

67 Not. Leiden (Waals), 15 juni 1615.
68 Acta Haarlem, 27 okt. 1604.
69 Jaanus, p. 87.
70 Acta Leiden, 11 dec. 1606.
71 Acta Den Haag, 27 juli 1620.
72 Alsv., 20 juli 1620.

tot schuldbelijdenis over zijn lichtzinnige woorden,[73] maar de gemeente, die de gewezen remonstrant had willen dulden, wenste met haar schertsende zielszorger niet meer van doen te hebben.[74] Zij kreeg haar zin, en de classis verplaatste Isbrand Willemsz. naar het minder kieskeurige Wassenaar.[75]

Gevallen van deze aard zijn volstrekt niet zeldzaam. Vóór de bestandstwisten waren in de provincie Holland al ongeveer vijftig predikanten uit de dienst ontslagen,[76] en was een moeilijk te schatten, maar zeker vrij aanzienlijk aantal door tussenkomst van de classes overgeplaatst.[77] Ontslag uit de dienst betekende gewoonlijk niet dat de betrokkene zijn ambt moest neerleggen. Dat gold alleen voor hen die de aangewezen fouten niet wilden verbeteren: afgezien dus van een enkele naar de preekstoel afgedwaalde onstuimige levensgenieter waren dat enkel degenen die door de leertucht getroffen werden, op het grote geheel een te verwaarlozen minderheid. De boetvaardigen echter werden na schuldbelijdenis[78] en eventueel na een proeftijd[79] weer in de dienst aangenomen, zij het niet in hun oude gemeenten. Volkomen solide was hun positie dan niet altijd meer. Jacobus Pauli, in 1616 te Schipluiden ontslagen wegens onzedelijk gedrag, kreeg in 1620 een nieuwe kans te Beets. Maar hij moest enerzijds toezeggen de gemeente die hem nu weer opnam niet zo spoedig te zullen verlaten, anderzijds beloven dat hij vrijwillig terug zou treden, ‘in gevalle de onseeckere geruchte van sijn persoon also te eenige tijd soude uytbreecken ter Beets en Oudendijck, dat daerdoor sijnen dienst onfruchtbaer wort’.[80] Misschien is zulk kwaad gerucht ook de oorzaak geweest dat de meer genoemde Lambertus Valckenaer het na zijn ontslag te Edam in zijn nieuwe gemeente Wormer slechts één jaar uithield, of dat Jan Hermansz., ook al een ontslagen predikant van Wormer, geen beter emplooi meer vond dan een postje als ziekentrooster in Guinea.

Het zijn echter niet alleen de notoire zondaren, die door overplaatsing of ontslag getroffen kunnen worden. Tussen predikant en gemeente moest een harmonische verhouding bestaan. Waar die ontbrak, kon men nu eenmaal niet de gemeente, maar wel de dominee een andere verblijfplaats toewijzen. De harmonische verhouding is wel de normale, zo zelfs, dat in de regel de kerkeraden weigerden hun predikanten los te laten als die een beroep krijgen naar een andere plaats, en de tussenkomst van de classis ver-

73 Alsv., 24 aug. 1620.
74 Alsv., 21 sept. 1620.
75 Alsv., 1 nov. 1621.
76 Zie de lijsten bij Van Alphen, voor Noord- en Zuid-Holland.
77 Voorbeelden van overplaatsing bij Tukker, p. 28 en 30; Evenhuis, I, p. 154; Acta Den Briel, 10 april 1610.
78 Een voorbeeld bijlage XLIV.
79 Acta Haarlem, 23 april 1608: Jan Hermansz. van Wormer, die omgang heeft gehad met verschillende vrouwen, blijft een jaar buiten dienst.
80 Acta Edam, 19 mei 1620.

eist wordt om een voorganger van zijn gemeente los te maken. De abnormale, disharmonische verhouding wordt dan ook zo storend geacht, dat beide partijen de classis om losmaking kunnen vragen als de band niet meer trekt maar knelt. Zo vroeg Merkinius van Capelle aan de IJssel in 1613 ontslag, vanwege 'de cleine vruchten die hij tot noch toe aldaer gedaen heeft',[81] en Houtmannus verzocht Landsmeer te mogen verlaten 'om de slappicheit sijner gemeente'.[82] Meestal echter is het juist de predikant, bij wie het gevoel van verbondenheid het langst blijft bestaan. Josua de Keldere, reeds in 1620 in zijn kerkeraad voor een huurling gescholden, die wolfsklauwen onder de schaapsvacht droeg,[83] heeft eerst in 1623 Purmerend verlaten. Een ooggetuige verhaalt over de dag van zijn vertrek, 'dat Josua comende wt het huys van de secretaris voor de kerck, de kerck aensiende, sprack met schrijende ogen: 'o kerck, kerck, ghij sijt de eerste bruyt die ick getroudt hebbe, ende meenich schoon sermoen gedaen hebbe, ende nu moedt verlaten', ende buyten de poort komende, sijn schoenen van sijn voeten treckende, roepende ende beclagende: 'waertoe ben ick gecomen'?[84]

Ja, maar wanneer de sermoenen nu eens niet zo schoon waren? Ook dan was de harmonie verstoord, en konden de gemeenten zich tot de classis wenden. In 1602 verzochten vele lidmaten van Zoetermeer en Zegwaard aan de classis Delft van Paludanus te mogen worden bevrijd, zeggende 'dat sij meerder gaven behoorden te hebben'.[85] Nu komen natuurlijk meestal - ook bij Paludanus - klachten over kleinheid van gaven, juist uit gestoorde verhoudingen voort. Duidelijk is dat ook in Akersloot, waar Dirck Claesz. zijn verzoek om verhoging van traktement - dat overigens met 400 gulden wel aan de normen voldeed - beantwoord zag met een wedervraag van zijn gemeente, van hem ontslagen te mogen worden 'alsoo sij midts sijn ontijdich versoeck om vermeerderinge van gagiën in hem niet conden dragen tgeen sij alvooren in de liefde geern droegen, als sijn cleynheyt van gaven, sijn slappicheyt in het besoeken van litmaten ende andersins'.[86] Maar als de preken inderdaad doorlopend beneden de maat bleven, kon dat toch op den duur oorzaak worden van ontslag. De ouderlingen van Ransdorp en Holysloot kwamen in 1622 de classis Edam vragen om ontslag voor hun predikant Tyaeus, omdat zij uit zijn prediking 'geen begryp noch frucht scheppen costen'.[87] In het volgende jaar verminderde het gehoor ongeveer tot op de helft, en zelfs bij de avondmaals-

81 Acta Rotterdam (contra-rem.), 15 april 1613.
82 Acta Edam, na 12 juni 1606.
83 Not. Purmerend, 2 en 11 dec. 1620.
84 Alsv., 12 juni 1623.
85 Acta Delft, 2 juli 1612. Soortgelijke gevallen: Duker, I, p. 32 (Oosterwijk 1599); Reitsma en Van Veen, II, p. 397 (Voorhout 1591); Not. Hillegersberg 1605-1625, extract uit de acta van de classis Schieland, 1586.
86 Acta Haarlem, 20 aug. 1614.
87 Acta Edam, 26 sept. 1622.

viering bleef een derde deel van de lidmaten weg. Tyaeus stond niet langer meer in achting, ‘vermits de geringheyt sijner gaven’.[88] In 1624 besloot de classis voor hem naar een andere gemeente om te zien, en liet zij hem eens voor haar preken om zelf zijn kwaliteiten te kunnen beoordelen. Het is de broeders blijkbaar niet meegevallen: zij droegen Tyaues op zich te oefenen onder toezicht van enkele collega's. In de gemeente groeide de waardering echter niet weer. Toen ook de kerkeraad weigerde langer onder hem dienst te doen, verleende de classis ten slotte ontslag,[89] ruim twee jaar nadat de zaak voor het eerst aan de orde was gesteld.

De classes konden ook al niet veel anders doen, want bij disharmonie tussen predikant en gemeente liepen de kerken eenvoudig leeg. Te Limmen, waar Jacob Snoeck als herbergklant bekend stond, slonk op den duur het gehoor tot zes of zeven personen.[90] Spanaeus' reeds vermelde omgang met Griet Pieters leidde te Jisp bij sommige lidmaten tot overgang naar de katholieken, bij anderen tot onkerkelijkheid.[91] Ongenoegen tussen ds. Russius van Ouddorp en zijn gemeente bracht velen er toe hun heil te gaan zoeken bij de doopsgezinden.[92] Zij die in zulke gevallen om wille van hun predikant toch nog niet de kerkelijke gemeenschap wilden breken, liepen dikwijls uit naar aangrenzende plaatsen om daar de preken te horen, niet alleen wanneer de leerzuiverheid in het geding was,[93] maar ook als het om andere redenen tussen de dominee en zijn mensen niet boterde.[94]

Van dergelijke onenigheden make men zich ook geen al te vreedzame voorstelling. De Lutherse gemeente van Leiden beleeft in 1593 een tijdelijke scheuring zo intens, ‘dat sij malcanderen opter straete naroepen, de vader tegen het kint, de vrouw tegen haer man. Ja te besorgen ist, datter nog tusschen sommigen slagen zullen vallen’.[95] De gereformeerden doen echter voor de Luthersen niet onder. Wat men daar in 1593 alleen maar vreest, is bij de calvinisten dikwijls werkelijkheid geworden: geweld binnen de kerkelijke gemeenschap. Zo werd Platevoet van Noordwijk in 1605 eenvoudig gedwongen zijn dorp te verlaten: de boeren hebben zijn ruiten ingegooid, en hem tweemaal op de weg overvallen.[96] Met even grote felheid kon een gemeente partij kiezen vóór de dominee, indien hogere instanties hem probeerden te verwijderen. Thophusius van Rotterdam moest

88 Alsv., 16 okt. 1623.
89 Alsv., 15 april, 11 juni, 30 sept., 11 nov. en 25 nov. 1624.
90 Acta Haarlem, 4 okt. 1609.
91 Alsv., 20 jan. 1605.
92 Acta Den Briel, 24 mei 1622.
93 Rogge, Coolhaas, II, p. 189 (Medemblik 1593); Res. Holland, 1598, p. 210 (Medemblik); Dozy, p. 25 (Leiden 1579); Acta Leiden, 25 febr. 1586 (Leiden).
94 Acta Delft, 26 juni 1608 (Zoetermeer); Acta Haarlem, 4 juni 1613 (Oostzaan); Not. Voorschoten, 20 okt. 1624.
95 Pont, p. 508.
96 Jaanus, p. 204.

in 1583 in Middelharnis de dienst komen waarnemen, omdat de classis ds. Westerwold uit zijn ambt had ontzet. Maar Thophusius kon niets uitrichten, omdat 'de onstuymige vissers' Westerwold trouw waren gebleven, en de consulent deerlijk mishandelden.[97] Henricus Arnoldi kwam er in 1604 te Charlois beter af, maar was dan ook zo verstandig geweest de preekstoel maar aan de afgezette Johannes Iserman te laten, toen diens aanhangers Arnoldi hadden bedreigd, dat zij hem 'met steenen van den predickstoel souden drijven'.[98] Iserman, bevaren matroos in dit soort van zaken, smaakte zo de voldoening dat men in Charlois voor hem deed wat hem in zijn vorige standplaats Moordrecht bijna zelf was overkomen: want daar juist hadden zijn bestrijders 'concept... gemaect hem van den predickstoel te steenigen'.[99] De Staten van Holland moesten er ten slotte in Charlois aan te pas komen. Zij gelastten de baljuw van Putten allen die nog schandaal in de kerk zouden aanrichten een boete op te leggen, of bij onvermogen aan den lijve te straffen.[100] Isermans vertrek in 1606 herstelde de uitwendige rust, maar nog in 1615 waren er wrokkende lidmaten die niet naar het avondmaal gingen, 'uuyt den ouden haet van Johanes Iserman'.[101]

Gedurende de bestandstwisten zouden zulke verschijnselen zich op veel groter schaal gaan voordoen. Maar dat kerkgangers fel konden reageren op binnenkerkelijke tegenstellingen had toen reeds lang bekend kunnen zijn. Het conflict tussen remonstranten en calvinisten bestreek een veel groter gebied dan alle vroegere plaatselijke onenigheden. Maar de onderlinge haat en tweedracht van die tijd voegden geen nieuwe trekken aan het beeld van de vaderlandse kerk toe.

97 Callenbach, p. 16.
98 Acta Rotterdam, 24 mei 1604.
99 Reitsma en Van Veen, II, p. 296.
100 Scheltus, II, p. 169 (res. Holland van 22 dec. 1604).
101 Not. Charlois, 20 sept. 1615.

V. De kerkeraden

In het notulenboek van de Haarlemse kerkeraad vinden wij opgetekend, dat ds. Johannes Acronius in 1619 alle leden van het consistorie een exemplaar aanbood van zijn 'Theses de gratia et libero arbitrio'.[1] Wie van deze mededeling onbevangen kennis neemt, zal er allicht uit afleiden dat er Haarlemse kerkeraadsleden bestonden die Latijn kenden, en bij gevolg behoorden tot de ontwikkelden in den lande. Of hebben wij misschien moeite dat zonder meer te aanvaarden? 'Tot ouderlingen werden vaak handswerkslieden en kleine neringdoenden aangewezen', schrijft Enno van Gelder; de predikant vond zijn grote steun in 'den eenvoudigen ambachtsman, die op zijn beurt met genoegen zag, dat er tenminste één gelegenheid was om ook iets te vertellen: als ouderling in de kerkeraad'.[2] Dat is eigenlijk wel de algemene opinie. Roorda, die de verhoudingen voor de tijd van Johan de Witt aan een nader onderzoek heeft onderworpen, constateerde wel reeds dat er van dit schema in de feitelijke verhoudingen niet veel terug te vinden was, maar durfde nog niet verder te gaan dan de conclusie dat de 'oorspronkelijke' tegenstelling tussen het aristocratische stadhuis en de meer volkse kerkeraad in de loop der jaren was verdwenen.[3]

Het lag niet op zijn weg terug te gaan naar het einde van de 16e eeuw om na te gaan hoe het toen met die tegenstelling gelegen was. Maar wie het wel doet zal merken dat ze eenvoudig nooit heeft bestaan. Voor een stad als Amsterdam konden wij dat trouwens al lang weten. Reeds in 1882 heeft Rutgers kerkeraadslijsten gepubliceerd voor de periode 1600-1618,[4] die ons laten zien hoe burgemeesters als Roelof Egbertsz. Gerrit Jacobsz. Witsen, Pieter de Vlaminck van Oudshoorn, Jacob Gerritsz. Hoyngh, Jonas Witsen en Frederick de Vrij regelmatig in de ouderlingenbanken hebben gezeten. De kerkeraad van Delft, in onze tijd onderzocht door Jaanus, geeft een wat grotere sociale verscheidenheid,[5] maar toch vindt men ook daar enkele burgemeesters, en vermoedelijk een flink aantal regenten: in de door Jaanus onderzochte periode blijkt niet minder

1 Not. Haarlem, 28 juli 1619.
2 Enno van Gelder, Vrijheid, p. 70.
3 Roorda, p. 62.
4 Rutgers, Kerkverband, p. 74. Zie ook Elias, Patriciaat, die vóór 1600 nog noemt Claes Fransz. Oetgens (p. 49) en Reinier Pauw (p. 53).
5 Jaanus, p. 59.

dan 25% van de Delftse ouderlingen het beroep van bierbrouwer te hebben uitgeoefend,[6] wat stellig zijn oorzaak vindt in de omstandigheid dat het Delftse regentenpatriciaat omstreeks 1600 voor een groot deel uit bier brouwers bestond.

Dat is wel de regel in alle steden van Holland: ouderlingen kiest men bij voorkeur uit de regentenstand. Schoonhovens predikant A. van den Borre bijvoorbeeld ontving in 1603 een beroep naar Leiden. De kerkeraad echter wilde hem niet toestaan te vertrekken. De mogelijkheid bestond wel dat de magistraat een ander besluit zou nemen, maar, zo schreef Van den Borre aan Petrus Merula, die kans is zeer klein, 'overmits dat de voor naemste daervan in den kerckenraet dienen'.[7] Een toevallige constellatie? Zeker niet. In 1613 kwam een inwoner van Schoonhoven, Daniel Cray, in zo ernstig conflict met zijn kerkeraad, dat de zaak voor baljuw en schepenen gebracht werd. Cray protesteerde echter, en wilde het geschil liever voor het Hof van Holland brengen, omdat - nog altijd - vele schepenen tevens in de kerkeraadsbank zaten, en er bij wraking van de ouderlingen en diakenen te weinig rechters zouden overblijven.[8]

In Haarlem nagenoeg hetzelfde beeld. Doorbladeren wij de lijst van ouderlingen tussen 1601 en 1625,[9] dan komen wij dadelijk in 1601 de burgemeesters Jacob Jansz. en Jan Brunick tegen, op een totaal van acht ouderlingen; tot 1625 toe is de kerkeraad nooit zonder regenten geweest. Niet anders is het te Alkmaar, waar de relatie tussen stadhuis en kerk onderhouden wordt door de 'burgemeesteren tegenwoordich ouderlyngen sijnde',[10] of in Den Haag dat altijd wel enkele raadscheren uit het Hof of de Hoge Raad onder de ambtsdragers kan tellen.[11] In de Hollandse dorpen heeft het waarschijnlijk meer moeite gekost de ouderlingen en diakenen steeds te vinden onder de notabelste ingezetenen; daartoe was dikwijls het aantal lidmaten van de hervormde kerk nog te klein. Maar waar de gezagsdragers wel tot de gemeenschap der kerk behoorden, waren zij ook de eerste gegadigden voor een plaats in de kerkeraadsbank.[12]

Of de gemeente het zo wilde? Wij krijgen de indruk dat de meesten inderdaad wel bereid waren zich door de aanzienlijksten te laten regeren. Slechts een heel enkele maal ontmoeten wij verzet tegen aristocratisering van de kerkeraden: 'Wyllem Meussen seydt, ick comme u niet toe, soelange burgemeesters ende schepens ouderlingen ende diakenen zijn'. Dat was te Edam in 1598, waar toen onder de schippers enige ontevredenheid

6 O.c., p. 234.
7 G.B. Rotterdam, 724, A. van den Borre aan P. Merula, 3 april 1603.
8 A.R.A., R.A.Z.H. Schoonhoven 2322, f. 12.
9 Not. Haarlem, 1608-1621, 'Tafel van de persoonen die in de kerckelicke bedieningen geweest zijn, zydert 't jaer 1601'.
10 Not. Alkmaar, 11 dec. 1605.
11 Acta Den Haag, 10 juli 1619, 20 juli 1620.
12 Zie bij voorbeeld A.R.A., D.T.B. Hoornaar la, f. 8 (1618); Acta Rotterdam, 17 mei 1604 (Pernis); Baudartius, I, 5e boek, p. 4 (Warmenhuizen 1613).

heerste over een uitgevaardigde stedelijke keur.[13] Kerkeraad en magistraat waren daar praktisch elkaars doublure, zodat de kerkeraad altijd gevaar moest lopen scheef te worden aangezien op impopulaire beslissingen de overheid. Het Edammer notulenboek levert meer voorbeelden van dien aard op.[14] De machtige Oom Jan Peters, die 'in regeringhen zijnde niet anders konde dan grauwen ende snauwen',[15] heerste hier in de kerkeraad al met even vaste hand als op het stadhuis. In het algemeen echter lijken de gemeenteleden geen bezwaar te hebben gehad tegen kerkregering door de gequalificeerden. Rees er in 1607 te Schipluiden juist geen misnoegen, omdat de broeders van het consistorie iemand 'tot ouderling hadden vercoren, die arm was'?[16] Kwam het verlangen naar voren, 'personen uyt de gantsche gemeente'[17] in de kerkeraad te brengen, dan dacht men niet aan sociale geledingen, maar aan dorpen of buurten. Zo stelde men te Zevenhuizen afzonderlijke candidaten voor het noordeinde, voor het drop, voor het zuideinde en voor de Rotte,[18] en moesten in gecombineerde gemeenten als Berkel en Rodenrijs steeds beide dorpen vertegenwoordigd zijn.

Dat betekende dan, dat er bij de verkiezing al enige leiding gegeven moest worden. Aanvankelijk heeft in veel dorpen het gebruik bestaan ouderlingen en diakenen te kiezen bij vrije stemming, door en uit de manslidmaten. Men zie bij voorbeeld de uitslag van de verkiezing gehouden in 1618 in de gemeente van Hoornaar, waar gelijktijdig twee ouderlingen en één diaken verkozen moesten worden. Het protocol[19] somt alle aanwezigen op, met vermelding van het in elke categorie behaalde stemmenaantal:

	voor ouderling	**voor diaken**
Antonis Dionysz.	2	0
Adriaen Dionysz.	3	0
Jacob Jansz.	9	0
Berent Lambertsz.	2	8
Dirck Jansz.	4	0
Herman Jansz.	0	0
Gijsbert Dionysz.	0	0
Samuel Lenartsz.	7	0
Claes Jansz.	0	0
Hubert Gerritsz.	1	1
Jan Batthensz.	0	2
Jacob Dircksz.	1	3
Matthis de Vries	0	0

13 Not. Edam, 7 juni 1598.
14 Alsv., 29 nov. 1609; ook Acta Edam, 19 april 1621.
15 Aldus zijn tegenstander Simon Dircksz. Hans (Not. Edam, 14 febr. 1607), die het echter tegen Oom Jan moest afleggen (alsv., 17 april 1607).
16 Not. Schipluiden, 23 sept. 1607.
17 Acta Alkmaar, 3 april 1612 (Oudkarspel en Noordscharwoude).
18 Not. Zevenhuizen, 5 okt. 1608.
19 A.R.A., D.T.B. Hoornaar la, f. 8 vo.

Dat is nu eigenlijk een ideaal verloop: ieder had zijn kans, bijna ieder haalde ook wel een stem, en toch was de uitslag duidelijk genoeg. De gemeente was nog zo klein, dat men geen moeite had de besten of althans de meest aanvaardbaren te selecteren. Geheim was deze stemming vermoedelijk niet. Voor sommige gemeenten is dat bekend,[20] voor de meeste anderen wel waarschijnlijk, want schriftelijk stemmen zou de analphabeten uitgeschakeld hebben.

In grotere gemeenten voldeed dit procédé niet meer geheel. De Alkmaarse kerkeraad klaagt in 1606, 'datter van de broederen der gemeynte seer weynige ende onder die alleen de gerynckste die de minste kennisse der persoonen hebben, verschijnen'.[21] De uitslagen zouden er dan natuurlijk naar zijn, en een ongunstige invloed hebben op de samenstelling van de kerkeraden. Zover was het bij voorbeeld in 1612 volgens ds. Florianus te Zuidland gekomen, omdat de vrije verkiezing 'menichmael onbequame persoonen' in het consistorie bracht. De classis adviseerde hem dubbeltallen in te voeren; vrije verkiezing was wel in kleine kerken gebruikelijk, maar men mocht van die zede afwijken, 'als de Heere grooten aanwas heeft gegeven'.[22] Zelfs dat was nog niet een absoluut veilig middel. Te Ridderkerk moest men in 1601 juist de dubbeltallen weer afschaffen, omdat de verliezers hun nederlaag slecht bleken op te nemen.[23] In de steden is de vrije verkiezing op den duur verdwenen, een uitzondering als Hoorn daargelaten.[24] Te Alkmaar kwam men tot dubbeltalstelling, elders, zoals te Amsterdam, maar even goed in kleinere steden als Oudewater,[25] werd de gemeente geheel uitgeschakeld, en nam de kerkeraad - soms met medewerking van de oud-leden[26] - de keus voor eigen rekening, al lijkt het alsof dit toch min of meer als een gedelegeerd recht werd beschouwd: het verkiezingsreglement van Monnikendam verklaart uitdrukkelijk dat de electie 'van der gantscher gemeente is overgegeeven den 8. martii anno 1587'.[27] En ook te Amsterdam vulde weliswaar de kerkeraad zichzelf steeds aan, maar de eerste keus in 1578 was gedaan door de gehele gemeente.[28] Acronius van Haarlem beweerde zelfs dat ouderlingen gedeputeerden van de gemeente behoorden te zijn, 'die gheen stomme stemme heeft, maer oock sprekende stemme'.[29] Van een buitengewoon verheven ambtsopvatting getuigt deze delegatiegedachte niet, maar in Haarlem was dan ook niet alleen de gemeente uitgeschakeld,

20 Acta Den Briel, 29 april 1620.
21 Not. Alkmaar, 12 juli 1606.
22 Acta Den Briel, 9 okt. 1612.
23 Van der Zee, Ridderkerk, p. 21.
24 Over de verkiezingsprocedures in de steden Schotel, Dordrecht, p. 78.
25 Not. Oudewater, 12 april 1610.
26 Not. Edam, 27 maart 1598.
27 Bijlage III.
28 Evenhuis, I, p. 142.
29 Not. Haarlem, 25 aug. 1620.

maar was bovendien anderzijds de magistraat als controlerende instantie boven de kerkeraad gesteld, met macht anderen te benoemen dan deze had voorgedragen.[30]

Nu begrijpt ieder, dat in een land waar de gequalificeerden de boventoon voerden, zulke verkiezingsmethoden niet geschikt waren om 'den eenvoudigen ambachtsman' in de erezetel te plaatsen, en dat de regentenkerkeraden daarentegen overal - Amsterdam, Haarlem, Edam, Enkhuizen, Medemblik, Den Haag - het normale type moesten worden. Maar hoe is men er dan eigenlijk toe gekomen, het ambt van ouderling te gaan zien als een soort volkstribunaat, waar de schamele gemeente nu eens de kans had de rijken de wet te stellen? Enerzijds is misschien deze vertekende voorstelling onwillekeurig bijgekleurd door de herinnering aan de negentiende eeuw, toen inderdaad de kerken van calvinistische oorsprong - zij het niet uit beginsel maar bij gebrek aan maatschappelijk hoger geplaatsten - hun ouderlingen en diakenen plachten te verkiezen uit de kleine luiden en de eenvoudigen des volks. Anderzijds zijn er echter ook wel degelijk getuigen uit de eerste hand. Zo is er Wtenbogaert, die in zijn levensbeschrijving verklaart dat de kerkeraden 'doorgaens uyt vele onervarene coop en ambachtslieden, die men tot ouderlingen neemt, bestaen',[31] en elders, dat 'de ouderlingen en diaconen doorgaens zijn slechte, oock veeltijts ambachtslieden, vele hooge theologische poincten en disputen weynich verstaende'.[32] Naast Wtenbogaert kunnen wij Johannes Acronius noemen, die wel tot een andere kerkelijke partij behoorde, maar nog minder achting had voor de consistoriën, 'waarin overal opdringerige, eerzuchtige en door een waanwijze opinie opgeblazen mensen zitten, die nu zij zijn bevorderd tot ongewone eer, anderen, ja soms ook zichzelf, niet schijnen te kunnen verdragen'.[33]

Hoe moet men deze uitlatingen nu verstaan? Zeker verwonderlijk is de kritiek van Acronius, want wij hebben reeds gezien dat te Haarlem de ouderlingen tot de gequalificeerdsten van de stad behoorden. Toen Acronius de geciteerde verzuchting slaakte, in 1623, bestond het college van burgemeesters overwegend uit leden en oud-leden van de kerkeraad. Van 1619 tot 1626, zeven jaar achtereen, waren daar steeds drie van de vier burgemeesters dienst doende of gewezen ouderlingen. Zouden wij Acronius al toegeven dat deze regenten waanwijs, opdringerig en eerzuchtig zijn geweest, moeilijk kunnen wij ons voorstellen dat deze mannen, die telkens weer aanzienlijke regeerambten bekleedden, toch het ouderlingschap zou-

30 Dit ook te Medemblik, Schotel, Dordrecht, p. 78, en te Enkhuizen, Brouwer, p. 28. De Delftse magistraat adviseerde in 1591 de Staten om niet alleen de approbatie maar de gehele electie aan de wereldlijke overheid toe te staan, Wtenbogaert, Brieven, I, p. 272.

31 Wtenbogaert, Leven, p. 80.

32 Uytenbogaert, Historie, p. 674.

33 Van der Woude, Lubbertus, p. 502.

den hebben ervaren als een ongewone eer. Integendeel, zouden wij bijna zeggen - want terwijl overal een benoeming tot ouderling of diaken wordt beschouwd als een onontkoombare verplichting, waaraan men zich niet kan en mag onttrekken,[34] is ons juist uit Haarlem een voorbeeld bekend van een tot ouderling verkoren burgemeester, die na langdurig vergeefs aandringen ten slotte permissie krijgt om te bedanken.[35]

Werpt het scherpe oordeel van Acronius dus vragen op, met dat van Wtenbogaert staat het eigenlijk niet anders. Onervaren koop- en ambachtslieden heten bij hem de mannen van de kerkeraad. Maar wanneer hij in zijn levensbeschrijving eens concreet wordt en een Haags ouderling bij name noemt, is het toevalligerwijs altijd een zeer notabel persoon - een lid van de Generaliteitsrekenkamer, een raadsheer in de Hoge Raad, een regent uit de Haagse vroedschap.[36]

Maar waarom hebben dan Wtenbogaert en Acronius hun ouderlingen voorgesteld als waanwijze en onervaren mannen? Mij dunkt dat de verklaring allereerst hierin gezocht moet worden, dat deze twee getuigen à charge beide dominees geweest zijn. De kerk was hun beroep, zij kenden de kerkelijke zeden en reglementen door en door. Van de ouderlingen en diakenen kon dat vanzelfsprekend niet verwacht worden, zeker niet in een zo jonge kerk als de hervormde. Ambtsdragers, verklaarde de classis Delft in 1607, zijn dikwijls personen, ‘die van de regeringe der kercken niet veel ervarentheyt hebben’.[37] Dat zij ook de ‘vele hooge theologische poincten’ niet verstonden, zoals Wtenbogaert zei - naar aanleiding van de Oudewaterse kerkeraad - sprak dat dan eigenlijk niet van zelf? Zo heel hoog behoefden die theologische punten voor Oudewater niet eens te gaan. Een nogal roerig gemeentelid in dat stadje, Willem Bouwensz., had in 1609 eens enkele bezwaren ingebracht tegen de prediking van ds. De Raedt. Maar door de kerkeraad wilde hij die quaestie niet laten beoordelen: op twee of drie uitzonderingen na, meende Willem, hadden zij immers niet meer schriftkennis dan de minste in de gemeente.[38] Willem Bouwensz. zullen wij nog wel eens tegenkomen; een echt sectarische geest, met het hoofd vol eigen wijsheden, en later afgesneden van de gemeente - bij hem leefde een typisch meerderwaardigheidsbesef van de ingewijde tegenover de schare die de wet niet kent. Was een dergelijke houding soms ook de predikanten niet helemaal vreemd? Petrus Cupus - anders een sympathiek en bescheiden mens - heeft ons een verslag nagelaten van een

34 Zie beneden, p. 95.
35 Burgemeester Teylingen, Not. Haarlem, 23 maart 1621. Zijn collega Druyvesteyn bedankte eveneens, maar liet zich overreden.
36 Wtenbogaert, Leven, p. 40, 41 en 47. Zie ook Acta Den Haag, 16 dec. 1618, 10 juli 1619 en 20 juli 1620 (namen van Haagse ouderlingen, onder meer Glarges, Fagel, Swerius); Brandt, II, p. 333 (Vrancken).
37 Acta Delft, 14 juli 1607; Reitsma en Van Veen, III, p. 270.
38 Not. Oudewater, 15 maart 1609.

discussie die hij in 1611 met twee fel gomaristische gemeenteleden gevoerd heeft over de volharding der heiligen. Erg moeilijk heeft Cupus het zich volgens eigen zeggen met dit tweetal niet hoeven te maken: keer op keer weet hij hen vast te zetten, en bewijst hij dat zij de schrift verdraaien, 'willende blijven hangen op de bloote woorden'. Zijn opponenten geven toe dat Cupus' manier van tekstverklaring door middel van vergelijking nieuw voor hen is, waarop deze niet zonder zelfingenomenheid antwoordt: 'wilt ghijluyden veel met predikanten disputeren, ghij sult noch wel meer hooren dat ghij voor desen niet gehoort en hebt'.[39]

De leek was voor de dominee nu eenmaal geen volwaardige tegenpartij. De predikant van Barendrecht vroeg zijn kerkeraad eens of iemand op zijn leer of leven iets had aan te merken. De ouderling Bernt Classen maakte zich tot aller tolk: 'wij en weeten noch wij en hebben niet, wat souden wij dan seggen'?[40] Twee contra-remonstranten te Schipluiden hebben het in 1617 wel geprobeerd. Zij wilden eens weten met welke partij hun eigen predikant Stangerus het eigenlijk hield. Zij vroegen hem of het geloof vrucht dan wel grond van de verkiezing was, en toonden daarmee de aard van het verschil te begrijpen. Maar toen Stangerus antwoordde 'dat het beyde (wel verstaen sijnde) de waerheyt was, sodat het gelove in ordre voorging voor de verkiesinge tot de rechtveerdichmaeckinge des geloofs, maer een vrucht spruytende uyt die verkiesinge, waerdoor Godt de Here besloten hadde ons 't gelove ende de bekeringe te geven ter salicheyt' - ja, toen ging het de broeders draaien voor de ogen;[41] de behendig aangebrachte theologische verpakking belette hen door het antwoord heen te zien.

Dergelijke effecten kon een dominee meestal met succes najagen. Lukte het, dan mocht hij wel met Wtenbogaert zijn kerkeraadsleden onervaren noemen. Lukte het niet, doordat de ouderlingen wel verstandelijk, maar niet innerlijk overtuigd werden, dan had de predikant allicht het recht hen met Acronius waanwijs te heten. Maar in beide gevallen drukte de denigrerende karakteristiek niets anders uit dan de theologische meerderheid van de predikant, niet de maatschappelijke achterlijkheid van de kerkeraadsleden.

Dat betekent niet, dat de kring waaruit ouderlingen en die waaruit vroedschappen gekozen werden, precies dezelfde waren. In sommige plaatsen is het verschil niet groot, met name in kleinere steden als Schoonhoven en Edam, maar ook wel in een enkele grotere stad als Enkhuizen.[42] Doorgaans echter is de kring enerzijds groter, anderzijds kleiner.

Groter in tweeërlei opzicht. In de eerste plaats toch ook wel maatschap-

39 G.B. Rotterdam, 271, p. 7 vo.
40 Not. Barendrecht, anno 1598, palmpasen.
41 Not. Schipluiden, 8 okt. 1617.
42 Over de verhouding tussen kerkeraad en magistraat in die stad Edema van der Tuuk, p. 46 en 47.

pelijk. Een apotheker,[43] een timmerman,[44] een garen- en bandverkoper[45] kon wel ouderling zijn, maar zou nooit voor de vroedschap in aanmerking komen, zolang hij in zijn ambacht werkzaam bleef. Ook rectoren en praeceptoren van latijnse scholen, chirurgijns, artsen of notarissen kon men in kerkeraden wel, in stadsraden niet aantreffen.

Een tweede verschil is echter belangrijker geweest: stond het stadhuis alleen voor de geboren Hollanders open, in de kerkeraadsbanken werd voor Vlamingen en Brabanders ruim plaats gemaakt. In Haarlem gold het als een vaste regel, dat van de acht ouderlingen vier Hollander moesten zijn, twee Brabander en twee Vlaming. Bij de diakenen was de verhouding drie-twee-twee, een Zuidnederlandse meerderheid dus.[46] De stemmen werden bij de verkiezing voor de drie groepen afzonderlijk geteld. Viel er dus bij voorbeeld een verkozen Brabander af, dan nam een stamgenoot zijn plaats in, ook al zou een Hollander of een Vlaming meer stemmen hebben behaald dan hij. Niet slechts te Haarlem hadden de zuiderlingen zich een zo belangrijke plaats verworven. De staten van Holland hebben in 1620 getracht voor hun provincie een eigen kerkenordening in te voeren, die wel op de Dordtse van 1619 gebaseerd was, maar op enkele punten aangepast bij wat men zag als gewestelijk belang. Zo breidden zij ook artikel 22 uit, dat handelt over de verkiezing van ouderlingen, met de bepaling, ‘dat ten minste d'eene helft sal verkooren worden uit de ingeboorne landtsaaten’.[47] Verder dan de helft meenden de Hollandse Staten dus niet te kunnen gaan; maar hoe redelijk dat op zich zelf ook klonk, de beide Hollandse synoden protesteerden tegen deze voorgestelde wijziging. In de kerk behoorde geen onderscheid te bestaan tussen ingeborenen en vreemdelingen. De kerken moesten altijd uitzien naar de bekwaamste personen, zonder te vragen waar hun wieg gestaan had; en waren wel verplicht te rekenen met het onbetwistbare feit, dat ‘in veele plaetsen dikwils onder de ingeboorne geen bequame stoffe te vinden was’.[48]

Men moet dan wel aannemen, dat de Staten van Holland met hun voorstel beoogden het aantal uitheemse kerkeraadsleden te verminderen; en dat een regeling als de Haarlemse, waar inderdaad de helft van de ouderlingen landzaat was, niet de bedoeling had om de Brabanders en de Vlamingen een vast zittingsrecht te geven, maar juist om een Hollandse minderheid te beschermen. Klaagde zo ook niet C.P. Hooft, dat in de Amsterdamse kerkeraad de vreemdelingen de toon aangaven,[49] en dat de ou-

43 Fransois van Gellenohuyse te Den Briel, Rutgers, Kerkverband, p. 144 (1617).
44 Claes Jacobs te Alkmaar, Reitsma en Van Veen, I, p. 197 (1595).
45 Aert Willemsz. te Schoonhoven, in de dolerende gemeente, Trigland, p. 790 (1615).
46 Not. Haarlem, 4 april 1620, 26 maart 1623, 9 maart 1625.
47 Brandt, IV, p. 328.
48 O.c., p. 788.
49 C.P. Hooft, I, p. 202.

de geuzen door nieuwe werden verdrongen?[50] Dit sterke vreemdelingenelement in de consistoriën was van veel grotere betekenis dan de aanwezigheid van een klein groepje sociaal lager geplaatsten. Deze Brabanders en Vlamingen voelden zich in geen enkel opzicht de minderen van de Hollandse regenten. In geboorte en rijkdom stonden zij met elkaar gelijk, maar op de staatszaken mochten alleen de Hollanders invloed uitoefenen. Jan Jansz. Teyts te Haarlem, die regelmatig het ambt van ouderling bediende,[51] werd in 1606 ook gekozen in de vroedschap, doch niet toegelaten, omdat hij van Brabantse afkomst was. De positie van dergelijke mannen was zeker in vele opzichten hoogst onbevredigend. Zij leverden een belangrijke bijdrage tot het Hollands welvaren in handel en industrie, maar moesten zwijgen als het ging om de vaststelling van in- en uitvoerrechten, bescherming van Hollandse producten en beveiliging ter zee. Voor hen was inderdaad de kerk de enige plaats waar zij een aan hun status evenredige invloed mochten uitoefenen. In steden waar zij talrijk waren - Haarlem, Leiden, Amsterdam of Rotterdam - zou daarom het gevaar kunnen rijzen, dat de consistoriën tot organen van de oppositie uitgroeiden.

Groter nog werd die kans, als zij in de kerkeraad ook Hollandse opposanten tegen de regering zouden aantreffen. We zeiden zo even, dat de groep potentiële kerkeraadsleden enerzijds ruimer was dan de regentenstand, anderzijds enger. Een Jonas Witsen of een Frederick de Vrij keerde regelmatig in het consistorie van Amsterdam terug; een C.P. Hooft of een Sebastiaen Egbertsz. werd met dezelfde regelmaat voorbij gegaan. De hedendaagse toeschouwer is altijd enigszins geneigd de gehele regentenklasse bij de libertijnen in te delen,[52] en wanneer hij calvinistische meerderheden op het stadhuis aantreft - Amsterdam in de bestandsjaren - te zoeken naar politieke verklaringen voor dit zijns inziens ongebruikelijke fenomeen. Maar de vele regenten die het in de zeventiende eeuw tot ouderling hebben gebracht, bewijzen ons wel dat er in de regentenstand van ouds twee partijen waren: een libertijnse, maar ook een consistoriale.[53] Heersten de consistorialen op het stadhuis, dan bestond er tussen kerk en overheid harmonie. Wij zien dat in de bestandsjaren te Amsterdam, Edam of Enkhuizen, maar even goed in overwegend remonstrantse steden als Gouda of Schoonhoven, waar de arminiaanse regenten en de kerkeraadsleden dezelfde personen waren. Wederzijds gaat men in die kritieke jaren de scheidslijnen wat strakker trekken. Te Amsterdam hield men bij voor-

50 Evenhuis, I, p. 207.
51 Not. Haarlem, 1608-1621, Tafel van de persoonen etc.
52 Zie bij voorbeeld H.A. Enno van Gelder, Getemperde vrijheid, Groningen 1972.
53 Cf. Groenewegen, p. 15: in 1597 besluit de Rotterdamse vroedschap dat voortaan bij alle vacatures in het college twee candidaten gesteld moeten worden, namelijk een die professie gedaan heeft van de gereformeerde religie, en ‘een van de goede patriotten of politiquen’.

beeld Jan Pietersz. Reael buiten de regering[54] - hoewel hij in gelukkiger dagen zelfs ouderling geweest was - vanwege zijn remonstrantse sympathieën. Adam van der Mijlen te Woerden daarentegen kreeg als aanhanger van Gomarus wel plaats in de kerkeraad van de afgescheiden contra-remonstrantse gemeente, maar kwam niet weer in aanmerking voor het burgemeestersambt dat hij vroeger had bekleed.[55]

Men had wel reden zo te handelen, want spanningen rezen het gemakkelijkst in die steden waar de overeenstemming niet bestond, en op het stadhuis een andere partij aan de macht was dan in de kerkeraad. Te Haarlem leidde dat in 1616 zelfs tot het ontslag van de gehele kerkeraad. Bij de heengezondenen bevinden zich niet minder dan drie - Pieter Jacobsz. Olikan, Jan Jansz. Teyts en Cornelis Cornelisz. Out - die bij de omkering van zaken in 1618 in de vroedschap worden opgenomen: terwijl omgekeerd twee van de in 1616 op gezag van de magistraat benoemden - Ruychaver en Jacob Laurensz. - in 1618 juist buiten de Haarlemse raad werd gesloten.[56] Hier dus eerst een poging van de libertijnen zich meester te maken van het consistorie; en twee jaar later als antwoord van de calvinisten een revolutie op het stadhuis. Iets dergelijks zien wij in Moonikendam: daar hield de magistraat het steeds met Oldenbarnevelt en de zijnen, de kerkeraad volgde de contra-remonstrantse lijn. De ene groep werd buiten de regering, de andere buiten het consistorie gehouden. In 1618 veranderde het beeld plotseling: de calvinisten kwamen nu ook op het stadhuis aan bod, en de kerkeraad bestond op eenmaal bijna geheel uit burgemeesters en schepenen.[57]

Onder meer normale omstandigheden, vóór de bestandstwisten, waren echter gewoonlijk beide groepen in de magistraat vertegenwoordigd. Een zogenaamd conflict tussen kerk en staat was dan feitelijk niets anders dan een partijstrijd tussen twee verschillend samengestelde meerderheden: een libertijnse op het stadhuis, een consistoriale in de kerkeraad. De aanwezigheid van niet-ingeboren notabelen in het laatste college - de Brabanders en de Vlamingen - kwam de tegenstelling nog verscherpen.

Niet alleen in de keuze van de personen, maar ook in de werkwijze vertonen de kerkeraden duidelijke overeenkomst met de oligarchische regeringsvorm in de staat. Kerkeraden waren klein. Het was heel normaal als een dorpskerkeraad uit vier ouderlingen en twee diakenen bestond. Bij de eerste instelling van de ambten waren het er dikwijls minder, men komt driemanschappen tegen bestaande uit één predikant, één ouderling en één diaken.[58] In de steden was het aantal ambtsdragers naar verhouding

54 Evenhuis, I, p. 207.
55 Acta Woerden, 30 okt. 1617 (9 nov. 1618 komt hij weer voor als burgemeester, na de wetsverzetting). Insgelijks Pieter Jacobsz. te Den Briel, Acta Rotterdam (contrarem.), 19 okt. 1617.
56 Not. Haarlem, 1608-1621, Tafel van de persoonen etc.
57 Not. Monnikendam, vanaf december 1618.
58 Not. 't Woud, 2 febr. 1590; A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 23 mei 1610.

zelfs nog kleiner. Monnikendam vond vier ouderlingen wel voldoende,[59] de grote steden Haarlem en Leiden hadden er niet meer dan acht[60] - naast zes of zeven predikanten. Amsterdam met zijn duizenden lidmaten nam in deze tijd met twaalf ouderlingen genoegen.[61] Geen wonder bij zulke verhoudingen, dat de classis Haarlem een vermaning aan Zaandam op haar plaats achtte, omdat de kerkeraad daar veel te groot was, en uit niet minder dan twaalf personen bestond. De classis wist de Zaandammers te overreden dit aantal terug te brengen tot acht, vier ouderlingen en vier diakenen.[62]

Het waren deze kerkeraden, die de gemeenten bestuurden. Maar zoals de stedelijke magistraten naast burgemeesters en schepenen ook vroedschappen kenden, waarin al die regenten zitting hadden uit wier kring de hoogste regeerders gekozen werden, en die dikwijls zelf ook al de aanzienlijkste ambten hadden bekleed, zo vond men naast de kerkeraad ook wel een met de vroedschap vergelijkbare instelling, namelijk de inschakeling en raadpleging van oud-kerkeraadsleden. Oude en zittende ambtsdragers plachten gezamenlijk te vergaderen in allerlei zaken van buitengewoon gewicht, zoals de beroeping van een predikant,[63] de verkiezing van een ziekentrooster,[64] de redactie van een plaatselijke kerkenordening,[65] de afsnijding van lidmaten[66] en alle andere aangelegenheden die de kerkeraad belangrijk genoeg achtte.[67] In Den Briel waren de oudleden zelfs op straffe van boete tot zulke medewerking verplicht.[68]

Het verst ging de medeverantwoordelijkheid te Monnikendam, waar de leden van de kerkeraad, acht ouderlingen en acht diakenen, voor het leven gekozen werden. Slechts de helft was steeds afwisselend voor een jaar in actieve dienst, maar de vrijgestelden moesten ‘in allen swaren saecken’ bijstand verlenen, en met name compareren in de vergadering voorafgaand aan het avondmaal, en bij de bespreking van de agenda voor de particuliere synode.[69] In Monnikendam kende men dus feitelijk geen oudleden, het onderscheid werd hier gemaakt tussen actieve en rustende leden. Veel verschil met de situatie in andere plaatsen bracht dat overigens niet met zich mee. Ook elders bleef de afgetreden ouderling iets van zijn ambtelijke waardigheid behouden: zo ziet men wel eens een gewezen

59 Bijlage III.
60 Ampzing, p. 143; Blok, Hollandsche stad, p. 104.
61 Rutgers, Kerkverband, p. 74.
62 Acta Haarlem, 30 sept. 1607.
63 Not. Naaldwijk, 1 febr. 1584; Not. Hillegersberg, 18 dec. 1611; Not. Schoonhoven, 24 mei 1619; Knuttel, Acta, I, p. 87 (Stad aan 't Haringvliet 1623).
64 Not. Dordrecht (Waals), 23 okt. 1622; Not. Den Briel, 12 dec. 1619.
65 Not. Oudewater, 31 juli 1608; Not. 't Woud, 29 jan. 1617.
66 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening van 1608, art. 77.
67 Not. Stolwijk, 5 mei 1613.
68 Not. Den Briel, 5 maart 1620.
69 Bijlage III.

ambtsdrager zonder meer weer de functies van een ouderling uitoefenen, wanneer de werkelijke dignitarissen buiten staat zijn hun ambt waar te nemen. Te Zwartewaal namen in juni 1623 twee vroegere ouderlingen zonder officiële kerkelijke bevestiging in het ambt weer aan het kerkeraadswerk deel, 'vervangende Pleun Gerrits ende Cors Pieters, die in zee waren'.[70]

Verschil tussen ouderlingen en diakenen is in de vergadering nauwelijks merkbaar. Het thans bekende instituut van de smalle kerkeraad - een vergadering zonder diakenen - bestond nog niet in de kerken van de vroege zeventiende eeuw. Al bleef het hoge uitzondering, dat eenzelfde persoon tegelijk ouderling en diaken was, zoals te Barendrecht in 1610,[71] het onderscheid was toch wel zo gering, dat de diakenen even goed als de ouderlingen verplicht waren alle vergaderingen bij te wonen,[72] ook als er gesproken werd over de censuuurgevallen. Zelfs het huisbezoek vóór de avondmaalsviering, bij uitstek de taak van de ouderling, werd wel eens aan diaken opgedragen,[73] als er geen ouderling beschikbaar was. Anderzijds beslisten de ouderlingen wel weer eens mee over de steunaanvragen die in de plenaire vergadering behandeld werden,[74] ook wanneer de betrokkene uitdrukkelijk om geheimhouding had gevraagd.[75] Soms namen de ouderlingen niet alleen aan de besluitvorming deel, maar moesten zij ook aanwezig zijn bij de diaconale uitdelingen,[76] of telden zij samen met de diakenen de collecte, terwijl die op hun beurt weer de huwelijksaangiften bijwoonden.[77]

Deze wederzijdse bijstand was een noodzakelijk gevolg van het kleine aantal ambtsdragers, waardoor ouderlingen en diakenen elkaars assistentie niet konden missen, en de afbakening van de bevoegdheden nog telkens vanuit de praktijk werd gecorrigeerd. Ook dat is een parallel met de politieke overheidsorganen. Het verschil tussen de ouderling en de diaken is even reëel en tegelijk even onbepaald als bij voorbeeld het onderscheid tussen de Staten-Generaal en de Raad van State.

Een andere overeenkomst met het burgerlijk regiment ligt in de ernst van de ambtelijke roeping, al is die in de kerk nog belangrijk groter dan in de staat. Een notabele nam men het kwalijk, wanneer hij weigerde verantwoordelijkheid te aanvaarden als regent. Maar een ouderling of diaken kon eigenlijk niet eens weigeren. De kerkeraden mochten hem candidaat

70 Not. Zwartewaal, 15 juni 1623. Iets dergelijks Not. Ridderkerk, 12 sept. 1610.
71 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 23 mei 1610.
72 Bijlage III.
73 Not. Ridderkerk, 11 okt. 1609.
74 Zie b.v. Not. Zwartewaal, 20 maart 1622 (en vele andere plaatsen); Not. Alkmaar, 16 maart 1622; Not. Leiden (Waals), 12 sept. 1585.
75 Zo Not. Haarlem, 21 dec. 1614.
76 Not. De. Lier, p. 3 (1581).
77 Baudaritus, I, 7e boek, p. 1, gezegd van Oudewater (1615), maar als normaal voorgesteld, 'ghelijck de maniere is'.

stellen ‘sonder harer sulcx aen te seggen voordat se op den predickstoel worden afgeropen’,[78] en in de notulenboeken vindt men nooit opgetekend dat bij de candidaatstelling zelfs maar de mogelijkheid geopperd werd dat iemand misschien wel zou bedanken. Dat gebeurde ook zeer weinig, en dan meestal nog zonder succes. Peter Aertssen te Hem, die in 1612 voor een benoeming tot ouderling had bedankt, werd twee maanden lang gedurig bezocht en vermaand, niet alleen door zijn eigen kerkeraad, maar ook door die van Enkhuizen, en accepteerde ten slotte de gedane keuze - ‘gewillichlick’, zo wensen de notulen ons te doen geloven.[79] De kerkeraad van Giessen-Nieuwkerk legde zich in 1610 wel bij het bedanken van Pieter Cornelisz. neer, en schreef nieuwe verkiezingen uit. De classis echter oordeelde, ‘dat de tweede verkiesinge van null ende van geender waerden te houden is’.[80] De gemeente had immers reeds gekozen, en daarvan moest ieder de volle consequenties aanvaarden.

Vanzelfsprekend ook konden zij die eenmaal in hun ambten waren bevestigd, deze bediening alleen onder buitengewone omstandigheden verlaten. Zulk een geval deed zich voor toen te Amsterdam een ouderling aangewezen werd als gedeputeerde ter Generaliteit, waartoe hij dan naar Den Haag zou moeten verhuizen. Typerend is echter dat de man dit niet eenvoudig aan de kerkeraad meedeelde, en op die grond ontheffing verzocht: hij vroeg integendeel eerst verlof van de broeders, de benoeming te mogen aannemen,[81] omdat hij dan immers de kerkeraad zou moeten verlaten, wat hij zonder consent niet doen mocht. Ook indien de ambtsdrager zich naar kerkelijk recht had misgaan, en met de censuur in aanraking was gekomen, behoefde dat niet te leiden tot verlies van het ambt. Onderwierp hij zich aan de kerkelijke tucht, door berouw te tonen over zijn misstap, dan was er in ieder geval geen bezwaar hem te handhaven. Onderwierp hij zich niet, dan was de beslissing over zijn aanblijven toch niet aanstonds gevallen. De diaken Cornelis Dircksen te Oudewater werd in 1620 uit oorzaak van zijn huwelijk onder tucht gesteld. Hij weigerde de gedane vermaningen aan te nemen, en bood aan zijn ambt neer te leggen; het zou hem wel een goede som gelds voor de armen waard zijn, als de broeders wilden beloven hem nooit weer te kiezen. Ds. Lydius antwoordde hem echter, ‘dat hij sijn dienst van God hadde, ende so licht niet en behoorde te verlaten’. Hoe toch was het Judas vergaan, die de roeping van zijn apostolaat verzaakt had?[82]

78 Acta Rotterdam, 28 mei 1625.
79 Not. Hem, februari 1612.
80 Acta Dordrecht, 2-3 nov. 1610.
81 Evenhuis, I, p. 143. De auteur spreekt van een gedeputeerde bij de Staten, zonder duidelijk te maken welke hij bedoelt, de Hollandse of de Generale. Ik neem aan dat het hier gaat om een benoeming in het college van Gecommitteerde Raden, met daaraan verbonden de verplichting te compareren in de Staten-Generaal.
82 Not. Oudewater, 27 nov. 1620.

Bij een dergelijke ambtsopvatting moest natuurlijk de betekenis van de kerkeraad zeer groot zijn. Was immers het ambt een gave Gods, dan liet een gemeente die de ambten niet kende die gave zonder meer ongebruikt. Deze gedachte is niet dadelijk overal gemeen goed geweest. Nog in 1595 wist de Zuidhollandse synode niet alleen kerken aan te wijzen die de ambten niet kenden, maar ook predikanten, die meenden ‘datter nyet vele aen gelegen en is, ofte de ouderlingen sijn in der kercken ofte nyet’.[83] Ja zelfs nog in 1620 zijn er plaatsen waar wel wekelijks diensten worden gehouden, maar waar geen kerkeraad bestaat.[84] Gemeenten in eigenlijke zin konden dat echter naar gereformeerd kerkrecht niet zijn,[85] en de classes beijverden zich zo veel mogelijk om daar waar eenmaal de woorddienst begonnen was ook een gemeente te stichten middels instituering van de ambten.[86]

Als sommige dominees geloofden dat zij het wel zonder ouderlingen konden stellen, vond dat misschien zijn oorzaak in het wat onbepaalde karakter van het ouderlingschap, dat meer uit aanvullende dan uit zelfstandige taken leek te bestaan. De Wezelse artikelen van 1568, die het ambt van ouderling anders breed opvatten, benadrukken toch al de afhankelijkheid: ‘'t komt gansch met haar beroep niet over een, wetten te maken, ofte heerschappye te gebruyken over de dienaren, ofte over hare collegen, ofte over de gemeynte; ofte in 't afwesen, ofte sonder weten der dienaren, kerkenraat te leggen na hun goetdunken’.[87] Volgende kerkenordeningen lijken met de zaak enigszins verlegen, en spreken over het ouderlingschap nauwelijks in het bijzonder. De eerste synode die dat weer doet - Middelburg 1581 - wijdt aan de ouderlingen slechts een enkel artikel en ziet het in de eerste plaats als hun ambt, ‘met de dienaren des Woords gemeen te zyn’.[88] In volgende kerkenordeningen is deze bepaling zonder meer gehandhaafd.[89] De Waalse kerkeraad van Den Haag vergeleek de ouderlingen met de Levieten, wier taak het was de priesters bijstand te verlenen: ‘tout ainsy qu'en l'ancien testament le commun des Lévites estoyent adioinct aux sacrificateurs au service du tabernacle, comme coadiuteurs en ce que les sacrificateurs n'eussent sceu faire seuls’.[90] De kerkeraad voegde daar wel aan toe, dat de beide ambten onderscheiden waren, maar het gevaar was toch niet denkbeeldig dat de ouderling zou worden tot de onbe-

83 Reitsma en Van Veen, III, p. 47.
84 Van Hemessen, p. 54 (Woubrugge); Acta Woerden, 4 nov. 1620 (Waddinxveen).
85 Von Hoffmann, p. 85.
86 Acta Haarlem, 22 febr. 1606 (Wijk aan Zee); Acta Edam, 12 okt. 1620; cf. Duker, I, p. 155 (Vlijmen 1612).
87 Kerkelijk handboekje, p. 22.
88 O.c., p. 122.
89 O.c., p. 170 en 197.
90 A.R.A., W.K. Haag 1, p. 1. Cf. W.K. Haag 30 (reglement van Middelburg 1608): de taak van de ouderlingen en diakenen is, ‘assister auxdits ministres à conduire l'église’.

taalde assistent van de dominee. Zijn voornaamste taken: kerkregering en opzicht over de gemeente, had hij met de predikant gemeen, die hem als vakman in kerkelijke zaken op beide terreinen overtrof.

Het moet voor de ouderlingen wel eens moeilijk geweest zijn hun zelfstandigheid tegenover de dominees te handhaven. Ds. Mercator van Assendelft deelde in 1595 aan zijn kerkeraad mee, dat naar oud gebruik de predikant bij de verkiezing van ambtsdragers een dubbele stem had. De scriba tekende dat ook gehoorzaam in het notulenboek aan, en eerst enkele jaren later werd in de marge een protest tegen deze gang van zaken neergeschreven: ‘hier blijct van des predicants bedriegerije, dat hij in 't kerckenboeck doen schrijven heeft, dan den predicant twee stemmen heeft in 't veranderen des kerckenraedts, twelck hij liecht’.[91] Ook indien Mercator de waarheid gesproken heeft, was dit recht toch niet meer dan ten hoogste een plaatselijke zede. Normaal is dit meervoudig kiesrecht in elk geval niet. Zonder meer gelijkwaardig waren de stemmen van ouderling en predikant evenmin. De ouderlingen van Rotterdam legden in 1625 aan de classis de vraag voor, ‘off de predicanten oock recht hebben sich de wtvoeringhe van de resolutie des kerckenraets te ontrecken, als dieselve met meerdere stemmen souden mogen genomen sijn’. Zo ingewikkeld lijkt de quaestie niet, maar de classis kon niet tot een advies komen, en besloot de vraag voor te leggen aan de particuliere synode.[92] Maar wat voor uitspraak die ook gedaan heeft, de predikanten hebben in het onderhavige geval hun zin doorgedreven, en tegen de wil van de meerderheid het beroep op de veel omstreden ds. Hanecop van Breda tegengehouden. Men zou dan wel vermoeden dat de predikanten in het algemeen een onevenredig deel gehad hebben in de kerkregering, ook wanneer zij kundige en bekwame ouderlingen naast zich hadden.

Ook als opzichter van de gemeente stond de ouderling in de schaduw van de predikant. Zijn voornaamste taak als zodanig was het bezoeken van de lidmaten vóór iedere avondmaalsviering, de zogenaamde visitatie. Alles wat met deze visitatie en de soms daaruit voortvloeiende kerkelijke censuur samenhangt, zullen wij straks in een ander verband bespreken. Hier zij slechts ten aanzien van de verhouding predikantouderling opgemerkt, dat de visitatie toch wel eens als predikantenwerk gezien wordt, waarbij de ouderling als helper fungeert. Zo bepalen de notulen van de Waalse kerk van Haarlem, ‘que tous les 15 jours se fera une visite de quelques membres de l'église par le ministre, accompagné de l'un des anciens’.[93] Te Amsterdam deden de predikanten de visitatie zelfs geheel alleen: pas in 1626 werden ook de ouderlingen ingeschakeld.[94] In Zwartewaal staakten de ouderlingen in 1622 hun medewerking ondanks

91 Not. Assendelft, 26 dec. 1595.
92 Acta Rotterdam, 15 juli 1625.
93 Not. Haarlem (Waals), 8 juli 1607.
94 Ter Haar, p. 86.

protesten van de dominee. Diens pogen, in 1623 herhaald, een gezel mee te krijgen, werd beslist teruggewezen, ‘overmits het breet staen soude mit sijn tween’.[95]

Heel duidelijk blijkt ook bij het ziekenbezoek de sterke neiging alles op de predikant te concentreren. De Wezelse artikelen van 1568 wijzen deze taak toe aan predikant, ouderling en diaken. Maar ze hebben al een voorkeur voor de eerste, die dit werk slechts aan de anderen zal overlaten, ‘als het hem door andere openbare saken van grooter gewigte verhindert zijnde niet gelegen komt’[96] - hier dus al het predikambt als de hogere bediening, die de kleinigheden voor ouderling of diaken overlaat!

De Dordtse synode van 1574 regelde de verhoudingen op ongeveer gelijke wijze: ‘het is der dienaren des Woorts ampt, de kranke te bezoeken’; maar zij mogen de hulp inroepen van ouderlingen en diakenen.[97] In de praktijk ziet men dat echter zelden gebeuren,[98] en is het ziekenbezoek geheel domineeswerk geworden. De predikanten moesten alle zieken tijdens de kerkdienst in het gebed gedenken - in sommige gemeenten bij name[99] - en tot in de verste uithoeken van de gemeente alle opgegeven adressen bezoeken.[100] Het kon een zeer tijdrovende arbeid zijn: te Oudewater moest iedere zieke ten minste twee maal in de week bezoek hebben.[101]

Het is de dominees wel eens te veel geworden, en zij hebben omgezien naar hulp. Maar typerend voor de zwevende positie van de ouderling is het dan wel, dat deze hulp niet bij de ambtsdragers werd gevonden. Hoewel de Dordtse synode van 1574 het gevaarlijk noemde ‘sekere persoonen daertoe te ordonneren’, wanneer de predikant het ziekenbezoek alleen niet afkon, en zij de ouderlingen en diakenen als natuurlijke helpers aanwees, hebben de kerken toch dikwijls de gevaarlijke weg gekozen, en het in de kerkenordeningen onbekende instituut van ziekentrooster ingevoerd.

Begrijpelijk was het wel. Reeds diezelfde synode van Dordrecht 1574 had antwoord moeten geven op de vraag of een predikant wel pestlijders mocht gaan bezoeken, ‘omdat hij van 't volck uyt deser oorsake geschouwt werd’. De synode meende van wel. Deze liefdedienst behoorde haars inziens tot de ambtelijke plichten, zelfs wanneer de patient er niet

95 Not. Zwartewaal, 13 maart 1622 en 2 april 1623.
96 Kerkelijk handboekje, p. 25.
97 O.c., p. 75.
98 Een voorbeeld Not. Monnikendam, 27 jan. 1608, maar deze zieke is een vroeger kerkeraadslid. Een voorstel ouderlingen in te schakelen Not. Purmerend, 2 juni 1620, waarschijnlijk niet uitgevoerd.
99 Acta Haarlem, 22 febr. 1606: tegen L'Espinoy van Aalsmeer wordt ingebracht, ‘dat hij somwijlen de namen der siecken vergeet op den predickstoel’. De meeste Waalse kerken deden het niet, Livre synodal, p. 279.
100 Acta Den Briel, 25 juli 1605 (Spijkenisse); Acta Leiden, 8 juli 1608 (De Kaag); Acta Edam, 30 april 1620 (Schardam).
101 Not. Oudewater 1586-1621, Kerkenordening van 1608, art. 41.

om had gevraagd.[102] Maar zoals de vraag al laat zien, de publieke opinie drong hier in een andere richting, en zij werd hierin door de magistraten ondersteund. Mede op aandrang van de burgemeester besloot de Amsterdamse kerkeraad in 1589 tot aanstelling van een ziekentrooster: de magistraat geloofde namelijk dat deze hulpdienst een goede oefenschool zou kunnen zijn voor aanstaande predikanten.[103] Leiden kende de ziekentrooster in ieder geval reeds in 1595, ook daar met volle medewerking van de regering, die goed vond de ziekentroosters uit te heffen boven andere lagere stadsambtenaren - de zogenaamde smalle diensten - uit respect voor de heiligheid van het ambt.[104] Rotterdam kreeg een ziekentrooster in 1596, terwille van de gemeente, die de dominees niet graag naar pestlijders zag gaan, en terwille van de predikanten zelf, opdat zij meer tijd vrij zouden kunnen houden voor studie en andere kerkelijke arbeid.[105]

Het is echter de vraag of het in de meeste van deze en dergelijke gevallen wel ging om personen die voor hun leven in deze dienst werden aangesteld. Gomarus verklaarde zich in 1598 na zijn komst als hoogleraar te Leiden wel bereid regelmatig te preken tot assistentie van de pastores loci, maar bedong uitdrukkelijk dat hij vrij zou zijn van enige verplichting tot ziekenbezoek.[106] Blijkbaar was dat toen toch een normale taak van de predikant, hoewel Leiden drie jaar eerder, in 1595, een ziekentrooster had gehad, en er ook later, in 1602, weer een dergelijke functionaris in dienst blijkt te zijn.[107] Was de post misschien opgeheven, en in 1602 opnieuw gecreëerd, omdat intussen de pest weer was uitgebroken? Ook in andere steden - Delft in 1602,[108] Amsterdam in 1603[109] - worden in die tijd weer ziekentroosters aangenomen. De Waalse kerk van Haarlem benoemde in 1602 eveneens een ziekentrooster, Pierre le Cru, die een weekloon van twee gulden en tien stuivers zou ontvangen zolang de pest duurde.[110] Na het einde van de epidemie zal hij dan wel zijn ontslag hebben gekregen, als hij het er in zijn niet ongevaarlijke beroep tenminste levend had afgebracht.

Permanent kon het ziekentroosterschap ook daarom moeilijk worden, omdat het gewoonlijk een nevenfunctie was. Joseph Henri, ziekentrooster van de Waalse kerk te Dordrecht was tevens voorlezer en voorzanger, riep de kerkeraad bijeen als er een vergadering was uitgeschreven, verzorgde de post en knapte alle voorkomende kleine kerkelijke karweitjes op. Voor

102 Kerkelijk handboekje, p. 85.
103 Vos, p. 48.
104 Dozy, p. 31.
105 Scheltus, II, p. 119.
106 Van Itterzon, p. 56.
107 O.c., p. 80.
108 Jaanus, p. 54.
109 Rutgers, Kerkverband, p. 32.
110 Not. Haarlem (Waals), 20 okt. 1602.

dit alles genoot hij een jaarlijkse beloning van twaalf gulden.[111] Van die ene gulden in de maand kon hij natuurlijk niet leven, hij zal er dus nog wel een werkelijke broodwinning bij hebben gehad. De ziekentroosters waren meestal van afkomst en beroep ambachtslieden. Jacob Jansz. Croes te Heusden was smid,[112] Klaas Jacobsz. te Amsterdam wielmaker,[113] Lourens Pietersz. te Delft schoenlapper.[114] De kerkeraden lijken ook wel bij voorkeur in die categorieën hun keus te hebben gedaan. Te Haarlem riep men in 1624 gegadigden op voor het ziekentroosterschap. Drie mannen meldden zich, onder wie een uit Duitsland gevluchte predikant, en een voormalig ziekentrooster van de Oostindische Compagnie. Twee specialisten, zou men denken - maar de kerkeraad vond het nodig in de overwegingen nog een stuk of wat anderen te betrekken, die geen van alle hadden gesolliciteerd: 'Walich de metselaer, Evert de schoenmaker, Lieven de lintwercker'.[115] Wanneer de kerkeraden zelf deze mannen op de voordracht brachten en ook wel verkozen - noch de gewezen predikant, noch de vroegere krankenbezoeker werd te Haarlem benoemd - deden zij dat dan misschien om te voorkomen dat deze hulpdienst te grote proporties zou aannemen? De ziekentroosters stonden geheel op zichzelf, werden nooit bij het kerkeraadswerk betrokken, en compareerden niet in de vergaderingen.

Aan hoge eisen behoefden zij niet te voldoen. Bij hun examen moesten zij alleen ten aanhoren van de kerkeraard een aanspraak doen 'als voor een sieken staende',[116] heel dikwijls met geen betere uitslag dan dat 'die maer tamelijck den broederen aengestaen heeft',[117] doch voor toelating tot de dienst was dat zelden een bezwaar. Preken mochten de ziekentroesters niet. Kon in een gasthuis of armenhuis geen dominee optreden, dan hadden zij de bevoegdheid vermaningen te doen, doch niet 'predicaties wijse' - alleen hoofd voor hoofd, van bed tot bed gaande.[118] Wel trok de Waalse kerk van Amsterdam in 1610 een ziekentrooster aan, die ook zo nu en dan zou moeten voorgaan in de dienst des woords, maar daar betrof het dan ook een student in de theologie.[119] Te Haarlem heeft wel eens een plan bestaan van de functie iets meer te maken. Enkele notabele Haarlemmers stelden in 1619 voor, 'eenich bequaem lidtmaet der gemeynte, wel in Godts woort ervaren', een bijzondere opdracht te verlenen tot bearbeiding van niet-lidmaten, 'om soodanighe twijffelachtighe personen aen te spreken, te onderwijsen, te vertroosten ende lasteraers der

111 Not. Dordrecht (Waals), 12 okt. 1608.
112 Duker, I, p. 23.
113 Vos, p. 48.
114 Jaanus, p. 54.
115 Not. Haarlem, 4 okt. 1624.
116 Rutgers, Kerkverband, p. 177 (1609).
117 O.c., p. 181 (1609).
118 Reitsma en Van Veen, III, p. 425 (1620).
119 Not. Amsterdam (Waals), 10 en 20 juli 1610.

waerheyt den mont te stoppen'. Daarbij werd aan een ziekentrooster gedacht,[120] en zulk een functionaris zou in de gemeente wel iets meer betekenis hebben kunnen krijgen dan doorgaans met zijn ambt verenigbaar werd geacht. Gevolg schijnt echter de voorslag niet te hebben gehad. Men is wellicht bevreesd geweest dat het ziekentroosterschap aldus zou uitgroeien tot een soort hulppastoraat.

Met al deze beperkingen is men er waarschijnlijk wel in geslaagd de gevaren zo veel mogelijk te vermijden, die de synode van Dordrecht in 1574 voorzag. In de negentiende-eeuwse letterkunde is de ziekentrooster een type geworden, geliefkoosd mikpunt van anti-clericale spot - Dickens' Shepherd, Woutertje Pieterses beschonken vermaner. Maar in de zeventiende eeuw is althans naar mijn weten de ziekentrooster zo hoog nog niet gestegen. Het zijn nog de dominees zelf, die alle slagen moeten opvangen van katholieken en remonstranten.[121] Slechts G.J. Vossius verklaarde reeds in deze tijd, 'geene luyden gevonden (te hebben), die neuswyser syn, of bequamer en meer genegen, om de kercken in roer te stellen' dan de ziekentroosters.[122] De kerkeraadsnotulen echter bevestigen dit geïsoleerde getuigenis niet. Heel zelden staan in de kerkelijke registers klachten aangetekend over de ziekenbezoekers. Daar is de Haagse ziekentrooster die in 1612 duidelijk zijn bevoegdheden overschreed door in de classis uit preken te gaan;[123] en daar is Wouter Melcherson te Amsterdam, die in 1615 niet uit overtuiging, doch 'om andere ende hemselven te oeffenen.. de algemeene genade ende andere dwalingen van de Voorsienicheyt Gods' geponeerd had.[124] Alles bij elkaar genomen dus veel te weinig om te concluderen dat het ziekentroosterschap groot gewicht had, of in het ambt een ernstig gevaar te zien. Daartoe was het van de kerkeraden ook veel te afhankelijk.

120 Not. Haarlem, 26 nov. 1619.

121 Cf. Andriessen, p. 85: de Jezuïeten drijven wel de spot met de lagere bedieningen. Zo is er een aanspraak van pater Gouda aan de ouderlingen, diakenen, voorlezers, voorzangers, voorzangsters en kosters. Men ziet dat de ziekentroosters in de rij ontbreken. Blijkbaar traden zij dus weinig op de voorgrond.

122 Schotel, Dordrecht, p. 267.

123 Acta Den Haag, 5 nov. 1612, 13 mei en aug. 1613.

124 Rutgers, Kerkverband, p. 182.

VI. De diaconie
Wereldlijke en kerkelijke armenzorg

‘Bewijst weldadigheid aan alle mensen, maar inzonderheid aan de huisgenoten des geloofs’. Deze woorden uit het formulier tot bevestiging van diakenen geven de diaconale zorg een bredere doelstelling dan alleen de leniging van de nood der lidmaten van de eigen kerk. Maar deze ruimere taak zullen de diakenen pas behoeven te vervullen, als de kerkleden eerst naar behoren zijn voorzien. In latere tijden, tenminste vóór het mondiale denken zijn intrede deed, deelden de diakenen dan ook praktisch alleen nog maar uit aan hen die in het verband van het eigen kerkgenootschap waren opgenomen.

Heeft deze verenging van de taakstelling ook reeds bestaan bij de oude gereformeerde kerk van het begin van de zeventiende eeuw? Het belang van die vraag is evident, want verzorgde de publieke kerk alleen haar eigen lidmaten, dan zouden de velen die in de welvaart van de gouden eeuw niet meedeelden, regelrecht voordeel van een kerklidmaatschap mogen verwachten. De diaconie zou dan een krachtig wervingsmiddel zijn in dienst van de hervormde kerk, goed berekend voor haar taak, ‘nieuwe scharen onder de ban van het katholicisme weg te halen’, zoals Geyl het uitdrukt.[1] Zij zou dan de oorzaak kunnen zijn, ‘dat de sociaal zwakkeren spoedig voor de protestantisering capituleerden’, naar Rogier wil constateren.[2]

Het is een gedachte die alle waarschijnlijkheid voor zich heeft, en zo direct geïnspireerd schijnt door het gezond verstand, dat men nauwelijks de behoefte gevoelt haar aan de bronnen te toetsen. Niettemin moest toch aan enkele voorwaarden voldaan zijn, als de diaconie werkelijk de aanwas van de hervormde kerk op doeltreffende wijze wilde bevorderen. De diakenen behoorden dan te beschikken over een ruime beurs. Zij moesten zelf kunnen uitmaken wie zij wel of niet wilden ondersteunen. Waren zij niet de enige armenverzorgers in de Republiek, dan dienden zij toch in elk geval de mildste en de rijkste te zijn. Er zouden velen in het land moeten leven, die bereid waren zich voor een som gelds te onderwerpen aan de kerkelijke tucht. Of en zo ja in hoeverre aan deze voorwaarden voldaan

1 Geyl, Stam (1948), I, p. 308.
2 L.J. Rogier, Eenheid en scheiding (1968), p. 107.

was, zijn de vragen die wij in dit hoofdstuk zullen trachten te beantwoorden.

Het arbeidsveld van de charitas was ruim genoeg. Kwantitatieve gegevens over de omvang van wereldlijke of kerkelijke armenzorg bezitten wij echter niet veel. Ten aanzien van Leiden is bekend, dat bij de brooduitdeling van 1597 14.064 personen,[3] en bij die van 1634 20.000 personen zijn bedacht.[4] Nu is Leiden natuurlijk wel de stad met het grootste percentage armen geweest,[5] maar ook bij voorbeeld in Haarlem ging er bij een extraordinaris brooduitdeling wel zo veel om, dat de pachter van de impost op het gemaal een korting op de pachtsom kon krijgen.[6] In Amsterdam gaf de diaconie ten tijde van het bestand jaarlijks ongeveer 70.000 gulden uit,[7] waarnaast, volgens een opgave uit 1616, de stadsarmenmeesters nog een 16.000 personen tot hun last hadden.[8] In een veel kleinere stad als Delft hadden de diakenen in 1595 - een duur jaar inderdaad - meer dan 1.000 gulden per maand te betalen.[9]

Op het land zullen minder armen geweest zijn dan in de steden, maar de gemiddelde inkomsten waren daar ook wel lager. De aanhoudende duurte, die in 1598 stedelijke diaconieën tot drastische bezuiniging dwong,[10] maakte het 'veel dorpen ende plaetsen ten platten lande' onmogelijk hun armen nog langer te helpen.[11] Als voorbeeld diene het dorpje Zevenhuizen, waar men in de winter van 1597 op 1598 aan de armen 960 gulden had betaald, ofschoon de ordinaris inkomsten niet meer dan 260 gulden bedroegen.[12] Men bedenke daarbij, dat op het platteland niet alleen de bezitlozen voor ondersteuning in aanmerking kwamen. De Gecommitteerde Raden van Holland stelden in 1623 voor, alle huislieden die twee koeien bezaten, in de zoutbelasting aan te slaan voor één zak zout - 'midts daervan eximerende diegene die van de aelmoessen leven'.[13] Leven, staat er; het gaat dus niet om gelegenheidsklanten, maar om vaste steuntrekkers. Dat doet ons begrijpen, waarom de diaconieën wel eens de voorwaarde stelden, dat zij bij het overlijden van een armlastige recht zouden hebben op de erfenis.[14]

3 Posthumus, II, p. 135.
4 Blok, Hollandsche stad, p. 7.
5 Res. Holland, 1622, p. 148.
6 O.c., 1611, p. 271. In totaal 551 gulden, 14 stuivers en 2 penningen, het werkelijke bedrag van de gederfde impost.
7 Vos, p. 45.
8 De Bosch Kemper, p. 87.
9 Jaanus, p. 80. Men vergelijke de levendige schildering van de armoede te Delft bij Van Santen, Van Moerkerken, I, p. 102.
10 Jaanus, p. 82.
11 Res. Holland, 1598, p. 54.
12 O.c., 1599, p. 56.
13 O.c., 1623, p. 16.
14 Not. Oudewater, 11 dec. 1619, ordonnantie op de armenzorg.

Voor de armen stonden twee wegen open om uit de verlegenheid te raken - afgezien van de bedelarij. Zij konden zich wenden tot het burgerlijk armbestuur, of tot de diakenen.

Het burgerlijk armbestuur vertoont grote variatie. Al naar taak of traditie bezigden de zeventiende-eeuwwers zeer veel verschillende namen voor hen die het bestuur en toezicht over de armenkassen hadden. Men kende in de eerste plaats de huiszittenmeesters, die de belangen moesten behartigen van de thuis wonende armen, zij dus die niet in enige inrichting van barmhartigheid waren opgenomen. In de tweede plaats waren er de regenten van instituten als weeshuizen, tehuizen voor oude mannen of vrouwen, gasthuizen, leprozenhuizen en dergelijke. De naam die men voor allerlei armenzorg het vaakst tegenkomt, is die van de Heilige Geest. Hij herinnert aan de broederschap van de Heilige Geest, in de twaalfde eeuw in Frankrijk opgericht om de nood van de armen te verlichten. Gaandeweg is de aanduiding overgegaan op allerlei plaatselijke stichtingen die de liefdadigheid beoogden, ook in de provincie Holland. De bestuurders noemde men Heilige Geestmeesters, een manier van spreken die wat eigenaardig aandoet, en in de hervormde kerk ook kritiek ontmoette - 'de opsienders van den H. Geest, gelijck die maniere van spreken onbetamelijck wert gebruyckt'[15] - maar zij was nu eenmaal ingeburgerd.

Heilige Geestmeesters in het begin van de zeventiende eeuw kunnen met nagenoeg iedere taak op het gebied van de armenzorg belast zijn. In de meeste steden is hun werkterrein in de loop der eeuwen versmald, en is er voor hen in plaats van de vroegere algemene slechts een enkele bijzondere opdracht overgebleven. Zo zijn de H. Geestmeesters van Leiden in feite regenten van het burgerweeshuis geworden, die te Rotterdam hebben geen andere taak meer dan het bestuur van het oude mannenhuis. In de Dordtse contreien richten zij zich vooral op de zorg voor wezen en vondelingen.[16] Te Oudewater hebben zij de leiding bij de brooduitdeling, en beslissen zij over steunaanvragen van doortrekkende reizigers.[17] In vele plaatsen echter, voornamelijk op het platteland, hebben de H. Geestmeesters de gehele armenzorg onder hun hoede weten te houden.

Deze burgerlijke armenmeesters hadden de beschikking over verschillende inkomstenbronnen. De belangrijkste was doorgaans de opbrengst van tot dit doel bestemde goederen, meestal oude bezittingen van de H. Geest, of voormalige kerkelijke landen en huizen. Verder ontvingen zij - of soms ook de diakenen[18] - van de ontvangers der gemene middelen een

15 Acta Dordrecht, 7-8 juni 1622; ook Acta Woerden, 13 sept. 1618: 'de H. Gheestmeesters, soo men die t'onrechte noemt'.

16 Tukker, p. 72.

17 Not. Oudewater, 9 febr. 1610.

18 Zo in Den Briel, Acta Den Briel, 4 okt. 1622, en vanaf 1621 te Berkel, Not. Berkel, 9 mei 1621. In sommige dorpen deelden beide instanties, Acta Leiden, 5 nov. 1607.

zeker percentage van de belastingpacht, namelijk een oortje voor iedere gulden, vandaar de benaming oortjesgeld.[19] Collecteren was veelal het privilege van de diaconie, maar enkele steden kenden deurcollecten ten bate van de burgerlijke armenzorg.[20]

Bij dringende geldverlegenheid placht men wel liefdadigheidsloterijen te organiseren ten bate van een bepaalde instelling, zo bij voorbeeld Gorinchem 1588 voor het weeshuis,[21] Amsterdam 1591 voor het dolhuis,[22] Enkhuizen 1592 voor het gasthuis, Delft 1595 voor de studenten in de theologie, Amsterdam 1600 voor het oude mannenhuis, en vele andere meer. Men was gewoon dergelijke loterijen door middel van kaarten in de gehele provincie te publiceren,[23] waarmee zij het karakter kregen van een naar de begrippen van die tijd welhaast nationale hulpactie. Vooral kleine plaatsen grepen gaarne naar deze methode, zodat er nogal eens concurrentie dreigde te ontstaan,[24] en de Staten van Holland genoodzaakt waren een wachtlijst aan te leggen.[25] Daar gewone, commerciële loterijen verboden waren,[26] was de opbrengst meestal zeer behoorlijk, mede ook omdat de hervormde kerk in de prediking de kerkgangers opwekte 'tot liberaelheydt ende mildicheydt'.[27] Dat zulke loterijen ook nog in rederijkersspelen werden aanbevolen,[28] moest ze dan maar voor lief nemen. Uit dit gebruik kan de gewoonte zijn ontstaan, dat in enkele steden de toneelvoorstellingen met een liefdadig doel verbonden werden. De Delftse rederijkers speelden drie of vier maal per jaar voor de kamer van charitate,[29] in Amsterdam werkte de Oude Kamer voor het oude mannenhuis, Costers Academie voor het burgerweeshuis. Voorstellingen van andere groepen kwamen aan het spinhuis ten goede.[30]

19 Tukker omschrijft het oortjesgeld enigszins cryptisch als 'renten van accijnzen' (p. 80).
20 Rutgers, Acta, p. 205 (Den Briel, 1574). In Oudewater gezamenlijk met de diaconie, Keuren Oudewater, p. 108 (1605). In de voornaamste Dordtse herbergen werden in 1620 armenbussen geplaatst, echter ten bate van de Waalse kerk, Not. Dordrecht (Waals), 26 april 1620.
21 Waar niet anders is aangegeven, zijn deze voorbeelden ontleend aan Fokker, p. 65 sq.
22 Schotel, Rederijkers, I, p. 274.
23 Fokker, p. 86.
24 Res. Holland, 1594, p. 35: Zandvoort mag een loterij uitschrijven voor de kerkbouw, maar geen schade doen aan de loterijen van Enkhuizen, Rotterdam en Leiden.
25 A.R.A., Particuliere notulen Amsterdam 1, 13 maart 1615. 'Is die van Egmont op zee geconsenteert een loterije te mogen formeren ende oprichten, mits haer beurte verwachtende'. Cf. Fokker, p. 76: Haarlem moet in 1606 zijn loterij uitstellen ten behoeve van Schiedam.
26 Fokker, p. 97 (1598).
27 Acta Delft, 11 juni 1609.
28 Ligtenberg, p. 83: Jan van Hout schreef in 1596 een loterijspel voor het Leidse gasthuis. Ook Samuel Costers Rijckeman is een loterijstuk.
29 Sedert 1613, Van Bleiswijck, II, p. 641.
30 Oldewelt, p. 129.

Praktisch al deze inkomsten werden gebruikt voor de inrichtingen van liefdadigheid en voor uitdeling aan behoeftigen. Aan andere bestedingswijzen heeft men meestal niet gedacht. Te Leiden hebben in 1577 plannen bestaan om in het belang van de armen enig kapitaal te bestemmen voor verruiming van de werkgelegenheid,[31] maar doorgaans heeft men bij de bestrijding van de armoede alleen de milddadigheid te hulp geroepen. Particulieren die landen willen bedijken of nieuwe industrieën op gang brengen wijzen er bij oktrooi-aanvragen gaarne op, dat vele armen op deze manier de kost zullen kunnen winnen,[32] maar de overheid heeft zelf deze weg niet gekozen, en aan uitdelingen de voorkeur gegeven.

De grens tussen deze wereldlijke armenzorg en de diaconale laat zich niet zo gemakkelijk vast stellen. Er is ook grote variatie. Het ene uiterste is dat alle inkomsten, ook die van de diaconie, samenvloeien in één kas, zoals van ouds te Leiden geschiedde,[33] en later ook te Enkhuizen.[34] Gewoonlijk hadden dan de H. Geestmeesters of burgerlijke armenbestuurders de grootste invloed op de gang van zaken, hetgeen dan vrijwel altijd betekende, dat zij in de eerste plaats de oude ingezetenen begunstigden, zonder te letten op hun kerkelijke kleur.[35] In sommige streken - het Rijnland - bestond trouwens officieel een vestigingsverbod voor armlastigen,[36] zodat nieuw ingekomenen ook alle wettelijke aanspraak op ondersteuning moesten ontberen. Vanzelfsprekend gaf een en ander aanleiding tot de klacht van kerkelijke zijde, dat men de ‘huysgenoten des geloofs’ voorbijging,[37] die zoals wij weten heel dikwijls uit het zuiden waren geëmigreerd. In de dorpen bestond dat bezwaar wel minder, maar wanneer de katholieken in de meerderheid waren, en de H. Geestmeesters overwegend uit hun kring werden gekozen, kon het licht gebeuren dat dezen, als er slechts één armenkas bestond, ‘de kercken niet wel besorgden en 't Pausdom begunstigden’.[38]

Bij het andere uiterste waren de twee instanties streng gescheiden, gelijk dat te Amsterdam het geval was. De kerk steunde daar alleen lidmaten, de overheid alleen stadsburgers.[39] Was dan echter de diaconie ruim van middelen voorzien, dan gaf dat weer afgunst bij de niet-kerkelijken. ‘Dye van der kercke stellen jaerlicks, zonder yemandt daerin te kennen, alsulcke ouderlingen ende diaconen, als zij goedtvinden; welcke diaconen, onder d'opsicht vanden kerckenraden, hebben de vrije dispositie over haer collecte, des jaers, zoo ick mene, wel omtrent tzeventichduysendt gulden

31 Ligtenberg, p. 302.
32 De Bosch Kemper, p. 88.
33 Ligtenberg, p. 231.
34 Reitsma en Van Veen, I, p. 301 (1601).
35 Ligtenberg, p. 230.
36 Van Leeuwen, p. 478.
37 Ligtenberg, p. 232.
38 Brandt, IV, p. 89, een klacht van de Hollandse synoden. Plaatselijke voorbeelden Vos, p. 66 (Kudelstaart) en Acta Delft, 5 jan. 1604 (Pijnacker).
39 Van Manen, p. 49. Een dergelijke scheiding ook in de classis Dordrecht, Acta Dordrecht, 25-27 april 1623.

ofte meer importerende'.[40] De spreker, C.P. Hooft, was geen man die de Amsterdamse kerkeraad een goed hart toedroeg, en van overgrote welwillendheid getuigen zijn woorden niet. Maar het was inderdaad naar zeventiende-eeuwse begrippen nauwelijks behoorlijk te noemen, dat een particuliere instelling grote sommen onder het volk kon uitdelen, zonder dat de regering enige zeggenschap of contrôle had. Houdt men daarbij in het oog, dat de hervormde kerk van de zeventiende eeuw een publiek karakter droeg, en gezien werd als een dienstverlenend orgaan voor de gehele volksgemeenschap, dan is het wel begrijpelijk, dat de plaatselijke overheden niet aanstonds bereid waren de diaconieën onbeperkte vrijheid toe te staan.

Wij weten reeds, dat in verschillende steden - Haarlem, Enkhuizen, Medemblik - de magistraat de kerkeraadsleden benoemde, dus ook de diakenen. Het recht tot benoeming van diakenen werd zeker niet als het minst belangrijke gezien. In verscheidene dorpen van de classis Dordrecht stond wel de keuze van de ouderlingen aan de kerk, maar de overheid oefende toezicht uit op de verkiezing van diakenen - Westmaas, Giessen-Oudekerk - of maakte zelf een keus - Beijerland, waar de ambachtsvrouwe de diakenen aanwees uit een aan haar voorgesteld dubbeltal.[41] Te Loenen werden in 1610 diakenen aangetroffen, die niet eens in de lidmatenregisters van de hervormde kerk stonden ingeschreven; de ambachtsheer was voor de keuze verantwoordelijk geweest.[42] Eenzelfde geval deed zich nog in 1622 voor te Ouderkerk aan de IJssel, waar de schout enkele niet-leden als diakenen had aangesteld, en hen zonder kerkelijke bevestiging in het ambt de aalmoezen liet inzamelen.[43] Zo absurd als dit ons misschien voorkomt, was het voor de zeventiende-eeuwers niet. Zij kenden hervormde kerken met katholieke kerkmeesters, kosters en Heilige Geestmeesters. Hoe zouden zij dan dadelijk begrepen hebben dat de kerken zulke oecumenische verhoudingen niet zouden dulden voor de ambten in de engere zin? Zij die niet veel inzicht hadden in de structuur van de hervormde kerk, zullen wel niet veel verschil hebben gezien tussen collecterende diakenen die geen lidmaten waren, en collecterende H. Geestmeesters, die evenmin bij de kerk waren aangesloten. Dat laatste kwam bij voorbeeld nog in 1618 voor, in enkele dorpen van de classis Woerden.[44]

40 C.P. Hooft, I, p. 53. Hij vergiste zich overigens: de 70.000 gulden die de diaconie jaarlijks uitdeelde, werden niet alleen in de collecten bijeengebracht, cf. Vos, p. 45. Ook kwamen de collecten in de Oude en de Nieuwe kerk niet ten goede aan de diakenen maar aan de huiszittenmeesters, Evenhuis, II, p. 21.

41 Tukker, p. 79.

42 Vos, p. 69.

43 Acta Gouda, 30 mei 1622.

44 Acta Woerden, 13 sept. 1618. Ook Woubrugge 1626 (Van Hemessen, p. 58) en Leiderdorp 1597 (Acta Leiden, 7 maart 1597). In de classis Dordrecht (Tukker, p. 80) Heinenoord 1590, Puttershoek 1593 en Giessen-Nieuwkerk 1595. Te Stolwijk verlangden de H. Geestmeesters de middagcollecte, wat de kerkeraad echter afwees, Not. Stolwijk, 17 febr. 1613.

In een van die dorpen, Nieuwkoop, bleven de armenmeesters ook in 1620 collecteren, toen de diaconie al ingesteld was: de ambachtsheer wilde van geen andere regeling weten. Zijn uiterste concessie was, dat een diaken en een armenmeester samen zouden mogen rondgaan.[45]

In het algemeen valt bij de magistraten een streven te bespeuren, de diaconie zo weinig mogelijk ruimte toe te staan, of haar terug te dringen van de terreinen waar ze zich had gevestigd. Men kan wel begrijpen dat de Staten van Holland in 1620 bezwaar maakten tegen artikel 25 van de Dordtse kerkenordening, waar zonder meer wordt gezegd, dat de diakenen de inkomsten van de armengoederen verzamelden. De kerken zouden die pretentie zeker niet waar hebben kunnen maken, en de invoeging die de Staten noodzakelijk achtten, 'de armengoederen tot de diakenen specterende',[46] drukte beter dan de oorspronkelijke formulering uit dat de diaconie geen liefdadigheidsmonopolie bezat. Doch sommige stadsbesturen gingen verder, en trachtten zelf invloed te verwerven juist op wat wel tot de diakenen specteerde. De magistraat van Den Briel besloot, eveneens in 1620, dat voortaan iedere zaterdag twee leden van de vroedschap zich bij de dienst doende diakenen zouden voegen, 'om over de bedieninge der armen te staen'. Aan de kerkeraad werd dit besluit eenvoudig meegedeeld,[47] zonder enig voorafgegaan overleg. Te Geertruidenberg wilde de magistraat aan de kerkeraad opdracht geven voor alle weeskinderen te zorgen, hoewel dat eigenlijk de taak was van de H. Geestmeesters, en die daartoe ook voldoende middelen bezaten.[48] Ging het er niet om de positie van de laatsten te versterken, door hen ruimer armslag te geven?

De kerkeraden weerden de overheid zo veel mogelijk af, en waakten voor hun onafhankelijkheid, ook als gescheiden optrekken de doelmatigheid in de armenzorg niet bevorderde. De magistraten van Charlois vroegen in 1613 te mogen weten hoeveel de collecten opbrachten, opdat de H. Geestmeesters ongeveer zouden kunnen becijferen welke bedragen de diakenen uitkeerden: zij zouden dan zichzelf daarnaar ongeveer kunnen richten. De kerkeraad wees dit verzoek van de hand, als een poging de diaconie aan de wereldlijke armenzorg ondergeschikt te maken. De H. Geestmeesters moesten maar zoveel geven als de nood vereiste, aan leden of niet-leden van de kerk; de diakenen van hun kant zouden hetzelfde doen.[49]

Buitengewoon efficiënt was een dergelijke regeling niet. Beide instanties werkten op hetzelfde terrein, zonder iets over elkaars doen en laten te weten. In enkele plaatsen waren de bevoegdheden ook duidelijk afgebakend,

45 Not. Nieuwkoop, 29 maart en 4 april 1620.
46 Brandt, IV, p. 328.
47 Not. Den Briel, 22 dec. 1620.
48 Acta Dordrecht, 5-7 april 1622.
49 Not. Charlois, 10 febr. 1613.

zo bij voorbeeld in Oudewater: de kerkeraad zou de gelduitdeling, de H. Geest de brooduitdeling verzorgen, beide zonder onderscheid te maken naar de religie. De H. Geestmeesters zouden bovendien hulp bieden aan doortrekkende reizigers, maar een voorkeursbehandeling geven aan passanten die in het bezit waren van kerkelijke attestaties.[50] Vaker echter hebben diakenen en H. Geestmeesters elk hun vrijheid van handelen behouden.

Bestond er echter ergens een monopolie van de armenzorg, dan berustte dat gewoonlijk bij de H. Geestmeesters. Want tegenover Ridderkerk, waar alle armengoederen beheerd werden door de diaconie,[51] staan verscheidene dorpen, waar nog lang na de kerkinstituering geen diakenen te vinden waren.[52] De oorzaak lag wel eens bij de ambachtsheren,[53] en verscheidene van deze gemeenten lagen dan ook in de classis Leiden,[54] waar de kerkpatroons grote invloed op de gang van zaken behielden. De particuliere synode van Zuid-Holland schreef wel in 1596 voor, dat er overal diakenen moesten zijn,[55] maar het kwam er toch niet altijd van. In kleine gemeenten vond de predikant het soms voldoende als hijzelf bij de armenzorg betrokken werd. Te Werkendam werden de aalmoezen in 1598 uitgedeeld door magistraat en predikant in onderling overleg,[56] en te Hagestein ging de dominee zelf met het zakje rond om te collecteren.[57] Waarschijnlijk vond men het in plaatsen waar nog slechts weinigen de kerk bezochten niet de moeite waard de diaconie in te stellen. De collecte opbrengsten zouden immers in zulke gemeenten maar klein zijn, en als de armengoederen onder het beheer van de H. Geestmeesters stonden, hadden de diakenen bijna niets om uit te delen. Wie in zo'n dorp zijn lot in handen van de diakenen legde, zou heel goed minder kunnen ontvangen dan hij die aanklopte bij de rijkere H. Geestmeesters. Dat was de reden waarom Zuiderwoude in 1618 nog geen diakenen had: de kerkleden, meende men, zouden er zeker op achteruit gaan als zij het alleen van de gemeente moesten hebben.[58]

De collecte, hoofdbron van de diaconale inkomsten, moet namelijk niet worden overschat. Slechts van enkele gemeenten kennen wij cijfers, maar buitengewoon hoog liggen die nooit. Ter toelichting moge hier een tabel volgen van de gemiddelde wekelijkse collecte-opbrengsten op gewone zon-

50 Not. Oudewater, 9 febr. 1610.
51 Not. Ridderkerk, 2, p. 45.
52 Cf. Tukker, p. 78.
53 Zo te Woubrugge, Knuttel, Acta, I, p. 156 (1625).
54 Behalve Woubrugge ook Leiderdorp in 1597 (Acta Leiden, 7 maart 1597) en Noordwijkenhout zelfs nog in 1649 (Wuyster, p. 41); ook De Kaag 1625 (Knuttel, Acta, I, p. 156), maar daar waren evenmin armen.
55 Reitsma en Van Veen, III, p. 73.
56 Acta Gorinchem, 19 aug. 1598.
57 Van der Zee, Hagestein, p. 78.
58 Acta Edam, 4 okt. 1618.

dagen te Hazerswoude, berekend per maand, in guldens van 20 stuivers, en stuivers van 16 penningen.[59]

	ochtenddiensten	***middagdiensten***
januari 1622	1 : 11 : 5½	0 : 11 : 1⅗
februari 1622	1 : 12 : 8	0 : 11 : 12½
maart 1622	1 : 8 : 8	0 : 10 : 1
april 1622	1 : 7 : 12	0 : 9 : 4½
mei 1622	1 : 6 : 4	0 : 7 : 8
juni 1622	1 : 11 : 5¾	
juli 1622	1 : 3 : 10	
augustus 1622	1 : 1 : 13½	
september 1622	0 : 14 : 14	
oktober 1622	1 : 2 : 15½	
november 1622	1 : 8 : 10	
december 1622	0 : 18 : 8	0 : 9 : 9⅓
januari 1623	1 : 6 : 7½	0 : 11 : 4
februari 1623	1 : 13 : 1½	0 : 15 : 4
maart 1623	1 : 8 : 2¾	0 : 8 : 12
april 1623	1 : 8 : 14½	0 : 5 : 5⅓
mei 1623	1 : 0 : 7½	
juni 1623	1 : 1 : 7⅓	
juli 1623	1 : 0 : 10	
augustus 1623	1 : 6 : 12⅔	
september 1623	0 : 14 : 8½	
oktober 1623	0 : 19 : 0	0 : 9 : 3⅗
november 1623	1 : 7 : 10½	0 : 13 : 12
december 1623	1 : 1 : 1	0 : 7 : 10½
januari 1624	1 : 0 : 10	0 : 7 : 14
februari 1624	0 : 16 : 3½	0 : 7 : 14
maart 1624	1 : 0 : 13½	0 : 7 : 12
april 1624	geen gegevens	geen gegevens

59 Diaconieboek Hazerswoude 1620-1637. Op enkele plaatsen zijn de getallen onleesbaar geworden. Deze collecte-opbrengsten zijn hier buiten beschouwing gelaten. Ook de middagdiensten bleven buiten de statistiek, voor zo ver die in een bepaalde maand slechts eenmaal hebben plaats gevonden.

mei 1624	0 : 16 : 6	0 : 5 : 14⅔
juni 1624	0 : 16 : 10	
juli 1624	0 : 16 : 15	
augustus 1624	0 : 19 : 3	
september 1624	1 : 8 : 0⅖	
oktober 1624	1 : 4 : 14¾	
november 1624	1 : 0 : 3½	
december 1624	1 : 11 : 12⅘	0 : 7 : 14⅔
januari 1625	0 : 18 : 11½	0 : 12 : 9½
februari 1625	1 : 5 : 4½	0 : 13 : 7
maart 1625	0 : 19 : 6	0 : 6 : 6½
april 1625	1 : 3 : 8½	0 : 7 : 9½

mei 1625	2 : 0 : 12⅔	0 : 5 : 4
juni 1625	1 : 3 : 3⅗	
juli 1625	1 : 2 : 5½	
augustus 1625	0 : 15 : 4	
september 1625	0 : 18 : 11½	
oktober 1625	0 : 15 : 4	
november 1625	0 : 16 : 14⅘	0 : 7 : 10
december 1625	1 : 10 : 10½	0 : 6 : 4⅔

De gemiddelden voor de kerkelijke feestdagen - in bovenstaande tabel buiten beschouwing gebleven - liggen doorgaans iets hoger, al geldt dat niet voor alle feesten:

nieuwjaar	1 : 4 : 15	0 : 16 : 0
goede vrijdag	0 : 12 : 1	
eerste paasdag	2 : 8 : 4⅔	1 : 9 : 8½
tweede paasdag	1 : 12 : 7	
hemelvaart	0 : 15 : 9½	
eerste pinksterdag	2 : 2 : 0	0 : 17 : 8
tweede pinksterdag	1 : 5 : 13⅓	
eerste kerstdag	3 : 0 : 12	1 : 7 : 5½
tweede kerstdag	1 : 7 : 12	
bededagen	1 : 14 : 13½	1 : 0 : 5⅓

Buiten de zon- en feestdagen zijn er nog collecten gehouden bij begrafenissen, waardoor in totaal over de beschreven periode[60] 560 collecte-opbrengsten genoteerd staan, die men als volgt in groepen kan verdelen:

280	opbrengsten	lager dan één gulden
233	opbrengsten	van tenminste één maar minder dan twee gulden
33	opbrengsten	van tenminste twee maar minder dan drie gulden
11	opbrengsten	van tenminste drie maar minder dan vier gulden
2	opbrengsten	van tenminste vier maar minder dan vijf gulden
1	opbrengst	hoger dan vijf gulden.

60 Iets langer, daar in deze tabel ook de gegevens verwerkt zijn voor 1621, die op 22 november 1621 beginnen.

Precies de helft van de collecten bracht dus minder dan één gulden op, en lage opbrengsten waren normaal. Een zeer goede oogst zal meestal wel een buitengewone oorzaak gehad hebben. Het beste resultaat in deze jaren is geboekt bij een begrafenis op 13 februari 1622: de collecte kwam toen op 5 : 2 : 4, omdat in de zak een halve Italiaanse pistolet gevonden werd, ter waarde van 3 : 13 : 0. In de regel kwam er slechts kleine munt te voorschijn. In september 1623 bedroeg het aantal kerkgangers in Hazerswoude ongeveer 80, naar ons bij toeval bekend is.[61] De gemiddelde collecte-opbrengst in de ochtenddiensten was toen ruim 14½ stuiver. Verreweg de meesten zullen dus wel niet meer dan een oortje (¼ st.) in de

61 A.R.A., Hof 5229, informatie betreffende Hazerswoude, 29 aug. 1623.

collectezak hebben geworpen. Bovendien was er meestal nog wat ‘quaet gelt’ bij, zoals bij voorbeeld voor de tien collecten van september 1622 niet minder dan negen maal werd aangetekend. Helemaal zonder waarde was dat nog niet; ‘de diaconen souden daerbij haer best doen’, vermeldt de lijst onder 9 juni 1622, als een vals ‘quaertgen’ bij de giften is aangetroffen. En in januari 1623 staat genoteerd, dat het kwaad geld over die maand één gulden heeft opgebracht. Maar de frequentie waarmee dergelijke mededelingen in de collectelijst voorkomen geeft toch te denken: het lijkt wel alsof sommigen er een gewoonte van maakten alle dubieuze munt naar de diakenen af te schuiven.

Van de offervaardigheid in de gemeente krijgt men dan geen grootse indruk, maar het is toch de vraag of een dergelijk misprijzend oordeel wel helemaal juist is. Wie met vrouw en twee kinderen ter kerk ging, en ieder een oortje meegaf, was alles bij elkaar een stuiver kwijtgeraakt. Voegen wij de middagdiensten, de feestdagen en de begrafenissen hier aan toe, dan zal zulk een gezinshoofd, dat meestal niet meer dan vijf gulden in de week verdiende, 1 à 2% van zijn inkomen in de collectezak hebben geofferd - een alleszins respectabele prestatie.

Er is weinig reden om aan te nemen, dat Hazerswoude een uitzonderlijke gemeente is geweest in haar collecte-opbrengsten, al hebben wij verder dan ook niet veel gegevens. Enkele kwartaalstaten voor Heinenoord, die de totalen per drie maanden aangeven, laten zien dat de opbrengsten in dit kleinere dorp lager waren dan in Hazerswoude:[62]

vierde	kwartaal	1623	10 : 17 : 0
eerste	kwartaal	1624	9 : 0 : 4
tweede	kwartaal	1624	13 : 5 : 1
derde	kwartaal	1624	9 : 3 : 4
vierde	kwartaal	1624	15 : 10 : 6
eerste	kwartaal	1625	13 : 6 : 3
tweede	kwartaal	1625	16 : 7 : 7
derde	kwartaal	1625	13 : 7 : 1
vierde	kwartaal	1625	22 : 8 : 6

Hier vallen in het laatste kwartaal van 1625 enkele uitzonderlijk hoge opbrengsten te noteren (2: 2: 6; 3: 2: 4; 2: 7: 0; 1: 13: 0), doch overigens zijn collecten van meer dan één gulden hoge uitzondering.[63]

In de steden zijn natuurlijk de totalen hoger. Men heeft het zelfs niet eens overal nodig geoordeeld in elke dienst rond te gaan. Te Oudewater is men pas in 1601 begonnen met collecten in de weekdiensten,[64] te Haar-

62 A.R.A., D.T.B. Heinenoord 1, p. 209. Heinenoord had volgens de volkstelling van 1622 slechts 438 inwoners, Hazerswoude 2988. In Hazerswoude was echter het aantal kerkgangers relatief klein.

63 Slechts vier maal bij voorbeeld in 1624.

64 Not. Oudewater, 31 okt. 1601.

lem in 1609.[65] Het collecteboek van de Waalse kerk in Den Haag leert ons dat in 1626 per rondgang ruim dertig gulden inkwam, waarbij steeds enige munten van hoge waarde.[66] Slechts enkele van die geldstukken waren voldoende om een collecte-opbrengst te verdubbelen, en blijkbaar behoorden de rijke Haagse Walen tot de zeer trouwe kerkgangers, want tussen de ochtend- en de middag-opbrengsten is hier niet veel verschil te constateren. Bij de Nederlandse stadsgemeenten zijn ongetwijfeld de opbrengsten veel hoger geweest, met het veel grotere gehoor en het hogere percentage welgestelden. Te Enkhuizen bracht de kerstcollecte van 1601 niet minder dan 400 gulden op,[67] al zal een dergelijke offerbereidheid in de Hollandse steden niet alledaags geweest zijn. Een opbrengst van 400 gulden op de kerstdag onderstelt - als we de cijfers van Hazerswoude als norm zouden mogen gebruiken - een gewoon maandelijks totaal van ongeveer 800 gulden. Maar als dat voor Enkhuizen normaal was, zou het grotere Delft maandelijks wel 1.000 gulden en meer hebben moeten ontvangen - maar het is bekend dat de diaconale kas hier geen maandelijkse uitgaven van 1.000 gulden kon verdragen,[68] tenminste bij de aanhoudende duurte van het einde van de zestiende eeuw, toen ook in andere gemeenten ‘milder mededeelinge’ aan de kerkgangers moest gevraagd worden.[69]

In de regel kwamen alle kerkelijke collecten ten goede aan de armen, onverschillig of het nu de diakenen of de H. Geestmeesters waren die met de zak rondgingen. Wet van Meden en Perzen was dat echter niet. Te Hoornaar besloot de kerkeraad in 1621 wel in het algemeen de collecten te bestemmen voor de armen, doch ten aanzien van de middagdiensten ‘alsoo dat als het de kercke van doen heft, mede darvan sall genieten’.[70] In Besoyen was het zelfs een vaste gewoonte, dat een deel van de opbrengst naar de kerkmeesters ging. Helemaal regelmatig achtte men toch waarschijnlijk zulke praktijken niet, want de classis Dordrecht gaf deze gemeente te verstaan, dat de kerkmeesters zelf maar moesten rondgaan als zij wat nodig hadden, zoals in andere dorpen van deze classis inderdaad wel geschiedde,[71] en trouwens ook daarbuiten.[72] Te Kethel in de classis Delft was de kerkmeester verplicht 's zondags tijdens de dienst geld in te

65 Not. Haarlem, 22 maart 1609. Ook in sommige dorpen werd 's middags niet gecollecteerd, Acta Dordrecht, 7-8 nov. 1623 (Zwijndrecht).
66 A.R.A., W.K. Haag 716.
67 Edema van der Tuuk, p. 45.
68 Jaanus, p. 80.
69 Not. Edam, 1 okt. 1595; ook Not. Schipluiden, 28 sept. 1597, ‘in desen benauden tijt’.
70 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 1 febr. 1621.
71 Acta Dordrecht, 7 en 8 juni 1622.
72 Acta Delft, 5 april 1604.

zamelen, maar omdat deze functionaris aldaar gewoonlijk katholiek was liet hij deze taak meestal door een substituut verrichten.[73]

De Kethelse kerkgangers hebben misschien aan deze plaatsvervanging meer aanstoot genomen dan aan het katholieke geloof van hun kerkmeester. De ambtelijke bevoegdheid van de geldinzamelaar diende als het ware de collecte tot legitimatie. Trad in zijn plaats een ander op, die de bevoegdheid eigenlijk miste, dan deed dat afbreuk aan het wettige karakter van de collecte.[74] Te Edam gebeurde het in 1597 enkele malen bij de dienst op woensdag, dat slechts één diaken aanwezig was. De koster ging dan mee rond, maar dat strekte 'tot ergernisse van velen ende kleenachtinge der almosen'.[75] Collecteren behoorde tot de ambtelijke dienst, de diakenen konden deze plicht net zo min aan de koster overlaten als de ouderling het huisbezoek of de dominee zijn preek. Wij hebben reeds gezien dat de zeventiende-eeuwers een gekozen ambtsdrager bijna nooit ontheffing verleenden. Maar een uitzondering maakten zij toch in 1621 te Haarlem voor Folckert Jacobs, die tegen zijn verkiezing aanvoert, dat 'het hem niet doenlijck is vanwegen de swacheyt sijns arms de collecte te doen'. De kerkeraad ging met deze tegenwerping akkoord, en benoemde een andere diaken,[76] die wel in staat was het zakje op te houden.

Bij de geringe collecte-opbrengsten moesten veel diaconieën - alle bijna die niet over armengoederen beschikten - zich natuurlijk ook in hun uitgaven beperken. De consequentie was, dat de bedeelden aan zekere eisen moesten voldoen eer ze voor onderstand in aanmerking konden worden gebracht. Dat zij niet mochten bedelen was een algemene regel. Enkele andere leefregels spreken min of meer van zelf. Delftse bedeelden was het uitdrukkelijk verboden herbergen of kroegen te betreden.[77] Zo veel zelfbeheersing zal men ook elders wel van de armen hebben gevorderd, en misschien waren de resultaten er niet eens minder om als de eis niet zo bepaald was gesteld. Want het is juist de Delftse blijspeldichter Van Santen, die in zijn Snappende Sijtgen de drinkende diaconieklanten over de hekel haalt,

allebey van de kerck onderhouwen,
Sy hadden niet een veer in heur nest, of een naghel om heur gat te clouwen,
Evenwel was hy alle mergen met sijn neus in de brandewijn.[78]

73 Alsv.
74 Bij de uitdeling was men wat minder streng. Hier en daar bestonden er diaconessen, die bij de (brood)uitdeling mochten assisteren. Ambten in eigenlijke zin bekleedden deze vrouwen niet. Meestal dienden ze voor onbepaalde tijd (Vos, p. 46; Not. Alkmaar, 14 nov. 1604; Not. Edam, 13 april 1597, 26 dec. 1600, 20 juli 1608; niet ingevoerd te Purmerend, Not. 6 febr. en 6 maart 1618).
75 Not. Edam, 13 juli 1597.
76 Not. Haarlem, 25 maart 1621.
77 Van Bleiswijck, II, p. 506.
78 Van Moerkerken, I, p. 105.

Bven natuurlijk was de eis van goed zedelijk gedrag. De kerkeraad van Alkmaar weigerde in 1622 vergoeding voor ziektekosten te geven aan een vrouw, die ‘door onbehoorlijck huyshouden ende bijslapen met de pocken besmet’ was.[79] Vermelden andere notulenboeken zulke gevallen niet, dan ongetwijfeld alleen omdat de betrokkenen zelf wel zullen hebben ingezien dat de kerkeraad voor hen niet het goede kantoor was. Weinigen immers zullen zo vrijmoedig geweest zijn als de Amsterdamse vrouw, die beloven kwam dat zij haar brood niet langer zou verdienen in de omgang met mannen, mits de diakenen haar een jaargeld wilden toezeggen.[80]

De kerkeraad van Oudewater vatte alle vereisten samen in het ene voorschrift, dat de bedeelden eerlijk en godzalig moesten leven, en zich onderwerpen aan het opzicht van de kerkeraad.[81] Dat kan niet betekenen dat zij onder de gewone kerkelijke tucht vielen, want zoals wij reeds constateerden, de diaconie bediende alle armen in het stadje, ook de niet-lidmaten. Maar de diakenen verlangden dan klaarblijkelijk wel, dat de bedeelde, ook al ging hij niet ter kerke, en huldigde hij andere inzichten dan de hervormde predikant, in zijn dagelijkse wandel aan dezelfde normen zou voldoen als de lidmaten. Op hem konden de gewone straffen van de kerkelijke tucht - afhouding van het avondmaal en afsnijding uit de gemeente - niet toegepast worden, maar het was wel mogelijk hem voor een tijd of permanent in de bedeling voorbij te gaan. Drinken, spelen, vechten of vloeken gaf uitsluiting voor zes weken bij de eerste, van twaalf bij de tweede overtreding. Wie voor de derde maal in het kwaad verviel verloor alle aanspraak, maar dat kon ook al bij de eerste overtreding gebeuren, afhankelijk van de ernst van het vergrijp.

Vereist was ook - ten minste daar in Oudewater - dat de armen volledige opening van zaken gaven. Zij moesten meedelen wat zij bezaten of verwierven, hetzij land, renten of gereed geld, en waren verplicht de diakenen niet alleen in hun woningen toe te laten voor nauwkeurige inspectie, maar ook om zelf alle sloten open te maken en te tonen wat achter de deur of onder het deksel verborgen lag. Deze bepalingen zijn opgenomen in de ordonnantie van 1619, doch legden grotendeels het bestaande gebruik vast. Reeds in 1610 had de kerkeraad besloten dat de diakenen zo nu en dan de huizen van de armen zouden bezoeken, ‘besien hare tresoor ende huysraet, ende vernemen hoe deselve met spijs ende cleedinge voorsien sij’.[82] De ervaring had toen namelijk uitgewezen, ‘dat sommige stoute armen hare clachte grooter maecken als haren noot’, ofschoon er ook anderen gevonden werden, ‘eerbare beschaemde herten’, wier nood groter was dan hun klagen. Voor beide categorieën werd oculaire inspec-

79 Not. Alkmaar, 16 maart 1622.
80 Vos, p. 25.
81 Not. Oudewater, 11 dec. 1619.
82 Alsv., 16 dec. 1610.

tie noodzakelijk geacht, om de vastgestelde uitkeringen naar bevinden te verhogen of te verlagen.

Wanneer zoals hier de diakenen alle armen moesten bedenken, konden toch alle reglementen niet verhinderen dat het toezicht op de lidmaten effectiever was dan dat op de buitenstaanders. Het is nu eenmaal niet anders gesteld, aldus de Haarlemse kerkeraad in 1623, dan ‘dat de diaconie gheen lichamelijcke macht heeft om de ongeschickten... die luyaerts of dronckaerts zijn, te coërceren ende bedwinghen’.[83] Daarom waren de diakenen er niet eens altijd bijzonder op gesteld, wanneer de gehele armenzorg tot hun last kwam, en zij niemand naar Heilige Geest of armenmeesters konden verwijzen. Want ieder zonder onderscheid aannemen wilden zij meestal niet. Zo rees in 't Woud al spoedig na de kerkinstituering de vraag, ‘off men van de almosen-wtdeiling oeck laeten genieten sall alsulcke huysgesinnen dar noch man noch wijff totten gehoor des Worts Gods en kommen, noch iet van den ware religie weten off begeren te leeren’.[84] Dat zou een nog groter beperking kunnen inhouden dan naderhand in Oudewater werd toegepast, want daar was alleen de zedelijke wandel als maatstaf gekozen, en niet de kerkgang. Of men tenslotte in 't Woud zo ver gegaan is weet ik niet, maar wel dat andere gemeenten deze consequentie inderdaad hebben getrokken. Schoonhoven bediende alleen ‘sulcke persoonen, die ofte professie van de religie doen, ofte naerstich tot gehoor coomen, ende de religie ende kercke toegedaen sijn’. Alle anderen zou men slechts te hulp komen naar beste vermogen,[85] maar we doen goed ons daarvan geen overdreven voorstellingen te maken. In de plaatsen waar H. Geestmeesters werden aangetroffen, weigerde de diaconie gewoonlijk alle ondersteuning aan niet-leden, zelfs wanneer die regelmatig kerkten - ‘twelck onser diaconie onmogelick is te doen, die alleen bescheyden is den gelidtmaten te helpen, ende hebben de andere armen haere besondere voochden daervan se versorgt werden’.[86]

Te Haarlem trok men de scheidslijn zo strak, dat zelfs een vrij grote groep van onbesproken lidmaten buiten de diaconale zorg viel, namelijk de vrouwen wier mannen niet bij de kerk waren aangesloten. Allerlei praktische redenen pleitten voor een dergelijke maatregel,[87] maar heel gelukkig voelde men zich daarmee te Haarlem niet. De kerkeraad overwoog, dat ‘de diaconen de eenighe ordinaire publycke handt zijn der ghemeynte, om haere armen lidtmaten te versorghen’. Iedere arme die tot de gemeente behoorde moest dan door die hand ondersteund worden. Was het wel mogelijk een aantal lidmaten aan andere instanties toe te wijzen, ‘sonder Godts Woordt te contraveniëren’? De Haarlemse kerkeraad stelde

83 Bijlage XXXV.
84 Not. 't Woud, 1 jan. 1591.
85 Not. Schoonhoven, 3 dec. 1623.
86 Not. Edam, 1 juni 1597.
87 Bijlage XXXV.

zichzelf enigszins gerust met de overweging, dat toch ook de stadsarmenmeesters door de christelijke overheid benoemd waren, voor het merendeel uit de gemeente werden gekozen, en het geld dat zij inzamelden meest van de lidmaten trokken; maar toch, ook al plaatste de raad deze vrouwen dan niet op zijn eigen lijst, aan alle verantwoordelijkheid onttrok hij zich niet. Hij zou het lot van deze uitgeslotenen naar gelegenheid verzoeten 'door eenighe extraordinaire recognitie van de diaconen, ter discretie van deselve'.

Dit sterke verantwoordelijkheidsgevoel voor de eigen arme lidmaten kon tot gevolg hebben, dat de kerkeraden tegenover behoeftige candidaatleden grote gereserveerdheid aan de dag legden. Wel meende men dat armoede niet zonder meer een reden zou mogen zijn iemand te weigeren,[88] maar dat sloot behoorlijk onderzoek niet uit. In Haarlem besliste de kerkeraad - en wel uitdrukkelijk met het oog op de zorgelijke staat van de diaconale kas - dat voortaan ieder die tot de gemeente wilde toetreden door een predikant zou worden ondervraagd. Gold het personen die zich in Haarlem kwamen vestigen, dan diende geïnformeerd, 'wat de cause zij van haer vertrec tot deser gemeente'.[89] Die gewoonte bestond ook in andere steden, en bevond men de redenen niet deugdelijk, dan kon de kerkeraad inschrijving in de lidmatenregisters weigeren. Amsterdam, de grote trekpleister voor allen die het hoofd niet boven water konden houden,[90] heeft tot die uiterste remedie wel eens zijn toevlucht genomen, of legde nieuw ingekomenen een proeftijd op van twee of drie maanden, gedurende welke zij zelf in hun levensonderhoud moesten voorzien. 'Onse gemeente is so schuetich niet', schreef Helmichius in 1604 aan zijn vriend Arent Cornelisz., 'om de arme lidtmaten wt andere plaetsen aen te nemen als sy stracks de Diaconye lastich sijn'. Hij hoopte dat men dit elders ook zou gaan begrijpen. Want al te velen trokken naar Amsterdam, zogenaamd om werk te zoeken - 'ende als sy hier sijn, so en isser geen werck, off sy sijn sieck, off daer valt wat anders, ende sy cleven ons aen de handen'.[91]

Reislust van arme lidmaten had het de hervormde kerk al moeilijk gemaakt nog voor er te Amsterdam een gereformeerde diaconie bestond. Ter synode van Emden in 1571 waren de klachten al vernomen over 'de lichtvaardigheyt dergener die al te lichtelyk hare woonplaatsen veranderen', en in hun nieuwe behuizingen aangekomen het eerst op zoek gingen naar het adres van de diaconie. De synode adviseerde daarom de kerken, niet te gemakkelijk attestaties te geven aan bedeelden. Wie geen aan-

88 Zo besliste de classis Dordrecht in 1587 op een vraag van ds. Mochaert van 's-Gravendeel, Tukker, p. 86.

89 Not. Haarlem, 21 juli 1613.

90 Klachten over het lichtvaardig verhuizen van armen komen vooral uit Amsterdam, Reitsma en Van Veen, I, p. 259 (1598) en 277 (1599).

91 Janssen en Van Toorenenbergen, 3e stuk, IV, p. 210-211.

vaardbaar motief had voor zijn vertrek, zou geen attestatie mogen ontvangen. Zij die wel dit getuigschrift verwierven, moesten op het stuk laten aantekenen welk beroep zij uitoefenden, waar zij heengingen, en wat hun reisdoel was. De diaconie zou hun voldoende reisgeld meegeven om de nieuwe woonplaats te bereiken, en het uitgekeerde bedrag eveneens in de attestatie vermelden.[92]

Te Emden heeft men wel de bedoeling gehad door middel van de attestaties de diaconieën te beschermen tegen malafide elementen. Volkomen doeltreffend is de maatregel echter niet geweest. Bedelaars die voorwendden om des geloofs wil te zijn uitgeweken maar geen bewijsstuk konden overleggen, werden nu teruggewezen.[93] Maar verscheidene zwervers blijken toch later in het bezit te zijn van kerkelijke attesten, die zij overal als bedelbrieven gebruiken. De Zuidhollandse synode trachtte zich te verweren, en schreef voor dat het verlenen van attestaties zaak van de gehele kerkeraad moest zijn - bij voorbeeld dus niet alleen de beslissing van een goedgelovig predikant. De attesten moesten door twee personen ondertekend zijn, en voorzien van het kerkzegel. Waren ze meer dan drie maanden oud, dan zou geen enkele kerkeraad ze nog mogen aannemen.[94] Voorschriften van deze aard werden dikwijls herhaald,[95] maar de vindingrijkheid van de bedelaars overtrof nog wel eens die van de kerkelijke vergaderingen. Zij maakten zich zelf valse getuigschriften, met zegels die van wettige attesten afgescheurd waren,[96] en slaagden er op die wijze in een eenmaal bemachtigde attestatie toch lange tijd te doen lopen. Bovendien was er nog een ander soort in de roulatie, ‘attestatien die gegeven syn om hier ende daer eenich subsidie te gaen halen’. De Zuidhollandse synode veroordeeld dit gebruik niet geheel ten onrechte als een vorm van bedelarij,[97] maar het heeft zich niettemin lange tijd gehandhaafd, en kwam nog in 1620 veelvuldig voor.[98] Het waren ook niet alleen de beroepsbedelaars, die van attestaties een ongeoorloofd profijt zochten te trekken: de Noordhollandse synode meende - 1607 - dat ‘den meestendeel der armen’ zich aan misbruik van attestaties schuldig maakte.[99] Helemaal uitroeien kon men dit kwaad ook niet. De arme die eenmaal verlof had gekregen om te vertrekken, kwam met vrouw en kinderen niet zo snel vooruit, moest kosten maken voor wa-

92 Kerkelijk handboekje, p. 54.
93 Te Delft probeerden velen ‘onder dexel van verjaechde’ geld lost te krijgen van de diaconie. Ze werden afgewezen als zij geen attestatie konden overleggen, Jaanus, p. 79 (1586).
94 Reitsma en Van Veen, II, p. 292 (1587).
95 O.c., p. 426 (1592), 17 (Noord-Holland 1618) en 120 (idem 1620). Ook in de Waalse kerken bestonden deze voorschriften, Not. Dordrecht (Waals), 15 febr. 1586.
96 O.c., III, p. 52 (1595).
97 O.c., p. 92 (1597).
98 O.c., II, p. 120.
99 O.c., I, p. 425.

gens en schuiten, en ook bij een reis binnen de provincie bijna altijd wel onderweg eens overnachten. De diaconieën konden moeilijk weigeren zulke passanten enig reisgeld toe te stoppen, al was het ook 'niet meer als dat se tot de naestgelegene stadt mogen commen'.[100] Waar dergelijk zeden bestaan, is het nauwelijks mogelijk misbruik uit te sluiten. Bij een hard beleid zouden te veel goeden met de kwaden moeten lijden. Geen enkele kerk heeft in elk geval de passantenhulp er volkomen aangegeven; liever liet zij zich eens bedriegen dan een te groot risico te nemen tegenover de bonafide armen.

Wat passantenhulp eigenlijk inhield, blijkt ons het beste wanneer wij weer onze toevlucht nemen tot het diaconieboek van Hazerswoude. Wij kunnen dan tevens eens controleren of alle gemeenten zich hielden aan de synodale voorschriften. In Hazerswoude blijkt namelijk allereerst, dat de meeste passanten geen attestatie overlegden; in de tweede plaats, dat soms uitdrukkelijk wordt gesproken van 'goede' attestatiën, waaruit wij wel mogen afleiden, dat er ook nog kwade in omloop waren; in de derde plaats, dat de zogenaamde bedelattesten nog regelmatig en met goed gevolg werden aangeboden.

Onder de passanten zonder attestatie bevindt zich een groot aantal soldaten, ruim zeventig in totaal, over een periode van bijna zes jaar. Slechts eenmaal wordt vermeld dat ze afkomstig waren uit Bohemen, op drift geraakt dus in het eerste ongelukkige tijdvak van de dertigjarige oorlog, na de nederlaag van de winterkoning. Van verscheidene anderen geldt misschien hetzelfde, maar dikwijls zullen het toch ook eenvoudig krijgslieden zijn geweest uit de Hollandse garnizoenssteden, buiten staat om te leven van de karige soldij. Ik vermoed niet dat veel van deze mannen lidmaten zijn geweest van de hervormde kerk, maar ze werden allemaal zonder vertoon van attestatie geholpen, al was het gewoonlijk slechts met een stuiver de man. Steun zonder attestatie gaf men ook een aantal schippers - acht in totaal - viermaal met aantekening 'gekoomen van een verloren reys'. De welvaart van de binnenschippers was klaarblijkelijk nog wel zo kwetsbaar, dat zij bij tegenslag bij de armenzorg moesten aankloppen, en de hand ophouden voor twee of drie stuivers, want meer kregen ze in Hazerswoude niet.

Wel eens van attestaties voorzien, maar toch vaker niet, waren de studenten, twaalf in het geheel. Driemaal betreft het studenten uit de Palts, vluchtelingen waarschijnlijk. De andere negen zullen wel op weg zijn geweest naar Leiden of naar huis, waarbij Hazerswoude de eerste of laatste pleisterplaats was. De uitkeringen die ze ontvangen zijn vrij hoog, voor de negen in totaal 2 : 3 : 6, dat is bijna vijf stuivers de man, belangrijk

100 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening artikel 22. Vaste tarieven bij de Waalse kerk van Dordrecht al naar gelang het reisdoel, Not. Dordrecht (Waals), 15 febr. 1586.

meer dan aan schippers of soldaten werd toegelegd. Wel mogelijk, dat de ze manier van reizen voor studenten vrij normaal is geweest, en dat de diakenen hun beroep op de kerkelijke barmhartigheid overal ook honoreerden in overeenstemming met hun toekomstige rang in de maatschappij.

Misschien studeerden sommige van deze studenten theologie, en waren ze dus enigszins met de kerk verbonden. Die laatste overweging geldt zeker voor de vijf schoolmeesters die een reispenning ontvingen, gemiddeld iets meer nog dan de studenten, namelijk ruim zes stuivers. De best betaalden zijn de predikanten, gevlucht uit Duitsland, slachtoffers van het oorlogsgeweld aan de andere zijde van de grens. Onder de christelijke barmhartigheid valt ook de zorg voor predikantsweduwen. Vier hebben zich in Hazerswoude aangemeld, en respectievelijk 20, 14, 15 en 4 stuivers ontvangen. Nummer drie is een Gulikse. Bij de andere wordt de plaats van herkomst niet vermeld.

Van de gewone passanten wordt ongeveer veertig maal gezegd, dat zij geen attestatie overlegden. Toch ontvangen ze iets, in de meeste gevallen ook zonder dat een bijzonder motief wordt opgegeven, zoals verlies van huis en have door brand, beroving, ziekte of vlucht voor Spanjaarden. De bedragen variëren tussen een en twaalf stuivers - de hogere bedragen alleen uitgekeerd aan groepen - en zijn van dezelfde grootte als de uitkeringen aan passanten die wel van attestaties zijn voorzien. Slechts een maal valt bij die laatste categorie een hoger bedrag te noteren, ‘aen een seecker vrouwspersoon met gode attestatie van Haerlem, wiens man aldaer in de tijt van d'Arminiaenen was onthooft’. De formulering suggereert haast dat de weduwe haar man verloren had als martelaar onder een Barneveltiaans schrikbewind. Mochten de diakenen van Hazerswoude dat werkelijk hebben geloofd, dan waren ze dommer dan ik voor mogelijk zou houden, maar zeker is dat ze de vrouw veertien stuivers hebben uitbetaald, of was het om haar goede attestatie?

Een duidelijk voorbeeld van een bedelattest levert ons een man uit Leiden, die vier stuivers ontvangt als bijdrage tot de kosten aan meesterloon voor een gebroken arm. Men zal zich dat wel zo moeten voorstellen, dat deze Leidenaar op attestatie van zijn kerkeraad proberen mocht in de omliggende gemeenten zijn gemaakte onkosten bij elkaar te collecteren. Vergelijkbaar hiermee is de man uit Middelharnis, die twee maal gesneden is aan de steen, en eveneens vier stuivers krijgt, op vertoon van zijn attestatie. Toch wat twijfelachtiger misschien, want wat doet zo'n herstellende patiënt nu helemaal in Hazerswoude? Wie weet hoe ver hij nog met zijn papiertje van Middelharnis afgeraakt is! Zou hij naar huis gegaan zijn zodra hij het bedrag van de declaratie bijeen had?

Deze beide gevallen tonen wel - zoals trouwens de gehele passantenhulp - dat de diaconieën hun taak niet absoluut begrensd achtten tussen de limieten van hun eigen woonplaats. Komt het al zelden voor dat een

gemeente bij de classis hulp voor haar armen vraagt,[101] met dit collecteersysteem gaf men elkaar toch indirecte onderlinge steun. Was de plaatselijke diaconie rijk genoeg, dan hoefde ze niemand uit bedelen te sturen, en betaalde ze zelf de medische verzorging van de armen.[102]
Passanten ontvangen altijd maar weinig. De grote kosten maakt de diaconie van Hazerswoude voor de armen van de gemeente. In het diaconieboek vinden wij voor de jaren 1620-1625 de namen van 37 personen. Hiervan worden 15 slechts één keer genoemd voor incidentele hulp, meestal bij ziekte of gezinsuitbreiding. Ook als de diakenen een grote gift ineens hebben ontvangen, bij voorbeeld uit zoengelden, boeten of legaten, en dat bedrag dadelijk wordt verdeeld, bedenkt men gewoonlijk mede enkelen die niet tot de vaste klantenkring behoren. Verreweg het meeste geld gaat naar de 18 personen, die vrij regelmatig in de rekeningen terugkeren. De volgende tabel geeft aan hoe dikwijls zij in de boeken zijn opgenomen:

	1620	**1621**	**1622**	**1623**	**1624**	**1625**	**totaal**
Pieter Jansz. Moy	2	1	4	4	1	2	14
Pieter de Vuysts dochter	1	0	0	1	0	1	3
Jacxken de Haen	1	1	9	8	3	3	25
Crijn de Bergher	3	4	5	6	3	2	23
Sara Jans	3	3	4	1	0	0	11
Heyndrick Baerentsz.	1	4	6	3	0	2	16
Michiel de Kammer	0	3	6	7	2	3	21
Pieter de Metselaer	0	1	5	6	1	1	14
Pieter de Geynwercker	0	2	8	5	2	1	18
Herman Aertsen	0	2	3	1	2	2	10

101 Een voorbeeld Maassluis in 1600, toen de visserij zwaar getroffen was door de Duinkerker kapers, Not. Schipluiden, 8 okt. 1600. Ook Hillegersberg na 1612, voor de dolerende gemeente, Pamflet Knuttel 2127, A IV. De armenkas was natuurlijk bij de remonstranten gebleven.

102 In Den Briel beoordeelden de artsen zelf of iemand voor ondersteuning in aanmerking kwam, en waren zij bevoegd voor rekening van de kerk medicijnen te verstrekken, tot de kerkeraad daar in 1625 een einde aan maakte, Not. Den Briel, 18 okt. 1625. Elders had men voor de armen soms een vaste kracht in dienst, voor wie dit een nevenbetrekking was, Not. Oudewater, 17 nov. 1619. In de dorpen kon men in bijzondere gevallen voorzieningen treffen, naar de nood vereiste, Not. Ridderkerk, 8 mei 1605 en 9 april 1606.

Jan Chielen	0	1	4	8	1	3	17
Maerghe de Haen	0	0	3	2	1	0	6
Quinte Wael	0	0	0	3	1	0	4
Hendrick den Bil	0	0	0	2	3	3	8
Teunis de Spinder	0	0	0	3	2	0	5
Lysbet Kosters	0	0	0	1	1	0	2
Pieter van Sechtfelt	0	0	0	4	1	0	5
Lou Weever	0	0	0	3	1	2	6
	11	22	57	68	25	25	208

Het getal voor 1623 is het hoogst, omdat toen twee maal een ontvangen gift direct verdeeld is, en één maal een voorraad brood en kaas, wat in totaal 32 extra uitkeringen heeft veroorzaakt aan op deze lijst genoemde personen. Overigens is ons ook uit andere bronnen bekend, dat 1622 en 1623 tamelijk dure jaren zijn geweest, waarin dus de diaconie vermoedelijk in heel Holland telkens in actie moest komen.

De meeste uitkeringen worden gedaan in goederen, voornamelijk brood, ook wel kaas, een enkele maal bier. De vaste klanten ontvangen bovendien zo nu en dan turf, en linnen voor het maken van kleren. Kinderrijke gezinnen als dat van Pieter de Greynwercker - wiens familie zich in deze jaren drie maal uitbreidt - krijgen verder bijna ieder jaar kousen, schoenen of klompen voor de kleinen. Nagenoeg alle diaconale uitgaven zijn van zuiver liefdadige aard. Alleen voor Hendrick Baerentsz. koopt men in 1625 laarzen en een ‘haering-gewaet’, om hem de kans te geven als visser uit te varen en zo zelf zijn kost beter te kunnen winnen. Alle bedeelden zullen trouwens wel hun voornaamste inkomsten uit eigen arbeid hebben verkregen, zoals de betitelingen metselaar, wever, kammer, spinner etc. ook uitwijzen. Niemand ontving in de loop van een jaar ooit meer dan 30 gulden, de meesten belangrijk minder; en zelfs van 30 gulden in het jaar kon ook in de zeventiende eeuw een gezin al onmogelijk meer rondkomen.
Als vergelijking met Hazerswoude moge ook hier weer het kleinere Heinenoord dienen, waar in de jaren 1615-1618 en 1621-1623 in totaal de volgende bedragen werden uitbetaald:

Pieter Dammisz. Cock	in drie jaar	29 : 14 : 12
Geertsen Dirricks	in twee jaar	28 : 6 : 0
Barent Heyndricxsz.	in twee jaar	3 : 5 : 8
Maritgen Pieters	in drie jaar	13 : 6 : 0
Maritgen Hermans	in twee jaar	5 : 2 : 0
Teunis Aeriensz. de Lange	in vijf jaar	57 : 5 : 8
Aeltgen Wevers	in twee jaar	7 : 10 : 0
Eeuwken Eeuwouts dochter	in drie jaar	98 : 1 : 0
		---
		243 : 0 : 12

Daarbij komen dan weer de passantenhulp en de eenmalige ondersteuningen. Ook overigens stemt het beeld voor Heinenoord met dat van Hazerswoude wel ongeveer overeen: een kleine vaste kern, die regelmatig bedacht wordt, maar nooit met zo grote bedragen dat de diaconale hulp de enige of zelfs maar de voornaamste bron van inkomsten kan zijn geweest. Een uitzondering is alleen het laatste meisje, een ‘innocente dochter’, die bij een plaatsgenoot inwoonde voor 60 gulden per jaar. Diakenen en H. Geestmeesters namen ieder de helft van deze som voor hun rekening.

Uit verspreide gegevens die andere plaatsen opleveren, mogen wij vermoedelijk wel concluderen dat de werkwijze van de beide genoemde diaconieën karakteristiek was voor het algemene beleid. Zo deelde men ook

elders goederen uit, brood, ‘laken ende schoenen’.[103] Uitbetalingen in geld waren ook in andere gemeenten niet hoog. Bij de Engelse kerk van Amsterdam mocht een diaken op eigen gelegenheid nooit meer geven dan 10 stuivers aan een enkele persoon, een gulden aan een groep of gezin. Over hogere uitkeringen moesten de diakenen gezamenlijk beslissen, maar in geen geval mochten zij boven de vijf gulden gaan.[104]

Weinig ook gebeurt het, dat de diaconie andere middelen kiest dan de gewone milddadigheid. De Waalse kerkeraad van Leiden deed in 1585 moeite een baas te vinden voor Henry Collé, ‘pour l'apprendre à pigner’,[105] maar dat kleine jongens een vak moesten leren sprak eigenlijk van zelf. Het enige geval van deze aard dat ik verder nog aantrof is dat van ‘Mary Paters man’ te Purmerend, die in mei 1620 mag kiezen, ‘off hij begeert te cruyen aen de Purmer, te varen op een oorlochschip, ofte te weeven op een getou’.[106] De reden van dit aanbod was waarschijmlijk, dat Mary Paters man in geen van drieën veel zin had. In juni tenminste bleek dat hij met het ambacht van zijn keus - het weversvak - nog geen begin had gemaakt. De kerkeraad deed hem weer verschillende voorstellen, maar kon hem pas verleiden tot de belofte dat hij buiten de stad zou gaan werken, toen er eerst drie gulden op tafel was gekomen.[107] Hier zal wel geen andere bedoeling hebben voorgezeten, dan een luiaard het werken te leren.

Eén kenmerk is er tenslotte, dat ons in Hazerswoude en Heinenoord niet uitdrukkelijk is gebleken, maar dat toch de diaconieën eigen lijkt te zijn geweest: de geheimhouding. De armenmeesters en de H. Geestmeesters deelden gewoonlijk in het openbaar uit, maar de diakenen kwamen zelf geld en goederen brengen in die gezinnen waar men beschroomd was openlijk als bedeelden herkend te worden.[108] Zelfs voor grote partijen, hele wagens turf tegelijk, werd de geheimhouding in acht genomen.[109] Daarom ook verzette de kerkeraad van Charlois zich in 1613 tegen gemeenmaking van beide kassen, daar dat strekken zou ‘tot bedrouvinge van veel vroome arme, die nu door ons in stylheyt werden geholpen, ende anders openbaer souden moeten worden’.[110] Wel legden de diaconieën in het publiek verantwoording af, ‘openbaerlijc in de kercke, alwaer groote toeloop van menschen is, van allerley gesintheyt’.[111] Maar het is wel-

103 Not. Ridderkerk, p. 46 (1613).
104 Alice Carter, p. 143 (1607).
105 Not. Leiden (Waals), 12 sept. 1585.
106 Not. Purmerend, 7 mei 1620.
107 Alsv., 2 juni 1620.
108 Bijlage XXXV.
109 Not. Haarlem, 21 dec. 1614.
110 Not. Charlois, 10 febr. 1613.
111 Acta Rotterdam, 1 juli 1621. Cf. Not. Naaldwijk, 29 april 1584: men zal van het stadhuis doen aflezen, wanneer de diakenen verantwoording zullen geven, ‘opdat zo yemant waere die het begherde te hooren, dat hij mochte daervan gheadverteert werden’.

licht met het oog op deze openbaarheid, dat de registers van Hazerswoude nogal eens gewagen van ‘een arm mensche’, of ‘een vroom litmaet’, zonder verdere persoonsaanduiding.

Opvallend is, dat er bij de verantwoording grote toeloop was van mensen van andere gezindten. Niet onmogelijk, dat zij welbewust kwamen om de hervormde diaconie eens te vergelijken met de armenzorg in hun eigen kerk. Want een beschouwing over de betekenis en werkwijze van de zeventiende-eeuwse diaconieën zou onvolledig zijn, als zijn met geen woord repte van de armenzorg bij andere kerkgenootschappen, en van de onderlinge concurrentie. Ergernis over deze strijd deed de Delftse magistraat wensen dat er maar één armenkas zou zijn, zodat men tenminste zou kunnen vermijden ‘dat d'een of d'ander secte ofte hoop, door d'aelmissen eenige tot haer trecken om haer hoop te vermeerderen’.[112] Het gaat in zulke gevallen wel in hoofdzaak over de verschillende doopsgezinde groeperingen. Katholieke armenverzorgers worden in de kerkelijke acta eigenlijk nooit als zodanig vermeld.[113] Wel komt het voor dat in de dorpen de H. Geestmeesters allen of in meerderheid katholiek zijn, en dan proberen - zo wordt in 1623 beweerd van de armenverzorgers te Rijswijk - de lidmaten door beloften van rijke ondersteuning tot zich te trekken, ‘mits conditie dat se beloven, dat se in de christelicke gereformeerde kercke niet sullen gaen’.[114]

Met de doopsgezinden zou deze moeilijkheden zich niet zo spoedig voordoen. Hun afkeer van openbare ambten was oorzaak dat zij ook het beheer over de H. Geestgoederen niet begeerden. Maar hun diakenen waren wel geduchte concurrenten voor hun hervormde ambtgenoten. Caspar Grevinchoven mag dan smalen, ‘dat sij haer arme lidtmaeten seer magerlijk menichmael onderhouden, alsoo men wel bevinden soude so het noot dede om te ondersoeken’,[115] maar moet toch toegeven dat zij ‘door gaven ende handreykinge te doen, hier ende daer de sommige tot haar trekken, derwelker buyk haren God is’.[116] Een voordeel voor de doopsgezinden was het ongetwijfeld, dat zij hun armenkas altijd zonder inmenging van anderen konden beheren, en zich volledig wijden aan de armen van hun eigen gemeente - ‘degenen die van hare opinie ofte secten zijn, die helpen sij alleen’.[117] De concurrentie deed zich het scherpst voelen tegenover hervormde gemeenten die niet over armengoederen beschikten en alleen op de collecten aangewezen waren, zoals dat met name bij de Walen het geval was.

112 Uytenbogaert, p. 799 (1617).
113 Ook de Luthersen zelden. In Woerden meende men wel dat de inzamelingen van de Luthersen nadelig waren voor de gereformeerde diaconie, A.R.A., Holland 1384, f. 361 (1624).
114 Acta Den Haag, 4 dec. 1623.
115 Grevinghovius, p. 14.
116 O.c., p. 411.
117 O.c., p. 13.

Een paar karakteristieke voorbeelden levert dan ook de Waalse kerk van Haarlem op, in 1616. Zekere Jan Tricot en zijn vrouw waren beide ziek geworden, en hadden toen van de diaconie een extra bed gevraagd, ‘pour coucher chacun à part’. De diakenen wezen dit verzoek van de hand, waarop het echtpaar weigerde aan het avondmaal deel te nemen, ‘disans... que là où il n'i avoit point de charité, n'estoit point la vraie églis’. Spoedig daarna gingen zij over naar de doopsgezinden, een beslissing die de kerkeraad aan geen ander motief dan spijt wilde toeschrijven - zij hadden zich toch nooit over enig punt van de kerkleer bezwaard gevoeld?[118] Evenmin als Grevinchoven met zijn laatdunkend oordeel over de hebzuchtigen wier buik hun god is, komen de Haarlemmers op de gedachte dat niet alleen de aangenomen leerstellingen, maar ook het betoon van onderlinge hulpvaardigheid het klimaat van een kerkgenootschap bepalen. En toch moesten zij op diezelfde dag om soortgelijke redenen ook Jeorge François en zijn vrouw verliezen. Weer tot verwondering van de kerkeraad voegde dit echtpaar zich bij Menno's aanhang, ‘sans avoir oncques fait aucun scrupule sur nul point de doctrine’. Begreep men dan helemaal niets van de rechtvaardiging die de vrouw gaf voor hun daad, ‘que c'est une chose misérable d'estre tousjours povres’?[119]

Andere Waalse gemeenten, met name Leiden[120] kenden dezelfde problemen; de Nederlandse vermoedelijk wel in mindere mate.[121] Toch vindt men ook in die kerken armen die op de grens van beide kerkgenootschappen leven, en klagen ‘dat daer gheen liefde en was’ in de hervormde gemeente.[122] Zo ging het Jan Arisz. en zijn vrouw Neltgen Pieters, die in november 1612 te Krommenie kwamen wonen. Zij hadden een attestatie van de hervormde kerkeraad in hun vorige woonplaats, maar leverden die pas na lange tijd in. Neltgen bezocht intussen geregeld bij de Waterlanders de doopsgezinde vermaning. Jan kerkte wel met de hervormden, en vroeg ook de diakenen om steun. Hij begreep wel dat ze niet veel voor hem zouden kunnen doen, maar omdat hij zwaar in de schuld stak, zou hij tenminste voor zijn nieuwe schulden graag honderd daalders ontvangen. Natuurlijk lag dat niet in de macht van de diaconie, en Jan Arisz. moest met veertig gulden tevreden zijn - naar de maatstaven van de tijd zeker geen gering bedrag. Jan Arisz. echter was toch teleurgesteld, of hoopte wellicht bij de doopsgezinden betere zaken te kunnen doen - althans, hij liet zich van die tijd af ook wel eens in de vermaning vinden. Het ongeluk wilde, dat kort daarop een schuldeiser - die lid was van de hervormde kerk - het wachten

118 Not. Haarlem (Waals), 18 sept. 1616.
119 Alsv.
120 Not. Leiden (Waals), 4 april 1585 en 14 febr. 1586 (cf. 1, 8 en 15 aug. 1585).
121 Een geval te Barendrecht A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 21 maart 1610. Zie voor een korendrager te Delft, die zich afzijdig houdt van de gemeente omdat de apostolische liefde er niet meer woont, Jaanus, p. 70.
122 Voor dit citaat en het vervolg Not. Krommenie, 5 okt. 1614.

moe werd, en Jan Arisz. voor het gerecht daagde. Dat deed de emmer overlopen. Jan verliet de gemeente, en voegde zich bij de mennisten. De dominee en een ouderling hadden met hem een lang gesprek over de voornaamste punten van de religie, en bemerkten dat hij daarin met hen eens geestes was. Zijn bezwaren lagen in het aanhangig gemaakte proces, omdat het zijns bedunkens ‘niet en behoorde te gheschieden, dat den eenen broeder den anderen voor 't recht soude mogen roepen, dat voor de ongheloovige overheyt, stryet tegen des apostel Paulus reden, 1 Cor. 5’. Waarschijnlijk bedoelde hij de verzen 12 en 13: oordeelt gijlieden niet die binnen zijn? Maar die buiten zijn oordeelt God. De kerkeraad heeft voor hem verder geen moeite gedaan. Het echtpaar werd tenslotte van de gemeente afgesneden.[123]

Nu is de afsnijding in die tijd een min of meer vanzelfsprekend gevolg van overgang naar een ander kerkgenootschap, zoals wij in het vervolg nog zullen zien. De overweging dat iemand armlastig is speelt in zulke gevallen geen enkele rol. Maar daar gecensureerden gewoonlijk van de bedeling worden uitgesloten, moet het lastig geweest zijn deze twee zaken uit elkaar te houden. Positief gebruik van de diaconale uitkeringen bij censuur is vermoedelijk wel uitzondering geweest. De kerk van Willemstad vroeg in 1602 advies aan de classis Dordrecht, hoe zij moest handelen met een bedeelde, die in dwaling vervallen was - misschien ook hier de aantrekkingskracht van de doopsgezinde milddadigheid? De classis ried Willemstad voorlopig heimelijke ondersteuning te geven, en verder de gevolgen af te wachten.[124] Een sympathieke beslissing ook in Haarlem 1618: de kerkeraad weigerde de attestaties aan te nemen van een armlastig echtpaar uit Hoorn, dat de remonstrantse belijdenis was toegedaan. Maar het kreeg wel een aanbeveling bij de diakenen.[125]

Maar de regels waren in de hervormde kerk zo niet.[126] Gecensureerden verloren hun recht op ondersteuning niet alleen bij feilen die ook de burgerlijke armenzorg zwaar zou aanrekenen, zoals dronkenschap.[127] Zij konden hun aanspraken ook al verliezen als zij schuldig waren aan fouten die de overheid niet bestrafte. Zo vermaande de Waalse kerkeraad van Amsterdam in 1587 Anna Gillen, dat zij zich moest verzoenen met Julienne Tiefrin. Toen zij weigerde, zei men haar dat zij dan niet langer voor een waarachtig lidmaat te houden was, en geen steun zou ontvangen, ‘iusqu'a ce qu'elle se porteroit docillement en son devoir comme membre de l'église’. Anna antwoordde dat ze dan wel zou gaan bedelen,[128] maar of

123 Not. Krommenie, 27 sept. 1615.
124 Tukker, p. 45.
125 Not. Haarlem, 2 dec. 1618.
126 Wel te Amsterdam, Evenhuis, II, p. 123, maar niet bij de Engelse gemeente, Alice Carter, p. 153, en zoals de tekst doet blijken, ook niet bij de Walen.
127 Maatregelen tegen drinkende bedeelden Not. Amsterdam (Waals), 14 maart 1611; Not. Haarlem, 7 april 1613.
128 Not. Amsterdam (Waals), 18 okt. 1587.

ze deze trots volgehouden heeft? Zij zou zich de terugkeer naar de kerk bemoeilijken, want die zou haar dat bedelen weer als een nieuwe zonde aanrekenen. Zo werd bij voorbeeld in 1604 te Ridderkerk een armlastige, Adryaen Rombouts, wegens het bedrijven van bloedschande van de gemeente afgesneden. Toen hij later weer heropneming kwam vragen antwoordde de kerkeraad, dat hij dan toch in ieder geval het bedelen moest laten - waartoe het wegvallen van de steun hem min of meer gedwongen had - en dat hij voortaan ook geen volledige ondersteuning meer ontvangen zou, daar de diaconie te arm was om zijn zeven man sterke gezin te onderhouden.[129] Zo begerig was men niet, deze man weer onder de schapen op te nemen.

Wanneer wij dan nog eenmaal terugkomen op de vraag, die wij aan het begin van dit hoofdstuk hebben gesteld: was de diaconie voor de hervormde kerk een wervende kracht, dan zullen wij moeten antwoorden: een beslist ja of neen is hier onmogelijk. De diakenen beschikten in sommige steden wel over een ruime beurs; Amsterdam heel duidelijk, tot op zekere hoogte ook Haarlem.[130] Maar elders, vooral in de dorpen, waren de inkomsten gering. Dikwijls stond het ook de kerkeraden niet vrij ondersteuning te weigeren aan niet-lidmaten, of werden zelfs alle armengelden in één kas beheerd onder toezicht van de overheid. Katholieke H. Geestmeesters en vooral doopsgezinde diakenen bleken hier en daar heel goed in staat het tegen de hervormde diaconie op te nemen. En de hervormde kerkeraden zelf tenslotte toonden zich in het algemeen kritisch tegenover de armlastigen, die zij niet zonder meer tot de gemeente toelieten, en die bij overtreding van de christelijke zedewet niet slechts door de kerkelijke censuur, maar ook door inhouding van steun werden bestraft. Genoeg om ons tot voorzichtigheid aan te manen: laten wij niet te gemakkelijk zeggen met Geyl en Rogier, dat de hervormde diaconie de armen bij scharen tegelijk de kerk binnen leidde. Maar de voorkeur die de diaconie overal voor de eigen lidmaten aan de dag legde, kan natuurlijk niet alle invloed worden ontzegd.

129 Not. Ridderkerk, 15 april 1604.
130 Bijlage XXXV: de diakenen zijn milder dan de stadsarmenmeesters.

VII. Gemeentevorming I
De groei van de hervormde kerk

De teksten van de zestiende en zeventiende eeuw spreken nogal eens over ‘liefhebbers van de gereformeerde religie’. Wat ze daarmee bedoelden was voor de tijdgenoot direct doorzichtig, voor latere generaties niet altijd meer. Zo licht stelt men zich bij het woord liefhebbers een Gideonsbende voor, een uitverkoren groepje van mannen en vrouwen die hart en ziel aan de gereformeerde religie hadden verpand. Dat is nu juist wat de term niet wil uitdrukken. Wanneer onze Vlaamse vrienden heden ten dage spreken van een ‘wielerkoers voor liefhebbers’, dan gaat het om mannen die wel graag fietsen, maar nog niet zijn toegetreden tot de gelederen van de professionals. Zo moet men ook de liefhebbers van de gereformeerde religie zien: zij kerken regelmatig, zij voegen zich gaarne onder het gehoor, maar zij hebben nog geen professie gedaan van de gereformeerde religie, dat wil zeggen, zij zijn nog niet als lidmaten tot de gemeente toegetreden.

Dat is wel eens uit het oog verloren, maar toch sinds lang bekend. Ypeij en Dermout hebben in hun geschiedenis van de Nederlandse hervormde kerk reeds onderscheid gemaakt tussen gereformeerden en liefhebbers.[1] Von Hoffmanns bekende werk over de kerkregering vermeldt naast de besloten gemeente of de kerkleden als grotere eenheid de gehele vergadering of het ganse kerkvolk.[2] Wij zien dat bij voorbeeld te Hoorn, als in 1595 voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen ‘den ghemeynte’ na de kerkdienst bijeengeroepen wordt in de kerkeraadskamer, terwijl de overige kerkgangers naar huis gezonden worden, ‘overmits het gemeene volck soe lang nyet en soude willen sitten’.[3] Of ook in 1621 in de Beemster, waar 's zondags grote toeloop is ‘so van die in 't gemeen toehoorders, als die in 't besonder aen des Heeren tafel communicanten sijn’.[4]

Deze liefhebbers zijn geen lidmaten van de hervormde kerk, maar wel enigermate met haar verbonden. Zij zijn het, die er verantwoordelijk voor

1 Ypey en Dermout, II, p. 28.
2 Von Hoffmann, p. 77.
3 Wtenbogaert, I, p. 31.
4 Acta Edam, 21 mei 1621. Ook de overheid maakte dit onderscheid, zie b.v. Res. Holland, 1619, p. 141: ‘personen professie doende van de gereformeerde christelijcke religie, soo na deselve te bekomen sullen zyn, anders beminders van deselve’. Ook p. 95 en 187.

zijn dat de invloed van de hervormde kerk verder reikt dan alleen tot de kerngroep van toegetredenen. Het is algemeen bekend, dat in 1587 het dantal lidmaten in Holland geschat werd op minder dan 10% van de bevolking.[5] Het zou echter geheel en al ongerijmd zijn hieruit te concluderen, dat dus ruim 90% niets van de hervormde kerk wilde weten, want dan maakt men zich te gemakkelijk van de liefhebbers af.

Wij doen het beste dat woord maar ernstig te nemen, en de liefhebber niet te plaatsen op al te grote afstand van het voorwerp zijner liefde. Zo is het een ernstig misverstand, wanneer Van der Kemp in zijn leven van Maurits schrift, dat Oldenbarnevelt zeker nooit ter kerke ging of zelfs maar huiselijke godsdienstoefeningen hield, omdat hij immers ruim twintig jaar lang in Holland gewoond heeft zonder tot de avondmaalsgemeenschap toe te treden - 'het eene is wel van het andere onafscheidbaar',[6] oordeelt Van der Kemp naar de verhoudingen die hij kent, maar niet naar de maatstaven van de zestiende eeuw. Dergelijke misvattingen zijn tot op de huidige dag blijven bestaan. Nog Den Tex in zijn recente biografie van Oldenbarnevelt meent dat men natuurlijk wel de hervormde kerk kon bezoeken zonder te communiceren, 'maar dan liep men de kans door de dominee vermaand te worden, en in ieder geval werd men door zijn medekerkgangers met de nek aangezien'.[7] Dat is een logische gedachte, maar ze wordt door de bronnen weerlegd. De praktijk leert dat de liefhebbers zelden onder de kerkelijke vermaning vielen,[8] en alleen vriendelijk tot toetreding werden opgewekt, als er gerede hoop bestond dat ze ook aan die oproep gevolg zouden geven.[9] Zo is het met Oldenbarnevelt zelf immers ook gegaan: pas toen de peer rijp was om geplukt te worden kwam Wtenbogaert op bezoek om het laatste rukje te geven.

Zolang de liefhebbers er de voorkeur aan gaven hun status te handhaven, hield men toch in het kerkelijk leven met hen zo veel mogelijk rekening. Bij de beroeping van een predikant sprak dat ook wel vanzelf, omdat, naar wij zagen,[10] dikwijls het gehele dorp bij deze zaken werd ingeschakeld. Bij kerkinstituering spraken eveneens de liefhebbers mee. Het zijn niet alleen lidmaten, maar ook liefhebbers, die in 1609 bij de classis Haarlem een verzoek indienen voor de aanbouw van een eigen kerk in Knollendam.[11] De populariteit van een predikant wordt voorts in niet ge-

5 Bor, III, 22e boek, f. 88.
6 Van der Kemp, II, p. 51.
7 Den Tex, III, p. 24.
8 Ik vond slechts een dergelijk geval voor Akersloot in 1606: de classis adviseerde de predikant, 'litmaten ende liefhebbers der waerheyt' te vermanen, niet langer deel te nemen aan superstitiën bij begrafenissen, Acta Haarlem, 15 maart 1606. De algemene regel is echter dat niet-lidmaten niet vermaand worden, cf. Not. Edam, 31 mei 1598.
9 Hierna, p. 130.
10 Boven, p. 24.
11 Acta Haarlem, 13 mei 1609.

ringe mate door de liefhebbers mede bepaald. Toen ds. Bartholdi van Monnikendam in 1619 een beroep ontving naar Rotterdam, bracht dat grote onrust niet alleen onder de lidmaten, maar ook bij de toehoorders.[12] In negatieve zin blijkt de invloed van de liefhebbers nogal eens, wanneer de gemeente haar dominee wel wil slijten. De 'broederen ende toehoorderen' van Akersloot kwamen in 1614 bij de classis Haarlem afzetting van hun predikant vragen.[13] Juist veel toehoorders, zo heette het, bleven om zijnentwil uit de kerk weg, of kwamen niet tot toetreding.[14] De overplaatsing van Isbrand Willemsz. de Laet - van Monster naar Wassenaar - kwam tot stand na een actie van meer dan veertig personen, 'soo lidtmaten alsmede gequalificeerden toehoorderen'.[15]

Lieten de liefhebbers zich over de zaken niet uit, dan kwam het wel voor dat de classis eigener beweging hun oordeel vroeg. De classis Haarlem liet in 1609 te Limmen informeren naar de gedragingen van ds. Snoeck bij 'soo wel die toehoorders als litmaten'.[16] Gedeputeerden van de classis Edam bespraken bij een onderzoek te Schardam en Etersheim de klachten over ds. Winsemius met kerkeraadsleden, lidmaten 'ende andere goede liefhebbers'.[17] Het toevoegsel goed doet onderstellen dat er verschil in kwaliteit mogelijk is. Zo achtte de generale synode van 1578 publieke schuldbelijdenis van boetvaardige lidmaten niet wenselijk, 'in den openbaren kercken daer vele spotters des woordts Gods bykoemen'.[18] Misschien is dat aanvankelijk zo geweest, maar later is de nieuwsgierigheid wel uitgesleten, want in de zeventiende eeuw blijkt nooit meer iets van kwalijk gezinde toehoorders, tenminste niet vóór de bestandstwisten scheiding onder het kerkvolk kwamen brengen.

Het gewone type van de liefhebber is het kerklid in wording. Waar veel toehoorders zijn, is ook 'apparente hope van aenwas'.[19] Doorgaans laat men het de hoorders zo veel mogelijk zelf over, de beslissing te nemen. De ambtelijke zorg van de kerk is alleen voor de lidmaten. Geen predikant of ouderling komt op de gedachte de inwoners van het dorp stuk voor stuk en een voor een aan te spreken. Erst wanneer de toehoorder door regelmatige kerkgang en voorzichtige levenswandel zelf blijk gegeven heeft te voldoen aan de vereisten die men aan een lidmaat zou kunnen stellen, gaan ook de kerkeraadsleden hem bezoeken. 'So een dienaer merckt', aldus het kerkelijk reglement van Oudewater, 'dat een man ofte vrouspersoone neerstich tot de predicatyën comt, ende vroom is van leven, so zal

12 Acta Edam, 8 april 1619.
13 Acta Haarlem, 20 aug. 1614.
14 Alsv., 7 april 1615.
15 Acta Den Haag, 21 sept. 1620.
16 Acta Haarlem, 4 okt. 1609.
17 Acta Edam, 27 april 1620.
18 Rutgers, Acta, p. 275.
19 Acta Alkmaar, 15 jan. 1619 (over Haarlem); Acta Edam, 7 juli 1608 (Middelie).

hij aerbeyden so veel als in hem is, dat hij hem verder bringe, dat hij hem mede begeve tot den avontmale'.[20] Het hier bepaalde geldt ook voor andere gemeenten: men kijkt pas naar iemand om als hij voor het lidmaatschap feitelijk al rijp is. Jacob Willemsen, die op 2 februari 1590 in 't Woud werd aangenomen, werd reeds het volgende jaar op 17 oktober tot diaken verkozen.[21] Bernt Classen, op 19 december 1593 toegetreden tot de gemeente van Barendrecht, moest ruim twee jaar later - 21 januari 1596 - het ambt van ouderling op zich nemen.[22] Zelfs als wij er rekening mee houden dat deze beide gemeenten toen zeer klein waren en dus ook bij de benoeming van ambtsdragers geen ruime keus hadden, mogen wij toch wel aannemen dat zulke mannen op het moment van hun toetreden reeds behoorlijk met de hervormde kerk vertrouwd waren, en zich afgezien van de avondmaalsviering weinig van de lidmaten onderscheidden.

De gemiddelde leeftijd van aangenomen lidmaten lag dan ook waarschijnlijk belangrijk hoger dan later het geval was.[23] De redenen waarom men zo laat toetrad worden zelden opgegeven, maar laten zich wel vermoeden. De instellingen en gebruiken van de hervormde kerk waren allicht velen nog wat vreemd; sommigen zullen geaarzeld hebben definitief met Rome te breken; anderen ook hebben misschien slechts geringe belangstelling gehad voor een sacrament dat niet vaker dan drie of viermaal per jaar werd bediend, of hebben de prijs van toetreding - onderwerping aan de kerkelijke tucht - voor zichzelf te hoog gevonden.

Trouwens, ook de kerkeraden waren voorzichtig met het aannemen van lidmaten. In de notulenboeken staat wel dikwijls opgetekend, dat omvraag is gedaan of de broeders nog kandidaten voor het lidmaatschap wisten,[24] maar men beperkt zich dan tot 'personen die haer wel dragen',[25] en die 'met hare neersticheyt in 't gehoor ende stichtelijckheyt van leven daertoe goede hope geven'.[26] Mede uit hoofde van die voorzichtigheid groeide de hervormde kerk slechts langzaam in de eerste decennia van haar bestaan. De volgende lijst van lidmatentallen in enkele dorpsgemeenten omstreeks 1600 moge dit illustreren - ter vergelijking zijn de bevolkingscijfers gegeven van de telling van 1622.[27]

20 Not. Oudewater, 1586-1621, kerkenordening, art. 39.
21 Not. 't Woud in dato.
22 Not. Barendrecht in dato.
23 Veel gegevens daaromtrent bezitten we niet. Het notulenboek van Uitgeest (1624-1668, visitatieregister anno 1624) leert ons dat daar in 1624 de gemiddelde leeftijd ruim dertig jaar was.
24 Zo b.v. A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 15 dec. 1624, en Barendrecht 3a, 3 dec. 1606; Not Schipluiden, 11 juni 1601.
25 Not. Edam, 11 dec. 1616.
26 Not. Hem, 31 mei 1620.
27 Men overwege daarbij nog, dat in de volkstelling verscheidene gehuchten en buurtschappen afzonderlijk vermeld staan, die kerkelijk niet zelfstandig waren. Het werkelijke aantal inwoners van de hier genoemde kerkelijke gemeenten kan dus heel goed hoger zijn geweest.

plaats	jaar	lidmaten	inwoners
Assendelft[28]	1593	23	2501
Barendrecht[29]	1591	3	976
	1592	7	
Goederede[30]	1618	64	435
Hem[31]	1625	65	836
Hillegersberg[32]	1605	58	1854
Hoornaar[33]	1604	18	237
	1608	24	
	1619	37	
Naaldwijk[34]	1573	37	1084
	1619	95	
Oosterland[35]	1597	63	2068[36]
Schipluiden[37]	1616	83	399
Stolwijk[38]	1611	53	1051
	1620	69	
't Woud[39]	1591	11	98
	1600	17	
	1604	22	
	1616	27	
	1623	47	
Zwartewaal[40]	1611	91	604

Deze getallen laten met voldoende duidelijkheid zien dat de gemeenten nog klein waren. De groei is onmiskenbaar, maar de maxima zijn nog lang niet bereikt. Zwartewaal bij voorbeeld heeft in 1658 199 lidmaten, terwijl de gemeente van Stolwijk in 1676 is uitgegroeid tot een aantal van 234. Er zijn natuurlijk ook in het begin van de 17e eeuw al grote dorpsgemeenten. Zoetermeer was in 1605 229 lidmaten rijk,[41]

28 Not. Assendelft, 16 maart 1597.
29 Not. Barendrecht in dato.
30 Van Langeraad, I, p. 164.
31 Not. Hem in dato.
32 Not. Hillegersberg, lidmatenlijst.
33 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, in dato.
34 Not. Naaldwijk, 24 maart 1573, en lidmatenlijst.
36 Geheel Wieringen.
35 Notulen Oosterland, lidmatenlijst.
37 Not. Schipluiden, 24 mei 1616.
38 Not. Stolwijk, lidmatenlijsten.
39 Not. 't Woud in dato.
40 Not. Zwartewaal, lidmatenlijst.
41 A.R.A., D.T.B. Zoetermeer 3, p. 146.

maar op het totaal aantal inwoners - 1649 in 1622 - zal het nog wel een minderheid geweest zijn. Volgens een opgave van 1612 waren er toentertijd in de classis Delft nog zes andere ‘groote landkercken’, namelijk Vlaardingen, Overschie, Berkel, Pijnacker, Naaldwijk en Maasland.[42] Ten aanzien van Naaldwijk blijkt echter uit de bovenstaande tabel, dat deze plaats in 1612 wel niet

42 Acta Delft, 6 sept. 1612.

meer dan 80 à 90 lidmaten zal hebben gehad, zodat de maatstaf voor een grote gemeente hier niet te hoog gelegd wordt. Dat zien wij ook elders: de kerk van Oosthuizen en Warder noemt zich in 1620 ‘een grote gemeynte’, omdat er te Oosthuizen alleen al wel 100 lidmaten zijn.[43] In De Kaag komt volgens een opgave van 1608 iedere zondag een groot gehoor bijeen, namelijk meer dan 200 personen[44] - de lidmaten hebben daarbij waarschijnlijk slechts een minderheid gevormd. Hem, dat in 1625 65 lidmaten had, voelde zich in 1616 groot genoeg om zich los te maken van Veenhuizen, ‘omdat de principale reden waerom de combinatie deser twee gemeenten in 't houden des avontmaels eerst is aengevangen, namelijck de versterckinge der gemeynte tegen den spot van andere secten, nu geen sulcke noodtwendicheyt en heeft’.[45] Met een goede vijftig communicanten kon men dus behoorlijk voor de dag komen, zonder vrees van te zullen worden uitgelachen. Ook de andere kerkgenootschappen, zo zou men dan vermoeden, zullen wel uit kleine kerngemeenten hebben bestaan, met een schaar toehoorders er omheen.

De stadsgemeenten zijn natuurlijk groter, al moet men die ook niet overschatten. Het zeer orthodoxe Enkhuizen had in 1620 ‘naebij de 3.000 ledematen’,[46] op een bevolking van ongeveer 20.000. Gezien Enkhuizens reputatie van kerksheid mogen we dan waarschijnlijk achten, dat hogere percentages dan die van Enkhuizen in Holland zelden zullen zijn voorgekomen. Een stad als Den Briel met 700 lidmaten in 1616 - 3632 inwoners volgens de telling van 1622 - heeft dus niet zoals De Jager aannam[47] een kleine maar een in verhouding zeer grote hervormde gemeente binnen haar muren gehad. Het is waar dat wij voor Amsterdam van Trigland een nog hogere opgave hebben uit 1615 - meer dan 20.000 lidmaten - maar dat moet dan wel een tamelijk ruwe en sterk overdreven schatting zijn geweest, of waren misschien alle toehoorders in dit getal begrepen?[48] Ook dat zou nog een flinke toeloop hebben betekend bij de 100.000 inwoners van de stad. Haarlem, dat in 1619 de faam heeft van ‘een extreem gehoor’[49] naar de predikatiën te trekken, heeft dan de beschikking over drie kerkgebouwen. Die zijn dan ook inderdaad zo vol, dat de kerkeraad aan de burgemeesters een vierde gebouw komt vragen.[50] Maar zelfs als wij onderstellen dat de Haarlemmers vier kerken konden vullen, ieder met 2.000 toehoorders, dan nog zou het percentage kerkgangers niet hoger liggen dan 20% van de bevolking.

43 Acta Edam, 22 mei 1620.
44 Res. Holland, 1608, p. 568.
45 Not. Hem, 1616, zonder nadere datum.
46 Acta Edam, 22 mei 1620.
47 De Jager, p. 374.
48 Evenhuis' onderstelling (p. 129) dat de doopleden meegerekend zijn is niet aannemelijk, daar men toen het begrip dooplid niet kende.
49 Acta Alkmaar, 15 jan. 1619.
50 Not. Haarlem, 2 juni 1619.

Is er dus reden bij deze grote getallen voorzichtig te blijven, omgekeerd moet men ook de lage getallen niet al te absoluut zien. Zo mag men bij voorbeeld niet al te veel betekenis toekennen aan het getal 357, dat ons voor Rotterdam in 1612 wordt opgegeven.[51] Want de hervormde gemeente heeft dan vier predikanten[52] - even veel dus als Enkhuizen, stad van ongeveer gelijke omvang - terwijl er bovendien nog een Waalse gemeente bestaat. Het aantal kerkgangers moet dus voor deze beide steden wel ten naaste bij even groot geweest zijn. De hoofdtaak van de dominee is immers de prediking, en het aantal predikanten wordt afgestemd op het aantal preekbeurten. Als het opgegeven getal van 357 lidmaten dan toch juist is, moeten er in Rotterdam ongewoon veel liefhebbers zijn geweest in verhouding tot het aantal lidmaten. Maar dan moet er tevens kort na 1612 een merkwaardige mentaliteitsverandering hebben plaats gevonden, en zijn de Rotterdammers plotseling in het heetst van de bestandtwisten door de begeerte naar de communie gegrepen. Want in 1619 telt men hier niet minder dan 3600 lidmaten![53] Reden genoeg dus om aan te nemen dat het getal van 1612 weinig betrouwbaar is, en in elk geval de invloed van de hervormde kerk niet begrenst.

Echter doet een en ander toch ook blijken, dat in de steden zo goed als in de dorpen de hervormde kerk bepaald nog geen alles beheersende positie innam, al waren er allerlei factoren in het spel die haar invloed groter deden zijn dan de cijfers uitdrukten. Een van die factoren is stellig de gemengde samenstelling van veel gezinnen, die lidmaten, liefhebbers en anders denkenden onder één dak samenbracht. Alle gezinsleden konden dan toch vrij regelmatig met predikanten of ouderlingen in contact komen.[54] In de regel zijn het de vrouwen, die zich het gemakkelijkst bij de hervormde kerk aansluiten: in vele, waarschijnlijk zelfs in de meeste plaatselijke gemeenten zijn de vrouwen tamelijk sterk in de meerderheid. Zo vindt men in 1605 te Hillegersberg 34 vrouwen tegen 24 mannen,[55] in 1611 te Zwartewaal 57 tegen 34,[56] te Naaldwijk in 1619 58 tegen 37,[57] in De Lier, 1628, 75 tegen 48.[58] De steden kenden dezelfde verhoudingen. Lydius had in zijn kwartier te Oudewater 60 mannen en 97 vrouwen.[59] In Alkmaar vond men in 1587 onder de lidmaten 159 mannen en 281 vrouwen. In 1621 is het percentage mannen gestegen, maar de vrouwen vor-

51 Rogier, I, p. 500.
52 Niet drie, zoals Rogier schrijft.
53 Acta Edam, 8 april 1619 (1100 contra-remonstranten en 2500 remonstranten).
54 A.R.A., D.T.B. Heinenoord, p. 1 (1621); Not. Dordrecht (Waals), reglement van 1620, art. 23: ‘les anciens... tacheront en visitant les familles d'attirer à l'église ceux qui ne s'y sont point encores adjoints’.
55 Not. Hillegersberg, lidmatenlijst 1605.
56 Not. Zwartewaal, lidmatenlijst 1611.
57 Not. Naaldwijk, lidmatenlijst 1619.
58 Not. De Lier, p. 206.
59 Not. Oudewater, lidmatenlijst van het eerste kwartier.

men nog een duidelijke meerderheid met 388 tegen 286.[60] Voor Edam wijzen de aantallen communicanten in onderstaande opgave uit, dat doorgaans de vrouwen twee maal zo talrijk waren als de mannen,[61] des te opmerkelijker omdat de cijfers doen vermoeden dat de groei van de gemeente al tot stilstand gekomen was.

	mannen	**vrouwen**
25 november 1618	126	234
19 mei 1619	130	238
1 februari 1620	138	270
6 mei 1620	115	253
2 augustus 1620	122	248
7 februari 1621	146	244
14 november 1621	140	270
14 augustus 1622	122	254
13 november 1622	123	239
12 februari 1623	140	268
14 mei 1623	134	250
6 augustus 1623	126	244
12 november 1623	146	254
5 mei 1624	144	258
4 augustus 1624	137	242
17 november 1624	128	206
4 mei 1625	109[62]	246
3 augustus 1625	125	241
9 november 1625	129	254

In de kerkelijke statistiek van die tijd is geen kolom voor de kinderen ingeruimd. De zeventiende-eeuwse kerk kent namelijk geen doopleden. Zij kan die ook niet kennen, omdat zij als publieke kerk voor het hele volk de doop aan allen toedient.

Die stelling zullen wij moeten waar maken. H.J. Olthuis, die een zestig jaar geleden zijn proefschrift wijdde aan de doopspraktijk der gereformeerde kerken in Nederland tussen 1568 en 1816 heeft met nadruk ontkend, dat men ooit gewoon geweest is allen te dopen die naar het doopvont werden gebracht.[63] Dat is inderdaad juist - maar het scheelde wel bijzonder weinig. Olthuis vermeldt zelf, dat men niet alleen

60 Van Gelder, Alkmaar, p. 118 en 123. Tussen 1588 en 1608 traden hier 577 mannen en 953 vrouwen toe, O.c., p. 120.

61 Not. Edam in dato. In grotere gemeenten gingen mannen en vrouwen afzonderlijk aan tafel, cf. Baudartius, I, 8e boek, p. 17.

62 Het notulenboek tekent hier aan dat de schutters op de dag van de avondmaalsviering buiten de stad waren.

63 Olthuis, p. 56.

kinderen van lidmaten doopte, maar ook van afgesnedenen, van katholieken of van onkerkelijken.[64] Dat doet wel de vraag rijzen of Olthuis en recentelijk Even-

64 O.c., p. 77, 78, 91.

huis[65] de zaken zuiver stellen, als zij zeggen dat de doop ‘normaal’ slechts bediend werd aan kinderen van lidmaten. Een toekomstig lid van de Dordtse synode, Bartholdi van Monnikendam, noemde het in 1600 zelfs een onschriftmatig gevoelen, de doop alleen te bedienen aan kinderen van lidmaten![66] En de classis Dordrecht antwoordde in 1625 op een vraag van ds. Lowijck dat hij zich alle moeite moest geven om de kinderen te dopen van een inwoner van zijn gemeente - geen lidmaat - die tot dan toe hardnekkig geweigerd had aan alle opwekkingen gevolg te geven.[67]

Het komt mij voor dat Olthuis en Evenhuis niet precies hebben gevat op welke grond in de zeventiende-eeuwse kerken de doop werd bediend: men doopte een kind niet omdat zijn ouders christenen waren, maar omdat het zelf tot de christenheid behoorde. In 1608 gebeurde het te Westzaan dat ‘een vraupersoon’ - of zij lidmaat was blijkt niet - een kind ten doop kwam brengen van ouders die beide ongedoopt waren. De predikant, Simon Ockerse, weigerde de doop te bedienen. Deze weigering had in zo verre een gelukkig gevolg, dat nu de moeder besloot zich samen met haar kind te laten dopen, maar in de gemeente wekte de zaak enige opschudding. Ockerse rekende zich toen verplicht het advies van de classis op dergelijke problemen te vragen. Deze antwoordde hem, dat men wel de ouders behoorde te vermanen zich eerst zelf te laten dopen, ‘mair so verre de kinderen uuyt de christelijcke afcompste voortcommen, ende de ouderen niet bevonden werden ofte bekent wierden voor openbare verachters ende wederpertiën van 't fondament des verbonts, dat men de kinderen in sulc cas den doop sal aendienen, sonder deselve dadelijck wederom te senden, mits dat men nochtans daerna ooc alle devoir sal doen om den ouderen te vermanen, dat se 't segel des verbonts selve willen ontfangen; ende dit alles omdat men verstaet dat de faute der ouderen aen den kinderen onder de christenheyt geboren den kinderen niet behoorde te prejudiceren de besegelinge des doops aengaende’.[68]

Hier wordt toch zeer duidelijk gesteld dat een kind recht heeft op de doop, ook wanneer zijn ouders het verbondszegel niet hebben ontvangen. Dat was trouwens in 1578 ook de opvatting geweest van de generale synode te Dordrecht. Op de vraag of men de vrijheid had kinderen te dopen van hoereerders, afgesnedenen of papisten, antwoordde de vergadering bevestigend, ‘overmidts de doop den kinderen die int verbont Gods staen toekoemt, ende het ghewis is, dat dese kinderen buyten het verbont niet en syn’.[69] Waarom gewis voor kinderen van hoereerders en afgesnedenen? Omdat deze kinderen tot de christenheid, tot het nieuwe Israël behoorden. Zoals in het oude Israël de besnijdenis aan allen zonder onderscheid be-

65 Evenhuis, II, p. 51.
66 Hij beroept zich op I Cor. 7, Rom. 11, Rom. 3, Ezech. 18, II Tim. 2 en Ex. 20.
67 Acta Dordrecht, 8-10 april 1625.
68 Acta Haarlem, 19 maart 1608.
69 Rutgers, Acta, p. 270.

diend werd, zo mocht men ook in het nieuwe Israël niemand de doop onthouden, 'dewyle de doop een alghemeyne ghetuyghenisse is des verbondts Godes'.[70]

Verscheidene kerken gaan dan ook in de doopspraktijk verder dan het advies van de classis Haarlem in 1608, die nog verlangd had dat de ouders geen openbare verachters van de godsdienst zouden zijn, en volgen de nog ruimere praktijk die de synode van 1578 mogelijk maakte. De classis Haarlem zelf kan ons hier het bewijs leveren, want enkele maanden na het geciteerde advies kwam een Haarlemmer aan de kerkeraad de doop verzoeken voor zichzelf en zijn kinderen. De kerkeraad wees hem af omdat hij niet stichtelijk van leven was, maar verklaarde zich wel bereid zijn kinderen de doop toe te dienen.[71]

Natuurlijk deed zich in dergelijke gevallen wel een moeilijkheid voor. Feitelijk waren de ouders verplicht bij de doopsbediening hun instemming te betuigen met de kerkleer, en te geloven dat zij de kinderen ook in die geest zouden opvoeden. Wilde men dan, met de synode van 1578, toch kinderen van hoereerders, papisten en afgesnedenen dopen, dan had het vorderen van dergelijke beloften geen zin. Vandaar dat het gebruik ingang vond, een getuige te laten optreden, die wel bereid en bevoegd was de belofte te doen, een persoon, zoals de kerkeraad van Purmerend het uitdrukte, 'die van de relegien ende tot mondige dagen is gecomen'.[72] Dat de getuigen van de religie moesten zijn, lidmaten dus, was geen eis die overal gold. De Waalse kerk van Amsterdam nam reeds genoegen met getuigen die geen ergerlijk leven leidden, en die als zij het begeerd hadden tot de gemeenschap der kerk zouden kunnen worden toegelaten.[73]

Aan de verplichting tot het stellen van getuigen werd beslist niet algemeen voldaan. Uit Edam vernemen wij in 1613 de klacht, dat kinderen met kinderen bij het doopvont verschijnen.[74] De kerkeraad besloot 'de gemeynte ende alle toehoorders' te vermanen dat niet weer te laten doen, maar nog in 1621 besprak de classis Edam de vraag, 'hoe men weeren sal de abuysen ontrent den doop vallende... dat kinderen met kinderen tot doop comen'.[75] Een tussen die beide jaren gehouden particuliere synode had niet beter weten te doen dan de kwestie naar de nationale synode te verwijzen.[76]

Waar dergelijke gewoonten bestonden, en kinderen als peters of meters optraden, werd vanzelfsprekend de belofte een lege vorm: de genoemde

70 O.c., p. 275.
71 Not. Haarlem, 10 aug. 1608.
72 Not. Purmerend, 7 juli 1620.
73 Not. Amsterdam (Waals), 11 jan. 1587: doopgetuigen mogen niet zijn 'personnes scandaleuses ou qui ne pourroyent eux ranger ni estre admis à la Cène'. Se ranger betekent in zulke gevallen steeds toetreden tot de gemeente.
74 Not. Edam, 3 juli 1613.
75 Acta Edam, 7 juni 1621.
76 Reitsma en Van Veen, II, p. 19 (1618).

Noordhollandse synode constateerde dan ook dat men in sommige dorpen het stellen van de doopvragen achterwege liet. Vermoedelijk durfde men toch de consequentie niet goed aan, de doop te weigeren aan kinderen wier ouders of getuigen de verlangde belofte niet wilden geven. In 1612 deed zich een dergelijk geval voor in de classis Dordrecht. Gevraagd of zij hun kind in de christelijke gereformeerde religie zouden opvoeden, hadden de ouders openlijk met neen geantwoord.[77] Een uitspraak van de classis in dit geval is niet bekend. Maar wel weten wij dat de classis Haarlem in 1620 naar aanleiding van een soortgelijk geval in Oostzaan besloten had dat men de doop niet mocht onthouden aan kinderen wier ouders de doopvragen niet wilden beantwoorden.[78] De uiterste consequentie trok in 1617 de classis Den Briel. Zij sprak uit dat ook 'soodanige kinderen, die ten doope gepresenteert worden sonder getuygen, ende welcke ouderen notoirlijck profaen ende godtloos zijn' gedoopt konden worden - 'na gewoonte', voegde zij er onthullend aan toe. In zulke gevallen moet men in stede van de doop te weigeren liever hopen, 'dat Godt eenighe goede luden sal verwecken, die het debvoir twelc de ouders versuymen, sullen nacomen, ende de kinderen in de kennisse van de christelijcke religie onderwijsen sullen'.[79]

Dat mag toch wel heten: alles dopen wat in het doophuis gedragen wordt, en zou dat alleen gelden voor de classis Den Briel? De kerkeraad van Schoonhoven besloot in 1621 voortaan nog slechts in de middagdiensten te dopen. Hij deelde dat besluit niet aan de gemeente mee, maar volstond met een kennisgeving aan de vroedvrouwen, dat zij 'de kinderkens... tegen die tijt innebrengen omme gedoopt te werden'.[80] Zou men dan ook niet vermoeden, dat het soms ook de vroedvrouwen waren die de kinderen ten doop hielden, buiten aanwezigheid van ouders of getuigen? Verscheidene kerkeraadsnotulenboeken leren ons, dat in elk geval de vaders dikwijls absent waren.[81]

Toch zijn er inderdaad gevallen te citeren, waarin de doop geweigerd is. De predikant van Berkel en Rodenrijs kreeg in 1621 het verzoek van enkele omtrent het dorp verblijf houdende zigeuners, de doop aan hun kinderen te bedienen.[82] Hij wist met de zaak geen raad, en de classis Delft waagde zich evenmin aan een stellige uitspraak, zodat de particuliere synode van Zuid-Holland tenslotte de knoop moest doorhakken. De synode oordeelde, dat zigeuners zelden in staat waren doopbewijzen voor zich zelf over te leggen, en ook ernstige reden gaven tot de verdenking dat

77 Acta Dordrecht, 4-5 sept. 1612.
78 Acta Haarlem, 26 maart 1620.
79 Acta Den Briel (rem.), 26 juni 1617.
80 Not. Schoonhoven, 8 febr. 1621.
81 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 1 febr. 1621; Not. Berkel, 6 dec. 1598; Not. Graft, 4 dec. 1622.
82 Not. Berkel, 28 juni 1621.

hun alle lust ontbrak, ‘om haer kinderen in de godsalicheyt des levens ende suyverheyt der leere op te queecken’. Zij hadden geen ander oogmerk, dan profijt te trekken van de door hen voor de doopsbediening aangezochte getuigen; ja, zagen er niet tegen op hun kroost vier, vijf maal achtereen in verschillende dorpen te laten dopen. Eindconclusie van de synode was dat men het verzoek gerust kon afwijzen, en liever de Staten van Holland vragen zou, ‘dat dit goddelose gespuys uyt het landt mochte gekeert worden’.[83]

Ik denk eigenlijk, dat de vergadering het letterlijk meende, toen zij sprak van goddeloos gespuis. Zigeuners worden in de zeventiende eeuw meestal ‘heidens’ genoemd, en ik zou mij kunnen voorstellen, dat men hen niet tot de christenheid rekende, die als het nieuwe bondsvolk werd beschouwd. Dan hadden zij op de kinderdoop geen recht. De synode van Dordrecht besloot immers ook, dat men in Indië de doop niet zou mogen bedienen aan inheemse kinderen, die in een christelijk huisgezin waren opgenomen, en voor wier opvoeding een lidmaat zich garant stelde: zij behoorden nu eenmaal niet krachtens geboorte tot het bondsvolk.[84] Zij zouden het sacrament pas op volwassen leeftijd na geloofsbelijdenis mogen ontvangen.

Wel tot het bondsvolk behoren alle geboren Nederlanders, ongeacht hun kerkelijke kleur of denominatie. Zo schrijft Caspar Grevinchoven, ‘dat de papisten zijn te vergelijken bij den kinderen Israels in Samaria, dewelk ten tijde Rehabiams... vervallen ende geweken zijn van den huyse Davids’. De Almachtige heeft zijn hand nog niet volkomen van hen afgetrokken, want al is het pausdom als geheel tot kalverendienst vervallen, God houdt ook daar zijn zevenduizend, die de knie voor Baäl niet gebogen hebben.[85] De wettigheid van de katholieke doop werd in de calvinistische kerken ook niet betwist. Is een kind gedoopt in de naam van de Drieënige God, dan is de waarde van het sacrament niet meer afhankelijk van de waardigheid van de bedienaar.[86] Men erkent daarom de katholieke doop,[87] de doop door mennisten[88] of zelfs door geëxcommuniceerden.[89] Slechts in het vuur van de partijstrijd hebben sommige kerken later de inconsequentie begaan de remonstrantse doop onwettig te noemen.[90]

83 Knuttel, Acta, I, p. 19.
84 Olthuis, p. 87.
85 Grevinghovius, p. 223.
86 Calvijn, Institutie, IV.15.16.
87 Zie b.v. Acta Delft, 6 jan. 1614: het herdopen van personen die reeds door katholieke priesters gedoopt zijn, is te veroordelen als wederdoperij.
88 Reitsma en Van Veen, I, p. 216 (1596).
89 Acta Haarlem, 6 juni 1607, over een door Cornelis Wiggerts gedoopt kind. Wel meende de classis dat uiteindelijk de nationale synode over de wettigheid zou moeten beslissen, maar ze was bereid de aldus gedoopte een kerkelijke huwelijksbevestiging toe te staan, wat steeds aan ongedoopten werd geweigerd.
90 Acta Rotterdam, 28 juni 1623: de classis oordeelt, dat kinderen gedoopt in remonstrantse vergaderingen niet wettig gedoopt zijn. Ook Acta Den Briel, 18 juli 1619: de doop van gebannen predikanten is te houden ‘voor nul ende van geender weyrden’.

Hangt de doop niet af van de waardigheid van de bedienaar, dan zou men verwachten dat de bevoegdheid tot dopen niet binnen al te strenge ambtelijke grenzen wordt besloten. Inderdaad veroorloven de gemeenten zich in deze tijd nog wel eens vrijheden, die later onduldbaar zouden zijn geacht. De classis Leiden moest in 1599 twee proponenten berispen, die beide op verzoek kinderen hadden gedoopt; de ene was Josias Heynsius, de andere de in de kerkelijke geschiedenissen niet onvermaarde Festus Hommius.[91] De ouderlingen van Heusden bestonden het in 1589 twee kinderen te laten dopen door de onderschoolmeester, 'wesende allein een bloot lydtmaet der kercken'.[92] De Amsterdamse kerkeraad gaf herhaaldelijk aan ziekentroosters van de O.I.C. per instructie de bevoegdheid onderweg in noodgevallen de doop te bedienen.[93]

In de meeste gevallen kwam de aandrang wel voort uit de oude Roomskatholieke gedachte, dat de sacramenten noodzakelijk zijn tot het heil. Was er geen dominee beschikbaar, dan wilde men liever de doop uit onbevoegde hand ontvangen, dan het ongedoopt verscheiden van zieke zuigelingen te riskeren. Ook de predikanten zelf worden nog dikwijls met deze vrees geconfronteerd, want telkens weer komen er ouders bij hen, die niet durven wachten tot de zondag, en onmiddellijk de doop begeren. Niet ieder had dan zoveel tegenwoordigheid van geest als Bernardus Dwinglo, die eens in zulk een geval op woensdagmorgen ijlings de kerkklok liet luiden om de gemeente op te roepen, en een minuut of wat later op de preekstoel de kleine kudde al stond toe te spreken, zodat hij aansluitend volstrekt reglementair de doop bedienen kon in de vergadering van de gemeente.[94] Adriaen Simons van Charlois wist zo goede raad niet als hij zich geprest zag tot 'ontijdelick doopen, twelck van hem dickwils wert gevordert met groter onstuimicheit der huisluyden'. De classis Rotterdam overhandigde Simons de 'decreten der synoden in desen', die hij dan maar aan lastige vragers moest vertonen.[95]

Doch de aandrang uit de kerken bleef zo sterk, dat de Dordtse synode in 1619 tot een concessie besloot: doop aan huis zou in gevallen van grote nood geoorloofd zijn, mits in tegenwoordigheid van de kerkeraad. Het oude principe van vroegere synoden, geen doop los van de woorddienst in de vergaderde gemeente, werd aldus opgeofferd, maar van harte ging het niet, want de Dordtse broeders bepaalden tegelijk, dat dit nieuwe besluit niet in de gedrukte acta zou worden opgenomen.[96] Zij bereikten daarmee dat de meeste kerken van deze variant onkundig bleven, want het was uitgerekend de classis Dordrecht, die in 1623 aan de particuliere synode de vraag voorlegde, 'of men tot contentement van de swacke, ende met namen die ontrent het pausdom wonen, de syecke kinderen op alle dagen sal

91 Acta Leiden, 16 jan. 1599.
92 Acta Gorinchem, 18 april 1589.
93 Rutgers, Kerkverband, p. 174; Evenhuis, II, p. 319 en 323.
94 Not. Berkel, 3 aug. 1614.
95 Acta Rotterdam, 12 juni 1606.
96 Kuyper, Post-acta, p. 173.

mogen doopen, sonder voorgaende predicatie'.[97] Was het Dordtse oudsynodelid Balthazar Lydius toen vergeten dat dit probleem al in 1619 was opgelost? Dat men buiten Dordrecht de bepaling niet kende, is dan niet zo verwonderlijk. De classis Edam antwoordde in 1623 op een vraag van Zuiderwoude, dat alle doopsbediening buiten de gewone orde verboden was.[98] Te Nieuwkoop voerde de kerkeraad wel in 1620 het dopen op weekdagen in, maar alleen op dinsdag en donderdag, uitsluitend in de kerk, en 'met een voorgaende cleyne predicatie'.[99] Aldus bleef de samenhang tussen woord en sacrament bewaard, al moest Nieuwkoop dan afwijken van de meest gebruikelijke orde, die alle huwelijksbevestigingen en doopsbedieningen in de middagdiensten plaatste.[100]

De doop was niet aan een bepaalde leeftijd verbonden. In Holland werden in het begin van de zeventiende eeuw zeer veel ongedoopten aangetroffen in alle leeftijdsgroepen. De monnik Wouter Jacobsz. woonde in 1578 te Amsterdam de doop van een vierjarig meisje uit Wognum bij, 'welck noch heyden was'. De ouders verzekerden hem, dat er te Wognum zeker honderd ongedoopte kinderen waren, 'overmids dat sij tot gheen priester wisten te coemen ende die calvinister seckte niet toegedaen en waeren'.[101] Veel verandering kwam in deze situatie voorlopig niet. De calvinisten hadden twee grote mededingers, katholieken en doopsgezinden. Bij de eersten was de zielszorg tijdelijk onderbroken, bij de tweeden viel de doop alleen ten deel aan degenen die in rijper jaren bewust voor de kerkelijke gemeenschap van hun ouders kozen. De hervormde kerk klaagde dan ook in 1587, 'dat tegens weinige kinderen, die men tot de Gereformeerde kerken ten doop braght, een ongelooflijk groot getal ongedoopt bleef, of bij Paepen ende anderen gedoopt wierden'.[102] Aldus groeide er een generatie op, die in de kinderjaren vaker niet dan wel de doop had ontvangen. Zekere Symon Gerrytsz. vroeg in 1605 te mogen toetreden tot de gemeente van Monnikendam, maar wist zelf niet te zeggen of hij ooit het sacrament had ontvangen. De kerkeraadsleden antwoordden hem dat hij maar eens navraag moest doen, doch 'dat sij ten aensiene van de gelegentheyt des tijts ende sijnes ouderdoms wel voor seecker houden dat hij ongedoopt is'.[103] Klaarblijkelijk behoorde hij tot een jaargang, die voor

97 Acta Dordrecht, 25-27 april 1623; Knuttel, Acta, I, p. 83.
98 Acta Edam, 16 okt. 1623.
99 Not. Nieuwkoop, 2 febr. 1620.
100 Het motief is 'dat deur de bevestinge der huwelicken voor den middagh ende kinderdoop, waerop de bruylofts- ende doopmalen volgende, de namiddaeghs-predicatiën seer verhindert werden', Acta Den Briel, 23 okt. 1619. Het ging er dus niet om een tijdstip te kiezen dat de feestvierders het beste paste, zoals Evenhuis (II, p. 53) meent.
101 Wouter Jacobsz., II, p. 713.
102 Brandt, I, p. 726.
103 Not. Monnikendam, 13 nov. 1605. Soortgelijke onzekerheid bij Reitsma en Van Veen, I, p. 209 (1595): 'vermoedet niet gedoopt te syn, dewyle syn ouders Doops geweest syn', en Not. Edam, 9 febr. 1623: 'seyt dat sijn moeder verclaerdt heeft, dat een van haer twee soonen gedoopt was, ende niet conde seggen wie van twee'.

een belangrijk deel uit niet gedoopten bestond. In de bestandsjaren was het nog een tamelijk veel voorkomend verschijnsel, dat stervenden in hun laatste uren de doop begeerden, ‘grotelix becommert... alsse zonder doop moeten sterven’.[104]

Een ander motief om de doop te verlangen was de aanstaande echt. De hervormde kerk weigerde alle medewerking aan huwelijksbevestigingen als een van beide partijen ongedoopt was,[105] en zou het liefst gezien hebben dat ook de overheid deze regel had aangehouden.[106] Strikte doorvoering van dit beginsel kon allicht schijnheiligheid in de hand werken bij jonge bruidsparen. Ds. Naeranus van Vlaardingen ontving in de winter van 1608 twee jongelui op bezoek, die verzochten gedoopt te mogen worden. Naeranus was over deze plotselinge vraag enigszins verwonderd, daar hij het tweetal nog nooit in de kerk gezien had. Het bleek hem dan ook spoedig, dat ze van de christelijke religie nagenoeg niets wisten. Wel toonden ze zich zeer volgzaam toen de predikant hun iets van de kerkleer vertelde, ja ze openden zelfs schone vooruitzichten op een vlijtige en regelmatige kerkgang. ‘Dan evenwel’, zo luidt Naeranus' trieste conclusie, ‘als men de saecke nauwer ondertaste, werde bevonden dese genegentheydt tot den doop meest om het aenstaende houwelijc te wesen’. De classis Delft vond met hem, dat de doop aan dit bruidspaar eerst bediend zou kunnen worden, als ‘zij beter geëxerceert mochten wesen in de fundamenten van de christelijcke religie’.[107]

Te gewichtiger was deze vorming, omdat gaandeweg de opvatting veld won, dat volwassendoop gelijk behoorde te staan met de aanneming als lidmaat. Een uitgemaakte zaak was dat echter niet direct, misschien wel omdat tussen kinder- en volwassendoop nog niet een zo duidelijke scheidslijn bestond als later, toen kinderen in de overgangsjaren niet meer gedoopt werden, en moesten wachten tot zij in staat waren voor zich zelf te kiezen. Zo vroeg de kerk van Wormer in 1605 aan de classis Haarlem, hoe zij moest handelen bij de doop van twaalfjarigen.[108] De vergadering antwoordde, dat deze kinderen vóór de doop de twaalf artikelen van buiten zouden moeten leren.[109] De classis hield dus de twaalfjarigen niet meer voor onmondig, want zij verlangde van hen een daad, maar trok niet de uiterste consequentie, die in de verplichting tot communiceren na

104 Not. Haarlem, 20 april 1608; Not. Purmerend, 5 aug. 1619. Men denke ook aan de doopbevoegdheid die soms wel aan ziekentroosters werd gegeven.
105 Reitsma en Van Veen, I, p. 206 (1595). Het ongedoopt zijn was hier van doorslag gevende betekenis, niet de algemene levenswandel. Gedoopten werden in het huwelijk bevestigd, ook als het ‘reuckeloose ende woeste menschen’ waren, Acta Haarlem, 13 mei 1609.
106 Reitsma en Van Veen, I, p. 233 (1596).
107 Acta Delft, 14 april 1608.
108 Tot die leeftijd hielden de ouders nog hun kinderen ten doop, die als onmondig beschouwd werden, Kuyper, Post-acta, p. 160.
109 Acta Haarlem, 24 okt. 1605.

de doop zou hebben gelegen. Het werd dan wel enigszins moeilijk de grens te bepalen. Hem nam in 1613 de zestienjarige Griet Fopsdr. aan, op de belofte dat zij over enige tijd ook tot de avondmaalsgemeenschap zou toetreden.[110] Haarlem weigerde in 1622 de doop aan een meisje van diezelfde leeftijd, omdat zij voor de communie nog te jong geacht werd - misschien omdat zij 'seer cleyn van gewas als een kint'[111] geweest is? Maar ook ten aanzien van volgroeide personen is er tweeërlei beleid. Edam doopte niemand meer boven vijftien jaar, als hij of zij geen belijdenis des geloofs aflegde.[112] Het naburige Monnikendam evenwel was bereid de doop ook te bedienen aan volwassenen die geen positieve belofte deden van te zullen gaan communiceren.[113] Wel krijgen wij de indruk dat de meeste kerken toch het gebruik van Edam volgden,[114] dat in Noord-Holland trouwens reeds in 1595 door de particuliere synode was voorgeschreven en ter Dordtse synode algemeen werd ingevoerd.[115] Toen had men tenminste een vaste regel in handen, al heeft die de kerken niet altijd voor formalistische interpretaties kunnen behoeden.[116]

Waar de volwassendoop als belijdenis werd opgevat, mocht men hem anders dan de kinderdoop metterdaad verstaan als een inlijving bij de gemeente. Vrij dikwijls echter blijken dopelingen de gemeenschapsband toch niet zo sterk te voelen, en geven zij er de voorkeur aan het sacrament elders te ontvangen,[117] ook wanneer zij zich door 'ernstigen kerckgang ende tuchtigen wandel' hebben onderscheiden.[118] De kerkeraden wijzen zo iemand er wel eens op, 'dat hij hem niet behoort te schamen',[119] maar staan de betrokkene toch altijd zijn verzoek toe, mits de doop in het midden van een gemeente, en niet particulier bediend wordt.[120]

De hoge frequentie van de volwassendoop geeft ons een aanwijzing, dat de hervormde kerk in deze jaren op de doopsgezinden waarschijnlijk wel

110 Not. Hem, 4 april 1613. Een dergelijk geval Not. Alkmaar, 25 juli 1605.
111 Not. Haarlem, 5 april 1622. Men volgde deze gedragslijn sedert 28 okt. 1621 (not. i.d.).
112 Not. Edam, 4 juni 1595.
113 Not. Monnikendam, 25 juli 1610 en 25 jan. 1615.
114 Zie b.v. Not. Zwartewaal, 3 april 1611; Not. Purmerend, 31 mei, 1612; Not. Uitgeest, lijst van 'bejaerde mann- ende vrowspersoonen in de gemeinte ende kercke tot Wtgeest gedoopt', vanaf 1626; Acta Den Briel, 13 juni 1609.
115 Kuyper, Post-acta, p. 160. In de Waalse kerken sinds 1588 meisjes vanaf 16, jongens vanaf 18, Livre synodal, p. 132.
116 De classis Edam wist geen raad met de vraag of men ook volwassen zwakzinnigen mocht dopen, Acta Edam, 20 sept. 1621 en 31 juli 1623.
117 B.v. Not. Monnikendam, 16 april 1600; Not. Edam, 14 juli 1613; Not. Charlois, 1 nov. 1623.
118 Not. Edam, 27 nov. 1596.
119 Not. Purmerend, 18 mei 1623; Not. Alkmaar, 13 juni 1622.
120 De contra-remonstrantse classis Alkmaar wees doop in de consistorie af, Acta, 23 april 1615. De classis Edam stond wel beantwoording van de doopvragen voor de kerkeraad toe, Acta, 19 april 1621.

enige winst heeft behaald, of tenminste lidmaten heeft aangeworven uit de kring van hen die door afstamming en milieu eigenlijk eerder voor de broederschap in aanmerking zouden zijn gekomen. Verrassend is dat natuurlijk niet. Naast hervormden, doopsgezinden, katholieken, moeten er bij de aanvang van de zeventiende eeuw nog velen geweest zijn die nog geen vaste kerkelijke bindingen hadden, en in beginsel voor alle drie de genoemde kerkgenootschappen even gemakkelijk of zo men wil even moeilijk bereikbaar waren.

De methoden van benadering verschilden voor de genoemde drie niet onaanzienlijk. De kracht van de hervormde kerk lag vooral in haar publieke karakter, haar aanwezigheid midden in het dorp. Zij slechts stond in het volle licht van openbaarheid, en werd door de overheid als de nationale kerk erkend. Zij alleen was bij doop, huwelijk en begrafenis dienstverlenend orgaan voor alle ingezetenen. Zij ook was uitsluitend bevoegd tot geestelijke verzorging van soldaten, matrozen en gevangenen in naam van de christelijke overheid. Zij ten slotte wist als enig kerkgenootschap haar belang tot staatsbelang verheven: daar de gereformeerden zich voor de vrijheid en welstand van het vaderland altijd het ijverigst hebben betoond, zegt Van Meteren, ‘hebben de landen op die meest haer fondament ghemaeckt’. Identificatie was het echter niet; andere kerken, zo vervolgt hij, behoefden niets te vrezen als zij maar eerbied toonden voor het gezag. De secten mocht men niet bestrijden met dwang, veel juister was het hen ‘mette predicatie van de ghereformeerde religie te dempen’, en hen voor zich te winnen met broederlijke liefde. Daartoe ook oefenden de gereformeerden in hun gemeenten de kerkelijke tucht, opdat zij niemand aanstoot zouden geven.[121]

Zeker een interessante visie op de wervende vermogens van de hervormde kerk! Prediking, naastenliefde en kerkelijke tucht zouden noodzakelijk en genoegzaam zijn om de reformatie overal ingang te doen vinden. Dat wat de hervormde kerk te bieden had wordt hier zo positief beoordeeld, dat het op zich zelf zonder hulp van uitwendige middelen krachtig genoeg moest zijn om een totale zege te bewerkstelligen. Met recht? In deze eeuw benaderde Rogier de vraagstukken wel geheel anders, toen hij telkens weer stelde dat de protestantisering slechts goede resultaten kon bereiken waar de plaatselijke katholieke kerk door bederf was aangetast, waar de overheid voor krachtige steun zorgde, en waar de katholieke zielszorg lange tijd onderbroken was geweest.[122]

Rogiers beschouwing is zeker van eenzijdigheid niet vrij te pleiten. Was de doorwerking van de reformatie dan werkelijk uitsluitend afhankelijk van voorwaarden, die buiten haarzelf lagen? Had het protestantisme geen eigen kracht, die het in staat stelde zich ook met een gezond katholicisme

121 Van Meteren, 16e boek, f. 70 vo.
122 Rogier, I, p. 443.

te meten? Had het slechts de betekenis van een kerkelijk ziekteverschijnsel? Men krijgt bij Rogier bijna de indruk dat de mens beschouwd wordt als van nature katholiek, zodat zijn overgang naar het protestantisme steeds een bijzondere verklaring nodig heeft. Van Meterens zienswijze kan daarom nog altijd gelden als een nuttige corectie bij voorbaat.

Maar natuurlijk maakt ook Van Meteren het zich wat gemakkelijk, als hij meent te kunnen zeggen dat de Hollanders afkerig waren van iedere vorm van gewetensdwang. Hoe mild ook de overheid mocht zijn bij de toepassing, het feit liet zich niet wegredeneren dat de katholieke godsdienst bij plakkaat verboden was. Ze zou dat ook onder het bestand blijven, toen de katholieken eerst hadden kunnen hopen dat misschien de politieke noodzaak voor een verbod vervallen was.[123] Het was bovendien geen zaak die alleen lag tussen de magistraten en hun katholieke onderdanen: regeringsmaatregelen tegen de andere kerkgenootschappen in het algemeen en tegen de Rooms-katholieken in het bijzonder stonden wel degelijk menigmaal op de agenda's van classes en synoden. Vrij dikwijls gaat een concrete maatregel terug op een kerkelijke aanklacht. Om slechts enkele grepen te doen: het was de classis Den Haag, die de aandacht van de regering vestigde op de toeloop van Hollandse katholieken, als ten huize van de prins van Portugal of de ambassadeur van Venetië de mis gelezen werd.[124] De Staten van Holland deden toen allen die de ambassade verlieten aanhouden om zich met een eed te zuiveren van de verdenking dat zij de mis hadden gehoord. Wie weigerde te zweren werd bestraft, ‘beginnende van de notabelste eerst’.[125] Het was de classis Edam, die in de Beemster een Jezuïet signaleerde, gezind om in dat pas gewonnen land ‘het papistische of Jesuytische oncruyt’ te zaaien.[126] En ook hier kwam toen de overheid op verzoek van de kerk in het geweer: het Hof van Holland lastte de plaatselijke magistraten de boosdoener uit hun jurisdictie te verjagen.[127] In datzelfde jaar ten slotte, 1621, gaven de Gecommitteerde Raden van Holland orders aan de drost van Heusden, beter toezicht te houden dat geen ‘openbare papisten, libertijnen ende bespotters van de ware gereformeerde religie’ zich in de dorpsregering indrongen. Ook daar waren het ‘de kerckendienaeren in den quartiere van Heusden’ geweest, die op de misstanden de aandacht hadden gevestigd.[128]

Deze voorbeelden, die gemakkelijk te vermeerderen zouden zijn, bewijzen wel dat de hervormde kerk niet afkerig was van overheidssteun. Zij was zich er heel goed van bewust, dat reeds de eenvoudige aanwezigheid van katholieke zielszorgers haar eigen gemeenten afbreuk deed. Kon men

123 Bijlage IX.
124 Acta Den Haag, 4 dec. 1623.
125 Res. Holland, 1624, p. 146.
126 Acta Edam, 7 juni 1621.
127 A.R.A., Hof 387, f. 102.
128 A.R.A., Holland 1384, f. 45.

slechts de priesters uit het land houden, meende de dominee van Limmen, dan zouden wel ‘diegeene die wat moderaet sijn, ten gehoor van Godes H. woort... connen gebracht worden, gemerct sommige van dien, soo wanneer sijluyden van den predicant tot dien eynde aengesproocken werden, selver seggen: waer 't dat die papen aldaer niet en waren, dat sijluyden wel ter kercken souden comen’.[129]

Gold dat van de papen, van de vermaners zou het niet minder waar zijn. Menno's volgelingen echter vormden een getolereerde gezindte, en de classes of synoden hebben ook nooit beproefd de overheid te verleiden tot een vergaderverbod.[130] Russius van Ouddorp liep een classicale berisping op, omdat hij op de preekstoel gezegd zou hebben: ‘men behoorde tegen de mennonisten niet te disputeren met monde of geschrifte, maer met galgen ende stroppen’.[131] Ook de classis Edam verkoos liever tegen de doopsgezinden niets te ondernemen, dan ‘de lasteringe over de predicanten, die doch als inquisiteurs gescholden worden, te vermeerderen’.[132]

Maar zolang het niet ging om een verbod van eredienst, wilden de kerken nogal eens op onregelmatigheden wijzen. Op verzoek van de classis Edam met haar vele Waterlandse doopsgezinden besloot bij voorbeeld de synode van Noord-Holland aan de Staten een verbod te vragen tegen schoolboekjes, ‘die men bevindt van de wederdooperen ende andere secten int licht gebracht ende der juecht geleert te werden’.[133] Onder zulke censuur behoorden ook, zo meende de Haarlemse kerkeraad, doopsgezinde bijbeluitgaven te vallen, die door onjuiste vertaling ‘de rechte leere van de persoon ende menschweerdinghe onsen Salichmakers Jesu Christi’ verduisterden en vervalsten.[134] Voorts zag men in hervormde kringen geen verschil tussen de doopsgezinde echtmijding - een kerkelijke straf - en de daadwerkelijke echtscheiding,[135] en meende daarom dat het wel op de weg van de overheid zou liggen te verhoeden dat op deze wijze ‘confusie ende tweedracht in familien ende policyen’ zou ontstaan.[136] In het vlak van de burgerlijke gehoorzaamheid lag het ook, althans volgens de classis Dordrecht, wanneer doopsgezinden voor het gerecht in plaats van de eed af te leggen, getuigenis gaven op hun mannenwaarheid. Was dat geen eed, dan drukte deze bekrachtiging niet meer uit dan het getuigenis zelf. Was

129 A.R.A., Hof 387, f. 191, het Hof aan de baljuw van Kennemerland, 1 juni 1624.
130 Al geven ze wel eens blijk van bezorgdheid en ongenoegen, b.v. Reitsma en Van Veen, I, p. 426 (classis Hoorn, 1608) of Not. Haarlem, 26 juli 1620.
131 Acta Den Briel, 26 nov. 1622.
132 Acta Edam, 19 mei 1608.
133 Reitsma en Van Veen, I, p. 213.
134 Not. Haarlem, 5 maart 1624. De regering vaardigde ook een verbod uit, A.R.A., Holland 1384, f. 360 vo.
135 Wessel, p. 346.
136 Reitsma en Van Veen, I, p. 210.

het er wel een, dan zwoeren ze bij zichzelf, ‘ende sulx is niet alleen eenen valschen eedt, maer oock affgoederie’.[137]

In al deze kritiek hetzij op Rome, hetzij op Menno, is meer aan de hand dan onderlinge jalouzie van concurrerende kerkgenootschappen. Mag men heden ten dage achter Calvijns naam het woordje oecumenicus geïntroduceerd hebben, de Nederlandse hervormden waren toch echte zonen van Calvijn, als zij rooms katholieken en doopsgezinden niet beschouwden als gesprekspartners uit een andere kerk, maar als tegenstanders uit een verderfelijke secte. De ook toen reeds gehoorde klachten over kerkelijke verdeeldheid wees men zonder meer terug, als de waarheidsvraag niet primair gesteld was. ‘Soo yemant van nu voortaen sick meer beclagen wilde van de verscheydenheyt van der menschen voor-geven ende gevoelen, ofte van de menichfuldige twisten ende oneenicheden in den geloove, ende daerentusschen evenwel weygerde sick desen gewissen proefsteen ende onvervalschte goutwage (de bijbel) met allen vlijt ende neersticheyt int werck te stellen, die soude ontwijfelick daermede niet alleenlijck eene schendige ende onverdragelijcke ondanckbaerheyt tegen Godt, maer ooc eene Duvelsche verstocktheyt zijns herten ontdecken’.[138] Naar deze gedachtengang - Marnix van Sint Aldegonde is aan het woord - is de waarheid niet verborgen of ingewikkeld, doch voor ieder die wil uit de schriften te ontdekken. Marnix sluit zich daarmee geheel aan bij de Nederlandse geloofsbelijdenis, die in artikel 29 het verschil tussen ware en valse kerk eenvoudig noemt: ‘deze twee kerken zijn lichtelijk te kennen en van malkanderen te onderscheiden’.

Ja, hoe zou het ook anders kunnen? De kerk was het ene lichaam van Christus, en moest daarom noodzakelijkerwijs een en ondeelbaar zijn. Zij kon niet tegelijk worden aangetroffen in gemeenten van verschillende gezindte. De Haagse remonstranten klaagden in 1617 over hun contra-remonstrantse broeders, dat die door hun gescheiden kerkgang zich hadden ‘affgesondert van het lichaem der gemeente Christi alhier’.[139] Wanneer leden van de hervormde kerk, remonstranten nog wel, zo sterke uitspraken doen over geloofsgenoten die kort te voren nog met hen aan de avondmaalstafel zaten, wat moest dan wel de afstand zijn tot doopsgezinden of katholieken? Als Grevinchoven in zijn fundamentboek nader ingaat op de vraag waarom er eigenlijk secten zijn, ziet hij voor deze groeperingen in het geheel geen positieve taak ten opzichte van hun eigen aanhang. Secten bestaan voor Grevinchoven om der wille van de ware kerk. God zendt valse profeten om de mensen op de proef te stellen, en onder zijn volk de oprechten te onderscheiden. Secten zijn daarom openbaring van zijn rechtvaardig oordeel: hun die de liefde der waarheid niet hebben aangeno-

137 Acta Dordrecht, 28-29 juli 1622.
138 Marnix, II, p. 4.
139 A.R.A., Hof 5225, rekest aan Maurits.

men (2 Thess. 2: 10) zendt God een geest van dwaling, opdat zij de leugen geloven.[140]

In deze visie staan de kerken scherp tegenover elkaar. De ware gelovigen alleen houden het met Gods koninkrijk, en moeten vurig strijden voor en met hun Heer: 'il est necessaire que tous d'un commun accord, tant hommes que femmes, soustiennent sa querelle'.[141] Toch kunnen wij bij Grevinchoven ook de redenen bespeuren waarom de hervormde kerk, die weliswaar beteugelende maatregelen tegen de andere kerkgenootschappen aanprijst, en daarin met name tegenover de katholieken soms ook zeer ver gaat, toch blijft staan voor de uiterste consequenties. Ze bepleit niet de terechtstelling van ketters, die in deze zelfde tijd in Spanje of in Engeland nog wel werd voltrokken. De secte komt over de mensen als een oordeel, en is een werktuig in Gods straffende hand. De kerk kan daarom in laatste instantie de secte aan God overlaten. Die buiten zijn oordeelt God, en voor dezulken is de kerk niet. De kerk als gemeenschap der heiligen is een besloten kring. Elk moet zich schuldig weten, zegt de Heidelberger catechismus, zijn gaven aan te wenden 'ten nutte en ter zaligheid der andere lidmaten',[142] of, naar de Nederlandse geloofsbelijdenis, te dienen 'de opbouwing der broederen, naar de gaven, die hun God verleend heeft'.[143] De broeders, de lidmaten - kerkleden zijn er voor elkaar, niet voor de anderen. Philips de Bree, in 1615 voor de kerkeraad van Voorschoten geroepen, weigerde zijn spijt te betuigen over een vechtpartij die hij met een Rijnsburger kastelein heeft gehad: de man was toch immers geen lidmaat geweest![144] Daar is het isolement van de gemeente tot caricatuur geworden, maar de trekken zijn aan het echte portret nog wel verwant. Missionair is deze kerk zeker niet. De Dordtse leerregels zullen in 1619 wel uitspreken dat het evangelie 'zonder onderscheid moet verkondigd en voorgesteld worden, met bevel van bekering en geloof', doch dat geldt dan alleen voor 'alle volken en mensen, tot welke God naar zijn welbehagen zijn evangelie zendt'.[145] Daarmee wordt zeer beslist een beperking bedoeld. Cornelius Geesteranus, die zich in 1617 voor de classis Gorinchem wilde zuiveren van de blaam remonstrant te zijn, antwoordde op de vraag of naar zijn gevoelen Christus voor alle mensen gestorven was: 'neen, ende dat sulcx blijckt overmits Hij niet allen 't evangelium laet prediken, twelcke Hij andersins doen moeste'.[146] Christus moest het doen, de hervormde kerk kon rustig afwachten.

Men leide hieruit overigens niet af, dat de calvinistische verkiezingsleer

140 Grevinghovius, p. 389.
141 Calvijn bij Bohatec, p. 371.
142 Heidelberger catechismus, antwoord 55.
143 Nederlandse geloofsbelijdenis, art. 28.
144 Not. Voorschoten, 1615 (s.d.).
145 Dordtse leerregels, II.V.
146 Acta Gorinchem, 21 nov. 1617.

de oorzaak was van het ontbreken van missionaire ijver. Immers ook de remonstranten erkenden de verkiezing van volkeren. Zij verschilden met de calvinisten slechts hierin dat de grond van de verkiezing voor hen niet lag in het welbehagen Gods, maar in de waardigheid om te ontvangen.[147] De heidense volken waren het evangelie onwaardig, en gingen verloren door eigen schuld. Voor de enkelingen die zich beter gedroegen behoefde men geen zending te drijven, want die konden wel zalig worden als zij het weinige dat hun geschonken was maar recht gebruikten.[148] Blijkbaar heeft overal de zendingsdrift zo zeer ontbroken, dat men langs alle wegen tot dezelfde conclusies kwam. Voor de situatie in Holland golden natuurlijk enigszins andere maatstaven, omdat het Hollandse volk wel het evangelie ontvangen had. Daarom moest men het ook in alle steden en dorpen prediken, zodat ieder de boodschap kon horen. Maar van individuele benadering zag men af, wel ten naaste bij uit dezelfde motieven die het zendingsbesef zo verzwakten.

De katholieke kerk verschilde hierin zeer duidelijk met de hervormde. De buitenstaanders zijn zeker in Europa voor haar geen verworpenen, maar afvalligen. Zij zijn wel van de kerk vervreemd, maar behoren thuis in haar schoot, en moeten daarom weer terug gebracht worden in de gemeenschap der kerk. De afstand was ook zo groot niet, want iedere ketter stamde zo al niet van een katholieke vader, dan toch van een katholieke grootvader af. Bijna elke protestant had de tradities van zijn geslacht tegen zich, en zou met beschaamde kaken staan als zijn vaderen uit hun graven opstonden. ‘Ick en weet niet wat wy doen souden’, laat de Jezuït Scribani de Hollandse calvinist zeggen, ‘quamen onse voorouders te verrijsen, niet willende van haer ingeboren geloove wijcken’.[149]

Was het te kras uitgedrukt, na eeuwen van katholicisme dat geloof ingeboren te noemen? Wie mijn hart opensnijdt, zei de Leidse burgemeester Jan Jansz. Baersdorp in 1587, die zal daar een dubbelovergehaalde katholiek vinden, hoe dikwijls ik ook ter kerke ga.[150] In Baersdorp laat zich dat begrijpen, daar hij een man van de eerste generatie was. Maar bij volgende geslachten is de Roomse bekoring beslist nog niet geweken.[151]

147 Daartegen wordt stelling genomen in de Dordtse leerregels, I, verwerping der dwalingen IX, en III/IV, VII. Cf. G.B. Rotterdam 305, verhoor van Arn. Geesteranus, diens antwoord op de vraag waarom God niet aan alle volken het evangelie zendt: ‘ick zeyde, dat Godt het evangelium niet toezondt, omdat zij de redenen des verstandts niet wel gebruikende, haer des onwaerdig droegen’.

148 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus: Vezekius leert dat de goede heiden zalig kan worden met wat hij heeft, want wie heeft, die zal gegeven worden. Geesteranus (G.B. Rotterdam 305) zegt dat zij wel zonder openbaring niet verder kunnen komen, maar God wil hun die het licht der natuur recht gebruiken meer genade geven. Soortgelijke remonstrantse voorstellingen ook in de Dordtse leerregels, III/IV, verwerping der dwalingen V.

149 Scribani, p. 166.

150 Bor, III, 23e boek, f. 67.

151 Zie ook bijlage XVII.

De Dordtse regentenzoon Cornelis van Beveren, die in 1612 een studiereis door Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden maakte, heeft in een journaal zijn wetenswaardigste belevenissen opgetekend. Van kerkgang bij de Hugenoten in La Rochelle of Charenton meldt hij niets, maar wel gaat hij in Antwerpen de gevierde pater Gouda beluisteren, en woont hij in Angers de mis bij omdat hij wel eens een echte bisschop wil zien.[152] Dikwijls rapporteert hij bezoeken aan Jezuïetencolleges,[153] en zijn belangstelling voor reliquieën lijkt onuitputtelijk. Men zou hem voor een katholiek houden, als hij niet bij de beschrijving van de wonderbare herkomst of buitengewone eigenschappen van heilige voorwerpen steeds een braaf protestants en plichtmatig 'soo men seyde' placht toe te voegen.[154]

Bij sommigen hield dit coquetteren met Rome de belangstelling levend, bij anderen kweekte een zekere mate van religieus indifferentisme althans geen vurige protestantse belijders. 'Ende de religie, wat leyt daeraen of die Paeps is of Geus, of van beyts is, als elck een mach doen so hijt verstaet?'[155] De paap moet toch ook leven, zei een man in de classis Dordrecht, toen zijn kerkeraad hem verweet dat hij had 'geoffert... in de papenkercke'.[156] Op het kritieke moment kon deze onverschillige verdraagzaamheid weer omslaan in katholicisme. Olivier van Noort moest bij zijn reis om de wereld dertien mannen op de Philippijnen als gevangenen in handen van de Spanjaarden achterlaten. Slechts een, de Nijmeegse burgemeesterszoon Biesman, weigerde zijn geloof af te zweren, en werd als ketter ter dood gebracht. De overige twaalf traden tot de katholieke kerk toe, en werden toen 'met rozekransen om den hals, geleid naar de plaats der executie, in groote vreugde des gemoeds, omdat zij hunne zonden door den dood konden boeten'.[157] Hun leven hadden zij dus met afzwering niet kunnen kopen, maar desondanks verkozen zij toch als katholieken te sterven.

Toen dus de katholieke kerk haar zielszorg in Holland weer hervatte, bleef weliswaar het aantal priesters voorlopig nog sterk achter bij het getal predikanten,[158] maar het katholicisme vond toch een zeer behoorlijke weerklank.[159] Vooral in het noordelijk deel van de provincie - Kennemerland, Waterland, de Streek - beheerste Rome het godsdienstig le-

152 Archief van het genootschap de Nederlandse Leeuw, Notulen van Cornelis van Beveren, p. 42 vo en 58 vo.
153 B.v.p. 66 en 69 vo.
154 B.v.p. 43 vo, 45 vo, 50 vo, 58 vo.
155 Zo vraagt in pamflet Knuttel 1450 een boer, die overigens van zijn opmerking weinig plezier beleeft.
156 Acta Dordrecht, 5-7 nov. 1619.
157 IJzerman, I, p. 251.
158 In het begin van de zeventiende eeuw waren er in Holland en Utrecht ongeveer 70 priesters, Rogier, II, p. 38. De andere provincies waren veel royaler bedeeld, want Van Hoeck, p. 38, noemt als totaal voor de zeven gewesten ongeveer 700.
159 Zie ook boven, hoofdstuk VI.

ven.[160] Zelfs de overheid die de plakkaten moest uitvoeren, bleek veelal juist een steunpilaar van de oude kerk. Niet alleen zijn er veel magistraten, die 'met de papisten over hare afgodische vergaderingen composeren',[161] het is ook op het platteland bepaald geen uitzondering dat de dorpsoverheden zelf katholiek zijn.[162] Zij laten hun voorkeuren soms krachtig blijken. Te Waasbeek blijkt in 1622 'aengaende de groote stouticheyt, die bij de papisten aldaer wert gepleecht... dat den geweesen officier ende gelicentiëerde heemraeden daervan sijn de meeste directeurs'.[163] Te Hoogwoud staakt de kersvers gekozen baljuw in 1614 wel zijn bezoek aan de katholieke vergaderingen, maar legt dan natuurlijk zijn vrouw en vrienden geen enkele moeilijkheid in de weg.[164] Te Hillegersberg krijgt ds. Bontebal in 1617 zo de schrik 'van een nieuwe paepsche secretaris, aldaer beroepen', dat hij ijlings ontslag vraagt en zijn biezen pakt naar Herwaarden.[165]

De voortgang van het katholicisme hier te schetsen, zou buiten ons bestek vallen. Het is genoeg hier te constateren dat de katholieke kerk in deze dagen voor de hervormde een volwaardige mededingster was, steeds in de weer verloren terrein of braak liggend land voor zich te veroveren. 'Wy worden gewaer', zal ds. Udemans in 1640 schrijven, 'dat de menschen meer ende meer beginnen den Heere te verlaten, ende een walghe te krijghen van syn H. Woordt, ende suyveren Gods-dienst, ende datse wederom beginnen te hellen naer den Paepschen Baal, ende Astaroth'.[166] Een optimist is Udemans nooit geweest, want dat ook de hervormde kerk tijdens zijn leven gegroeid is, hebben we reeds gezien. Maar wel houden deze woorden de bevestiging in van het feit, dat in de strijd om de massa tussen de kerken in, de katholieken zich geducht konden laten gelden.

Bij de doopsgezinden daarentegen is de groei niet sterk genoeg geweest om de achteruitgang te compenseren, zoals de frequentie van de volwassendoop in de hervormde kerk ook bevestigt. Doopsgezinden hadden reeds met Rome gebroken. Voor hen was het niet zo'n grote stap meer naar de hervormde kerk, toen de reformatie hier eenmaal die weg gekozen had. Vanaf dat ogenblik begon de aanhang van de broederschap terug te lopen. Hun vroegere sterkten gingen over in handen van de calvinis-

160 W.P.C. Knuttel, Katholieken, p. 8; Scholtens, p. 172; Cornelissen, I, p. 24; Noordeloos, p. 7.
161 Acta Dordrecht, 1-3 juli 1625; cf. Acta Den Haag, 12 sept. 1618.
162 De Hollandse synoden zeiden in 1622 zelfs dat zulks regel was, Brandt, IV, p. 787. Maar toen wilden ze ook bij de Staten betogen dat de plaatselijke overheden geen recht van approbatie behoorden te krijgen over de electie van kerkeraadsleden. Katholieke magistraten mocht men een dergelijke taak niet toevertrouwen.
163 A.R.A., Holland 1384, f. 98.
164 A.R.A., Hof 386, f. 9.
165 Not. Hillegersberg, p. 32 vo (1617).
166 Udemans, Roer, p. 71.

ten.[167] Zij ontbeerden steun van de overheid, terwijl ook het verregaande individualisme nadelig voor hen was, dat hun strijdbare verdeeldheid spreekwoordelijk maakte, en een aanfluiting eigenlijk ook was voor een gemeenschap die de weerloosheid beleed.[168] Maar alle aantrekkingskracht had deze groep nog niet verloren. 'Aequi justique tenaces sunt' zegt Van Buchell over de doperse Waterlanders, 'quorum verba plus ponderis quam aliorum habere dicuntur juramenta'.[169] Grevinchoven bedoelt ongeveer hetzelfde, al drukt hij zich onvriendelijker uit, als hij de doopsgezinden altijd bezig ziet 'hare eygene heyligeyt ende goede wercken den menschen te recommanderen en aan te prijsen, om de eenvoudige herten te verleyden tot haar liever secten'.[170] Klaarblijkelijk zijn de doopsgezinden er in geslaagd ondanks het beuzelachtig en schismatiek gekibbel in eigen kring zich toch naar buiten toe de reputatie te verschaffen van een genootschap waar broederlijke liefde en stipte wandel het levensklimaat bepaalden. Neeltgen Cornelis te Monnikendam, die zich in 1615 bij de doopsgezinden voegde, wist geen enkele reden voor haar overgang aan te voeren 'dan alleen dat de persoonen bij dewelcke sij nu ging veel beeter scheenen te weesen ende godtsaliger, dan die in de kercke waren'.[171] Ds. Bartholdi maakte zich daar wel wat gemakkelijk van af, toen hij dit 'blauwe uytvluchten' noemde.[172]

Hoe een en ander nu in de praktijk de verhoudingen tussen de kerkgenootschappen heeft beïnvloed, kunnen wij het beste aan het grensverkeer observeren. Ook toen reeds werd dat verkeer in de eerste plaats onderhouden door degenen die zich een huwelijkspartner kozen buiten de kring van hun eigen kerkgenoten. Waarom, zo vraagt het trouwlustige meisje Rosette in Cats' Houwelick, zou men zijn levenslot niet mogen verbinden met dat van iemand die niet tot dezelfde kerk behoort, als men toch in staat en maatschappij met elkaar samenleeft?

> Ick sie, men woont hier onder een,
> Men heeft er vrees en hoop gemeen,
> Men geeft gewilligh alle dagh,
> Al wat ter oorlogh dienen magh.
> Ick achte, dat het echte bedt
> Hier immers niet en dient belet.[173]

167 Zie voor de verschuiving ten gunste van de hervormden b.v. Vos, p. 94 en Edema van der Tuuk, p. 47.

168 Vandaar wellicht de schamperheid waarmee soms in pamfletten over weerloosheid wordt gesproken, zie Pamflet Knuttel 1599: 'die syn conscientie niet en vermach tzweert te voeren, om wijff, kinderen, en hun Vaderlandt te beschermen (twelc nochtans de onredelijcke Dyeren doen) die blyve te huys; ende sullen even liefgheacht worden'. Ook Pamflet Knuttel 2698: 'Wangt ick ken se wel, die willen niet hebben op heur schepen ienich grof schut/ Maer der legghen wel moskets in de stuermans hut'.

169 Van Buchell, p. 310.

170 Grevinghovius, p. 348.

171 Not. Monnikendam, 8 maart 1615.

172 Alsv., 31 jan. 1616.

173 Cats, p. 165 (Houwelick, Vrijster).

De Rosettes van deze wereld vonden hier echter niet alleen Jacob Cats tegenover zich, maar ook alle bestaande kerkgenootschappen, en tot op zekere hoogte zelfs de staat. Trouwbeloften verloren namelijk hun kracht, indien staande de verloving een van het tweetal afviel 'tot de paperye, of eenige andere by ons getolereerde religie'.[174] Maar meestal lagen de zaken natuurlijk anders, hadden beide partijen reeds bij de eerste kennismaking hun eigen standpunt, en lag het bezwaar in de mogelijkheid, dat afval tot paperij uit het huwelijk vanzelf zou volgen. Vooral de katholieke mannen, zo klaagde de Haarlemse classis in 1621, namen tegenover hun hervormde echtgenoten een zeer onverdraagzame houding aan. Zij dwongen hun vrouwen de kerkgang te staken, van de avondmaalsviering weg te blijven, hun kinderen op te voeden in de pauselijke leer, en de dominees huis en hof te ontzeggen.[175] Geurt Willems te Assendelft begon in 1617 de omgang 'met een seer papist persoon'. Te vergeefs wees de kerkeraad haar op de consequenties, die inderdaad niet op zich lieten wachten: een jaar later bevond men dat zij van haar man niet meer naar de kerk mocht, schoon zij zelf wel zou willen. Zij bleek echter nog wel zo protestants te zijn, dat zij 'noch noyt de papen gehoort hadde' - gehoord, zei ze, want een kerkdienst was voor haar nog altijd het horen van een preek. In dit huishouden bleef enkele jaren lang de status quo gehandhaafd. Nog in 1621 mocht Geurt Willems in de hervormde, en wilde zij in de katholieke kerk niet komen.[176] Normaler zullen de gevallen natuurlijk geweest zijn, waar de standvastigheid minder groot blijkt, en of wel de hervormde 'hem geheel van den avontmael onthoudet, oick weynig meer tot het gehoor komt',[177] of juist, als hij uit ander hout gesneden is, 'met alle neersticheyt sijn huysvrouwe wt het pausdom tot de kercke brengende' is.[178]

Wie van beide aan het kortste eind zou trekken was niet te voorspellen. In de kerkeraadsnotulen is het vaker de vrouw die blijkt af te blijven van het avondmaal, 'wt vreese van haeren man'[179] - waar soms zelfs de baljuw aan te pas moet komen[180] - om maar te zwijgen van Maertgen Roocken in Zevenhuizen die zich op vastenavond met dansen en ganzen trekken had vermaakt, 'maer seyde dat sij het niet conde beteren, vermits

174 Cos, p. 102.
175 Not. Haarlem, 20 juli 1621.
176 Not. Assendelft, 14 jan. 1617, 24 jan. 1618, 11 april 1621.
177 Acta Leiden, 7 maart 1597 (Noordwijk).
178 Not. Haarlem, 26 maart 1617. Zie ook aldaar 24 juni 1625: Janneken Matthijs belijdt schuld over haar huwelijk met een katholiek. 'Waerop nae voorgaende bestraffinge haerder daet is geresolveert, dat deselve op haer leedtwesen ende ten eynde haer man die nu te kercken begint te comen, niet voor 't hooft gestoten werde, sonder voorgaende voorstellinge ten avontmael sal toegelaten werden'.
179 Acta Delft, 5 juli 1610 (Zoetermeer). Ook Not. De Lier, 8 okt. 1595; Not. Hillegersberg, p. 46 (1621); Not. Haarlem, 10 juli en 28 aug. 1611.
180 Acta Edam, 3 april 1617 (Broek in Waterland).

haer man'.[181] Doch bij de zelfbewuste Hollandse vrouwen zal het omgekeerde toch niet zo zeldzaam zijn geweest. De ons reeds gebleken omstandigheid, dat de lidmaten van de hervormde kerk in meerderheid vrouwen waren, rechtvaardigt de onderstelling dat de laatsten niet altijd zonder meer hun mannen hebben gevolgd en gehoorzaamd. De notulen laten dat ook wel eens zien, al is het niet altijd in het voordeel van de hervormde kerk. Over Claes Aerianssen te Monnikendam moesten de ouderlingen rapporteren, 'dat hij seer in den godtsdienst ende godtsalicheyt door sijn ongeschickte huysvrou wort verhindert, die hem dwingt als een kint'.[182] Dierick Claesz. in Noordwijk verzocht voor een benoeming als diaken te mogen bedanken, omdat zijn vrouw daar niets van hebben moest, en hij ernstig vreesde, 'dat d'onruste binnen den huyse grootelijx sich verheffen soude', als hij de bediening aannam.[183]

De hervormde kerk hield gemengde huwelijken voor ongewenst, en meer dan dat, maar kwam toch niet met een algemeen verbod, zoals dat ten aanzien van ongedoopten bestond. Waar mogelijk, zal men wel beloften hebben verlangd over de opvoeding van de kinderen,[184] te meer omdat de andere kerkgenootschappen het gemengde huwelijk evenmin licht opnamen, ook de doopsgezinden niet, die dergelijke echtelieden met de ban straften.[185]

Een andere vorm van grensverkeer, de incidentele of regelmatige kerkgang bij katholieken of doopsgezinden, was eveneens een bron van conflicten. Niet zelden trouwens is in zulke gevallen het conflict eigenlijk al voorafgegaan, en vindt de belangstelling voor de nieuwe vrienden haar reden in 'quelque passion mauvaise',[186] 'quelque chagrin particulier de jalousie'.[187] In de kleine gemeenten waar het hele volkje elkaar kent van haver tot gort, kan een erfeniskwestie al wel aanleiding worden 'aen te spannen met papisten of andere secten'.[188] Anderen gaan uit pure nieuwsgierigheid eens buurten, wat altijd kerkelijke vermaning tot gevolg heeft,[189] zelfs wanneer het een visite is bij de lutherse geestverwanten.[190] Ongepast acht men het ook, op grond van verwantschap of uit belangstelling een doopsbediening in andere kerken bij te wonen, 'overmits 't

181 Not. Zevenhuizen, 27 febr. 1613.
182 Not. Monnikendam, 17 mei 1618.
183 Acta Leiden, 5 dec. 1605. Gevallen waar de vrouw de toon aangaf ook Not. Haarlem, 5 okt. 1608; Not. Monnikendam, 16 nov. 1608, 9 aug. 1609, 31 okt. en 7 nov. 1610; Acta Dordrecht, 3-4 nov. 1615.
184 Uitdrukkelijk Not. Haarlem, 20 maart 1611.
185 Alsv., 14 april 1623.
186 Not. Amsterdam (Waals), 26 sept. 1611.
187 Not. Haarlem (Waals), 21 mei 1613.
188 Not. Hem, 7 maart 1621.
189 Not. Alkmaar, 13 en 20 febr. 1605, 19 nov. 1606.
190 Not. Haarlem, 21 jan. 1625.

groote gevaer, dat daeruyt staet te onstaen'.[191] Nauw toezicht wordt uitgeoefend op Vlamingen en Brabanders, die tijdens het bestand de familie thuis bezoeken en daar hun gewetens geweld aan moeten doen met pauselijke superstitie, al was het maar door het hoofd te ontbloten bij het ingaan van het kerkgebouw.[192]

Meestal belijden zij bij hun terugkeer schuld over de begane feilen,[193] die ze slechts uit zwakheid begingen. Kritieker staat het met lidmaten, die legen hun eigen religie bedenkingen zijn gaan koesteren, 'en recommandant les superstitions papales' bij voorbeeld.[194] Het kan beginnen met tamelijk neutrale vaststellingen - 'heefft geseyt, dat se niet alle verdoemt sijn in 't pausdom';[195] 'meynt, dat de saeligheydt in de pauselicke kercke mede wel gevonden kan worden'[196] - maar in het laatste geval loopt dat toch uit op de vraag uit het register van lidmaten geschrapt te mogen worden.

Een dergelijk verzoek werd trouwens nooit ingewilligd. Algemeen lijkt de overtuiging te hebben geheerst, dat men van de kerk slechts kan scheiden door de dood of door afsnijding, anders gezegd, dat geen menselijke beslissing hier enige invloed kan hebben. Afsnijding is een daad Gods,[197] door de mogelijkheid van latere heropneming niet gelijk aan de dood, maar wel vergelijkbaar, als liggend buiten de macht van de mens. Net zo min als iemand door schriftelijke kennisgeving aan de kerkeraad uit het leven kan treden, kan hij redelijkerwijs verwachten dat aan een bericht van uittreding uit de kerk enige aandacht wordt besteed. De gemeente bepaalt zelf wie tot haar behoren. Wat lidmaten op eigen verantwoording beslissen, is van geen enkel belang. Zogenaamde uitgetredenen blijven onder de ambtelijke zorg van de kerkeraad,[198] 'om deselve wederom tot de schapskoy Christi te brengen'.[199] Geven zij aan de vermaningen geen gehoor, dan bewandelt men met hen de gewone wegen van de kerkelijke censuur, ook wanneer ze zich ongevoelig tonen.[200] Waar zich dergelijke gevallen voordeden, behoorde men met de tuchtprocedure ook tot de afsnijding voort te varen.[201] Zelfs wanneer een uitgetredene naar een andere plaats verhuisde, behoorde de tuchthandeling normaal voortgang te

191 Acta Den Briel, 15 juni 1610.
192 Livre synodal, p. 215; Not. Charlois, 7 jan. 1610.
193 Not. Haarlem, 7 april 1613, pasen 1618 en 11 okt. 1619; Livre synodal, p. 225 (Delft).
194 Not. Amsterdam (Waals), 6 aug. 1612.
195 Not. Monnikendam, 4 mei 1608.
196 Not. Haarlem, 1621.
197 Heidelberger catechismus, antwoord 85.
198 Acta Haarlem, 8 juni 1605.
199 Alsv., 21 juni 1606.
200 Not. Charlois, 29 april 1608 en 2 aug. 1609; Acta Den Briel, 24 aug. 1610; Bijlage XXV.
201 Livre synodal, p. 203 (1607); Wessel, p. 102 (1588).

vinden onder de verantwoordelijkheid van de kerkeraad in de nieuwe woonplaats, tot afsnijding of berouw.[202] Bij overgang naar de doopsgezinden was het criterium steeds, of de betrokkene zich wederom had laten dopen - de volwassendoop dus had ontvangen in plaats van de in zijn kring niet meer aanvaarde kinderdoop. Was dat eenmaal gebeurd, dan volgde in de hervormde kerk onherroepelijk de excommunicatie.[203] Voor katholiek geworden afvalligen gold als maatstaf, dat zij gebiecht en gecommuniceerd hadden; dat beschouwde men als afzwering van de gereformeerde religie, en wie deze daad beging kon zich ook met 'slechtheyt ende onwetentheyt' niet meer verschonen.[204]

In de resoluties of akten van excommunicatie wordt uitgesproken, dat de betrokkene geen lidmaat meer is van de kerk van Christus,[205] en niet langer behoort tot de gemeenschap der heiligen.[206] Dat bij de andere kerkgenootschappen geen zaligheid meer te vinden is wordt nooit gesteld, al zullen velen dat misschien wel hebben geloofd.[207] Maar wel wijst men ieder die de hervormde kerk verlaat op de grote gevaren waaraan hij zich bloot stelt. Jan Lubbertsz. te Haarlem wordt vermaand, 'dat sijn afwijckinge tot het pausdom seer ongefundeert is, ende voor de siele perykeleus'.[208] En Neeltgen Cornelis te Monnikendam ziet zich voorgehouden dat overgang naar de doopsgezinden moet strekken 'tot scaede haerder siele, ende met peryckel haerder salicheyt'.[209] De grenzen van de kerk waren voor de zeventiende-eeuwers geen probleem. De vraag waar de zichtbare kerk des Heeren was wisten zij gemakkelijk te beantwoorden.[210]

Katholieken en doopsgezinden zijn voor de hervormde kerk de grote tegenstanders geweest, bestreden met een ijver die zich in de smalende benamingen papist en wederdoper reeds weerspiegelt. De verhouding tot de lutherse gemeenten is wat dubbelzinniger. Luthersen of martinisten heten zij gewoonlijk in de kerkelijke taal, neutrale aanduidingen die het oordeel

202 Acta Delft, 14 april 1608.
203 Acta Den Briel, 12 okt. 1599, 6 april 1604, 10 mei 1605; Not. Edam, 20 maart 1616.
204 Acta Edam, 23 april 1618. Op zich zelf wilde men in zulke gevallen wel geduldig zijn met hen die 'niet veel verstants hebben', Not. Haarlem, 8 juli 1612.
205 Not. Amsterdam (Waals), 18 jan. 1610, 13 aug. 1618.
206 Livre synodal, p. 112.
207 De Leidse ouderling Jacob Valmaer, ter dood veroordeeld als medeplichtig aan de aanslag te Leiden onder Leycester, schrijft in zijn afscheidsbrief aan zijn vrouw, dat zij haar kinderen niet katholiek moet laten opvoeden, 'opdat ghy met onse kinderen met my hiernamaels wederomme mogen vergaderen in het ryck onses Gods' (Bisschop, p. 131).
208 Not. Haarlem, 6 jan. 1621.
209 Not. Monnikendam, 5 nov. 1616.
210 Het rapport van de gereformeerde synode, Gemeenschap der Heiligen, 1964, p. 11, raakt hier dan ook kant noch wal.

in het midden laten. Voor de meeste hervormde gemeenten was het lutheranisme trouwens een niet uit directe observatie bekend verschijnsel.[211] Lutherse kerken bestonden van ouds te Woerden en te Bodegraven, waar de reformatie deze vorm had aangenomen. Elders - Amsterdam, Leiden, Rotterdam - was de lutherse gemeente vooral een toevluchtshaven voor Duitse immigranten, en had zij onder de ingeborenen weinig aanhang.[212] Lutheranisme bleef de Hollanders wat vreemd, en alleen daarom al kwam het niet tot innige contacten. Toen de synode van Zuid-Holland in 1604 te Woerden bijeen was, besloot zij dat de praeses eens met de plaatselijke lutherse predikant zou spreken, 'als dat gevoelen niet hebbende, dat tuschen haerlieden ende ons nemmermeer geene vereeninghe en soude connen vallen'. Beide partijen moesten zich daarom ook bereid tonen alle nodeloze bitterheid te vermijden.[213] Is de bespreking doorgegaan, dan zal ze toch wel niets bruikbaars hebben opgeleverd, ondanks alle overeenstemming in het belijden. De onderlinge verstandhouding was meestal aanmerkelijk slechter dan dit synodale initiatief zou doen vermoeden, en de overtuiging niet algemeen, dat er inderdaad op zovele punten eensgezindheid bestond. De synode dient er op te letten, aldus een van de classes in de synode-vergadering van 1625, 'dat de hedendaeghse gemeende lutherse geensints en accorderen met de leere Lutheri, noch met de Auspurghse confessie'.[214] Een opmerking die enerzijds wel enig gevoel van verwantschap demonstreert. Geen enkele hervormde classis zou het een zorg zijn, of de papen zich hielden aan het concilie van Trente. Maar achter de bekommernis over de leerzuiverheid in de lutherse kerken kan ook een bedreiging liggen voor de tolerantie: als de luthersen zo ver zijn afgeweken, moet men ze dan eigenlijk nog wel dulden? Moet men in elk geval niet de gemeenten ook tegen de luthersen nadrukkelijk waarschuwen?

Best mogelijk, dat men een waarschuwing toen gepast vond. Juist in die tijd, kort na de synode van Dordrecht, konden de lutherse kerken een uitkomst zijn voor remonstrants gezinden, die zich in de hervormde kerkgemeenschap niet meer thuis voelden.[215] Ook vóór die tijd echter was de hervormde kerk geneigd lutheranisme te beschouwen als een ongewenst alternatief. De kerkeraad van Rotterdam bij voorbeeld drong herhaaldelijk aan, bij de vroedschap, op maatregelen tegen de lutherse bijeenkomsten,[216] die een schadelijke concurrentie betekenden. In 1608 wisten de predikanten gedaan te krijgen dat de kerkbouw werd stop gezet, die de lu-

211 Hartog, p. 67: vóór 1630 waren er in de Republiek slechts elf lutherse gemeenten.
212 Pont, p. 539.
213 Reitsma en Van Veen, III, p. 225.
214 Knuttel, Acta, I, p. 148.
215 Zo moet men zeker de toeloop naar de luthersen in 1619 te Amsterdam verklaren, Reitsma en Van Veen, II, p. 93.
216 Acta Rotterdam, 24 mei 1604 en 16 juni 1608.

thersen zonder toestemming van de overheid waren begonnen.[217] Te Leiden was de lutherse gemeente het vergaderen zelfs geheel en al verboden,[218] al zal dit voorschrift wel niet zo streng zijn uitgevoerd.

Het scherpst waren de tegenstellingen in Woerden en Bodegraven, mel hun grote lutherse gemeenten, die daar ouder waren dan de hervormde kerk. Hier stond de onderlinge verhouding zo zeer in het teken van de rivaliteit, dat de plaatselijke hervormde kerken wel van de algemeen geldende synodale regels afwilden, en lijkpredikaties of particuliere doopsbedieningen begeerden in te voeren of te handhaven, alles uit 'hoope om Lutherschen daermede te winnen' - opvattingen die bij de classis weinig waardering vonden,[219] ongeneigd als de hervormde kerk was, het in haar ogen superstitieuze toch te verdragen ter wille van de menselijke zwakheden. Dergelijke concessies om de werfkracht van de kerk te vergroten zouden natuurlijk ook niets bijdragen tot de verbetering van het klimaat. Woerden had in dat opzicht al lang een kwade faam. De lutherse predikant Ligarius had hier in 1590 zelfs de aandacht van de Staten van Holland op zich gevestigd, met zijn preken tegen de gereformeerden.[220] Toen de Woerdense schout eens, in 1602, op paasmaandag een lutherse vergadering uiteen kwam drijven, werd hij met sla-dood-geroep ontvangen.[221] Lagen de zaken aldus, dan zullen ook de klachten van de Noordhollandse synode over de vijandigheid van de luthersen[222] wel hun redenen gehad hebben, al is de vraag gewettigd of het wel de martinisten waren die de eerste steen hadden geworpen.

Calvinisten, katholieken, doopsgezinden en lutheranen geven ons nog niet alle kleuren van de kerkelijke kaart. De Engelsman Howell, die in 1619 Amsterdam aandeed, meende dat de straat waar hij onderdak had gekozen, wel even veel godsdiensten als huizen tellen moest.[223] De geboren Amsterdammer Gerbrand Adriaensz. Bredero dacht er niet zo heel veel anders over. Kackerlack, die in Bredero's Moortje zijn wereldbeschouwing van het parasitisme ontvouwt, loopt met plannen rond een nieuwe secte te stichten,

> Van myn eygen naam, dats vande kackerlackisten,
> En waarom ick sowel niet als d'andere seck-tisten?
> Want yder die nu is een weynich wel bespraackt,
> Een seckt, of aanhangh na zyn fantasye maackt;
> Mits[224] nueswijs misverstant der menschen dart'le ooren
> Meest altoos zyn belust om steets wat nieuws te hooren.[225]

217 Unger en Bezemer, p. 438.
218 Reitsma en Van Veen, III, p. 174.
219 Acta Woerden, 24 juni 1620, 4 maart 1621 en 21 okt. 1625.
220 Res. Holland, 1590, p. 494 en 505.
221 Jaanus, p. 158.
222 Reitsma en Van Veen, I, p. 308.
223 Jacobs, p. 29.
224 = door.
225 Bredero, Moortje, r. 748-753.

Nauwelijks scherper dan Bredero is de Zuidnederlandse katholiek Verstegen, die in zijn puntdicht ‘Van een uytvercoren cleyn hoopken’ het persoonlijk bijbelonderzoek voor deze euvelen verantwoordelijk stelt:

> Hans Gosens, met zijn huysvrou ende knecht,
> Waren soo cloeck en text-vast in het woort,
> Dat sy bevonden gheen religie recht
> Gereformeert, alsoo het wel behoort.
> Dese dry persoonen in den Heer vergaert,
> Hebben, alsoo de gheest hun inspireerden,
> Een cleyn religiken gheordonneert,
> Dat sy wel houden voor het meest van weerden,
> En moghen daerom wel op Godt betrouwen,
> Om een cleyn Hemelken daer toe te bouwen.[226]

Drie van elkaar onafhankelijke en volkomen verschillend ingestelde getuigen als Howell, Verstegen en Bredero, mogen wij het geloof niet ontzeggen. Het zeventiende-eeuwse Holland kende dan ook stellig zijn secten. Alleen moeten we bij dat woord niet dadelijk denken aan georganiseerde instituten. Bestaat er al in de hervormde kerk een lichte neiging tot conventikelvorming, en het beleggen van allerlei vergaderingen naast en buiten de kerkdiensten,[227] slechts zelden gaan deze gelijkgezinden zo ver dat zij zich van de gemeenschap afscheiden, ‘pour faire secte à part’.[228] Secte noemt men niet slechts de georganiseerde zelfstandige groep, maar ook iedere geestelijke stroming. Een pamflet uit 1614 somt een groot aantal sectarissen op, ‘ghelijck daer zijn de Coornhertisten, Arminiisten, Vorstianen, Socinianen ofte Poolse broeders, papisten, Mennisten, David Joristen, H. Nicolaïten ende andere meer, daer 't land so vol af is, als den somer vol mugghen’.[229] In dit bonte allerlei gaan enkele grote kerkgenootschappen schuil, maar de meeste benamingen zijn slechts van toepassing op denkwijzen en theologische richtingen, wier aanhangers niet in enig vast verband zijn ondergebracht. Op gelijke wijze spreekt ook Bogerman van anabaptisten, papisten en libertijnen als drie onderscheidene secten,[230] zonder acht te slaan op de volkomen verschillende natuur van deze drie groepen. Wtenbogaert vertelt ons dat het gebruik was bij ‘d'onverstandige gereformeerden’ - veel bezwaar ook Bogerman in die categorie te plaatsen zal hij wel niet hebben gehad - namen als ‘papisten, Coorn-hertisten, David-Joristen, Libertijnen’ te bezigen voor hen die niet ten avondmaal gingen in de hervormde kerk, en geen lid waren van een erkende secte als de lutherse of de doopsgezinde.[231] Zo was het inderdaad: zeer veel Hol-

226 Buitendijk, p. 187.
227 Zie beneden, p. 185.
228 Zo te Dordrecht in 1617, Gilles Steens, een gewezen ouderling, Livre synodal, p. 285.
229 Pamflet Knuttel 2130, A2 vo.
230 Kaajan, Pro-acta, p. 173.
231 Uytenbogaert, p. 799.

landers konden aan het begin van de zeventiende eeuw nog niet in een bepaald vakje geplaatst worden. Voor hen was de keus nog open, en elke kerk deed het hare om bij het kiezen leiding te geven.

VIII. Gemeentevorming II
Catechese en geloofskennis

Het geloof, zegt Calvijn, berust niet op ontwetendheid doch op kennis.[1] De zeventiende-eeuwse kerken van Holland zouden dat moeten waar maken, als ze meer wilden zijn dan een clerus met aanhang. Zij zeiden ook in hun catechismus, dat geloven niet alleen een vast vertrouwen was, maar ook een zeker weten, 'waardoor ik alles voor waarachtig houd wat God in Zijn woord geopenbaard heeft'. Maar dan moesten de lidmaten dat ook weten, en moest de hervormde kerk een catechiserende kerk zijn.

Dat inzicht heeft haar ook niet ontbroken. Reeds in 1572 had de Noord-Hollandse synode besloten, overal de gedoopte kinderen te doen onderwijzen 'in de vreese ende kennisse Godes'. Confrontatie met de harde werkelijkheid - want ervaring had ze in 1572 nog niet - bracht deze zelfde vergadering ruim twintig jaar later tot de erkentenis, 'dattet wel goet ende profytich ware dat de dienaers ende ouderlingen haer quyteden om sulckx te effectueren. Maar overmits tselve als onmogelic is insonderheyt in den steden, soo wert sulckes vrygelaten'.[2] Wat de synode hier bedoelde was, dat het inderdaad niet mogelijk was gebleken de catechese plaats te geven in de ambtelijke zorg van de kerk. Ik zou vóór de Dordtse synode geen enkel voorbeeld weten te geven van een Hollandse dominee die catechisatie gaf aan de jeugd van zijn gemeente.[3] De predikant als zodanig was nooit catechiseermeester. Slechts wanneer hij naast het predikambt ook de schooldienst waarnam,[4] kwam hij met de kinderen van zijn gemeenteleden beroepshalve in aanraking. Want catechiseren was niet de taak van de dominee, maar die van de schoolmeester.

Een kwestie van doelmatigheid, het onderwijs over te laten aan de vakman? Ja, maar de consequentie was dat de kerk een deel van de jeugd niet bereikte. Wie te afgelegen woonde of te arm was om school te gaan, zou dus niet met de eerste beginselen van de christelijke religie bekend gemaakt worden, en bij een eerste kerkbezoek niets begrijpen van wat hem verteld werd. Had men deze bezwaren niet moeten ondervangen door de

1 Institutie, III.2.2.
2 Reitsma en Van Veen, I, p. 208.
3 Ik weet in Holland geen ouder voorbeeld dan Den Briel, Not. Den Briel, 26 okt. 1621, 25 jan. en 13 febr. 1622.
4 Zoals in verscheidene dorpen van de classis Dordrecht, Tukker, p. 94.

dominee als catechiseermeester te laten optreden, althans voor de kinderen van ouders die het schoolgeld niet konden opbrengen? Maar zo eenvoudig lagen de zaken nu ook weer niet. De predikanten hadden dan immers gestaan voor de wel zeer lastige taak, de catechismus te onderwijzen aan analphabeten. Zij zouden dan wel gedwongen zijn hun eigenlijke onderwijs voor te bereiden met lessen in lezen en schrijven, en daarmee gewone schoolmeesters te worden. Dat kon men van de predikanten bezwaarlijk vergen, en daarom was de beste oplossing ook wel die van de Dordtse synode in 1618: de oprichting van armenscholen, die kosteloos onderwijs zouden verzorgen.[5]

Zolang die goede voornemens nog niet verwezenlijkt waren, was catechisatie alleen te realiseren boven een zekere welstandsgrens. Geen al te hoge, maar het was toch een drempel. In protestantse, en zeker in calvinistische landen kon geloofskennis niet goed leven zonder kennis van het ABC, nu men alle oude hulpmiddelen van de uitwendige symboliek terzijde had geschoven.[6] De Hollandse kerk moest dan ook wel goede scholen als een onmisbaar hulpmiddel beschouwen, en het was voor haar een levensvoorwaarde over die school contrôle uit te oefenen. Waar het naar haar wensen ging was de kerkeraad bevoegd mee te spreken over de benoeming van onderwijzers, en inspectie te houden in de scholen[7] om te letten op het onderwijs en de gebruikte boeken.[8] De overheid bood de helpende hand, door alle onderwijs zonder wettig verlof gegeven te verbieden, en schoolboeken te weren, die strijdig waren met de christelijke religie.[9]

Helemaal genoeg had de kerk daar niet aan. Haar ideaal was dat inderdaad alle schoolmeesters ‘met believen der kercken’ zouden worden aangenomen,[10] en het ergerde haar wanneer de magistraten zichzelf voldoende rechtzinnig en deskundig achtten om alleen de keus te doen. Zij kon er ook niet blind voor zijn, dat de overheden nogal eens het school houden gedoogden aan personen van andere dan de hervormde gezindte. Maar ondanks al deze gebreken was de toestand voor de hervormde kerk in veel plaatsen bevredigend te noemen, en bestond er nauwe samenwerking tussen kerk en school. Mochten er nog zo veel klachten rijzen over katholieke, doopsgezinde en later ook remonstrantse onderwijzers, de normale school gaf onderwijs aan de hand van de Heidelberger catechismus, of als

5 Kaajan, Pro-acta, p. 182, 184, 207.
6 De nieuwe kerkversieringen spraken alleen tot hen die konden lezen: wandteksten, Tien Geboden borden etc. (C.A. van Swighem, Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst, 1970, p. 11).
7 Zo was het te Amsterdam (Evenhuis, I, p. 196) en later ook te Haarlem (Not. Haarlem, 13 aug. 1621).
8 Not. Purmerend, 7 mei 1620.
9 Res. Holland, 1589, p. 157.
10 Reitsma en Van Veen, I, p. 353 (Noord-Holland 1604).

‘die Palsgraefsche cathechismus voor de kinderen te lang viel ende nyet onthouden conde werden’,[11] een beknopter werkje in dezelfde geest.[12]

Het moest dikwijls met enig beleid geschieden. Was de catechese voor de kerken hoofdzaak, de ouders beschouwden het godsdienstonderricht niet als de eigenlijke zin van de schoolgang:

> Ic en gever niet om al leerstet de catechismus van buyten,
> Al comtet wat late daertoe geen statuyten,
> 't Moet smorgens wat slapen, het is noch jongh.[13]

Of was het niet alleen eerbied voor de gezondheid van hun kroost, en hadden de ouders hun kinderen wel gestuurd als de rooster voor de vroege uren een ander vak vermeld had? Wij horen de schoolmeesters nog wel eens klagen, dat zij met onderwijs uit de catechismus de klandizie verspeelden[14] ‘van mennisten, papisten ende lutheranen’. De Haarlemse onderwijzer Van der Velde, die deze bedenkingen voor zijn kerkeraad bracht, ontving advies het voor zulke kinderen dan maar eens te proberen met ‘andere maniere van onderwijsinghe, just den naem des catechismy niet ghebruyckende’.[15]

Maar onder welke vlag de schoolmeesters ook zouden varen, de ouders konden toch heel goed merken dat de lading uit Genève geïmporteerd was. Want kerkgang bij de hervormden, onder leiding van de meester, was van dit onderwijs een onmisbaar complement. De kerken scherpten ieder die met verantwoordelijkheid voor de jeugd belast was zijn plichten in,[16] en hadden daarmee plaatselijk soms zoveel succes, dat de magistraat - zoals de Amsterdamse in 1613 - zelfs de gildebazen verplichtte hun leerjongens ‘tenminste alle sondaghen een predicatie te doen ofte laten hooren’.[17] Maar de schoolmeesters waren op dit punt het gemakkelijkst aan te spreken. Kerkgang onder hun leiding en toezicht was een normaal facet van het kerkelijk leven. Zij moesten zorgen dat de kinderen de kerk bezochten, de preek met aandacht beluisterden,[18] en de dienst ook tot het einde toe bijwoonden,[19] zonder in en uit te lopen[20] of op de toren te klauteren.[21] Later zouden ze dan bij de scholieren onderzoek moeten doen,

11 Rutgers, Acta, p. 196 (Den Briel 1574).
12 Zo bestelde de Brielse kerkeraad in 1622 voor de catechisanten 1.000 exemplaren van ‘Den wech der zalicheyt’ (Not. Den Briel, 8 febr. 1622).
13 Valcoogh, p. 63.
14 Tukker, p. 97; Not. Haarlem, 6 mei 1622.
15 Acta Haarlem, 22 jan. 1620.
16 B.v. weesmeesters, armenmeesters etc., Not. Alkmaar, 5 juli 1621.
17 Baudartius, I, 5e boek, p. 39.
18 Not. Assendelft, 18 nov. 1595, vermaning aan meester Leenaert, ‘dat hij zijn scholiers in de kercke onder de predicatie zoude doen stille sitten ende toehooren’.
19 Not. Amsterdam (Waals), 22 dec. 1587.
20 Not. Zwartewaal, 17 jan. 1621.
21 Not. Assendelft, 18 nov. 1595.

Hen afvragende wat den predicant heeft gheseyt:
Wat den text was, wat godtlycx hy heeft ghepreeckt,
Die dan swijght, ende in 't vertellen yet ghebreeckt,
End' heeft niet zedigh gheweest in al zijn doene,
Correctie sal hy terstond hebben also koene.[22]

Correctie betekent in het paedagogisch woordenboek van de zeventiende eeuw altijd dat er op geslagen wordt. Hoeveel dominees er verantwoordelijk voor geweest zullen zijn dat kinderen onschuldig gestraft werden? Hopelijk niet even veel als zich de vermaning van de Dordtse synode zouden hebben moeten aantrekken, dat een catechismuspreek niet te lang moest zijn, en bevattelijk voor de jeugd.[23] Bij de catechismusprediking mocht het ook eigenlijk niet gebeuren dat de voorganger de jonge toehoorders uit het oog verloor, want in verscheidene gemeenten bestond het gebruik dat vóór de preek enkele kinderen de vragen en antwoorden die aan de orde waren uit het hoofd moesten opzeggen.[24]

Het was een van de vele relaties tussen schoolmeester en kerk: dikwijls was hij koster, kinderbewaarder, voorlezer en voorzanger tegelijk. Vooral de beide laatste taken waren nauw met het schoolmeesterschap verbonden. Heeft de gehele ordebewaring nog wel eens in het kostersambt los van de school gestaan,[25] of was zij verbonden met de nederiger dienst van hondenslager, ‘in 't stillen der honden ende kinderen in de kercke’,[26] voor het lezen en zingen werd een vakmanschap vereist dat nagenoeg alleen bij de schoolmeester te vinden was, of er althans behoorde te zijn. Voorlezers en voorzangers worden na de Wezelse artikelen van 1568[27] niet meer in de kerkenordeningen vermeld. Maar men zou het vanzelfsprekend achten dat de gemeenten deze functionarissen overeenkomstig de te Wezel gegeven regel steeds uit de lidmaten hadden gekozen. Dat is intussen niet altijd het geval. In de classis Haarlem waren in 1608 wel zoveel voorzangers die niet op de lidmatenlijsten voorkwamen, dat de vergadering deze zaak in de Noordhollandse synode bracht.[28] Toen de synode het optreden van dergelijke neutrale specialisten verbood, had dat zijn repercussies ook buiten de classis Haarlem, en moest bij voorbeeld Edam een van zijn beide voorzangers ontslaan.[29] Men kan het synodale beleid wel begrijpen. Mocht al de Dordtse synode in 1618 klagen, dat het voorlezersambt in verachting kwam, als men het toevertrouwde aan ‘ambachtsluiden en onkundige

22 Valcoogh, p. 17.
23 Kaajan, Pro-acta, p. 208.
24 Not. Edam, 30 nov. 1608; Not. Dordrecht (Waals), 9 nov. 1588 en reglement van 1620 (W.A. Dordrecht 46, p. 41); Not. Schoonhoven, 2 aug. 1621 en 6 febr. 1623.
25 Jaanus, p. 65; Not. Amsterdam (Waals), 28 april 1602.
26 Not. Den Briel, 1 nov. 1622.
27 Kerkelijk handboekje, p. 16.
28 Acta Haarlem, 23 april 1608.
29 Not. Edam, 30 nov. 1608.

menschen, die naaulijks lesen konden',[30] het zou de reputatie van de hervormde kerk zeker meer schaden als zij de bijbellezing overliet aan mannen die zich enkel door hun uitwendige gaven daartoe hadden gequalificeerd. Een kerk die tucht oefende op grond van de Heilige Schrift kon het zich toch moeilijk veroorloven de schriftlezing in de eredienst over te laten aan personen die aan die tucht niet onderworpen waren.[31]

Met al deze functies en bevoegdheden neemt de schoolmeester een eigenaardige positie in. Voor de kerkelijke gemeenschap betekent hij meer dan wie ook, de dominee alleen uitgezonderd. Maar als hij niet toevallig ook ouderling is - en zo heel dikwijls treedt die combinatie niet op - mist hij de waardigheid van een kerkelijk ambtsdrager. De ambtsdrager is een geroepene, maar de catecheet-voorlezer is slechts een loontrekkende dienaar.[32] Zonderlinge inconsequentie eigenlijk, dat men het niet nodig geacht heeft naast de leraar voor de volwassenen - de predikant - ook de leraar voor de jeugd als ambtsdrager te erkennen. Of heeft men soms gemeend dat de onderwijzer alleen maar de catechismus aan de kinderen voorzei, zonder de leer werkelijk uit te leggen, zodat hij eigenlijk niet als leraar gelden kon? Misschien is dat in veel gevallen wel zo geweest ook, maar wij kunnen ons moeilijk voorstellen dat dit nu juist met de vurigste wensen van de kerk overeen kwam.

Wel maakte zij steeds bezwaar als de schoolmeester ook in zijn hoedanigheid van voorlezer uitleg probeerde te geven, of op een of andere wijze tussen de bijbel en de luisteraars in ging staan. Ds. Schevenhusius van Hoornaar bemerkte eens - in 1625 - dat meester Havelaer bij de lectuur van Genesis 19 enkele verzen oversloeg. Een gesprek bracht aan het licht, dat Havelaer zich door een opvoedkundig beginsel had laten leiden, en gewoon was alles weg te laten, dat 'sonder ergernisse in de jonckheit niet wel en conde werden gelesen'. Hij toonde Schevenhusius zijn eigen bijbel, waarin allerlei teksten doorgehaald waren, omdat de meester die thuis zijn kinderen niet wilde laten lezen. Schevenhusius antwoordde dat men maar niet moest proberen wijzer te zijn dan de Heilige Geest,[33] en Havelaer kon niet anders doen dan zich schikken. Maar intussen hadden de Hoornaarse kerkgangers die zelf niet lezen konden misschien een heel verkeerde voorstelling van de bijbel gekregen. Want Havelaer was al jaren lang voorlezer, ook onder Schevenhusius' voorganger, en had zondag aan zondag enkele kapittels voorgelezen, ook wel eens een uur achtereen als de

30 Brandt, III, p. 72.

31 Dat is het bezwaar van de classis Den Briel tegen de schoolmeester-voorlezer van Abbenbroek: als niet-lidmaat permitteert hij zich een te aanstotelijke wandel (Acta Den Briel, 19 juni en 7 aug. 1600).

32 Als voorlezer ontvangt hij soms een afzonderlijk traktement, Acta Den Briel, 15 april 1602 (Goedereede, 8 p. V1. per jaar) en A.R.A., W.K. Haag 114, 24 april 1592 (7 p. gr. 10 st. 6 p. per kwartaal).

33 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 13 april 1625.

dominee verhinderd was.[34] Dat deed men meer, en soms stond het de voorlezer vrij in zulke gevallen een preek voor te dragen, mits die geschreven was door een echte predikant.[35] Everdingen spaarde zich op die manier zelfs een dominee uit, omdat volgens de ambachtsheer, de graaf van Culemborg, de geestelijke goederen voor een predikantstraktement niet toereikten. Hij had nu de schoolmeester opdracht gegeven ‘sondachs met lesen van 't woort des Heeren het volck te onderwijsen.[36]

Wat zou daar niet uit kunnen groeien onder de vrije luchten van de classis Gorinchem, waar de ambachtsheren nog zo krachtig hun gezag lieten gelden? Meester Valcoogh, een zeer nauwnemend man als het op de plichten van zijn ambt aankomt, noemt zonder meer als taak van de dorpsonderwijzer,

> Schrifture doorgronden om de menschen somtijt te stichten.[37]

Wij hebben al gezien hoeveel schoolmeesters de begeerte hadden op te klimmen tot predikant. De kerkelijke vergaderingen waakten er echter altijd voor, dat de schoolmeester niet als plaatsvervangend predikant ging functioneren.[38] Meestal ook met succes, omdat de kerken voldoende macht over de onderwijzers hadden. In veel dorpen konden zij een eigengereide schoolmeester wel uit de dienst laten ontslaan, en het hem zelfs zeer moeilijk maken elders aan de kost te komen, door hem goede attestatie te weigeren. Overal waar de kerk doorslag gevende invloed op onderwijzersbenoemingen had, zou het ontbreken van een kerkelijk getuigschrift een onoverkomelijk beletsel zijn.[39] Zo slaagde men er in de leraar van de jeugd afhankelijk te houden van de leraar der gemeente.

De laatste treedt in die hoedanigheid eigenlijk alleen voor de volwassenen op. Zoals ons reeds bleek, werden lidmaten in de regel pas aangenomen als zij de schoolbanken al lang verlaten hadden. Herhaling van de geleerde stof mocht dan zeker geen overbodige weelde heten bij een hiaat in de catechese van op zijn minst toch wel zes jaren. Of dat echter algemeen gebruik was? De kerkelijke notulenboeken zeggen er niet zoveel van. Ter Dordtse synode werd geconstateerd, dat sommige Waalse gemeenten het gebruik kenden, kandidaat-leden twee maanden lang privé door hun wijkouderlingen te laten onderwijzen.[40] Welke gemeenten dat waren weet ik niet, misschien geen Hollandse; in elk geval was te Amsterdam de voorbe-

34 Alsv., 30 aug. 1620: ‘is goet gevonden dat men dien dagh (toen de predikant elders moest preken) mr. Wouter op de behoorlijcke uhre des diensten sal laten lesen uthen H. Bibel eenighe capittelen’.
35 Livre synodal, p., 153.
36 Acta Gorinchem, 26 aug. 1597; Reitsma en Van Veen, III, p. 94.
37 Valcoogh, p. 8.
38 Acta Gorinchem, 24 aug. 1608 (Wijk); Acta Dordrecht, 20-22 april 1621 (Capelle).
39 Daarom probeert de ontslagen schoolmeester zich gewoonlijk weer met de kerk te verzoenen (Not. Krommenie, 7 sept. 1625; Acta Edam, 26 april en 3 mei 1610).
40 Kaajan, Pro-acta, p. 197.

reiding veel gebrekkiger. Blijkens een aantekening uit 1614 beperkte men zich er toe de adspiranten op te wekken tot regelmatige kerkgang gedurende twee maanden, ‘pour se préparer à estre catéchisez.[41] Met dat ‘catechiseren’ wordt echter geen onderricht bedoeld, doch slechts een eenmalig vooronderzoek, ter voorbereiding van het ‘examen final’ voor de kerkeraad.[42] Hoge eisen kon men dan natuurlijk niet stellen. Wij vinden dan ook slechts een enkele maal vermeld, dat gegadigden tot een herexamen verplicht werden.[43]

Voor de Nederlandse gemeenten is de oogst nog magerder. Er zullen wel meer predikanten geweest zijn, die zoals de voorganger van 't Woud bij gelegenheid ‘besonder onderricht des christelijcken gheloofs’ gaven aan allen die het begeerden,[44] maar van regelmatige onderwijzing blijkt zeer weinig. Een grote stadskerk als die van Haarlem begon er pas mee in 1621.[45] Te Naaldwijk, een van de oudste gemeenten van Holland, kwam er in 1622 een belijdeniscatechisatie tot stand.[46] Na drie jaar echter ging deze instelling weer te niet, tot ‘men groter aenwas ende meerder neersticheyt tot dyeselve soude vernemen’.[47] Deze beide voorbeelden liggen na de Dordtse synode, waar over de belijdeniscatechisaties uitvoerig gesproken is.[48] Vóór die tijd in elk geval zal men zich de opleiding en het onderzoek van de aankomelingen zeer eenvoudig moeten voorstellen.[49] Slechts wanneer de kandidaat eerder in een nauwe betrekking tot een ander kerkgenootschap gestaan had, was het examen wat strenger. Jan Willemsz. te Barendrecht, voorheen getrouw bezoeker van de doopsgezinde vermaningen, moest de kerkeraad inlichten ‘insonderheyt in die puncten, daerin de mennisten met ons oneens sijn’.[50] Jan de l'Estrique en zijn vrouw kregen van de Waalse kerkeraad te Amsterdam een nieuw onderzoek opgelegd bij hun terugkeer uit het pausdom.[51]

41 Not. Amsterdam (Waals), 21 juli 1614.
42 28 nov. 1617 besluit de kerkeraad, dat de kandidaten twee weken voor het avondmaal bij de predikant moeten komen, ‘affin d’estre examinés et catechisés pour pouvoir respondre avec plus de fondement et de liberté, lorsqu'ils comparisteront au consistoire pour estre receus à la Cène’. Van zulk vooronderzoek is eveneens sprake 1 okt. 1618, ‘affin de juger par ensemble de leur capacité, et s'ils devront estre receus à l'examen final’. Iets soortgelijks te Haarlem, Not. Haarlem (Waals), 30 okt. 1586.
43 Not. Amsterdam (Waals), 30 jan. 1587, een drietal vrouwen. Ook 26 mei 1614, maar daar betreft het een vrouw die bovendien kort tevoren een buitenechtelijk kind ter wereld had gebracht.
44 Not. 't Woud, 28 jan. 1590.
45 Not. Haarlem, 25 nov. 1621.
46 Not. Naaldwijk, 31 juli en 30 okt. 1622.
47 Alsv., 27 maart 1625.
48 Kaajan, Pro-acta, p. 185, 190, 197 en 208.
49 De classis Amsterdam gaf ds. Annoldus Nicolai van Sloten en Sloterdijk verlof de adspiranten slechts met ja en neen te laten antwoorden (Vos, p. 63).
50 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 4 april 1610.
51 Not. Amsterdam (Waals), 1 febr. 1610.

Maar dergelijke gevallen blijven uitzonderingen. Doorgaans werd ofwel volstaan met een 'corte ende eenvoudighe onderzoeckinghe des ghelooffs',[52] of vaker nog met een simpel jawoord op de voorgelezen belijdenis.[53] De aanneming vond soms plaats voor de kerkeraad,[54] maar lang niet in alle gevallen. Er waren gemeenten waar men belijdenis aflegde ten huize van de predikant in het bijzijn van een of twee ouderlingen,[55] of soms zelfs zonder getuigen.[56] Is het thans gewoonte kandidaat-leden hun belijdenis ook in het openbaar te laten afleggen, voor het begin van de zeventiende eeuw bewaren de bronnen daaromtrent een bijna volkomen stilzwijgen. Als er buiten Den Briel al meer gemeenten geweest zijn, waar 'de gewoonlicke belijdenisse des geloofs van de predickstoel gedaen' werd,[57] dan is mij daar niets van bekend geworden. Ik zou ook eerder het tegendeel vermoeden, want de zeventiende-eeuwers waren zeer tegemoetkomend voor degenen die, zoals men placht te zeggen, te scrupuleus waren om hun belijdenis in het publiek af te leggen.[58] Het was met het oog op deze beschroomde harten, dat men zo dikwijls zelfs geen belijdenis des geloofs voor de volle kerkeraad verlangde.

Mag men met reden betwijfelen of de catechese veel vruchten heeft afgeworpen, dan moest de kerkgang voor de zeventiende-eeuwers des te belangrijker zijn. Daar immers kregen zij de kans in te halen wat het catechetisch onderwijs hun niet geschonken had. Gingen de Hollanders dikwijls en gaarne naar de kerk? Hadden ze daartoe vaak de gelegenheid? Het antwoord op die laatste vraag moet voor de steden zeker bevestigend luiden. Daar kende men des zondags althans gedurende het zomerseizoen[59] de vroegpredikatie, die om zes of zeven uur aanving,[60] en doorgaans slechts in één kerkgebouw gehouden werd.[61] Verder werd dan in ieder kerkgebouw nog eens in de morgen gepreekt, meestal om negen uur, en eenmaal

52 A.R.A., D.T.B. Heinenoord 1, p. 160 (1622).
53 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening voor Oudewater, art. 70. Zie ook not. Charlois 1605-1664, p. 7.
54 Not. Ridderkerk, 3 april 1603 en pasen 1609; Not. Assendelft, f. IV (jan. 1595).
55 Not. Naaldwijk, 27 maart 1575; Not. Schipluiden, 22 jan. 1595; Not. Zwartewaal, 4 april 1623; misschien ook Not. Nieuwkoop, 2 okt. en 3 dec. 1619 (aanneming van lidmaten 'in de besoeckinge').
56 Not. Schoonhoven, kerkenordening van 1618, art. 9; Not. Den Briel, 25 sept. 1620.
57 Alsv., 12 febr. 1619.
58 Not. Purmerend, 23 juli 1620; Not. Den Briel, 25 sept. 1620; Not. Dordrecht (Waals), 4 okt. 1620; Not. Haarlem, maart 1621.
59 Te Dordrecht werd de vroegdienst in de winter gestaakt, Schotel, Dordrecht, p. 304, waarschijnlijk ook wel elders.
60 Van der Woude, Lubbertus, p. 442 (te Alkmaar om 6.00); Geesink, p. 119 (te Amsterdam om 7.00); Jaanus, p. 85 (te Delft idem).
61 Vos, p. 22 (Amsterdam 1582); Van Itterzon, p. 56 (1598).

in de middag.[62] In de week werd eveneens kerk gehouden, bij voorbeeld te Leiden en te Amsterdam vier maal, te Dordrecht zelfs dagelijks,[63] afwisselend 's avonds en 's morgens. Ook voor de kerkelijke feestdagen werd een zwaar preekrooster aangehouden, met tweemaal dienst op hemelvaart, tweede kerst-, paas- en pinksterdag, en eenmaal op de dinsdagen na pinksteren en pasen, en op de derde kerstdag.[64]

In de dorpen zijn de voorzieningen wat schraler geweest. Het aantal kerkdiensten kon daar variëren van een tot drie per week. Maximaal zondagochtend-, zondagmiddag- en weekdienst, minimaal een preek alleen op zondagmorgen. Het streven van de particuliere synoden was duidelijk op het eerste gericht,[65] maar dat kan van de gemeenten nu juist niet altijd gezegd worden. Vele plaatsen kenden dat wat de kerkeraad van Edam enigszins euphemistisch noemde ‘de gewoonlijcken stilstandt van predigen in den hoytijt’.[66] De raad had zeker gelijk, als hij meende dat het hooien alle kerkelijke arbeid belemmerde, uitstel gaf bij predikantsvacatures,[67] opschorting van avondmaalsvieringen,[68] of zelfs algehele stilstand in de predikdienst.[69] Maar dat begrip hooitijd werd dan plaatselijk blijkbaar wel eens ruim genomen. Verscheidene kerken kenden regelingen als die voor Ridderkerk, waar in het winterseizoen driemaal, doch van half maart tot de eerste oktober slechts eenmaal gepreekt werd.[70] Elders weer vond men juist in de winter een extra dienst niet de moeite waard, en staakte men de middagpreek van november tot maart.[71] De broeders in Hoornaar lieten het mes aan twee kanten snijden. Bij het aanbreken van de winter zeiden ze dat de wegen nu te slecht en de luchten te donker waren voor een middagdienst.[72] Doch als de dagen weer begonnen te lengen konden ze de weekpredikatie beter missen, omdat de dorpelingen door de vorst met hun werk zo achterop geraakt waren.[73]

Het was daar in Hoornaar ook niet gemakkelijk gegaan met de invoering van de middagpreek. Christianus à Porta had in 1620 aangeboden

62 Schotel, Dordrecht, p. 304; Wijminga, p. 26 (Leiden); Vos, p. 22 (Amsterdam).
63 Schotel, Dordrecht, p. 304.
64 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening van 1608, art. 34. In andere steden zal de inrichting wel ongeveer van dezelfde aard geweest zijn. Te Alkmaar bij voorbeeld werd de pinkstermaandag als een normale zondag beschouwd, ook met een vroegdienst om zes uur (Not. Alkmaar, 22 mei 1605).
65 Reitsma en Van Veen, II, p. 404 en 425.
66 Not. Edam, 26 juli 1620.
67 Not. Alkmaar, 13 juli 1608.
68 Not. Purmerend, 20 juni 1621; Not. Berkel, 24 juni 1618.
69 Acta Edam, 1 juni 1609 (de classis besluit dat de vacante gemeente van Broek in Waterland gedurende de hooitijd onbediend zal blijven).
70 Not. Ridderkerk, 15 dec. 1603; zie ook Not. Berkel, 3 febr. 1601 en Not. Zwartewaal, 2 juli 1613 en 6 nov. 1622.
71 Not. Assendelft, 29 nov. 1595.
72 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 27 okt. 1624.
73 Alsv., 7 febr. 1622.

middagdiensten te houden, maar de kerkeraad had toen geantwoord, dat eerst maar eens werk gemaakt moest worden van ‘het weeren van tappen, drincken, caetsen, clootschieten en andere lichtverdicheden’.[74] Maar dat was toch wel de paarden achter de wagen spannen, want de middagdiensten waren niet in de laatste plaats juist bedoeld als het enige alternatief voor al deze lichtheid en losheid.[75] Maar vóór de Dordtse synode hier orde op zaken stelde - en ook nog wel eens daarna, zoals te Hoornaar - liet men ‘de soberheydt van 't gehoor’[76] als verontschuldiging gelden om de middag- en weekdiensten achterwege te laten, alsof daarmee iets verholpen was.

De weekdienst was natuurlijk altijd de slechtst bezette. Kerkgang in de week gold meer als bijzondere verdienste dan als plicht.[77] Pieter Pietersz. te Haarlem had er in 1613 zelfs ruzie over gekregen met zijn vrouw, dat hij in de pinksterweek de kostelijke arbeidstijd eenmaal voor een kerkdienst had opgeofferd.[78] Een ouderling kon men er een verwijt van maken als hij nooit eens op een werkdag in de kerk te zien was,[79] doch van de gewone gemeenteleden vergde men dat niet. Ook met de zondagmiddagdiensten heeft men het althans vóór de synode van Dordrecht zo nauw niet genomen. Tegenover Edam, waar 's zondags drie diensten plaats vinden, met altijd ‘dezelffde toehoorders, den ganschen dagh door’,[80] staat Hazerswoude, waar de collecte 's morgens twee tot drie keer zo veel opbrengt als 's middags,[81] en het kerkbezoek wel enigszins met die getallen in overeenstemming zal zijn geweest. Ofschoon deze getallen stammen uit de dagen na de synode van Dordrecht, die uitgesproken had dat lidmaten die de middagdienst verzuimden censurabel zouden zijn.[82] Waren die er misschien ook altijd, en zat de variatie uitsluitend in de liefhebbers? Het is op zichzelf niet ondenkbaar, maar Sibrandus Lubbertus klaagde daar in Dordrecht wel dat de dominees verzuim van de middagkerk niet behoorlijk bestraften.[83] Hij sprak vanuit eigen Friese ervaring. Of het ook voor Holland gold, laat zich niet uitmaken. Het is mogelijk dat men in deze gevallen geen tucht toepaste, het kan eveneens zijn dat de lidmaten - de eni-

74 Alsv., 30 aug. 1620.
75 De Waalse kerkeraad van Amsterdam zegt reeds in 1587 dat de diensten op tweede feestdagen bestemd zijn ‘pour destourner le peuple d'oisiveté et desbauchement et l'exhorter d'emploier le temps à bonnes oeuvres et édiffication’ (Not. Amsterdam Waals, 11 jan. 1587).
76 Not. Haarlem, 23 jan. 1625 (avonddiensten); A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, laatste zondag in nov. 1612.
77 Zo zegt Coolhaes van Justus Lipsius, dat hij altijd trouw kerkte, ‘zelfs in de week’, Rogge, Coolhaes, II, p. 116.
78 Not. Haarlem, 1 sept. 1613.
79 Dat doet tenminste Wtenbogaert, Leven, p. 253.
80 Not. Edam, 20 april 1609.
81 Zie boven, p. 110.
82 Acta, p. 29.
83 Kaajan, Pro-acta, p. 158.

gen dus die onder de tucht vielen - weinig verschil maakten tussen morgen en middag. Wat men in de notulenboeken over deze zaken vindt, heeft betrekking op slappe kerkgang in het algemeen, zonder dat de middagpreek speciaal genoemd wordt. Betreft het dan niet een gemeente waar dat euvel al sterk om zich heen heeft gegrepen,[84] dan worden de nalatigen ook van kerkeraadswege aangesproken en zo nodig onder censuur gesteld. Wat de notulen ons daaromtrent openbaren, doet vermoeden dat de gemeenteleden in het algemeen de kerkgang als normaal hebben beschouwd. Komen ze niet, dan zijn er altijd bijzondere oorzaken: onenigheid met andere lidmaten soms, vaker ook het onvergankelijk excuus van de drukke werkzaamheden - 'aentworde sij, dat sij haer kinder niet tijts genoch en conde cleede, ende daerom thuys waes bleven';[85] 'dat se om Gods woort te horen niet wel tijt en hadde, eensdeels door den winckel, anderdeels duer haer kindt'[86]

Weinig slechts komen wij lidmaten tegen die aan de waarde van alle kerkgang twijfelen, zeggende 'dat men sonder 't gebruyck derselver wel can salich worden',[87] of die menen van een preek zelf niets te kunnen leren en daarom alleen kerken 'om andere luyden een goet exempel te geven'.[88] Een typisch regentenstandpunt, en het is dan ook de Haarlemse oud-burgemeester Gerrit van der Laen die hier spreekt. Maar de gedachte was toch ook buiten het stadhuis in omloop, getuige zekere Bordt Jansz. te Wormer, die in 1608 de classis Haarlem te verstaan gaf, dat hij van de preek vaak niets op stak en daarom ook niet kerkte om gesticht te worden, maar enkel om anderen tot voorbeeld te zijn,[89] die van een preek nog wel wijzer konden worden.

Van der Laen en Bordt Jansz. blijven de uitzonderingen die de regel bevestigen. Verreweg de meesten erkenden dat kerkbezoek beter was dan thuis blijven, ook al kwamen ze zelf niet al te vaak. Regelmatige kerkgang geldt zonder meer als bewijs van solide levensopvattingen.[90] Bredero beschrijft in zijn Moortje een gesprek tussen enkele Amsterdamse jongelui, die zich afvragen hoe ze de tijd moeten doorbrengen. Lichthart wil naar de rederijkers, Packebier naar de kroeg, Klaas Kluft naar de doelen. 'Maer Piet recht-uyt wouw na de kerck'.[91] Men heeft niet veel moeite zich een eeuw voor te stellen waarin de toneeldichters zulk een gretig kerkganger liever als Piet Kwezel of Piet Femelaar zouden hebben aange-

84 Zo Not. Schipluiden, 7 juni 1598 en 10 dec. 1600; Acta Den Briel, 7 okt. 1603 (Zuidland); Not. Edam, 20 juli 1608.
85 Not. Barendrecht, anno 1592.
86 Not. Zwartewaal, 11 sept. 1616. Een soortgelijk geval Not. De Lier, 10 juli 1594.
87 Acta Dordrecht, 1621, 20-22 april (Molenaarsgraaf).
88 Alsv., 8 juni 1605.
89 Alsv., 8 juni 1605.
90 Cf. Pamflet Knuttel 2089 over een rechtschapen vrouw, wier man drinkt, terwijl zij daarentegen 'niet een kerckganck soude hebben versuymt'.
91 Bredero, Moortje, r. 1476.

duid. Doch de zeventiende-eeuwers hebben naar het schijnt nog geen aanleiding gevonden de kerkbezoeker negatief te beoordelen. Mijn vroedvrouw sprak mij zo mooi en troostelijk toe, zegt Aeltje in de Klucht van de gewillige koorndrager,

> Dat ick docht: moer, jij moet veel elezen of dickwils ter kercke hebben egaen; Want sij sou het sommighe gestudeerde mannen met heur sessen wel geven te raen.[92]

In de kerk kon men wat opsteken, en daarom was een kerkgang goed voor iedereen. Het ging vooral om het leren, dus om de preek. Diensten zonder dominee genoten veel minder belangstelling.[93] Gemeenten die tijdens lange vacatures niet goed met preken verzorgd worden, zien allerlei gevaren rijzen 'dat de jonge luyden sullen verwilderen', en dat 'oude lieden, wijven ende andere, sullen verslappen in den godsdienst, so weynige predicatiën hoorende'.[94]

Bestond het leerzame gedeelte van een kerkdienst dan alleen uit een predikatie? Stellig niet. De liturgie bevatte verscheidene elementen die uitdrukkelijk dienden om de gemeente meer kennis bij te brengen. In veel kerken liet men vóór het begin van de eigenlijke dienst een paar hoofdstukken uit de bijbel voorlezen,[95] bij voorbeeld een kwartier lang.[96] Deze lectuur had geen directe samenhang met de preek. Men liep de bijbel of enkele boeken hoofdstuk voor hoofdstuk door,[97] tot onderricht van hen die niet konden lezen of zelf geen bijbels bezaten. Nevendoel - al formuleren sommige kerkeraadsresolutiën het alsof het om een hoofddoel ging - was het daarmee de kerkgangers al vast tot stille aandacht te brengen, zodat zij zich niet te buiten zouden gaan aan 'het onordentlijcke wandelen ende clappen'[98] vóór de aanvang van de dienst, en de voorganger niet eerst het 'groot geraes'[99] behoefde te overstemmen als hij de stoel beklommen had. Met de vereiste eerbied voor het bijbelwoord liet deze gewoonte zich misschien toch niet helemaal rijmen. Dan was het ook maar beter de Dordtse leerregels voor dit doel te gebruiken, zoals de kerkeraad van Gouda een tijd lang gedaan heeft.[100]

De eigenlijke liturgie was uiterst sober. Ze omvatte altijd psalmgezang en kerkelijke gebeden, dikwijls ook de voorlezing van de tien geboden en

92 Van Vloten, II, p. 94.
93 Not. Schipluiden, 11 jan. 1604.
94 Acta Edam, 17 sept. 1618 (Holysloot).
95 Not. Dordrecht (Waals), p. 42 (1620), reglement art. 16; Not. Purmerend, 5 april 1622.
96 Not. Haarlem, 20 nov. 1625.
97 Not. Naaldwijk, 25 dec. 1583; Not. Schoonhoven, p. 3 (1618), reglement art. 11.
98 Not. Uitgeest, 18 juni 1625; Not. Haarlem, 29 sept. 1619.
99 Not. Alkmaar, 27 febr. 1614.
100 Muylwijk, Vervolgd, p. 178.

de apostolische geloofsbelijdenis,[101] al werden die twee ook wel eens in het voorprogramma geplaatst.[102] Grote variatie was er niet, kon er ook moeilijk zijn, omdat ondanks de betrekkelijke jeugd van de reformatie de kerkgangers naar het schijnt zich reeds gehecht toonden aan eenmaal bekende vormen. Te Oudewater moest men afzien van verandering in de formule gebruikt bij de uitdeling van het avondmaal, omdat 'eenige litmaten hierin ontroert waren'[103] - hoewel de predikant niet meer had gedaan dan de inzettingswoorden uit Mattheüs 26 te citeren in plaats van uit I Corinthe 11.[104] De Waalse kerk van Dordrecht voerde in 1622 voorlezing van de tien geboden in, maar handhaafde tegelijk het zingen van de berijmde wet als vast liturgisch onderdeel, tot contentement van degenen die in de oude vorm meer stichting vonden.[105] Ook bij de publieke gebeden gaf men de voorkeur aan de vertrouwde klanken van een vast formulier boven een vrij gebed. Wie toch het laatste verkoos, zou zijn gebed in elk geval met het Onze Vader moeten beëindigen. Bij ds. Russius van Ouddorp, die zich afwijking van deze regels veroorloofde, liepen de toehoorders onder het slotgebed lachende de kerk uit.[106] Men verkoos het formulier als korter, ordelijker en wellicht ook leerzamer: Isaac Beeckman tenminste acht het nodig in zijn journalen de opvatting te bestrijden dat gebeden gedaan zouden worden 'gelyck de predicatie, om die te onthouden'.[107] Gebeden moesten liefst klaar en duidelijk zijn; zuchten en kermen deed men bij het bidden nog niet.[108] Misschien zelfs bleef de gemeente wel al te nuchter onder het gebed. De classis Haarlem klaagde in 1619 over de achteloze houding van de kerkgangers gedurende de publieke gebeden.[109] Wilde zij de gemeente wellicht meer activeren, en bedoelde zij met oneerbiedige 'gesten ende gebeerden' ook, dat de luisteraars onder het bidden niet neerknielden, zoals hier en daar wel geschiedde?[110]

Actieve deelname werd anders slechts vereist bij het psalmgezang. Er waren in die tijd nog kerken waar gemeentezang onbekend was, maar die stierven uit. Aan de psalmen ging men steeds groter betekenis toekennen. De kerkeraad van Capelle aan de IJssel was in 1613 slechts met moeite te bewegen tot een beroep op de proponent Robertus Oudartius: de man had maar zo weinig gaven, 'bijsonderlick in 't singen'[111] Daar had

101 Not. Oudewater, 31 okt. 1601; Not. Krommenie, 4 juni 1624.
102 Not. Berkel, 5 juni 1616; Not. Dordrecht (Waals), 10 juli 1622.
103 Not. Oudewater, 24 dec. 1603.
104 Soortgelijke bezwaren Not. Purmerend, 28 april en 11 aug. 1620.
105 Not. Dordrecht (Waals), 10 juli 1622.
106 Acta Den Briel, 26 april 1622. Ook in zijn volgende standplaats Anthonispolder kreeg hij klachten over zijn lange gebeden, Acta Dordrecht, 3-5 sept. 1624.
107 Beeckman, I, p. 199.
108 Wel bij de doopsgezinden, Kühler, I, p. 374.
109 Reitsma en Van Veen, II, p. 91.
110 Ypey en Dermout, I, p. 508; Valcoogh, p. 17.
111 Acta Rotterdam (rem.), 7 okt. 1613.

hij aan de universiteit te Leiden ook niets van geleerd. Een vroegere schoolmeester als de Veense predikant Cornelis Drongelensis kon het wel. Maar in zijn kerk werden geen psalmen gezongen, en hij zei God daarvoor te danken. De classis diende hem een ernstige berisping toe,[112] maar wie uitsluitend als vakman oordeelde, zou Drongelensis misschien wel gelijk geven. De aangrijpende schildering die Constantijn Huygens van de gemeentegezang geeft is bekend genoeg: ‘het laet sich onder ons veeltijds aenhooren, als ofter meer gehuylt oft geschreeuwt dan menschelick ghesongen werde. De toonen luyden dwars ondereen, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden, als putemmers, d'een dalende soo veel als d'ander rijst. Daer werdt om 't seerste uytgekreten, alsof 't een sake van overstemminge ware’.[113] Ook de kerken zelf wisten wel dat er iets te verbeteren viel,[114] maar grepen nooit naar het voor de hand liggende middel van de begeleiding. Orgels werden niet gebruikt,[115] overeenkomstig het voorschrift dat de Hollandse synode in 1574 gegeven had, onder verwijzing naar I Corinthe 14: 19.[116] Een naar hedendaags begrip tamelijk verrassende exegese, maar tenminste geen die het schriftwoord aan de welluidendheid zou opofferen.

Het zingen zonder orgels viel zwaar, en Datheens berijming deed er nog het hare toe. Kenners hadden er geen goed woord voor over. Een berijming zonder smaak, zei Cats.[117] De handhaving van Datheen was een echt staaltje van bekrompen conservatisme, meende Huygens.[118] Het is een stelling die verder geen betoog hoeft. Datheens boekje is in de winkels nog verkrijgbaar. Ieder die daartoe lust heeft kan zich gemakkelijk van de vele gebreken overtuigen. Maar waarom heeft dit a-metrische, smakeloze en onnauwkeurige rijmwerk zich tweehonderd jaar lang kunnen handhaven? Stellen wij ons die vraag, dan zullen wij in Datheens psalmboek toch ook enkele positieve eigenschappen ontdekken.

Een eerste reden gaf Huygens ons al: conservatisme bij het kerkvolk. Niet uit louter bekrompenheid ook was men in dit geval behoudend. Veel kerkgangers konden immers niet lezen. Een handvol verzen zongen ze misschien uit het hoofd mee, maar bij invoering van een andere berijming zouden ze stom moeten blijven. Dat bedoelde de Zuidhollandse synode, toen zij overwoog dat bij verandering de gemeente ‘in heur memorie seer geturbeert ende bedroeft’ zou worden.[119]

Geen enkele bestaande berijming zouden ze ook ooit weer zo gemakke-

112 Acta Gorinchem, 29 mei 1617.
113 Huygens, Orghel, p. 110.
114 Jaanus, p. 68; Not. Assendelft, 1 aug. 1620.
115 Huygens, Orghel, p. 4; Mundy, IV, p. 68.
116 Kerkelijk handboekje, p. 73.
117 Smilde, p. 111.
118 Ypey en Dermout, Aanteekeningen I, p. 267.
119 Van Lennep, p. 168.

lijk kunnen leren als die van Datheen. Terecht wees de zo even genoemde Zuidhollandse synode op de vreemde en onbekende woorden, ‘den gemeynen man onverstandich’, die in de psalmen van Marnix voorkwamen.[120] Datheen is daar niet geheel, maar toch grotendeels vrij van. Het in de rederijkerstaal zo veelvuldig gebruikte bastaardwoord is bij hem zeldzaam,[121] zeker een gunstig onderscheid met andere vrij gedichte geestelijke liederen, die trouwens in goede smaak lang niet altijd boven Datheen uitmuntten.[122] Kerkgenootschappen die wel gezangbundels kenden, zoals de doopsgezinden, gaven dan ook aan de psalmberijming hier en daar de voorkeur.[123]

Een derde argument voor Datheen lag misschien in de gebruikte melodieën. Het is waar dat er eigenlijk wel wat veel verschillende wijzen in het psalmboek stonden,[124] en dat sommige ook wat moeilijk te zingen waren. Maar in de zeventiende eeuw golden die bezwaren nog niet zo sterk. De psalmmelodieën waren niet alleen uit kerkelijk gebruik bekend. Men maakte geen onderscheid tussen profane en geestelijke melodieën. Bredero dichtte een ‘Amoureus-liedt’ op de wijs van psalm 23, een ‘Beklachliedt’ over het verlies van een geliefde op die van psalm 5.[125] Omgekeerd koos Cats voor zijn eigen geestelijke liederen ‘nieuwe en aerdige wijsen nu meest in swangh gaende’[126] - guitaar spelende theologen zijn blijkbaar niet zo'n nieuwsoortig verschijnsel als de mensen van de twintigste eeuw zouden kunnen geloven. Op het rederijkerstournooi van 1615 bedienden de mededingers zich bij de behandeling van hun geestelijk thema - ‘Zal eyghen-wijs vernuft Zyon temteren meer?’ - voor de melodie van psalmen (40; 79), andere geestelijke liederen (O Christus lief; Wy loven den Heer ghebenedijt), vaderlandse zangen (Wilhelmus van Nassouwe) en minnedichten (O schoonste personagie; Haast u wel schoon vriendinne) in

120 L.c.

121 Bij vluchtige lezing noteerde ik de volgende bastaardwoorden: obstinaat (26, 37, 109), secreet (41, 55, 88, 119), tempeest (42, 48, 148), summa (78), regiment (85, 97), pais (85, 120), creaturen (145, 148) en medicijnen (147).

122 Men zie bij voorbeeld in de Utrechtse gezangbundel van 1615, die voor kerkelijk gebruik bestemd was, de volgende tekst (Van der Linde, p. 73):

> Dit is het rechte Pasch-Lam vroedt
> Dat Godt geeft uyt genaden:
> Het welck aan 't cruys ons is te goedt,
> Uyt heeter lieffd' gebraden.
> Wy eten ende maken chier
> Van dese nieuw Pasch-Vladen,
> Den ouden deessem moet van hier,
> Wilt ghy in zijn bloedt baden.

123 De Waterlandse doopsgezinden te Hazerswoude, A.R.A., Hof 5229, informatie van 13 okt. 1623.

124 Zo meent Huygens, Orghel, p. 112.

125 J.A.N. Knuttel, p. 16 en 30, zie ook p. 24.

126 Smilde, p. 187.

bonte afwisseling.[127] Sommige wijzen waren bij het publiek dan ook in dubbele hoedanigheid bekend. Psalm 6 deelde zijn melodie onbekommerd met het populaire vers ‘Schoon lieff wilt mijn troost geven’.[128] Daarom kan het met de zogenaamde onzingbaarheid van de psalmen wel meegevallen zijn. Psalmen die thans zelden gehoord worden zoals 37 en 50 waren bij de mensen van de zeventiende eeuw in frekwent gebruik.[129] Dat zou heel goed verklaard kunnen worden uit een doublure met een populair minnedicht.

Zo was er dus veel dat voor Datheen pleitte: algemeen bekende verzen, in eenvoudige taal, op populaire melodieën - wat zou men eigenlijk meer kunnen wensen, mits men voor poëzie niet bijzonder gevoelig was? Het ging er maar om of Datheens teksten zich voor volkszang leenden. Daartoe waren ze ongetwijfeld geschikt. Ze verhieven zich nooit boven de middelmaat, bleven daar dikwijls zelfs ver beneden, maar drukten in duidelijke bewoordingen uit wat ze bedoelden. Echte volksliederen waren het, naar toon en inhoud juist voor de gewone man geschreven. De psalmen nemen het steeds op voor de armen en verdrukten, tegen de rijken en machtigen van deze aarde. De armen zullen loon ontvangen, de rijken zullen in het oordeel gaan. Datheens berijming doet aan deze trek van het boek der psalmen volledig recht, misschien zelfs meer dan dat. Nu kan het de rijken nog goed gaan,

> Haar oogen pruisten zeer hoog op
> Uit haren vetten dikken kop.[130]
>
> Maar straks heeft ook hun uur geslagen.
>
> De pofhansen geacht groot van staten,
> Moeten als 't vee daarvan, en alles laten.[131]

En dan zullen ze merken, dat over alle mensen vonnis wordt gewezen, ook over hen,

> Die hier zijn verheven,
> Die met veel wijns en korens leven,
> Hebbende haren wellust hier.[132]

Het zal hun dan slecht vergaan als zij de vromen vervolgd en gekweld hebben:

> Zij die de vromen hier bezwaren,
> Worden voor Gods oordeel gesteld.[133]

127 Redenrijckers aenwijsinghe, p. 161 sq.
128 Du Perron, p. 17.
129 Zie bijlage XLIII.
130 Psalm 73:4 bij Datheen.
131 Psalm 49:4.
132 Psalm 4:4.
133 Psalm 140:12.

De rijken en machtigen schijnen dat niet te beseffen. Zij zijn zichzelf tot wet, en vergeten de wet Gods.

> Hoe lang zult gij, rechters vol treken,
> Onrechtvaardig oordeel uitspreken?[134]

Zij heersen alsof zij Gods kinderen waren, misleid door hun blinde verstand. Maar eenmaal komt de vergelding.

> Gij moet al te zaam verderven
> En gelijk andre menschen sterven.[135]

Deze vergelding komt na dit leven, maar ook reeds op aarde. De vromen staan reeds nu onder Gods bijzondere bescherming.

> God wilde toelaten niet
> Dat men hen aandede verdriet,
> Ja zelfs de koningen Hij niet
> Om harentwil ongestraft liet.[136]

De vromen zullen Gods instrument zijn om deze straf te volvoeren.

> De vromen zullen zwaarden hebben,
> Opdat zij verderven met krachten
> Daarmee alle booze geslachten...
> Opdat zij vangen zoo meteen
> Koningen en prinsen niet kleen.[137]

De vromen kunnen die verantwoordelijkheid dragen, want zij hebben meer wijsheid ontvangen dan de goddelozen.

> Veel wijzer dan de raadsheeren gepresen
> Ben ik, het welke daardoor komt, O Heer,
> Dat ik uw woord doorzoeken wil en lezen.[138]

Daarom zullen de groten van deze wereld ook naar de vromen moeten luisteren.

> Dies gij koningen en vorsten der aarde,
> Wilt mijn onderwijs met harte ontvaân;
> En gij richters, wilt met ootmoed aanvaarden
> 't Goed vermaan, dat u van mij werd gedaan.[139]

Het is niet zeker dat zij zullen luisteren. Gods volk moet misschien door de verdrukking heen.

> Die vroom is van gemoed
> Zal zeer veel lijden overal.[140]

134 Psalm 82:1.
135 Psalm 82:4.
136 Psalm 105:8; zie ook 33:5.
137 Psalm 149:4.
138 Psalm 119:50.
139 Psalm 2:5.
140 Psalm 34:9.

Maar aan het einde van zijn leven, en wellicht reeds hier, wacht hem toch de verlossing.

> God verhoort haar schreien en al haar klagen,
> En verlost z'uit al haar kruis en haar plagen.[141]

Het is moeilijk te zeggen of het zinvol is, juist op deze kant van Datheens berijming te wijzen: de gelijkstelling armen-vromen, en rijken-goddelozen. Wat Datheen rijmde is altijd inhoudelijk te vinden geweest in alle bijbels en psalmboeken, maar niet elke tijd heeft er hetzelfde gebruik van gemaakt. Wij zouden ons in elk geval van de vroege zeventiende-eeuwers een geheel verkeerd beeld vormen, als wij deze teksten wilden interpreteren in sociaal-revolutionaire zin. De psalmen van Datheen hebben er vermoedelijk wel toe bijgedragen dat de gelovigen vertrouwd gemaakt werden met strijd, maar niet met klassenstrijd. Het is trouwens ook moeilijk uit te maken of juist de hierboven geciteerde verzen werkelijk gezongen werden.

Enkele gegevens hebben wij daar wel over. In Datheens bundel is de voorkeur het meest uitgegaan naar dat kleine aanhangsel van het psalmboek, de handvol gezangen die aan de verzameling zijn toegevoegd. De tien geboden, de twaalf artikelen en het Onze Vader werden in vele kerken wekelijks gezongen als vaste onderdelen van de liturgie.[142] De wijdste verbreiding had mogelijk wel de bedezang voor de predikatie, het lied: 'O God die Onze Vader bist'. De kerkeraad van Schoonhoven schrapte het in 1621, in gevolge een besluit van de provinciale synode, geen andere gezangen te gebruiken, 'dan die in den bijbelschen texte begrepen waeren'.[143] De kerkeraad behield zich echter een nadere beslissing voor, als de gemeente zich over de verandering zou beklagen. Meestal zal men zich van het synodale voorschrift wel niets hebben aangetrokken.[144] Het bood nu eenmaal te grote voordelen te beschikken over gezangen die uit het hoofd gezongen konden worden, en dat niet alleen met het oog op de analphabeten. De voorzanger van Edam vroeg in december 1597 of de bedezang niet kon worden geschrapt, omdat deze blijkbaar niet gemakkelijke melodie door sommige kerkgangers verkeerd werd gezongen. De kerkeraad wilde echter van geen verandering weten in de wintermaanden, zolang men nog niet zonder kaarslicht kon zien.[145]

141 Psalm 145:6.
142 Van der Zee, Ridderkerk (geboden, artikelen en Onze Vader); Not. Charlois, 23 nov. 1608 (artikelen); Not. Schoonhoven, 3 juni 1619 (geboden, artikelen, Onze Vader en - een zeldzaamheid als vast gezang - de lofzang van Maria); Muylwijk, Vervolgd, p. 178 (Gouda 1621, artikelen).
143 Not. Schoonhoven, 8 febr. 1621.
144 Men bespeurt er althans verder niets van in de notulenboeken. Te Hoornaar werd de bedezang in 1624 weer ingevoerd, zonder dat de synodebesluiten een rol speelden in de overwegingen (A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1, 10 maart 1624).
145 Not. Edam, 29 dec. 1597.

Buiten deze kleine groep van wekelijks gezongen liederen is het verschil in bekendheid en geliefdheid tussen de diverse psalmen nauwelijks vast te stellen. Zeker is echter wel dat dit verschil toen minder groot was dan het in latere eeuwen is geworden. In verscheidene gemeenten zong men het psalmboek eenvoudig van voren naar achteren door,[146] zonder te streven naar harmonie tussen preek en psalm. Elders werd die eenheid wel gezocht,[147] of althans bij bijzondere gelegenheden als biddagen en avondmaalsvieringen.[148] Waar men overeenstemming trachtte te bereiken moest onvermijdelijk een selectie van geliefde psalmen ontstaan, soms wellicht zelfs bewust klein gehouden tot gerief van de analphabeten.[149] Welke nummers daartoe behoorden is in het algemeen niet te zeggen. Onze beste bron is het notulenboek van de kerkeraad van Hoornaar, waarin ds. Schevenhusius acht jaar lang heeft aangetekend welke psalmen in elke dienst werden gezongen. Maken we de statistiek eens op,[150] dan blijkt de Hoornaarse keuze dikwijls wel, soms ook niet met later smaak overeen te stemmen. Het meest gezongen zijn de psalmen 23 en 103. De laatste van die twee is ook wel een van de meest geslaagde in Datheens bundel. Hoog genoteerd staan voorts bekende psalmen als 25, 42, 68, 118 en 119, maar ook thans vrijwel onbekende als 37 en 50. Voor treur- en boetpsalmen is misschien een zekere voorkeur te bespeuren, gezien de hoge noteringen van de nummers 50, 51 en 130. De meeste verrassingen biedt de lijst van in die acht jaar nooit gezongen psalmen. Van de 157 nummers in Datheens berijming blijken 83 geen enkele maal gekozen te zijn. Daarbij zijn de psalmen 17, 43, 56, 75, 89, 121, 123, 134, 136 en 150, om er slechts enkele te noemen.

Natuurlijk hebben we hier te maken met de voorkeuren van één bepaalde predikant, en is er plaatselijk allerlei variatie mogelijk. De eerste samenkomst van de contra-remonstrantse dolerenden te Den Briel op de kerstdag van het jaar 1616 werd geopend met het zingen van psalm 40. Dat gebeurde 'met groote vrijmoedicheyt ende blijschap'[151] - een prestatie die kerkgangers slechts kunnen leveren als de wijs hun goed bekend is. De Brielse gemeente zal daarom psalm 40 wel wat vaker hebben gezongen dan die te Hoornaar. De kandidaat-voorzanger van Bommenede kreeg in 1620 voor zijn classicaal examen twintig psalmen opgegeven als oefenstof. Daarbij zijn enkele die ook te Hoornaar veel gebruikt zijn - bij voorbeeld 1, 23, 25, 50, 51, 95, 103 en 119 - andere die daar geen enkele

146 Not. Naaldwijk, 21 mei 1581; Not. Schoonhoven, p. 3 (1618), kerkenordening art. 11; Not. Alkmaar, 21 sept. 1620.
147 Not. Oudewater, kerkenordening (1608) art. 37: 'de psalmen die men na de predycatie singen sal, sullen met den text overeencommen'.
148 Not. Naaldwijk, 25 dec. 1583.
149 Not. Edam, 17 sept. 1597: wie niet kan lezen wordt door het zingen niet zo gesticht.
150 Bijlage XLIII.
151 Acta Den Briel E2, notitie Den Briel, p. 8.

maal zijn gezongen zoals 15 en 16.[152] Andere examinandi van deze classis zongen 15, 37, 51, 134 en de lofzang van Simeon;[153] bij Schevenhusius werden 37 en 51 zeer dikwijls, de andere drie nooit gezongen.

Wilde de arbeid in kerk en school ook werkelijk vrucht dragen, dan moest zij in de huisgezinnen ondersteund worden. De Dordtse synode van 1618 legde de ouders tegenover hun kinderen de volgende plichten op:

1. aan de kinderen gebeden leren.
2. hun voorlezen uit de bijbel.
3. hen meenemen naar de kerk.
4. hen over de preek ondervragen, vooral na catechismusprediking.
5. bijbelteksten kort met hen bespreken en toelichten.[154]

Bij huiselijke gebeden dacht men zowel aan de ochtend- en avondgebeden als aan het tafelgebed. De vaders dienden daarbij voor te gaan of het voorbeeld te geven.[155] Het tafelgebed was waarschijnlijk wel algemeen in zwang. Als in Bredero's Klucht van de molenaar de heer des huizes een hapje gegeten heeft en weer van tafel wil opstaan, vermaant zijn vrouw hem dat hij nog bidden moet.[156] Zelfs de krijgsman, die in het Tafelspel van moetwillig bedrijf zich achter de met geweld veroverde spijzen zet, begint niet te eten voor hij een benedictie heeft uitgesproken.[157] Over persoonlijke avond- en morgengebeden kunnen wij niet veel weten.

> Als ick kome van het bedt,
> Stracx so doe ick mijn gebet,

laat Cats de landman zeggen in de Herders-minneklachte.[158] Het is niet te bewijzen, maar wel waarschijnlijk in een eeuw waarin de meeste mensen geloofden dat God hen eenmaal zou oordelen. Cats' provinciegenoot Udemans meende wel uit eigen pastorale ervaring te kunnen getuigen van ‘de groote traegheyt van vele onder de onse, die soo selden komen tot bidden’,[159] maar dacht toch misschien meer aan werktuiglijke formuliergebeden[160] dan aan algehele nalatigheid.

In gereformeerde gezinnen zijn thans tafelgebed en bijbellezing nauw

152 Acta Den Briel, 28 april 1620 (1, 2, 3, 5, 6, 9, 12, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 50, 51, 95, 103, 119).
153 Alsv., 20 en 21 okt. 1620.
154 Acta, p. 50.
155 Zo b.v. Not. Dordrecht (Waals), reglement van 1620, art. 21: ‘les anciens... admonesteront les fidèles de prier Dieu soir et matin et aux repas, et spécialement les chefs de famille seront exhortez d'apprendre leurs enfans et domestiques par leur exemple à faire leur debvoir en cest endroit’. Zie ook Udemans, Practycke, p. 128.
156 Bredero, Klucht van den meulenaer, r. 367.
157 Van Vloten, I, p. 69.
158 Cats, p. 33 (Galathea ofte harders-minneklachte).
159 Udemans, Practycke, p. 129.
160 Cf. Jacobus I in zijn Basilikon Doron over de gebedsgewoonten van de gemene man: ‘the ignorant common sort, that prayeth nothing but out of bookes’.

met elkaar verbonden. Deden de zeventiende-eeuwers het ook reeds zo? Van Bleiswijck zegt in zijn beschrijving van het Delftse weeshuis, dat men daar stipter was dan in veel particuliere woningen, want aan tafel las steeds een van de jongens een paar hoofdstukken uit de bijbel voor.[161] Algemeen is dus de gewoonte van het lezen niet geweest, wijd verbreid stellig wel. Katholieke bestrijders van het calvinisme drijven er dikwijls de spot mee: ‘wevers, bontwerkers, schoenlappers, mannen en vrouwen, jonkmans en jongedochters; zij weten allen uit den Bijbel te kallen’.[162] Ieder gelooft maar dat hij de moeilijke kunst van de exegese zonder studie verstaat, en komt vrijelijk met zijn eigen uitlegging, ‘hier een oudt wijf, daer eenen suffenden grijsaerdt’.[163] Groentevrouwen lopen met hun bijbels op de kar, en verklaren de moeilijkste plaatsen door ingeving van de geest.[164]

Of we de bijbelkennis inderdaad zo algemeen verbreid mogen achten? De twee blinde jongemannen in Oostwoud, die het gehele nieuwe testament, de catechismus en de psalmen van Datheen van buiten kenden, waren opmerkelijk genoeg om een plaats te krijgen in Baudartius' geschiedverhaal.[165] Ze zullen trouwens ook in vroeger of later eeuwen niet veel gelijkwaardige rivalen gehad hebben, ook niet onder de zienden. Maar wat we zo hier en daar terloops van het zeventiende-eeuwse leven te bespeuren krijgen, bevestigt wel dat de bijbel in veler handen is geweest. Een jonge lakei heeft op paasmaandag een korte rustpauze in zijn dienst, en zit alleen in een kamer te lezen in het nieuwe testament.[166] Een ambachtsman neemt plaats aan de ontbijttafel, en begint de dag met ‘een capittel ofte twee wt Godes woordt’.[167] De vrouw van een dronkaard gaat 's morgens vroeg aan het bed van haar man zitten en leest hem uit de bijbel voor, om hem tot inkeer te brengen.[168] Een dienstmeisje in Oudewater wordt op het kerkpad aangesproken door een man die haar vraagt waarom het eigenlijk nodig is naar de kerk te gaan. Kunnen we thuis de bijbel niet lezen? Jawel, zegt het meisje, maar de bijbel moet door de predikatie worden uitgelegd, ‘bewijsende hem tselve met het exempel van de moorman actor. 8’.[169] Een geestelijk gestoorde loopt met een bijbel in de hand door de tuin, en is met dat boek genoeg bekend om het op te kunnen slaan bij Handelingen 26, ‘in welck capittel hij dapper veel op hadde met het

161 Van Bleiswijck, p. 487.
162 Andriessen, p. 185 (geciteerd naar pater Gouda).
163 Divoda Jansen, p. 8.
164 Buitendijk, p. 185 (Verstegen).
165 Baudartius, II, 16e boek, p. 123 (1624).
166 A.R.A., Hof 5215, informatie tegen Heyndrick Pyeters, 1 mei 1612.
167 Not. Haarlem, 1 sept. 1613.
168 Pamflet Knuttel 2089.
169 Not. Oudewater, 29 jan. 1621.

25. vers, ick en raese niet, maghtighste Feste, twelck hij op sijn eyghene gheleghenheyd scheen te willen passen'.[170]

Bij deze jongeman, bij dit dienstmeisje, moet een zekere schriftkennis aanwezig zijn geweest. Dat geldt vermoedelijk ook van een niet onaanzienlijk percentage van de regelmatige kerkgangers. Baudartius, een van de statenvertalers, meende nog in 1606 dat een geheel nieuwe en zelfstandig geredigeerde bijbelvertaling te veel onrust in de gemeenten zou brengen, bij 'text-vaste' kerkgangers, die aan de oude bewoordingen gehecht waren.[171] De kerkeraad van Edam bond de predikanten op het hart teksten steeds letterlijk aan te halen, omdat elke afwijking aanstoot kon geven aan de eenvoudigen.[172] Ds. Rutgers van Stolwijk bracht in 1614 grote opschudding te weeg met een preek over vraag 22 van de Heidelberger catechismus: de christen is nodig te geloven wat de twaalf artikelen in een hoofdsom leren. Men verstond zijn uitleg zo, dat naar zijn zeggen kennis van die artikelen voldoende zou zijn. Het ging hem er om, zo dachten velen, 'den luyden den bijbel ende H. Schriftuieren wt de hant te nemen, sodat onnodich sij deselve te lesen'. De gemoederen kwamen pas tot bedaren, toen Rutgers duidelijk stelde dat ieder niet alleen bevoegd, maar ook verplicht was de bijbel te lezen, 'selfs de ongeleerde en eenvoudige luyden'.[173]

De bijbeloplagen waren dan ook hoog. Balthasar Lydius sprak in de Dordtse synode van een voorraad van 60.000 exemplaren, die nog bij de boekhandels opgeslagen zouden zijn.[174] Drukkers van bijbels en nieuwe testamenten waren in verscheidene Hollandse steden te vinden; waar drukkerijen bestonden werden ook bijbels ter perse gelegd. Om kosten te sparen besteedde men aan de correctie niet altijd overdreven veel zorg, zodat er nogal wat slordige drukken in het licht verschenen.[175] Misschien zou het anders ook onmogelijk geweest zijn de markt te bedienen, want een goed verzorgde bijbeluitgave was tamelijk prijzig,[176] en zou de draagkracht van veel kerkleden te boven zijn gegaan. En dat wij onder de minst gegoeden adspirant-kopers mogen verwachten leert ons een aantekening in het notulenboek van de kerkeraad van Oudewater: enkele arme lidmaten vroegen een krediet bij de kerk aan om bijbels te mogen kopen op wekelijkse afbetaling.[177]

De 'bijbel' is in dergelijke gevallen nogal eens een nieuw testa-

170 A.R.A., Hof 5222, verklaring van ds. Junius van Hillegersberg, 8 april 1618.
171 Broek Roelofs, p. 142.
172 Not. Edam, 8 nov. 1609.
173 Not. Stolwijk, 18 mei 1614.
174 Kaajan, Pro-acta, p. 80. De boekhandelaars spraken zelf van 80.000, o.c., p. 81.
175 Not. Haarlem, 20 april 1608.
176 Een Franse kanselbijbel kostte in 1592 12 gld. 10 st., A.R.A., W.K. Haag 114, 24 april 1592.
177 Not. Oudewater, 8 febr. 1609. De kerkeraad besloot twee nieuwe testamenten aan te schaffen en die uit te lenen of op afbetaling te verkopen.

ment.[178] Gaat het om een volledige bijbel, dan zijn daar nog altijd de apocriephen in opgenomen. De Nederlandse geloofsbelijdenis zegt in artikel 6, dat de kerk die ‘wel lezen kan en daaruit ook onderwijzingen nemen, voor zo veel als zij overeenstemmen met de canonieke boeken’. Apocriephen lezen in die zin dat ze net als de kanonieken vóór de dienst werden doorgelezen deed de kerk niet, ten minste niet in Holland.[179] Onderwijzingen nam men er echter wel uit. Grevinchoven senior,[180] Hasaert,[181] Westermannus,[182] Hillenius,[183] Becius,[184] Souterius[185] en Udemans,[186] allen predikanten in de gereformeerde kerk, gebruikten in preken en stichtelijke werken aanhalingen uit apocriephen tot staving van hun gevoelens. Nooit maken zij daarbij enige reserve, of laten zij uitkomen dat bewijsplaatsen uit de apocriephen een minder groot gezag hebben. Als Caspar Grevinchoven de doopsgezinden wil bewijzen dat zij zich niet op Wijsheid 3 : 1 mogen beroepen, gaat hij niet het gezag van dat boek in twijfel trekken, maar probeert hij alleen een andere uitleg te geven.[187] Als Souterius zich een aanhaling uit het boek Judith permitteert, plaatst hij die in een zeer kanoniek aandoende omlijsting: ‘daarom wy (met de godtsalige vrouwe Iudith) nu ter tijdt wel seggen mogen’ - en dan volgt Judith 9 : 16.[188] Vooral Jezus Sirach en het boek der Wijsheid waren geliefd, als ‘van vooren tot achteren vol goede leeringhen’.[189] De gasten van het Amsterdamse tuchthuis kregen 's zondags teksten opgegeven die ze uit het hoofd moesten leren, waarbij ook, en zelfs met een zekere voorkeur, Wijsheid en Sirach gebruikt werden.[190]

Dat de leken dan eveneens het voorbeeld van de predikanten volgden en de apocriephen tot onderwijs en stichting gebruikten,[191] mocht nie-

178 Zie de vorige noot, en Valcoogh, p. 27; Not. Haarlem, 20 april 1608.
179 De nationale synode van Dordrecht had dat in 1574 verboden, Kerkelijk handboekje, p. 72. Elders (met name in Utrecht) werd er uit de apocriephen zelfs wel gepreekt, Kaajan, Pro-acta, p. 97.
180 Grevinghovius, p. 57, 58, 75, 331, 354, 378 (Wijsheid); p. 73, 80, 83, 124, 340, 342, 345, 354, 355, 357, 360, 362 (Sirach); p. 83, 96 (IV Ezra); p. 311, 354 (Tobias); p. 353 (II Maccabeeën).
181 Pijnacker Hordijck, p. 25 (Wijsheid).
182 Westermannus, p. 225, 227, 249 (Sirach); p. 251, 268, 280 (Wijsheid); p. 232 (I Maccabeeën); p. 232 (Judith), en verscheidene andere plaatsen.
183 Pamflet Knuttel 2126, p. 57 (Sirach); p. 138 (Tobias).
184 Becius, I, p. 19 (Tobias).
185 Souterius, Victoriën, I, p. 66, 68 (Judith); p. 26 (Tobias); p. 40 (Baruch); p. 76 (II Maccabeeën) en andere plaatsen.
186 Udemans, Roer, dedicatie (Sirach).
187 Grevinghovius, p. 378.
188 Souterius, Victoriën, I, p. 66.
189 Zo de doopsgezinde auteur Twisck, p. 21, die overigens wel het apocriephe karakter van dit boek aanwijst.
190 Hallema, Gevangeniswezen, p. 172.
191 Aanhalingen bij Usselincx, Pamflet Knuttel 1441, A1 en A1 vo (Sirach) Valcoogh, p. 56, 86, 97 (Sirach) en 57 (Tobias); Pikolet, p. 7 (Wijsheid), 16 (Sirach) en 19 (III Maccabeeën); Paets in U.B. Amsterdam, III H 4, p. 57 (Sirach).

mand verrassen. Gomarus beklaagde zich er over in de vergaderingen van de Dordtse synode; vele eenvoudigen meenden dat de apocriephen gewoon tot de schrift behoorden, en gaven verdichte fabelen de eer die alleen aan Gods woord toekwam.[192] Anderen echter waarschuwden dat een bijbeluitgave zonder de apocriephen wel eens ergernis zou kunnen geven bij het volk.[193] Al werd er dan nooit uit gepreekt, al werden ze nooit in de kerk gelezen, de apocriephen hadden zich blijkbaar een plaats in de volksgunst veroverd. Maar dat is dan toch wel tevens een indirect bewijs dat ook de kanonieken redelijk goed gekend werden, want waarom zou een bijbellezer nu juist altijd die apocriephen uitkiezen voor eigen lectuur? De Spanjaard Vázquez schrijft het aan de bijbelverbreiding toe, dat Hollandse vrouwen ‘zonder eenige uitzondering over geloofszaken (kunnen) spreken als waren zij theologen’.[194] Ik ben er niet zo heel zeker van dat Vázquez veel Nederlandse meisjes in de theologie heeft geëxamineerd. Misschien is hij wel bezweken voor de verleiding waaraan meer reis- en landbeschrijvers ten offer zijn gevallen van overal precies te vinden wat de traditie er ook deed verwachten. Dan blijft het echter toch nog interessant te zien dat Spanjaarden en Zuidnederlanders een populaire voorstelling van de Hollanders hebben, waarbij bijbelkennis een wezenlijk trekje van het portret is.

Maar laten wij op onze hoede zijn. Vreemdelingen maken hun oordeel altijd sterk afhankelijk van de vergelijking met hun eigen land. Met de bijbelkennis is het al niet anders gesteld. Ter Dordtse synode wordt over de onwetendheid van de gemene man steeds gesproken als over een voor ieder zichtbaar feit.[195] Men denkt daarbij niet alleen aan de liefhebbers, maar ook aan de leden van de gemeente. Bij de gebrekkige catechese was het ook onvermijdelijk, dat er in de kerkelijke gemeenschap ‘swakke littmaten... bij meenichten’ gevonden werden, die in de fundamenten nog weinig waren onderwezen.[196] Doch tegenover de ‘weynich geoefende’ staat ook meestal een groep van ‘de best geoeffende lidtmaten’.[197]

Dat zijn de bijbellezers, die psalmen zingen ‘in 't doen van haere ambachten’,[198] en het werk wel eens even laten rusten, ‘om met malkanderen te spreken uyt Gods woord’.[199] Aan hen heeft Festus Hommius gedacht bij zijn Nederlandse uitgave van Ursinus' grote catechismus, daar in de gemeente ‘zeer vele zijn dorstende na een volcomen kennisse der salichmakende leere, die het behulp der spraken niet hebbende, met weynich

192 Kaajan, Pro-Acta, p. 91.
193 O.c., p. 95.
194 Brouwer, p. 92.
195 H.H. Kuyper, Post-acta, p. 425; Kaajan, Pro-acta, p. 173.
196 Not. Oudewater, 1 juni 1603.
197 Borsius, Akten, p. 255 (1615).
198 Huygens, Orghel, p. 113.
199 Pamflet Knuttel 3500, C4 (Woerden 1623).

vrucht in andere boecken haeren tijdt moeten verslijten'.[200] Zij zijn het, die op wagens en schuiten spreken over de nieuw verschenen stichtelijke lectuur,[201] en thuis Bullingers huisboek in de kast hebben staan.[202] De theologen houden met deze groep bewust rekening. Trigland vervalt opzettelijk in herhalingen en gaat breder op de zaken in, als hij in het bijzonder voor de eenvoudigen schrijft.[203] Gomarus critiseert een hem door Abraham van der Mijle toegezonden manuscript, omdat de schriftplaatsen niet in de kantlijn staan aangetekend, wat wel voor geleerden niet nodig is, maar voor eenvoudigen des te meer.[204] Blijkbaar verwachtte Gomarus een groter lezerspubliek zelfs voor de moeilijke materie - een commentaar op het Hooglied - die Van der Mijle had aangesneden. Goede lectuur werd trouwens in Holland zeer wenselijk geacht, omdat in die provincie de persvrijheid het grootst was,[205] en men antwoord wilde geven op algemeen toegankelijke geschriften als die van Coolhaes, Herman Herbertsz, of Dirck Volckertsz. Coornhert.[206] Reeds de synode van Middelburg had daartoe de uitgave van wat kleine handzame boekjes aangeraden.[207]

Soms wekten bijbellezing en verdere lectuur de belangstelling zo sterk op, dat zich in de gemeente een studiekring vormde voor gezamenlijke bespreking van de bijbel. Een dergelijke kring kon bestaan uit mannen alleen,[208] uit jonge meisjes,[209] of jeugdige personen,[210] maar in de regel wordt niets meegedeeld over beperkingen naar sexe of leeftijd. Hier en daar vergaderden deze gezelschappen onder leiding van een predikant,[211] met toezicht en instemming van de kerkeraad, 'alsoo het een goede ende godsalige oeffeningh is dat de lidmaten der gemeente bij malcanderen comen om van Gods H. Woirt met malcanderen te spreken'.[212] Merkwaardig is echter dat meestal kerkeraden, classes en synoden tegenover deze bijbelstudie een zeer gereserveerde houding aannemen. Florianus van Zuidland deelt in 1608 aan de classis Den Briel mee, dat enkele lidmaten

200 A.R.A., St. Gen. 7474, rekest van Festus Hommius (1601).
201 Dergelijke gesprekken vestigden Coolhaes' aandacht op Marnix' boek tegen de geestdrijvers (Rogge, Coolhaes, II, p. 73).
202 Bullinger was wellicht de meest gelezen godsdienstige auteur, cf. Van Vloten, Paschier, aanteekeningen, p. 4; Grevinghovius, p. 7 en vooral Hollweg, p. 107.
203 Ter Haar, p. 131.
204 Van Itterzon, p. 75.
205 Reitsma en Van Veen, III, p. 203 (1603).
206 O.c., I, p. 134 (1586).
207 Kerkelijk handboekje, p. 147. Zij dacht daarbij ook aan vertalingen, cf. Rutgers, Kerkverband, p. 36: de Amsterdamse kerkeraad overweegt in 1608 een vertaling van Luthers De servo arbitrio uit te geven.
208 Jaanus, p. 82 (Delft 1595).
209 Vos, p. 22 (Amsterdam).
210 Reitsma en Van Veen, I, p. 143 (Alkmaar 1587); Acta Haarlem, 27 okt. 1604 (Jisp).
211 Acta Den Briel, 6 aug. 1608 (Korendijk); Not. Assendelft, 31 okt. 1620.
212 Not. Stolwijk, 5 mei 1613.

graag in zijn tegenwoordigheid met elkaar de bijbel willen gaan lezen. De classis gaat wel akkoord, maar tamelijk zuinigjes: het moest 'met rijpen raet ende met discretie' geschieden.[213] De Amsterdamse kerkeraad wees in 1618 zonder meer het verzoek van enkele belangstellenden af, een oefencollege in te mogen stellen onder leiding van de onverdacht rechtzinnige Adriaen Jorisz. Smout.[214]

Waarom mocht het eigenlijk niet? De bezwaren zijn velerlei. In de eerste plaats zijn de predikanten bang dat deze gezelschappen zich aan te moeilijke vragen zullen wijden. Te Purmerend sprak men 'van de swaerste ende hoochwichtichste puncten der religie, als praedestinatie, vrije wille etc.'.[215] Veel te gevaarlijk, meenden kerkeraad en classis, en aanstotelijk voor eenvoudigen en zwakken. Het Delftse oefengezelschap hield zich opzettelijk bezig met controversiële vragen, en nodigde eens een doopsgezinde vermaner uit om met hem te discussiëren over de persoon van Christus.[216]

In de tweede plaats vormden dergelijke kringen zich nogal eens rondom de persoon van een leider, die min of meer als ongeordend predikant ging optreden. In de classis Enkhuizen vond men reeds in 1600 conventikels, waar psalmgezang, gebed en schriftuitleg de samenkomst tot een miniatuur-kerkdienst maakten.[217] In de classis Amsterdam bestond in 1618 zelfs een conventikel dat bijeenkwam op dezelfde tijden dat ook de gemeente naar de publieke dienst werd opgeroepen, en uren lang zitting bleef houden. De voorganger deed daar al het gewone predikantswerk, uitgenomen alleen de bediening van de sacramenten.[218] Het kon zijn dat alleen persoonlijke eerzucht de oefenaar dreef, en dat het er om te doen was de aandacht op zich te vestigen op hoop van bevordering tot het predikambt. Zo trachtte de classis Edam een conventikel te Ilpendam stop te zetten door de leider aan te bieden zich voor de classis te oefenen in het proponeren,[219] een middel dat even doeltreffend als bedenkelijk mocht heten.[220]

In de derde plaats lag bij gezelschappen als het in 1618 in de classis Amsterdam bestaande het gevaar van sectevorming binnen de kerk vlak voor de deur. Kwam het al zelden zo ver dat dergelijke groepen zich van de gemeente afscheidden, het conventikel kon toch een kweekplaats worden van ontevredenheid, van dogmatiek die gesproten was uit eigen verstand en inspiratie, in onafhankelijkheid van het algemeen gevoelen be-

213 Acta Den Briel, 6 aug. 1608.
214 Rutgers, Kerkverband, p. 23. Smout stond toen nog buiten vaste bediening.
215 Acta Edam, 1608.
216 Jaanus, p. 83.
217 Reitsma en Van Veen, I, p. 284.
218 O.c., II, p. 30. Iets dergelijks in 1620 te Capelle, Acta Dordrecht, 1-2 dec. 1620.
219 Acta Edam, 19 juni 1617.
220 Men begrijpt waarom Cornelis Wiggertsz. het houden van oefeningen een grensgeval van simonie noemde, Rogge, Coolhaes, II, p. 201.

dacht door mensen die zichzelf beschouwden als dieper ingeleid dan de scharen.[221] In de vroege zeventiende eeuw kan dat gevaar nog niet buitengewoon groot geweest zijn. Hoewel oefengezelschappen in de kerkelijke acta nog wel eens vermeld worden, en bijna nooit met lof, heb ik slechts één geval aangetroffen waar inderdaad 'beuselingen ende nieuwicheiden' geleerd werden:[222] het gezelschap van Thrijn Gerrits te Edam. Maar dat was dan ook een vrouw, die naar alle waarschijnlijkheid niet wel bij het hoofd was.[223] Haar leerstellig bezwaarschrift was door de classis verworpen als 'een ongefundeerde cartabelle'.[224]

Waar vanuit de gemeente kritische stemmen klinken, waar de preek onder het mes wordt genomen en lidmaten positie kiezen tegen in de kerk verkondigde leer, hebben wij in de regel niet te maken met gezelschappen, maar met individuele kerkleden, die geheel zelfstandig hun weg zoeken. Nu ja, geheel zelfstandig misschien niet - want de bezwaren zijn dikwijls in volkomen verschillende plaatsen toch van dezelfde aard. We vinden natuurlijk ook in die tijd de geboren non-conformisten, die met elke predikant en in elke gemeente twist gekregen zouden hebben.[225] En er is vanzelfsprekend ook kritiek die alleen uit onverstand voortkomt, zoals die van Dirck Evertsz., ouderling nog wel, te Noordscharwou, die er niet van weten wilde dat de gelovigen de volle vertroosting in de hemel zouden ontvangen, omdat in de hemel geen droefheid en dus ook geen troost kon bestaan.[226]

Maar afgezien van deze uitzonderingsgevallen gaat het altijd om enkele bepaalde kwesties, die men tot twee groepen zou kunnen terugbrengen: enerzijds al datgene wat gereformeerden en anabaptisten van elkaar scheidt, anderzijds het complex vragen rondom vrije wil, erfzonde en voorbeschikking.

Gevallen van de eerste categorie komen niet dikwijls voor. Er zijn wel gemeenteleden die omtrent de kinderdoop en de menswording van Christus het gevoelen van de gereformeerde belijdenis gaan betwijfelen en op den duur loslaten, maar dan zullen zij zich doorgaans ook aan de gemeenschap der kerk onttrekken. Slechts een heel enkele maal zien wij iemand deze vraagstukken opwerpen zonder daar verder strekkende consekwenties aan te verbinden: Adryaen Pietersz. te Berkel ontwikkelt in 1589 bezwaren tegen de leer van de menswording[227] en Abraham Karijn te Haar-

221 Wessel, p. 22 sq., onderstelt dat bij de conventikelvorming doperse invloeden aan het werk zijn geweest, het streven naar een besloten groep van trouwe belijders.
222 Not. Edam, 20 jan. 1608.
223 Alsv., 27 april en 11 mei 1608.
224 Alsv., 28 mei 1607.
225 Zo de hierna te noemen Willem Bouwensz. te Oudewater, Not. 31 mei 1609, en Cornelis Jansz. Groot te Purmerend, Not. 12 febr. 1619.
226 Acta Alkmaar, 16 febr. 1612.
227 Not. Berkel, 26 maart 1589.

lem beweert, in 1624, de kinderdoop te verwerpen.[228] Maar beiden komen met deze bedenkingen pas aan als zij voor de kerkeraad geroepen zijn op heel andere gronden: Adryaen Pietersz. omdat hij zijn ouders ongehoorzaam was geweest, Karijn omdat hij zich schuldig had gemaakt aan openbare dronkenschap. Het heeft er veel van dat zij met hun leerstellige bezwaren alleen maar de aandacht van de kerkeraad hebben willen afleiden.[229]

Beïnvloeding vanuit de denkwereld van het anabaptisme is het wellicht echter ook, als gemeenteleden het bestaan van de bijzondere ambten gaan ontkennen, met alle gevolgen van dien. Een vaste klant van de Oudewaterse kerkeraad, de tinnegieter Willem Bouwensz., liet ten slotte de velc conflicten die hij met het ambtelijk gezag had uitgevochten op deze ene stelling uitlopen, dat er geen aparte roeping voor predikanten bestond.[230] De kerkeraad ging met hem tot het uiterste, dat wil zeggen tot zijn afsnijding uit de gemeente. Willem Bouwensz. was absoluut niet onder de indruk. Hij woonde zelf de dienst bij waarin de akte van afsnijding werd voorgelezen, en verlangde terstond na de lectuur van dit stuk het woord. Toen de predikant hem dat weigerde, stond de tinnegieter op en begon onder de kerkgangers pasquillen uit te delen. De dominee wist de orde te herstellen door psalm 133 op te geven, die door Willem Bouwensz. luidkeels werd meegezongen:

> Ziet hoe fijn en lieflijk is t'allen stonden
> Dat broeders in eendrachtigheid bevonden
> t' Zamen wonen in vrede goed.[231]

Een vertegenwoordiger van hetzelfde type is wel Nan Tijsen te Oosterland, die het predikambt verwerpt, omdat ‘het niet noodich en is, dat die een den anderen sal leeren ende seggen, kent den Heere, maer dat sij Hem alle kennen van den minsten tot den meesten’.[232] De meest radicale toepassing van dit principe vinden we bij de Vlaardinger schoolmeester Firmijn, die in zijn eigen gezin zelf het avondmaal uitdeelde,[233] en dus ook de bediening van de sacramenten niet langer meer aan het ambt gebonden achtte. In deze categorie moeten wij ten slotte naar alle waarschijnlijkheid ook nog de Waalse Amsterdammer Jan de l'Escluse plaatsen, die het

228 Not. Haarlem, 27 febr. 1624.
229 Cf. Not. Amsterdam (Waals), 13 juli 1587: Pierre Heulin, beschuldigd van dronkenschap en lichtvaardig leven, zegt bij zijn verschijning voor de kerkeraad bezwaard te zijn op de punten van kinderdoop en praedestinatie.
230 Hij ontkent dat de predikanten wettig gezonden leraars zijn, Not. Oudewater, 9 sept. 1609. Een geestverwant is Thomas Claessen, die ‘de dienaren niet meer voor wettelijck geroepen dienaren hielt als hemselven’, alsv., 22 febr. 1609.
231 Alsv., 8 aug. 1610.
232 Not. Oosterland, s.d. 1601.
233 Acta Delft, 19 febr. en 10 juni 1604. Ook de zo even genoemde Nan Tijsen meende dat zulks hem wel vrij zou staan.

kerkgebouw niet wil bezoeken als een aan beeldendienst gewijd oord, geen formuliergebeden wil horen, en geen in de catechismus vastgelegde geloofsleer aanvaarden.[234] Deze vier gevallen zijn wel niet volkomen van dezelfde aard, maar toch vergelijkbaar, omdat alle opposanten wel dit met elkaar gemeen lijken te hebben, dat zij de Geest Gods niet willen binden aan ambten, instellingen of formulieren, doch menen dat de Geest vrijelijk in iedere gelovige werkt en geen verschil in bevoegdheden of kwaliteiten erkent.

Een tweede groep van bezwaarden vormen de lidmaten die een afwijkend gevoelen aanhangen op de punten van praedestinatie en vrije wil. Paschier de Fijne vertelt in zijn levensherinneringen, dat hij als jongen - vóór zijn zestiende jaar in ieder geval - reeds met de werken van Beza bekend was geworden, en dat hij die met veel kritiek had gelezen.[235] Misschien heeft Paschier de man in het kind willen terugvinden, maar hij deelt ons toch niet iets onmogelijks mee. Macaulay's stelling dat speculaties over de oorsprong van het kwaad, de vrijheid van de wil en de grondslag van de moraal vooral intelligente kinderen en half beschaafde mannen bekoren,[236] heeft in de Nederlandse Republiek vóór en tijdens de bestandstwisten herhaaldelijk bevestiging gevonden. Van Buchell weet in zijn dagboeken te verhalen over een ontmoeting met een Gorinchems ambachtsman, die nauwelijks een schoolopleiding had ontvangen, maar met veel scherpzinnigheid en grote kennis van zaken over de praedestinatie mee kon spreken.[237] Is het wellicht typerend, en een treffende bevestiging van Macaulay's idee, dat deze autodidact zijn belangstelling juist op dit vraagstuk gericht had? Ds. Ampsing, die met de kerken in onmin geraakt was, verspreidde in 1595 onder ‘den eenvoudigen’ te Haarlem eigen thesen juist op het stuk van de praedstinatie, om te bewijzen dat de hervormde leer vals was.[238] Herman Herbertsz.' Korte Verklaringe over Romeinen (2:28) was voor de gemeente wel zo goed verstaanbaar, ‘dat vroukens... bedencken van sijnen boeck genomen hebben’.[239] Te Den Briel,[240] te Oosterland,[241] te Amsterdam[242] en te Purmerend[243] komen wij kritiek op de praedistinatieleer tegen. Te Rotterdam vinden enkele

234 Not. Amsterdam (Waals), 12 febr. 1596.
235 Van Vloten, Paschier, p. 4.
236 In zijn: Ranke's history of the popes: ‘it is a mistake to imagine that subtle speculations touching the Divine attributes, the origin of evil, the necessity of human actions, the foundation of moral obligations, imply any high degree of intellectual culture. Such speculations, on the contrary, are in a particular manner the delight of intelligent children and of half civilised men’.
237 Van Buchell, p. 210.
238 Reitsma en Van Veen, III, p. 56.
239 O.c., II, p. 320 (1588).
240 Veltenaar, p. 124 (1595).
241 Not. Oosterland, s.d. 1601.
242 Evenhuis, I, p. 171.
243 Acta Edam, 8 dec. 1608.

malen op die grond tuchtprocedures plaats.[244] Te Beverwijk schrijdt men voort tot de afsnijding tegen een man die afwijkende gevoelens heeft omtrent erfzonde en verlossing.[245]

In al de genoemde gevallen bewegen de gedachten zich bij de bezwaarden in de richting van wat later bekendheid zou krijgen als het Arminiaanse gevoelen. De kerkelijke vergaderingen hebben deze opvattingen steeds afgewezen. Maar zij veroordelen eveneens de uiterste konsekwenties die extreme calvinisten uit de praedestinatieleer meenden te moeten trekken. Ter Dordtse synode is wel de wens geopperd het officiële kerkelijk standpunt naar twee zijden te begrenzen, zodat niet alleen het remonstrantisme zou worden afgewezen, maar ook het logicisme van sommige radicale rechtzinnigen. Men is daar toen niet toe overgegaan. Maar in de praktijk van de voorgaande jaren is te zien dat de radicale formuleringen, de zogenaamde phrases duriores, door de kerken werden afgewezen. De predikant van Aalsmeer, Petrus Paludanus, werd in 1603 door enkele van zijn gemeenteleden voor de classis gedaagd, omdat hij ‘gevraecht sijnde off ooc twee jonge kinderen van geloovige ouderen geboren ende beyde gedoopte sijnde ende beyde in haer joncheyt sterven, off d'een soude mogen gehouden voor verworpen ende d'ander om salich te wesen, soude geantwoort hebben ja, allegerende het exempel van Jacob en Esau’. De classis gaf de klagers gelijk, en deelde hun mee dat gedoopte kinderen van gelovige ouders bij vroege dood ‘achtervolgende het verbont Godts ende sijn H. woordt salich sijn’.[246]

Paludanus conformeerde zich gewillig aan het classicale oordeel. Wij zullen hem in de bestandstwisten weer ontmoeten, als een vurig partijganger van de contra-remonstranten. Minder gelukkig liep het af met een ander extremist, Roel Gerritsz. te Monnikendam. Deze aanhanger van de phrases duriores werd ten slotte van de gemeente afgesneden. Wat zijn geval een extra belang geeft is de persoon van zijn opponent: de predikant met wie hij het hier had uit te vechten was een toekomstig lid van de Dordtse synode, Bartholdi, een alleszins representatief vertegenwoordiger dus van het Hollandse calvinisme.

Bartholdi had in 1599 een catechismuspreek gehouden over de vragen 8 en 9, en daarbij zijn gemeente geleerd, dat Adam met een vrije wil was geschapen, doch dat de mens door de zondeval de wil tot goed doen heeft verloren. God doet echter de mens geen onrecht, wanneer Hij hem thans de onmogelijke eis stelt de wet te vervullen. Want de mens was goed geschapen, en is door eigen schuld gevallen. De schuld voor de menselijke verdorvenheid ligt dus niet bij God. Adam heeft vrijwillig gezondigd en niet noodgedwongen, zoals Valla en enkele anderen hebben beweerd. Bartholdi stelt daar als de gezonde leer tegenover, ‘dat alhoewel den val

244 Geesink, p. 191 (1600 en 1605).
245 Acta Haarlem, 6 sept. 1606.
246 Acta Haarlem, 16 juli 1603.

Adams niet en is gesciet buyten ofte tegens Godts decreet, maer nae sijn decreet in sijn eeuwige voorraet beslooten, dat nochtans Adam niet daerdoor, maer als de catechismus leert, door zijn eygen vrije wille, iae moetwille, gevallen is'.[247]

Hiertegen nu kwam Roel Gerritsz. in het geweer. Met een beroep op Psalm 33 (gedacht zal zijn aan vers 11) en I Petrus 1 (vermoedelijk vers 20) wilde hij bewijzen dat Adam niet vrijwillig gevallen was, maar gedwongen. Bartholdi antwoordde dat Adams val wel noodzakelijk genoemd kon worden, maar niet gedwongen. Hij slaagde er echter niet in zijn opponent te overtuigen.[248] De kerkeraad besloot er in te berusten, en wilde Roel in dit punt wel verdragen, mits hij er verder niet over zou spreken. Roel morde nog wat na, en zei met een beroep op de geschriften van Nicasius Verschure, dat Beza en Calvijn in deze leer hun vleselijk verstand gevolgd hadden.[249] Maar hij beloofde toch zich stil te zullen houden, al formuleerde hij het zo, 'dat hij soude ons in onse onverstant dragen, ende wij hem in tgeen hij conform Godts woort dreeve'.[250]

Bij de visitatie voor het avondmaal bleek echter keer op keer, dat Roel het met deze verdraagzaamheid niet zo nauw nam. Alle kerkeraadsleden moeten van het avondmaal afgehouden worden, zei hij, tenzij ze hun dwaling prijs geven en voor mij schuld komen belijden.[251] Hij meende dat hij niet zwijgen mocht, omdat hij verplicht was van de hem gegeven talenten ook anderen te laten genieten.[252] Hij ging ontkennen dat de gemeente van Monnikendam Christus' kerk was, meende dat de doop alleen aan kinderen van lidmaten bediend mocht worden[253] en dreef in de hoofdzaak zijn gevoelen zo op de spits, dat hij God uitdrukkelijk de auteur der zonde noemde.[254] Met zijn handtekening bevestigde hij, dat God als auteur en bewerker verantwoordelijk is voor al het kwaad en alle zonde in de schepping, de mensen en de duivelen.[255] 'Dit grouwelick ende godtslasterlijck gevoelen' wilde de kerkeraad niet dulden. Hij sneed Roel met nog één medestander van de gemeente af.[256] Roels vrouw bleef echter lid, daar zij verzocht had dat men haar zou willen dragen in deze kwestie, die zij niet geheel begreep.[257]

Deze kleine historie heeft meer dan locale betekenis. Zij laat'zien dat de verdedigers van de praedestinatieleer de zuiverheid van hun gevoelen naar

247 Not. Monnikendam, 5 aug. 1599.
248 Alsv., 8 aug. 1599.
249 Alsv., 5 sept. 1599.
250 Alsv., 9 sept. 1599.
251 Alsv., 12 maart 1600.
252 Alsv., 6 juli 1600.
253 Alsv., 24 sept. 1600.
254 Alsv., 21 dec. 1600.
255 Alsv., 18 maart 1601.
256 Alsv., 16 sept. 1601.
257 Alsv., 19 jan. 1603.

twee kanten willen handhaven. De tuchtprocedure tegen Roel Gerritsz. bewijst dat de calvinisten het ernstig meenden, wanneer zij het als blasphemie brandmerkten, te zeggen dat God de auteur der zonde zou zijn. Anderzijds lijkt het aannemelijk te onderstellen dat lang niet alle gemeenteleden die gedachte ook hebben gevat. Bartholdi's onderscheid tussen noodzakelijk en gedwongen zondigen is wellicht voor de eenvoudigen te subtiel geweest. In de derde plaats bewijzen ons gevallen als die van Roel Gerritsz. - met de andere hier genoemde - dat er lang vóór de bestandstwisten lidmaten waren voor wie de praedestinatieleer een dikwijls overdacht probleem was. De Arminiaanse geschillen komen in de kerken niet als een nieuw en vreemd element in die zin, dat men zich vroeger van deze vragen nooit rekenschap gegeven had. Allerlei classes en kerkeraden hadden zich al in de materie moeten verdiepen. En altijd hadden zij gekozen voor strikte handhaving van de praedestinatieleer.

IX. Gemeentevorming III
Christelijke zede en levenstucht

Het oude doopsformulier van de gereformeerde kerken omschrijft christelijk leven als ‘de wereld verzaken, onze oude natuur doden, en in een nieuw godzalig leven wandelen’. Die woorden laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Zij tekenen de christen niet slechts als een man die tot een bepaald genootschap is toegetreden, en nu zijn gedrag aanpast bij de daar geldende regels. Neen, ze zeggen dat de mens die er vroeger geweest is nu niet meer bestaat, dood is, niet langer leeft in deze wereld. Hij heeft een nieuw leven ontvangen, dat hem volkomen anders maakt.

De opstellers van het doopsformulier zien dat nieuwe godzalig leven als het volstrekte tegendeel van een natuurlijk leven, zoals iemand dat zelf zou kiezen en inrichten. ‘Daer en is niets dat den mensche van natueren beter behaegt als onhelicheyt’, heet het in de gedrukte acta van de Dordtse synode.[1] Juist die liefste begeerte moet nu bij de toetreding tot de gemeente verdwijnen. Een lidmaat behoort niet langer te ‘leeven gelijck de luyden’,[2] met ‘wereltlicksche kinderen’.[3] Hij moet andere maatstaven aanleggen voor goed en kwaad, hij moet erkennen dat zelfs de normen van de burgerlijke wet en het dagelijks fatsoen niet meer strikt genoeg zijn voor het nieuwe leven dat hij gekozen heeft.

De hervormde kerk was een calvinistische kerk. Haar leiders kenden zeker wel het woord Calvijn, dat de mens Gods gaven niet alleen tot zijn nooddruft mag benutten, maar er ook werkelijk van genieten. Wie zegt dat men aardse goederen alleen mag gebruiken als de noodzaak het vergt, is wel een vroom mens, maar hij handelt gevaarlijk: hij bindt de gewetens nauwer dan Gods woord het doet.[4] Het klinkt niet erg puriteins - en de Nederlandse calvinistische kerken wilden dat ook niet zijn. De kerk van Edam hield in 1608 puritanisme voor sectarische nieuwlichterij.[5] De uit Engeland afkomstige predikant Russius moest zich in 1621 voor de classis Dordrecht verantwoorden voor het feit, ‘dat hij een puriteyn was’.[6]

1 Acta, voorwoord van de Staten-Generaal.
2 Not. Monnikendam, 20 juli 1608.
3 Not. Zevenhuizen, 6 maart 1605.
4 Calvijn, Institutie, III. 10. 1 en 2.
5 Acta Edam, 28 juli 1608.
6 Acta Dordrecht, 23 juni 1621. Russius geeft dat toe, en zegt dat er ook geen betere christenen bestaan dan de puriteinen. De classis neemt dan genoegen met de door hem gegeven omschrijving.

Er bestonden inderdaad wel christenen met strenger leefregels dan de Hollandse hervormden. Maar daaruit mag men niet concluderen dat hun religie - en die van hun voorbeeld Calvijn - er een geweest is van grote morele tolerantie. Noemden de zeventiende-eeuwers zichzelf geen puriteinen, een hedendaags toeschouwer zal dat woord gemakkelijk op hen toepassen, en dan niet alleen op hervormden. Zeventiende-eeuwers zagen in elk onheil de straffende hand Gods, en trachtten de toorn Gods door een heiliger levenswandel weer af te keren. De katholieken niet minder dan de protestanten meenden in een natuurramp het teken te zien van ''s Heeren verbolgenheid over de snoodheid der menschen, die het heilige ontwijdden'.[7] In katholieke leerboeken voor de schoolgaande jeugd als dat van Heyman Jacobsz. viel een sterk moraliserende, zwaarmoedige toon te beluisteren, die meer afgestemd was op algemene verbetering des levens dan op het inprenten van specifiek katholieke leerstukken.[8] De doopsgezinden hadden zich van hun ontstaan af gekenmerkt door het streven naar een gemeente van heiligen,[9] met een streng gereglementeerde en tamelijk wettische moraal.[10] Zij waren er trots op dat zij veel meer dan de gereformeerden zich alle weelde in sieraad en kleding wisten te ontzeggen.[11] En zelfs een libertijn als Samuel Coster is genoeg door het puriteinse karakter van zijn eigen tijd beïnvloed om te kunnen zeggen dat kleren niet meer zijn dan een teken van Adams val. Een fraai costuum is een vergulde strop, want de mens moet kleren dragen zoals een begenadigde dief de halster, tot een teken van schande.[12]

Is het wonder dat deze puriteinse geest ook in de hervormde kerk te vinden was, al mag zij dan een afschuw gehad hebben van het woord? ‘In een nieuw godzalig leven wandelen’ - als het werkelijk een geheel nieuw leven was, zoals de oude, onbekeerde mens het nooit gekend had, dan viel er zeer veel nieuws te leren. Laten wij ons toch niet tevreden stellen met ‘generale vermaningen tot deught en vroomigheydt’, vermaant Episcopius zijn toehoorders. Welk ambacht een man ook uitoefent, hij zal direct toegeven dat hij aan globale kennis niet genoeg heeft, maar dat hij in zijn vak alles tot op het naadje van de kous moet weten. Is het dan niet vreemd, dat men het ‘in 't stuck van het officie van een christen’ wel op vage algemeenheden laat aankomen?[13] Een christen dient precies te weten hoe hij leven moet. De gewoontevorming die in de kerken reeds is ontstaan kan hem daarbij waardevolle hulp bieden. Dat betaamt lidmaten niet, zeggen kerkeraden dikwijls eenvoudig, als zij stuiten op afwijkend gedrag.[14]

7 Vázquez bij Brouwer, p. 79.
8 Polman, p. 164 en 166.
9 Wessel, p. 8.
10 O.c., p. 16.
11 Grevinghovius, p. 349; Hartog, p. 42.
12 Coster, Rijcke-man, r. 333.
13 Episcopius, p. 322.
14 Zie bij voorbeeld Not. Stolwijk, 26 maart 1623, de vermaning aan een lidmaat dat aan een partijtje kolven heeft meegedaan: ‘dat hij voortaen hem van sodanigen sake, die hier niet van de ledematen gepleecht werde, soude onthouden’.

Ieder die tot de gemeente wil toetreden, dient dan ook terdege te weten wat van hem verwacht wordt. Mag de leerstellige vorming in de catechese zeer gebrekkig zijn geweest, het onderzoek naar de zedelijke wandel van kandidaat-leden hield heel wat meer in. De deur stond beslist niet wijd open voor ieder schaapje dat de stal in wilde gaan. Bedenk maar eens wat er allemaal aan vast zit, zeiden de ambtsdragers van Charlois tot Crijn Jansz., die het lidmaatschap begeerde. Overtuig u toch wel van 'de swaricheyt, die de litmaten onderworpen zijn'.[15] Wist men van iemand dat hij beneden de maat bleef, dan werd hem dadelijk gezegd dat hij in de gemeente geen plaats kon krijgen, of tenminste dat een bepaald gebrek eerst moest worden verholpen. Het is natuurlijk wel aan te nemen dat het in zulke gevallen altijd ging om een zeer duidelijk beletsel - ook wanneer het ons niet precies gezegd wordt[16] - zoals bij voorbeeld een onverzoende doodslag[17] of een onwettig samenwonen van man en vrouw.[18]

Bestaan zulke onoverkomelijke hinderpalen niet, dan kan de kerkeraad de aanvrage inwilligen, maar ook wel besluiten nadere inlichtingen in te winnen. Zo verkoos de Waalse kerkeraad van Amsterdam op het verzoek van Pierre de le Court eerst het oordeel te vernemen van diens moeder, vrouw en patroon.[19] De Edammers haalden hun informatie over Hilleken Jans van Wesel bij de buren.[20] In Edam liet men wel vaker nieuwe leden toe 'op 't getuichenis van de bueren'.[21] Waarschijnlijk ging het dan vooral om personen die in de plaats van hun inwoning weinig bekend waren. Heel goed mogelijk dat deze Hilleken Jans van Wesel kort te voren uit de gelijknamige stad was overgekomen, en dat daarom niemand in de kerkeraad zelf voldoende van haar afwist. Men moest zich dan toch op de een of andere wijze zekerheid verschaffen. Petrus Boëtius, die in 1619 uit Duitsland naar Den Briel overkwam om het ambt van conrector aan de latijnse school te vervullen, verklaarde al zestien jaar lang bij de calvinisten gecommuniceerd te hebben. Doch daar hij verzuimd had een attestatie mee te brengen, mocht hij pas na een proeftijd tot de Brielse gemeente toetreden.[22]

Dergelijke proefperioden dragen het karakter van een tijd van kennismaking. Zekere Pieter, die na kort verblijf in Schipluiden het lidmaatschap begeerde, kreeg het advies zich eens wat aan te sluiten bij de lidmaten die in zijn buurt woonden. Gaven zij dan een goede opinie van hem,

15 Not. Charlois, 9 juni 1613.
16 Not. Purmerend, 31 mei 1612 (afwijzing van een echtpaar, 'om verscheyden redenen'); Not. Monnikendam, 11 febr. 1607 (afwijzing van een vrouw, 'overmits sij geen goet geruchte heefft').
17 Not. Purmerend, 10 april 1614.
18 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 14 nov. 1610.
19 Not. Amsterdam (Waals), 21 jan. 1613.
20 Not. Edam, 3 aug. 1608.
21 Alsv., 15 juni 1619.
22 Not. Den Briel, 30 juni 1619.

dan zou de gemeente hem in haar kring opnemen.[23] Een proefperiode kon men echter ook opleggen aan personen die in de gemeente geboren waren. Frans Adams te Assendelft werd op de wachtlijst geplaatst, wijl men oordeelde dat hij nog te kort geleden zijn vroeger zondig leven vaarwel had gezegd.[24] De kerkeraad wilde wel eens weten of hij het vol zou houden. Vaak wordt bij de proeftijd een termijn genoemd,[25] maar verlenging was altijd mogelijk als de kandidaat niet had voldaan.[26] In verreweg de meeste gevallen kwam het uiteindelijk toch tot toelating, al zou het een enkele maal zijn met 'ernstelick vermaninge tot gotsalicheyt'.[27]

Het hoofdonderscheid tussen liefhebbers en lidmaten is dat alleen de laatsten toegang hebben tot het avondmaal. Bij iedere avondmaalsviering - meestal drie of vier per jaar - dienden onderzoek en beproeving herhaald te worden.

De kerkeraad begon met zichzelf. Predikanten, ouderlingen en diakenen, aldus de Dordtse synode van 1578, moeten vóór ieder avondmaal onder elkaar 'de christelyke censure, ofte ondersoekinge doen, soe wel over de leer als over den wandel, en sullen de christelyke vermaningen in der liefde aannemen'.[28] Deze onderlinge censuur, de zogenaamde censura morum, was in de zeventiende eeuw nog niet tot een tamelijk oppervlakkige formaliteit geworden. Tekenend is bij voorbeeld, dat de kerkeraad van Edam in zijn vergadering van 5 september 1610 de censura morum uitstelde in verband met het late uur,[29] hoewel het gezelschap zo groot niet was. Men maakte zich blijkbaar van de zaak niet met complimenten af, zoals ook het verslag voor 7 maart uitwijst: 'censure gehouden in den kerckenraedt, ende een iegelick aengeseyt dat den broederen dochte eenighe berispinge te verdienen'.[30] Het Schoonhovense notulenboek laat zien dat men daar niet alleen de kerkeraadsleden zelf, maar ook ieders gehele gezin in het onderzoek betrok.[31] Te Krommenie komt heel duidelijk tot uitdrukking dat de censura morum bedoeld is om elkaars fouten te verbeteren, en wordt zij geïntroduceerd onder de naam 'broederlijcke berispinge'.[32]

23 Not. Schipluiden, 26 jan. 1597.
24 Not. Assendelft, 6 jan. 1610.
25 B.v. drie maanden, Not. Edam, 27 april 1608, of de volgende avondmaalsviering.
26 Not. Amsterdam (Waals), 26 mei 1614: 'ayant aussi entendu qu'elle a eu depuis trois mois un enfant hors de mariage, il a esté trouvé bon de la remettre à une autre fois'.
27 Not. Zwartewaal, 29 nov. 1623.
28 Kerkelijk handboekje, p. 108.
29 Not. Edam, in dato.
30 Alsv., in dato.
31 Not. Schoonhoven, 18 dec. 1621: 'is alles in vreede ende eenicheyt in ygelicks familiën bevonden, niet geobserveert dat der censure waerdich was, soo over haer als over den haeren'.
32 Not. Krommenie, 4 juni 1624.

Wel is het waar dat bij de censura morum zelden of nooit kwesties aan de orde kwamen van werkelijk ernstige aard, maar daarvoor hoefde men in de kleine en regelmatig vergaderende kerkeraden ook niet op de avondmaalsviering te wachten.

Ook de gemeente werd in het vooronderzoek betrokken. Predikanten en ouderlingen gingen alle huizen langs om de broeders en zusters op te wekken aan de viering deel te nemen, of met hen over eventuele beletselen te spreken. Dit instituut - de zogenaamde visitatie - was afgestemd op de mogelijkheden van een kleine gemeenschap. In de allerkleinste gemeenten was het nog niet nodig,[33] in de grote kon het al niet goed meer werken. Amsterdam, dat zes avondmaalsvieringen per jaar kende, stapte in 1590 van het normale systeem af, en beperkte het aantal visitaties tot twee, in mei en november.[34] Maar ook deze opgave was klaarblijkelijk te zwaar, want in 1616 constateerde de kerkeraad, dat het bij de huisbezoeken aan naarstigheid ontbrak.[35] De visitatie was geen instelling die de toekomst aan zich had; zelfs een klein stadje als Oudewater kon het op de gewone manier niet bolwerken en verving die in 1603 door kwartaalbezoeken, over het hele jaar gespreid.[36]

In de dorpen behoefde de visitatie geen al te tijdrovende bezigheid te zijn, maar dan mochten er geen grote hiaten vallen. Toen te Stolwijk in 1622 de avondmaalsvieringen na een onderbreking weer werden hervat,[37] begon men al in augustus met de omgang die het avondmaal in december moest voorbereiden.[38] De kerkeraad wist of vreesde dat het lang verloop van tijd veel bezwaren en geschillen had doen rijzen.

Dat is namelijk bij de visitaties een tamelijk vertrouwd beeld: de ouderlingen hebben nogal eens wat te rapporteren. Herhaaldelijk blijken er gemeenteleden te zijn, die antwoorden dat ze deze keer niet zullen aangaan. Waarom onthouden ze zich? De latere ontwikkelingen in het gereformeerde leven, die plaatselijk de vrijmoedigheid tot aangaan bijna konden doen verdwijnen, lijken in deze tijd nog niet te zijn begonnen. Meestal is er bij degenen die zich ongerust voelen een concreet punt aan te wijzen. Zo onthoudt zich in 1608 de vrouw van Joost Jansen te Ridderkerk, omdat zij in onmin leeft met haar schoonmoeder,[39] en dus weet niet te voldoen aan de in het avondmaalsformulier gestelde eis, ‘in waarachtige liefde en enigheid met zijn naasten te leven’. Gemeenteleden die hun eigen fouten ken-

33 In 't Woud wordt de visitatie ingevoerd in 1600, Not. 12 maart 1600. De gemeente telde toen 17 lidmaten.
34 Evenhuis, I, p. 147.
35 Rutgers, Kerkverband, p. 62.
36 Not. Oudewater, 4 mei 1603.
37 In de gemeente was verdeeldheid gerezen over de beroeping van een nieuwe predikant. De gemoederen waren zo verhit geraakt, dat men de communie moest staken, cf. Not. Stolwijk, register van avondmaalsgangers, pasen 1620.
38 Not. Stolwijk, 8 aug. 1622.
39 Not. Ridderkerk, 2 okt. 1608.

nen maar geen kans zien die te verbeteren, blijven dikwijls af, ‘op haer eygen beproevinge’.[40]

Cornelis Wiggertsz. meende dat de visitatie onthouding in de hand werkte, omdat men bij de rondgang de lidmaten vroeg of ze zwarigheden hadden.[41] Dat zou dan wel eens onbezwaarden op kritische gedachten hebben kunnen brengen. Of er nu zulk een verband bestaan heeft weet ik niet. Wel is het waar dat gemeenteleden zich blijken te onthouden om redenen, ‘geoordelt niet genoechsam te sijn’,[42] ‘om nietsweerdige dingen, daerin hen niet te helpen is uut Godes woort’.[43] Een dergelijke mentaliteit kan tot periodiek wegblijven aanleiding geven, maar een ononderbroken reeks onthoudingen wordt toch meestal door de kerkeraad toegeschreven aan een andere oorzaak, namelijk ‘cleenachtinge ofte lauwicheyt’.[44]

Het overscrupuleuze zelfonderzoek is naar alle waarschijnlijkheid aan het begin van de zeventiende eeuw nog slechts voor een zeer klein percentage van de onthoudingen verantwoordelijk. Veel vaker kwam het voor dat de non-communicanten onbekend bleken te zijn met Calvijns wijs vermaan - of er althans niet naar leefden - dat voorbereiding voor het avondmaal zelfkritiek vraagt in plaats van kritiek op anderen.[45] Er zijn ‘al te veel stroncken in de gemeynte’, voegde Huych Paulssen te Oudewater zijn predikant toe. Verwijderde men die niet, dan zou hij niet langer communiceren.[46] Er is geen tucht onder ons, meende ook zijn plaatsgenoot Hendrick Janssen. Hij woonde wel de viering bij, maar ging zelf niet aan.[47] Een zwijnenbak is uw avondmaalstafel, zei Floris Jansz. te Edam;[48] onwaardigen nemen daar het sacrament in ontvangst. De meesten zeggen dat niet in zulke algemene termen, maar hun gedachten bewegen zich wel in dezelfde richting. Zij vervangen de tucht die de kerkeraad over de gemeente uitoefent door een persooonlijke. Evert wil niet aan tafel met Jan, want Jan is een dief.[49] Elsken wil niet met Cornelis, want Cornelis heeft bankroet gemaakt.[50] Een ouderling wil niet met de rest van de kerkeraad, want die is te langzaam geweest met een afsnijding.[51] Gheert

40 Not. Schoonhoven, 29 dec. 1620. Andere dergelijke gevallen b.v. Not. Purmerend, 2 maart en 23 dec. 1612, 22 sept. 1613.
41 Rogge, Coolhaes, II, p. 203.
42 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, 13 sept. 1620.
43 Not. Edam, 29 sept. 1596.
44 Acta Dordrecht, 3 nov. 1621 (Heerjansdam); Not. Oudewater, 25 maart 1587; Not. Ridderkerk, 26 juni 1605. De onthoudingen te Schoonhoven (Not. 6 jan. 1620) zullen wel verband hebben met de bestandstwisten.
45 Bohatec, p. 341.
46 Not. Oudewater, 26 juli 1609.
47 Alsv., 19 en 30 mei 1603.
48 Not. Edam, 7 maart 1610.
49 Not. Voorschoten, dec. 1622.
50 Not. 't Woud, 25 dec. 1601.
51 Acta Dordrecht, 3 nov. 1621.

Freecs in Hem heeft twist met andere gemeenteleden, maar het zal niet nodig zijn haar aan te zeggen dat zij zich onthouden moet, ‘dewijle het al een oude gewoonte is bij haer, van selfs niet sonder groote lasteringe af te blijven, wanneer sij op d'een of d'ander yedt heeft ofte maeckt te segghen’.[52] Ziekelijke ontaardingen van de calvinistische kernidee, dat de gemeente volstrekt een moest zijn rondom de avondmaalstafel.

Na de visitatie, de persoonlijke voorbereiding en in de meeste gevallen ook nog de zogenaamde proefpreek,[53] kan de eigenlijke viering volgen. Meestal geschiedde dat vier maal per jaar: met pasen, pinksteren en kerst, en een vierde maal tussen de beide laatst genoemde feesten.[54] Een reden vond ik nergens opgetekend. Misschien herinnert dit gebruik aan een oude regel van de katholieke kerk, die iemand als een goed christen liet gelden als hij op de vier hoogtijden communiceerde.[55] De gehele viering is in één dienst geconcentreerd. Avondmaal in de middagkerk is een onbekend verschijnsel, en hoge uitzondering is het ook als een plaatselijke kerk de plechtigheid over twee achtereenvolgende zondagen uitstrekt, ten behoeve van hen, ‘die door haar publijcke ofte domestique occupatiën verhindert zijn’.[56] Het liefst zag men werkelijk de gehele gemeente bijeen, ja men wekte zelfs de liefhebbers op ‘de actie bij te wonen ten eynde toe’.[57]

Predikanten tekenen nogal eens aan, hoe het met de opkomst stond, en vermelden de afwezigen: Symon Dircksz. was nog ziek, en Cornelis Pietersz. had zich vrijwillig onthouden ‘om seecker querel dat hij met zijn oom wtstaende hadde’. Alle anderen zijn gekomen.[58] Of: alle lidmaten deden mee, behalve een vrouw die in het kraambed lag en een die er bij de slechte wegen niet door had kunnen komen.[59] Ook in een grotere gemeente als Edam houdt ds. Puppius zo goed als het gaat bij wie er geweest zijn. We hadden 28 tafels, noteert hij in 1596, hoewel verscheidene broeders in zee waren. De orgelblazer was ziek, en ook een paar vrouwen (die hij alle met name noemt). Twee zijn er in de kraam, Stijn Heyns kon niet omdat haar zoontje heel erg gevallen was, en drie gezinnen hadden 's daags vóór het avondmaal zo'n ruzie gehad dat ze nu niet konden komen.[60]

Puppius' eigen geheugen zal hier wel ondersteund zijn door zijn mede-

52 Not. Hem, 7 maart 1621.
53 B.v. Not. Dordrecht (Waals), 21 mei 1586. In de regel wordt deze preek zaterdags vóór de avondmaalszondag gehouden. Nabetrachting kwam voor, maar was in elk geval niet algemeen (zie b.v. voor de invoering in Den Briel Not. 11 nov. 1621).
54 Zo b.v. te Purmerend, Not. 26 dec. 1611.
55 Post, p. 406.
56 Not. Haarlem, 16 juni 1619.
57 Not. Edam, 8 dec. 1596.
58 Not. Nieuwkoop, 6 sept. 1620.
59 Not. 't Woud, 25 dec. 1619. Zie ook als voorbeelden A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, 8 april 1610, en D.T.B. Hoornaar 1a, pasen 1621.
60 Not. Edam, 17 maart 1596.

ambtsdragers. De gehele kerkeraad lette er op wie wel of niet aanging. De kerkenordening van Oudewater schreef voor dat de ouderlingen zo moesten gaan zitten, dat zij konden zien wie kwamen en moesten opmerken wie niet geweest waren.[61] Was de gemeente niet al te groot, dan kregen lidmaten die zonder kennisgeving afwezig waren gebleven zeker bezoek, van de dominee of de ouderlingen.[62]

Alles lijkt er op te wijzen dat communie in die tijd regel was, en onthouding uitzondering. De gemeenteleden hebben dit sacrament in het algemeen als begeerlijk en noodzakelijk beschouwd. Het komt wel eens voor dat zij die van het avondmaal zijn afgehouden toch aangaan - meestal vrouwen, maar dat komt misschien alleen hiervan, dat het percentage vrouwelijke lidmaten zo hoog was. Merkwaardig is dat deze illegale avondmaalsgangers bijna altijd in hun opzet slagen. Zelden lezen wij dat een gecensureerde die mee aanschuift weer van tafel wordt verwijderd.[63] Men kan zich voorstellen dat een onwettige communie mogelijk was in een grote stad als Haarlem,[64] des noods ook in een kleine als Purmerend.[65] Maar in kerkjes als die van Zuidland, Oosterland en Zevenhuizen moest het toch de kerkeraad wel opgevallen zijn dat een ongenode gast deelnam;[66] zeker de vrouw in Zuidland, die zich tweemaal achtereen aan zulk verzet tegen de kerkelijke discipline schuldig had gemaakt. Denkelijk is men er afkerig van geweest de tucht aan de avondmaalstafel te handhaven met geweld. Kerkelijke tucht heeft geen fysieke dwangmiddelen tot haar beschikking. ‘Die onwaardiglijk eten en drinken, die eten en drinken zichzelf een oordeel’. Deze waarschuwende woorden uit het avondmaalsformulier moesten voldoende zijn gecensureerden tot onthouding te bewegen. Gehoorzaamden ze niet, dan rustte het oordeel op hen.

Dat ze graag wilden hangt ongetwijfeld samen met het karakter van de calvinistische gemeenten. De kerk was een als lichaam van Christus, en beleefde die eenheid aan de avondmaalstafel. Zij was gemeenschap, geen los verband van individuele christenen. Religieuze beleving was een onmogelijkheid, afgescheiden van de gemeenschap der heiligen, zoals die in het avondmaal zichtbaar werd. De christelijke gemeente was een afgezonderde groep, die de wereld vaarwel gezegd had. Niemand kon daarin apart staan zonder te vallen tussen wal en schip. De gemeenteleden hoorden bij elkaar en moesten elkaar vast houden.

61 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening van 1608, art. 72.
62 Zie b.v. Not. Dordrecht (Waals), 19 april 1593; Not. Ridderkerk, 11 april 1605; Not. Zevenhuizen, 23 aug. 1609; Not. Zwartewaal, 26 dec. 1611; Not. Purmerend, 26 dec. 1613.
63 Wel Not. Voorschoten, s.d. 1615: Phlips de Bree werd door een ouderling het aangaan belet.
64 Not. Haarlem, 10 okt. 1625.
65 Not. Purmerend, 3 april 1618.
66 Acta Den Briel, 15 juni 1610; Not. Oosterland, zondag na kerst 1608; Not. Zevenhuizen, 23 aug. 1620.

Het tastbaarst bewijs van dit isolement ligt wel in de eigen rechtspraak, die vaak door gereformeerde kerkeraden werd uitgeoefend. De kerkeraad van Edam vroeg in 1609 aan de classis, of het geoorloofd was lidmaten die een geschil hadden 'in politijcke saecken' bij de visitatie met elkaar te verzoenen. De classis antwoordde dat dit zelfs de plicht van de kerkeraad was. Partijen die op zulk een wijze tot elkaar gebracht waren, mochten geen enkel punt reserveren om daar later toch nog over te procederen.[67] Gezien deze classicale richtlijnen, had Jan Pietersz. Glas te Monnikendam dus wel gelijk als hij er de kerkeraad een verwijt van maakte, 'dat men toeliet... de lidmaten met malcanderen te rechte te gaen'.[68] Het consistorie van Monnikendam beterde later ook zijn leven, want het greep enkele jaren nadien zelf in bij het geschil over zeker erf, dat Jan Cool en Piet Smit voor het gerecht hadden gebracht. De raad bewoog hen dat proces terug te nemen, en trok zelf een regeling met goed vinden van beide partijen.[69]

Ook vele andere kerkeraden wisten het beslechten van zulke kleine kwesties aan zich te trekken. De raad van Naaldwijk deed uitspraak tussen twee mannen die samen een boomgaard in gebruik hadden gehad,[70] en eveneens tussen twee andere lidmaten, van wie de een voor de ander gelden zou innen die moeilijk invorderbaar bleken.[71] De raad van De Lier bemiddelde bij de ontbinding van een financiële overeenkomst.[72] De raad van Zevenhuizen besliste tussen Dirck Meesen en Cors Jansen, wiens hond de zoon van de eerste had gebeten.[73]

De kerkeraden stelden zich daarbij tot taak klagers er van te overtuigen dat tussen lidmaten andere normen moesten gelden dan bij de overheid. Joost Jacopsz. te Schipluiden zei na een vechtpartij met Roelant Claesz.: 'aengaende het steecken ofte snijen aen mijn persoon, hij betaelt nyet meer dan het meesteren. Van de versuymde tijt ofte smert en begeer ick nyet. Die Heer wil 't hem vergeven; ick vergeef hem gaern om Christi willen'.[74] Toen twee maanden later nog geen overeenstemming bereikt was, sprak hij andere taal - 'soo ick met hem voor recht coom, soe en zal ick niet tevreden zijn met ses gulden van de smart ende versuymde tijt'.[75] Maar dat zijn dan ook de eisen die hij wil stellen voor de rechtbank. Zolang het een kerkelijke zaak was, bleven zijn verlangens bescheidener. In deze geest is ook het antwoord van het consistorie van Edam op een vraag van Peter Moensz.: een weduwe is door het gerecht tot betaling veroor-

67 Not. Edam, 10 mei 1609.
68 Not. Monnikendam, 5 sept. 1599.
69 Alsv., 1 aug. 1610.
70 Not. Naaldwijk, 5 jan. 1585.
71 Alsv., 4 maart 1584.
72 Not. De Lier, 22 dec. 1593.
73 Not. Zevenhuizen, 12 juli 1609.
74 Not. Schipluiden, 21 juli 1596.
75 Alsv., 15 sept. 1596.

deeld van haar schulden. Mogen nu de lidmaten, die schuldeisers zijn, zo veel van haar vorderen als hun rechtens toekomt, ook al zou de vrouw dan voortaan van de aalmoezen moeten leven? De kerkeraad antwoordde dat deze lidmaten maar naar eer en geweten moesten handelen, dus zó dat ze de christelijke liefde plaats gaven en de gemeente niet in opspraak brachten.[76]

Natuurlijk konden er bij deze vrijwillige justitie problemen rijzen die meer kennis van de wet vereisten dan de ambtsdragers bezaten. Ook dan echter verwees men de twistenden niet naar de gewone rechtbank, en adviseerde men hen liever hun geschil te laten beslechten door arbitrage van rechtsgeleerden.[77] In het bijzonder geschiedde dat in erfeniskwesties, voor zo ver die de krachten van de kerkeraad te boven gingen.[78] Te Edam heeft de raad een tijd lang de bevoegdheid gehad bij meningsverschil een testament te annuleren en de zaak te stellen ter decisie van arbiters.[79] In het begin van de zeventiende eeuw begon men echter in te zien dat dit middel veel erger was dan de kwaal, en haat en nijd in de gemeente zaaide.[80]

Wordt een lidmaat toch in een rechtszaak betrokken - en dat kon natuurlijk onvermijdelijk zijn als de tegenpartij geen lid was - dan blijft de kerkeraad voor zichzelf even goed nog plichten en verantwoordelijkheden zien. Hendrick Meeuwensteyn in Den Briel maakte zich in 1622 schuldig aan belediging van een overheidsdienaar. Hij werd door de magistraat veroordeeld, en verzoende zich met zijn tegenpartij. De kerkeraad begon toen evenwel toch nog een tuchtprocedure tegen hem, ‘alsoo de censure van de politijcke magistraet niemandt en bevrijdt van de kerckelijcke discipline’.[81] Hoe Meeuwensteyn ook tegenstribbelde, hij moest ten slotte ook voor de kerkeraad zijn schuld komen belijden.[82] Niet anders verging het Jan Ariensz. te Naaldwijk. Voor de vierschaar nam hij de scheldwoorden terug die hij gebruikt had tegen Jan Pauwelsz. Daarmee was voor hem de zaak afgedaan, maar voor de kerkeraad niet. Toen Jan Ariensz. weigerde voor de raad te verschijnen, hield deze hem af van het avondmaal tot hij ook in zijn midden schuld beleed.[83] Een eigen oordeel had ook de kerkeraad van Hem in de zaak van Cornelis Jansz., die bij de schepenen een

76 Not. Edam, 11 sept. 1611.
77 Not. Graft, 26 mei 1624; Not. Amsterdam (Waals), 16 mei 1611.
78 De kerkeraad: Not. Monnikendam, 7 jan. 1601; waarschijnlijk ook Not. Zevenhuizen, 17 aug. 1603 en 24 juli 1611. Arbiters: Not. Amsterdam (Waals), 5 aug. 1587; Livre synodal, p. 128.
79 Not. Edam, 30 nov. 1608.
80 De zaak Lysbet Cornelisdr. heeft hier jarenlang de gemoederen verbitterd. Het was naar aanleiding van deze misère, dat Floris Jansz. de Edammer avondmaalstafel een zwijnenbak noemde, alsv., 7 maart 1610.
81 Not. Den Briel, 1 sept. 1622.
82 Alsv., 5 mei 1623.
83 Not. Naaldwijk, 31 maart en 16 april 1589.

proces had lopen dat volgens sommigen onrechtvaardig was. De kerkeraad verklaarde zich in deze zaak niet te willen mengen, maar verlangde wel dat Cornelis zich vrijwillig op eigen beproeving van het avondmaal zou onthouden, 'bij soverre hij sich overtuycht vint van ongerechticheyt'.[84] Ik weet niet of Cornelis Jansz. dat gedaan heeft, maar de kans lijkt niet groot. Onthield hij zich, dan gaf hij immers eigenlijk aan zijn rechters en tegenstanders te verstaan dat hij naar eigen mening voor een kwade zaak vocht.

In een geval als dat van deze Cornelis Jansz. blijkt duidelijk hoe bemoeienis met de gewone justitie een uitvloeisel is van de gewone kerkelijke tucht; en tevens beginnen wij al te begrijpen dat deze tucht werkte met geheel andere middelen en doelstellingen dan de wereldlijke rechtbanken.

Wat wil eigenlijk kerkelijke tucht? Censuur dient, volgens de synode van Middelburg 1581, 'om den sondaar met zyn kerke en met zyn naasten te versoenen, en de ergernissen uit de gemeente Christi weg te nemen'.[85] Tucht wordt hier dus in de eerste plaats gedefiniëerd als verzoening, niet als straf. Een begonnen tuchtprocedure behoort niet te eindigen met afsnijding van de zondaar, maar met zijn schuldbelijdenis. In de zeventiende eeuw is dat inderdaad nog het normale verloop. De zondaar wordt verzoend, volgens het Middelburgse artikel, 'met zyn kerke en met zyn naasten'. De formulering is karakteristiek voor de geest van het Hollandse calvinisme. De verzoening dient te geschieden met en in de gemeenschap. Buiten de avondmaalsgemeenschap van de kerk bestaat geen werkelijk christelijk leven, verzoening betekent dus: de zondaar weer in die gemeenschap binnenleiden en hem weer aanvaardbaar maken door hem met zijn zonde te laten breken. De gehele tuchtoefening heeft weinig te maken met bestraffing van het individu, maar draait om de gemeenschap. Het stichten van een gemeente en het invoeren van tucht zijn met elkaar identiek.[86] Wil men een korte definitie geven van de kerkelijke tucht in de hervormde kerk voor het hier behandelde tijdvak, dan zou die het beste kunnen luiden: instandhouding van de gemeenschap. Alle doelstellingen van de kerkelijke tucht zijn onder dat hoofd te brengen.

Zo noemt de kerkeraad van Haarlem in 1621 als doel van openbare discipline en bestraffing, 'dat andere luyden, die sulcx hooren, commen voor de sonde te scricken ende te wachten'.[87] Zelfs al zou dus de bestrafte zich niets aan zijn vonnis gelegen laten liggen, dan heeft het in hem gestelde voorbeeld toch een zuiverende invloed op de gehele gemeente gehad. Het is voor de gemeente een groot ongeluk als er zonde in haar midden wordt gevonden. Hoe gemakkelijk zal ze dan niet getroffen worden

84 Not. Hem, 6 juni 1613.
85 Kerkelijk handboekje, p. 131.
86 Cf. Bijlage VI: te Helvoet zijn al verscheidene predikanten geweest, maar pas als IJsbrand Jansz. de tucht invoert gaat men spreken van een gemeente.
87 Not. Haarlem, 21 dec. 1621.

door de toorn Gods![88] Daarom is het dringend nodig, zegt de kerkeraad van Schipluiden in 1597, dat wij beginnen te handelen met de twee lidmaten die zich aan overspel schuldig gemaakt hebben, ‘om onse kercke eens te verlossen wt haeren bedroeffden ellendigen staet, daer se in gevallen is’.[89] Het vergrijp van die mannen raakt immers niet hen alleen, maar heeft ‘den gemeente een lelicke schandtvlecke gegeven’.[90] De gemeente mag met die zonde niet vereenzelvigd worden, en daarom is tucht van node, opdat ‘niemant zoude meynen, dat de kercke Christi zij een voestervrouwe van die ghebreecken, feylen ende groove sonden dergenen die haer door die professie van die waere religie ende door het ghebruyck der sacramenten sijn inghelijft’.[91]

Tucht is dienst aan alle lidmaten. ‘De ontstichtinge der gemeynte’,[92] de overweging dat ‘de gemeynte Christi alhier bovenmaten daerin ontrust is’[93] zijn daarom motieven van zeer wezenlijke betekenis. Tucht moet vooral de zwakken en de eenvoudigen in de gemeente te hulp komen. Kerkeraden houden wel eens in twijfelgevallen lidmaten van het avondmaal, met de motivering dat men zwakken geen ergernis moet geven.[94] Een kerkeraad die zich in de eerste plaats om het individuele gemeentelid bekommerde zou juist andersom redeneren, en bij twijfel permissie tot aangaan verlenen. Maar zeventiende-eeuwse tuchtoefening denkt steeds van de gemeente uit. Zo moet Cornelis Pietersz. te Ridderkerk, die in zelfverdediging een man verwond heeft, toch het avondmaal maar liever overslaan - ‘niet soo seer om sijnentwille, als om ergernisse te vermijden’.[95] De vraag of de gemeente dan terecht geërgerd zou zijn wordt helemaal niet gesteld. Het wekt zo bijna wel eens de indruk alsof het gaan zou om bevrediging van de publieke opinie. In de classis Gorinchem rees eenmaal zelfs de vraag of men iemand die van toverij beschuldigd was, doch onstraffelijk van leven, toch niet van het avondmaal moest houden, ‘om der geruchten wille’.[96] Ergernis aan zwakken is een argument dat beide partijen graag gebruiken in de bestandstwisten. ‘Ontstichtinge der eenvoudigen’ heet het, als de Alkmaarse predikant Adolphus Venator met schooljongens een comedie van Terentius opvoert.[97] Maar ergernis voor ‘veele onder d'swacke lidtmaeten’ is het ook al weer, als de rechtzinnige regen-

88 Als motief van tuchtoefening genoemd bij Grevinghovius, p. 269.
89 Not. Schipluiden, 30 nov. 1597.
90 Alsv., 22 maart 1598.
91 Inleiding tot een akte van schuldbelijdenis gelezen in De Lier, Not. De Lier 1, p. 20 (1593).
92 Not. Zevenhuizen, 25 sept. 1606.
93 Rutgers, Kerkverband, p. 105 (Amsterdam 1613).
94 B.v. Not. Edam, 25 juni 1595; Not. Zevenhuizen, 23 nov. 1608.
95 Not. Ridderkerk, pasen 1609.
96 Acta Gorinchem, 14 april 1597.
97 Reitsma en Van Veen, I, p. 338.

ten niet langer bij Venator willen kerken.[98] Het oordeel over de vraag of Venator zich nu misgaan had of niet wordt dan een kwestie van neuzen tellen - wie de meeste zwakken en eenvoudigen in het gelid kan brengen. Misschien leek het daar in Alkmaar ook wel eens op.

Ergernis brengt de gehele gemeente in opspraak. Als de zwakke lidmaten het al niet meer begrijpen, hoe zullen dan degenen oordelen die buiten de hervormde kerk leven? Zolang de drie grote kerkgenootschappen nog met elkaar streden om de gunst van liefhebbers en ongedoopten, kon ook de tuchtoefening het effect niet geheel verwaarlozen, dat gedragingen van hervormde lidmaten op de buitenwereld zouden kunnen hebben. Wij herinneren ons immers nog, hoe Emanuel van Meteren kerkelijke tucht beschouwde als een werkzaam propagandamiddel.[99] De kerkeraad van Haarlem nam in 1620 zekere Lysebeth Reynier onder de lidmaten op. Het duurde niet lang of drie gemeenteleden kwamen in de vergadering hun bezwaren ontvouwen. De vrouw had in ontucht geleefd, was een echte lastermond, en liet zich zelden of nooit zien bij de predikatie. De papisten zeiden al, ‘neempt men sulcke personen ten avontmaele, so zullen noch hoeren ende dieven tot den avontmaele toegelaten worden’. En of het nu om de papisten was... maar de kerkeraad besloot in ieder geval prompt haar af te houden.[100]

Met de mennisten luisterde het nog wat nauwer, want daar had men te doen met een genootschap dat zelf de strenge levenstucht als een van haar hoofdkenmerken had aangenomen. In streken die rijk waren aan doopsgezinde vergaderingen zoals in Waterland lijkt de kerkelijke discipline soms dan ook haast afgestemd op een doopsgezinde ethiek van weerloosheid en waarheidsliefde. Te Edam vertelde Jan Jacobsz. na zijn terugkeer uit Spanje in geuren en kleuren wat voor leugens hij de Spanjaarden allemaal op de mouw had gespeld. Het zal hem aan bijval wel niet ontbroken hebben, maar de kerkeraad bezag de dingen van een andere kant: ‘dat vele, als oock mennonisten, daeraen geërgert zijn, dat gelidtmaten van de reformatie met leugen omgaen’.[101] Duidelijker nog blijkt de vrees voor doopsgezinde reacties in het geval van Claes Claesz. de Jonge uit Veenhuizen. Hij had in de oorlog op commissie van Hare Hoog Mogenden kaapvaart bedreven tegen de Spanjaarden. De kerkeraad had daar zelf geen overwegend bezwaar tegen, maar hield hem toch af, terwille van ‘de teericheyt van vele in de gemeynte van Veenhuysen ende de sorge van opsprake onder de mennisten’. Toen de ex-kaper evenwel naar Hem verhuisde ontvingen de broeders in dat dorp bericht, dat Veenhuizens consistorie het wel zou aanvaarden als hij zonder meer te Hem aan het avondmaal werd toegelaten.[102]

98 A.R.A., Holland 2590a, rekest van de Alkmaarse schutterij aan de Staten van Holland (1610).
99 Zie boven, p. 144.
100 Not. Haarlem, 18 juli 1620.
101 Not. Edam, 8 maart 1598.
102 Not. Hem, maart 1624.

Tucht wil voorkomen dat de gemeente over de tong zal gaan. De fout van een zal de hele gemeenschap schaden, want lasteraars zullen die zonde als kenmerk van de hervormde kerk beschouwen, als zij niet zien dat de kerk juist die zonde met kracht bestrijdt en streng bestraft. Motief tot disciplinair handelen is dan ook zeer dikwijls, dat de bedrijver van ongerechtigheid ‘tot een spot werdt bij den wereltlicke menschen’,[103] dat hij ‘veelen den mont geopent’ heeft, ‘soo buyten als binnen de gemeynte, van lasteren en schelden over de gemeynte’.[104] Elk lidmaat moet zich mede verantwoordelijk weten, dat ‘den naam des Heeren niet gelastert en werde bij die buyten sijn’,[105] en krijgt de gevolgen te dragen als hij zich heeft misgaan.[106]

Dat kan gemakkelijk gebeuren, want de normen van de kerkelijke tucht zijn streng, en bestrijken heel het natuurlijke leven. Doodslag, diefstal, verzet tegen de overheid, hoererij, dronkenschap - alles in de ruimste zin van het woord. De gewoonte verplichtte de predikanten tot een zeer stipte levenswandel, maar in principe gold dat voor de hele gemeente. In de praktijk blijkt dat zo nu en dan ook wel. De kerkeraad van Berkel en Rodenrijs hield in 1589 Maritgen Gerrits van het avondmaal, omdat ze het te graag de mensen naar de zin maakte, ‘gelijc alsoff zij de heuyc naer den wint was hangende, ende dat ze sprac so elc geern hoorde’.[107] Ariaentghe Gerritsdr. in Assendelft werd ook van de tafel geweerd, wegens ‘loghentael ende achterclap’.[108] Latere predikantengeslachten zouden zulke gebreken nog wel van de preekstoel bestraffen, maar zeker die van Maritgen Gerrits niet zo gemakkelijk in de tucht. De vroege zeventiende-eeuwer is echter nog consequent. Zonde in de gemeente moet men bestrijden met alle middelen die ter beschikking kunnen staan, niet alleen met de prediking. Maakte iemand zich dan aan enige fout schuldig, dan werd van hem boetvaardigheid verwacht. Bleef die uit en toonde de bestrafte zich hardnekkig, dan kon ook een kleine feil ten slotte tot de uiterste conseqenties leiden. Zo werd bij voorbeeld in 1582 in De Lier Maertgen Dircxen van de kerk afgesneden na een lange procedure die begonnen is met een eenvoudige vermaning over een danspartijtje waaraan ze had meegedaan.[109]

Op welke wijze werkte nu de zeventiende-eeuwse kerkelijke tucht? Heeft een kerkeraad tegen iemand bedenkingen, dan wordt de betrokkene opgeroepen om in de vergadering te verschijnen. Het past niet, meent men in Schipluiden, dat de kerkeraad moet ‘loopen soucken ende vraegen 't

103 Acta Haarlem, 17 maart 1604 (Krommenie).
104 Not. Schoonhoven, 11 aug. 1624.
105 Not. Ridderkerk, pasen 1610.
106 Laster als motief b.v. Not. Naaldwijk, 18 okt. 1594; Not. Oudewater, 18 maart 1605; Not. Charlois, 2 aug. 1609; Not. Zevenhuizen, 8 aug. 1610 en 24 juli 1611; Not. Monnikendam, 15 juni 1613; Not. Stolwijk, 28 maart 1614.
107 Not. Berkel, 4 jan. 1589.
108 Not. Assendelft, 23 maart 1608.
109 Not. De Lier, 30 dec. 1582.

haeren huyse ofte elders denghenen die haer groffelick verlopen hebben, also tselve tot groote opspraeck ende verachtinge des kerckenraets strect'.[110] Dit gevoelen stonden wel de meeste consistoriën voor, zij het op de bedingen die trouwens ook Schipluiden er bij maakte, dat men wel zou kunnen variëren naar conditie en gelegenheid van de personen.

Van de lidmaten verwachtte men, dat zij op de aanzegging van de kerkeraad inderdaad zouden verschijnen. Slechts in enkele gemeenten was het gebruik dat citatie slechts mogelijk was na een voorbereidend bezoek. Rem Bisschop werd in 1624 voor het consistorie van Amsterdam geroepen, op het gerucht dat hij een remonstrantse vergadering had bezocht. Zijn vriend Wtenbogaert was zeer verwonderd over deze gang van zaken. 'Ick heb noyt geweten dat men eerlicke luyden alsoe ter eerster instantie, sonder voorgaende particuliere vermaning, voor den kerckenraedt ontboodt'.[111] Blijkbaar was dat niet de regel geweest in Wtenbogaerts eigen Haagse gemeente. Maar wat de kerkeraad van Amsterdam hier in 1624 deed, was volstrekt niet ongewoon. Niet alleen riep daar de raad sinds lang lidmaten voor zich die niet persoonlijk bezocht waren,[112] hij kon zelfs een beschuldigde onverhoord van het avondmaal afhouden, zoals in 1604 aan niemand minder dan Isaac Lemaire overkomen was.[113]

Een Amsterdamse hebbelijkheid? Stellig niet, ook elders oefenen kerkeraden deze macht uit. Te Zevenhuizen verneemt men in 1610, dat Heynrick Leendertsz. schuldig zou zijn aan bigamie. Daar hij tijdelijk in Zeeland verblijft, kan men de zaak nog niet verder uitzoeken. De kerkeraad ziet daarin echter geen beletsel 's mans vrouw mee te delen dat zij zich deze keer van het avondmaal zal hebben te onthouden.[114] Zijn de in opspraak geraakte lidmaten wel thuis, dan kan het toch heel goed gebeuren dat een onderzoek voorlopig achterwege blijft 'om de cortheyt des tijts', wat dan echter toch al met afhouding gepaard gaat - 'al waer 't oock al', voegt bij voorbeeld de kerkeraad van Barendrecht er in zulk een geval aan toe, 'dat sij soo veel schult als haer opgheleyt werde niet en hadde'.[115] De kerkeraad van Den Briel beschouwt openbare ergernis zonder meer als genoegzame grond tot afhouding; nader onderzoek kan dan altijd nog volgen.[116] Zo sluit de raad bij voorbeeld in 1622 onverhoord een zestal personen van het avondmaal uit.[117] De bescherming van de gemeente treedt hier wel zonneklaar als hoofdmotief naar voren. Het risico dat iemand onverdiend met afhouding gestraft zou kunnen worden, weegt daar niet tegen op.

110 Not. Schipluiden, 12 nov. 1595.
111 Wtenbogaert, II, 2e afdeeling, p. 132.
112 Rutgers, Kerkverband, p. 61.
113 Van Dillen, Le Maire, p. 3.
114 Not. Zevenhuizen, 8 aug. 1610.
115 A.R.A., D.T.B. Barendrecht 3a, december 1610.
116 Not. Den Briel, 7 dec. 1621.
117 Alsv., 30 aug. 1622.

De kerkeraden kunnen dus tot voorlopige afhouding besluiten zonder de beklaagde te horen. Zij kunnen bovendien, nog vóór ze de beschuldigde aanspreken, bij anderen informaties gaan inwinnen. De kerkeraad van Edam besluit in 1607 naar het gedrag van Breght Dircks een onderzoek in te stellen bij de buren, 'dat litmaten sijn'.[118] Pas toen bleek dat de getuigenissen sterk variëerden werd de vrouw zelf ontboden.[119] Hier heeft men tenminste nog getuigenis van lidmaten gevraagd. Maar dat was misschien geen noodzakelijke vereiste. Zo stelde het consistorie van de Waalse kerk te Amsterdam een onderzoek in naar de echtelijke verhoudingen ten huize van de familie Bendin, maar kwam niets te weten, 'à cause que les prochains voisins et avoyent veu lesdits Bendin et sa femme en discord et ouy leurs querelles, ne les avoyent point entendu par ne savoir entendre la langue wallonne'.[120] Dat ze lidmaten waren van de Waalse kerk zonder Frans te verstaan kan men in die tijd wel als een onmogelijkheid uitsluiten. De Nederlandse kerkeraad van Amsterdam gebruikte trouwens eveneens de diensten van buitenstaanders. Ieder die het wilde kon een briefje in de collectezak werpen met informaties over een gemeentelid. De briefjes moesten wel ondertekend zijn,[121] maar omdat de kerk openstond voor iedereen, konden ook niet-leden van deze mogelijkheid gebruik maken.

In de gemeenten is het oordeel over deze praktijken niet onverdeeld gunstig. 'Zegt het maar weer aan de dominee', voegt Trijn Jans enkele lidmaten toe, als ze bij een feestelijk samenzijn in Berkel de dansvloer betreedt.[122] De Waal Jean Hugle te Leiden sprak verachtelijk over de vrijwillige informateurs van de kerkeraad als verklikkers en spionnen.[123] Zijn landgenoot Jacques Simon verweet de Waalse kerkeraad van Haarlem zelfs daartoe bepaalde personen in dienst te hebben genomen.[124]

Het is ook zeker waar dat de kerkelijke rechtspraak sterk verschilt van de wereldlijke, als het aankomt op bescherming van de beklaagde. Tucht beschermt de gemeente, en de rechten van het individu verdwijnen daarbij op de achtergrond. Hij kan onverhoord geoordeeld worden. Hij moet antwoorden op de vraag of hij schuldig is of niet, en dus als zijn eigen aanklager optreden. Hij mist het recht een verdediger mee te brengen. De namen van zijn beschuldigers behoeven hem niet meegedeeld te worden.[125] Hij ontvangt geen inzage van stukken of kopie van resolutiën, 'want de kercke en hadde die ghewoonte niet'.[126] Hij moet alle ambtsdragers als zijn

118 Not. Edam, 28 okt. 1607.
119 Alsv., 4 nov. 1607. Een soortgelijk geval 6 maart 1611; ook Not. Haarlem, 5 nov. 1619.
120 Not. Amsterdam (Waals), 26 juni 1589.
121 Evenhuis, II, p. 21.
122 Not. Berkel, 27 juni 1600.
123 Not. Leiden (Waals), 23 mei 1585.
124 Not. Haarlem (Waals), 3 sept. 1615.
125 Not. Stolwijk, 8 aug. 1622.
126 Not. Krommenie, 20 sept. 1615.

rechters aanvaarden, en mist de mogelijkheid een of meer van hen te wraken - ook niet bij voorbeeld als het gaat om een direct meningsverschil met de predikant, de voorzitter van de kerkeraad.[127] En ten slotte bestrijkt de tucht een veel groter gebied dan de burgerlijke justitie, waardoor lidmaten aangesproken worden voor overtredingen die hun rechtsgevoel niet kwetsen. Diewertgen Ariaensdr. verzocht de kerkeraad van Zevenhuizen haar verder niet meer lastig te vallen over de kleinigheden die men haar verweet. 'Sie begere dat geloop niet te hebben, sie sij een vrouwe met eeren'.[128] Claertgen Willemsdr. te Schipluiden 'noemde het schobberen in haer eygen huys, gelijck men diegene doet die haer van allen man laeten soenen ende licken, ende den dieven, maer niet eerlicke vrouwen'.[129] Daar echter verreweg de meeste tuchtprocedures met een schuldbelijdenis eindigden, moeten wij aannemen dat het overgrote deel van de gestrafte lidmaten de tucht heeft geaccepteerd. Al heeft dan niet ieder dorp de invoering van de tucht met vreugde gezien,[130] waar ze bestaat, verwacht men ook dat ze wordt toegepast. De kerkeraad van Berkel en Rodenrijs ging in 1608 Louris Adriaensz. in de visitatie voorbij, 'alsoo het scheen dat sijnen toornighen moet noch niet becoelt en was, ende uyt de aenspraecke meer verbitterings dan verbeterings te verwachten was'.[131] Maar niemand verbaasde zich er meer over dan de betrokkene zelf,[132] dat een zondaar door de kerkeraad niet vermaand werd.[133]

Een tuchtprocedure begint in de regel met een voorlopige afhouding. Dat betekent nog helemaal niet, dat de uitgeslotene in principe al wordt afgeschreven. De kerkeraad van Purmerend laat meester Barent bij zijn afhouding meedelen, 'dat hij dese saecke niet en sal nemen als off men hem hiel als een affgesonderde van de gemeente, maer dat men hem houden als een litmaet derselve'.[134] Zulke uitsluitingen brandmerken de getroffene niet als een hopeloos geval, maar zijn nodig met het oog op de gemeente, die door de zonde niet mag worden aangetast.[135] In grote kerken kan het aantal van deze voorlopig uitgeslotenen zeer hoog liggen: bij een middelgrote gemeente als de Engelse kerk te Amsterdam waren er in 1623 op 450 lidmaten 38 afgehoudenen.[136]

127 Not. Edam, 14 febr. 1607 (de kerkeraad had het eenmaal toegestaan, maar besloot het experiment niet te herhalen).
128 Not. Zevenhuizen, 26 dec. 1605.
129 Not. Schipluiden, 23 sept. 1612.
130 Zie bijlage VI, over het 'invoeren der discipline, waervan veele vianden sijn'.
131 Not. Berkel, 14 dec. 1608.
132 Alsv., 15 april 1609.
133 De Berkelse predikant Dwinglo bleef vaker uit psychologische overwegingen weg bij halsstarrigen, alsv., 1 sept. 1613. Hij lijkt echter een uitzondering te zijn geweest, ook onder zijn remonstrantse geestverwanten.
134 Not. Purmerend, 31 mei 1612.
135 Bohatec, p. 551.
136 Alice Carter, p. 116.

De voorlopige uitsluiting kan zeer lang duren - in de Waalse kerk van Amsterdam eenmaal zelfs drie jaar[137] - al naar de ernst van het vergrijp en het gedrag van de gestrafte. Bij zware zonde moet ook op het berouw nog een lange proeftijd volgen.[138] Heropneming wordt niet toegestaan zolang ‘de saecke noch versch is’.[139] Daar de afhouding het belang van de gehele gemeente diende, had die tot op zekere hoogte ook zelf een stem. Het liefst liet men iemand niet toe zolang te verwachten viel dat zijn aangaan ergernis zou geven.[140]

Had de afhouding lang genoeg geduurd, en toonde de man ook berouw over het gebeurde,[141] dan kon hij weer tot de avondmaalsgemeenschap toegelaten worden, maar nooit zonder schuldbelijdenis. Dat kon op drie manieren geschieden: in de kerkeraad, in het openbaar door voorlezing van een akte zonder naam, en tenslotte ook nog door middel van een akte die de naam van de zondaar wel noemde.

Het eerste is uitzondering. Deze vorm wordt slechts in enkele gevallen toegepast, bij voorbeeld als de afgehoudene onwetend heeft gezondigd,[142] of wanneer de zaak niet openbaar geweest is, en dus niemand ergernis heeft gegeven.[143] Maar in dat laatste geval zullen degenen die wel op de hoogte waren er toch ook in gekend moeten worden. Zo behoeven Maritge en Jorisken Bastiaensdochters - die in een ander dorp gedanst hadden - niet in het openbaar hun schuld te belijden, maar ze moeten wel op bezoek gaan bij de weinigen ‘die zij weten haer feyl bekent te wesen’.[144]

In een kleine dorpsgemeenschap, dus in de meeste kerken, is het echter uitzondering als slechts een enkeling van de zaak weet. Te Krommenie gebeurde het in 1615, dat men bij de visitatie alle lidmaten hoofd voor hoofd vroeg of zij de schoolmeester wilden vergeven.[145] Dat verschilde natuurlijk weinig van publieke behandeling; elders heb ik deze methode ook niet aangetroffen. Daar gaf men de voorkeur aan openbare schuldbelijdenis in de kerk, opdat ieder zou kunnen horen dat de ergernis was weggenomen. De schuldige had de gemeente aanstoot gegeven, en moest nu

137 Not. Amsterdam (Waals), 22 sept. 1603.
138 Livre synodal, p. 130 (1587); Not. Ridderkerk, 30 sept. 1607; Not. Haarlem, 27 maart 1611; Not. Zwartewaal, 29 nov. 1623.
139 Acta Haarlem, 3 jan. 1607 (Oostzaan); cf. Not. Monnikendam, 6 dec. 1613.
140 Not. Graft, 22 dec. 1623: Dierck Alberts mag nog niet aangaan, daar in de visitatie gebleken is dat verscheidene lidmaten dat niet wensen. Iets dergelijks Not. Stolwijk, 8 aug. 1622.
141 De kwaliteit van het berouw wordt onderzocht. Personen die zich tot schuldbelijdenis bereid verklaren, kunnen toch worden afgewezen, zie Not. Assendelft, 3 juli 1594; Not. 't Woud, dec. 1606; Not. Purmerend, 15 dec. 1616, 19 maart en 27 juli 1617.
142 Acta Dordrecht, 25-27 april 1623 (Cillaarshoek).
143 Not. Schipluiden, 25 sept. 1605.
144 Not. Naaldwijk, 30 sept. 1590.
145 Not. Krommenie, april 1615.

openlijk met haar worden verzoend. Trouwens, ook de wereldlijke overheid stelde in die tijd als voorwaarde bij verlening van gratie, dat de gevonnisten ‘altoos tot die beschaemtheyt moeten commen, dat se openbaerlijcke vergiffenisse versoucken van tgeene sij publice ende tegen de wetten van den lande hebben misdaen’.[146]

Vaste regels voor de openbare schuldbelijdenis bestonden er niet. Er waren zelfs kerken die dit gebruik helemaal niet kenden.[147] Synoden en classes drongen nooit op invoering aan, maar de grote meerderheid van de gemeenten was toch wel met deze vorm vertrouwd. Maar aangezien ze niet gereglementeerd was, moest elke kerkeraad van geval tot geval aan de hand van het plaatselijk gebruik beoordelen of in de akte al dan niet de naam van de zondaar genoemd moest worden.

De praktijk geeft ons wel enige richtlijnen in handen. Bij schuldbelijdenis voor grote groepen tegelijk placht men geen namen te vermelden,[148] bij voorbeeld na het schuttersfeest in 1618 te Purmerend,[149] een massaal geval van openbare dronkenschap. Voorts ontkomt men niet geheel aan de indruk, dat verzwijging van de naam soms een concessie is aan lastige broeders en zusters. Claertgen Willemsdr. in Schipluiden wilde niet toestaan dat voor haar een akte van schuldbelijdenis zou worden afgelezen, ‘seggende dattet haer leet was dat se so malle hadde geweest dat se 't eens geconsenteert hadde, dat se nyet meer so mal wesen sal’.[150] De kerkeraad bood haar toen de anonieme confessie aan, ‘met luttel woorden, so cort als men mocht, op een namiddachspredicatie (dus bij klein gehoor), in haer absentie’,[151] waarmee ze tenslotte instemde.[152] Te Naaldwijk verzweeg men in 1617 ook wel de naam van Philips Ysbrantsz., maar voor hem was de kerkeraad toch minder royaal. In plaats van uit luttel woorden, bestond zijn akte uit ‘zoodanich verhael, dat een ygelijck die yet van der zake bekent was, wel konde verstaen over wien dit gedaen worde’.[153] De verzwijging beschermde hem dus eigenlijk niet, en dat geldt zeker voor de Enkhuizer regent Blauhulck, wiens ‘sonde van fornicatie’ in heel Holland ruchtbaar was, maar die - wel ter wille van zijn ambten en waardigheden - akte zonder naam verwierf.[154]

146 A.R.A., Hof 385, f. 29 vo. Cf. Overvoorde, p. 127, voor openbare vergiffenis in het kuipersgilde van Dordrecht (1586).
147 Knuttel, Acta, I, p. 109 (1624). Te Oudewater werd het ingevoerd in 1604, maar alleen voor hen wier berouw in eerste instantie slechts in woorden bleek, Not. 30 mei 1604.
148 Not. Schoonhoven, 15 april 1623.
149 Not. Purmerend, 26 juli 1618.
150 Not. Schipluiden, zondag na midvasten 1594.
151 Alsv., 15 jan. 1595.
152 Alsv., 30 april 1595.
153 Not. Naaldwijk, 7 mei 1617.
154 A.R.A., St. Gen. Loketkas part. stukken 52, de Admiraliteit van Westfriesland aan de Staten-Generaal, november 1616.

Een ander motief voor de naamloze akte is de geringe ruchtbaarheid van het vergrijp.[155] Doch in de meeste gevallen moet de vorm van de schuldbelijdenis zonder naam een andere reden gehad hebben. Zoals de geciteerde gevallen uit Naaldwijk en Enkhuizen al laten zien, heeft de anonymiteit dikwijls een zuiver formeel karakter gedragen. Toen van de preekstoel in Monnikendam in 1607 een akte van schuldbelijdenis werd gelezen voor een broeder, die onlangs met een ongedoopte was getrouwd,[156] zal toch ieder in dat kleine stadje wel geweten hebben dat het ging over Claes Claesen Snijder. Daar is men zich ook wel van bewust geweest. Als in 1604 van de kansel in 't Woud een akte gelezen wordt voor een ouderling en een oud-diaken, komen hun namen daar niet in voor, maar de predikant tekent in het notulenboek aan dat die ‘door het noemen van hare feyten genouchsaem bekent werden’.[157] Andere factoren, zoals de boetvaardigheid van de zondaar of de kleinheid van de zonde zullen hier de doorslag gegeven hebben. Alleen zo immers is het te verklaren dat men namen verzwijgt in zaken waarvan uitdrukkelijk gezegd wordt dat ze velen bekend waren.[158] Of sterker nog: in Zevenhuizen hebben Symon de Cramer en Diewertgen Ariensdr. hooglopende meningsverschillen gehad. Als ze zich weer met elkaar verzoend hebben wordt een akte gelezen, maar daar staat alleen de naam van Symon in.[159] Wie in deze kleine dorpsgemeenschap zou de identiteit van de ongenoemde zuster der gemeente niet hebben kunnen raden?

Het valt aan te nemen dat openbare schuldbelijdenis dan gevraagd werd bij ernstige overtredingen, of als het berouw lang op zich had laten wachten. De eerste overweging zal bij voorbeeld gegolden hebben voor Heyltgen Mertgens, die kwaad had gesproken van de dominee,[160] de tweede voor Pierre Gontier, bij wie het berouw pas na jaren doorbrak.[161] Verder is ook al weer in logische tegenstelling tot de anonieme confessie de grote ruchtbaarheid een vaak genoemde reden. Zonde die geschied is ‘op de volle straet, ten aenhooren van een yder’[162] moet ook in het openbaar en met naam verzoend worden. Soms wordt uitdrukkelijk gezegd dat de boeteling de akte met opstaan[163] of met een jawoord[164] moet bevestigen. In de Waalse kerken kwam deze vorm nogal eens voor, daar ze in Frankrijk

155 Not. Berkel, 21 juni 1590; Not. Schipluiden, 28 sept. 1597 en 6 dec. 1598.
156 Not. Monnikendam, 4 nov. 1607.
157 Not. 't Woud, juli 1604.
158 Not. Ridderkerk, 23 juni 1613.
159 Not. Zevenhuizen, 12 febr. 1606.
160 Not. 't Woud, 10 juni 1590.
161 Bijlage IV.
162 Bijlage XLI. Ook Not. Naaldwijk, 28 dec. 1586, 10 april 1588 en 3 sept. 1589; Not. Purmerend, 14 april 1618.
163 Not. Krommenie, 12 aug. 1607; Not. Charlois, 2 aug. 1609.
164 Not. Den Briel, 30 april 1620.

algemeen was.[165] Ze gaf natuurlijk de openbaarheid extra nadruk, en wellicht daarom wilden de Walen schuldbelijdenis met naam alleen toestaan na advies van classis of synode.[166]

De Waalse synoden vonden dat de kerkelijke discipline voorzichtig moest zijn in het gebruik van namen. Dat zal ook wel het gevoelen zijn geweest van de meeste gecensureerden. Calvijn zegt, heel mooi, dat de zondaar die van berouw vervuld is graag voor alle mensen Gods barmhartigheid zal willen prijzen.[167] Bij veel gemeenteleden was het vlees daarvoor te zwak. Bewijs maar eens dat openbare schuldbelijdenis op Gods woord gegrond is, antwoordt Gerit Pieters te Charlois aan zijn vermaners.[168] Bij Trijn Jans en haar dochter te Monnikendam ontbreekt deze schriftuurlijke voorgevel, maar de menselijke bezwaren zijn er niet minder groot om. Zij willen niet in het openbaar te schande gemaakt worden 'tot een roem ende vruechde van haer vijanden die sij veele hadden'.[169] Soms ook vragen gecensureerden schuldbelijdenis te mogen doen in een minder bezette dienst, bij voorbeeld in de week.[170] De kerkeraden houden echter gewoonlijk aan de gangbare procedures vast, en ook hier kunnen wij weer herhalen dat de overgrote meerderheid inderdaad schuldbelijdenis gedaan heeft in de door de kerkeraden voor hen voorgeschreven vorm.

Slaagt de tuchtoefening niet, en weigert de gecensureerde schuld te belijden, dan is de verzoening mislukt. De tucht kan nu haar dienende taak tot instandhouding van de gemeenschap nog slechts vervullen door te veranderen in straf. De gemeente moet ook in dat geval in de zaak worden betrokken - ze is dat immers al, omdat de zonde haar ergernis heeft gegeven, en haar als geheel besmetten zou indien de overtreding ongestraft bleef. De tuchtprocedure moet daarom in het openbaar vervolgd worden, omdat de ergernis ook openbaar was,[171] en openbare bestraffing de grootste zuiverende kracht heeft, naar de regel van Paulus: bestraf die zondigen in tegenwoordigheid van allen, opdat ook de anderen vrees mogen hebben.[172]

Bij de eerste mededeling aan de gemeente wordt nog geen naam genoemd,[173] bij de tweede wel. Tot de eerste besluiten de plaatselijke kerken zelf. Bij de tweede raadpleegt men de classis,[174] naar het voor-

165 Livre synodal, p. 204 (1607).
166 O.c., p. 161 en 164.
167 Calvijn, Institutie, III.4.10.
168 Not. Charlois, 3 aug. 1614.
169 Not. Monnikendam, 21 mei en 24 aug. 1617.
170 Not. Den Briel, 23 dec. 1625.
171 Calvijn, Institutie, IV.12.3.
172 I Tim. 5 : 20.
173 Not. Oudewater, 17 juni 1609.
174 Acta Den Briel, 15 april 1601 (Zwartewaal); Not. Krommenie, 25 dec. 1605; Not. Den Briel, 12 juni 1623.

schrift dat de Haagse synode in 1586 had gegeven,[175] hoewel er ook kerken waren die de classis pas bij de afsnijding te hulp riepen.[176] Het is niet verwonderlijk dat er variatie bestond, want met tucht als strafoefening in de vorm van afsnijding had men weinig ervaring. De kerkeraad van Oudewater besloot in 1604 tot de excommunicatie van meester Andries. De raad was echter met de procedure niet precies bekend, en won daarom informatie in bij Caspar Grevinchoven te Rotterdam.[177] Ook de kerkeraad van Charlois liet zich door de Rotterdammers adviseren, toen hij in 1612 tot een afsnijding moest overgaan.[178] Men kent de weg niet, en aarzelt gewoonlijk lang dit middel toe te passen. Een snel verlopende tuchtprocedure is in ongeveer twee jaar afgewikkeld,[179] maar een langzame kan jaren in beslag nemen,[180] tot vijftien of zestien jaar toe.[181]

Caspar Grevinchoven meende dat veel mensen uitsluiting voor een kleinigheid hielden, en er soms wel naar verlangden om van de zaak af te zijn.[182] Zulke lichtzinnigheid was echter volkomen misplaatst. Grevinchoven had zelf dikwijls gezien dat het met afgesnedenen slechts was afgelopen: ze hadden hun benen gebroken, of waren een ellendige dood gestorven in de pauselijke superstitiën.[183] Ik geloof dat voor de meeste lidmaten Grevinchovens waarschuwing overbodig was. De vrees voor de kerkelijke straffen is groot. Een lidmaat te Leiden werd in 1624 afgehouden omdat hij staande zijn eerste huwelijk reeds had samengeleefd met de vrouw die hij later als weduwnaaar in tweede echt trouwde. Geplaatst voor de konsekwenties, verklaarde hij dat zijn zaligheid hem ging boven zijn vrouw, ‘hoewel hij liever bij haer blijven soude, indien het buyten verlies sijner salicheyt conde geschieden’.[184] Krijn Cornelisz. Kistemaker te Oudewater toonde zich hardnekkiger, en antwoordde op de vermaningen van de kerkeraad, ‘dat hij persisteerde, ende wilde men met hem voortvaren tot excommunicatye, men mochte sulkes doen, so hij dan in de helle moste’.[185] Maar ondanks zijn bravour is de hel voor hem toch de reële konsekwentie van een afsnijding, en zijn vrees heeft het ten slotte gewonnen. Zijn plaatsgenoot Willem Bouwensz. werd wel geëxcommuni-

175 Kerkelijk handboekje, p. 182.
176 Not. Oudewater 1586-1621, kerkenordening van 1608, art. 77.
177 Not. Oudewater, 1 febr. 1604.
178 Not. Charlois, 9 dec. 1612.
179 Bijlagen II en XIV.
180 Acta Den Briel, 15 april 1601 (een eerste afkondiging gedaan te Zwartewaal na zes jaar van niet communiceren); Not. Edam, 3 aug. 1608 (afsnijding na vele jaren); Not. Charlois, 8 april 1618 (na meer dan twaalf jaar tot afsnijding besloten).
181 Acta Den Briel, 15 april 1602 (Den Briel).
182 Grevinghovius, p. 262.
183 O.c., p. 264.
184 Knuttel, Acta, I, p. 124. Hij kreeg toestemming na schuldbelijdenis bij zijn vrouw te blijven.
185 Not. Oudewater, 1 juli 1604.

ceerd,[186] en had de zaak ogenschijnlijk zeer licht opgenomen, ja nog minder dan ‘als ofte hem een vloy bete’[187] - doch later heeft hij gevraagd weer tot de gemeente te mogen toetreden.[188]

Voor de gebannene had de afsnijding ook konsekwenties die ver buiten het kerkelijk vlak lagen. Volgens de bepalingen van de synode van Emden mocht niemand met de afgesnedenen onnodige omgang hebben.[189] Zo zeggen het ook de akten van afsnijding die bewaard zijn gebleven: ‘St. Paul nous admoneste de ne manger doresnavant avec eux, c'est à dire de n'avoir aucune conversation familière et non requise avec eux’.[190] De gevallen van afsnijding zijn echter zo zeldzaam dat wij moeilijk kunnen vaststellen of men zich aan deze regel heeft gehouden. De opmerking van de Zuidhollandse synode, dat lidmaten niet stichtelijk handelen als zij een geëxcommuniceerde schipper in dienst nemen,[191] kan ons misschien leren dat er enig toezicht bestond.

Graag zouden we willen weten welke uitwerking de kerkelijke tucht heeft gehad. Heeft zij een bijdrage geleverd tot de kerstening van het maatschappelijk leven? Het is niet gemakkelijk een antwoord op die vraag te geven, en eigenlijk is ze ook verkeerd gesteld. Tucht is niet gericht op de maatschappij, maar op de gemeente. Daar de gemeenten in het hier behandelde tijdvak klein waren, kan de invloed van de tucht zich nog niet ver hebben uitgestrekt. Zij die geen lidmaten zijn worden Gode bevolen.[192] Ze zijn moeilijk bereikbaar, vervreemd van de predikdienst zodat ze de boetpredikatiën niet horen,[193] vrij van alle discipline en kerkelijke orde.[194] Zondagsontheiliging, overspel en doodslag zijn alleen met de sterke arm te bestrijden; de stem van de hervormde kerk vindt daarvoor nog te weinig weerklank.[195]

Of zijn zich toch uiterst langzaam veranderingen aan het voltrekken? In Den Briel nam in de loop van de zeventiende eeuw het aantal ergerlijke zonden af.[196] Omstreeks het midden van die eeuw wist ook Leeghwater bij een terugblik op zijn leven zich te herinneren dat de landlieden in Schermer ‘in mijne jonkheid, toen ik daar eerst getrouwd was, wat rouw

186 Zie boven, p. 188.
187 Not. Oudewater, 15 nov. 1609.
188 Blijkens Not. 2 mei 1621 ook weer aangenomen.
189 Kerkelijk handboekje, p. 50.
190 Bijlage II.
191 Reitsma en Van Veen, III, p. 176 (1601).
192 Not. Edam, 31 mei 1598: ‘oude gedoopte onordentlick levende, zal men Gode bevelen als andere meer’.
193 Acta Dordrecht, 25 juni 1624.
194 Dat zeggen de gedeputeerden van Noord-Holland ter Dordtse synode, Kaajan, Pro-acta, p. 186.
195 Acta Woerden, 13 juni 1623.
196 Zo meent Veltenaar, p. 118.

van manieren en zeden' waren, een gebrek dat zich later had verbeterd.[197] Leeghwater geeft geen oorzaak, maar het is moeilijk te zien welke beschavende invloed er in die levens geweest kan zijn buiten die van de kerk, al hoeft dat niet juist de hervormde kerk te zijn geweest. De eerste tien jaren van de tachtigjarige oorlog mogen grote verwildering gebracht hebben, vervreemding van kerk en sacrament, zedelijk verval - als de hervormde kerk haar arbeid begint, gaat ze werken in een land dat al enkele eeuwen van christendom achter zich heeft. Het was alles superstitie en paperij geweest, zouden de predikanten zeggen. Maar het gemeenschappelijke in beide kerken maakte het de hervorming gemakkelijker het christelijk karakter van het openbare leven te herstellen en bij te kleuren. In de gewone dagelijkse omgangstaal weerspiegelt zich een christelijke beschaving. God helpe u, is het vaste bescheid aan de bedelaar, als men zelf geen lust heeft tot helpen.[198] 'Vaert wel', zeggen de mensen bij een afscheid, 'ick beveel jou den Heer', zo van zelf sprekend, dat ook in kluchten deze dagelijkse begroeting gebezigd wordt.[199] Een wens krijgt meestal de vorm van een bede. Wij zeggen: 'Godt geve dat het daerin staen mach', schrijft Beeckman, als we iets in een woordenboek opzoeken; of: 'ick bidde dat de wint morgen Oost wesen mach'.[200]

Als er loterijen gehouden werden, was het gewoonte dat iedere inlegger op een briefje zijn naam schreef met een korte spreuk of een versje.[201] Velen kozen dan een christelijk devies, als 'Godt salt versien', 'indient Godt belieft', of

> Ick sette alle mijn sinnen
> Om Godt te beminnen
> En sou geeren een cleyn prijsken gewinnen.

Bij enkelen is de inspiratie duidelijk protestants, zoals in de volgende voorbeelden:

> Al is de schriftuer suyver en claer
> Noch leven de menschen offer geen Godt en waer.

> Als een kint puer, onschuldich t'allen stonden
> Nae de Schriftuer.

> 't Gelooff is vrey een gaeff des Heeren
> Conscientie dwinckt is tiranni.

De christelijke religie en het rauwe leven lopen echter nog voortdurend door elkaar heen. Aan de Haagse loterij van 1605 nemen zeven leden van

197 Leeghwater, p. 10.
198 A.R.A., Hof 5230, examinatie van Willem Joosten, 8 sept. 1625; Bredero, Moortje, r. 2046-2047.
199 Van Moerkerken, I, p. 74, Klucht van Trijn van Hamborg (1617).
200 Beeckman, I, p. 138 (1616).
201 Deze voorbeelden bij Van Gelder, Loterij, p. 162 sq. (1605).

de familie Bellaen deel. Niet minder dan vijf kiezen christelijke spreuken, maar juist een uit dit nest is een van de weinigen die tot platheid vervalt:

> Leser wat sout ghij segghen
> Off ghij een bij u dochter saecht legghen.[202]

Christelijke en vleselijke motieven hier in één familie, elders ook wel in één persoon. 'Ick meende dat ic op een vaste gront geboudt hadde', zegt het Noordwijkse meisje Belie Claesdr. tot haar minnaar, 'maer ick syen wel dat ick op een zandtgrondt gebout hebbe'.[203] Ik heb er niet velen ontmoet in de zeventiende eeuw, die zo louter vlees en wereld schijnen te zijn als dit Noordwijkse deerntje, maar haar omgangstaal laat de echo van de bergrede horen.[204] 'Pharao, Ducdalf!' schelden matrozen van de Oostindische Compagnie in 1634 hun kaptitein.[205] Ziedaar hoe de protestantisering ook op het laagste niveau begint door te dringen. Vloekten de Hollanders van de vroege zeventiende eeuw nog als goede katholieken bij heiligen en sacramenten,[206] nu beginnen ze te vloeken als ketters. Zij gebruiken krachttermen die alleen in zwang kunnen komen onder een volk dat bij de bijbel is opgevoed, want hoe zouden ze anders van pharao weten?

Duidelijkheid is er niet. Het algemeen christelijke, het katholieke, het calvinistische en het doopsgezinde leven naast het puur menselijke en het animale. Het zal ons nog blijken, als wij straks de Hollanders partij zien kiezen in het kerkelijk conflict van het twaalfjarig bestand.

202 In de genoemde Haagse loterij hebben 36 van de 106 een christelijke inhoud aan hun spreuk gegeven. Slechts drie zoeken het in het platte.
203 A.R.A., Hof 5218, akte van notaris Hantscoewercker, 19 aug. 1613.
204 Math. 7: 24-27.
205 De Hullu, Handhaving, p. 532.
206 Van Dillen, Documenten, p. 218; Not. Den Briel, 1 sept. 1622; A.R.A., Admiraliteit 646, 25 april 1602; Udemans, Roer, p. 81; Bredero, Rodderick en Alphonsus, r. 2077 en 2092.

X. De kerk en de regenten

Op 9 augustus 1572 vond in het kerkgebouw te Naaldwijk voor de eerste maal een gereformeerde eredienst plaats. Enkele dagen later werden de beelden, altaren en versierselen verwijderd - ‘die kercke tot Naeldwijck gesuyvert gans ende all van alle afgoderie’. Graag hadden de calvinisten dat gedaan met toestemming en hulp van hun wettige overheid. Doch toen de kastelein van het huis Honselaarsdijk, Willem van Hooff, de beeldenstorm verbood en de zuiveraars dreigde dat zij hun straf niet zouden ontgaan, voerden de Naaldwijkse consistorialen hun actie alleen uit.[1]

Een leerzaam voorval: het oudste notulenboek dat de hervormde kerken van Holland rijk zijn, opent met een daad van ongehoorzaamheid tegen de burgerlijke autoriteiten. Van meet af laat het calvinisme zien dat zijn onderworpenheid aan de overheden een grens heeft. Verboden en bedreigingen dwingen geen eerbied meer af als die grens eenmaal is overschreden. ‘Een goet predikant’ zal zich naar het oordeel van Constantijn Huygens nooit met politiek inlaten, en onverschillig staan tegenover het nieuws van de dag. Gaat het echter om de religie, dan zal hij zelfs geen koningen ontzien:

> Daer roept hij brand, verraed, en, vorsten, belght u niet,
> Ick buyghe voor een wett van Hoogher hands gebied.[2]

Als de regentenzoon Huygens het eigen recht van de kerk reeds erkent, zullen de predikanten nog des te meer overtuigd geweest zijn van hun bevoegdheid tot oordelen ook over het beleid van de magistraten. Dat de kerk tuchtmaatregelen mocht nemen tegen gezagsdragers die in hun persoonlijk leven de perken te buiten gegaan waren sprak vanzelf, en ook de gestraften onderwierpen zich aan die kerkelijke vermaningen.[3]

Maar daarmee hield het recht van de kerk niet op. Antonius Walaeus stelde zonder meer, ‘dat de overheden den ampte der kerkendienaren van Godswege zo wel onderworpen zyn als andere leden der kerke Christi’.[4]

1 Not. Naaldwijk, 9 aug. 1572.
2 Huygens, II, p. 8.
3 Rutgers, Kerkverband, p. 61; Evenhuis, I, p. 181; Not. Edam, 16 okt. 1605; Not. Schipluiden, 7 april 1610.
4 Walaeus, p. 151.

Dat betekent dat heel hun leven onder het opzicht van de kerkeraad staat, ook de getrouwe vervulling van hun dienst. Daarom mag het consistorie van Schipluiden de schout vermanen, als hij de schepenen hun aandeel in de heffingen op de verkopingen niet geeft.[5] De kerkeraad van Westzaan mag de schout van het avondmaal houden, omdat hij bruidsparen aantekent buiten het consent van de ouders.[6] De raad van Zwartewaal beroept zich zowel op de huwelijks- als op de zondagswetten, in zijn vermaningen aan de schout, die huwelijken van mennisten op zondag bevestigt. Dat strekt niet alleen tot ontheiliging van de zondag, maar ook 'tot quetzinghe van sijn offitie'.[7]

Al deze dorpsschouten wordt gewezen op hun ambtelijke plichten: zij worden bestraft omdat zij hebben gehandeld in strijd met de wet. De kerk kan echter ook van de gezagsdrager verlangen dat hij de wet juist niet uitvoert. Op een vraag van Schipluiden verklaarde de classis Delft in 1604 dat een lidmaat, ook al is hij schepen, niet mag meewerken aan het huwelijk van een ongedoopte. Hij zou het moeten overlaten aan de niet-lidmaten in het college van schepenen deze echtsverbintenis te bekrachtigen. Zelf moest hij zich houden aan de kerkelijke regels, die een huwelijk met een ongedoopte verboden.[8] Enkele jaren later ging de classis op een vraag van Vlaardingen zelfs nog iets verder. De dorpssecretaris - die geen lid was van een college en zich dus niet door een ander kon laten vervangen - mocht evenmin aan dergelijke huwelijken meewerken, ook al zouden zijn superieuren hem dat uitdrukkelijk gelasten.[9]

Wat zou er van de staat worden, als alle regenten en ambtenaren lidmaten waren van de hervormde kerk? De kerkeraden zouden langs de eenvoudige weg van de kerkelijke tucht strikte uitvoering kunnen bewerken van alle wetten die hun aangenaam waren, en wijziging afdwingen van de ongewenste, zodat bij voorbeeld de ongedoopte in het geheel geen huwelijk meer zou kunnen sluiten. Adriaen Smout klaagde in 1622 dat de Amsterdamse vroedschap zo lichtzinnig te werk ging bij de verkiezing van burgemeesters, en de mond des Heren niet om raad vroeg.[10] Maar de Amsterdamse regenten zullen wel heel goed hebben geweten wat ze van zulk advies te wachten hadden. De monden van de predikanten gaven trouwens hun raad ook wel ongevraagd. De classis Leiden besloot in 1600, dat Wtenbogaert maar eens moest spreken met Maurits over de benoeming van een baljuw voor het Rijnland. De keus diende zodanig uit te vallen, 'dat de kerkcke daerdoor moochte gevoordert werden', en Wtenbogaert zou daarom de aandacht eens moeten vestigen op Poelgeest en Mathenes-

5 Not. Schipluiden, 30 dec. 1602.
6 Acta Haarlem, 23 april 1608.
7 Not. Zwartewaal, 20 maart 1622.
8 Acta Delft, 5 jan. 1604; Not. Schipluiden, 5 jan. 1604.
9 Acta Delft, 26 juni 1608.
10 Evenhuis, I, p. 284.

se.[11] Ik weet niet of Wtenbogaert aan dat verzoek gevolg heeft gegeven. Maar als hem zulke vragen bereikten uit een classis die niet de zijne was, kan men zich voorstellen dat wel meer van kerkelijke zijde pressie uitgeoefend moet zijn op de electie van magistraten.

Bij Wtenbogaert met zijn voorname relaties was men daarvoor aan een goed adres, maar op zijn medewerking viel geen staat te maken. Juist omdat hij met het gezag op zo goede voet stond, viel te verwachten dat hij niet graag zou optreden als leider van een kerkelijk-politieke oppositie. In zijn preken legde hij gaarne de nadruk op de plicht tot gehoorzaamheid aan de regeerders, die wel belasting invorderden, maar ter verdediging van de algemene vrijheid. Hij wilde zich niet rekenen tot de lieden die ‘seer gaerne hooren qualijck spreecken van haer overheydt’.[12] Wtenbogaert zag in zulke kritiek een al te goedkoop middel om populariteit te veroveren, en betreurde het dat sommige van zijn collega's dat niet versmaadden. Hij spreekt schamper over de Delftse Gomarist Henricus Arnoldi, die op de preekstoel de magistraat openlijk durfde aan te vallen - ‘een sake die 't gemeyn volck doorgaens seer aengenaeme is, ende predicanten dickwils alleen daerom doet houden voor santen bij de populaire’.[13]

Maar Arnoldi was beslist niet de enige die in een zo kwalijke reuk van heiligheid stond. Zulke mannen waren overal te vinden, ook wel onder Wtenbogaerts eigen partijgangers. Het eerste slachtoffer van de bestandstwisten, Petrus Aemilii van Broek in Waterland, miste in tegenstelling tot veel van zijn gelijkgezinde collega's de bescherming van de sterke arm, omdat hij niet alleen de calvinisten maar ook de magistraten op de preekstoel had staan critiseren, en ook in gezelschap, nog wel ‘bij de vianden der waerheyt’.[14] Maar Aemilii wilde dat niet verkeerd noemen. Hij had slechts de maatstaf van Gods woord aangelegd, en hij meende daartoe krachtens zijn ambt verplicht te zijn.[15] Een ander predikant, IJsbrant Jansz. van Helvoet, voerde vijf of zes jaar lang met al zijn ambtelijk gezag een verbitterde strijd tegen schout en schepenen die hij - naar het lijkt volkomen ten onrechte - voor dieven van de armen placht uit te maken.[16] In Purmerend had ds. Josua de Keldere het regelmatig te kwaad met Dirck Gerritsz., een groot man in kerkeraad en vroedschap beide. Toen Dirck in 1622 tot burgemeester gekozen werd, liet Josua zijn gemeente de twaalfde psalm zingen:

> Doe ons bijstand 't is meer dan tijd, o Heere...
> Dewijl dat d'ergste schalken zijn verheven,
> En hier hebben geweld, macht en bevel.

11 Acta Leiden, 26 sept. 1600.
12 Wtenbogaert, Leven, p. 103.
13 Uytenbogaert, p. 801.
14 Acta Edam, 3 dec. 1607.
15 Alsv., 10 jan. 1608.
16 Bijlage VI.

Het bidden voor de overheid had de predikant er al lang aan gegeven. Wie het doen wil moet zelf maar op de stoel komen was zijn bescheid aan vragenstellers in de kerkeraad.[17]

Waarvoor bestraffen dominees de magistraten in hun prediking? Het meest spectaculair, en waarschijnlijk ook wel het zeldzaamst, zijn de gevallen waarin de grote politiek op de kansel kwam. De Staten van Holland beseften terdege, dat de predikanten de beste mogelijkheid hadden om de publieke opinie te leiden, en vreesden zeer 'de scharpheit van een gladde tong, die een groot getal teffens van allerley menschen, op een uure beleezen kan en hun de hartstoghten des woordvoerders wel anders weet in te boezemen'.[18] Zij namen dan ook dienovereenkomstige maatregelen. Op gevaarlijke momenten als de Leycesterse woelingen[19] en de overgang van Hendrik IV naar de katholieke kerk[20] lieten zij de voorgangers weten dat zij in plaats van kritisch kommentaar te leveren, de gemeenten tot eensgezindheid moesten aansporen. De bekendste voorbeelden van predikanten die met zulke opvattingen geen rekening hielden - de Amsterdammers Smout en Doucher - vallen niet meer in de tijd van Maurits van Oldenbarnevelt.

Douchers gewraakte preek van 1625 is trouwens ook een grensgeval. Hij had zijn toehoorders ingescherpt dat God aan ieder zonder uitzondering zijn schuldige plicht leert, 'niet alleen aan Kleynhans maer oock aen Groothans'.[21] Dat is de grondtoon van veel niet zuiver politieke kanselkritiek. Als het land door tegenspoed bezocht wordt, zullen de predikanten daarin dadelijk een blijk zien van Gods toorn. Het volk wordt gestraft om zijn zonden, en de herder van de gemeente moet nu die zonde aanwijzen, opdat men de straf zal kunnen afkeren. Slechts een enkeling als Smout zal dan het politieke beleid brandmerken als de oorzaak van de onheilen. Meestal benutten de voorgangers de gelegenheid liever om hun gehoor er op te wijzen dat zij niet zonder reden zo dikwijls gepreekt hebben tegen zedeloosheid, dronkenschap, sabbathschending en weeldezucht. Ligt de schuld van het ongeluk bij de groten, dan zal de kritiek vooral op dat laatste euvel gericht zijn, de zonde van de overdaad, en de heerszucht die met te grote rijkdom gepaard gaat. De directe aanleiding verdwijnt op de achtergrond, het eigenlijke doel is de bestraffing van een reeds veel vaker aangewezen zonde. Als de Rotterdamse regeerders in 1622 besluiten een standbeeld voor Erasmus op te richten, zegt ds. Leeuwius bitter, dat de stad nu wel 20.000 gulden kan uitgeven voor een beeld, maar geweigerd heeft een klein pensioen toe te staan aan de weduwe van ds. Broekerus. Vette ambten, dure beelden, rijke maaltijden - maar voor een eerlijke weduwvrouw is er plots geen geld meer te vinden.[22]

Zulke opmerkingen zijn karakteristiek. Wat de aanleiding ook mag

17 Not. Purmerend, 22 jan. 1622.
18 Hooft bij Bisschop, p. 6.
19 Van der Kemp, II, p. 44.
20 Den Tex, II, p. 88.
21 Roelink, p. 17.
22 Callenbach, p. 38.

zijn, een preek tegen de regenten bestaat bijna altijd in een veroordeling van weeldezucht, hoogmoed en de verdere nasleep van deze zonden. Trigland preekt tegen de rijken die zich steken in kostbare pronk, en het oordeel over Antwerpen al zijn vergeten.[23] Hij preekt tegen de vrouwen die hun hoofd versieren met 'toeten ende vremde fatsoenen van cappen', terwijl Christus' gezegend hoofd met doornen gekroond werd.[24] Becius bestraft de dames die aan hun vingers ringen dragen ter waarde van twee morgen land, en zich tooien met halskettingen, 'daer thien hongerige buyken een gantsch jaer lang van versaed souden kennen werden'.[25]

En was die rijkdom slechts met eerlijke middelen verworven! Maar worden rijken niet juist daarom steeds rijker, zegt Geldorpius, omdat het gerecht hen altijd bevoordeelt boven de armen?[26] Doen rijken zich al godsdienstig voor, aldus Becius, dan is het toch maar een dekmantel om tot hoge ambten te kunnen opklimmen, en zich uit 's lands middelen te verrijken. Maar vraag hen eens de zuiverheid van de ware godsdienst te handhaven en het harnas aan te trekken! Zij blijven liever op hun gemakkelijke kussens zitten dan voor boeman te spelen. Zij handelen alsof er een aparte hemel zou bestaan voor de beter gesitueerden, zodat het hun niet kan deren dat ze thans al hun zinnen zetten op de dingen van dit tijdelijk leven.[27]

Maar om tot de staatsambten te kunnen stijgen en zijn deel van de baten op te strijken zou de regent toch eerst zijn geld hebben moeten verdienen, want zolang hij nog niets bezat stond het stadhuis niet voor hem open. In de regel kwam zijn welstand uit de handel voort, en het kerkelijk beleid ten aanzien van het zakenleven kan men dan ook van het oordeel over de regent niet losmaken. De kerken beschouwden het als hun plicht, te waken voor de eerlijkheid van de handel. De Amsterdamse kerkeraad, die in 1599 de op Indië handelende kooplieden vermaant dat de bij verdrag met inlandse vorsten vastgestelde pepermonopolies onzedelijk zijn,[28] doet op een iets in het oog lopender manier hetzelfde als een kleine dorpskerkeraad, die waakt tegen knoeierij met kaf in de haverzakken.[29] Hetzelfde ook als de particuliere synode van Zuid-Holland, die het voor zonde rekent geld uit te lenen op de penning twaalf, en die onbehoorlijke winst of interest tegen de plakkaten grond noemt voor censuur.[30]

Nu waren er zeker onbehoorlijke winsten te maken in het oosten,

23 Rogge, Trigland, p. 786 sq.
24 O.c., p. 782.
25 Muylwijk, p. 99.
26 Evenhuis, I, p. 214.
27 Becius, I, p. 20.
28 Mooij, I, p. 381.
29 Not. Schipluiden, 26 jan. 1597. Zie voor censuur op handelspraktijken ook Not. Zevenhuizen, 18 sept. 1605.
30 Knuttel, Acta, I, p. 151 (1625).

Met de vreemde Iapannen,
Off eenigh Indiaen, of andere swarte mannen,
Die 't koper wel voor gout, en glas voor zilver kiesen.[31]

Moesten de kerkeraden ook daarin hun houding niet bepalen? Dat er ondanks Plancius' relatie tot de Indische vaarten wel enige reserve bestond tegenover de Oostindische Compagnie leren ons de acta van de classis Delft. In april 1614 vroeg de kamer van de Compagnie te Delft haar medewerking voor de uitzending van enkele predikanten naar Indië. De eerste reactie bij de classis was: grote blijdschap,[32] maar bij nader inzien kwam de zaak haar niet helemaal onbedenkelijk voor. Was het de heren ernst, dan moesten zij maar eens geld op tafel leggen voor een opleidingsschool, waar de aangewezen kandidaten les zouden kunnen krijgen in de Maleise talen. Maar ging het werkelijk om de verbreiding van het evangelie, of was de eigenlijke drijfveer de zucht naar ‘gewin, dat merckelijck daeruyt zoude ontstaen, wanneer die landen met den bandt der religie aen malkanderen zouden werden verknocht’?[33]

Zo laten de stukken ons soms vermoeden of zelfs wel eens duidelijk blijken dat de kerken de handel niet precies voor dezelfde waarde accepteerden als waarvoor ze zichzelf aanbood. Maar in de praktijk van de tuchtoefening lijken zij toch alleen te zijn uitgegaan van de grenzen die de wet stelde. Nooit namen zij maatregelen tegen lidmaten die bij contract of koop munt geslagen hadden uit de onervarenheid van hun partners. Deze fundamentele onzedelijkheid van het handelsleven hebben zij dus niet bestreden. Hun voornaamste zorg is veeleer geweest de lidmaten te binden aan overeenkomsten en verplichtingen die zij nu eenmaal hadden aangegaan, ook al vielen de transacties in hun nadeel uit: kerkelijke tucht is onverbiddelijk tegen de bankroetiers. Zij worden nooit als slachtoffers gezien, altijd als schuldigen. Een ouderling die failliet gaat moet zijn ambt dadelijk neerleggen.[34] Een gemeentelid krijgt in die omstandigheden bij zijn vertrek geen attestatie,[35] als hij tenminste niet eerst een regeling heeft getroffen met al zijn schuldeisers.[36] De gefailleerde wordt van het avondmaal afgehouden,[37] ja zelfs eenmaal de weduwe die na het overlijden van haar man insolvent blijkt te zijn.[38] Sommige kerken lieten de zondaar weer toe als hij een akkoord met de crediteuren gesloten had,[39] maar de op dit gebied zeer deskundige kerkeraad van Amsterdam hield het voor zekerder de toelating uit te stellen tot de laatste betaling gedaan was. Al-

31 Beschrijvinghe Rotterdam, p. 4 (1623).
32 Acta Delft, 7 april 1614.
33 Alsv., 15 mei en 7 juli 1614.
34 Not. De Lier, 19 juni 1605.
35 Not. Dordrecht (Waals), 29 april 1587; Not. Amsterdam (Waals), 23 aug. 1587.
36 Not. Haarlem, 2 dec. 1612.
37 Not. Amsterdam (Waals), 21 dec. 1587; Not. Schoonhoven, 8 aug. 1622.
38 Not. Den Briel, 20 juni 1623. Ik weet niet of men dit elders ook gedaan heeft.
39 Not. Amsterdam (Waals), 4 jan. 1610; Not. Haarlem, pasen 1611.

leen als het erg lang zou duren, of als er toch geen uitzicht bestond op verbetering, of als de gefailleerde zeer diep berouw en grote verslagenheid toonde, kon men na overleg met de crediteuren wel wat milder zijn.[40]

Laten wij ons in de kerkeraden niet vergissen: het is ons al gebleken dat we de ouderling niet moeten zien als een volkstribuun of vakbondsvrijgestelde. Was hij Hollander, dan behoorde hij dikwijls tot de regenten, was hij Vlaming of Brabander, dan zou hij toch gewoonlijk tenminste tot de welgestelde kooplieden behoren. Het moest hen wel moeilijk vallen bij de tucht over de commercie andere maatstaven aan te leggen dan in zijn beroep golden. Hier wordt dan eens te meer duidelijk, dat het verschil tussen stadhuis en consistorie niet samenvalt met dat tussen rijk en arm. De werkelijke tegenstellingen, Hollander-Vlaming en calvinist-libertijn, bestaan aan beide zijden van de welstandsgrens.

Wel is het waar dat libertinisme als bewuste levensbeschouwing in de zeventiende eeuw gebonden is aan een redelijke mate van ontwikkeling, zoals die slechts in de hogere standen te verwachten is. Als Bor ons meedeelt dat over Maarten Schenks religie niet veel te vertellen valt, 'want hij hem daermede minst bemoeyde',[41] of als Van Buchell ervaart dat de jonge graaf van Hornes van het christendom niets weet en niets begrijpt,[42] zijn dat op zichzelf geen verschijnselen die alleen in de bovenste lagen van de maatschappij te vinden waren. Maar het zijn wel in hoofdzaak regenten en aanzienlijken, die tegenover de grote kerkgenootschappen een ander alternatief weten te vinden dan enkel maar onverschilligheid, en die hun levensbeschouwing in positieve termen kunnen formuleren. Hun filosofie is meer geschikt nuchtere sympathie op te wekken dan krachtige bezieling. Wie de gedenkschriften van C.P. Hooft leest zal zelfs voor deze gelijkhebberige, breedsprakige en soms ook wel wat rancuneuze man een zekere genegenheid kunnen koesteren om de vasthoudendheid waarmee hij zijn idealen verdedigt van redelijkheid en vrijheid. Maar geestdriftige bewondering zal hij aan Hooft niet kwijt raken: het zou niet stroken met de humeuren der Hollanders, wier libertinisme het bleke kind was van de religieuze lauwheid hunner karakters.[43]

De typering is ontleend aan Johannes Acronius. Men zou het ook wel vriendelijker kunnen zeggen. Het vroeg zeventiende-eeuwse libertinisme was niet vrij van tragiek. Plooibaar genoeg om een kerk te bezoeken die weinig van hun eigen denkbeelden tot uitdrukking bracht, konden de libertijnen zich toch nergens thuis voelen, eerst recht niet na de laatste calvinistische loutering die Dordrecht in de hervormde kerk tot stand bracht. De calvinistische religie was mij altijd suspect, zei de Haarlemmer Gerrit van der Laen. Ik heb mij aangesloten 'om de gelegentheyt ende het ver-

40 Bijlage VII.
41 Bor, III, 26e boek, f. 43.
42 Van Buchell, p. 311.
43 Van der Woude, Lubbertus, p. 501.

loop der tijden'. Had men hier de Augsburgse confessie aangenomen, dan had ik mij daar ook wel in kunnen vinden. Kerkgang is, nu ja, niet zonder nut, maar een christen kan ook zelf de bijbel wel lezen. De Haarlemse kerkeraad noemde het 'propoosten niet van een recht lidtmaet der gereformeerde kercke, maer van een libertijn ende vrijgeest'.[44] Daar zal Van der Laen het zelf ook wel mee eens geweest zijn. Had hij niet met zoveel woorden zijn onverschilligheid tegenover het calvinisme beleden, dan zou elk attent luisteraar die toch wel hebben afgeleid uit zijn opmerking, dat een christen ook zelf de bijbel wel lezen kan - alsof een solitair leesuurtje voor de calvinist vergoeding kon zijn voor het gemis van de gemeenschap der heiligen in de samenkomst van de gemeente.

Van der Laen zag dat anders. Kerkgang betekende voor hem persoonlijk bijna niets. Ging hij, dan was het om anderen een goed voorbeeld te geven.[45] Hij blijft het type vertegenwoordigen van de regenten die de gereformeerde religie voor de staat wel maar voor zichzelf niet aannamen.[46] Religie was nodig voor het land, voor het volk. Of het nu juist de gereformeerde moest zijn, daar viel nog over te twisten, maar alle regenten zouden het met Cats eens geweest zijn dat hun eigenbelang meebracht zorg te dragen voor de godsdienstige opvoeding van hun personeel:

> Daar is geen beter toom tot alle vuyle sonden,
> Als met des Heeren vrees te worden ingebonden;
> Geen staet en kan bestaen, geen vorst en heeft gebiet,
> Indien het woeste grauw geen Hell' of Hemel siet.[47]

Uit de vreze Gods wordt het respect voor de wettige overheid geboren, en zo zou de kerk een waardevolle bijdrage kunnen leveren tot het 'handelen en gerust houden der menigte'.[48]

Maar deed ze dat? Kon ze aan het regentenideaal beantwoorden? Er waren in de hervormde kerk wel bouwstenen te vinden, waarmee zij naar het bestek van de regenten zou kunnen worden opgetrokken. De kerk bestrafte alle zonden, die de mens op 's duivels oorkussen deden inslapen, en scherpte de lidmaten ook positief de plicht tot arbeiden in. 'Slappicheyt in 't wercken' is grond voor vermaan,[49] of als de kwaal chronisch blijkt te zijn wellicht zelfs voor afsnijding.[50] De kerk bracht de lidmaten respect

44 Not. Haarlem, 17 april 1620 en 20 dec. 1622.
45 Acta Haarlem, 26 maart 1620. Zie ook boven, p. 171.
46 Zo schreven reeds in 1587 de Hollandse predikanten over de regenten. Van der Kemp, II, p. 46.
47 Cats, p. 235 (Houwelick, Vrouwe).
48 Zo omschrijft P.C. Hooft de regeerkunst (v. Vloten, I, p. 5).
49 Not Haarlem, 24 maart 1613.
50 Not. Amsterdam (Waals), 10 juli 1589: 'passé demi-an il n'a point travaillé comme il devoit et depuis 2 mois il n'a rien faict ou bien peu. Il luy fut dit que s'il ne se conduit autrement, il nous contraindra de proceder contre luy plus sevèrement et de faire prières publicques pour luy et de l'excommunier de l'église'.

voor de overheden bij en gehoorzaamheid aan de wet. Zij trad op tegen hen die leiding gegeven hadden bij stakingen of daar alleen maar van verdacht werden.[51] Zij stond kritisch genoeg tegenover de minder bedeelden om van kilheid en liefdeloosheid beschuldigd te kunnen worden.[52] Ieder die gelooft, dat de stem van de eenvoudigen 'in kerkeraad, classis en synode bleef... klinken',[53] kan door simpele lezing der acta en notulenboeken van die gedachte worden bevrijd. De calvinistische kerk was niet de spreekbuis van het proletariaat. Genève was haar voorbeeld, niet Munster.

En toch was het voor de regenten niet genoeg. Wat zij nodig hadden was een kerk voor het hele Hollandse volk, die zo ruim zou moeten zijn dat al wat niet rooms was zich niet behoefde af te zonderen. Een belijdende kerk met duidelijke grenzen wilden zij niet. Dat nu is ook de achtergrond van de bestandstwisten voor de Hollandse aristocraten. De hervormde kerk moest een volkskerk zijn. Zij kon dat niet worden zolang ze haar calvinistisch karakter behield. Maar ze heeft er wel tien jaar kerkstrijd voor over moeten hebben om de regenten te bewijzen dat ze dit karakter wilde handhaven.

51 Evenhuis, II, p. 148.
52 Zie p. 125 en 152.
53 Enno van Gelder, Vrijheid, p. 71.

XI. Remonstranten tegen calvinisten
De confessie in de kerkelijke strijd

De hervormde kerk was tegen het einde van de zestiende eeuw reeds gestempeld door het calvinisme. In kerkleer, kerkregering en kerkelijke discipline sloot zij aan bij de reformatorische traditie van Genève. Er was in die Hollandse kerk nog een andere stroom, die door een bredere bedding gelopen had. Maar haar vertegenwoordigers hadden of de kerkelijke dienst moeten verlaten - Coolhaes, Cornelis Wiggertsz. - of zich aangepast aan de nieuwe stijl - Wtenbogaert, Jan Jansz. Bors. Meest waren het mannen van een oudere generatie. Met hen zou deze denkwijze afsterven en uit het hervormde leven verdwijnen.

Dan staat echter in Jacobus Arminius een man op, die de oppositie nieuwe kracht geeft. Hij verenigt de ouderen rondom zijn persoon, inspireert jongeren in zijn geest, en heropent de aanval op het calvinisme. De kritiek richt zich op het punt dat naar wij zagen onder het publiek ook het meest in discussie was: de leer van verkiezing en verwerping.

Het calvinisme schakelde alle menselijke medewerking of verdienste totaal uit. De mens kon uit zichzelf niets goeds tot stand brengen, en moest alles van God ontvangen. Hij was van nature geneigd God en zijn naaste te haten. De mens was een verworpene, hij lag onder de toorn Gods. Menselijke waardigheid, aangeboren mensenrechten, waren voor het calvinisme vreemde begrippen. Hoe zou een mens enige waardigheid kunnen hebben als hij nergens toe deugde? Hoe zou een schepsel Gods rechten kunnen laten gelden, als de toorn van zijn Maker op hem rustte? Zijn onvermogen tot goed doen ontnam hem de kans iets tot de verbetering van zijn lot bij te dragen of uit eigen kracht boete te doen voor zijn zonden. Integendeel, hij maakte zijn zondenlast iedere dag nog groter. Zijn enige redding lag in Gods genade. Sommigen ontvingen die, andere niet. Wie, stond aan de vrije beschikking Gods. God alleen kon de mens verheffen, anders bleef hij liggen onder Zijn toorn. Was hij echter uitverkoren, dan was het eeuwige leven zeker zijn deel, want Gods verkiezende genade was sterker dan 's mensen aangeboren boosheid. Alle bekommering viel van hem af, alle zorg over vergelding en beloning verdween. De mens mocht leven in dankbaarheid over de hem geschonken verlossing, waar hij zelf niets toe had kunnen bijdragen.

Dat is in het kort de verkiezingsleer van het calvinisme. Men kan deze

leer indrukwekkend noemen in haar radicale breuk met de gedachte, dat godsdienst in de eerste plaats deugdbetrachting is in het welbegrepen eigenbelang van de gelovige. Beoefening van de deugd is hier immers niet meer voorwaarde tot de verlossing, maar haar resultaat. Men kan deze leer bijbels noemen in haar onverbiddelijk beroep op het evangelie van Johannes en de brief van Paulus aan de Romeinen. Men kan deze leer echter niet logisch noemen. Als de mens onbekwaam is om goed te doen; als hij zo geworden is door de zondeval; als God in Zijn eeuwige raad tot die zondeval besloten heeft; als de mens nu slechts door Gods vrije verkiezing kan worden gered, en niet door eigen kracht; is die mens dan nog wel schuldig aan de zonde waaraan hij immers niet kan ontkomen? Is het niet God zelf, die de zonde in hem heeft geplant, en moet Hij niet als de auteur der zonde beschouwd worden?

Wij zagen reeds hoe de calvinisten deze konsekwentie een godslasterlijk gevoelen noemden. Ze mocht logischerwijs een noodzakelijke conclusie uit hun leer heten, de calvinisten wezen deze logica van de hand. Zodra het menselijk denken bij deze problemen uitkwam, hielden de calvinisten de pas in, en waarschuwden: niet verder, hier staan wij voor een mysterie. De Dordtse leerregels willen niet 'de verborgenheden en diepten Gods curieuselijk doorzoeken'.[1] Zij willen liever erkennen dat er in de verkiezingsleer dingen zijn die 'de gelovigen in dit leven niet volkomenlijk begrijpen'.[2] Het is een herhaling van de reeds door Calvijn uitgesproken gedachte: laten wij ons niet schamen over onze onkunde, want hier is onwetendheid de hoogste wijsheid. Het baat ons niet, als wij God geen enkel geheim willen overlaten. Wij zullen niets nieuws ontdekken, en raken op doolwegen verstrikt.[3] Waarom kan niemand deze geheimen doorgronden? Omdat de bijbel er niets van zegt. Dat bedoelen de Dordtse leerregels ook met hun waarschuwing tegen curieus onderzoek. Daarmee bedoelen ze altijd: vragen stellen waarop de bijbel geen antwoord kan geven.[4] Daar liggen de uiterste grenzen van het menselijk weten. Wie meer wil weten dan God heeft geopenbaard, maakt zich schuldig aan 'vermetene curieusheyt',[5] subtiliteiten, neuswijs gefilosofeer.[6]

Juist de vragen echter die het calvinisme tot de mysteriën rekende, trokken de aandacht van Arminius. 'Ik wacht mij voor twee dingen', schreef hij in 1608, 'die beide aanleiding tot misverstand kunnen geven: vooreerst

1 Dordtse leerregels, I. 14; ook III/IV. 7.
2 O.c., III/IV. 13.
3 Calvijn, Institutie, III.21. 1 en 2.
4 Zie voor dit taalgebruik bij voorbeeld Grevinghovius, p. 289: de doopsgezinden zeggen altijd dat de krijgslieden van wie in het N.T. wordt meegedeeld dat zij tot bekering kwamen, hun oude beroep wel zullen hebben opgegeven. 'Dat staat haar te bewijsen, maar dat en kunnen sij niet doen, waarom hebben wij dan kurieuselijk buyten Gods woordt sulks te gelooven?'
5 Trigland bij Evenhuis, I, p. 248.
6 C. à Porta bij Grevinghovius, p.V.

dat God niet wordt voorgesteld als de oorzaak van de zonde, en ten andere, dat des menschen wil niet van zijn vrijheid beroofd wordt'.[7] Arminianisme vertoont zich reeds hier als het regelrechte tegendeel van calvinisme. Want de eerste stelling achten de calvinisten onbehoorlijk, en de tweede onmogelijk.

De kernideeën van dit arminianisme zijn vastgesteld in de remonstrantie, die Arminius' volgelingen na zijn dood in januari 1610 aanboden aan de Staten van Holland. Zij kwamen met een andere verkiezingsleer: uitverkoren waren zij van wie God voorzien had dat zij zouden geloven. Christus was voor alle mensen gestorven, doch niet allen werden zalig. Want hoe krachtig ook Gods roepstem klonk, de mens kon de genade weerstaan. Ja zelfs als hij eenmaal tot het geloof was gekomen, kon hij dat door eigen schuld weer verliezen.

Ieder zal aanstonds zien dat deze stellingen van het calvinisme volkomen verschillen. Niet meer de verdorven mens is voorwerp van Gods verkiezing, maar de gelovige mens. Niet Gods genade is onweerstaanbaar en beslissend, maar de menselijke wil tot aanvaarding of afwijzing van die genade. Het mysterie is verdwenen. Arminius heeft het niet nodig, want in zijn systeem kan men God niet meer voor de auteur der zonde houden. De mens beslist immers in vrijheid over eigen lot. Blinde verkiezing is vervangen door persooonlijke keuze. Een volstrekte afwijzing dus van het calvinisme.

Vóór de synode van Dordrecht wordt dat niet altijd zo duidelijk, omdat bij de remonstranten lang de hoop leeft dat zij een wettige plaats zullen kunnen krijgen in de hervormde kerk, en zij zich daarom graag gematigd uitdrukken. Als Dordt echter hun hoop doet vervliegen, brandmerken zij de 'schadelijke calvinisterij'[8] inderdaad als 'strijdig te wezen met Gods woordt'.[9] Zouden wij ooit voor onze leerstellingen zo lang hebben mogen en durven strijden, vraagt Episcopius de synode, als wij niet wisten dat 'die gantsch nootsakelick zijn ende profijtelick ter salicheyt'?[10] De naam calvinist, die hun door hedendaagse kerkhistorici wel eens is gegeven, zouden zij beslist niet gewenst hebben. Calvinisme is het gevoelen van de tegenpartij, van de vijand. 'Die ongoddelijcke, calvinische predistinatie', zegt Grevinchoven.[11] 'Dit es de lieffde van Calvinus' volck', spot Paets onder de vervolgingen te Leiden.[12] 'Voet de kinderen doch eerlijck op in de christelijcke religie', bezweert Slatius zijn vrouw in de laatste brief die hij haar vóór zijn terechtstelling heeft geschreven, 'maer plant hen well in den sinne de boosheyt der calvinisten'.[13] Carolus Niellius, die van

7 Maronier, Arminius, p. 212.
8 G.A. Rotterdam, A.R. XL, 3. 1, resolutie van 1 okt. 1619.
9 Alsv., 30 sept. 1619.
10 Acta, p. 71.
11 Pamflet Knuttel 2972, p. 14.
12 U.B. Amsterdam, III H IV, p. 57.
13 A.R.A., Hof 5228 no 2, Slatius aan zijn vrouw, zonder datum (1623).

Slatius zeker niet veel moest hebben, denkt toch hierin met hem gelijk: zoek voor mijn zoon een godzalig man als patroon uit, vraagt hij, 'ofte ten minsten gheen calvinist'.[14]

Dit gevoel van afstand leeft ook bij de calvinisten. Aanvankelijk zijn er nog wel contra-remonstranten die menen dat een akkoord tussen beide partijen mogelijk zal zijn, als de arminianen zich inderdaad houden aan de vijf artikelen van hun remonstrantie.[15] Maar een sterke overtuiging is dat nooit geweest. De contra-remonstranten zagen de Hollandse kerk als een deel van de internationale reformatorische. De aangenomen belijdenisgeschriften waren voor hen de uitdrukking van hun overeenstemming met die internationaal aanvaarde leer. Zij waren in grote meerderheid van oordeel dat remonstrantisme met die formulieren in strijd kwam, en geen plaats had in de reformatorische traditie. Zo zegt bij voorbeeld Hommius, zeker niet de minst tolerante onder de gomaristen, dat de aanvaarding van de vijf artikelen de eenheid van kerkleer met het buitenland zou verbreken.[16] Om die eenheid in stand te houden zou de Dordtse synode de redactie van de leerregels ook toevertrouwen aan een commissie waarin ook de buitenlandse kerken vertegenwoordigd waren.[17] Die leerregels gebruiken dan ook als argument 'de eendrachtige overeenstemming van de ganse kerk.'[18]

Daarbij gaat het niet alleen om de buitenlanders, maar ook om het verleden. Men wil met het voorgeslacht in eenheid van belijden blijven staan. De remonstranten en hun vrienden drijven er wel eens de spot mee als hun tegenstanders zich beroepen op 'de outheyt der leere': veertig jaren, een schone oudheid![19] Sommigen willen de kerk van Gouda veroordelen, schrijft een volgeling van Arminius in 1608, omdat ze niet dezelfde woorden gebruikt als de kerken van ouds gedaan hebben. Wat moest men dan wel tegen de katholieken zeggen, die 'een oltheyt hadden van 900 en 1100 en meer jaeren'?[20] Het is inderdaad maar een zeer bepaalde oudheid die de calvinisten op het oog hebben. Zij roepen Venator in Alkmaar ter verantwoording, omdat hij 'die eersame ende getrauwe leeraers Calvinum ende Bezam' bij het volk verdacht had gemaakt.[21] Zij ontslaan Petrus

14 Sax, p. 177.
15 Van der Woude, Lubbertus, p. 275 (Lubbertus); Acta, voorrede (Hommius). Later nog min of meer bij Hanecop, Evenhuis, I, p. 295.
16 G.B. Rotterdam, 26e, verklaring van Festus Hommius, 3 nov. 1610.
17 Tijdens de twisten hield men aan die eenheid ook vast, zie b.v. Acta Edam, 14 sept. 1615: zou men een acte van separatie tekenen om geen gemeenschap meer te houden met de remonstranten, dan zou overleg met de buitenlandse kerken nodig zijn.
18 Dordtse leerregels, II. dwalingen 4.
19 Acta Den Briel, 2 juni 1615.
20 G.B. Rotterdam, 1654, brief van een onbekende (stellig niet Poppius) aan Narsius, 11 maart 1608.
21 Not. Alkmaar, 30 april 1608.

Aemilii van Broek in Waterland uit de dienst, omdat hij ‘onse aucteuren Ursinum ende Calvinum ende andere... hadde tegengesproocken ende verworpen’.[22] Dat enkele woordje ‘onse’ spreekt boekdelen. Mannen die zo schrijven beschouwen hun kerk en confessie als zuiver calvinistisch.

Vanuit hun calvinistische interpretatie van de belijdenisgeschriften kunnen zij de remonstranten geen ruimte toestaan in de hervormde kerk. De Haagse slijkgeuzen motiveren hun gescheiden kerkgang tegenover de Staten van Holland met een eenvoudig beroep op ‘onse christelijcke reformatie in de Heydelberchsen cathecismo ende Nederlantsche confessie begrepen’.[23] Dat is, menen zij, voldoende reden waarom zij met de remonstranten geen gemeenschap meer kunnen hebben. Hun leer, zegt ook de kerkeraad van Haarlem in 1611, gaat in ‘jegens den woorde Gods, der christelijcken catechismum ende confessie der Nederlantsche kercken’.[24]

Hebben de remonstranten die uitleg verworpen, en geloofden zij binnen de perken van de belijdenis te leven? Als het niet geoorloofd zou zijn vragen anders te beantwoorden dan met een kort ja of neen, kan het hier alleen maar neen zijn. De confessie is niet een uitdrukking van het remonstrantse gevoelen, en dat weten ze zelf ook. Maar de zaak ligt toch wel iets ingewikkelder. Toen de classis Haarlem in 1608 besloot weer te zullen letten op ondertekening van catechismus en confessie,[25] bedoelde zij daarmee ongetwijfeld de deur in het slot te werpen voor arminiaanse proponenten. Desondanks waren er toen toch al heel wat arminianen die hun namen onder de belijdenis hadden geschreven. Zo tekenden voor de classis Rotterdam in 1604 Petrus Cupus en Adriaen Simonsz. beide zonder enig bedenken de 37 artikelen.[26] Diezelfde classis voerde in 1605 met algemene stemmen ook de ondertekeningsplicht in voor de catechismus. Cupus en Simonsz. gaven weer hun adhesie, en niemand minder dan Nicolaes Grevinchoven tekende als scriba dit besluit in de acten op.[27] In de classis Delft verzekerde Bernardus Dwinglo bij zijn examen in 1607, ‘niet tegen catechismum off confessie te hebben’.[28] Ook in later tijd tekenen remonstranten de formulieren nog wel zonder enig bezwaar, bij voorbeeld Theodorus Swanius van Berkel en Stangerus van Schipluiden, beide in de classis Delft in 1616.[29]

Nu is het waar dat de remonstranten een andere interpretatie aan deze stukken gaven dan de calvinisten. Zo deed Arminius zelf, toen hij in 1593

22 Acta Edam, 28 jan. 1608, en bijlage VIII.
23 A.R.A., Hof 5225, rekest van de Haagse contra-remonstranten aan de Gecommitteerde Raden van Holland, 1617.
24 Not. Haarlem, 6 febr. 1611.
25 Acta Haarlem, 23 april 1608.
26 Acta Rotterdam, 6 sept. 1604.
27 Alsv., 18 april 1605.
28 Acta Delft, 14 juni 1607.
29 Alsv., 4 jan. en 3 mei 1616.

tot de kerkeraad van Amsterdam zei, artikel 16 van de Nederlandse geloofsbelijdenis niet te kunnen verklaren, doch zich te zullen houden aan de woorden.[30] Hij zal daarmee wel hetzelfde bedoeld hebben als Poppius, die oordeelde dat het remonstrantse gevoelen 'onder de woorden der confessie, so se leggen, can verstaen worden'. Dat hadden de remonstranten, meende hij, in de Haagse conferentie ook al bewezen,[31] en zo was het reeds gezegd in de remonstrantie van 1610.

Maar deze uitweg stond voor de aanhangers van Arminius niet overal open. Voor de classis Den Briel moesten de proponenten verklaren zowel met de woorden als met de zin van de belijdenisgeschriften in te stemmen. Dat belooft hier bij voorbeeld de latere Amsterdamse hoogleraar Caspar Barlaeus in 1608, en Abraham La Faille in 1613.[32] Ook de classis Gorinchem verlangt instemming 'tam quoad verba quam sensum'.[33] Als Johannes Grevius in augustus 1610 toelating tot de classis vraagt, en de vergadering natuurlijk zeer goed weet een ondertekenaar van de vijf artikelen voor zich te hebben, is de formule nog wat strakker: 'quoad sensum non particularem huius aut illius novum; sed consuetum ecclesiarum reformatarum in Belgio'. Bij handslag beloofde hij bovendien 'sich te onthouden van alle nieuwicheden ofte altijt deselvige eersttijts met den broederen des classis te communiceeren, sonder die ofte bedecktelijck ofte openbaerlijck te divulgeeren'.[34] In diezelfde vergadering werd een algemeen ondertekeningsformulier vastgesteld, dat door de jonge proponent Cornelius Geesteranus werd ingewijd[35] - ook al een remonstrant, maar niet zo'n bekende als Grevius. Dat Grevius zijn naam niet als eerste onder het nieuwe formulier mocht zetten, wijst er wel op dat men zeer beslist bedoeld heeft hem aan banden te leggen met een bijzondere formule.

Zo ging ook de kerkeraad van Haarlem te werk, toen de burgemeesters hem in 1612 dwongen twee arminianen te beroepen, beide evenals Grevius ondertekenaars van de remonstrantie, namelijk Egbert Verhoffius (Verhoeven) van Hillegom en Henricus Geesteranus van Assendelft. De raad stelt deze predikanten de vraag, 'of zij gesint zijn... hen te houden bij de oprechte suvere leere die van de tijt der reformatie af in de kerken hier te lande opentlic geleert is geweest', zoals die beleden wordt in catechismus en confessie. De belijdenis wordt hier dus geplaatst in de lijn van de traditie, en bovendien uitgelegd als anti-remonstrants, want de beide predikanten moesten beloven de oude belijdenis te handhaven, 'sonder eenige nieuwicheden der leere in te voeren, dairdoor huydendaechs de kercken in roere worden gestelt'.[36] Hier lijkt geen ontsnapping mogelijk,

30 Evenhuis, I, p. 168.
31 G.B. Rotterdam, 343, verhoor van Poppius (1623).
32 Acta Den Briel, 4 nov. 1608 en 24 sept. 1613.
33 Zie b.v. Acta Gorinchem, 14 dec. 1608, 24 juni en 11 aug. 1610.
34 Alsv., 11 aug. 1610.
35 Alsv., l.c. en 20 sept. 1610.
36 Not. Haarlem, 29 juni 1612.

en Geesteranus - de enige van het tweetal die de Dordtse synode nog zou beleven - is inderdaad overgegaan naar de contra-remonstranten. Maar de belofte die Grevius voor zijn classis moest afleggen lijkt ook waterdicht, en toch is hij zijn leven lang een vurig remonstrant gebleven. De enige verklaring die men voor zijn gedrag kan vinden - goede trouw voorondersteld - is dat hij stilzwijgend of uitdrukkelijk (de acta zeggen daar niets over) een voorbehoud heeft gemaakt voor de inhoud van de vijf artikelen.

Grevius en andere remonstranten die hun naam onder de formulieren stelden, zullen dat niet met veel enthousiasme gedaan hebben. Niet dat zij op zichzelf tegenstanders waren van een belijdenis, van handhaving van een eenmaal aangenomen leer. Arminius was in zijn Amsterdamse jaren dikwijls in de weer om de aandacht van de kerkeraad te bepalen bij in de gemeente opduikende ketterijen. De vraag 'hoe hij dit alles met een eerlijk geweten heeft kunnen doen',[37] lijkt mij niet op haar plaats. Arminius volgde hier immers eenzelfde gedragslijn als later de directeuren van de remonstrantse broederschap. Ook zij oordeelden - het was 1622 - dat een eenmaal ingevoerde confessie bindend moest zijn voor allen die haar aannamen. Tekenen wij de confessie, zo schreven zij, dan beloven wij, 'dat wij deselve gestandt doen, en daarbij willen blijven, totdat wij anders uyt Gods woordt sullen bevinden. Indien nu ymant meent, dat hij zulks uyt Gods woort bevonden heeft, die en mag daarom niet seggen dat hij aan de confessie gantsch niet verobligeert en is, maar wel dat hij zigzelven van de confessie ontslaat, en alsoo uyt de sociëteyt scheyt, tensij de sociëteyt hem daarin wil dulden'.[38]

Deze directeuren - Wtenbogaert en Episcopius - zien dus wel degelijk een aangenomen confessie als bindend, en vrije discussie over de vastgestelde leer als ongeoorloofd. Dat geldt ten volle voor de eigen belijdenis die de nieuwe remonstrantse broederschap voor zichzelf heeft opgesteld, maar tot 1618 laat men het ook gelden voor de binnen de hervormde kerk bestaande formulieren. Het is uitzondering als een remonstrant weigert de belijdenis te tekenen. De classis Alkmaar verlangde in 1608 van al haar predikanten de ondertekening, wat toen een vijftal afwees.[39] Ook Petrus Aemilii van Broek in Waterland wilde in datzelfde jaar niet tekenen, omdat hij 'ettelijcke absurditates' in de gereformeerde leer ontdekt had.[40] Die twee gevallen liggen echter vóór de indiening van de remonstrantie in 1610, die het conflict tot de vijf artikelen beperkte. De predikanten tonen

37 Evenhuis, I, p. 170.

38 G.A. Rotterdam, A.R. XL. 3^1, de buitendirecteuren aan de binnendirecteuren, 5 jan. 1622. Ook bij Tideman, Stichting, p. 175.

39 De Vries, Venator, p. 133 (Adolphus Venator te Alkmaar, Adriaen Jansz. van Raephorst te Bergen en Schoorl, Willem Loman te Haringhuizen, Aris Volkertsz. te Ouddorp en Oterleek, en Jan Evertsz. te Egmond).

40 Acta Edam, 12 mei 1608.

zich daarvan bewust. Zij laten andere eventuele bezwaren rusten, en tekenen nu, met voorbehoud van de geschilpunten. Alleen zij die in de kerkelijke proceduren ongeoefend zijn vergissen zich nog wel eens. De remonstrants gezinde diakenen van Oudewater verklaarden in 1616 de belijdenisgeschriften niet voor hun rekening te willen nemen, 'seggende dat se nu soveel daerin gevonden hadden, strijdende met hare conscientye, dat se niet van meyninge waren die te teyckenen'.[41] Zij wilden zich bij de overheid beklagen over de hun gestelde eis, maar waarschijnlijk heeft de magistraat van Oudewater hun duidelijk gemaakt dat zij een verkeerde weg insloegen, want de volgende dag tekenden zij onder voorbehoud van de vijf artikelen.[42]

In de regel tekenen de remonstranten. Laten de omstandigheden het toe, dan zullen zij er wel graag een restrictie bij maken, en bij voorbeeld verklaren dat zij geen bezwaar hebben tegen confessie en catechismus, 'quoad fundamentum',[43] of 'nae het tegenwoordich gevoelen der kercken'.[44] Zij zien de confessie en de catechismus wel als formulieren van enigheid, maar niet als 'regulen van waerheyt'.[45] Formulieren leggen vast wat als kerkleer geldt, meer niet. Men moet daarom wel blijven, meent Arminius zelf, 'binnen de perken van confessie en catechismus, om niets te zeggen dat daarmee strijdt'[46] - maar het is een beperking. Arminius verlangt naar de dag, 'waarop men in een samenkomst van vrome en geleerde mannen zijn gevoelen over alle leerstukken vrijuit kon meedeelen en verdedigen'.[47] De confessie is hem geen geloofsgetuigenis, maar een prikkeldraadversperring - een juk, zei zijn vriend Wtenbogaert.[48] Daarom kan een handtekening onder de belijdenisgeschriften voor de remonstranten ook nooit dezelfde betekenis hebben als voor hun tegenpartij. De confessio Belgica wil geloofd zijn met het hart en beleden met de mond - dat is nu eenmaal heel iets anders dan zich een juk op de hals laten leggen, en hopen dat het geen pijn zal doen.

Wanneer de arminianen de confessie aanvaarden als grens waarbinnen ook zij zich moeten blijven bewegen, betekent dat niet dat ze tegen de aldus aanvaarde kerkleer geen bezwaren hadden. Maar dat wordt door de remonstranten toch vaker gesuggereerd dan concreet aangewezen. In 1608 vroegen de Staten van Holland alle bedenkingen tegen de belijdenisgeschriften op papier te mogen ontvangen. De vraag lag voor de hand, vooral met het oog op de situatie in de classis Alkmaar, waar immers vijf pre-

41 Not. Oudewater, 28 april 1616.
42 Alsv., 29 april 1616.
43 Zo besloot de classis Den Haag, 13 aug. 1607, Acta in dato.
44 Dat was het bezwaar van de classis Edam, Acta Edam, 4 okt. 1618, tegen de wijze waarop de remonstranten tekenden.
45 Pamflet Knuttel 3081, p. 39.
46 Maronier, Arminius, p. 230.
47 O.c., p. 158.
48 Wtenbogaert, II, p. 54, aan Grevinchoven, 16 april 1619.

dikanten de ondertekening gweigerd hadden. Het onderzoek levert echter niets op. In de classis Delft blijkt bij voorbeeld niemand bezwaren te hebben,[49] dus ook niet een geharnast arminiaan als Bernardus Dwinglo. In de classis Den Haag ontwijkt Wtenbogaert de beslissing - 'heeft zijn verclaringhe opgeschort tot andere gelegener tijt'.[50] In de classis Rotterdam antwoorden Cupus en Grevinchoven ronduit, 'dat se voor desen weygerich sijn te verclaren off se bedenckinge hebben ofte niet'. Hun collega Mattheus Adriani van Zevenhuizen bekent wel bezwaren te hebben, maar openbaart ze niet.[51] In de classis Leiden bevestigen Isbrand Reyersz. en Jan Jansz. Bors dat zij het niet eens zijn met artikel 16 van de Nederlandse geloofsbelijdenis. Dat was hun trouwens al in 1586 ten goede gehouden.[52] Een schriftelijk, geargumenteerde toelichting willen zij echter niet overleggen.[53] De andere bezwaarden in deze vergadering delen omtrent aard en inhoud van hun bedenkingen niets mee. 'Eenige hebben haer geëxcuseert met hare joncheyt ende gewichticheyt der saecke, andere hebben daerover noch uytstel genomen'.[54] Alle verdere aandrang blijft vruchteloos, de classis heeft geen nadere informatie ontvangen.[55]

Veel hulp geven de remonstranten ons dus niet, als wij willen weten wat zij eigenlijk tegen confessie en catechismus hadden. In de confessie was natuurlijk artikel 16 een betwist punt. In de catechismus was vooral antwoord 60 een struikelblok. Arnold Geesteranus bij voorbeeld noemde het een onmogelijkheid, dat de mens een waar geloof in Christus kan hebben en toch tot alle boosheid geneigd zijn,[56] zoals in antwoord 60 gezegd wordt. Kritiek bestond er ook tegen antwoord 114, waar ontkend werd dat de mens Gods geboden volkomen zou kunnen onderhouden.[57]

Maar er moet nog meer geweest zijn. Als zoveel remonstranten weigeren uit de catechismus te preken,[58] als zij grondige revisie van de formu-

49 Acta Delft, 4 dec. 1608.
50 Acta Den Haag, 4 okt. 1608.
51 Acta Rotterdam, 12 mei 1609.
52 Acta Leiden, 7 maart 1607. Voor het voorbehoud van 1586 boven, p. 3.
53 Acta Leiden, 29 juli 1607.
54 Alsv., 4 maart 1608.
55 Alsv., 31 maart 1609. Misschien de remonstranten bezwaren tegen de procedure, die door de Staten van Holland anders gezien werd dan door de kerken (zie Den Tex, III, p. 72), maar in de classicale acta staat daarover niets opgetekend.
56 G.B. Rotterdam, 305, verhoor van A. Geesteranus, 1624. Bezwaren van De Raedt Acta Gouda, 8 april 1619, van Grevinchoven Pamflet Knuttel 2972, p. 53. Een niet-theoloog als de schoolmeester van Hillegersberg heeft dezelfde kritiek, Acta Rotterdam, 6 juni 1620.
57 Acta Gorcinchem, 3 juli 1607 (Sonneveld van Woudrichem, overigens geen remonstrant); Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita accusationum tegen Burchvliet; Ypeij en Dermout, aanteekeningen, II, p. 75 (Herman Herbertsz.).
58 B.v. Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede (Romanus); Not. Berkel, 22 okt. 1617; zie ook boven, p. 64.

lieren verlangen[59] of de catechismus op veel plaatsen onschriftuurlijk noemen,[60] kunnen de bezwaren haast niet beperkt zijn gebleven tot die punten alleen, die dadelijk de vijf artikelen raakten. De remonstrantse gedaagden in Dordrecht hebben trouwens ook in de zitting van 21 december hun bedenkingen overgelegd. Wij kunnen er echter alleen nog naar gissen of daar andersoortige bezwaren van belang bij zijn geweest.

Latere auteurs hebben dat in ieder geval wel aangenomen. Sax zag als het wezenlijke van het remonstrantisme niet 'eenige bijzondere leerstellige denkwijs, zelfs niet die der 5 artikelen', maar samenwerking tussen allerlei stromingen in vrijheid en verdraagzaamheid.[61] Groenewegen hield het remonstrantisme voor een 'verzamelnaam... van geestverwanten van allerlei soort, die samen breeder rei vormden dan de aanhangers van zekere dogmatische en kerkelijke meningen alleen'.[62] Die opvatting lijkt ook wel enige steun te vinden bij Wtenbogaert. Naar diens verwachting, in april 1619 uitgesproken, zouden de remonstranten wel in grote getale verlaten worden door hen 'die puerlick zijn geweest quinquarticulis'.[63] En inderdaad was er binnen het remonstrantisme nogal wat variatie in de meningen. Maar het is niet zo zeker te bepalen, in hoeverre die verscheidenheid nu het welbewuste streven van de remonstranten is geweest. Welke idealen hebben Arminius eigenlijk voor ogen gestaan? De Dordtse synode schetste hem als een man, die 'van het meestendeel der leer-stucken in de gereformeerde kercken aengenomen, een walge scheen te hebben, nergens anders om, dan om datse van kercken aenghenomen waren'.[64] Een vriend van Arminius zou het waarschijnlijk liever zo zeggen, dat hij niets voor waar hield omdat de kerk het geloofde, maar dat hij alles zelf wilde onderzoeken; dat hij dus een echt wetenschappelijk theoloog was met een onbegrensde ijver. Was hij blijven leven, dan zou het hem misschien gelukt zijn een nieuwe theologie op te bouwen, die zich binnen de reformatorische traditie een eigen plaats had kunnen verwerven. Arminius' vroege dood heeft de verdere ontwikkeling van zijn ideeën in de weg gestaan. Wat er overbleef was niet de nieuwe reformatie waarvan zijn volgelingen mogelijkerwijs hebben gedroomd. Als vernieuwingsbeweging is het remonstrantisme mislukt. Episcopius, Grevinchoven, Sapma, Wtenbogaert, Dwinglo, ze bleken niet in staat meer te geven dan scholastieke spitsvondigheden.[65]

59 Maronier, Arminius, p. 309.
60 Wtenbogaert, II, p. 30 (Joh. Taurinus).
61 Sax, p. 4.
62 Groenewegen, p. 5.
63 Wtenbogaert, II, p. 53.
64 Acta, Voorrede.
65 Zie b.v. Wtenbogaert, I, p. 234, aan Episcopius, 17 april 1615: 'scire ex te velim: 1. an Dyabolus peccet. Ratio dubitandi, quia lex illi posita non videtur. Si peccat, an necessario vel libere. Utrumque videtur: I^{m} quia non potest non peccare, II^{m} quia volens peccat'. Ook Trigland, p. 635, stellingen van Grevinchoven: de slapende mens gelooft niet.

Hun systeem liep uit in een eclectische theologie, die overal een graantje meepikte, maar nergens tot nieuwe constructies kwam.

Duidelijk is bij voorbeeld bij verscheidene remonstranten, dat zij aanleunen tegen de doopsgezinden. Dominicus Sapma van Hoorn had bedenkingen tegen de zwaardmacht van de overheid.[66] Montanus van Loenen[67] deelde die bezwaren, en kon zich ook niet verenigen met de kinderdoop. Over Henricus Geesteranus van Assendelft werd beweerd, dat hij die kinderdoop 'een beuseling' genoemd zou hebben.[68] De remonstrantse broederschap liet tegenstanders van de kinderdoop ook tot de dienst toe, al moedigde zij dit gevoelen niet aan.[69] Swaen van Berkel en Rodenrijs zei op de preekstoel dat meningsverschillen over de menswording van Christus geen reden tot kerkelijke gescheidenheid behoorden te zijn.[70] Ook onder de remonstrantse lidmaten vond men sympathieën voor de mennisten. Jan Damen Cool, een diaken te Rotterdam, wilde bij een verhoor voor het Hof van Holland geen eed zweren, 'alsoo hij verclaerde conscientieshalven swaricheyt te maecken'.[71]

Met de katholieke kerk zijn de relaties minder intiem. De remonstranten zijn in hun preken niet zo fel als de calvinisten,[72] maar komen ook niet tot waarderende uitspraken. Zelden zullen ze verder gaan dan de jonge Henricus Geesteranus, die betwijfelde of de paus de Anti-Christ was, en de vraag opwierp of Daniel 7 en II Thessalonicenzen 2 : 3 niet eerder op de Turken dan op de katholieken van toepassing waren.[73] Grevius zei dat hij de katholieken die in Christus' naam gedoopt waren als broeders wilde erkennen, doch 'seposita tirannide et idolatria papistica'.[74] Wel zijn er in de katholieke kerkleer enkele punten die voor hen een grotere aannemelijkheid hebben dan voor de calvinisten. De predikant van Veen, Cornelis Drongelensis, zei bij voorbeeld zonder omwegen dat de mens gerechtvaardigd wordt door goede werken.[75] Dat is een uitspraak die de meeste remonstranten niet voor hun rekening zouden nemen. Drongelensis was dan ook beschonken toen hij deze stelling verkondigde. Predikanten met nuchtere hoofden komen bij dit standpunt toch wel eens dicht in de buurt. Christus vergeeft ons de zonden pas dan, verklaarde Arnold

66 G.B. Rotterdam, 36, f. 173, 4 dec. 1616; G.A. Rotterdam, A.R. XL. 3^1, de buitendirecteuren aan de binnendirecteuren, 14 mei 1622.
67 Evenhuis, I, p. 253.
68 Not. Haarlem, 3 juli 1619. Geesteranus ontkende.
69 G.B. Rotterdam, 131, acta van de remonstrantse classis Rotterdam, 6 nov. 1624; Acta Broederschap, cap. III.
70 Not. Berkel, 6 jan. 1619.
71 A.R.A., Hof 5224, informatie betreffende de predikatie gehouden in de beurs te Rotterdam, 31 dec. 1618.
72 Zie boven, p. 55.
73 Not. Haarlem, 3 juli 1619.
74 A.R.A., Hof 5225, confessie van Grevius, 2 mei 1620.
75 Acta Gorinchem, 29 mei 1617.

Geesteranus, als wij vruchten der bekering hebben voortgebracht.[76] De mens kan door goede werken de hemel verdienen, zei Selkart van Abbenbroek.[77] Men mocht naar zijn mening niet zeggen dat de martelaren van de zestiende eeuw voor het geloof gestorven waren: zij waren omgebracht omdat zij de pauselijke superstitiën niet wilden aanvaarden. Burchvliet van Den Briel ontkende dat de zaligheid zou liggen in verkiezing, roeping of barmhartigheid. Op één ding slechts kwam het aan: 'dat men een deuchtsaem leven leydt ende Christum naervolght'.[78] De Farizeeërs dwaalden dan ook niet hierin dat zij door de naleving van de wet zalig wilden worden, maar in de verkeerde wijze waarop ze die wet onderhielden. God is geen aannemer des persoons, zegt de bijbel. Dat moest wel betekenen dat er bij de verkiezing precies op onze werken gelet werd, want anders zou de verkiezing niet rechtvaardig zijn.

Burchvliet, Selkart en Drongelensis laten ons kennis maken met een primitief soort remonstrantisme. Wat is hier nog over van de woorden van de remonstrantie, dat Gods genade het begin, midden en einde van 's mensen zaligheid is? De vooraanstaande arminianen zullen zich zo niet uitdrukken.[79] Maar de uitwerking die dit drietal welmenende ijveraars aan hun overtuigingen hadden gegeven, laat wel zien dat voor het grote publiek en de gewone kerkganger de weg naar Rome met de remonstranten korter was geworden.

Het zijn echter niet ontleningen aan katholieke of doopsgezinde theologieën, die de remonstranten de slechtste naam bezorgd hebben. Spreekt Baudartius van 'Arminiaensche, ofte noch erghere predicanten',[80] zegt de Zwitser Breytinger in de zittingen van de Dortse synode overtuigd te zijn 'dat alle remonstranten bereid en gereed zijn om het geheele christendom omver te werpen',[81] of tonen zelfs de State van Holland zich in juni 1618 beducht voor 'kerckendienaren die yets leren of voortbrengen... boven ende buyten de vijf poincten',[82] dan zit hen allen de naam van Faustus Socinus in het hoofd.

Eenvoudige mensen zullen het misschien niet geloven, schrijft Baudartius,[83] maar toch zijn er onder de remonstranten verscheidene socinianen. Het kerkvolk merkt dat niet. Het drinkt het gif in zonder iets te proeven, omdat de voorgangers zich zeer listig weten uit te drukken. Maar voor de

76 G.B. Rotterdam, 305, verhoor van Arn. Geesteranus, 1624.
77 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita accusationum tegen Selkart.
78 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita tegen Burchvliet.
79 Arn. Geesteranus geeft de remonstrantse opvatting zo weer, dat de mens gerechtvaardigd wordt door het geloof dat met goede werken gepaard gaat: 'hominem justificari per fidem efficacem quae de se giguit bona opera', G.B. Rotterdam, 305, verhoor van Arn. Geestenanus, 1624.
80 Baudartius, I, 7e boek, p. 8.
81 Dijk, p. 194.
82 Res. Holland, 29 juni 1618.
83 Baudartius, II, 15e boek, p. 88.

kenner is het duidelijk genoeg. Deze uitlatingen van Baudartius typeren wel de geest waaruit zulke beschuldigingen voortkomen. Een groot deel van de klachten over socinianiserende remonstranten[84] heeft nauwelijks een andere inspiratiebron dan ergdenkende laster. Slatius wist zeer goed wat hij deed, toen hij in zijn gevangenschap, om zichzelf aangenaam te maken, de remonstranten bij het Hof van Holland als Poolse broeders probeerde af te tekenen, die nergens meer welkom zouden zijn als eenmaal bekend was uit welke bronnen zij hun nieuwe confessie geput hadden, 'ende wat voor vreemde leeringhen onder sekere loose worden, manieren van spreken ende excusen daeronder gestolpt zijn'.[85] Maar natuurlijk is er ook hier geen rook zonder vuur. Ik denk dan niet aan de student, die tegenover Bogerman beleed dat hij nu van Arminius en Socinus geleerd had dat er wel redenen bestonden om te twijfelen aan de drieëenheid[86] - dat zal Bogerman zelf ook wel niet zo ernstig hebben opgenomen. Evenmin denk ik aan een man als Reinier Telle, vertaler van Servets De Trinitatis erroribus. Want ofschoon hij met de remonstranten wel in relatie stond, hij was toch meer vrijgeest dan arminiaan.[87] Wel representatief voor de broederschap is de Hoornse predikant Dominicus Sapma. Van hem weten wij dat hij correspondentie hield met socinianen in het buitenland.[88] Of zijn sympathieën voor het socinianisme veel verder gingen dan aanvaarding van de geweldloosheid blijkt niet. Zijn remonstrantse ambtgenoot Isaac Welsing beweerde van wel, en zei dat Sapma niet in de godheid van de Heilige Geest geloofde,[89] maar toen Welsing dat schreef was hij Sapma's verklaarde vijand. Twijfel aan of negatie van de drieëenheid komt echter inderdaad in arminiaanse kring wel voor. De remonstrant Wittius tekende in privé-notities aan, dat Stedum gezegd zou hebben, 'dat hij in geenen driehooffdigen Godt gheloouen wilde'.[90] Erkende socinianen tenslotte waren Johannes en Petrus Geesteranus.[91] Zij hebben zich echter na Dordrecht niet bij de broederschap aangesloten, en deze heeft zich ook steeds van hen gedistanciëerd.[92] Zij behoren tot die randfiguren van het remonstrantisme, die tijdelijk bij het arminiaanse huis hebben ingewoond, maar eigenlijk groter ruimte nodig hadden dan men daar wilde toestaan. Zo kwam ook Venator van Alkmaar al spoedig buiten de

84 Zie b.v. Acta Den Briel E2, notitie Den Briel, p. 7 (Nannius Geesteranus); Acta Rotterdam (rem.), 8 jan. 1618 (Watelier); Acta Haarlem, 19 sept. 1618 (algemeen); Rutgers, Kerkverband, p. 166 (Wittius); Brandt, III, p. 305 (Loeding).
85 A.R.A., Hof 5228 no. 2, Slatius (een rekest van Slatius aan het Hof).
86 Edema van der Tuuk, p. 88.
87 W.P.C. Knuttel, Telle, p. 3.
88 Stanislas Kot, Socinianism in Poland, Boston 1957, p. 117.
89 G.B. Rotterdam, 361 no. 3, poincten Sapma ende den kerckenraadt voor te stellen.
90 Kronijk van het Historisch Genootschap, XXII, 1866, p. 428 (1620).
91 Acta, p. 325.
92 Brandt, III, p. 388.

kring,[93] evenals Slatius, die na de Dordtse synode aanvankelijk wel was toegelaten.[94] Conradus Vorstius werd slechts opgenomen onder het beding dat de sociëteit niet verbonden zou zijn tot de verdediging van alles wat hem buiten de vijf artikelen ten laste gelegd werd.[95]

Dat ze tijdelijk bij de remonstranten onderdak zochten, was in de Hollandse kerken van de bestandsjaren zo'n wonder niet. Van de calvinisten hadden zij niets te verwachten. Bij de tegenpartij zou misschien meer ruimte te vinden zijn. Zeggen niet enkele remonstrantse pamfletten,[96] dat Gods gemeente bestaat uit allen die Christus met de mond belijden? Op die basis laat zich een wereldraad van kerken formeren - maar de remonstranten interpreteerden dat begrip ‘Christus belijden’ niet altijd even ruim. Wilden Arminius' volgelingen aannemelijk maken dat hun leer binnen de hervormde kerk legaal was, dan mochten ze niet te veel twijfelachtige broeders in eigen midden hebben. Het gezelschap van een Venator of een Johannes Geesteranus moest hun wel hinderlijk worden als de tegenpartij voortdurend op de loer lag, en bewezen wilde hebben ‘datter nauwelijck eenen artijckel is in onze confessie van ghewichte, dat zy gheheel ende ongheschent laten’.[97] Na Dordrecht ging het er des te meer om, niet in opspraak te geraken. Remonstrantisme bleef wel eclectisch, maar de voorzichtigheid was haar leidsvrouw. Een catechisatieboekje uit de eerste jaren na de scheur[98] geeft een korte, eenvoudige uiteenzetting over de bijbel, de twaalf artikelen, de tien geboden, het onze vader, de sacramenten - en dan zeer uitvoerig de verschilpunten met de calvinisten: er is geen dubbele predestinatie, geen onweerstandelijke genade; Christus is voor alle mensen gestorven, en God verkiest hen die geloven. Dat is nog altijd het oude remonstrantisme van de bestandsjaren. Wtenbogaerts verwachting was niet uitgekomen. De broederschap was niet de ruimte in gegaan. De grote meerderheid bestond uit zuivere vijf-artikelen-mannen.

93 G.B. Rotterdam, 1754, Sapma aan Rem Bisschop, 23 febr. 1619.
94 Brandt, IV, p. 46.
95 G.A. Rotterdam, A.R. XL. 3^1, res. 1 okt. 1619.
96 Knuttel 1780 en 1840.
97 Rutgers, Kerkverband, p. 159, concept-acte van separatie.
98 G.B. Rotterdam, 525, Compendium populare religionis christianae ad instituendos adultos baptismum petentes aut ad coenam Domini accessuros.

XII. Het verloop van de kerkelijke strijd

De remonstranten hebben de confessie van de hervormde kerk getekend, hoewel ze daar weinig lust toe hadden. Het was de beslissing van een minderheid, die wist dat ze zich moest aanpassen. Want een minderheid waren ze zonder twijfel. De hervormde kerk van de vroege zeventiende eeuw was een in leer en leven calvinistisch genootschap. Aanvaarding van de remonstrantse opvattingen zou voor haar een geheel nieuwe koers betekend hebben, vreemd aan haar wezen. Remonstrantisme zou alleen een meerderheidsopinie hebben kunnen worden als de calvinisten afwachtend en lijdelijk gereageerd hadden. Ze deden dat niet, en het arminiaans gevoelen bleef dus in de minderheid.

Hoe talrijk de aanhangers van de remonstranten waren, laat zich nauwelijks schatten. Van de predikanten weten wij het wel: in Zuid-Holland moest na 1618 ongeveer een derde deel van hen de dienst verlaten, in Noord-Holland een negende deel. Veel moeilijker is het een gissing te wagen voor de aantallen lidmaten en verdere sympathisanten. De remonstrantse predikant Grevius heeft eens gezegd dat de bestandstroebelen de Republiek honderdduizend man zwakker gemaakt hadden.[1] Het is de enige algemene opgave die we bezitten, en meer dan een slag in de lucht kan ze niet zijn. Maar zeker is deze schatting van Grevius veel te hoog. De remonstranten hadden wel een sterk kader - veel predikanten, veel regenten - maar de voet van de pyramide was minder breed. Carleton meende dat bijna overal waar de regeerders remonstrantsgezind waren, de grote massa toch het calvinisme aanhing, met als uitzonderingen alleen Rotterdam en Den Haag. Het platteland zou volgens hem van remonstrantisme geheel vrij gebleven zijn.[2] Het is een analyse, waar wel een en ander aan ontbreekt. Waar is, dat de gezindheid van de regenten voor de kerkganger geen factor van belang is geweest. Hij koos voor zijn dominee, niet voor zijn burgemeester. Verschilden die twee met elkaar, dan was in de smalle gemeente de aanhang van

1 A.R.A., Hof 5225, confessie van Grevius, 2 mei 1620: ‘seyt dat het wel can wesen, dat hij in 't discoureren geseyt heeft, dat den staet van dese landen jegenwoordich hondertduysent man swacker es door de dissentiën, die nu alomme in 't lant sweven’.

2 Carleton, p. 89.

het stadhuis te verwaarlozen: Delft en Monnikendam kunnen het ons bewijzen. Waren de predikanten van één stad onderling verdeeld, dan kon ook de steun van de magistraten de toeloop naar de remonstranten niet belangrijk vermeerderen: te Leiden overtroffen de calvinisten altijd hun tegenpartij in aantal, en hun voorsprong werd met het verstrijken van de tijd alleen maar groter.[3] Remonstrantse hagepreken bij Leiden zouden in 1620 nog maar een 200, 300 of 400 toehoorders trekken.[4]

Nu is Leiden wel een uitzonderlijk geval: daar hebben beide partijen tot de Dordtse synode zo goed en zo kwaad als het ging de samenwerking in kerkelijk verband voortgezet. In alle andere steden waar predikanten van twee gezindten waren kwam het tot een breuk, en bijna altijd - Oudewater alleen uitgezonderd - tot afzetting van de contra-remonstrant: Geselius in Rotterdam, Willem Crijnsze in Den Briel, Hillenius in Alkmaar, Roggius in Hoorn, Rosaeus in 's-Gravenhage. In al deze steden zien we een meerderheid van arminiaanse predikanten naast een remonstrantsgezind regentendom. Doorgaans blijken dan de remonstranten het ook bij het kerkvolk te winnen, hoewel niet altijd even duidelijk. Rotterdam heeft zeker in massa voor de remonstranten gekozen. Toen tegen het eind van 1618 de calvinisten weer boven dreven, en de meeste kerken toegewezen kregen, konden op de kerstdag honderden remonstrantse kerkgangers geen plaats vinden in de twee gebouwen die hun nog restten, en belegden zij een extra dienst in de korenbeurs voor twee tot drieduizend belangstellenden.[5] Ook in de illegaliteit kon het remonstrantisme zich hier krachtig handhaven. Een hagepreek in 1619 trok een gehoor van 5.000 personen.[6] Bijzonder geloofwaardig klinkt het niet voor een stad van 20.000 inwoners, maar zelfs als het maar voor de helft waar zou zijn blijft het een indrukwekkend getal. Te Hoorn bestond eveneens een zeer sterke remonstrantse meerderheid. Nog in 1622 werd hier in de arminiaanse samenkomsten zeven of acht maal per zondag gepreekt, telkens voor 150 tot 200 bezoekers.[7] In de andere drie gemengde steden was de remonstrantse meerderheid kleiner. Willem Crijnsze kreeg in Den Briel dadelijk een flinke aanhang mee.[8] De Haagse slijkgeuzen trokken in de zomer van 1616 met 500, 600 of 700 naar Rijswijk.[9] Hun aantal steeg zeer snel, toen ze een jaar later de be-

3 Wijminga, p. 173 en 247.
4 Van Vloten, Paschier de Fyne, aanteekeningen, p. 24.
5 A.R.A., Hof 5224, informatie betreffende de predikaties in de Rotterdamse beurs, 31 dec. 1618.
6 Tideman, p. 43.
7 O.c., p. 245.
8 Op kerstmis 1616 vonden de eerste samenkomsten plaats, op 25 december voor 150, en op 26 december voor 250 personen, die volgens Crijnszes zeggen meest lidmaten waren. Het aantal lidmaten bedroeg toen ongeveer 700. Zie Acta Den Briel E2, notitie Den Briel, p. 8. In januari was het aantal toehoorders alweer volgens deze opgave tot 400 gestegen, alsv., p. 12.
9 Carleton, p. 14 en 58.

schikking over de Haagse Kloosterkerk kregen.[10] Te Alkmaar tenslotte was de remonstrantse meerderheid toen al duidelijk aan het slinken.[11]

In de overige steden van Holland zijn de predikanten steeds allen van één partij. Het kerkvolk volgt daar in de regel de voorgangers, zodat Dordrecht, Gorinchem, Schiedam, Enkhuizen, Edam en Purmerend vrijwel egaal contra-remonstrants zijn. In Haarlem, Delft, Amsterdam, Monnikendam en Medemblik bestaan kleine minderheden van meestal aanzienlijke remonstranten. In de steden met remonstrantse dominees - Gouda, Schoonhoven en Woerden - overwegen de arminianen ook onder het kerkvolk, al zijn in al deze steden, vooral in Woerden, toch ook niet te onderschatten contra-remonstrantse minderheden aanwezig.[12]

De Waalse gemeenten spelen in deze zaak geen belangrijke rollen. Wtenbogaert in Den Haag en Simon Goulart in Amsterdam hebben natuurlijk wel hun medestanders gehad, maar overigens krijgen wij niet de indruk dat de Walen zich door de twisten al te zeer hebben laten meeslepen. Haarlem, waar na de Dordtse synode slechts 'une poignée de gens' voor de remonstranten koos,[13] zal wel ongeveer karakteristiek geweest zijn voor de reacties in deze kerken.

Wat tenslotte het platteland betreft: Carleton was voor de calvinisten wel bijzonder royaal en ver bezijden de waarheid, toen hij dat geheel aan hen toebedeelde. Berkel, Hazerswoude, Middelharnis, Zevenhuizen en tal van andere vooral Zuidhollandse dorpen hebben in vrij sterke mate de invloed van het remonstrantisme ondergaan. Kwam op het land een jonge arminiaan een gemeente dienen, dan wist hij in de regel ook wel de meesten aan zijn zijde te krijgen. Men kan met ds. Adriaen Simonsz. - zelf een remonstrant - geloven dat het meer geschiedde 'wt liefde tot de predicanten als uyt kennisse der waerheyt',[14] het feit blijft er niet minder waar om. In het miniatuurstadje Nieuwpoort trokken remonstrantse bijeenkomsten wel een 200 personen.[15] In Hazerswoude kwamen in 1623 - na de sa-

10 Op 9 juli 1617 2.000 (Vervou, p. 51), in augustus 4.000 (Baudartius, I, 9e boek, p. 85). In september waren zij volgens Carleton ver in de meerderheid (Carleton, p. 175). Als echter de opgave van Vervou klopt, moeten zij dat - met 2.000 kerkgangers - in juli al zijn geweest. De 4.000 van Baudartius zijn voor een stad van Den Haags grootte niet bijzonder geloofwaardig, of er moet al een abnormale toeloop zijn geweest van nieuwsgierigen uit Den Haag en medestanders uit aangrenzende gemeenten.

11 Carleton, p. 140.

12 Woerdens dolerenden kregen in 1617 een eigen predikant. In mei 1619 waren er al 200 contra-remonstrantse communicanten (Acta Edam, 13 mei 1619). Te Gouda kwamen in 1617 150-200 personen bijeen voor het opstellen van een rekest (Muylwijk, p. 30). Te Schoonhoven communiceerden op 16 april 1618 125 personen, 6 waren absent (A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, f. 7 vo).

13 Kronijk van het Historisch Genootschap, 1866, p. 450, een brief van Niellius aan zijn vrouw, 25 april 1623.

14 Pamflet Knuttel 3364, p.B.

15 A.R.A., Hof 5226, informatie betreffende Nieuwpoort, 22 nov. 1621, getuigenis van de klepperman.

menzwering tegen Maurits, die de remonstranten tal van leden heeft gekost - nog altijd een 200 tot 300 bij de remonstranten, tegen een 80 in de hervormde kerkdiensten.[16] Zulke remonstrantse meerderheden konden ook in zeer korte tijd gevormd worden. Hillegersberg bij voorbeeld had dadelijk en zeer beslist voor de calvinisten gekozen.[17] Na het vertrek van Hugo Beyerus in 1612 vroeg de gemeente dan ook als zijn opvolger de contra-remonstrantse ijveraar Smout. Doch toen de stad Rotterdam in haar hoedanigheid van ambachtsvrouwe aan Hillegersberg de arminiaanse proponent Bontebal opdrong, ging de signatuur van de gemeente snel veranderen. Bij de ommekeer van 1619 bleek slechts een kleine minderheid zich weer direct bij de contra-remonstranten te willen voegen.[18] Wel gebeurt het maar zelden, dat in een dorp remonstrantisme wordt aangetroffen, als de predikant aan de andere zijde staat.[19] Zonder een actieve pleitbezorger vond Arminius' leer op het platteland geen ingang.
De meeste remonstrantsgezinden vond men dan ook in de steden. Een staat van inkomsten van de broederschap in 1621 geeft het totaal van de bijdragen voor Zuid-Holland op als 14.040 gulden, waarvan slechts 1540 gulden uit de dorpen.[20] In Noord-Holland leveren de grote steden bijna alles, uitgezonderd alleen de 100 gulden van het kleine stadje Weesp. Om bij benadering een indruk te geven van de relatieve sterkte en spreiding van de remonstranten geven we hier de bijdragen, opgeteld per hervormde classis:

Dordrecht	0	Haarlem	800
Delft	1440	Amsterdam	7300
Leiden	2900	Alkmaar	1200
Gouda	2100	Hoorn	1600
Rotterdam	4500	Enkhuizen	100
Den Briel	600	Edam	240
Gorinchem	400		-----
Den Haag	1600	Noord-H.	11.240
Woerden	500		

Zuid-H.	14.040		

Stellen wij hiernaast de quotisatie van de collecte, die in augustus 1618 in Zuid-Holland voor de dolerende contra-remonstrantse kerken is gehou-

16 A.R.A., Hof 5229, informatie betreffende Hazerswoude, 29 aug. 1623.
17 Bijlage XIII.
18 Zie Not. Hillegersberg, 26 mei 1619: ds. Jeremias de Stercke trof bij zijn komst in 1619 (26 mei) slechts 21 contra-remonstrantse lidmaten. Bij het vertrek van Beyerus in 1612 waren er 68 geweest.
19 Ik ken geen ander voorbeeld dan Nieuwenhoorn, waar enige lidmaten in april 1618 de remonstrantse classis Den Briel verzochten eigen diensten te mogen beleggen, Acta Den Briel, 24 april 1618.
20 Vlaardingen, Warmond, Nieuwkoop, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Noordwijk, Zevenhuizen, Bleiswijk en het kleine stadje Nieuwpoort, Brandt, IV, p. 628.

den,[21] en rekenen wij de remonstrantse bijdragen in 1621 eveneens in afgeronde percentages om, dan krijgen wij de volgende uitkomsten:

	Contra-rem.	***rem.***
Dordrecht	18%	0%
Delft	17%	10%
Leiden	20%	21%
Gouda	4%	15%
Rotterdam	7%	33%
Den Briel	5%	4%
Gorinchem	10%	3%
Den Haag	15%	11%
Woerden	5%	4%[22]

Deze tabel bevestigt dat het remonstrantisme enkele centra heeft (Rotterdam en Gouda in de eerste plaats) waar het buitengewoon sterk is. De contra-remonstranten zijn veel gelijkmatiger over de gehele provincie verdeeld.[23]

Het is bekend dat de verschillen van inzicht tussen Arminius en Gomarus spoedig na de komst van de eerste in Leiden in algemene discussie kwamen; evenzeer, dat de plannen een nationale synode bijeen te roepen - in 1606 ook door de Staten-Generaal goedgekeurd - niet tot resultaten hebben geleid. Op nationaal niveau kon er daarom voorlopig niets gebeuren, maar dat betekende niet dat de calvinisten zich toen maar bij de situatie neerlegden. In verscheidene classes ging men de uiterste voorzichtigheid in acht nemen bij de toelating van Leidse proponenten van arminiaanse faam. Bernardus Dwinglo, die op kosten van de Delftse magistraat was opgeleid, had na de voltooiing van zijn studiën mogen verwachten dat hij dadelijk een beroep binnen het ressort van de classis zou krijgen, zoals bij het heersende gebrek aan predikanten regel was. Maar omdat hij als arminiaan bekend stond, toonde geen enkele gemeente belangstelling. Oldenbarnevelt bezorgde de jongeman toen een plaats in zijn eigen ambachtsheerlijkheid Berkel en Rodenrijs. De classis - die eerst nog een poging deed de gemeente tot een andere keus te bewegen[24] - ging toen tot de examinatie over, maar ondervroeg Dwinglo precies op de kritieke punten. Zijn proefpreek moest hij houden over I Timotheüs 2 : 4, God wil dat alle mensen zalig worden - uitstekend gevonden, als men een voorstander van

21 Rutgers, Kerkverband, p. 151.
22 Men zal opmerken dat het totaal in beide kolommen 101 bedraagt. De fout is, voor zo ver het de eerste kolom betreft, van de opstellers zelf. Om de vergelijking zuiverder te maken heb ik ook in de tweede kolom dat totaal gekozen.
23 Over het hele land natuurlijk ook. Op de aangehaalde plaats bij Brandt blijkt, dat Holland 25.280 bijdroeg, de andere provincies 6.360 (Gelderland 1.960, Utrecht 3.600, Overijsel 800).
24 Zij suggereerde Jeremias Plancius en Petrus Pullaeus, Acta Delft, 9 aug. 1607.

de leer der algemene verzoening tot duidelijke uitspraken wil verleiden.[25] Dwinglo slaagde voor zijn examen, maar kreeg toch de vermaning mee eventuele bedenkingen tegen de kerkleer niet aan anderen mee te delen, zeker niet vanaf de kansel, maar ze uitsluitend aan de classis te openbaren.[26]

Men krijgt uit het classicale verslag de indruk dat Dwinglo alle vragen beantwoordde overeenkomstig zijn gevoelen, maar dat hij niet alles zei wat hij dacht. Zulke beschroomdheid vinden wij in die eerste jaren bij veel jonge arminianen. Ze hebben zich nog niet met elkaar verenigd, en moeten zich ieder hoofd voor hoofd verantwoorden als van hen rekenschap wordt verlangd. Zij kunnen nog niet weten dat de Staten van Holland hen wel in bescherming zullen nemen. Dwinglo is behoedzaam tussen de klippen doorgezeild, maar een ander jong proponent bracht het er in de classis Den Briel niet zo goed af, hoewel het daar ging om niemand minder dan de late zo vermaarde Caspar Barlaeus. Toen de classis ging overwegen of zij Barlaeus in haar ressort zou kunnen toelaten, werd vanuit de vergadering opgemerkt, ‘dat deselve worde gesuspecteert in de opinie van Arminius’.[27] Men lette op de onbewimpelde bewoordingen: hier wordt al niet eens meer gezegd dat Arminius' leer verdacht is. Hier wordt reeds gezegd dat al diegenen verdacht zijn, van wie vermoed wordt dat zij het met Arminius houden. Kennelijk was de Brielse classis in 1608 met de kwestie klaar. Arminianisme hoorde in de hervormde kerk niet thuis. Barlaeus vond niet de moed er een eigen opvatting tegenover te stellen. Hij verklaarde ‘geheel onschuldich te zijn ende gansch niet te hebben tegen den catechismum ende 37 articulen ende gemeenen leere der kercke’.

Het is wel karakteristiek voor de geest die in de classicale vergaderingen heerst, dat Barlaeus - of de scriba, maar dat doet er nauwelijks toe - van schuld en onschuld spreekt als het gaat over de arminiaanse gevoelens. Arminianisme is voor de calvinisten niet een probleem, maar wordt dadelijk beschouwd als ketterij. Zo sprak men zelfs al ongeveer in de classis die het nauwste bij deze zaken betrokken was, die van Leiden. Adriaen van den Borre moest zich reeds in 1605 verantwoorden voor de kritiek die hij op de kerkleer had uitgebracht. Hij zou gezegd hebben dat de catechismus aan herziening toe was; dat de praedestinatieleer van Calvijn en Beza God tot de auteur der zonde maakte; en dat de gereformeerden in hun ijver om aan het pelagianisme te ontkomen, in het manicheïsme dreigden te verdwalen.[28] Na onderzoek bleek dat Van den Borre weliswaar op enkele punten gezonder dacht dan men had gevreesd, maar hij moest beloven over de andere punten met geen enkel gemeentelid te spreken, tot hij re-

25 Een dergelijke gerichte keuze ook bij het examen van Episcopius, die moet handelen over Philipp. 2 : 12, werkt uw zaligheid (Acta Rotterdam, 26 juli 1610).
26 Acta Delft, 2 jan. 1608.
27 Acta Den Briel, 6 okt. 1608.
28 Acta Leiden, 1 nov. 1605.

kenschap gegeven zou hebben aan een nationale synode.[29] Soortgelijke beperking werd ook Isaäcus Frederici opgelegd bij zijn komst te Noordwijk. Hij mocht geen geschilpunten bespreken met de lidmaten van zijn gemeente. Slechts met de andere predikanten van de classis mocht hij over deze zaken van gedachten wisselen.[30] Het classicaal besluit suggereert daarbij sterk dat zulke gesprekken dan vooral zouden moeten dienen om Frederici beter te onderrichten. Dat was tenminste duidelijk gezegd aan de Leidse predikant Corvinus, die het vermaan ontving zijn bezwaren voor te leggen aan zijn ambtgenoten, en zich leerzaam te stellen, 'ten eynden geen vreemde opiniën en mogen gestroyt werden ende geruchten van dien onder 't volc en coemen'.[31]

Het hele beleid is er klaarblijkelijk op gericht de arminianen te isoleren, hen aan een heropvoedingsproces te onderwerpen, en te zorgen dat de nieuwe gevoelens geen verdere verbreiding vinden. Bij classicale examens komen de geschilpunten centraal te staan. De classis Leiden besluit in 1609 'dat men in preparatorio examine om tijt te winnen die stucken (zal) afvragen die meest in controverse sijn'.[32]

In Noord-Holland houden de classes dezelfde lijn aan. Met arminiaanse proponenten heeft men nog niet te maken, maar wel past men de isoleringstaktiek toe tegen hen die reeds predikant zijn en naar de opvattingen van Arminius neigen. Plancius bracht bij de classis Amsterdam al zijn bezwaren in tegen de Amstelveense predikant Poppius. Men ging daar nog niet op in,[33] maar toen Poppius in 1607 naar Gouda beroepen werd, adviseerde de kerkeraad van Amsterdam geen approbatie te verlenen. Een suspect man als Poppius wilde men liever onder toezicht houden[34] dan hem te laten ontsnappen naar het libertijnse Gouda.

Poppius was over deze gang van zaken nogal ontstemd. Vermoedde hij wat hem in de classis Amsterdam in het ergste geval boven het hoofd zou hangen? De aangrenzende classis Edam gaf er in het volgende jaar 1608 een goed voorbeeld van, toen zij Petrus Aemilii uit zijn dienst te Broek in Waterland ontsloeg. Waarom, wordt in de acte van afzetting niet uitdrukkelijk gezegd.[35] De aanklacht luidt: ongezonde leer en kritiek op de catechismus. Waar de schoen wrong bleek duidelijk genoeg. Aemilii had Calvijn en Ursinus gelasterd, en gepoogd 'veel getrouwe leraers van eenighe schrickelickheit in de leere suspect te maecken'. Dat kan nauwelijks iets anders betekenen dan dat Aemilii met de oude beschuldiging voor de dag gekomen was, dat de calvinisten God tot de auteur der zonde maakten.[36]

29 Alsv., 8 maart 1606.
30 Alsv., 10 april 1606.
31 Alsv., 7 maart 1606.
32 Alsv., 6 juli 1609.
33 Evenhuis, I, p. 160.
34 O.c., I, p. 198.
35 Bijlage VIII.
36 Zoals uit de boven reeds genoemde bijlage blijkt, leerde Aemilii dat Christus voor alle mensen gestorven was; dat de mens macht had Gods wil te volbrengen; dat de verkiezing plaats vond op grond van vooruitgezien geloof en goede werken.

De Staten van Holland moesten tussen beide komen om Aemilii althans enigermate te sauveren.[37] Hun tussenkomst was een eerste blijk, dat de Staten oog begonnen te krijgen voor de dreigende gevaren. Liet men de classes hun gang gaan, dan zouden zij ieder in hun rayon het opkomende arminianisme verstikken. Welke kant het uit zou gaan en welke consequenties de classes zouden aandurven bleek het best in Alkmaar. De classis schorste daar in 1608 een vijftal predikanten omdat zij geweigerd hadden de kerkelijke formulieren te tekenen. Het ging de Alkmaarders eigenlijk niet eens zo zeer om Arminius. Juist deze classis zou in 1618 de generale synode vragen of arminianisme op zichzelf niet getolereerd kon worden.[38] Zij zag haar tegenstanders - de Alkmaarse predikant Venator in de eerste plaats - als een vrijzinniger variëteit dan het remonstrantisme, en Venators latere lotgevallen hebben dat ook wel bevestigd: de Staten van Holland en de remonstranten lieten hem reeds in 1617 vallen.

Toch heeft deze Alkmaarse crisis de strijd in een nieuw stadium gebracht. De arminianen moesten wel vrezen dat zij een voor een ieder in hun eigen classis het lot van Venator zouden moeten delen. In Noord-Holland maakte men reeds aanstalten verkiezing van onzuivere broeders in het ambt van ouderling te verbieden.[39] Dan zou men aan predikanten van Arminius' denkwijze het werken in de gemeente praktisch onmogelijk kunnen maken.[40] Wilden de mannen van de nieuwe snit zich handhaven, dan moesten zij wel bescherming zoeken buiten de kerk, want de calvinistische organisatie bleek krachtig genoeg om het arminianisme met kerkelijke middelen uit te schakelen. Drie en veertig predikanten besloten toen tot gezamenlijke tegenactie. Zij plaatsten hun handtekening onder de remonstrantie, die in januari 1610 aan de Staten van Holland werd aangeboden. De remonstranten, zoals wij ze van dat ogenblik af mogen noemen, legden in dit stuk hun gevoelens bloot, en vroegen voor hun standpunt ruimte binnen de kerken.

De lijst van ondertekenaars[41] begint met de namen van Adriaen van den Borre en Bernardus Dwinglo, twee mannen dus die beide al aan hun classis verantwoording hadden moeten geven. Wij vinden trouwens bijna al de tot dus ver genoemden hier terug: de Alkmaarse geschorsten; Corvinus en Frederici uit de classis Leiden; Poppius van Gouda, en zelfs Caspar Barlaeus, die zich ruim een jaar te voren aan arminianisme onschuldig had verklaard. Alleen Petrus Aemilii ontbreekt. Hij had zijn ambt neerge-

37 Acta Edam, 18 febr. 1608.
38 Acta Alkmaar, 18 sept. 1618: ‘of de leere van de vijf articulen, soe se in Den Hage overgelevert, gedisputeert ende in verscheyden schriften gededuceert is, Godes woort conform ende in Godes kercke tolerabel sij’.
39 Het voorstel ging uit van de classis Edam, Acta Edam, 30 maart 1609. De positieve reactie van de classis Haarlem Acta Haarlem, 12 aug. 1609.
40 De Vries, Venator, p. 131.
41 Bij Uytenbogaert, Historie, p. 529.

legd, en was nu werkzaam als notaris te Amsterdam. In 1613 zou hij onder de gewijzigde verhoudingen weer terugkeren als predikant van Ouddorp.

De remonstrantie brengt klaarheid in de kerkelijke twisten. Ieder kon nu weten wat de arminianen wilden. Arminius zelf had altijd een opmerkelijke terughoudendheid aan de dag gelegd. Hij openbaarde zijn gevoelens niet als hij geen begrip verwachtte voor zijn opvattingen. De calvinisten namen hem dat nogal kwalijk. Zij probeerden Arminius uit zijn tent te lokken, hem uit te dagen en te prikkelen tot tegenspraak. Zij preekten over I Petrus 3 : 15, weest altijd bereid tot verantwoording. Of over Mattheüs 5 : 2, Zijn mond geopend hebbende, leerde Hij hen.[42] Waarom opende Arminius zijn mond niet? Te Amsterdam had hij het al nooit willen doen. Toen Plancius hem in 1591 opheldering vroeg over de prekenserie die hij gehouden had over het zevende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen, en verlangde te weten wat Arminius dacht over de voorbeschikking en over de volmaakbaarheid van de mens in dit leven, weigerde Arminius op deze beide kwesties in te gaan. De eerste had immers met Romeinen 7 niets uit te staan, en over de tweede had hij reeds in de preek zijn gevoelen meegedeeld.[43] Redelijkerwijs gesproken verdragen deze twee argumenten elkaar niet. Arminius wil op de eerste vraag niet antwoorden omdat die niet, op de tweede omdat die wel met Romeinen 7 te maken had. Maar ook te Leiden blijft Arminius in deze geheimzinnigheid volharden. Bij zijn vertrek uit Amsterdam had hij Wtenbogaert geschreven dat hij nu vrijuit zou durven zeggen wat hij dacht. ‘Hoe zou ik niet, als God beveelt te spreken en te profeteeren, als de hoogeschool het verlangt, als beiden hun goedkeuring daarvan beloven’?[44] Maar veel zal er toch niet veranderen. Arminius weigert in 1604 in te gaan op Lubbertus' verzoek iets te schrijven tegen de katholieken over de rechtvaardigmaking.[45] Hij wijst in 1605 de uitnodiging af tot een gesprek met gedeputeerden van de Hollandse synoden, over de nieuwe opvattingen die sommige proponenten op kerkelijke examens hebben verkondigd.[46] Op de Haagse conferentie van 1607 krijgt Arminius kennis van enige artikelen, die volgens tegenstanders zijn leer bevatten. Arminius ontkent dat, maar wil niet zeggen op welke punten hij dan van die artikelen verschilt.[47]

Waarom hij zo voorzichtig is geweest? Hij heeft het zelf in 1608 aan de Staten van Holland uitgelegd: anderen zouden misschien proberen uit zijn mededelingen een aanklacht samen te stellen, of trachten ze te weerleggen op de kansel of in een disputeercollege. Wellicht ook zouden ze zijn ver-

42 Maronier, Arminius, p. 2.
43 O.c., p. 64.
44 O.c., p. 179.
45 O.c., p. 190.
46 O.c., p. 218.
47 O.c., p. 249.

klaringen doorsturen naar een buitenlandse universiteit, om daar een veroordeling uit te lokken.[48] Het is zeer waarschijnlijk dat dit alles ook inderdaad gebeurd zou zijn. Maar men vraagt zich toch af of deze terughoudendheid niet meer het persoonlijk belang van Arminius diende dan dat van de kerken.

Het is heel goed mogelijk dat Arminius' volgelingen het toen reeds anders wilden, en dat hij hen heeft ingetoomd. Het is alsof na zijn overlijden de toon ook dadelijk verandert. Een groot verlies hebben wij geleden, schrijft Poppius aan zijn geestverwant in Amsterdam, de koopman Rem Bisschop. Wie weet, is het onze eigen schuld geweest. Ons was een licht geschonken, ‘om tot den reynen gront van Gods woort te comen’ - zouden wij ons dat licht misschien onwaardig gemaakt hebben? Wel moeten wij dan met schreien en bidden onze schuld uitwissen. In sommige harten zijn echter nog de glinsterende vonken overgebleven. Aan ons nu de taak, die vonken aan te blazen, om het hooi en de stoppelen te verteren, die nog naast het goede en ware zaad op Gods akker staan. Zijn zegen is daartoe de onmisbare voorwaarde. Maar wij van onze kant mogen het niet laten ontbreken aan ‘eenicheyt, neersticheyt, onvertzaechde manhafticheyt’.[49]

Zulks een program vereist een andere strategie dan die van Arminius. Als ze zich in 1610 verenigd hebben rondom de remonstrantie, zullen de arminianen de strijd ook niet langer schuwen. Nu gaan ze zelf tot de aanval over. Rem Bisschops broer, Simon Episcopius, drong door tot het calvinistische bolwerk Franeker, om daar met Sibrandus Lubbertus te disputeren. Geloof mij, schreef hij Corvinus; het zaad is hier uitgeworpen, en zal rijke vruchten dragen op zijn tijd.[50] Zo moeilijk behoefde het ook niet te zijn de remonstrantse ideeën ingang te verschaffen - niemand die daar meer van overtuigd was dan juist Corvinus. Duizenden waren er onder de hervormden, die de leer van Gomarus helemaal niet kenden. Zou men hun die uitleggen, dan zouden zij zeer geërgerd zijn, en de hervormde kerk wellicht vaarwel zeggen.[51] Kon dan het remonstrantisme binnen de kerk niet een kansrijk alternatief worden? Veel van Arminius' leerlingen bezaten de moed en de talenten om een stormloop op de oude vesting te wagen. Het zijn meest nog jonge mannen, constateert de Zwitser Breytinger met verwondering ter Dordtse synode, maar zo geoefend in moeilijke redeneringen, dat men zich er niet genoeg over kan verbazen.[52] Disputeren en argumenteren is hun lust, ze zijn dikwijls ware meesters in die kunsten. Een kampioen als Grevinchoven kan niemand vinden die tegen hem in het krijt durft te tre-

48 O.c., p. 292.
49 G.B. Rotterdam 1655, Poppius aan Rem Bisschop, 28 okt. 1609.
50 Van der Woude, Lubbertus, p. 183.
51 Van Itterzon, p. 162.
52 Kaajan, Groote synode, p. 35.

den - geen Gesel, geen Beyer, ja zelfs geen Adriaen Jorisz. Smout.[53] Remonstrantse proponenten in de classis Den Briel dagen hun ondervragers tijdens het examen tot disputeren uit, tot grote opwinding van het publiek, dat bloed wil zien en de examinatoren aanvuurt: kruist hem, kruist hem![54]

Wij krijgen ook de indruk dat zich bij de remonstranten een sterk saamhorigheidsbesef heeft ontwikkeld, geboren uit de overtuiging als minderheid eensgezind te moeten strijden voor het goede doel. Samen voelen zij zich verantwoordelijk, dat hun zaak 'sijne schijn ende luyster bij de gemeenten niet soude verliesen'.[55] Begrijpelijk zeker, en onvermijdelijk ook. Maar deze houding zou het de regering des te moeilijker maken de partijen in vrede en eendracht met elkaar te laten leven.

Toch zullen de Staten van Holland dat vanaf 1610 gaan beproeven. Wilden zij de rust in de kerken herstellen, dan stonden twee wegen open. Zij konden het remonstrantisme aan zijn lot overlaten, of zij konden wederzijdse tolerantie invoeren. De eerste weg was de eenvoudigste, zeker in 1610: zelfs in 1618, na acht jaar kerkelijke strijd, bleek die mogelijkheid gemakkelijker te realiseren dan haar alternatief. Maar de Staten van Holland konden die weg niet kiezen. Met de benoeming van Arminius hadden zij een bepaalde koers ingeslagen. Het zou van weinig vastberadenheid en besluitvaardigheid getuigen, als de Hollandse Staten nu bij de eerste moeilijkheden die hun vroegere beslissing had uitgelokt, dadelijk van richting zouden veranderen.

De Staten beschikten over nog meer argumenten. De hopeloos verdeelde doopsgezinde broederschap was een waarschuwend voorbeeld van wat er uit een kerk groeien kon, die een al te stipte tucht handhaafde. De regenten beschouwden een grote, eensgezinde kerk als een nationaal belang. De nieuwe praedestinatieleer zou voor andersdenkenden minder aanstotelijk zijn dan de preciesheid van Gomarus en zijn volgelingen. Bijna honderd Haagse liefhebbers rekesteerden in 1617 ten gunste van de remonstranten.[56] Bevestigde dat niet Oldenbarnevelts vertrouwen, dat in geval van tolerantie binnen de kerk 'veel eenvoudige luterse, papisten, doopsgezinden, hen tot de ware gereformeerde christelijke religie zouden begeven'?[57] De calvinisten moesten dan maar leren de arminianen te verdragen. De Staten zagen dat niet zo somber in, omdat zij de twee niet als elkaars tegengestelden beschouwden. Gomarus en Arminius leerden eigenlijk hetzelfde, alleen ging de een daarbij wat verder dan de ander. Wie Go-

53 Groenewegen, p. 25; Geesink, p. 170 sq.
54 Acta Den Briel, 8 sept. 1615, Redenen etc.
55 Episcopius noemt dat het doel van de verdediging die de remonstranten ter Dordtse synode voeren, G.B. Rotterdam 978, Episcopius aan Rem Bisschop, 22 jan. 1619.
56 A.R.A., Hof 5225, een rekest aan het Hof.
57 Verhooren, p. 67.

marus dan wilde volgen kon zijn gang gaan, mits hij van anderen niet vergde dat zij zouden gaan ‘boven de 5 articulen’,[58] of ‘hoger nochte swaerder... als bij de vijff... articulen wert verclaert’.[59] Men kan het natuurlijk naïef noemen, calvinisme te beschouwen als arminianisme met een extra toegift, en de bestandstwisten bewezen ook wel dat er werkelijk meer op het spel stond. Maar van dit misverstand is de orthodoxie veel vaker het slachtoffer geweest, en de Staten meenden dan ook niets onredelijks te verlangen als zij alle classes opdroegen bij de examens niet ‘hoger’ te ondervragen dan de vijf artikelen van de remonstranten.[60] De pas geconsolideerde eenheid onder de remonstranten zou de Staten daarbij belangrijke diensten kunnen bewijzen.

Aan de andere zijde echter was op algemene instemming niet te rekenen. De classes hadden bijna allemaal al gekozen tegen Arminius, en gaven daarbij ook reeds blijken van onderlinge solidariteit. Wtenbogaerts klacht, dat de contra-remonstranten altijd en overal - ‘in classen, kerckenraden ende alomme onder 't gemeyne vlock’ - factiën trachtten op te richten[61] is voor de strijd in alle phasen actueel. De classes Amsterdam,[62] Edam,[63] Hoorn en Enkhuizen[64] hadden bij voorbeeld al in 1610 besloten geen gemeenschap te onderhouden met de nieuwe kerkeraad, die intussen op gezag van de overheid in Alkmaar was ingesteld. De contraremonstrant Hillenius, die daarbij zijn ambt verloor, gold in Leiden, zegt Van den Borre spottend, zoal niet als eerste martelaar, dan toch als confessor voor de zaak der preciesheid.[65] Alkmaarse calvinisten liepen 's zondags uit naar Koedijk, en gingen later ook in de stad Alkmaar zelf vergaderen, onder de dekmantel van een gereformeerde jeugdvereniging.[66] Deze eerste reacties op de nieuwe politiek van de Staten waren dadelijk kenmerkend voor veel dat volgen zou. De overheid had de keus gehad tussen oorlog tegen de arminianen, of een hoogst onzekere vrede. Zij had dit keer niet gehandeld naar het devies dat zij in 1575 op haar rekenpenningen had laten afdrukken: securius bellum pace dubia. Want ze zou nu toch strijd moeten voeren, maar dan met de grootste partij als tegenstander. De contra-remonstranten waren bereid de handschoen op te nemen.

58 Zo spraken de gecommitteerden van de Staten in Alkmaar, Acta Alkmaar, 7 febr. 1613.
59 G.B. Rotterdam 26a, de Gecommitteerde Raden van Holland aan de classis Woerden, 23 aug. 1610.
60 Acta Leiden, 2 nov. 1610.
61 Wtenbogaert, Leven, p. 78.
62 Evenhuis, I, p. 222.
63 Acta Edam, 30 aug. 1610; ook Not. Edam, 29 aug. 1610.
64 Acta Haarlem, 25 aug. 1610. De Haarlemse classis wilde nog geen oordeel geven.
65 ‘Nomen ipsius (sc. Hillenii) aliquando exstabit in kalendario, ut primi si non martyris, saltem confessoris pro praecisianismo suo’, Wtenbogaert, I, p. 119, A. van den Borre aan Wtenbogaert, 29 aug. 1610.
66 Not. Alkmaar, 24 nov. 1613, 19 en 23 okt. 1614.

Beter een strijd die ons met God verenigt, zei Balthasar Lydius bij de opening van de Dordtse synode, dan een vrede die ons van God scheidt. De vrede wil niet bij ons wonen als wij haar zuster de waarheid niet lief hebben.[67]

Zeker, er is een groep contra-remonstranten die zich volgzaam heeft getoond. Moderaten noemden zij zich. Modderaars, scholden hen de preciezen.[68] Enigszins verdacht waren zij de harde contra-remonstranten altijd. Waren het eigenlijk geen crypto-remonstranten? Zien wij ook eens hoe het hun vergaan is: de Lansbergens in Rotterdam, La Faille en Lamotius in Den Haag, De Raedt in Oudewater, Willem de Hase in Haarlem, misschien ook Isaäc Welsing in Hoorn. De Hase werd in 1618 vervroegd met emeritaat gestuurd, zonder het predikaat eervol. De Raedt werd weg gedegradeerd naar Haastrecht. De anderen waren ongemerkt remonstrants geworden, Lamotius alleen uitgezonderd, die juist op het goede moment van mening is veranderd, en in dienst kon blijven. Nu betreft het hier natuurlijk wel enigszins exceptionele gevallen. Al deze mannen dienden in gemeenten waar ze de strijd niet konden ontlopen, of ze wilden of niet. Daardoor traden zij ook meer op de voorgrond dan ze zelf begeerden. De typische moderaat hield zich liever wat afzijdig, en heeft aldus steeds buiten schot kunnen blijven, zowel vóór als na de synode. Velen zullen wellicht ook in de aanvang weinig lust hebben gehad een duidelijke keus te maken. Iemand als Isaäc Naeranus van Vlaardingen werd in 1609 beroepen in het calvinistische Dordrecht.[69] Hij was in die stad geboren, en de magistraat zal misschien meer op het beroep aangedrongen hebben dan de kerkeraad, maar het is toch niet onwaarschijnlijk dat Naeranus zich in Dordrecht ontwikkeld zou hebben tot een gematigd contra-remonstrant. Hij bleef in Vlaardingen, maar nog in 1615 deed hij niet mee toen in de classis Delft Dwinglo en Vlietius aandrongen op een veroordeling van de contra-remonstrantse afscheiding in Maasland. Pas in 1618 liet hij zich als een overtuigd remonstrant kennen. Juist in omgekeerde richting bewoog zich Hendrik Rosaeus, aanvankelijk wat remonstrantiserend, later een van de felste calvinisten. Ook Willem Crijnsze in Den Briel had eerst de weg van de moderaten bewandeld, en meegewerkt aan een vergelijk. Pas later had hij een radicaler standpunt ingenomen, wellicht mede omdat de gemeenteleden zelf - aan weerszijden - niet allemaal zo gelukkig waren met het compromis.[70]

In de classes waar vastberaden remonstranten de leiding hadden - Gouda, Woerden, Den Haag - is het aantal moderaten stellig niet gering geweest. Wij weten weinig van hen af, omdat het niet in hun aard lag zich op de voogrond te dringen. Daarom loont het wel, een ogenblik stil te staan

67 Acta, p. 4.
68 Uytenbogaert, p. 680.
69 Acta Delft, 21 mei 1609.
70 De Jager, Verweerschrift, p. 273.

bij de lotgevallen van een enkeling onder de moderaten, die een verantwoording van zijn beslissing heeft gegeven: Caspar Caprarius van Pernis.

In de classis Rotterdam was het tot een scheuring gekomen, toen de meerderheid het beroep van Simon Episcopius als predikant te Bleiswijk had doorgezet. Enkele afgevaardigden verlieten toen de vergadering,[71] en vormden sindsdien een afgescheiden, of zoals men meestal zei, een protesterende classis. Het was een strijdbaar gezelschap, dat net zo min iets moest hebben van modderaars als van remonstranten.[72] De gematigde Caprarius hield het in deze kring twee jaar uit, en ging toen over naar de andere classicale vergadering. Hij werd zonder schuldbelijdenis aangenomen, en verkreeg een akte waarin de classis hem beloofde dat niemand hem om zijn opvattingen over de praedestinatie ook maar het geringste in de weg zou leggen.[73]

Met zijn gemeente had Caprarius het wat moeilijker. De gedeputeerden van de classis kwamen hem helpen om de kerkeraad gerust te stellen, doch bij één ouderling konden zij niets uitrichten.[74] Deze eenling, Aernout den tuynder geheten, zal wel een deel van de gemeente achter zich gehad hebben, want in 1614 oordeelde Caprarius het nodig een publiek getuigenis af te leggen, in zijn ‘Cort ende grondich bericht op de swaricheden van sommighe litmaeten der kercken in Pernis’.[75] Waarom was eigenlijk de scheuring ontstaan? Alleen maar omdat bij de beroeping van Episcopius niet naar de kerkenordening was gehandeld. Op zichzelf was dat natuurlijk ook verkeerd, maar de protesterenden hadden toch het grotere belang van de vrede der kerken uit het oog verloren. Maar moest men dan de vrede met de remonstranten niet verbreken? Was hier de ware leer niet in het geding? Neen, antwoordde Caprarius. Vroeger heb ik daar wel anders over gedacht. Ik geloofde dat arminianen niet beter waren dan arianen, socinianen en pelagianen. Eigen studie en gesprekken met de remonstranten hebben mij er echter van overtuigd dat men hen niet buiten de gemeenschap der kerk mag sluiten.[76] Ik verdraag hen, zij verdragen mij.[77] Contra-remonstrant kan ik nog even goed zijn als vroeger. Lasteraars zijn het, ‘die my met den naem van eenen Arminiaen becladden’.[78]

Deze Caprarius moet wel een sympathiek man zijn geweest. Maar blijkt uit de hier geciteerde woorden niet dat hij toch eigenlijk meer op zich nam

71 Acta Rotterdam (rem.), 28 sept. 1610.
72 Na Beyerus' vertrek besloot men dat Hillegersberg zich door de magistraat van Rotterdam geen predikant moest laten opdringen, ‘al waer 't schoon sake dat sij denselven presenteerden toe te laten een sodanigen persoon te beroupen, die oock de 5 artyckelen van de remonstranten niet en conde voor scriftmatich aenneemen, mits conditie dat hij met de predicanten van Rotterdam classicaliter soude moeten vergaderen’, Acta Rotterdam (contra-rem.), 30 april 1612.
73 Acta Rotterdam (rem.), 13 nov. 1612.
74 Alsv., 16 april 1613.
75 Pamflet Knuttel 2127.
76 O.c., B IV vo.
77 O.c., A IV vo.
78 O.c., C III.

dan een mens in de zeventiende eeuw kon waar maken? De arminianen waren zijn broeders, die hem zo goed moesten verdragen als hij hen. Welk recht had hij zich boos te maken als men hem een remonstrant noemde? Konden de twee partijen elkaars standpunt als gelijkwaardig erkennen, dan deed het er voor iemands goede naam en reputatie niets toe tot welke groep men hem rekende. Caprarius had dan in alle bedaardheid het misverstand kunnen ophelderen, zonder zich er over op te winden dat men hem met zijn broeder verwarde. Maar toch eigenlijk wel benijdenswaardige mensen, deze modderaars. Ze konden blij zijn met hun kerk, welke heren daar ook regeerden. Caprarius was een van de eersten die weer de weg terug vonden. Op 3 januari 1619 compareerde hij welgemoed bij de calvinisten, en verzocht de broeders hem ‘zijn faute’ te willen vergeven. Voortaan zou hij pal staan voor de waarheid, die alleen bij de contraremonstranten te vinden was.[79]

Zulke modderaars kunnen een kerk uitstekend dienen, zolang er maar leiders zijn die hen zeggen wat ze moeten doen. Zij zijn de ‘vreedzame predikanten’, waar de Hollandse regenten zo aandoenlijk over kunnen spreken. Zij vormen met de Staten en de remonstranten het bondgenootschap dat in 1610 de nieuwe kerkpolitiek zou trachten door te voeren.

De Staten hadden in Noord-Holland de afzetting van Aemilii tegen gehouden, en de Alkmaarse geschorsten weer hersteld. Zij hadden Hillenius in Alkmaar, die zich niet bij de ommekeer wilde neerleggen, op zijn beurt uit de dienst ontslagen. In Zuid-Holland hadden zij de classes aangemaand de vijf artikelen niet te boven te gaan. Twee leden van het college van Gecommitteerde Raden, Gerrit van der Laen en Sebastiaen Egbertsz., hadden enkele classes bezocht om de examens te controleren.[80] Strubbelingen bleven hierbij niet uit - vijf predikanten in de classis Leiden wilden het bevel niet gehoorzamen[81] - maar tot een werkelijk conflict kwam het in Zuid-Holland alleen in de classis Rotterdam. Toen deze vergadering op 27 september 1610 overging tot de examinatie van Simon Episcopius, beroepen predikant te Bleiswijk, vertrokken vijf deputaties uit de zaal. Een voorbereide coup, meenden de remonstranten. Ze hadden gelijk, of het moest werkelijk een toeval zijn dat alle betrokkenen credentiebrieven hadden meegekregen waarin hun last gegeven werd tegen het examen van Episcopius te protesteren.[82] Het bleef niet bij een gebaar. De bezwaarden

79 Acta Rotterdam (contra-rem.), 3 jan. 1619.

80 Acta Leiden, 2 nov. 1610; G.B. Rotterdam 26c, de Gecommitteerde Raden aan de classis Woerden, 8 nov. 1610.

81 Adolph Spranckhuysen, Festus Hommius, Herman Schuylius, Michiel Jansz. en Johannes Lodensteyn.

82 Geesink, p. 285. De protesterende kerken traden ook nadien als een gesloten front op. De kerkeraad van Hillegersberg wilde niet met Grevinchoven en Cupus in discussie gaan over de afscheiding, omdat ‘dese sake allen den protesterenden kercken ghemeen was, ende dat se daerom als wesende een lit van die vergaderinghe in 't particulier gheen redenen daervan mochte geven’, Not. Hillegersberg, 8 jan. 1612.

constitueerden zich als de protesterende classis Rotterdam, en hun medestander Geselius, de enige contra-remonstrant in het arminiaanse Rotterdam, kreeg het met zijn plaatselijke collega's meer en meer te kwaad. De Hollandse magistraten waren hun nieuwe beleid nu eenmaal begonnen, en moesten het ook wel doorzetten. Na lang vermaan en brede onderhandelingen - van Geselius' zijde niet op de meest mannelijke wijze gevoerd - gaf Rotterdam hem op 24 oktober 1611 zijn ontslag.[83] De Staten van Holland gaven hem 300 gulden mee, en het advies naar een andere dienst uit te zien.[84] Daarmee was voor hen de zaak afgedaan.

Niet voor de Rotterdammers. De calvinisten bleken plots overal hun conventikels te houden. In de Rode Koe, in het Witte Paard, in de Gulden Spijker; bij de viskoper Dominicus Bouwense, en bij Celof de zeemkoper. Volkspredikers als de Luikse ketelboeter Abraham Vijven en de autodidact Adam Hartwech[85] wekten Gesels aanhangers op de strijd niet gewonnen te geven. Men vormde een eigen dolerende kerkeraad, die het hield met protesterende classis. Aan de gewone avondmaalsvieringen namen zij niet langer deel. Al vóór Geselius' afzetting waren zij trouwens liever met de Schiedammers aan tafel gegaan,[86] omdat zij geen gemeenschap wilden houden met de remonstrantse predikanten. De magistraat kon de afgescheidenen niet tot andere gedachten brengen. Wij zullen doorgaan, zeiden de dolerende ouderlingen, en alles verdragen wat de heren ons willen aandoen, al zou het ons het leven kosten.[87] En al liep het leven dan geen groot gevaar, het poorterschap stond inderdaad wel op het spel. Rotterdams contra-remonstranten kozen er daarom nog eens tien extra kerkeraadsleden bij, om niet helemaal zonder te zitten, ‘indien de broeders des kerckenraets van de heeren van Rotterdam de stadt wierde ontseyt’.[88]

In de omgeving van de stad dreigde weer een andere crisis, te Hillegersberg, waar Beyerus het raadzaam geoordeeld had een beroep naar Schiedam aan te nemen: hij mocht anders eens een tweede Gesel worden. Maar wel wilde hij graag dat vóór zijn vertrek Adriaen Jorisz. Smout als zijn opvolger bevestigd zou kunnen worden.[89] Wij zullen dat natuurlijk niet kunnen goedkeuren, schreef Rotterdams pensionaris Elias van Oldenbarnevelt gelaten aan zijn broer Johan. ‘Et sic novae parantur turbae’.[90] Zijn profetie werd bewaarheid. Hoewel de magistraat aan Hillegersberg beloofde geen predikant te zullen kiezen die de gemeente niet welkom was,[91] en de

83 Geesink, p. 200, die deze geschiedenis uitvoerig heeft beschreven.
84 Res. Holland, 1612, p. 145 (20 juni).
85 Geesink, p. 200, en Rogge, II, p. 175.
86 Acta Rotterdam (rem.), 1 maart 1611; Wtenbogaert, I, p. 144.
87 Geesink, p. 228.
88 Acta Rotterdam (contra-rem.), 27 febr. 1612.
89 Not. Hillegersberg, 26 dec. 1611.
90 Veenendaal, II, p. 510 (3 jan. 1612).
91 Acta Rotterdam (contra-rem.), 15 april 1613.

beroeping suggereerde van een moderaat calvinist, wilde de kerkeraad niemand aanvaarden die het niet met de dolerenden zou houden - voor de magistraat vanzelfsprekend een onvervulbare voorwaarde. Zo werd het tenslotte een remonstrant, maar Beyerus' oude kerkeraad zonderde zich af en bleef tot 1619 in functie voor de dolerende contra-remonstranten.[92]

De protesterenden zochten niet alleen contact met elkaar, maar ook met de geestverwanten in den lande. Enkele afgevaardigden trokken er in 1611 op uit om steun te zoeken bij de classis Dordrecht en ‘andere goede luyden’.[93] In Dordrecht waren het louter goede luiden, behalve dan Franciscus Taurinus, maar die moest de zaal uit zo dikwijls als het de classis beliefde, ‘alsoo hij geen silentium hadde willen stipuleren’.[94] De classis Dordrecht kon zich dus steeds als zij dat wenste in een zuiver contra-remonstrants gezelschap omzetten. Andere Zuidhollandse classes bezaten die mogelijkheid niet, en daar begonnen zich dan ook al spanningen voor te doen. De Hollandse edelen en ambachtsheren gebruikten hun patronaatsrechten vaak ten voordele van remonstrantse proponenten.[95] Calvinistische predikanten bedankten dan ook wel eens voor aantrekkelijke beroepen, om hun eigen patroon niet de kans te geven de vacature met een arminiaan te bezetten.[96] Veel konden de classes niet tegen de patroons beginnen, wanneer ze niet, zoals Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen of Edam eensgezind contra-remonstrants waren. Vond men in een classis actieve voorsprekers van de remonstrantse zaak, dan kregen de remonstrantse proponenten altijd toegang. Verzet zou misschien ook niet gebaat hebben, want dan zouden de heren wellicht predikanten aangesteld hebben buiten de classis om.[97] Maar het ging wel gemakkelijker als er in de classis ijverige remonstrantse activisten aan het werk waren. Zo iemand was bij voorbeeld Theophilus Rijckewaert van Den Briel, die in 1618 - wel niet zonder overdrijving - verantwoordelijk gesteld werd voor de introductie van nagenoeg het gehele contingent arminianen in de classis Den Briel: Barlaeus, La Faille, Carpentier, De Vries, Selkart en zo voorts.[98] De classis aanvaardde deze mannen niet zonder verzet. Toen Jacob Carpentier in Middelharnis was beroepen, overwoog de vergadering dat deze

92 Acta Rotterdam (rem.), 7 mei 1612 en 7 jan. 1613; Not. Hillegersberg, I, p. 40.
93 Acta Rotterdam (contra-rem.), 31 okt. 1611.
94 Acta Dordrecht, 3-4 juli 1612.
95 Wijminga, p. 146, Hommius aan Lubbertus, 24 aug. 1612: ‘Vorstiani nostri quotidie novas acquirunt vires. Eo enim perduxerunt res suas, ut nobiles, qui pagis praesunt, quorum plerique aut pontifici sunt aut libertini neminem admittant nisi Vorstianum’.
96 Zo bedankte Wassenbergh van Kalslagen voor Edam, ‘omdatter anders ongetwijffelt een remonstrant in sijn plaetse soude gesurrogeert worden van dieghene, die het jus patronatus aldaer pretenderen te hebben’, Not. Edam, 5 nov. 1617.
97 Dat gebeurde inderdaad in 1611 te Jaarvseld met Paschier de Fyne, Van Vloten, Paschier de Fyne, p. 9.
98 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita accusationum tegen Th. Rijckewaert.

proponent ‘openbaerlijcken berucht was van onsuyverheyt in de leere’.[99] Ze bereikte echter niets dan een paar maanden uitstel. Het bevel van de Gecommitteerde Raden van Holland[100] en de aandrang van Middelharnis' ambachtsheer Cromhout[101] werden haar te veel. Carpentier mocht examen doen, voldeed de broeders niet, maar werd toegelaten op de belofte dat hij zich zou houden aan catechismus en confessie.[102]

De overheid was de sterkste gebleken. De volgende remonstranten kwamen er nu gemakkelijker in. Bijna alle lidmaten van Nieuwe Tonge protesteerden in 1613 tegen de beroeping van La Faille, hun opgedrongen door de ambachtsheer. Maar op de aanschrijving van de Staten van Holland ging de classis toch maar tot het examen over,[103] zonder de voor Carpentier gevolgde vertragingstaktiek toe te passen. Maar al legde de classis zich bij de toelating van deze arminianen neer, de bezwaren tegen het remonstrantisme waren daarmee niet verdwenen. In Den Briel kwamen de calvinisten al conventikelsgewijs bijeen, omdat ze in Rijckewaerts prediking geen genoegen vonden.[104] De vasthoudendheid waarmee de Brielse burgemeesters de beroeping doordreven van nog een ander remonstrant, Nicolaes Burchvliet, tegen de wens van de kerkeraad en classis, deed voor de toekomst gespannen verhoudingen verwachten.[105]

In de andere Zuidhollandse classes doen zich soortgelijke verschijnselen voor. Engelraven, Sopingius en Walenburg komen de remonstrantse gelederen versterken in de classis Leiden, Swaen, Pythius en Wouter Cornelisz. in de classis Woerden. Geesteranus en Grevius worden toegelaten in de classis Gorinchem, J. Tijckmaker in de classis Gouda. In de classis Delft wordt de onberaden contra-remonstrantse ijveraar Paludanus van Zoetermeer ontslagen om redenen die alleen met zijn evident gebrek aan gaven verband houden. Maar de remonstrant Dwinglo in het naburige Berkel is duidelijk bij het verzet tegen Paludanus betrokken[106] en zorgt voor een remonstrantse opvolger in de persoon van Hendrick Bleyenburg.

Maar de contra-remonstranten beginnen nu de oppositie provinciaal te bundelen, eerst nog alleen in het Noorderkwartier.[107] Particuliere synoden mogen niet meer gehouden worden, ter wille van de vrede en de rust. Doch de classis Enkhuizen, die in de laatste Noordhollandse synode van 1608 als samenroepster voor de volgende bijeenkomst was aangewezen,

99 Alsv., 28 nov. 1611.
100 Alsv., 5 maart 1612.
101 Alsv., 19 maart 1612.
102 Alsv., 3 april 1612.
103 Alsv., 16 april 1613.
104 Veltenaar, p. 139.
105 Acta Den Briel, 16 april en 2 juli 1613.
106 Not. Berkel, 28 maart 1614. Paludanus kreeg later ook contacten met de vergaderingen van correspondentie, Van Langeraad, p. 60.
107 Cf. Veenendaal, III, p. 453, memorie van Oldenbarnevelt over de kerkelijke geschillen.

ging zich opwerpen als leidster van de kerken in Noord-Holland, als de ‘synodale classe’, die als plaatsvervangster van de synode fungeerde.[108] Zij had in 1610 al het initiatief genomen in de acties tegen de remonstrantse kerkeraad van Alkmaar. Zij ook vroeg in 1612 alle classes hoe zij dachten over de vijf artikelen, de plannen tot invoering van de kerkenordening van 1591, die de kerken zo weinig vrijheid liet, de benoeming van Simon Episcopius tot hoogleraar te Leiden en het nieuwe boek van de remonstrant Bertius, De apostasia sanctorum.[109] Met uitzondering van de Haarlemse, die op het oordeel van een nationale synode niet wilde vooruit lopen,[110] antwoordden alle classes in contra-remonstrantse zin.[111] Haarlem was wat behoedzamer, omdat het Haarlemse stadhuis moest worden ontzien. Maar de kerkeraad van die stad dacht contra-remonstrants genoeg om zijn predikant Egbert Verhoffius te berispen om de correspondentie die hij met de Leidse remonstrant Van den Borre had gehouden. De raad liet zelfs van de kansel aflezen, dat Verhoffius hierin onvoorzichtig had gehandeld.[112]

De magistraten begonnen zich bezorgd te maken. In 1613 poogden zij hier en daar met dwang en geweld het verzet de kop in te drukken. De Brielse linnenwever Cornelis Bloemaert zei bij een buurpraatje over de onderdeur, ‘dat Theophilus (Rijckewaert) niet recht en leerde, ende dat hij oock een was van de nieuwicheytdrijveren’. Hij werd zonder proces op blote bekentenis veroordeeld de stad binnen 24 uur te verlaten.[113] In Rotterdam was de Luikse ketelboeter Abraham Vijven de grote zelf geconstitueerde propagandist voor de contra-remonstrantse zaak. Zijn activiteiten binnen en buiten Rotterdam - want zijn beroep bracht hem dikwijls op de weg - werden voor de magistraat aanleiding hem op het stadhuis te ontbieden, en hem te bevelen dat hij de Rotterdamse predikanten niet meer zou belasteren. Vijven echter - misschien door de heren zelf tot deze consequentie gedrongen - noemde Lansbergen een leugenaar, omdat deze soms de erfzonde loochende, dan daarin weer zei te geloven. De magistraat ontzei hem de stad, en bleef ongevoelig voor verzoeken van het Hof van Holland om revisie van het vonnis.[114]

Vijvens delict is eigenlijk: belediging van de predikant. Dat is ten minste de grond waarop hij wordt veroordeeld. Nu hebben wij ook al gezien

108 Zie ook behalve de hierna geciteerde plaatsen nog Acta Alkmaar, 25 juli en 3 okt. 1613, voor initiatieven van Enkhuizen.
109 Acta Haarlem, 19 juni 1612.
110 Alsv., 11 sept. 1612.
111 Acta Edam, 5 dec. 1612.
112 Not. Haarlem, 3 jan. 1613.
113 Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 3; Not. Den Briel, A4, p. 1 en 3; De Jager, Verweerschrift, p. 154.
114 Bijlage XVIII. Zie voorts A.R.A., Hof 5217, het antwoord van de magistraat van Rotterdam (dd. 20 april 1613), een rekest van Vijven (ingekomen 22 mei 1613) en een nader antwoord van de magistraat (dd. 29 mei 1613).

dat bescherming van de goede naam van de predikant een publiek belang was, dat ook door de justitie moest worden voorgestaan.[115] Een motivering van de veroordeling van Vijven en van de Brielse balling Bloemaert is dus vanuit de zeventiende-eeuwse denkwijze wel te geven. De buitengewone omstandigheden van de godsdiensttwisten maakten alleen de straffen aanzienlijk strenger dan in gewone jaren. En toch zijn deze vonnissen mild, als wij ze vergelijken met de eis die de baljuw van Schoonhoven eveneens in 1613 gedaan heeft tegen Daniël en Thomas Cray: publieke herroeping, geseling, verbanning en verbeurdverklaring van al hun goed.[116]

Welk misdrijf hadden zij begaan? Daniël Cray had beweerd dat ds. Wittius vroeger een tijd lang met andere vrouwen had geleefd. Ook had hij gezegd dat Wittius de vrije wil leerde, wat volgens Cray zou betekenen: vrijheid om te hoereren. Thomas had zich wat genuanceerder uitgelaten. Volgens hem was het een consequentie van de leer van de vrije wil, dat hoereerders vrije toegang hadden tot de avondmaalstafel. Het kwam er, meende hij, in Schoonhoven ook niet meer zo erg op aan of er een rabauw meer of minder aan het avondmaal deelnam. De baljuw zag in dit alles een poging de gemeente tegen haar predikant op te zetten en haar afkerig te maken van de sacramenten, kortom: perturbatie van de gemene rust. Is deze gedachtengang aanvaardbaar, dan is ook de eis in overeenstemming met de begrippen van de tijd, want perturbatie van de gemene rust is een zeer zwaar vergrijp. Wij weten echter niet of deze eis is toegewezen. Naar alle waarschijnlijkheid zijn vader en zoon Cray niet veroordeeld, of alleen maar licht bestraft, want de kronieken van de tijd zwijgen over hun lotgevallen. Was de eis ingewilligd, dan zouden Trigland, Baudartius en alle pamfletschrijvers zich deze nog zo dubieuze martelaren van het calvinisme niet hebben laten ontgaan.

Alles bij elkaar genomen was het resultaat van de nieuwe politiek niet onverdeeld gunstig. Enkele successen hadden de Staten wel geboekt. De Zuidhollandse classes met uitzondering van Dordrecht gaven de remonstranten plaats. In Noord-Holland was de classis Alkmaar voor de remonstranten opengesteld, terwijl zij zich ook handhaafden in de stad Hoorn. Halsstarrigen als Geselius in Rotterdam en Hillenius in Alkmaar had men ambt en stad ontzegd. Maar die beide classes waren tevens in tweeën gescheurd. In Den Briel, Leiden, Oudewater en andere plaatsen was de toestand verre van rustig. In Noord-Holland werd een goed georganiseerde oppositie gevoerd; contra-remonstrantse vergaderingen van correspondentie worden reeds in 1613 gemeld.[117] In Den Briel, Schoonhoven en Rot-

115 Zie boven, p. 25.
116 Bijlagen XIX en XX.
117 Acta Alkmaar, 3 okt. 1613.

terdam hadden de rechtbanken moeten bijspringen om de kerkelijke orde te handhaven. Zou het mogelijk blijken het verzet meester te worden, of moest men erkennen dat de nieuwe politiek had gefaald?

De Staten besloten vol te houden. Zij zouden nog eens proberen het vuur te doven en ieder duidelijk maken dat het niet begonnen was om begunstiging van de een of andere kerkelijke partij, maar om onderlinge verdraagzaamheid, om het herstel van rust en vrede. Hadden zij ook niet in 1612 een remonstrants pamflet als schandaleus libel verboden,[118] ten bewijze dat het hun ernst was met de wederkerigheid van de tolerantie? Zo komt men in december 1613 tot een nieuwe formulering van de doelstellingen van de statenpolitiek, de resolutie tot vrede der kerken. Vijf artikelen hadden de remonstranten. Over vier bestond verschil van mening. Wat was nu natuurlijker dan dat ene overgebleven onbetwiste artikel III als gezamenlijk uitgangspunt te kiezen? Iedereen immers kon het eens zijn met de leer, ‘dat het begin, midden ende eynde van 's menschen zaligheyt, ende namentlijck oock het geloof, niet des menschen natuyrlijcke krachten of wercken, maer alleen die loutere, onverdienbare ghenade Gods in Jesu Christo onsen Zalighmaecker toegheeyndight moet worden’. Aan weerszijden moest men zich dan hoeden voor al te extreme opvattingen: niet leren dat God sommige mensen heeft geschapen voor de verdoemenis; niet zeggen dat de mens uit eigen kracht zalig kan worden. Wel geoorloofd is het te leren dat God diegenen verkiest die door zijn genade geloven, en eveneens door zijn genade in dat geloof volharden.[119]

Het was wel een uiterst glibberig pad, waarop de Staten zich nu hadden begeven. Het schouwspel van een overheid die theologische uitspraken doet, heeft zich in de Nederlandse geschiedenis niet weer herhaald, en met reden. Nobbs schrijft in zijn Theocracy and Toleration over de resolutie tot vrede der kerken: ‘in 1614 the States decreed that the Arminian doctrine of predestination was sufficient for salvation’.[120] Het is een enigszins toegespitste formulering, maar ze geeft inderdaad aan wat de Staten eigenlijk doen: vertelen wat een christen nodig is te geloven om in de hemel te komen. Nu de Staten eenmaal waren begonnen zich in de kerkelijke twisten te mengen, moesten ze ook wel gaan uitmaken waar de grenzen van de kerk lagen door te bepalen wat zou mogen gelden als de ware leer. Als de overheid de grenzen van de kerk vaststelde, werd het ook haar plicht die te handhaven en te verdedigen. Als overheid zou zij dat doen met de middelen van haar competentie, justitie en bestuur. Maar een overheid die met behulp van de wereldlijke macht ware en valse leer gaat onderscheiden, kan moeilijk ontkomen aan gewetensdwang. Of ze wilden of niet, de Staten van Holland zouden ondanks hun vredelievend-

118 Het ‘Reyspraetgen tusschen Vrederijck Harmensz. en Warren-aart Gommersz.’, Res. Holland, 1612, p. 116 (= Pamflet Knuttel 2017).
119 O.c., 1613, p. 44.
120 Nobbs, p. XI.

heid verder moeten gaan op de weg die in Den Briel, Rotterdam en Schoonhoven reeds was bewandeld.

Zelfs met goede wil zou het niet zo gemakkelijk zijn de resolutie uit te voeren. De Staten hadden bij hun grensbepaling enkele leerstellingen met name uitgesloten, maar overigens wel enige ruimte gelaten. De Rotterdammers hadden in de discussie ter statenvergadering al een scherpere begrenzing gevraagd. Men moest ook de leer verbieden, dat de mens zou vergaan zonder Gods genade, of dat iemand tegelijkertijd kind Gods en onboetvaardig zondaar zou kunnen zijn.[121] Het is te begrijpen dat de Staten zich niet nog meer moeilijkheden op de hals wilden halen, en dat zij daarom deze of eventueel nog andere preciseringen achterwege lieten. Maar binnen de ruimte die de resolutie nu bood zouden de predikanten elkaar nog altijd hoogst onaangenaam kunnen zijn zonder het gebod van de Staten te overtreden. De resolutie vraagt van ons niets meer dan dat wij de geschilpunten met soberheid, matigheid en stichting aanroeren, zei de contra-remonstrant Dirck Cristiaensz. van Avenhorn. Dat is wat ik altijd gedaan heb. Ik heb over die punten altijd zo matig en sober gepreekt, dat ik er veel stichting mee heb gegeven.[122]

Elke dominee die geen huichelaar is zal dat van zichzelf geloven, en dan kan hij met de resolutie doen wat hij wil. Daar is nu bij voorbeeld de man die wel meer dan enig ander mag gelden als de kampioen van de vrede der kerken, Johannes Wtenbogaert. Hoe heeft hij in de dagen dat de resolutie van kracht was de gevraagde matigheid en soberheid in acht genomen? Onder zijn gedrukte leerredenen is er een die bedoeld lijkt als een antwoord juist op deze vragen: een predikatie over Marcus 6: 30-34, het verhaal van de wonderbare spijziging. Geen controversiële stof, zou men denken? Het opschrift boven de preek leert dadelijk anders: ‘predicatie... daerin (hij) na verscheyden nuttighe leeringen, die hy de christelicke gemeynte aldaer uyt sijnen evangelischen text hadde voorgestelt, in 't leste oorsaeck nam (uyt verscheyden gewichtige redenen daertoe bewogen) sijn gevoelen te verklaren over alle poincten der christelijcker religie, ende bysonder aengaende Godts eeuwighe praedestinatie, met den aenkleven van dien. Al tot der kercken vrede’.[123] Een uitroepteken achter die laatste woorden zou niet misplaatst zijn geweest. Wie wil weten of het allemaal klopt, en of Wtenbogaert in deze catechetische les over de voorbeschikking werkelijk nergens met de befaamde resolutie in strijd is gekomen, moet zelf de preek maar eens nalezen. Het kan zijn dat er bij hem dan wel eens twijfel zal rijzen, maar van één ding ben ik overtuigd: Wtenbogaert zou niet om argumenten verlegen hebben gezeten als men hem zou hebben beschuldigd dat hij over de schreef was gegaan. Zijn Haagse ambtgenoot Rosaeus heeft het wel eens ondervonden. Hij maakte in 1615 bezwaar te-

121 A.R.A., Part. notulen Amsterdam 1, 18 dec. 1613.
122 G.B. Rotterdam 36, f. 99.
123 Wtenbogaert, Predicatien, p. 317.

gen een preek van Wtenbogaert over Marcus 3: 5, waarin deze gezegd zou hebben dat God de Farizeeën genoegzame genade ter zaligheid had gegeven. Dat was, meende Rosaeus, toch duidelijk in strijd met de resolutie tot vrede der kerken. Neen, antwoordde Wtenbogaert, want ik heb niet God, maar Christus gezegd, en er de woorden 'ter zaligheid' niet bijgevoegd. Ik heb slechts beweerd dat Christus het ernstige voornemen had de Farizeeën te bekeren, waartoe hij hun genoegzame genade had gegeven.[124]

Maar is de resolutie tot vrede der kerken dan geen onding, wanneer zij zulke spitsvondigheden en subtiliteiten uitlokt? Wie haar goed wilde uitvoeren moest zijn ogen kunnen sluiten voor de werkelijkheid. Of maakt het niet een allerschijnheiligste indruk, dat de classis Leiden in haar actenboek nooit spreekt van remonstranten en contra-remonstranten, maar altijd van 'eenige' en 'andere' 'broeders' - 'tot verhoedinge van ontijdige scheuringe, ergernisse, factiën etc.'?[125] Wat is broederschap, als de broeders elkaar veiligheidshalve niet bij de naam mogen noemen? Wat hielpen zulke kinderlijke listen, of wat kon het baten de passage onleesbaar te maken waarin de bezwaren van de contra-remonstranten - pardon, van enige broeders - tegen hun andere broeder Simon Huygius waren opgetekend? Juist zij die bij de strijd betrokken waren wisten zich ook zo wel te herinneren wat er was gebeurd, en zelfs de geschiedvorser, die nu de zwart besmeerde bladzijde onder ogen krijgt, behoeft niet het spijtige gevoel te hebben dat hem hier een unieke informatie wordt onthouden.

De resolutie tot vrede der kerken nam de onenigheid dan ook niet weg. Het is trouwens zeer waarschijnlijk dat zij zelfs door de predikanten slecht gekend werd.[126] Het jaar 1614 bracht niet de vrede, maar nieuwe scheuringen. Hoorn ontdeed zich van zijn enige calvinistische predikant,[127] waarna de contra-remonstranten uit de gemeente traden, en zich voorlopig behielpen met de dienst van een tweetal ouderlingen, die de dolerenden zouden stichten 'nae gelegentheyt van hare gaven'.[128] De classis koos partij voor de calvinisten, en sloot het remonstrantse Hoorn buiten.[129] In Schoonhoven kwam na het overlijden van Livinus van den Borre een remonstrant in diens plaats, zodat de kerk nu door twee arminiaanse predikanten bediend werd, Wittius en Van Galen. Ongeveer zestig lidmaten scheidden zich toen af.[130] In 1615 volgde Maasland, waar Vlietius de calvinisten niet langer voldeed.[131] Nergens kon men van de toekomst ze-

124 Wtenbogaert, Leven, p. 104.
125 Acta Leiden, 7 nov. 1617.
126 Acta Gorinchem, 5 okt. 1615: 'sommige verclaerden deselve noyt gesien noch gelesen te hebben. Sommige verclaerden deselvige niet genoechsaem geëxamineert ende overwoogen te hebben'.
127 Evenhuis, I, p. 223.
128 Rutgers, Kerkverband, p. 116.
129 Velius, p. 548.
130 Not. Schoonhoven, 1618-1660, voorrede.
131 Not. Berkel, 17 april 1615.

ker zijn. Zelfs in Berkel en Rodenrijs, de eigen heerlijkheid van Oldenbarnevelt, met de zeer welsprekende en energieke Bernardus Dwinglo in de pastorie, durfde de kerkeraad niet te voorspellen wat er in de gemeente zou kunnen gebeuren als Dwinglo nog eens een beroep naar een andere plaats zou mogen aannemen.[132]

De Hollandse regenten zouden voor hun vrede moeten vechten. Weer was het Schoonhoven, waar die strijd tot uitbarsting kwam. De schoolmeester van Lekkerkerk had twee contra-remonstrantse strijdliederen gedicht,[133] en die aan de dolerenden van Schoonhoven voorgezongen. De magistraat strafte al degenen die bij de zaak betrokken waren met boete en verbanning. Het Hof van Holland, dat op verzoek van de veroordeelden tussen beide wilde komen, werd door de Schoonhovense regenten teruggewezen: de situatie in de stad liet niet toe dat men de gewone rechtswegen bewandelde.[134] Zelfs de Staten van Holland vonden 'de proceduren enichsins exorbitant', maar wilden de magistraat niet in de steek laten,[135] al maanden zij die ondershands tot wat meer discretie aan.[136]

De vroedschap van Schoonhoven had gelijk. Wilde men de regeringspolitiek doorzetten, dan kon dat niet zonder geweld. De Staten van Holland begrijpen dat. Ze dekken de vonnissen met hun gezag, en schakelen de ordinaris justitie van het Hof van Holland uit. Maar van harte gaat het niet. Kerkvervolging druist tegen hun natuurlijke neigingen in, en disciplinaire maatregelen tegen onbetwist rechtzinnige predikanten maken op het publiek een slechte indruk. Humaniteit, afkeer van dwang en ook wel vrees voor te krachtige reactie bepalen de praktische politiek van de Staten minstens even zeer als het officiële voorschrift tot handhaving van de vrede. De enkele dwangmaatregelen die van tijd tot tijd toch worden genomen, zijn te zwak om werkelijk verandering te brengen, maar prikkelen wel de calvinisten tot vastberaden verzet.

Steeds duidelijker gaan de contra-remonstranten zich aftekenen als een aaneengesloten partij. De Alkmaarse dolerenden zochten steun - toen hun het preken in de stad verboden werd - niet alleen bij hun eigen dolerende classis, maar ook bij de classes Amsterdam en Enkhuizen, en de kerken van Edam, Monnikendam en Purmerend.[137] Niet alleen ook in Noord-Holland openbaarde zich deze verbondenheid. De Goudse dolerenden, die geen eigen predikant hadden, ontvingen preekvoorzieningen uit Leiden

132 Alsv., 8 febr. 1615. Dwinglo was toen beroepen in Hoorn. Eerder had hij al moeten bedanken voor Alkmaar en Utrecht.
133 Bijlagen XXI en XXII.
134 A.R.A., Hof 5219, de magistraat van Schoonhoven aan het Hof, 1 juli 1615; extract uit de resolutiën van de vroedschap, 30 juni 1615.
135 Res. Holland, 1615, p. 14.
136 A.R.A., Part notulen Amsterdam 1, 18 juli 1615: 'sijn oock die van Schoonhoven vermaent hare burgeren wederomme op te nemen ende alle discretie tegen deselve te gebruycken'.
137 Not. Alkmaar, 12 en 14 nov. 1614.

en Amsterdam.[138] Uit Leiden trokken ook calvinistische proponenten naar gemeenten met remonstrantse voorgangers - Alphen, Benthuizen, Boskoop - en belegden daar samenkomsten als alternatief voor de officiële kerkdienst.[139] Attestaties die door remonstranten waren afgegeven werden in Edam,[140] Amsterdam[141] en waarschijnlijk vele andere plaatsen niet zonder meer aangenomen. De classis Leiden had in 1612 bij het vertrek van Frederici uit Noordwijk naar Utrecht nog wel een attestatie willen uitschrijven, al stipuleerden enkelen,[142] 'dat men die vijf bij den remonstranten overgegeven artikelen in seyn weyrde liete'. In 1615 kon zij dat echter niet meer opbrengen, toen Samuel Naeranus van Hazerswoude naar Amersfoort ging.[143]

Vergaderingen van correspondentie en heimelijke synoden[144] hielden de contra-remonstranten bijeen. Al in 1615 werden deliberaties gehouden over de vraag of men door het ondertekenen van een akte van scheuring zich volkomen van de remonstrantiserende en moderate kerken moest losmaken.[145] Verscheidene gemeenten leefden trouwens alsof die scheuring reeds een feit was. De dolerende kerk van Rotterdam oefende tucht uit over allen die hun huwelijken lieten bevestigen of hun kinderen lieten dopen door remonstrantse predikanten, ja zelfs over hen die bij een remonstrantse doopsbediening als getuige optraden.[146] De Amsterdamse kerkeraad oordeelde dat men ook in plaatsen waar alleen remonstrantse dominees te vinden waren, toch niet bij hen zou mogen kerken. Er was in Holland nog gelegenheid de evangelische waarheid zuiver te horen. Zij die in de remonstrantse steden woonden moesten de waarheid wel zo lief hebben, dat zij om harentwil zich een verre kerkgang zouden getroosten, of anders een betere woonplaats kiezen.[147] Rosaeus moet op de Haagse preekstoel zelfs gezegd hebben, dat ook persoonlijke omgang met voorstanders van het andere gevoelen te verwerpen was, ja het in acht nemen van de gewone beleefdheidsvormen. Wat steekt er dan voor kwaad in de hoed af te nemen voor een verleider? Zeer veel. 'Die gegroet wordt,

138 Muylwijk, Vervolgd, p. 11.
139 A.R.A., Part. notulen Amsterdam 1, 10 maart 1616.
140 Not. Edam, 5 juni 1611.
141 Rutgers, Kerkverband, p. 41.
142 Hommius van Leiden, Michiel Jansz. van Voorschoten en Johannes Lodensteyn van Zoeterwoude, Acta Leiden, 3 juli 1612.
143 Alsv., 7 juli 1615. Misschien heeft hij zich beholpen met een attestatie van bevriende kerken. Dergelijke attesten als sympathiebetuigingen waren wellicht niet ongebruikelijk. Enkele Alkmaarse dolerenden ontvingen die van de kerkeraad van Purmerend, Not. Purmerend, 31 mei 1615, 'tegen diegene die haer schelden voor schuermakers'.
144 Evenhuis, I, p. 227.
145 Acta Edam, 14 sept. 1615.
146 Geesink, p. 206.
147 Rutgers, Kerkverband, p. 116.

denckt dat die hem groet niet qualijck van hem ghevoelt, ghelijck als yemandt een lichte vrouwe groet'.[148]

Het duidelijkste voorbeeld van het groeiend verzet levert in deze tijd wel de classis Den Briel. De calvinistische meerderheid had het al lang moeilijk kunnen velen, dat bijna in elke vacature een remonstrant beroepen werd. Pressie van de overheid, vooral van de Brielse magistraten, maakte elk in contra-remonstrantse zin genomen besluit onuitvoerbaar.[149] In april 1615 vond men dat de maat nu wel vol was. Tien predikanten - later zouden het er nog meer worden - besloten de gemeenschap met de remonstranten op te zeggen, en in de eerst volgende classisvergadering de scheuring te forceren.[150] Op 26 mei 1615 opende Florianus van Zuidland daarom de classis met de vraag aan de remonstranten, of zij zich voortaan in leer en leven aan de censuur van de vergadering zouden willen onderwerpen. Weigerden zij, dan zou verdere samenwerking geheel onvruchtbaar zijn.[151] Daarna gingen de broeders uiteen. Ze zouden elkaar nooit weer in classicaal verband ontmoeten.

Dat had de vrede der kerken opgeleverd: onverminderde bitterheid in de prediking; doleanties in Schoonhoven, Maasland, Hoorn en Gouda; scherpe dwangmaatregelen in Schoonhoven; hechtere organisatie van de contra-remonstranten; scheuring in de classes Hoorn en Den Briel. Oldenbarnevelts beleid had gefaald. De Staten van Holland waren er niet in geslaagd de onderlinge tolerantie te bewerkstelligen. In tegendeel, de calvinisten hadden laten zien dat ze er niet voor terugschrokken de kerk naar eigen opvatting te saneren, ook zonder medewerking van de overheid. Van de vijftien Hollandse classes waren er nu vier gescheurd, Rotterdam, Den Briel, Alkmaar en Hoorn. In de classes Hoorn en Den Briel was het de meerderheid die zich had afgezonderd. Vijf andere classes waren geheel contra-remonstrants, of hadden in hun midden te verwaarlozen remonstrantse minderheden: Dordrecht, Gorinchem,[152] Amsterdam, Enkhuizen en Edam. Zes classes waren er nog over, waar de vrede der kerken gerealiseerd kon worden. Twee van de zes zouden in 1617 scheuren, Gouda en

148 Wtenbogaert, Leven, p. 109.
149 Acta Den Briel (contra-rem.), 8 sept. 1615.
150 Alsv., 7 april 1615. Volkomen terecht meenden dan ook de remonstranten, dat de anderen 'met de schueringe swanger waren', Acta Den Briel (rem.), 26 juni 1617.
151 Acta Den Briel, 26 mei 1615.
152 In deze classis waren wel enkele remonstranten (Grevius, De Prince, Geesteranus), maar de vergadering gedroeg zich steeds alsof zij contra-remonstrants was. Zij vroeg van al haar leden ondertekening van de belijdenisgeschriften naar de uitlegging van gezonde auteurs (Acta Gorinchem, 20 sept. 1610). Zij wees in 1615 een tolerantievoorstel af omdat het alleen van de remonstranten afkomstig was, zodat 'oversulcx de classis niet en conde verstaeen dat dese saecke ter goeder trouwe werde gemeent', alsv., 5 okt. 1615. Zij bleef examineren op de geschilpunten, alsv., 17 juli 1617. De remonstrantse leden van de classis werden voorbij gegaan bij de regeling van vacaturebeurten, alsv., 21 nov. 1617.

Woerden. In de classes Haarlem, Delft en Leiden zouden zich ontwikkelingen voordoen die van een feitelijke scheuring weinig verschilden. In de modelclassis Den Haag alleen zou de vrede tot het einde toe gehandhaafd blijven. Op welke wijze, leert ons het actenboek: de afzetting van de Haagse predikant Rosaeus, het uitlopen van de slijkgeuzen naar Rijswijk en de inbezitneming van de Kloosterkerk zijn gebeurtenissen waarover dat boek een volkomen stilzwijgen bewaart. Zo werd in Den Haag de politiek van de landsadvocaat verwezenlijkt, alsof men zijn lijfspreuk tot richtsnoer genomen had: nil scire tutissima fides. Maar struisvogelpolitiek bleek een zeer onveilig geloof.

Oldenbarnevelt had in 1616 nog de keus uit verschillende mogelijkheden. Hij kon de beslissing weer leggen in handen van de kerken, die dan de remonstranten ongetwijfeld zouden hebben uitgesloten. Of hij kon de vredespolitiek handhaven, maar vrijheid van uittreding toestaan aan allen die de vrede niet wensten. In het eerste geval zou de kerk over de staat triomferen, en zich misschien voor lange jaren van de overheid onafhankelijk maken. In het tweede geval zou de moderaat-remonstrantse kerk de dienende bondgenote van de regering blijven, maar zo zwak zijn geworden dat haar hulp en toewijding weinig meer te betekenen hadden. Geen van die beide oplossingen was in het belang van de staat. Een derde mogelijkheid kon alleen rijzen, als er weer een regering kwam die het vertrouwen van de kerk bezat. Alleen dan kon men de oude verhoudingen weer herstellen van het bondgenootschap van staat en kerk, onder leiding van de eerste. Zo is het in 1618 in Dordrecht inderdaad gegaan: de contra-remonstranten mochten hun leer aan de kerk opleggen, maar tevens werd de heerschappij van de staat over de kerk weer bevestigd. Dat zou echter pas kunnen geschieden als eerst Oldenbarnevelt was uitgeschakeld, want hem zouden de kerken hun vertrouwen nooit meer schenken. Oldenbarnevelts aftreden was in 1616 een politieke noodzakelijkheid geworden. Ging hij zelf niet, dan zou men hem moeten dwingen.

Oldenbarnevelt ging niet. De meerderheid van de Staten bleef hem als leidsman aanvaarden. Zij verklaarde zich akkoord met een nieuwe poging de vrede der kerken door te voeren. De kerkelijke besturen - classes en kerkeraden - waren tot nu toe de grootste hinderpalen gebleken. Welnu, dan moest men die besturen veranderen. Reeds in 1612 was aan de steden, heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden vrijheid gegeven bij de verkiezing van kerkeraden te werk te gaan volgens de ontwerp-kerkenordening van 1591. De benoeming van kerkelijke ambtsdragers zou dan een taak van de regering zijn. Weinig steden en dorpen hadden toen van die mogelijkheid gebruik gemaakt. Maar werd ze algemeen toegepast, dan zouden overal de ouderlingen en diakenen direct, en op den duur ook door hun invloed de predikanten en classisvergaderingen een veel gewilliger houding tegenover de magistraten aannemen. Geen onvernuftig plan, maar het laat wel duidelijk zien waar Oldenbarnevelts vergissing lag: hij

meende in de contra-remonstrantse oppositie te maken te hebben met een predikantencomplot van ondergeschikte betekenis: ‘weynich extraordinaris puritainen, meest Vlaminghen ende Vriesen, die in 't landt noch goet noch bloet voor weynich jaeren gehadt hebben ende noch nyet veel en hebben’.[153] Alleen wie het zo zag, kon menen dat van bovenaf opgelegde veranderingen in het bestuur een doelmatig middel waren om de twisten te beëindigen. Lag er achter het verzet van de leiders een volksbeweging, dan was het nieuwe besluit enkel een hulpeloze poging de strijd nog een maand of wat te rekken.

De Staten hebben die poging gedaan. In december 1615 werden de brieven opgesteld, die naar alle magistraten, predikanten en classes moesten uitgaan. Bij de brief voegden zij kopieën van de belangrijkste resoluties, die de Staten sedert 1611 genomen hadden op de kerkelijke vraagstukken, en een extract uit de kerkenordening van 1591.[154] Gedeputeerden van de Staten kwamen in maart 1616 deze missive met de bijlagen in alle classis-vergaderingen aanbieden.[155] De calvinisten waren er al op voorbereid. De kerkeraad van Amsterdam had alle vrienden al ingelicht, en voorgesteld voorlopig niet te antwoorden. Men moest uitstel vragen, en zich dan met een gezamenlijk bezwaarschrift tot de Staten wenden.[156] Een dergelijk stuk is bij de Staten nooit aangeboden; maar wel was de reactie van de contra-remonstranten overal in de provincie Holland negatief.

De Staten moesten daarom andermaal het bewijs leveren dat het ernst was: er zouden weer hoofden vallen. Willem Crijnsze in Den Briel en Hendricus Rosaeus in Den Haag kregen hun ontslag als predikanten. In de classis Rotterdam kwamen de dolerende gemeenten te liggen onder de bedreiging van de Schielandse keur van 21 juli 1616, die alle conventikels verbood op straffe van hoge boeten en verbeurte van huis, schuur, schip, erf of grond, waar verboden vergaderingen hadden plaats gevonden.[157] De magistraat van Gouda zette twee burgers zonder opgaaf van redenen de stad uit,[158] die van Oudewater ontnam Cornelis Bartholtsz. zijn poorterrecht.[159] Een contra-remonstrants predikant, die bij Schoonhoven gepreekt had in een loods, werd de stad uitgeleid; de stadszakkendragers kwamen de loods afbreken.[160] Zeker was het nog sterk overdreven te beweren, ‘dat men de predicanten, dye in alle stillcheyt het woordt Godts predycken voor dengenen dye sulcke nyeuwicheden in haer gemoet nyet

153 Veenendaal, II, p. 512, Oldenbarnevelt aan Caron, 21 jan. 1612.
154 Res. Holland, 1615, p. 34.
155 Zie b.v. Acta Leiden, 7 maart 1616; Acta Rotterdam (rem.), 7 maart 1616.
156 Acta Alkmaar, 1 maart 1616.
157 C. Brandt, De Groot, p. 82.
158 A.R.A., Hof 5222, rekest van Davit Adriaensz. Truyen en Dirck Geduldich (1617).
159 Bijlage XXIV.
160 A.R.A., Hof 5222, Cort verhael van de proceduren gehouden over de dolerende kercke van Schoonhoven, 10-13 maart 1617.

en konnen toestaen, te vyere ende te swaerde vervolcht'.[161] Maar een regering mag haar eigen beleid nooit als een op zichzelf staand gegeven beschouwen. Zij moet ook rekenen met de indruk die het naar buiten maakt. Het is voor haar bedenkelijk, als een raadsheer in het Hof van Holland - want die is in het gegeven citaat aan het woord - dat beleid in particuliere correspondentie in zulke termen beschrijft. Te meer omdat de Staten geen garantie konden geven dat het zwaard werkelijk in de schede zou blijven. De scherpe resolutie van augustus 1617, die de steden machtigde tot het aannemen van waardgelders, was toch niet anders dan de logische voortzetting van een eenmaal begonnen politiek. De vrede der kerken zou zich alleen met de hulp van de gewapende macht laten afdwingen.

Ja, en zelfs dan nog: zouden de wapens wel ten gunste van de Staten beslissen? Ik kan mij niet met Wtenbogaert verenigen, zei Rosaeus, 'al soude het landt daerdoor Hoecks ende Cabeljaeus worden'.[162] De woorden zijn aan een remonstrantse bron ontleend, maar ze maken een authentieke indruk, als we ze leggen naast het rekest dat Rosaeus' eigen dolerende Haage gemeente aanbood aan de Gecommitteerde Raden van Holland: 'U.E.M. weeten, wat een teere saecke de conscientie van een vroom christen is, voornemelijck in goddelijcke saken. U.E. weeten, wat miseriën den dwanck der consciëntiën hier in dese landen gebracht heeft, wat alteratiën ende peryckelen daerwt gevolcht sijn. Derhalven, E.M. Heeren, dewijle dit een sake is, die Godt ende sijn eere aengaet, soo verclaert de gemeente niet te mogen nochte te connen desisteren van haren begonnen godesdienst. Ende ingevalle Haere Mo. E. deselvige daerinne souden believen te verhinderen, soo verclaert de gemeente andermael (onder behoorlijcke reverentie) met de appostelen onses Heeren Jesu Christi, dat sij Gode meer moeten gehoorsaemen dan de menschen'.[163]

De calvinisten gaan in 1617 de volledige consequenties trekken van hun standpunt, en zich volkomen van de remonstranten afscheiden. De zuivere broeders,[164] de gezonde predikanten, bouwen hun eigen kerk op, met hun eigen vergaderingen van correspondentie. Ook in Zuid-Holland begon men er nu mee, het eerst in Den Haag op 25 en 26 juli 1617. Uit alle classes waren daar reeds vertegenwoordigers aanwezig.[165]

In januari 1617 stelde de vergadering van correspondentie te Amsterdam een akte van separatie op.[166] Niemand werd tot ondertekening van dat stuk verplicht, en veel contra-remonstranten hebben het ook nagela-

161 Alsv., Hendrick Rosa aan A. Duyck, 30 maart 1617.
162 Pamflet Knuttel 3081, p. 33.
163 A.R.A., Hof 5225, rekest van de Haagse contra-remonstranten aan de Gecommitteerde Raden (1617).
164 Deze aanduiding wordt steeds gebruikt in de Acta van de classis Edam (31 juli 1617 en vele andere plaatsen).
165 Acta Dordrecht, 1 aug. 1617.
166 Evenhuis, I, p. 225. Het stuk bij Van Langeraad, p. 72.

ten. Deze weigeraars verwierpen wel de vijf artikelen, en hielden met de remonstranten geen gemeenschap, maar zij wilden met een openlijke veroordeling wachten tot de nationale synode zich zou hebben uitgesproken.[167] De ondertekenaars en de weigeraars bewaarden wel de gemeenschap met elkaar. Maar van de laatsten moest dan wel zeker zijn dat zij inderdaad geen ander motief hadden dan dat ze op de beslissing van de synode niet wilden vooruit lopen. Ze moesten er van overtuigd zijn, dat de remonstrantse leer vals was, en in de kerken onverdraaglijk.[168] Het onderscheid tussen de beide groepen was dus wel van tamelijk formele aard. De eigenlijke keuze lag niet in de ondertekening van een akte van separatie, maar in de medewerking aan de vergaderingen van correspondentie, in de erkenning van dolerende gemeenten, en in het deelnemen aan de arbeid van de protesterende afgescheiden classes. Wie dat alles deed, had zich met of zonder acte van separatie van de remonstranten afgezonderd.[169]

Het aantal dolerende kerken groeide voortdurend. Zevenhuizen kreeg zijn doleantie in 1616,[170] Nieuwkoop in 1617.[171] De classis Gouda scheurde op 31 juli 1617, nadat de remonstranten de bevestiging van de calvinist Johannes Rosaeus niet hadden willen goedkeuren.[172] Bij de nieuwe classis voegden zich dadelijk de dolerende kerken van Gouda en Schoonhoven, spoedig daarna ook Stolwijk.[173] In de classis Woerden waren kruiskerken te Woerden zelf, te Aarlanderveen, Nieuwkoop en Leimuiden.[174] De classis Haarlem scheurde wel niet, maar besloot 18 augustus 1617 haar vergaderingen voorlopig te staken, omdat ze zich niet wilde richten naar de Haarlemse magistraat.[175] De protesterende classis Rotterdam werd versterkt met Bleiswijk[176] en Zevenhuizen. Nieuwe Tonge, Goeree, Abbenbroek, voegden zich bij de dolerende classis Den Briel.[177] Te Zoetermeer, Hazerswoude, Benthuizen, Warmenhuizen, Moordrecht en andere dorpen sloten de calvinisten zich bij de beweging aan.[178] Col-

167 Dat is de opvatting van de weigeraars in de classis Woerden, Acta Woerden, 30 okt. 1617.
168 Acta Alkmaar, 5 okt. 1617; Acta Rotterdam (contra-rem.), 2 okt. 1617.
169 Wie het tekenen van de acte van separatie een fout noemt, zoals Evenhuis doet (I, p. 226), moet ook wel, wat Evenhuis niet doet, het hele beleid van de contra-remonstranten veroordelen, dat hen naar deze consequentie had geleid. ‘Men had juist met elkaar door moeten praten’, schrijft Evenhuis. Dat is het aanleggen van een twintigste-eeuwse maatstaf. Tijdens de bestandstwisten heeft men eigenlijk nooit met elkaar, maar altijd tegen elkaar gepraat. De acte van separatie verandert daarin niets.
170 C. Brandt, De Groot, p. 80.
171 Tideman, Broederschap, p. 94.
172 Acta Gouda, 31 juli 1617.
173 Alsv., 6 aug. 1617.
174 De laatste ontstaat pas zeer laat, Acta Woerden, 5 dec. 1618.
175 Acta Haarlem, 18 aug. 1617.
176 Acta Rotterdam (contra-rem.), 2 april 1618.
177 Acta Den Briel, 27 nov. 1618.
178 Rutgers, Kerkverband, p. 109 en 154.

lecten en omslagen onder de zuivere broeders maakten de kosten goed.[179] Men woonde elkaars classisvergaderingen bij om die meer aanzien te geven,[180] probeerde de magistraten van de 'goede steden' voor de wagen te spannen,[181] werkte samen bij de indiening van rekesten[182] en hielp dolerende gemeenten bij de prediking en sacramentsbediening.[183] Met dat laatste vooral deed men blijken dat het bij de doleanties niet alleen maar ging om het houden en horen van contra-remonstrantse preken,[184] maar om de opbouw van een eigen afgezonderd kerkelijk leven.

Beslissend was, dat Maurits in 1617 openlijk de zijde van de contra-remonstranten koos. Zijn sympathieën waren ook voordien duidelijk genoeg[185] en in 1617 waren de verwachtingen van de calvinisten al lang op hem gericht: Maurits en de goede steden zouden zeker spoedig iets voor de kerken doen,[186] verscheidene dolerenden hadden reeds zijn hulp of voorspraak ontvangen.[187] Tot 1617 echter heeft Maurits de oplossing gezien in een splitsing van de hervormde kerk in twee richtingen, die samen onder hetzelfde dak zouden blijven wonen. Zijn kerkgang bij de dolerenden in Den Haag in juli 1617 kon echter in de situatie van dat moment geen andere betekenis hebben dan die van een keuze vóór de contra-remonstrantie, vóór de dolerende kerken, vóór de gescheurde classes, en dus ook tegen iedere vorm van binnenkerkelijke tolerantie.

Met deze steun in de rug kon de scherpe resolutie - Hollands antwoord op de bezetting van de kloosterkerk - geen schrik meer inboezemen. Het mag waar zijn dat in de scherpe resolutie een burgeroorlog besloten lag,[188] de afloop van een dergelijke strijd kon in augustus 1617 al niet meer twijfelachtig zijn. De Staten hebben ook geen ernstige pogingen gedaan de strijd nog te voeren. Van augustus 1617 tot de gevangenneming van Oldenbarnevelt een jaar later zijn de contra-remonstranten in voortdurende en bijna ongestoorde opmars. De contra-remonstranten lopen

179 O.c., p. 152; Not. Purmerend, 4 april 1617; Not. Naaldwijk, 1 maart 1620 (resolutie op de overschotten).
180 Acta Woerden, 17 april 1618.
181 Acta Dordrecht, 1-3 nov. 1616 en 4-6 april 1617.
182 De rekesten die in 1617 inkwamen uit Rotterdam en Schoonhoven (A.R.A., Hof 5222) vertonen grote overeenkomst. Den Briel had trouwens al in 1616 medewerking gevraagd voor de opstelling van een gezamenlijke remonstrantie, aan Rotterdam, Den Haag, Vlaardingen, Schoonhoven, Maasland en Zoetermeer.
183 A.R.A., D.T.B. Hoornaar 1a, f. 7 vo.
184 Waar nodig werd daartoe ook de diaconie ondersteund, Acta Rotterdam (contra-rem.), 6 jan. 1614 (Hillegersberg).
185 Mijn Honni soit qui mal y pense, p. 54.
186 Acta Edam, 3 april 1617.
187 In januari 1617 b.v. Den Briel (Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 13), in maart 1617 Oudewater (A.R.A., Hof 5222, Poincten tot accomodatie).
188 Fruin, Verspreide geschriften, IV, p. 25.

weg uit de classis Leiden.[189] De Delftse gaat zonder de remonstranten vergaderen.[190] Er zijn daar dan al kruiskerken in Vlaardingen, Maasland, Zoetermeer en Schipluiden,[191] en een enkele gemeente - Naaldwijk - heeft de volledige separatie al verwezenlijkt,[192] zonder op de classis te wachten. Ja zelfs de bedeesde Waalse kerken durven in 1617 de 'frères remonstrans' tot matiging aan te sporen,[193] en verlangen in 1618 van hen, te verklaren dat zij buiten de vijf artikelen geen bedenkingen hebben tegen de leer, en dat zij zich zullen onderwerpen aan het oordeel van de nationale synode.[194] De magistraten reageren nauwelijks meer. Ze laten contra-remonstrantse vergaderingen oogluikend toe,[195] of geven zelfs permissie tot het gebruik van leeg staande kerkgebouwen.[196] In augustus 1618 is de strijd voorbij. Het zal nu de beurt van de remonstranten zijn, zich van de hervormde kerk af te scheiden.

Gelijk men weet hebben de remonstranten dat ook gedaan. De calvinisten hebben hun dat dikwijls als een inconsequentie verweten. Hoe hadden de remonstranten kunnen aandringen op wederzijdse tolerantie, hoe hadden zij de geschilpunten als klein kunnen voorstellen, als die nu toch van zodanig gewicht bleken dat men na de nederlaag terwille van zulk een vermeende kleinigheid de kerk moest verlaten? Zegt ons wat ge wilt, vroegen reeds in 1617 de Brielse calvinisten aan de remonstranten. Zijn de vijf artikelen nodig ter zaligheid of niet? Oordeelt gij ze nodig, verlangt dan van ons geen tolerantie, want dan verschillen wij fundamenteel. Houdt ge ze voor onnodig, staakt dan om vredeswil uw onnodige arbeid, en werkt met ons weer samen tot stichting en opbouw van de kerk.[197] In en na Dordrecht zal men dat de remonstranten telkens weer voorhouden: waarom de kerk scheuren voor dingen die ge zelf niet belangrijk vindt?[198] Ieder welmenend beoordelaar moet nu toch zien, 'dat hare jegenwoordighe practijc regelrecht gaet tegen haer vorige seggen'.[199]

De remonstranten waren er zelf ook wel wat verlegen mee. Wij kenden vroeger het contra-remonstrantse gevoelen nog niet zo goed, zeiden ze in de Dordtse synodevergadering. Als wij eerder de geschriften van Piscator

189 Acta Leiden, 5 maart 1618.
190 Acta Delft, p. 369 (deze eerste vergadering is niet gedateerd, maar moet in mei of juni 1618 hebben plaats gevonden).
191 Zie Not. Schipluiden, 3 dec. 1617.
192 Bijlage XXIII.
193 Livre synodal, p. 254.
194 O.c., p. 262.
195 Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede.
196 Alsv., Notitie Den Briel, p. 17.
197 Acta Den Briel (rem.), na 26 juni 1617.
198 Zo b.v. Bogerman ter synode, Kaajan, Grote synode, p. 167; Brandt, IV, p. 554; G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus.
199 Acta Dordrecht, 21-24 juli 1620.

gelezen hadden, zouden wij nooit op tolerantie hebben aangedrongen.[200] Zou iemand van hen geweten hebben, dat Arminius in 1602 Piscator de meest geschikte candidaat voor een Leidse leerstoel had geoordeeld?[201] Episcopius maakte zich er nog gemakkelijker af, en noemde het een onware propagandavoorstelling, dat de remonstranten de geschillen ooit als onbeduidend hadden voorgesteld.[202] Hij was toen waarschijnlijk weer vergeten, dat hij zelf in 1606 het geschilpunt 'soo cleyn een swaricheyt' genoemd had.[203] In elk geval wordt die opvatting nu geheel losgelaten. Remonstrantse predikanten, die na de synode vermaanbrieven richten tot hun gemeenteleden zullen altijd schrijven dat de tegenstellingen niet zijn te overbruggen. Bewaart de leer die ik u heb gebracht, zegt Poppius aan zijn Goudse kudde, want Satans list en 's mensen boosheid trachten de dienst van het evangelie vruchteloos te maken.[204] Laat u geen schadelijke spijs voorzetten in de plaats van de gezonde spijs van Gods woord, vermaant Isaäc Naeranus de gemeente van Vlaardingen.[205] Ge weet toch wel, schrijft Tijckmaker van Nieuwpoort, dat de contra-remonstranten zelf zich schamen voor hun onschriftuurlijke en gruwelijke leer? Wat zoudt ge u dan nog langer in Babel ophouden?[206]

Het is andere taal dan vóór 1618. Een enkeling - Grevinchoven - zal het ronduit toegeven, en zeggen: alle verandering van overtuiging is niet te misprijzen.[207] Het wezenlijke motief voor de remonstrantse afscheiding van 1619 ligt dan ook wel in de geschilpunten. Na de mislukte tolerantiepogingen van de bestandsjaren keert men terug tot Arminius' oude opvatting, dat Calvijns praedestinatieleer de grondslagen van het christendom omver stoot.[208] Wat men later wel vaak als het hoofdmotief heeft gezien: bevordering van de gewetensvrijheid, heeft inderdaad in de overwegingen niet geheel ontbroken,[209] en de overtuiging dat remonstrantisme en verdraagzaamheid bij elkaar horen leeft voort.[210] Bij de tegenpartij echter heeft die voostelling van zaken alle geloofwaardigheid verloren. Slechts een is er, Isaäc Beeckman, die scherper dan veel remonstranten zelf begreep wat dit nieuwe kerkgenootschap eigenlijk betekende. Zij zeggen tegen de calvinisten: komt bij ons, en ge behoeft uw leer in niets te verande-

200 Kaajan, Grote synode, p. 167.
201 Maronier, Arminius, p. 140.
202 Acta, p. 71.
203 In een brief aan Rem Bisschop, 10 aug. 1606, G.B. Rotterdam 973.
204 G.B. Rotterdam 1660, Poppius aan de gemeente van Gouda, 1 juni 1619.
205 G.B. Rotterdam 1472, verantwoording van Naeranus, 20 okt. 1619.
206 Bijlage XXXI.
207 Pamflet Knuttel 2972, p. 104.
208 Maronier, Arminius, p. 295.
209 B.v. U.B. Amsterdam III E 30a, Redenen etc., van Episcopius.
210 B.v. Wtenbogaert, Leven, p. 271, Wtenbogaert aan Louise de Coligny: 'cela se verra par effect, aussi tost qu'on apperceura qu'on veut accomoder les controverses amiablement'.

ren. Waarom kunnen zij dan zelf niet naar de calvinisten overgaan? Niet om redenen van consciëntie inderdaad. Maar zij hopen nog eens meester te zullen worden, en dan zullen zij een tolerante kerk stichten. Hun religie bestaat in het bij elkaar brengen van alle christenen, 'twelck niet geschieden en kan dan alser sulcke meester syn gelyck sy'.[211]

Beeckman is er niet remonstrants om geworden. In zijn woorden ligt de reden ook wel besloten: eenheid van alle christenen is slechts mogelijk in een zeer tolerante kerk, maar die zal zeker ook niet-christenen bevatten. Hoe kan die kerk dan nog een zuivere avondmaalsgemeenschap blijven, die aan het lichaam van Christus gestalte moet geven? Wij zagen al dat de zuiverheid van het avondmaal de kerken boven alles ging, zo zeer dat zij het individu aan de belangen van de gemeenschap opofferden.[212] De ruimheid van het remonstrantisme moest voor hen die zo dachten een nog groter bezwaar zijn dan de vijf artikelen zelf. Dat het motief van de ruimte bij de remonstrantse afscheiding zo onhelder doorkomt is dan ook niet verwonderlijk. Ook veel remonstrantse predikanten bleef het ten diepste vreemd - zelfs een De Groot zou in remonstrantse kringen later weinig bijval vinden voor zijn oecumenisch streven - en bij de gemeenten was het zeker geen machtig propagandamiddel. Van welke middelen en argumenten men zich dan wel bediende zal de stof zijn voor het volgende hoofdstuk.

211 Beeckman, II, p. 345.
212 Boven, p. 204.

XIII. De kerk en het conflict: voorlichting

Waren de verschilpunten tussen Arminius en Gomarus moeilijk te begrijpen? Het geloof is een vrucht van de verkiezing; of de verkiezing is een vrucht van het geloof. Ziedaar het geschil in zijn eenvoudigste vorm: twee stellingen waarvan met het blote oog te zien is dat ze elkaar uitsluiten. Maar hadden begrippen als geloof en verkiezing voor de massa werkelijk betekenis? Negentiende- en twintigste-eeuwse historici hebben er sterk aan getwijfeld. Brill, Motley, Blok of Geyl zagen zelf niet veel zin of slot in het getheologiseer, en meenden - Geyl met een beroep op 'de gemiddelde mens van alle eeuwen' - dat het in de bestandsjaren ook wel zo geweest moest zijn. 'Ons grauw kon remonstrantse samenkomsten bestormen en de huizen van aanzienlijke remonstranten plunderen, maar betekende dat enig waarachtig besef van de calvinistische leer? Die mensen stonden buiten alle hogere cultuur, religie in de ware zin van het woord inbegrepen'.[1] Zijn we verplicht met dit ijzingwekkende vonnis in te stemmen? De eenvoudige Hollander van 1600 bezat niet veel hogere cultuur. Toch zou ik hem zonder aarzeling een religieus mens noemen, zeker 'in de ware zin van het woord', maar dat zal dan wel een andere zin zijn dan Geyl bedoelde.

De mens van de zeventiende eeuw gaf toch ook van zijn belangstelling voor de kerkelijke woelingen op nog andere wijzen blijk dan alleen door het ingooien van remonstrantse ruiten. Voor de godsdienstgeschillen had hij ongetwijfeld interesse. De Leidse magistraat vaardigde al in augustus 1610 een plakkaat uit tegen samenscholingen en disputaties op straat of in de kerk, en tegen het beledigen of uitschelden van predikanten na afloop van de dienst.[2] Het was geen slag in de lucht, want kort daarop volgden al de eerste veroordelingen, tegen een drietal mannen die voor de Hooglandse kerk hadden staan discussiëren.[3] In Den Briel begon het wat later, in 1613 pas, maar toen was het ook raak, en 'isser byna niet anders gehoort onder de gemeente dan van dese questiën te disputeren, haperen ende tateren'.[4] Rotterdam had zijn theologische kroegen, de Rode Koe en

1 Geyl, Bilderdijk, p. 223.
2 Blok, Hollandsche stad, p. 98.
3 Dozy, p. 39.
4 De Jager, Verweerschrift, p. 272.

de Gulden Spijker, waar mensen als Adam Hartwech, Abraham Vijven de Luikse ketelboeter[5] en de makelaar Cornelis Jorisz. het opnamen tegen elke arminiaan die lust tot debatteren gevoelde.[6] Bekenden die elkaar op de Rotterdamse straten ontmoetten begonnen een gesprek over het verschil tussen remonstrantisme en calvinisme,[7] en zelfs beschonkenen op de trekschuit meenden het hunne te moeten zeggen over Grevinchovens zuiverheid in de leer.[8] Het was ook op een trekschuit, van Amsterdam naar Den Haag, dat de Amsterdamse kaarsenmaker Abraham Anthonisz. in felle woordenwisseling geraakte met een hem volkomen onbekende man, die het remonstrants gevoelen 'een duyvelsche leere' had genoemd.[9] In Middelharnis diende een kleermaker een bezwaarschrift in tegen ds. Gellinchuysen.[10] Een Leidse saaiwerker beantwoordde het pamflet van de Rotterdamse autodidact Adam Hartwech.[11] Dirck Geduldich, krachtig genoeg in zijn persoonlijke overtuiging om ouderling te worden bij de dolerende gemeente in het remonstrantse Gouda, kon lezen noch schrijven.[12] Maar op dat niveau van ontwikkeling is toch de overtuiging niet minder sterk. Men loopt de herbergen af om handtekeningen te verzamelen, zeiden de Amsterdamse remonstranten in 1627, toen enkele calvinisten een aktie voerden voor een massaal rekest tegen de arminianen. Slepers, sjouwers, knechten en meiden moesten hun naam of merk zetten.[13] Laten niet alle rekestanten begrepen hebben wat ze deden - men kan zich tijden indenken waarin het helemaal niet mogelijk zou zijn een dergelijke aktie te ondernemen.

Men sprak niet vrijblevend over de kwesties, maar met volledige inzet. Kerkelijke twisten, zeiden de Hoornse contra-remonstranten, verwoesten niet alleen de kerk, krenken niet slechts de zuiverheid van de leer, doch breken bovendien de band van de broederlijke liefde, en verstoren de rust onder de hele burgerij.[14] Ook de echtelijke liefde kwam in de knel. Een Leidenaar verliet zijn vrouw, omdat ze bij Hommius placht te kerken.[15] De Dordtse synode meende dat de twisten inderdaad overal verbittering en vervreemding hadden gebracht onder hen die vroeger de beste vrienden waren.[16]

5 Zie boven, p. 259.
6 Geesink, p. 194 (1611). Zie voor de debatteerlust van de Rotterdamse contra-remonstranten, 'voornemelijck by de simpelen', ook Pamflet Knuttel 2017.
7 Geesink, p. 238 (1614).
8 O.c., p. 261 (1617).
9 Van Dillen, Documenten, p. 219 (1620).
10 Acta Den Briel, 1 juni 1611.
11 Geesink, p. 193. Zie ook Pamflet Knuttel 1982, een antwoord aan Hartwech van een man die 'niet dan ambachtsneeringhe gheoeffent' heeft.
12 Brandt, II, p. 461.
13 Evenhuis, I, p. 301.
14 G.B. Rotterdam 36, p. 169.
15 Hommius wist hen weer bij elkaar te brengen (Wijminga, p. 175).
16 Acta, Voorrede.

Van weerszijden wordt deze discussie wel betreurd, maar op verschillende gronden. De in de voorgaande alinea geciteerde contra-remonstrantse getuigenissen laten zien wat het bezwaar was van de calvinisten: haat en nijd tussen de broeders. Zelden of nooit zullen zij echter zeggen dat deze vragen voor de gemeente te hoog gaan. Zo hadden zij er vroeger wel eens over gedacht. Johannes Lydius bood de kerkeraad van Oudewater in 1603 aan zijn prekenserie over Romeinen maar liever te staken, omdat 'hij bemerckte dat zijne predikatyën wt den Romeynen van de predestinatye van de swacke niet te rechte en kosten verstaen werden'.[17] De classis Edam bestrafte in 1608 het oefengezelschap van Purmerend, dat predestinatie en vrije wil ter discussie stelde.[18] En nog in 1609 zou Donteclock zeggen, dat de gewone mensen onbekwaam waren over de leer te oordelen, en de beslissing op de geschilpunten moesten overlaten aan een wettige vergadering van predikanten.[19]

Maar die wettige vergadering heeft toen nog negen jaar op zich laten wachten. Dat vroeg te veel van het geduld van de calvinisten: zo lang wilden zij de gemeenten niet in onzekerheid laten. Zij spraken niet meer van de moeilijkheid van de geschilpunten, en vorderden nu van iedereen de keuze. Na de synode van Dordrecht blijkt het voor hen al vanzelfsprekend te zijn geworden dat iedereen daartoe ook in staat is. Schoolmeesters die in 1619 of 1620 de canones moesten ondertekenen mochten dat niet doen in goed geloof aan de wijsheid van de synode. Zij moesten zichzelf ook overtuigd hebben. Wie de tekst van de Dordtse leeregels helemaal niet gelezen had, of het alleen 'met cleynen aendacht' had gedaan,[20] mocht nog geen handtekening zetten. Wie de lectuur wel had voltooid, maar niet begrepen, moest zich nader laten onderrichten,[21] want de kwestie ging niet boven zijn begrip. Contra-remonstranten die na 1609 aan de moeilijkheid van het verschil vasthouden zijn of moderaten geweest, die de beslissing liever ontweken, of aristocratische toeschouwers, die het onbehoorlijk vonden dat Jan Publiek stem in het kapittel had.

> De cloeckste syn't oneens; maer soeckt ghy cort bescheyt
> Vraecht u schoenmaker eens wat hy daer goets af seyt:
> Wat vrydom 's menschen wil geduerende dit leven
> Sints der Erfsonden smet noch over is gebleven
> Wordt seer gedisputeert: maer waertoe veel gekyfs?
> Gedraecht u voor het cortst aen een half dozyn wyfs.
> Off Godt uytwendichlyck beroept syn' uytvercoren,
> En inwendich met een, quam een trosboef te voren,
> Den boer antwoorde jae, den molenaer sey neen,
> Den roscammer quam oick en hielpse overeen.[22]

17 Not. Oudewater, 12 nov. 1603.
18 Boven, p. 186.
19 Van Itterzon, p. 167.
20 Acta Haarlem, 15 nov. 1619, 21 en 22 jan. 1620; Acta Woerden, 4 nov. 1620.
21 Acta Delft, 31 okt. 1619, 7 mei 1620.
22 Huygens, I, p. 106.

Voor de regent Huygens is het aanstotelijk dat het volk zich gaat bemoeien met zaken die de heren behoren te regelen. Daarin ontmoeten alle regenten elkaar wel enigszins. P.C. Hooft zou in 1616 als drost in het Gooiland de kerk van Huizen tegen zijn eigen neiging in een contra-remonstrants predikant bezorgen, omdat het er in de eerste plaats om ging een man te vinden die het dorp in goede vrede kon houden, zonder 'd'eenvoudige huisluiden (te) ontrusten... met hoogloopende questiën'.[23] Het volk moest zwijgen, en elke predikant die het dat kon leren was voor Hooft acceptabel.

In tegenstelling tot de calvinisten hebben de remonstranten altijd volgehouden dat de vraagstukken van predestinatie en vrije wil het begrip van de menigte te boven gingen. Ik zou de proef wel eens willen nemen, zei Poppius toen hij in 1623 voor de Haarlemse schepenen stond, en de twee meningen voor u uiteen zetten. De heren zouden misschien eer met mij dan met de synode instemmen. De heren glimlachten, en 'sommighe zeyden het contrarie warachtich te zijn',[24] onkunde dus juist bij de remonstranten. De schout van Amsterdam was dat met de Haarlemmers zeker eens. Nog niet een op de honderd remonstranten begrijpt de zaak, zei hij tot de ook al in 1623 in hechtenis geraakte Petrus Cupus.[25] Cupus ontkende, maar wist vermoedelijk niet waarom de schout - en de Haarlemse heren - van het tegendeel zo overtuigd waren: omdat de in 1621 verhoorde Sapma het letterlijk had gezegd, 'dat daer hondert ende hondert onder haer gemeente sijn (onder de remonstranten) die niet grondig en verstaen de verschillen'.[26] De vervolging waaraan de arminiaanse predikanten bloot stonden was, meende hij, een propagandamiddel dat veel beter werkte voor de zijnen dan lange uiteenzettingen over onbegrepen leerstukken.[27]

Sapma was hier geheel in de lijn van Arminius. Ik weet niet of de studenten het met mij eens zijn, zei deze eens. Maar wel weet ik dit: of ze nu mijn opvatting delen of niet, tot oordelen zijn ze onbekwaam. Want daar is tijd voor nodig, en naarstigheid, en grote schriftkennis, en een goed geweten.[28] Aan deze condities voldeden blijkbaar de Leidse studenten niet, maar dat moesten ze wel gemeen hebben met de overgrote meerderheid van het menselijk geslacht. Reeds als predikant te Amsterdam had Arminius op de preekstoel alleen met de uiterste voorzichtigheid over de predestinatie willen spreken. Het ging om zulke fijne onderscheidingen dat het volk die niet zou kunnen vatten, en prooi van wanhoop worden, of

23 Hooft, Brieven, p. 41.
24 G.B. Rotterdam 343 (verhoor van Poppius).
25 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus.
26 Brandt, IV, p. 566.
27 Ook Slatius noemt vervolging een groot voordeel voor de remonstranten, A.R.A., Hof 5228 no. 2, vertoog van Slatius aan het Hof van Holland.
28 Duker, I, p. 83.

slachtoffer van valse gerustheid.[29] Wie godgeleerde strijdvragen op de kansel bracht, miskende het ware doel van de evangelieprediking.[30]

Die gedachten vinden wij terug in remonstrantse pamfletten. ‘Men comt nu qualijck in de kercke, oft is al vant verschil dat ghy predickt, ende 't ghemeene volck en can niet verstaen’.[31] Zijn we in de kerk of in de school, vraagt Wtenbogaert; zijn we onder eenvoudige christenen die verlangen naar een stichtelijke preek, tot versterking van hun geloof en verbetering van hun leven? Of zijn we soms onder doctoren en studenten, die een haartje in vieren kloven, en alles zo subtiel uitspinnen dat de toehoorders gedwongen worden hun lijf te bergen op de spits van een distinctie?[32] Grevius in Heusden weigerde lange tijd iets over de kwesties te zeggen, ook aan gemeenteleden die hem thuis opzochten. Ga naar huis, doe uw werk en wees gerust, zei hij altijd.[33] Een oud-diaken die een pamflet tegen Conradus Vorstius in zijn bezit had, kreeg van Grevius een standje: het past u niet, ‘sodanige boucken te hebben ofte te lesen’.[34]

Het is gevaarlijk zich te veel met die zaken in te laten, en het is bovendien volkomen onnodig. Alles wat de mens noodzakelijk moet geloven, meende De Groot, moet ook voor de eenvoudigsten begrijpelijk zijn. Deze punten horen daar niet bij, men kan er immers niemand hard om vallen als hij de kwestie niet verstaat.[35] Zelfs als de remonstranten beginnen met hun eerste afzonderlijke vergaderingen - te Amsterdam in 1617 - gelooft Sapma dat de geschilpunten in de prediking het best op de achtergrond kunnen blijven. Hoofdzaak is en blijft, de toehoorders te brengen tot ‘vermeerderinge van de waere godtsalicheydt, beteringe des levens, ende allerley christelijcke deuchden’.[36]

Maar de remonstranten moesten wel. De calvinisten stelden het kerkvolk telkens voor de keuze. Wilden de remonstranten zich handhaven, dan konden zij het antwoord niet schuldig blijven. Bovendien: de ijver en lust, aanhang te kweken, waren hun niet vreemd. In het vorige hoofdstuk zagen wij reeds hoe na de dood van Arminius de geest vaardig is geworden over Poppius, Episcopius, Corvinus en anderen. Als Poppius in 1624 aan zijn vroegere Goudse gemeente vraagt of zij wel behoorlijk acht slaat op de waarheid van de evangelische, apostolische leer, en niet uit gewoonte meeloopt in het oude spoor,[37] is dat nog een uiting van de oude wens dat de gemeenteleden een bewuste en gemotiveerde keuze zullen doen. Deels om de calvinisten van repliek te dienen, deels uit eigen innerlijke aandrang,

29 Maronier, Arminius, p. 110.
30 Hartog, p. 49.
31 Pamflet Knuttel 2016, f. 7.
32 Rogge, Resolutie, p. 81.
33 Duker, I, p. 131.
34 O.c., p. 177.
35 C. Brandt, De Groot, p. 72.
36 G.B. Rotterdam 1754, Sapma aan Rem Egbertsz. Bisschop, 23 febr. 1617.
37 Pamflet Knuttel 3555, p. 35.

gaan de remonstranten hun eigen leerstellingen uiteen zetten, hun bezwaren formuleren tegen het calvinistische gevoelen, en zich in dat alles zo goed mogelijk bij het begrip van de gewone kerkganger aanpassen.

De remonstranten gaan dus propaganda maken. Welke middelen gebruiken ze daarbij, van welke argumenten bedienen zij zich, zijn ze uit op verzoening of op strijd?

De laatste vraag is het kortst te beantwoorden. Veel doen de twee partijen in bitterheid niet voor elkaar onder. Maar bij de remonstranten leeft tenminste nog iets van het besef dat de strijd voor het koninkrijk Gods gevoerd wordt met de wapenen der christelijke liefde. ‘Wortter somwijlen yemandt van de uwe wat gheroskamt’, zeggen de Schielandse predikanten vergoelijkend tegen hun contra-remonstrantse collega's, ‘daertoe heeft hy den anderen ghenoegh ghezart’.[38] De Sociëteit heeft veel nut van goede boeken die haar zaak verdedigen, verklaart de vergadering van de remonstrantse broederschap in 1623, maar zij die iets mogen of willen schrijven moeten er acht op slaan, ‘dat sij doch mijden alle hevige, bittere ende tergende manieren van spreken’.[39] Hun tegenstanders waren er niet van onder de indruk. De remonstranten staken wel de vredesbazuinen, zeggen de Brielse calvinisten, maar ze zijn geweest als de valse profeten ‘die tot Israël riepen vrede, vrede, so doch daer geen waere vrede en was’.[40] Het verwijt is niet onrechtmatig, maar men zou het de calvinisten niet eens kunnen maken, want zij gebruiken zelfs het woord vrede niet. Zij willen hun tegenpartij onder geen voorwaarde tolereren, terwijl voor de remonstranten althans het principe van wederzijdse tolerantie aanvaardbaar was, al wilden zij er geen werk van maken als hun tegenstanders het ook niet deden.[41]

Middelen van de propaganda waren de prediking, het pamflet, en het openbare debat. Gezien het doel dat de remonstranten zich voor ogen stelden - handhaving van de vrede - was dat laatste middel wel het minst geschikt, want het maakte het meest de publieke hartstochten gaande. Toch hebben de remonstrantse predikanten juist voor deze vorm een sterkere voorkeur dan hun calvinistische collega's. Nergens is meer gedisputeerd dan in het arminiaanse Rotterdam,[42] waar Grevinchoven zich van zijn meerderheid in deze kunst zeer goed bewust was.[43] Ook elders gaat voor disputaties het initiatief van de remonstranten uit.[44] De overheid gaf

38 Pamflet Knuttel 2253, p. 2.
39 G.B. Rotterdam 129, notulen van 11 aug. 1623.
40 Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede etc.
41 Daar aan die laatste voorwaarde niet voldaan zou kunnen worden, wezen de Haagse remonstranten een voorstel tot samengaan met de contra-remonstranten af, Res. Holland, 1617, p. 15 (28 jan.).
42 Geesink, p. 170, 243; Visscher, p. 39.
43 Groenewegen, p. 25.
44 Rutgers, Kerkverband, p. 124 (Slatius); Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede (Romanus).

in de regel geen permissie, en men kan haar overwegingen begrijpen. Want hoewel na de Haagse conferentie van 1611 bij de beide partijen een tot bescheidenheid stemmende vrees lijkt te hebben bestaan dat de ander de meeste punten had gescoord,[45] was een dergelijk nuttig paedagogisch effect in de regel van disputaties niet te verwachten.

Maar konden de Staten de disputeerlust aan banden leggen, over de preekstoelen hadden zij niet veel macht. De resolutie tot vrede der kerken kon moeilijk verhinderen dat de dominees de geschilpunten bespraken met wat ze zelf gematigdheid noemden. De remonstranten deden aan het spel mee, en zorgden wel geen slag te missen. Wtenbogaert preekte over Hand. 7: 51-52, en bewees uit die tekst dat een mens de Heilige Geest kon weerstaan.[46] Burchvliet betoogde uit Math. 11: 28, dat Christus voor alle mensen gestorven moest zijn, omdat hij allen had geroepen.[47] Rijckewaert zag in Lucas 14: 34-35 een bewijs dat Judas eenmaal tot de uitverkorenen had behoord: werd hij niet samen met de andere apostelen het zout der aarde genoemd?[48]

Deze prediking had zeker wel haar uitwerking. Maar voldoende was dit middel niet, als de remonstranten hun overtuiging algemene ingang wilden doen vinden. In de meeste steden en dorpen hadden ze immers geen toegang tot de kansels. Veel meer dan de calvinisten waren zij daarom aangewezen op de drukpers. Preken houden wij alleen voor onze eigen aanhangers, zou Niellius in 1626 schrijven; en hoe zeer ook de menselijke stem ons meer beweegt dan de dode letter, de stem vervliegt, maar het geschrevene blijft. Wat hebben de boekjes van onze goede broeder Poppius niet een heilzame invloed uitgeoefend, veel meer dan zijn stem in honderd jaar had kunnen doen?[49] Kon Niellius dat zeggen van een zo indrukwekkende figuur als Poppius juist naar zijn getuigenis geweest moet zijn,[50] dan moet hij de betekenis van het gedrukte woord wel bijzonder hoog hebben aangeslagen.

Inderdaad hebben remonstranten in de praktijk van pamfletten een gretig gebruik gemaakt. Spudaeus legde in een herberg een geschriftje van Slatius op tafel, en prees het aan als de betrouwbare weerlegging van het contra-remonstrantse gevoelen.[51] Pieter Jansz. Backer, een lidmaat van de

45 Acta Edam, 30 mei 1611; G.B. Rotterdam 712, Jan Egbertsz. Bisschop aan Narszius, 3 april 1611.
46 Wtenbogaert, Leven, p. 176.
47 Acta Den Briel, 27 nov. 1618.
48 De Jager, Verweerschrift, p. 60.
49 Tideman, Stichting, p. 177.
50 Zie Niellius' oordeel bij Sax, p. 169: ‘ceste vive image de pieté, modestie et douceur que Dieu nous a ravi pour ce que nous en estions indignes’. Hij muntte uit door buitengewone hulpvaardigheid, ‘ayant ceste creance fermement enraciné en son ame que c'est chose plus heureuse de servir authruy par charité non faincte et vrayement fraternelle que d'estre servi’.
51 Acta Gorinchem, 30 okt. 1617.

Brielse gemeente, probeerde medestanders te werven door aan vrienden en bekenden pamfletten van Cornelis Wiggertsz. te lezen te geven.[52] Romanus deelde in Goeree boekjes van Slatius langs de deuren uit.[53] Hij schreef er ook zelf een, dat uitdrukkelijk bedoeld was voor ‘de goede ingesetenen... die niet wel onderwesen waren’.[54]

Veel remonstrantse propagandageschriften varen trouwens onder die vlag. Cupus gaf zijn pamflet tegen Smout in 1610 uit als ‘Waerschouwinghe van vele eenvoudighe luyden’.[55] Dwinglo sleep zijn ‘Christalijnen bril tot versterckinge van 't schemerende ghesicht der eenvoudighen’.[56] De Schielandse predikanten kwamen met een ‘Korte ende klare onderrichtinghe voor de eenvoudighe herten’, en hoopten dat hun boekje verspreiding zou mogen vinden ‘onder den ghemeenen man’.[57] Ons kan het wel eens verwonderen dat deze auteurs allemaal zeggen dat ze zich tot een groot publiek wenden, want de schrijftrant lijkt niet altijd bij dat doel aangepast. Dwinglo bij voorbeeld opent zijn geschrift met een aanhaling uit Sallustius, verpakt in een zin die 23 regels beslaat. Men zou dan denken dat geen eenvoudige lezer die eerste bladzijde overleefd kan hebben. Blijkbaar hebben zelfs mannen met grote uitdrukkingsvaardigheid - en daartoe moeten we zeker Dwinglo rekenen - niet altijd begrepen welke eisen populair schrijven aan hen stelde. Niellius vroeg in 1619 in de predikantenvergadering te Waalwijk, of het niet goed zou zijn een schriftelijke verantwoording uit te geven, ‘tot onderrichtinge van de eenvoudige’. De broeders gingen met deze suggestie akkoord, en droegen Niellius op het zelf te doen - ‘bij forme van missive aan den uytheemsche theologanten’.[58] Hadden ze uit Dordrecht zo weinig respect overgehouden voor buitenlandse godgeleerden, dat ze die op dezelfde toon wilden aanspreken als de eenvoudigen? Of kon misschien propaganda de gemene man toch wel bereiken, ook als ze wat moeilijk gehouden werd? De bezorgdheid die de remonstrantse schrijflust bij de tegenstanders wekte,[59] lijkt eerder in de laatste richting te wijzen.

De remonstranten namelijk maakten gebruik van argumenten die zeer geschikt waren om de gewone kerkganger van hun gelijk te overtuigen. ‘Nae 't ghevoelen der contraremonstranten’, zo lezen wij in een pamflet uit 1618, ‘en worden alle de jonge kinderkens, selfs der bontghenooten ende ghelooviger ouderen, komende in haere kintsheyt tzy voor de doop

52 De Jager, Remonstranten, p. 352.
53 Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede etc.
54 Trigland, p. 1037.
55 Groenewegen, p. 19.
56 Pamflet Knuttel 2075.
57 Pamflet Knuttel 2253.
58 G.A. Rotterdam, A.R. res. 26 aug. 1619.
59 Acta, voorrede: ‘de remonstranten strooyden... elc om best boecxkens onder het volc in moederlicke sprake beschreven’. De Vrij, p. 145: na de synode waren de remonstranten in de weer, met ‘onder de gemeenten (te) distribueeren verscheidene seditieuse, calumnieuse, leugenachtige boeken’.

ofte naer haer doop te sterven, niet seeckerlijck, ghewisselijck, waerlijck, ende buyten alle twijfelinghe salich: ofte somen ghemeenlijck ghewoon is te spreecken, en sijn ofte en worden geen engeltgens inden hemel'. Zij schamen zich voor deze leer, en ontkennen daarom dat zij dit geloven, maar het is toch de zuivere waarheid.[60]

Het spreekt vanzelf, dat we hier met onzedelijke propaganda te maken hebben. Alles wat de beklaagde aanvoert kan nu verworpen worden, omdat de beschuldiger uitgaat van diens kwade trouw. De contra-remonstranten konden nog zo dikwijls verklaren dat kinderen van gelovige ouders, zowel als volwassenen, voor uitverkorenen te houden waren, zo lang zij metterdaad het tegendeel niet bewezen, 'en dat overzulks geloovige ouders, wanneer hun kinderen in hunne kindschheid komen te sterven, geene oorzaak hebben, om te twijfelen aan derzelver kinderen zaligheid'[61] - het zou niet helpen als de tegenpartij niet bereid was een calvinist op zijn woord te geloven. De synode van Dordrecht kon nog zo nadrukkelijk zeggen 'dat de kinderen der gelovigen heilig zijn, niet van nature, maar uit kracht van het genadeverbond, in hetwelk zij met hun ouders begrepen zijn', zodat godzalige ouders niet moesten twijfelen 'aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt'[62] - zij vervulde daarmee alleen de remonstrantse voorspellingen, dat de synode over de reprobatie wel geen duidelijke taal zou spreken, 'alsoo het wel het hatelickste poinct is, van welcke sie sich 't meest schaemen'.[63] Zeer verontwaardigd waren de remonstranten, dat de synode zich zo weinig bloot had gegeven.[64] Taktiek, meenden ze, om onkritische geesten te misleiden.[65]

Slatius wijdde aan de kwestie een heel pamflet,[66] dat grote opgang maakte. Romanus, die dat stukje onder zijn Goereese gemeenteleden uitdeelde, bediende zich op de preekstoel van hetzelfde argument: 'O, ghij vrouwen, denckt aen uwe onnosele kinderen, alse jonck sterven!'[67]

Tal van remonstrantse predikanten redeneerden op dezelfde wijs.[68] De

60 Trovhertighe vermaninghe aen alle swangere ende barende vroutgens (Pamflet Knuttel 2525), A2.
61 Aldus de contra-remonstrantie van 1610, bij Ypey en Dermout, Aanteekeningen, II, p. 128.
62 Dordtse leerregels, I. XVII.
63 G.B. Rotterdam 48, aantekeningen van Grevius, febr. 1619.
64 Dijk, p. 225. Men had gehoopt op een besliste keus voor het supra-lapsarisme.
65 Enige invloed kan de voorzichtigheid van de synode wel gehad hebben op aarzelende remonstranten. Isbrandus Wilemsz., een ondertekenaar van de remonstrantie, blijft op schuldbelijdenis in dienst, 'dewijle de synode onder den val blijft', Acta Den Haag, 27 juni 1620.
66 Pamflet Knuttel 2412.
67 Acta Den Briel E2, Cort verhael Goederede; Trigland, p. 1031 (die hier van eerst genoemde bron afhankelijk is).
68 Zie b.v. Rutgers, Kerkverband, p. 166 (Poppius); Acta Den Briel, 27 nov. 1618, sententie tegen Selkart.

klassieke uitdrukking van deze gedachte vinden wij in het twistgesprek dat Wouter Cornelisz. in Benningbroek eens voerde met een zwangere vrouw: ‘mij dunkt dat gij welhaast moeder worden zult, misschien dat dat wel van tweelingen zijn zal. Zou het u dan echter niet vreemd luiden, wanneer men u wilde opdringen, dat God een dier beide onschuldige wichtjens al zou gehaat hebben, eer het nog geboren was?’[69] Dat is ook de vorm die Vondel gekozen heeft in zijn Decretum horribile:

> Wat baet me, dat ik heb een tweelingvrucht geteelt,
> En dat ze beide rein door 't doopsel zijn gewassen
> In Kristus dierbaar bloet, die kostelijke plassen?
> Men twijfelt wie van tween in 't ende wort verdoemt.
> Men troost ons met een leer, die gruwelen verbloemt.[70]

Er is nog een tweede argument, dat in de propaganda telkens weer opduikt, en met dit eerste nauw samenhangt. Als over het lot van de mens al beslist is vóór hij wordt geboren, dan kan hij zondigen zoveel hij wil; voor zijn eeuwige zaligheid maakt het toch niets meer uit. Op die wijze schilderde ds. Stangerus van Schipluiden het contra-remonstrantse gevoelen. Ook hij gebruikte het beeld van de twee kinderen, maar hij liet ze nu eens tot volwassenheid opgroeien. Het ene kind deed louter kwaad, maar kwam in de hemel, omdat het uitverkoren was. Het andere leidde een zeer deugdzaam leven, maar kwam als verworpene in de hel.[71] Het was alles noodzakelijk en van te voren bepaald bij de calvinisten; hun leer was eigenlijk niets anders dan een puur mohammedaans fatalisme. Reinier Telle maakte die voorstelling aanschouwelijk in zijn ‘Tafereel’, waar de calvinistische leer geplaatst werd tussen twee rijen teksten: één serie contra, uit de bijbel, één serie pro, uit de koran.[72]

Fatalisme en volharding der heiligen zijn voor de remonstranten identiek. De leer van de volharding, de onverliesbare genade, brengt de zogenaamde gelovige tot valse gerustheid, alsof geen zonde hem nog schaden kan. ‘Staet de saecke alsoo, dat de geloovigen deur geene meugelicke sonden en connen afvallen, so loopt vry heenen in de hoerhuysen ende bordeelen, beslaept uwe jongwijfs,[73] bedrijft bloedtschande ende offert de kinderen andere vaders op, somma doet al wat ghy wilt, want indien ghy geloovigh sijt, so sult ghy doch gelovigh blyven’.[74] Daar tegenover leren alle remonstrantse predikanten nadrukkelijk de verliesbaarheid van de ge-

69 Van Vloten, Paschier, p. 37.
70 Decretum horribile, r. 50-54.
71 Not. Schipluiden, verhaal van Stangerus' bedrijf, 1618.
72 Knuttel, Telle, p. 15.
73 Dienstmeisjes.
74 De Jager, Verweerschrift, p. 162 (uit een preek van Th. Rijckewaert). Ook De Jager, Remonstranten, p. 205.

nade,[75] en zij worden niet moede te getuigen dat de zoete vleselijke zang van de predestinatie de gewetens in slaap wiegt.[76]

Ten slotte is er nog een derde argument, dat wel zijn krachtigste formulering gevonden heeft in de woorden van Sapma: ‘dat alle de inwoonders deeser landen, die niet saelig sullen worden, gehouden sijn op verbeurte hunner saligheit te geloven, 't geen de contraremonstranten den volke daegelijks leeren niet waar te weesen, te weeten dat Christus voor haer gestorven is’.[77] Anders gezegd: hoe kunnen de calvinisten alle mensen tot geloof en bekering oproepen, wanneer zij menen dat Christus niet voor allen gestorven is? De contra-remonstranten zouden op die tegenwerping antwoorden, dat wij niet weten wie verworpen zijn, omdat de mens Gods verborgen wil niet kent. Voor de remonstrant echter, die het onderscheid tussen verborgen en geopenbaarde wil loochende, was de calvinistische leer op dit punt eenvoudig absurd. Kon men de gemeenten overtuigen dat zulk een onderscheid ook niet bestond, dan zou het hele bouwsel van Calvijn in elkaar storten. Vandaar, dat Rijckewaert op de preekstoel in Den Briel zo van leer trekt tegen hen, die prediken wat zij niet gezien hebben, en beweren wat zij niet weten, ‘als diegene zijn welcke niet tevreden zijnde met de verborgentheydt des evangeliums, predicken van een verborgen wille Gods’.[78] Vandaar ook, dat Romanus in Goeree de contra-remonstranten aanvalt, omdat zij zijn ‘ghelovers van onghehoorde dingen’[79] - een verborgen wil Gods, waar de bijbel niet van spreekt.

Dit derde punt wordt minder vaak genoemd dan de beide andere, maar toch is dit het fundament ook van de andere twee. Zowel de dubbele predestinatie als de perseverantie verwijzen immers naar een verborgenheid, en daarom zijn die beide leerstukken voor de remonstrant onaanvaardbaar, want zijn stelsel wil het mysterie juist ontsluieren.

Bij de contra-remonstranten vinden wij nagenoeg dezelfde propagandamiddelen als bij hun opponenten. Alleen van de disputatie wordt veel minder gebruik gemaakt. Disputeren heeft weinig nut, zei Smout; ik mag liever onderwijzen.[80] Remonstranten dreven er de spot mee: calvinisten disputeren alleen zonder tegenpartij:[81] ‘die dappere kettermeesters, die met een opgeblazen geest en luyde kreyten altyt in 't disputeeren triumpheeren. Maar wanneer ende waar? Bij het gemeene volck op den predickstoel, in haer predicatiën, daer 't niemant geoorlooft en is tegen te spre-

75 Zie b.v. Acta Gorinchem, 30 okt. 1617; De Jager, Verweerschrift, p. 160.
76 Pamflet Knuttel 2382, p. 19.
77 Brandt, IV, p. 571.
78 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita tegen Th. Rijckewaert (predikatie over Col. 2 : 18).
79 Alsv., Cort verhael Goederede.
80 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus, 1623.
81 Brandt, II, p. 152.

ken'.[82] Zij hadden zoveel kansels tot hun beschikking, dat ze zich de moeite van een openbaar debat wel konden uitsparen. Vanaf het begin van de twisten preekten zij regelmatig over de geschillen,[83] en altijd in dezelfde zin. Als er tien jaar achtereen gedurig zo gepreekt wordt, blijft dat natuurlijk niet zonder uitwerking. Een gevierd redenaar als Balthasar Lydius van Dordrecht had zijn hoorders gaandeweg zulk een afschuw van het remonstrantisme ingeboezemd, dat dezen, in de dagen van de synode, 'de straeten naeuwlijks konden gebruiken, sonder met schimpreden naegeroepen en met smaedtheden doorgestreken te worden'.[84] Het spreekt vanzelf dat men het bij preken alleen niet heeft gelaten. De strijd werd ook gevoerd door middel van boeken en pamfletten. Enkele geschriften maakten ook grote opgang, zoals Triglands boek tegen de resolutie tot vrede der kerken, dat door de Leidse gedeputeerden in de vergadering van de Staten van Holland met name werd aangewezen als een bron van nieuwe onrust in hun stad.[85] Maar de aandrang vanuit de kerkelijke vergaderingen was hier niet zo groot, deels omdat het particulier initiatief bepaald niet werkeloos bleef, deels omdat men in de prediking over een zo goed strijdmiddel beschikte.

Wat er aan pamfletten verschijnt, is vaak evenals de remonstrantse propagandalectuur geadresseerd aan de eenvoudigen. Een van de venijnigste libellen, de 'Arminiaensche dreck-waghen', vertoont ons op de kar een heel gezelschap vooraanstaande remonstranten, die de arme bloed 'Onnosel' onder de wielen van hun wagen vermalen.[86] Telkens weer worden de arminianen gebrandmerkt als mannen die de eenvoudigen verontrusten[87] en verleiden,[88] die kwaad aanrichten 'onder de goede eenvoudige ingesetenen'[89] en hen de vreemdste denkbeelden inprenten, waar de gewone man uit zichzelf nooit op gekomen zou zijn.[90] Ook in de Dordtse leerregels is deze voorstelling doorgedrongen: zij die leren zoals de remonstranten doen, 'bedriegen de eenvoudigen'[91] en maken verkeerde onderscheidingen, 'opdat zij de onvoorzichtigen en onervarenen dit gevoelen zouden kunnen inplanten'.[92]

Wij zien hier direct, dat de contra-remonstranten in onwelwillendheid

82 Grevinchoven bij Groenewegen, p. 25.
83 Zie b.v. G.B. Rotterdam 1808, Venator aan Rem Bisschop, 29 dec. 1609 ('men vaert hier daghelijcks op den predickstoel heftich wt'); Wtenbogaert, I, p. 276 (over Mercator van Alphen aan de Rijn: 'vort gaet daer nau een sonnendach oover ofte hij staet ende leert van die predestinaci'); Uytenbogaert, p. 580 (Gesel).
84 Brandt, III, p. 151.
85 A.R.A., Part. notulen Amsterdam 1, 10 maart 1616.
86 Pamflet Knuttel 2772.
87 Rutgers, Kerkverband, p. 104 (Jan Egbertsz. Bisschop).
88 O.c., p. 116 (Hoorn).
89 Brandt, IV, p. 602 (over Poppius).
90 Pamflet Knuttel 3364, C II.
91 Dordtse leerregels, I dwalingen I.
92 O.c., II dwalingen VI.

bij hun opponenten niet achterblijven, tot zelfs in een officiëel aanvaard kerkelijk belijdenisgeschrift toe. Wie zijn tegenstander uitbeeldt als een bedrieger en misleider mag niet hopen op een met waardigheid gevoerde gedachtenwisseling. Van een uitwisseling van gedachten is trouwens ook eigenlijk geen sprake.
Contra-remonstrantse pamfletten gaan lang niet altijd werkelijk op de redeneringen van hun tegenpartij in. Hoe zouden ze ook, als die zich aan laster en leugen te buiten gaat? Daar ligt misschien de verklaring voor het anders nogal merkwaardige feit, dat de calvinisten zelden ingaan op een zo belangrijk argument, als dat de mens tot verdoemenis geschapen zou zijn en aan zijn lot niets kon veranderen. Slechts een enkele maal wordt daar tegenover geponeerd, dat het even goed mogelijk is die consequentie te trekken uit het arminianisme: als God in zijn onfeilbare voorwetenschap voorziet welke mensen zullen geloven en welke niet, ligt hun lot vóór de geboorte eveneens al vast. Als argument is die redenering zeker bruikbaar, maar ze komt bij de contra-remonstranten nauwelijks voor.[93] De propaganda van de contra-remonstranten is niet defensief, maar offensief.

Een zeer geliefd aanvalswapen hebben wij al leren kennen: de eerbiedwaardige oudheid van het calvinisme tegenover de remonstrantse nieuwlichterij. In pamflet en prediking is dat een hoofdgedachte.[94] Een nieuwe dwaalweg, die de oude waarheid wil vervangen,[95] een breuk met de oude leer, met de kerken in de andere provincies, met het buitenland.[96] In de nieuwheid van het arminianisme ligt het verderf. Wie dat aanwijst heeft eigenlijk al genoeg gedaan, het waarom behoeft dan nauwelijks meer gedemonstreerd te worden. Wij willen blijven bij onze aangenomen religie, zegt de kerkeraad van Hillegersberg eenvoudig;[97] argumenten voegt de raad er dan niet meer aan toe. Rosaeus in Den Haag, zegt Wtenbogaert, preekte maar steeds tegen de ‘nieuwigheyt-drijvers’, zonder eigenlijk te zeggen wat die nieuwigheden dan waren.[98] Of zei hij het al, dan alleen in insinuerende termen, die geen verdediging mogelijk maakten: er zijn lieden die beweren dat men niet hoeft te blijven bij de leer waarvoor de martelaren gestorven zijn, want dat waren maar blinde ijveraars. Lieden die zeggen, dat het evangelie vroeger niet zuiver gepredikt werd, en die het nu beter over willen doen. Lieden die ons toeroepen: laten wij elkaar toch verdragen, alsof Deuteronomium 13 niet in de bijbel stond. Lieden die zichzelf willen bekeren, en de mensen hun zaligheid ontnemen. Die alles in twijfel

93 Hommius lanceerde deze gedachte in 1615, maar publiceerde haar niet, Wijminga, p. 214. De Amsterdamse schout voerde haar aan tegen Cupus, G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus. Episcopius ontging trouwens deze consequentie door de voorwetenschap te begrenzen, zie Pamflet Knuttel 2719 onder art. I.
94 Edema van der Tuuk, p. 119.
95 G.B. Rotterdam 36, f. 169, rekest van de contra-remonstranten te Hoorn, 1615.
96 G.B. Rotterdam 26e, verklaring van Festus Hommius, 3 nov. 1610.
97 Bijlage XIII.
98 Wtenbogaert, Leven, p. 92.

trekken en zelfs het woord Gods willen herzien. Die geen liefde en waarheid meer hebben, hoewel ze er altijd over praten. Die de vreze Gods verloren hebben, en van hun grote geleerdheid niet beter zullen worden.[99] Kortom, een volkomen onwaarachtig portret, dat toch juist genoeg op het remonstrantisme leek om dat bij de toehoorders gehaat te maken.

Graag ook willen de contra-remonstranten zichzelf er van overtuigen, dat de arminianen bij hun vijf artikelen niet zullen blijven, en dat zich op de achtergrond allerlei duistere dreigingen tegen het ganse bouwsel van de christelijke religie aftekenen. Het remonstrantisme doet zich zo onschuldig voor, maar ‘onder die vijf artijckelen connen schier alle... secten ende ketterien schuylen ende bedeckt worden, tot dat pas geeft die te openbaren’, beweert een pamfletschrijver in 1614, en hij voegt er wel zeer onthullend aan toe, dat ‘onse predicanten’ - hij bedoelt de Amsterdammers - die samenhang week aan week in de prediking volkomen doorzichtig maken.[100] Festus Hommius' geschrift, het Monster van de Nederlantsche verschillen,[101] is te beschouwen als de semi-officiële inventarisatie van alle ketterijen die onder en buiten de vijf artikelen verborgen liggen. Dat pamflet is wel Hommius' eigen particulier ondernemen, maar de wens naar een dergelijke verzameling bestond reeds langer,[102] en men heeft ook in de classicale vergaderingen het materiaal voor hem bijeen gebracht.[103]

Hommius maakt in zijn boek een rondgang langs al de 37 artikelen van de Nederlandse geloofsbelijdenis, en stelt daar dan citaten tegenover uit remonstrantse geschriften,[104] om te laten zien hoe die van de aangenomen leer afwijken. Vijf artikelen slechts zijn er - 6, 7, 12, 26 en 28 - waar Hommius geen tegenspraak heeft gevonden. Bij alle andere ziet hij belangrijke verschillen. God is onveranderlijk, belijden wij in het eerste artikel. Maar wat zegt Arminius? God wil dat alle mensen zalig worden, maar Hij volbrengt zijn wil niet. God is volkomen wijs, leert dat zelfde artikel. Maar Episcopius loochent, dat God volmaakte en absolute voorwetenschap zou hebben. Zo gaat het voort. H. Welsing beweert, dat de triniteit in strijd is met het natuurlijk vernuft. Venator wil zich niet laten voorschrijven dat de

99 O.c., p. 93.
100 Pamflet Knuttel 2130, A2 vo.
101 Pamflet Knuttel 2719.
102 De classis Alkmaar vroeg in 1616 de dolerende kerkeraad van de stad, materiaal te verzamelen over alle dwalingen die op de Alkmaarse kansels gepredikt waren, ‘opdat also een boeck mochte gemaeckt werden van alle de kruyskerken’, Not. Alkmaar, 6 april 1616.
103 Althans in Rotterdam, Acta Rotterdam (contra-rem.), 2 april 1618: ‘is een yeder opgeleyt tgene dat hij heeft van de leere ende proceduren der remonstranten met den aldereersten aen D. Festo over te senden’.
104 Hij citeert Arminius, Vorstius, Episcopius, Bertius, Barlaeus, Van den Borre, Corvinus, Dwinglo, Wtenbogaert, Grevinchoven, Venator, Slatius, Cupus en H. Welsing.

Zoon een in wezen is met de Vader. Wtenbogaert laat de kerk regeren door de overheid. Grotius vindt dat bisschoppen voor de kerk best nuttig zouden kunnen zijn.[105] In de regel kan Hommius zich op gedrukte teksten beroepen. In enkele gevallen echter - dikwijls juist bij zeer zware beschuldigingen - behelpt hij zich met algemeenheden. ‘Sommighe remonstranten’, heet het bij artikel 4, schijnen te twijfelen aan de canoniciteit van enige bijbelboeken. Of bij artikel 10: ‘sommighe’ vinden in de schrift geen bewijs van Christus' eeuwige godheid.

Hommius' publicatie past geheel in de tijd. Nagenoeg alle leidende contra-remonstranten houden zijn taktiek voor de juiste.[106] Zij beschouwen het als het beste middel hun weerpartijders afbreuk te doen, ‘dat men remonstreere de vreemde ende seltsame leere der remonstrants-ghesinde, wat voor monstra opinionum sij hebben boven de articulen, exempli gratia Geysteranorum tot Alcmaer,[107] Simonis Episcopii[108] et aliorum’.[109] Zo spreekt de classis Dordrecht in 1620. Net als bij Hommius worden in dit citaat de voornaamste boosdoeners bij name genoemd, maar het lag wel zeer voor de hand dat zeker degenen voor wie deze propaganda bestemd was, die onderscheidingen niet zouden maken, en alle remonstranten op één hoop gooien. Hommius gebruikt onder meer geschriften van Bertius en Venator, die buiten de broederschap terecht zijn gekomen, en van Slatius en Vorstius, die men slechts met enige reserve opnam. De classis Dordrecht citeert de beide Geesterani, een tweetal dat eveneens eigen wegen heeft bewandeld. Maar natuurlijk worden in de propaganda al deze opinies onder één noemer gebracht. ‘De anderen’, heet het in een pamflet van 1623, zeggen dat de apostelen van filosofie geen verstand hadden en de mensen bonden aan eigen regels, waar wij ons niet meer aan behoeven te houden.[110] De arminianen protesteren tevergeefs. Wij zouden bespotters zijn van de religie, zegt de remonstrantse classis Den Briel. Wij zouden ontkennen dat er een God bestond, of een hemel en een hel. Wij zouden beweren dat de mens sterft als een beest.[111] Allerlei zonden wrijft men ons aan, klagen ook de Amsterdamse remonstranten in 1617; veelwijverij, atheïsme, verstandhouding met de vijand, correspondentie met de Jezuïeten,[112] dat zou de ware aard van het remonstrantisme zijn.

105 Deze opvattingen van H. Welsing, Venator, Wtenbogaert en Grotius respectievelijk onder art. 8, 10, 30 en 31.
106 Zie b.v. Van Langeraad, p. 170: de in 1618 vergaderde predikanten menen dat er ‘onder de remonstranten weijnige of geene en zijn, die bij de vijf articulen alleen blijven’.
107 Deze twee waren socinianen.
108 Hommius legt hem onder meer ten laste dat volgens Episcopius ieder het avondmaal mag bedienen (art. 30) en dat er niet noodzakelijk altijd een ware kerk moet zijn (art. 27).
109 Acta Dordrecht, 21-24 juli 1620.
110 Pamflet Knuttel 3441, B2.
111 Acta Den Briel (rem.), 26 juni 1617, rekest aan de Staten van Holland.
112 U.B. Amsterdam, M 112.

Verband tussen remonstrantisme en polygamie wordt bij mijn weten in de contra-remonstrantse propaganda nergens gelegd. Maar de andere punten van de aanklacht zijn inderdaad bekende nummers, vooral de laatste twee: verstandhouding met Spanje en Rome. Remonstrantisme werd, naar wij boven zagen,[113] op de preekstoelen wel eens gebracht als een stelsel van straf en beloning, waarbij de mens met goede werken uiteindelijk de hemel verdiende. Het spreekt wel vanzelf, dat de kritiek hier een dankbaar aanknopingspunt vond om de spot te drijven met ‘de heerlijcke belooninge die de goede werck-heyligen in den dage des oordeels sullen ontfangen’.[114] En het spreekt al evenzeer vanzelf, dat de contra-remonstranten in een dergelijke leer niets anders wilden zien dan een wegwijzer naar Rome. Maar dan konden politieke consequenties niet uitblijven, want het was voor de vroege zeventiende-eeuwers moeilijk Rome en Spanje van elkaar te onderscheiden. Het zou Spanje en de paus jaarlijks wel enkele tonnen gouds waard zijn, zei Plancius eens, in de aanvang van de twisten, als er in elke Hollandse stad dominees waren als Adolphus Venator.[115] Toen het daar een paar jaar later inderdaad op begon te lijken, strekten contra-remonstrantse predikers de handen uit naar het klokketouw, om dadelijk de alarmbel te kunnen luiden als het nodig mocht zijn. Rosaeus verkondigde van zijn Haagse kansel, ‘dat de Spaenjaerden ten lesten wel weder d'overhandt souden krijgen’, door de schuld van de remonstranten.[116] Vermoedelijk bedoelde hij dat remonstrantisme de toorn Gods opwekte, en had zijn predikatie dezelfde strekking als het betoog van de Amsterdamse dominee,[117] die zijn hoorders voorhield dat sedert het begin van de godsdiensttwisten alles tegenliep. Het Spaanse leger, niet eens door een ervaren veldheer aangevoerd, maar nota bene door een Italiaans koopman - Spinola - veroverde de ene stad na de andere.

Deze predikers beweerden niet dat de arminianen landsverraderlijke bedoelingen hadden. Zij wezen slechts op de huns inziens onvermijdelijke consequenties die zouden rijzen uit godsdienstige verdeeldheid en de sympathie voor dichter bij Rome staande theologische opvattingen. Wanneer men echter had willen vermijden dat het publiek remonstrants en Spaans gezind met elkaar gelijk zou stellen, dan was een dergelijke wijze van preken wel hoogst onbezonnen te noemen. Plancius en Rosaeus zullen het ook wel niet zo heel erg gevonden hebben als zij soms eens merkten dat de haat tegen Spanje de afkeer van de remonstranten ging voeden. Ook zij

113 Zie p. 237.

114 Pamflet Knuttel 2385, p. 14. Men vergelijke ook de bekende Lofzang des Heeren (Rogge, II, p. 400).
Gelooft zy Godt, die my heeft uytverkoren...
Niet uyt mijn geloof of werken verheven,
Die ick bedryven soude in dit leven.

115 Geesink, p. 95.

116 Wtenbogaert, Leven, p. 106.

117 Brandt, II, p. 88.

die niet direct in landverraad geloofden konden toch menen dat toenadering tussen arminianen en Spanjaarden onvermijdelijk zou zijn. Aartshertog Albertus is er nu vast van overtuigd, schrijft Frieslands vertegenwoordiger in de Raad van State, Frederick Vervou, in oktober 1617, dat de Verenigde Provincies binnenkort in zijn macht zullen vallen.[118] Lopen de godsdienstige geschillen op een burgeroorlog uit, dan zou ‘d'ene ofte d'ander partije’ wel eens Spaanse hulp kunnen inroepen, en zo de terugkeer van het pausdom bewerkstelligen.[119] Welke partij dat zou doen behoefde niemand te vragen. Als de arminianen al geen papisten zijn, schrijft ook de Engelse gezant Carleton, dan zouden zij toch wel eens, als het tot volksopstanden komt, vreemde helpers nodig kunnen hebben. ‘It is easily seen to whom that faction must have recourse’.[120] Sprak ook niet Maurits in eigen persoon ‘van Orainjen en Spainjen als van twee factien in 't landt’,[121] en liepen er niet de vreemdste geruchten over Johan van Oldenbarnevelt? Notaris Danckaert kwam in de gevangenis terecht, omdat hij in dronkenschap de arminianen voor papisten had gescholden, die zich door Spanje hadden laten omkopen.[122] Hoevelen zullen er geweest zijn die meer geluk hebben gehad dan Danckaert, en altijd buiten handen van de justitie gebleven zijn, maar toch met mond en hart hetzelfde beleden? Isaäc Naeranus schreef in oktober 1619 aan zijn vroegere gegemeente in Vlaardingen, dat sommigen over hem spraken alsof hij ‘gelt van de viant soude hebben genoten om het lant te beschadigen’.[123] Wie was nu Naeranus, dat men zich over hem druk zou maken? Hij bezat geen invloed of relaties, die hem voor de Spanjaarden tot een interessante contactman konden maken. Maar als men dan toch van hem beweerde dat hij een betaalde spion was, kan haast geen enkele predikant van de remonstrantse gezindte vrij zijn gebleven van verdenking en laster. Dan is het tevens waarschijnlijk, dat bij de partijkeuze deze factor een niet te onderschatten invloed heeft gehad. De beschuldigingen die Oldenbarnevelt de hals braken zijn ook voor zijn kerkelijke medestanders levensgevaarlijk geweest.

Daarmee komen wij tegelijk aan een laatste vraag: wat is wederzijds het effect geweest van de propaganda? Op welke gronden hebben gemeenteleden hun keus gemaakt? Worden zij beïnvloed door de gebezigde argumenten?

Zien wij dan allereerst eens naar de contra-remonstranten, dan vinden we daar wel verschijnselen die het aannemelijk maken dat de kerkgangers

118 Vervou, p. 64.
119 O.c., p. 61.
120 Carleton, p. 97 (16 febr. 1617).
121 Wtenbogaert, Leven, p. 174.
122 A.R.A., Hof 5222, informatie tegen notaris Danckaert, 16 febr. 1617.
123 G.B. Rotterdam 1472, verantwoording van Is. Naeranus, 20 okt. 1619.

zich de argumenten van de propaganda enigermate eigen hadden gemaakt en zich daar zelf ook van bedienden. Te Rotterdam bij voorbeeld krijgen wij de indruk dat Geselius bij zijn strijd tegen de remonstranten door ijverige gemeenteleden wordt voortgestuwd. Al in 1609 deelden enkele Rotterdammers aan de classis mee, dat zij een studiegroep gevormd hadden voor het onderzoek van de leergeschillen. Welke kant het met de studie uitging blijkt zonneklaar uit het verzoek, ds. Smout aan hun kring te mogen toevoegen.[124] Gemeenteleden waren het ook, de schoenmaker Michiel Maertensz. van Duynen en zijn vriend Welier, die al vóór de afzetting van Geselius hun plannen klaar hadden voor eigen dolerende kerkdiensten.[125] Uit verscheidene plaatsen komen ook mededelingen tot ons, dat de remonstrantse voorgangers door calvinistische lidmaten tot discussie worden uitgenodigd. Van den Borre en zijn Leidse collega's moesten door de magistraat tegen disputeergrage Vlamingen beschermd worden.[126] Episcopius werd tijdens zijn verblijf te Franeker herhaaldelijk aangesproken door een schipper, die hem op straat, in de academie, en zelfs in Episcopius' eigen woning zijn gevoelen kwam vragen over predestinatie, verlossing en erfzonde.[127] Bij de eerste remonstrantse vergadering te Amsterdam in februari 1617 kreeg ds. Sopingius het nog onder de preek aan de stok met een smid; na afloop discussieerde men verder ten huize van Rem Bisschop, waarbij zekere Barent Jansen, waardijn in de bank van lening, de voornaamste contra-remonstrantse opponent was.[128] De waardijn en de smid hadden anders in Amsterdam gelegenheid genoeg preken van hun eigen gading te beluisteren. Hun kerkgang bij de arminianen moet, gezien hun wijze van optreden, wel haast zijn ingegeven door de voorop gezette wens, met de tegenstander in discussie te treden. Voor een dominee zijn ze niet bang, ze durven de vijand wel in eigen vesting opzoeken. De Rotterdammer Adam Hartwech en zijn vriend Jacques reisden om diezelfde reden in 1611 eens naar Petrus Cupus in Woerden. In diens pastorie hielden ze met elkaar een lang gesprek over de volharding der heiligen.[129] Cupus bleef allicht overwinnaar, maar het door hem opgestelde verslag laat onwillekeurig blijken dat Adam een respectabele schriftkennis bezat.

Het verslag van Cupus' twistgesprek is ook daarom vooral van belang, omdat we hier nu eens horen waar volgens twee calvinistische lidmaten de verschilpunten lagen. Adam en Jacques stellen, dat de gelovige niet zodanig kan vallen dat hij verloren gaat. Met een beroep op I Joh. 3: 9 zeg-

124 Acta Rotterdam, 12 mei 1609.
125 Geesink, p. 195.
126 Wtenbogaert, I, p. 121 (1610).
127 Haentjens, p. 15.
128 Pamflet Knuttel 2385, p. 16.
129 G.B. Rotterdam 271, Handelinghe P. Cupi met Adam Hartwech ende Jacques N., over de perseverantie, op den 13. mey 1611.

gen zij dat een gelovige geen zonde kan doen tot de dood. Wie ten dode zondigt bewijst dat het leven nooit in hem is geweest. Het gaat deze twee mannen dus om de onverliesbaarheid van de genade, en het behoud van de heilszekerheid. Zo treffen wij dat ook aan bij andere contra-remonstranten. De kerkeraad van Abbenbroek maakte in 1614 bezwaar tegen de prediking van de proponent Selkart, omdat hij geleerd had dat de menselijke wil sterker was dan Gods genade.[130]

Dikwijls wordt ook gezegd, dat remonstrantisme niets anders is dan zaligheid door goede werken. Reeds Venator wordt in 1608 door zijn felste tegenstanders niet alleen ‘een wolff, een valsch leeraer’, maar ook een ‘heeroom’ genoemd,[131] een paap dus. Gij steelt Gods eer, zegt ook de glazenmaker Cornelis Bartholtsz. in Oudewater tegen een remonstrantse stadgenoot, ‘ommedat ghij van de leeraers zijt, die leeren dat men deur de goede wercken zalich wordt’.[132] Datzelfde motief keert telkens terug in de strijdzangen, die de Lekkerkerker schoolmeester Pieter Martens na een zondagse bijeenkomst van de dolerenden in Schoonhoven heeft voorgedragen.[133]

> Sy willen door hun werck rechtveerdich wesen,

heet het daar van de remonstranten. Maar ze zullen bedrogen uitkomen:

> Want die door zijn wercken wil salich zijn
> Die mensch en heeft Christus van geenen nooden.

De ware grond van onze verlossing ligt in Gods genade:

> Niet wt wercken maer wt genaed,
> Gelijcker oock geschreven staed,
> En naer niemants loopen noch wil
> Maer na u welbehaghen stil.

Zij die de zuivere leer bewaren staan tegenwoordig aan zware vervolging bloot,

> Al die Pelagianen hen verbinden
> Teghen Gods Woort en zijne leere goet.

In Rotterdam en ook in Schoonhoven is dat wel gebleken. De vrome Geselius moest vluchten uit Rotterdam, en in Schoonhoven wordt Gods volk verdrukt, omdat het wil blijven bij de leer die wijlen Livinus van den Borre acht en veertig jaar lang heeft gepredikt. Maar hoe donker de toekomst moge schijnen, God zal zijn kudde bewaren en in de beproeving laten zien wie zijn woord en naam zullen willen belijden.

130 Acta Den Briel, 2 okt. 1614.
131 Not. Alkmaar, 17 en 31 aug. 1608.
132 Bijlage XXIV.
133 Bijlagen XXI en XXII.

Hier vinden wij dus tevens het bekende beroep op de oudheid van de contra-remonstrantse leer, en haar overeenstemming met de traditie. ‘Ghijluyden hebt de Neederlantsche confessie ende catechismum aengenoomen’, zegt ook de reeds geciteerde glazenmaker Cornelis Batholtsz., ‘ende onderteyckent als een suyvere leere ter salicheyt, ende nu loochent ghijluyden tselve wederomme’.[134] De nieuwheid van het remonstrantisme is misschien ook wel als het grootste bezwaar aangevoeld. Zelfs in een zuiver contra-remonstrantse gemeente als Purmerend kon een dominee nog wel eens tot ongerustheid aanleiding geven, als hij ‘niet genoech en distingweerde die nieuwicheeden ende 't gevoelen der kercke’.[135] Dat vooral heeft het calvinisme de overwinning bezorgd: dat het zich reeds in de kerken had gevestigd. Wie een steen uit dit bouwwerk wou los peuteren, viel snel onder de verdenking dat hij onder zijn mantel de sloophamer verborgen had. De plunderaars die in 1617 de woning van de arminiaan Rem Bisschop bestormden noemden het remonstrantse leer, te zeggen ‘datter geen Godt is, geen opstandinge’.[136] Calvinistische predikanten zouden natuurlijk wel toegeven dat dit niet een bijzonder nauwkeurige weergave was van het gevoelen van de tegenpartij. Maar ze wezen in hun prediking toch te dikwijls op de algemene gevaren van het remonstrantisme, om niet te moeten erkennen dat zij zulke generaliserende hyperbolen mede mogelijk hadden gemaakt. En of ze het buitengewoon betreurden?

De hoofdgedachten van de contra-remonstrantse propaganda bleken dus onder de lidmaten ook wel te hebben geleefd. Bij de remonstranten is die relatie echter duidelijker. Remonstrantisme brak zich veel moeilijker baan, omdat het een minderheidsgeloof bleef, en het zich niet op kerkelijke tradities, formulieren en vergaderingen kon beroepen. De arminianen moesten het voornamelijk hebben van degenen die trouw aan hun kerk beleefden als trouw aan hun dominee. Dat geldt natuurlijk tot op grote hoogte ook van de calvinisten, maar voor hen was het nauwelijks minder gewichtig, dat de grote meerderheid van de kerk, met al haar tradities en formulieren, in het voordeel van de contra-remonstranten sprak. De remonstranten werden overwegend aangetroffen in gemeenten met remonstrantse voorgangers. Het is wel geen unicum, maar toch een betrekkelijke zeldzaamheid dat arminianisme in een gemeente spontaan ontstaat, buiten de predikant om. Als het gebeurt, is het echter bijna altijd om redenen die in de propaganda ook een hoofdrol spelen.[137] Ds. Bartholdi van Monni-

134 Bijlage XXIV.
135 Dat was het bezwaar van de schoolmeester Dirck Pietersz. tegen de predikant Karel Pietersz., Not. Purmerend, 23 nov. 1617.
136 Haentjens, p. 15.
137 Een zeldzaam voorbeeld van een anti-clericaal getint remonstrantisme vinden wij bij de kleermaker Gerrit Jansz. te Zoetermeer, ‘hem niet schaemende te seggen ende opentlijck te stroyen, de predicanten nu haest te sullen wt hebben ende den stoel te moeten ruymen’, Acta Delft, 19 april 1610.

kendam zag zich voorgeworpen, ‘dat in 't synode van Dordrecht beslooten soude sijn dat de jonghe kinderkens verdoemt sijn’.[138] Ook Lydius van Oudewater moest sich verweren tegen de beschuldiging als zou hij geleerd hebben, ‘dat Godt de ene mensche schaept ter saligheyt ende de ander ter verdoemenisse’.[139] Willem Vredericksz. in Krommenie bleef weg uit de kerk omdat hij verontrust was over de predestinatie: ‘en conde niet verstaen dat Godt die eene mensche soude aennemen ende salich maken ende den anderen verdommen’.[140]

Deze drie gevallen worden ons alle pas gemeld na de synode van Dordrecht. Wij hebben hier dus met zeer bewust remonstrantisme te doen, dat zich nog niet wil conformeren als de strijd beslist is.[141] Van de deugdelijkheid van hun bezwaren moeten zij dan wel ten volle overtuigd zijn geweest. Ook de bedenkingen tegen de heilszekerheid blijken sterk genoeg om de synodale uitspraak te overleven. Voor de remonstrant Paets is het doorslag gevende bezwaar tegen de Dordtse leerregels, ‘dat degene die met den H. Geest eens zijn verlicht off begaeft geweest, ende uuytvercoren ter salicheyt, geenderhanden sonden can schaden ende van de salicheyt uytsluyten’.[142] Sebastiaen Aerts, schoolmeester van Hillegersberg, weigerde om overeenkomstige redenen zijn handtekening onder de canones te plaatsen. Zijn bezwaar was, ‘dat de leere van de volstandicheit der gelovigen was een leere der goddeloosheit, die de duere tot ongebontheyt des levens opende’.[143]

Ja, en toch... hoeveel bezwaar geleefd mag hebben tegen dubbele predestinatie en heilszekerheid, het was voor de zeventiende-eeuwse mens moeilijker dan wij misschien zouden denken: werkelijk te geloven dat God niet alles van te voren bepaald heeft. Bewuste, overtuigde remonstranten waren zeker de mannen die in 1623 deelnamen aan de aanslag op Maurits. Van niemand gold dat meer dan van Adriaen van Dijck. Hij was de remonstrantse zaak volkomen trouw gebleven, en had steeds getracht naar zijn beginselen te leven, ook toen hij in het complot tegen Maurits' leven betrokken werd. Geen dag ging voorbij, zonder dat hij in zijn gebeden ook deze plannen aan God opdroeg. Als het uw wil is, zo bad hij steeds, door deze aanslag Maurits voor zijn zonden te straffen, wilt Gij dan zijn ziel genadig zijn, maar onze onderneming doen gelukken. Maar als ons plan niet naar uw wil is, wilt Gij het dan verijdelen, want ik begeer niets te doen tegen uw wil.

138 Not. Monnikendam, 23 mei 1620.
139 Not. Oudewater, 24 maart 1620.
140 Not. Krommenie, 11 april 1621. Zie voor soortgelijke bezwaren nog Wijminga, p. 175; Brandt, III, p. 799; Veltenaar, Maassluis, p. 290.
141 Ook nog Not. Uitgeest, 8 dec. 1624: ‘eenige die in eenige stucken der religie, voornamelijck van de predestinatie ende bekeering tot Godt nu all voor langen tijdt swarichheidt hadden’.
142 U.B. Amsterdam III H IV, dagverhaal van A. Paets.
143 Not. Hillegersberg, 8 dec. 1619.

Deze bijzonderheden zou niemand ons kunnen vertellen dan Van Dijck zelf alleen. Zij komen voor in het smeekschrift, dat hij eigenhandig in zijn kerker heeft opgesteld, en aan Maurits zelf moest worden aangeboden. Ieder kan toch hieruit zien, schreef Van Dijck, dat ik nooit anders verlangd heb dan instrument te zijn in Gods hand. Ik vroeg naar Gods wil, en Hij heeft mijn gebed verhoord. Zo heb ik mij zelf in deze nood gebracht. ‘Zulcx dat men can verstaen dat het uytbrengen der zaecke het middel is geweest van 't begeren hem gevangens voors. gebeth, doch hemselven daermede gebracht in groot lijden ende de uyterste noot; doch liever 't voornemen beleth dan tselve geëffectueert, ende te meer tegen God gesondicht te hebben, waervan Dyn, God, gelooft ende gepresen moet wesen van eeuwicheyt’.[144]

Zie hier nu een remonstrant, die zijn leven veil heeft voor de goede zaak. Maar is dit nu een aanhanger van de vrije wil? Van Dijck laat zich hier kennen als een tegenhanger van de Brabantse calvinist, die in blinde ijver meehielp de ruiten van Rem Bisschops woning in te gooien, omdat arminianisme hem een ondraaglijke ketterij was: ‘sou men sulk een volk hier lijden, die leeren derven, dat Godt den eenen mensch tot de verdoemenis heeft geschapen, en den ander tot de saeligheit?’[145] Voorbeelden die ons leren hoe betrekkelijk toch weer overtuigingen zijn, en hoe bij aanhangers van beide partijen misschien het onbewust gevoel van een tekort bestaat, het verlangen naar iets dat juist de anderen bezitten.

Anderzijds leert ons een man als Adriaen van Dijck, voor wie zelfs moord een gode gevallig middel kon worden, met hoeveel harde onverdraagzaamheid ook remonstrantisme werd beleden. Het ging de remonstranten niet om ruimte voor hun gevoelen, maar om de zuiverheid van de leer. Spraken zo niet reeds de aanhangers van Petrus Aemilii te Broek in Waterland, de eerste arminiaan die zijn ambt in de godsdiensttwisten verloor? ‘Onse sielen salicheit is ons zo lief als u d'uwe. We souden so node een valsch leeraer hebben als ghijlieden. So ghij condt betonen dat Petrus onsuyver in de leere is, wij willen dan, so ghijluiden niet machtigh genoech waert, met u aenvallen en helpen hem te weren’.[146] Maar zij zien de onzuiverheid juist bij de tegenpartij. Wij zelf hebben het horen zeggen, betuigen drie afgevaardigden van Benthuizen in 1610, hoe predikanten in de vergadering van de classis Leiden beweerden, dat de mens door een onweerstaanbare kracht wordt wedergeboren. Heeft hij de genade eenmaal ontvangen, dan kan hij die niet weer verliezen. Valt hij in de grofste zonden, dan kan hij niet sterven vóór hij zich heeft bekeerd. De attestanten zijn ‘ten hoochsten daerover geschandaliseert geweest’. Zij hadden nooit geloofd zulk een leer te zullen horen uit de mond van mannen die anderen de weg naar de hemel moet wijzen.[147]

144 Bijlage XXXVI.
145 Brandt, II, p. 501. Een verwant geval IV, p. 534.
146 Acta Edam, 28 jan. 1608.
147 Bijlage XV.

Deze Benthuizers kiezen met hart en ziel voor Arminius. Van calvinisme hebben zij een diepe, eerlijke afschuw. Zij verlangen zelf ook ongetwijfeld klare wijn van hun predikanten. Wtenbogaert voelde het wel, dat de moderatie waartoe overheidsbescherming en minderheidspositie de remonstranten dwongen, voor de zijnen een tastbaar nadeel was. Wel stond daar de steun van de Staten tegenover, die voor een andere prijs niet te verdienen was. Maar de noodzakelijke matiging scheen nu afbreuk te doen aan de kracht van de overtuiging. ‘Omdat wy niet soo stout waren in 't verdoemen als zy, meynden vele, dat wy ons stuck niet soo seecker waren als sy. Wy merckten wel, hoe naedeligh ons dit was, maer ons was van Christo ende sijn apostelen belast na vrede te trachten’.[148] De fel remonstrantse gemeenteleden echter zagen geen vrede als de waarheid niet werd gediend. Hun dominees, die de geschiedenis van de broederschap hebben beschreven, noemden dat ‘dommen en blinden yver’.[149] Maar het waren toch deze ijveraars, die na Dordrecht het voortbestaan van hun kerkgenootschap verzekerden.

148 Wtenbogaert, Leven, p. 86.
149 Brandt, IV, p. 68.

XIV. De overheid en de kerkelijke partijen

De kerkelijke geschillen van het bestand zijn niet alleen maar een strijd tussen twee godsdienstige partijen. Er loopt een ander conflict doorheen, waarin kerk en staat tegenover elkaar staan. Tot 1618 zijn regenten en remonstranten in die strijd bondgenoten, omdat hun belangen dikwijls met elkaar samenvallen. Maar een principiële overeenstemming is er tussen hen niet. Wie de tegenstelling tussen calvinisten en arminianen meent te kunnen uitbreiden met een zesde artikel over de kerkregering en de bevoegdheden van de overheid,[1] verwart beleid en beginsel. Hollands kerkpolitiek krijgt tot Dordrecht het fiat van de remonstranten. Nadien zijn het de contra-remonstranten die het applaus verzorgen. Geen van beide partijen veranderde in 1618 van overtuiging. Beide namen alleen aan wat ze konden gebruiken.

De remonstranten accepteerden natuurlijk gaarne de hulp, die de Staten van Holland hun boden. Ja, waarom zouden ze ook niet? De arminianen dreigden in 1609 de gevangenen van de calvinistische classes te worden, toen Hare Edel Mogenden hen uit die benarde positie kwamen bevrijden. Mocht men verwachten dat zij nu overscrupuleus zouden gaan onderzoeken of de zienswijze van Oldenbarnevelts statenfactie wel helemaal strookte met wat ze zelf overeenkomstig het recht der kerk aanvaardbaar zouden vinden? Erkentelijkheid en eigenbelang spraken te zeer in het voordeel van de overheid om kritische en bijbelse bezinning nog kansen te geven een eigen geluid te doen horen. Het zou de contra-remonstranten in Dordrecht immers niet anders vergaan.[2]

De remonstranten mochten in de Staten niet alleen hun redders begroeten, ze kregen nu zelfs de kans in de kerken de leiding aan zich te trekken, geheel tegen de verhoudingen van het moment in. De geleidelijke remonstrantisering van de classes Leiden, Gouda, Woerden, Den Haag, die zich al in 1612 begon af te tekenen, was zonder de medewerking van magistraten en kerkpatroons[3] onmogelijk geweest. Geen wonder dat de remon-

1 Zo Evenhuis, I, p. 172, in het voetspoor van een lange traditie.
2 Hiervoor uitvoerig de in het litteratuuroverzicht genoemde studie van Doornbos.
3 De magistraten helpen overal de remonstranten, schrijft Hommius aan Lubbertus in april 1612. ‘Eo jam ab adversariis res deducta est hisce decretis, ut in tota Zuydthollandia neminem in posterum ad ministerium ecclesiasticum promovendum sperare possimus, nisi qui hisce novitatibus addictus est’, Wijminga, p. 146.

strantse voormannen dikwijls uit zichzelf de weg naar het stadhuis zochten, als er een predikantsvacature vervuld moest worden. Theophilus Rijckewaert in Den Briel wist zich in 1613 een remonstrantse collega te verschaffen, enkel en alleen door 'de gequalificeerde personen' voor zijn gevoelen te winnen.[4] De kussens van de raad wogen zwaarder dan het kerkeraadsgestoelte, en de Brielse burgemeesters overstemden in de classis het predikantenkoor.

De Staten gaven geen belangeloze bijstand. Vooral de classis van de Brielse remonstranten, die altijd gewoon was haar nood bij de magistraten te klagen,[5] begreep dan ook dat ze ver strekkende beslissingen niet meer kon nemen zonder met de wensen van de overheid rekening te houden. Haar geestverwanten in Nieuwenhoorn vroegen in 1618 een eigen voorziening voor de predikdienst, omdat ze met de calvinistische pastor loci geen genoegen meer namen. Iedere contra-remonstrantse classis zou een dergelijk verzoek dadelijk hebben gehonoreerd, en met blijdschap. Maar de Brielse remonstranten beseften dat zij de langere weg zouden moeten gaan van 'requeste tot authorisatie bij de E. Mo. Heeren Staten'.[6] De eigenlijke beslissing in kerkelijke zaken lag dus nu bij de overheid. Zo wilden de Brielenaren het inderdaad begrepen hebben: dat waren 'de fondamenten van onse christelijcke reformatie'. Wat de contra-remonstranten wilden was daarentegen de invoering van een nieuw pausdom, 'daer haer de overicheyt met de kerck niet en bemoyen'.[7]

Geen bijzonder volledige beschrijving van het pausdom misschien, maar wel een uitspraak die wat meer klaarheid kan geven aan enige op zichzelf voor velerlei uitleg vatbare uitlatingen. De remonstranten van vijf Zuidhollandse classes - Delft, Leiden, Rotterdam, Den Briel en Den Haag - stelden in 1615 een bemiddelingsplan op, dat zou rusten in de gehoorzaamheid aan God, 'ende naest God onse christelijcke overicheyt'.[8] De gedachte dat gehoorzaamheid aan de regering christelijke plicht is kan natuurlijk niet typisch remonstrants genoemd worden, maar ze krijgt in het licht van de Brielse bespiegelingen wel een eigen kleur. 'Ick stae onder God ende mijn H. Overheyt', zei Spudaeus in de classis Gorinchem, toen die hem vermaande dat hij de kerkleer op het punt van de praedestinatie niet mocht kritiseren.[9] De H van hoog of van heilig? Als hij het laatste bedoeld zou hebben zou hij de overheid bijna op een zo verheven voetstuk geplaatst hebben als de libertijn Reinier Telle deed, die de predikanten te-

4 Acta Den Briel, E2, Notitie Den Briel, p. 3.
5 Acta Den Briel (rem.), 26 juni 1617, rekest aan de Staten van Holland.
6 Alsv., 24 april 1618.
7 Alsv., brief van de classis, achter de acta van 26 juni 1617.
8 Van Langeraad, p. 61.
9 Acta Gorinchem, 21 nov. 1617.

genover het burgerlijk bestuur geen enkel recht toekent dan dat van vriendelijke onderwijzing:[10]

> Ghebiedt de magistraet yetwes, dat hem te strijden
> Dunckt tegen sijn gevoel, hy spreeckt hen vriendelijc aen;
> Crijcht hy verdracht, 't is wel: soo niet, hy sal al lijden,
> Om de ghemeyne rust, wat met Godt can bestaen.
>
> Maer strijt het tegens Godt, en weet hy 't sonder missen,
> Soo vlucht hy, ofte sterft, doch scheldt syn Heeren niet.
> Dats verre van het volck daer teghens op te hissen,
> Twelck (leyder!) huydens daechs niet dan te veel geschiet.

Dat zou de remonstranten te machtig worden na Dordrecht, en het was ook niet hun leer toen Telle in 1615 de geciteerde regels schreef. Maar wel gaven remonstrantse pamflettisten de overheid heel wat toe. Ze hebben de kerkelijke ban en afsnijding een recht van de plaatselijke magistraat genoemd,[11] en ze hebben het wereldlijk gezag tot in de wolken verheven: de Staten van Holland direct onder God, de kerkeraden nog onder de allerlaagste locale machthebbertjes.[12]

Begrijpelijk in de situatie van de bestandsjaren. Maar zelfs in die tijd toch niet uitdrukking van wat leefde in de remonstrantse gemeenten. Wij zagen reeds dat de Staten van Holland in 1616 invoering van de kerkenordening van 1591 hadden verlangd,[13] die onder meer de electie van kerkeraadsleden in handen van de magistraat legde. Contra-remonstrantse gemeenten namen in de regel dat bevel voor kennisgeving aan.[14] De overheid forceerde de zaken alleen in Haarlem, moest dat met een scheuring bekopen, en liet verder de onwilligen wijselijk met rust. Nu zijn notulen van remonstrantse kerkeraden uit de bestandsjaren schaars, maar het is geen gewaagde veronderstelling aan te nemen dat er onder die onwillige kerken ook gemeenten gevonden werden die het altijd met de Staten hadden gehouden. Niemand minder dan Hugo de Groot kwam de remonstrantse classis Rotterdam vertellen wat men nu voortaan van haar verlangde. Het direct bescheid van enkele predikanten was: wat ge daar vraagt zal bij ons toch niet gaan. Het zal onrust brengen in de gemeente - en dus misschien scheuring - terwijl ook te verwachten is dat ‘eenige particuliere heren’ misbruik zullen maken van het nieuwe voorschrift.[15] Wat voor heren dat waren zei Adriaen Simonsz. van Charlois het duidelijkst: mannen van oneerlijk leven en openbare papisten mogen nu de kerkeraad

10 Knuttel, Telle, p. 11.
11 Pamflet Knuttel 1840.
12 Pamflet Knuttel 1780. Zie ook Kamphuis, vooral p. 21 sq.
13 Boven, p. 268.
14 Of ze besloten hun beklag te doen, en gingen intussen op de oude voet voort, zonder werkelijk een rekest in te dienen: Not. Naaldwijk, 6 april 1616; Not. Krommenie, 14 april 1616.
15 Acta Rotterdam (rem.), 7 maart 1616.

kiezen.[16] Of hij dan toch gehoorzaamd heeft? De notulen van zijn kerkeraad laten er in elk geval niets van merken. Schipluiden in de classis Delft, een gemeente die eveneens voer onder de vlag van de resolutie tot vrede der kerken, nam zelf geen enkel initiatief tot invoering van de nieuwe manieren. De ambachtsheer, Kenenburg, kende echter zijn rechten en drong aan op uitvoering van het statenbesluit. De kerkeraad bewoog hem tot één jaar uitstel,[17] en benutte zelf die tijd om mee te werken aan de indiening van een rekest tegen de nieuwe kerkenordening.[18]

Wel geheel naar de regels verliep alles in Oldenbarnevelts eigen domein Berkel en Rodenrijs. Op 8 mei 1616 reeds kwam daar de vergadering bijeen die volgens de nieuwe voorschriften een nominatie moest opstellen. De schout, twee gezworenen, de dorpssecretaris, de dominee, een ouderling en de predikant van een aangrenzende gemeente - Zoetermeer - stelden zes kandidaten voor ouderling en drie voor diaken. Oldenbarnevelt mocht als ambachtsheer daaruit dan twee ouderlingen en één diaken kiezen.[19] Zelfs hier bleek echter de weerstand eigenlijk te sterk. Na overleg met Oldenbarnevelt kreeg de kerkeraad in 1617 althans weer het recht tenminste zelf de nominatie te doen, in aanwezigheid van één gezworene en van de secretaris.[20] In 1618 geschiedde dat nogmaals, doch onder groeiend protest van de vrienden van kerkelijke zelfstandigheid, ‘seggende, men plach so niet te doen, 't was wat nieuws’.[21]

Het zou ook de laatste maal zijn. Drie maanden nadien kwam de beslissende wending. Berkels kerkpatroon ging de gevangenis in, en de remonstranten moesten ervaren wat Helmichius reeds in 1603 aan hun jonge vriend Venator had voorgehouden: ‘verlaet u nimmermeer op de politycke overheyt!’ Zij zal zich eerst wel uw zaak aantrekken om haar autoriteit te handhaven. Maar de kerk laat niet los. Godsdienstijver en gewetensnood drijven haar voort. Dan zal de magistraat u laten vallen. Zie naar Coolhaes, zie naar Cornelis Wiggertsz.: zo zal het ook u vergaan![22]

Venator herinnerde zich die woorden in 1617, voor hem al te laat. De andere remonstranten werden het in 1618 en 1619 gewaar. Toen was het uit met de leer, dat de Staten rechtsstreeks onder God stonden. Wtenbogaert vond het oordeel van zijn jeugd[23] terug, dat de overheden oordeelden zonder onderzoek of behoorlijke kennis van zaken. Episcopius beriep zich op het liefdegebod. Wie ziet dat een ander op dwaalwegen raakt moet hem terecht helpen. Dat gebod gaat alle plakkaten en synodale decreten te

16 Alsv., 11 april 1616.
17 Not. Schipluiden, 10 juli en 7 aug. 1616.
18 Alsv., 19 febr. 1617. De predikant, Stangerus, hield zich buiten deze zaak.
19 Not. Berkel, 8 mei 1616.
20 Alsv., 15 mei, 28 mei en 4 juni 1617.
21 Alsv., 6 mei en 4 juni 1618.
22 Veenendaal, III, p. 300, Venator aan Oldenbarnevelt, 7 april 1617.
23 Rogge, Wtenbogaert, I, p. 99.

boven. Een predikant belooft aan Jezus Christus, dat hij zich in zijn dienst zal laten gebruiken. Geen overheid vermag zo veel, dat ze ons zou kunnen verbieden wat Christus ons heeft opgelegd.[24]

Precies zo hadden eerder de contra-remonstranten gesproken. Zij geloofden toen dat de overheid tegen hen was. Ten onrechte. Echt Barnevelts beleid was het, dat Rotterdam in 1612 Colonius beriep als opvolger van de uitgebannen Gesel. Colonius stond als calvinist bekend. Kon de Rotterdamse regering hem wensen, dan bewees zij daarmee, zoals Groenewegen terecht heeft geschreven, dat zij 'geenszins het calvinisme, maar alleen de scheurmakers-calvinisten wilde weren'.[25] Daarin handelden de Hollandse regenten volkomen eerlijk. Zij wilden zelfs die scheurmakers wel toestaan 's zondags buiten eigen stad of dorp te kerken, maar meenden dan ook genoeg gedaan te hebben. Typerend is de Schielandse keur van 1616 die de dolerenden van Zevenhuizen verbiedt een eigen gemeente te vormen, omdat ze immers best naar Nieuwerkerk konden lopen, als ze een predikant van hun gading wilden beluisteren.[26] Deze keur is opgesteld door Hugo de Groot, in de theologie niet geheel onervaren. Wist hij dan niet dat voor de calvinisten een kerkdienst in de eerste plaats een samenkomst was van de gemeente, en dat zij vergaderde niet alleen rondom de kansel, maar ook rondom de avondmaalstafel? Natuurlijk wist De Groot dat wel. Het was zelfs zijn eigen visie op de kerk. Ook hij wilde de kerk als gemeenschap in stand houden. Maar de zuiverheid van die gemeenschap moest gehandhaafd worden niet in het consistorie, maar in de vergaderzaal van de burgemeesters. De Arnhemse predikant Fontanus zag scherp waar het naar toe zou gaan: de predikanten geen herders meer over de kudde van Christus, maar schapen onder de hoede van de magistraat.[27]

Ook in Holland zou moeten gelden wat Oldenbarnevelt de Franse Hugenoten voorhield, namelijk 'dat de rechte reformatie bestaet in de gehoersaemheyt van den coninck'.[28] Met grote voldoening zagen de Staten van Holland de Nederlandse vertaling verschijnen van een plakkaat dat de keurvorst van Brandenburg had moeten uitvaardigen tegen de predikanten, 'die gewoon zijn op den predickstoel hare bittere galle wt te gieten teghen hare parthyen, ende met hevich schelden ende lasteren de ooren van hare toe-hoorders te misbruycken'. Elke vrome en godvrezende overheid, zo stelde de keurvorst, moest onnodig gedisputeer uit de kerken we-

24 U.B. Amsterdam II E 30a, Redenen etc., van Episcopius.
25 Groenewegen, p. 13.
26 C. Brandt, De Groot, p. 82.
27 Edema van der Tuuk, p. 340, Fontanus aan Lubbertus, 4 jan. 1613 o. st.: 'penes magistratum politicum erit judicium de summis theologiae apicibus. Nos qui antea super gregem Christi Domini fuimus pastores in posterum erimus oves sub potentia magistratus'.
28 Veenendaal, III, p. 6.

ren. Dat was haar plicht, ‘als der van Godt ghestelden Hoogen Overicheyt deser landen, wien niet min die opsicht op die eerste als op de tweede tafel der thien gheboden Godes toekomt’[29] Die Brandenburgse onruststokers waren op de calvinisten gebeten, terwijl de Hollandse Calvijns leer juist met hand en tand verdedigden. Maar daar ging het niet om. Op één ding slechts kwam het aan: handhaving van rust en orde in de staat en in de kerk. Natuurlijk, in die kerk moest het zuivere evangelie gepredikt worden, maar de zuiverheid stond alleen ter beoordeling van de magistraten, ‘nae Godes woort, eensamentlijck het recht ende gebruyck, in alle gereformeerde rijcken ende landen... als wesende het eenich ende oprechte middel omme die gereformeerde religie in suyverheyt ende eenicheyt te conserveren’.[30]

Dat andere overheden zo iets mochten was voor de Staten altijd een krachtig argument. Waarom zouden wij minder macht over de kerk hebben dan de koning van Engeland, vroegen de burgemeesters van Haarlem. Men ontkomt niet aan de indruk dat zulke buitenlandse voorbeelden de eigenlijke inspiratie vormen voor de regenten, meer dan het bij zulke gelegenheden ook altijd plichtmatig geciteerde woord Gods. Want de Haarlemse kerkeraad antwoordde de magistraat wel zeer ter snede, dat hij hem precies even veel macht over de kerk wilde geven als de koningen in het oude testament hadden bezeten.[31] Een David, die ter bescherming van Gods volk de Filistijnen het land uitjaagt. Een Salomo, die de tempel bouwt. Maar geen Uzzia, die zelf het reukoffer wil ontsteken in het heiligdom, en voor die overmoed met melaatsheid wordt gestraft. Het waren vraagstukken, waar de magistraten maar niet te diep op in gingen, want ze konden veel te gemakkelijk ontsporen. Haarlems burgemeesters probeerden in dit geval wel tegen de kerkeraad te opponeren, en noemden het blasphemie, te beweren dat predikanten en ouderlingen hun ambten hadden ontvangen van de Heilige Geest. Maar de kerkeraad verzekerde zich in dit debat toen al heel eenvoudig van de overwinning met een simpele verwijzing naar Handelingen 20:28, waar het apostel Paulus zelf is, die de gewraakte bewering in de mond neemt.[32] Dat sloot verdere discussie uit, want de burgemeesters zouden een duidelijke uitspraak van de bijbel zonder meer moeten aanvaarden, als ze christelijke overheden wilden zijn.

De Brielse regenten waren voorzichtiger, en probeerden hun doel te bereiken zonder varen op het woelig water van de theologie. Willem Crijnsze had gepreekt over Psalm 82, die de aardse rechters wel goden noemt, maar hun tevens aanzegt: gij zult sterven als mensen. De burgemeesters zeiden Crijnsze toen dat het wel waar was wat hij gepreekt had, maar dat

29 A.R.A., St. Gen. 12.163, plakkaat van 24 febr. 1614.
30 A.R.A., Holland 2584, instructie voor Asperen en Schilperoort als gecommitteerden bij de classis Alkmaar, febr. 1613.
31 Not. Haarlem, 5 mei 1615.
32 Alsv.

men in deze tijd die waarheid niet zo naar voren moest halen.[33] Een lastige cliënt, zo'n Crijnsze, die dan toch met baldadig welbehagen psalm 62:10 aanhaalt: 'de grote lieden zijn leugen. In de weegschaal opgewogen, zouden zij tezamen lichter zijn dan de ijdelheid'. Mijn lieve God, zei Crijnsze, hoeveel vrome en godzalige mensen moest men niet voor turbulente personen schelden, als iedereen die naam verdiende die hem van de overheid kreeg?[34] Crijnsze begreep wel waar het eigenlijk voor de heren om draaide: niet om praedestinatie of vrije wil, maar om de heerschappij.[35] Had Oldenbarnevelt het hem zelf niet gezegd, toen Crijnsze in Den Haag had moeten komen? 'De heeren hebben u alhier ontboden om met u te spreken van saken, welcke betreffen de ruste der kercke ende uws persoons ende (twelck het meest is) des landts'.[36] Het landsbelang, dat was de hoofdzaak. Natuurlijk zou een internationale synode wel uitspraak kunnen doen in de leergeschillen, schreef Oldenbarnevelt in augustus 1617, maar daarmee is de kwestie niet opgelost: het gaat in de eerste plaats om de handhaving van het publiek gezag.[37] En als dit gezag gesproken heeft, mogen er geen twee avondmaalstafels staan in één stad, mogen er geen twee vergaderingen bijeenkomen van de gereformeerde religie.[38]

Daarover waren de beide kerkelijke partijen het trouwens ook wel met elkaar eens. Alle uitgewerkte tolerantieprojecten - Den Briel,[39] Rotterdam,[40] Den Haag[41] - zijn snel uit het gezichtsveld verdwenen. Leiden alleen had iets wat op een modus vivendi leek, en voor beide partijen was dat een bron van ongenoegen en misverstand. Maar omdat bij de contraremonstranten elk gevoel van dankbaarheid jegens de overheid ontbrak, hadden zij met de inzichten van de regenten het minste geduld. Zijn zij aanvankelijk nog wel bereid hun taal wat te matigen, 'indien eenige woorden voor den politycken ooren wat te hard luyden'[42] of zelfs zakelijk iets toe te geven zolang het gaat om dingen van middelmatig belang,[43] gaandeweg groeit toch de afstand. Het harde feit dat hun wettige overheid zeer bepaald iets van hen verlangt dat ze niet willen doen heeft op den duur nauwelijks meer invloed op de overwegingen van de contra-remonstranten. In

33 De Jager, Verweerschrift, p. 189.
34 O.c., p. 130.
35 O.c., p. 278.
36 Acta Den Briel, E2, p. 15.
37 Veenendaal, III, p. 340.
38 De Alkmaarse burgemeesters verboden de contra-remonstrantse proponent Jacobus Cralingen in de stad dienst te doen, 'want sij niet en willen toelaten datter twee vergaderinge sal gehouden worden in de stadt van de gereformeerde relygie', Not. Alkmaar, 30 aug. 1614.
39 Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 13 (18 jan. 1617).
40 In 1615, zie Geesink, p. 246.
41 Res. Holland, 1617, p. 76.
42 Acta Alkmaar, okt. 1612.
43 Not. Edam, 13 juni 1610.

het begin wel. Als de kerkeraad van Hillegersberg zich in 1610 uitspreekt over de leergeschillen, in calvinistische zin,[44] geschiedt dat nog in het kennelijk bewustzijn iets te doen dat de Staten wel eens zou kunnen mishagen: liever vallen in de ongenade van mensen, dan iets toe te staan dat zou strekken tot nadeel van de christelijke religie. Een soortgelijke verklaring van de kerkeraad van Naaldwijk echter uit 1617 lijkt alleen nog maar de remonstranten als tegenpartij te zien. De Staten komen in hun stuk[45] slechts voor als vervaardigers van zekere resoluties, die door de remonstranten misbruikt worden om een gezond kerkelijk leven onmogelijk te maken.

Toegegeven: wij kunnen deze twee teksten niet zonder meer naast elkaar stellen. Wie de Hillegersbergse acte leest, hoort in elke regel het hazenhart van Hugo Beyer kloppen. Naaldwijk had blijkbaar een wat moediger predikant, of wist dat het niets te vrezen had van zijn heer Frederik Hendrik. Geen noodzaak hier, zichzelf moed in te spreken voor de ure der beproeving. Maar het belangrijkste verschil is toch, dat er tussen de opstelling van de beide documenten een tijdsruimte ligt van zeven jaar. Zeven jaren die de contra-remonstranten elke dag beter hadden doen beseffen dat er voor hen met de statenresoluties niet te werken viel. Daarop komen we nu niet terug, het is in een vorig hoofdstuk al beschreven. Dat hoofdstuk leerde ons ook wat in de oppositie tegen Hare Edel Mogenden de sterkste steun was: de onderlinge solidariteit van de Hollandse calvinisten. Bij de Staten van Holland ontbrak het juist aan vastberaden eensgezindheid. De contra-remonstranten wisten heel goed, dat er ook in de vergaderzaal in Den Haag nog wel 'eenige goede heeren' waren,[46] 'vanselfs gesint... die goede saecke der gemeenen kercken te handhaven'.[47] Zij konden in rekesten aan de Staten suggereren of ook onomwonden verklaren dat de meest kritieke besluiten niet met algemene stemmen genomen waren.[48]

Daar was Dordrecht, daar was Enkhuizen, daar was Amsterdam. Vooral Amsterdam heeft de zaak van de contra-remonstranten grote diensten bewezen. Maar in de volksverbeelding viel dat toch haast in het niet bij de steun die Maurits aan de calvinisten gaf.

Steunde Maurits dan de contra-remonstranten? Was hij hun gevoelen uit overtuiging toegedaan? Liet hij zich wel leiden door andere dan zuiver politieke beweegredenen?

44 Bijlage XIII.
45 Bijlage XXIII.
46 Een uitdrukking van de Alkmaarders, Acta Alkmaar, okt. 1612.
47 Gezegd van de magistraat van Dordrecht, 1-3 nov. 1616. De classis riep b.v. de hulp van de stad in voor de contra-remonstranten in Schoonhoven (Acta, 4-6 april 1616) en Den Briel (1-3 nov. 1616).
48 Acta Den Briel (rem.), antwoord van de contra-remonstrantse classis aan de gecommitteerden van de Staten van Holland, achter de acta van 26 juni 1617.

Drie vragen die al eeuwenlang rondspoken door de geschiedschrijving van het twaalfjarig bestand. Dikwijls zijn ze alle drie ontkennend beantwoord. Een korte toelichting is dus niet overbodig als wij ons verdere verhaal op een drievoudige bevestiging willen baseren.

Bij de eerste belangrijke uitbarsting van het conflict - Alkmaar 1610 - kiest Maurits reeds duidelijk partij. De gomaristen pronkten openlijk met deze pluimen op hun hoed, zich beroemende 'dat zij het huys van Nassauwen te baet hadden'.[49] Iets later, in 1612, was Maurits nauw betrokken bij de acties die gericht werden tegen de benoeming van Conradus Vorstius tot hoogleraar in de theologie te Leiden.[50] In 1613 was het weer Maurits, die bij de magistraat van Rotterdam als pleitbezorger optrad voor een verbannen calvinistisch ijveraar, de Luikse ketelboeter Abraham Vijven.[51] Dat het Hof van Holland zo dikwijls optrad als beschermer van veroordeelde contra-remonstranten tegen de willekeur van geprikkelde stedelijke magistraten, komt wellicht voor een goed deel op rekening van Maurits. Zeker is in elk geval, dat hij zelf wel eens contra-remonstrantse klagers de weg naar het Hof heeft gewezen. Hij was het tenminste, die de Brielse dolerenden aanried zich tot het Hof te wenden, toen ze bij de Staten nul op rekest hadden gekregen.[52] Toegankelijk voor iedereen, en elke dag bereid te luisteren naar wie hem ook maar wilde bezoeken,[53] moest Maurits wel de aanloop krijgen van alle verongelijkte calvinisten, en zou op hem zich de verwachting concentreren van allen die op een betere toekomst hoopten. Voerden schippers niet de leus in hun vlaggen:

> Liever met Oranje te leggen in 't veldt
> Dan langer met de Arminianen te sijn gequelt?[54]

Maurits' kerkgang bij de Haagse contra-remonstranten in juli 1617 kwam dan ook beslist niet als een donderslag bij heldere hemel. Reeds in april 1617 had bij voorbeeld de remonstrantse meerderheid in de classis Gouda de stadhouder al afgeschreven. Immers, ze weigerde toen de door Maurits aanbevolen proponent Johannes Rosaeus te bevestigen als predikant in Lekkerkerk.[55] Blijkbaar achtte zij het toen al niet meer de moeite waard Maurits gunstig te stemmen, hoewel de classis stellig zal hebben ge-

49 A.R.A., Holland 2590a, rekest van de Alkmaarse schutters aan de Staten van Holland, 1610.
50 Mijn Honni soit qui mal y pense, p. 58 en 100.
51 Bijlage XVIII.
52 Acta Den Briel, E2, notitie Den Briel, p. 13.
53 'He is very accessible to any that hath business with him, and sheweth a winning kind of familiarity, for he will shake hands with the meanest boor of the country... after dinner he stays in the room a good while, and then anyone may accost him, and tell his tale', Jacobs, Howell aan Crofts, 3 juni 1619.
54 Brandt, II, p. 556.
55 Dat was de aanleiding tot de scheuring van deze classis, Acta Gouda, 31 juli 1617.

weten dat zij in Lekkerkerk een scheuring zou forceren als die gemeente niet een calvinistisch predikant kreeg.

Maurits helpt dus de contra-remonstranten. Maar doet hij het uit overtuiging? Dat is in later tijd zo dikwijls ontkend, dat het ons enige inspanning kost ons te realiseren dat deze vraag in de zeventiende eeuw nauwelijks thuis hoort. Ieder die gelooft in een leven na de dood heeft een godsdienstige overtuiging. En welke zeventiende-eeuwer geloofde nu dat met de dood alles uit was? Misschien een enkel zeer zelfstandig en speculatief denker, maar dat was Maurits niet. Zijn religieuze leven onderscheidde zich niet door buitengewone oorspronkelijkheid. Hij hield vast aan wat hem eenmaal geleerd was, zoals de meeste mensen. Opgegroeid in een zich langzaam vercalviniserende kerk, werd ook voor hem de calvinistische geloofsbelijdenis de vanzelfsprekende uitdrukking van zijn geloof. Hij had in zijn eigen leven niets te maken met de rivaliteit tussen consistorie en stadhuis. Er waren dus voor hem geen bijkomstige redenen, die hem van het calvinisme afkerig konden maken in het spel. Het politieke motief, dat veel regenten remonstrantsgezind maakte, was bij Maurits niet aanwezig.

Had Maurits dan helemaal geen politieke redenen om voor de contraremonstranten te kiezen? Veel aanwijzingen zijn er niet voor. Wat men er van denken wil hangt af van de vraag of men Maurits meer politiek doorzicht wil toeschrijven dan Oldenbarnevelt bezat. Heeft de stadhouder inderdaad wel dadelijk gezien dat arminianisme een verliezende kaart was? Of is hem dat pas volkomen duidelijk geworden in 1617, toen het falen van Oldenbarnevelts kerkpolitiek ook evident was? Dat zou dan de verklaring kunnen zijn voor de grotere vrijmoedigheid, waarmee hij in dat jaar van zijn voorkeuren deed blijken. Hij zou dan op dat ogenblik begrepen kunnen hebben dat hetgeen hij het liefste wilde ook noodzakelijk was in het belang van het land.

Wel is het waarschijnlijk dat Maurits niet helemaal de inzichten deelde van de kerkelijke leiders en woordvoerders, als het ging om de manier waarop het geschil nu moest worden beslecht. De predikanten zien op het gebod en zijn blind in de toekomst. Maurits weet dat hij straks weer oorlog moet voeren tegen de Spanjaarden. Hij wil niet dat een van de beide partijen dan onwelwillend toeschouwer zal blijven, of misschien zelfs vijand in de rug. Zijn streven blijft lang gericht op binnenkerkelijke tolerantie met eigen predikanten en kerkgebouwen voor elke groep, een formele gemeenschap van twee bijna zelfstandige gezindten.[56] Na Dordrecht werd dat onmogelijk. De remonstranten moesten nu de kerk verlaten. Maar dan vorderde het algemeen belang, dat ze slechts een verdwijnend klein groepje zouden blijven. Daarom is Maurits enerzijds de man, die maar al te graag hard optreedt tegen onwilligen,[57] doch anderzijds de vroegere te-

56 Mijn Honni soit qui mal y pense, p. 54.

57 Het Hof verzocht in juli 1619 - wel niet buiten Maurits om - aan de schout te Leiden de doodstraf te eisen tegen enkele remonstranten, Bijlage XXVII.

genstanders liefst zo gemakkelijk mogelijk weer binnen de kerkmuren terug wil halen. Laten de predikanten over de geschilpunten zwijgen als het enigszins kan, schrijft hij aan de beide Hollandse synoden, ‘opdat de gemeente, die hun noch ter tijt uyt de kercken onthouden, alleenskens wederomme daerinne mogen gelokt worden’.[58] Wie weerkeert moet niet tot schuldbelijdenis gedwongen worden, ‘want den staet van den lande ende religie grootelijcx daeraen is gelegen, dat de luyden wederomme tot gehoor van Godes heylich woort getrocken worden’.[59]

Het land gaat hier voorop. Toeval? De zeventiende-eeuwers hebben een zo sterk ontwikkeld gevoel voor de juiste volgorde, dat men het zich moeilijk kan indenken. Maurits' denkwijze is hier ondanks zijn contra-remonstrantse overtuiging aan die van de Hollandse Staten toch nauw verwant: zijn primaire politieke doelstelling is een grote nationale kerk. Beter dan Oldenbarnevelt begreep hij dat een dergelijke kerk alleen maar calvinistisch kon zijn, maar ook hij wilde de deuren zo wijd als mogelijk was openhouden. Zo blijkt er tussen de calvinistische leiders in de kerk en die in de staat toch een zeker verschil van inzicht te bestaan, zoals dat er ook was tussen de regenten van Oldenbarnevelts factie en de kerkelijke remonstranten. En zoals de arminiaanse predikanten wel iets aan hun bondgenoten hadden moeten toegeven, zo moesten de calvinisten het op hun beurt doen toen ze eenmaal de overwinning behaald hadden. Wie het gereformeerde kerkrecht in alle zuiverheid bestuderen wil zal aan de acta van de Dordtse synode niet veel plezier beleven: terecht constateerde Doornbos daar een doorlopende verwarring van kerkrecht en staatsrecht.[60] Maar de synode moest wel doen wat de heren wezen. Ook calvinistische regenten schreven de kerk graag voor wat ze te doen had, en profiteerden van de stemming van dankbare erkentelijkheid jegens de overheden, die er in Dordrecht heerste.

De baan was nu vrij voor samenwerking tussen kerk en staat, waarbij de regering de koers uitzette. De Haarlemse predikant Acronius zei in 1621 op de preekstoel, dat het kerkelijk ambt niet bestaat in regeren, maar in vermanen, bidden en smeken. De overheid alleen stelde de wet, ook aan de kerk.[61] Bedoelde hij misschien de kerk te ontlasten van alle aansprakelijkheid voor het beleid dat de nieuwe machthebbers hadden uitgestippeld? Zijn plaatselijke ambtgenoot Souterius meende in elk geval alle verwijten van vervolgzucht te kunnen afwijzen, omdat de plakkaten tegen de remonstranten niet het werk waren van de kerkelijke vergaderingen.[62] Merk op hoe goed deze trek past in het door Maurits ontworpen plan de

58 Kroniek van het Historisch Genootschap, XXX, 1874, p. 464 (8 aug. 1619). Cf. Acta Haarlem, 25 sept. 1619.
59 Kroniek van het Historisch Genootschap, XXX, 1874, p. 465 (9 aug. 1619).
60 Doornbos, p. 7 sq.
61 Not. Haarlem, 27 aug. 1621.
62 Alsv., 7 jan. 1621.

campagne: de staat is er tot afschrik van de boze remonstranten, maar de kerk blijft van medeplichtigheid aan de vervolgingen vrij, en wordt zo weer aanvaardbaar voor alle vreesachtigen, die de consequenties van hun overtuiging niet willen dragen. Zij kan de taal des vredes blijven spreken, ook als op Loevestein alle kamers bezet zijn met remonstrantse predikanten.

Protesteren tegen de vervolgingen doen de contra-remonstranten natuurlijk ook niet. Het zou misschien ook niets geholpen hebben. De remonstrantse predikant Petrus Cupus, die in 1623 te Amsterdam gearresteerd werd, kreeg in de cel bezoek van zijn vroegere collega Smout. Een vriendschapsbezoek waarschijnlijk, want beide waren ze zo'n vijftien jaar eerder hun ambtelijke loopbaan begonnen als jonge predikanten in de classis Rotterdam. Smout vroeg Cupus of hij hem ergens mee van dienst kon zijn, maar deze antwoordde ontkennend. Slechts één ding kunt ge voor ons doen, zei hij, namelijk de magistraat niet tegen ons ophitsen. Maar wat denkt ge wel, was Smouts bescheid. We zijn hier niet in Rotterdam, waar de dominees op het stadhuis in- en uitlopen naar believen! De heren vinden het goed als wij op de preekstoel vrijmoedig onze mening zeggen, maar wij mogen ons niet bemoeien met politiek.[63] Het was Smout toen blijkbaar nog duidelijk dat het woord van een predikant geen gewicht in de politieke weegschaal legde, en dat ook het hele beleid tegen de remonstranten dus door de burgerlijke overheid moest worden bepaald. Gezien de aard van dat beleid is het voor de reputatie van de hervormde kerk te wensen dat Smout gelijk had.

63 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus, 1623.

XV. Sociale tegenstellingen?

Is er in dit boek niet veel te veel gepraat over kerkelijke zaken? Doen ze er werkelijk wat toe, al die confessies en kerkenordeningen, en bepaalden zij het leven en denken van de gewone man in de crisis van het twaalfjarig bestand? Dikwijls al is het ontkend. De massa begreep de kern van het dogmatische geschil niet, schrijft Romein. Zij beleefde de strijd als een conflict tussen het volk en de heren. Alles wat sociaal tegenover de regentenklasse stond, keerde zich naar het calvinisme.[1] De volksklasse nam de predestinatieleer aan, meende indertijd ook al Van Ravesteyn,[2] als egalitair principe: vrije verkiezing herstelde in het geestelijk leven gelijke kansen voor iedereen. De contra-remonstrantse partij werd nog versterkt door duizenden uitgewekenen, die de Spanjaarden een onverzoenlijke haat toedroegen en de oorlog met kracht wilden voortzetten. Vanzelfsprekend dus hadden zij een diepe afkeer van de lauwe, vredelievende regenten, van wie ze echter economisch geheel afhankelijk waren. Schippers en matrozen, bij oorlog het best gebaat, stonden natuurlijk ook aan de zijde van de predikanten. En wie menen mocht dat Romein en Van Ravesteyn in hun schildering de rode kleur te kwistig gebruikt hebben: ook Evenhuis neemt aan[3] dat Arminius zijn aanhang te Amsterdam vooral heeft gevonden onder de deftige burgerij. Families als de Bisschoppen en de Reaelen bepaalden hier het karakter van de remonstrantse beweging.

Met deze thesen zullen wij ons nu bezig moeten houden. Ik zal niet trachten de lezer te misleiden. Laat ik hem dus eerlijk zeggen dat ik voor deze voorstelling weinig sympathie gevoel. Ik heb een aangeboren weerzin tegen de idee dat keuze voor Calvijn of Arminius in de grond van de zaak afhankelijk is van het aanbod op de goederenmarkt, of dat contra-remonstrantisme in zijn diepste wezen een protest is tegen de kapitalistische productiewijze. Met die vooroordelen ga ik het twaalfjarig bestand in, en het mag nauwelijks een wonder heten als ik geen kans zie ze daar kwijt te raken. Maar toch meen ik dat dit vooroordeel beter met de feiten strookt dan de transplantatie van de klassenstrijd in het gewoel van gomaristen en arminianen.

1 Romein, p. 374.
2 Van Ravesteyn, p. 211 sq.
3 Evenhuis, I, p. 171.

Wat pleit er vóór de opvattingen van Romein, Van Ravesteyn en Evenhuis? Zeer veel. Ook tijdgenoten zagen dikwijls de tegenstelling tussen volk en heersende klasse als de belangrijkste in dit conflict. Het gaat tussen de Staten en de predikanten, schrijft de Engelse gezant Carleton; het volk is het meest met de laatsten eens.[4] Het volk houdt de zijde van Gomarus, meent ook de Venetiaanse agent Suriano.[5] C.P. Hooft ziet opstandigheid van 'het gemene volck tegen haer overheydt'; wint de massa, dan zal ze in de eerste plaats de bestaande belastingen gaan afschaffen.[6] In wezen een sociale strijd dus, want volksverzet tegen de maatschappelijke orde neemt in de zeventiende eeuw nagenoeg altijd de vorm aan van het belastingoproer. Zeker, in concrete gevallen wordt ook wel eens geroepen om loonsverhoging, verkorting van de arbeidstijd, of verbetering van secundaire arbeidsvoorwaarden. Maar doorgaans weet men zijn onbehagen niet anders uit te drukken dan in de eis tot belastingverlaging. Niet zo verwonderlijk dus, dat Hooft daaraan denkt als hij het volk in beweging ziet komen - bezitlozen tegen geprivilegiëerden. Onder dat teken stelt ook Brandt de actie tegen de remonstrantse predikant van Leiderdorp: ''t huis van dien ouden man wierdt ook al gedreigt van luiden... die selfs geen huisen hadden'.[7]

Contra-remonstrantisme dus het geloof van de schamele gemeente? Maar dan moeten er toch uitzonderingen zijn geweest. De Brielenaren berichten ons met kennelijk zelfbehagen hoe de eerste samenkomst van de Brielse dolerenden op de kerstdag van 1616 gehouden werd met '150 personen van de aensienlickste burgers'.[8] Een klinkende uitzondering die de regel schitterend bevestigt? Wat moeten wij dan denken van die twee ouderlingen in Moordrecht, die rijk genoeg zijn om de dolerende gemeente 113 gulden voor te schieten? Of van die zeven kerkeraadsleden in Gouda, die voor de onkosten van hun aanhang uit eigen zak 640 gulden op tafel konden leggen? Of van die acht in Schoonhoven, die een voorschot konden geven van 3586 gulden?[9]

Vooral de rijkdom bij de dolerenden in Schoonhoven intrigeert. In dat stadje waren toch alle magistraten remonstrants. Maar Hollands welvaren

4 Carleton, p. 23 (8 mei 1616).
5 Lionello en Suriano, p. 121 (16 mei 1617).
6 'Het effect van 't welcke mijns bedunckens noodtsaeckelijck den opheve van de gemene landts middelen soude moeten doen cesseren, als sijnde de meeste victorie dye sij souden mogen bejagen', C.P. Hooft, I, p. 196.
7 Brandt, III, p. 713.
8 Acta Den Briel E2, notitie Den Briel, p. 8.
9 Rutgers, Kerkverband, p. 156:
7 kerkeraadsleden in Gouda schoten voor 640: 11: 0
8 kerkeraadsleden in Oudewater schoten voor 495: 18: 0
2 kerkeraadsleden in Nieuwpoort schoten voor 107: 4: 0
2 kerkeraadsleden in Moordrecht schoten voor 113: 4: 4
3 kerkeraadsleden in Stolwijk schoten voor 53: 18: 14
8 kerkeraadsleden in Schoonhoven schoten voor 3.586: 8: 8.

liet wel toe dat ook in zo'n binnenwater als Schoonhoven nog behoorlijke rijkdom gevonden werd buiten de kring van de zittende magistraten. Want hoe dikwijls ook beweerd is dat de contra-remonstranten gelijk stonden met het wildste grauw, er kan weinig twijfel over bestaan dat de leiders van beide partijen behoorden tot de gegoede klasse. Te Alkmaar bij voorbeeld beroemden de arminianen zich er op, dat zij ‘de oudtste, notabelste ende rijxte burgers’ in hun midden hadden,[10] terwijl de gomaristen zichzelf presenteerden als ‘het grootste en meest aanzienlijke deel der gemeente’.[11] Beide claims zijn waarschijnlijk wel juist, met aftrek slechts van een weinigje overdrijving. De notabelste lidmaten, de steunpilaren van de kerk, aan de zijde van de calvinisten; de rijke rekkelijke burgers, de van avondmaalstucht afkerige liefhebbers aan de kant van Arminius. Dat is een scheidslijn die we trouwens al kennen: in de leiders van het contraremonstrantisme vinden wij de kopstukken van de consistoriale partij terug - in Den Briel bij voorbeeld nagenoeg allen die ooit ouderling of diaken geweest zijn[12] - in de aanvoerders van de remonstranten de voormannen van de gematigde libertiniserende regenten.[13]

Bezien we de getuigenissen van de tijd nader, dan blijkt trouwens ook wel dat de contra-remonstrantse massa niet gezien wordt als een zichzelf dirigerende macht. De werkelijke contra-remonstranten zijn voor Samuel Coster alle sulcke oproerighe gasten, die onder het mom-aensicht van deught en heyligheydt hare wettelijcke overheden door een hoope kuddemans-volck soecken te ringhelooren,[14] met andere woorden, lieden die het volk voor eigen politieke doelstellingen proberen te gebruiken. Denkt Coster daarbij wellicht vooral aan de predikanten, Carleton ziet twee groepen regenten tegenover elkaar staan: zij die in de kerk even absoluut willen heersen als zij het in de staat reeds doen; en zij die eigen macht proberen uit te breiden - Amsterdam vooral - door ontevreden elementen uit andere steden een wijkhaven aan te bieden.[15] Ook Episcopius meende dat de zogenaamde volksbeweging zo spontaan van karakter niet was, maar aangestookt werd door mannen van aanzien: ‘het slechte gemeine volck is niet bequaem om soodanige groote bewegingen en beroerten aen te rechten, tensij dat er sijn, die 't selve met hun aensienlijckheidt en exempel op hitsen’.[16] Het lijkt wel of het louter eenvoud is wat bij de contra-remonstranten actie voert: de Haagse kramer Joost Guldemont, zoon van een Brabantse sporenmaker, of zijn Amsterdamse vriend Hans

10 Veenendaal, II, p. 405, Oldenbarnevelt aan Caron, 28 febr. 1610; cf. A.R.A., Holland 2590a, rekest van de Alkmaarse schutterij aan de Staten van Holland.
11 Van der Woude, Lubbertus, p. 442.
12 De Jager, Verweerschrift, p. 223.
13 Zie p. 91.
14 Coster, Iphigenia, woord vooraf.
15 Carleton, p. 58, aan Winwood, 28 sept. 1616.
16 Brandt, III, p. 113 (Episcopius ter Dordtse synode).

van Soest, berooid zakenman, die niets te verliezen of te verdienen heeft, en nu zijn nietig talentje maar aan de kerk schenkt. Maar vergis u niet, waarschuwt Wtenbogaert. ‘Kloecke heeren weten soodanige gemeyne lieden, op dewelcke sonderlinge geen acht genomen en wert alsof sy waren van groot bedrijf, tot hare secrete voornemens te gebruycken’.[17]

Kloeke heren - bij Wtenbogaert wel in de eerste plaats Maurits. Maar achter de stadhouder toch de hele consistoriale regentenpartij, die in 1618 haar doelstellingen verwezenlijkt ziet, en overal de macht kan overnemen. Hoe ze daarbij de massa gebruikte, is misschien het duidelijkst af te lezen uit de gebeurtenissen in Oudewater. Het begon in 1617: ‘een woesten hoop lyndraeiers’ drong de raadkamer binnen, om de heren te dwingen tot de erkenning van de contra-remonstrantse kerkeraad.[18] Deze intimidatiepolitiek bleek vruchten af te werpen. Toen eind 1617 nieuwe burgemeesters verkozen moesten worden, waren de Staten van Holland nog zo onder de indruk van de bezettingsactie, dat zij Oudewaters vroedschap rieden de keus te bepalen op mannen, ‘die niet alleen bij haerselven daerthoe gequalificeert, maer die oeck de gemeente bij deese tijt niet geheel onaengenaem souden wesen’.[19]

Na Oldenbarnevelts val kon het wel zonder volksterreur. Overal gingen nu de stadhuizen open voor de contra-remonstranten. De Zuidnederlandse Jezuïet Scribani kon menen - als hij het meende - dat bij de ommekeer ‘de verworpenste van alle steden’ boven waren komen drijven,[20] ‘schoenmakers, cleermakers, lappers, visschers, slotmakers, metsers, schrijnwerckers, timmermans ende dierghelijcke kale ende beroofde voghels meer’.[21] In het noorden wist men beter. De ene regentengroep had eenvoudig de andere afgelost, al kon er natuurlijk wel eens een enkele zuivere profiteur van de nieuwe orde tussen door lopen. De remonstrantse predikant Carolus Niellius moest in 1623 terecht staan voor de Haarlemmer schepen Bartholomeüs Veer. Deze begon de vragen van zijn formulier af te lezen: zijt gij niet predikant geweest in Utrecht? Wel zeker, antwoordde Niëllius. Is het u soms ontschoten dat ge dikwijls bij mij thuis brieven hebt bezorgd als de veerschuit Utrecht aandeed? In mijn keuken hebt ge toch menig glas bier uitgedronken, dat men personeel u had getapt.[22]

Hier zien we inderdaad dat de omwenteling van 1618 de sociale mobiliteit versnelt. Opzienbarend is het op zichzelf niet wat hier is gebeurd. De familie Veer maakt precies dezelfde sprong die een Amsterdamse familie

17 Uytenbogaert, p. 732.
18 C. Brandt, De Groot, p. 100.
19 A.R.A., Holland 2590f, extra uit de resolutiën van de vroedschap van Oudewater, 27 okt. 1617.
20 Scribani, p. 194.
21 O.c., p. 169.
22 Sax, p. 157.

als die van Hooft een paar decennia eerder heeft gemaakt. Maar het tempo kan nu tijdelijk wat hoger zijn. Zo komt er wat nieuw volk in de regentenbanken, maar een sociale omwenteling is het niet.

Of moeten wij 1618 anders interpreteren, en is het toen de Vlamingen en de Brabanders gelukt zich te nestelen in de Hollandse stadhuizen? Is dat de prijs waarvoor ze gestreden hebben, het loon dat zij bedongen voor hun aandeel in de kerkelijke strijd? Zo heeft Hugo de Groot het gezien. De hele agitatie was voor hem het werk van ijverende predikanten, en van vreemdelingen die geen plaats in de regering konden krijgen.[23] Waar weinig Zuidnederlandse immigranten waren, vond men ook niet veel scheurmakers.[24] Geen volstrekt onaanvechtbare voorstelling van zaken. Hollands Noorderkwartier was rijker aan scheurmakers dan het zuiden, maar veel armer aan immigranten. Maar wel is waar dat de zuiderlingen steeds met grote hartstocht aan de strijd meedoen, en bijna altijd aan de kant van de contra-remonstranten.[25] De dolerende kerk van Gouda heeft 35 manslidmaten. Acht van de 35 vormen de kerkeraad, en vijf van de acht zijn Vlamingen.[26] In Leiden vroeg de magistraat in 1615 aan Episcopius, of hij voortaan 's zondags regelmatig aan de predikdienst mee wilde doen. Neen, antwoordde de remonstrantse hoogleraar, ik wil niet onderworpen zijn aan de censuur van de Vlamingen in de kerkeraad.[27] Hij bedoelde dat in de gemengd calvinistisch-remonstrantse kerkeraad van Leiden de Vlamingen bij de contra-remonstranten de toon aangaven. Te Leiden was het aandeel van de vreemdelingen in de kerkelijke woelingen dan ook bijzonder groot. Een buitenstaander als de katholiek Dusseldorpius laat de scheidslijn in Leiden samenvallen met die van immigranten en ingeborenen.[28] Brandt oordeelt al niet anders, want hij ziet in het ene kamp ‘honderden van ledemaeten en duisenden van toehoorders en toestemmers van hun gevoelen, meest al te saemen ingeboornen’,[29] en in het andere ‘het graeuw, meest Vlamingen en Waelen’.[30] Dat Leidse grauw spreidt grote activiteit ten toon. Leidse Vlamingen zijn het, die kwalijke geruchten verbreiden over Episcopius op wagens en schuiten.[31] Zij ook stromen met honderden naar Den Haag bij de opening van de kloosterkerk, ‘om den hoop te vermeerderen en verstercken’.[32] Zelfs de kleinste

23 Brandt, II, p. 554.
24 O.c., p. 458.
25 Van Dillen (Documenten, p. 209) vond onder de 250 Amsterdamse remonstranten, die in 1626 voor godsdienstvrijheid rekestreerden, ‘vele Zuid-Nederlandse namen’. Een opmerkelijk gegeven, maar toch slechts een belangwekkende afwijking van de algemene lijn.
26 G.A. Gouda, oud-archief 2832 en 2834, ledenlijsten van de dolerende kerk.
27 Wijminga, p. 245.
28 Van Schelven, p. 50.
29 Brandt, III, p. 714.
30 O.c., IV, p. 351.
31 O.c., II, p. 397.
32 Uytenbogaert, p. 730.

dorpen zijn niet beneden hun aandacht. De zogenaamde dolerende gemeente van Zevenhuizen, zegt Brandt, bestond in het dorp zelf ternauwernood. Wat er 's zondags kwam luisteren, was toegelopen ‘uit andre dorpen, insonderheit Vlaemingen van Leyden’.[33]

Maar hebben deze zuiderlingen voor hun voormannen het stadhuis kunnen veroveren? De remonstranten zeiden wel, ‘dat vreemdelingen, Jan Rap en zyn maat, tot overheden gesteld zyn, die onse oude privilegien met voeten treden, verstand hebben van conscientien te dwingen, en niet achten noch zoeken dan hun eigen baat’.[34] Ze zongen er zelfs van in een schimpdicht op Maurits:[35]

> Ons Hollands magistraat,
> Die naar ons wet en raat
> Wt Inlanders alleen staat,
> Die heeft hij verplet
> En tegens wet
> In plaets van dien
> Ingeset veel vremde lien.

Het is niet de eerste maal dat men hekeldichters de plicht zou willen opleggen hun werk steeds van toelichtende voetnoten te voorzien. Waar denkt deze schrijver eigenlijk aan? Heeft hij bepaalde personen of steden op het oog? De Brabander Jan Jansz. Teyts kwam in de vroedschap van Haarlem, nadat hem in 1606 bij een eerdere verkiezing de toegang nog was ontzegd.[36] Deze keer hielp zijn calvinistische gezindheid hem over de drempel heen, zoals de uit Brabantse ouders geboren François van Aerssen nu toegelaten werd tot de Ridderschap van Holland. Zo zullen er wel meer geweest zijn, maar stellig niet veel, want in de remonstrantse strijdschriften van die dagen komen geen namen voor. Had men die wel gekend, dan zou men dit goede bewijsmateriaal natuurlijk graag hebben gegeven. Maar zelfs uit Leiden met zijn Vlaamse horden komt geen enkel ander concreet gegeven dan dat in de schutterij vooral de Vlamingen de plaatsen hebben ingenomen van uitgestoten remonstranten en katholieken.[37] Misschien zijn het toch wel voornamelijk de predikanten geweest, die hebben geprofiteerd van het groter aanzien dat de Zuidnederlandse calvinisten zich hadden verworven. Een hele rij van buiten de Republiek geboren theologen zetelt bij voorbeeld te Dordrecht in de synodebanken: Faukelius, Rolandus, Walaeus, Gomarus, Thysius, Polyander, Hillenius, Lydius, Sibelius. Toch hebben de remonstranten naar mijn beste weten niet geklaagd dat de synode een vergadering van buitenlanders was. Wellicht om de buitenlandse afgevaardigden niet tegen zich in te nemen? Mis-

33 Brandt, II, p. 426.
34 De Vrij, p. 148.
35 Pamflet Knuttel 3110.
36 Zie boven, p. 91.
37 U.B. Amsterdam, III H 4, p. 58, 18 mei 1620.

schien ja. Maar mogelijk ook, omdat de remonstranten hun Bertius en hun Lansbergens eveneens aan het zuiden te danken hadden.

Bestaat de contra-remonstrantse aanhang niet uitsluitend uit armen en eenvoudigen, de remonstranten mag men niet zonder meer gelijk stellen met rijkdom en cultuur. Het is natuurlijk waar dat in hun kring relatief meer regenten werden aangetroffen. Ook in de steden waar het kerkvolk in overgrote meerderheid het calvinisme aanhing vinden wij remonstrantse of remonstrantiserende regenten: Delft, Haarlem, Monnikendam. Maar daarnaast waren er toch enkele steden en vele dorpen, waar het remonstrantisme tevens het volksgeloof was: steden als Gouda, Hoorn en Rotterdam, dorpen als Middelharnis, Hazerswoude en Nieuwkoop. Daar volgden de mensen hun leiders, hun dominees. Hun keuze was misschien met minder bewustheid gedaan dan die van de remonstrantsgezinde regenten, maar hun overtuiging was sterker, hun hardnekkigheid groter. Zij waren het, die na Dordrecht de remonstrantse hagepreken en schuilkerken bezochten. Het remonstrantisme was in de jaren direct na 1618 beslist geen onderonsje van tolerante intellectuelen,[38] maar bestond voort door de trouw van zijn eenvoudige aanhangers.

Gewezen regenten wonen in de tijd van de vervolgingen zelden een remonstrantse vergadering bij. Paets tekent aan bij een begrafenis te Leiden in 1620, dat daar velen gekomen waren, ‘van de gequalificeerste, oock veel van de oude heeren’,[39] maar in de gewone bijeenkomsten signaleert hij die nooit. Laat Paets het na uit voorzichtigheid, omdat zijn dagboek wel eens in verkeerde handen zou kunnen vallen? Denkelijk niet. De typische regentenhouding is wel die van de Haarlemmer Gerrit van der Laen, die geen remonstrantse dominees in zijn woning wil laten preken, ‘omdattet met den placcaten strijdt’. Van der Laen kerkt in het geheel niet meer, ook niet bij de calvinisten, maar, zegt hij tegen de kerkeraad, ik zou wel gaan als de plakkaten dat voorschreven.[40] Dat is een echt regentenstandpunt. Mensen als Van der Laen hebben zich van het remonstrantisme bediend, en er ook wel sympathie voor gehad. Maar het is hun geen conflict met de autoriteiten waard. Zij willen hun schepen niet achter zich verbranden door zich te vereenzelvigen met dit veroordeelde en vervolgde groepje. Smalend schrijft Grevinchoven over de ‘politijcksche weerhaenen ende offici-geusen’, die de zogenaamde onbeduidendheid van de geschilpunten gebruiken als verontschuldiging om nu weer met de heersende partij mee te kunnen doen - ‘d'een om sijn officie niet te verliesen dat hij heeft, d'ander om te krijgen tghene hij niet en heeft’.[41]

De rijken zijn te bang, getuigde een te Rotterdam gevangen genomen

38 Zoals Den Tex aanneemt, III, p. 688 en 774.
39 U.B. Amsterdam, III H 4, 10 jan. 1620.
40 Not. Haarlem, 20 dec. 1622.
41 Pamflet Knuttel 2972, p. 105.

remonstrant, daarom vergaderen wij altijd ‘ten huyse van persoonen van cleyn vermeugen’.[42] En ook Brandt wist het: ‘de meeste vierigheit wierdt bespeurt bij luiden van kleene middelen, die minst van gierigheid waeren beseten, en armen, die niets te verliesen hadden’.[43] De rijken hebben het remonstrantisme in de steek gelaten. Wel beweert Slatius in zijn confessie, dat de remonstranten heimelijk geld ontvangen van Oldenbarnevelts oude medestanders, die een omwenteling willen voorbereiden.[44] Maar de geloofwaardigheid van een onbevestigd getuigenis van Slatius hoeft voor niemand een probleem te zijn. Er zullen zeker Nicodemussen geweest zijn onder de vreesachtige notabelen, maar velen hebben toch het remonstrantisme zonder meer de rug toegekeerd als een verloren zaak. Thans blijkt weer, schreef ds. Tijckmaker van Nieuwpoort, ‘dat Godt de arme, slechte. eenvoudige persoonen deser werelt tot Hem verkiest om de groote, rijcke ende machtige te beschaemen’. Zij die anderen tot voorbeeld hadden moeten dienen, zijn omgewaaid in de stormwind van de vervolging.[45]

Het zijn inderdaad steeds de eenvoudigen, die het gehoor blijken te vormen in alle heimelijke vergaderingen. Saaiwerkers, schoenmakers, timmerlieden, bakkers, kleermakers zijn aanwezig bij een predikatie in de open lucht, buiten Leiden, in 1619.[46] Bij onlusten te Rotterdam in 1621 kwamen vier mannen om het leven: een zakkendrager, een metselaarszoon, een matroos en een schoenmaker. Twee kuipers, een zeilmaker en een jongen van dertien jaar raakten gewond.[47] De aanwezigheid van een matroos onder de remonstrantse partijgangers behoeft ons niet werkelijk te verrassen. Want al meende dan Van Ravesteyn dat alle matrozen een evident materieel belang hadden bij oorlog en dus bij het calvinisme, de Rotterdamse matrozen zijn altijd ijverige partijgangers van de remonstranten geweest.[48]

Zeelieden ontmoeten wij ook in de remonstrantse vergaderingen van Den Briel, naast timmerlieden, kleermakers, bakkers en slotenmakers.[49] Een schamel gezelschap; de meesten zijn te arm om de boeten te betalen die staan op het bezoeken van verboden bijeenkomsten. Het gerecht overweegt hen dan maar te straffen met verbeurdverklaring van hun mantels

42 A.R.A., Hof 5228, confessie van Albrecht Claesz. (1623).
43 Brandt, IV, p. 355.
44 A.R.A., Hof 5228, no. 2, vertoog van Slatius aan het Hof.
45 Bijlage XXXI.
46 Knappert, Hagepreek, p. 99. Men herkende een tinnegieter, een saaiwerker, een snijder, de vrouw van een messemaker, een droogscheerder, een kleermaker met zijn vrouw, een hoedenkramer, twee wolkammers, een timmermansvrouw, een linnenwever, een schoenmaker, een edelsmid, een gewezen kousenmaker, een vettewarier, een bakkersvrouw, een glaswerker met vrouw, een straatwerker, een drapenierster, de vrouw van een saaiwerker, een schrijnwerker en een saaitrapper.
47 A.R.A., Hof 387, f. 114 vo, 30 aug. 1621.
48 Uytenbogaert, p. 587; Brandt, IV, p. 53.
49 Veltenaar, p. 165.

en bovenkleren.[50] Ook te Woerden zijn het bijna allemaal mensen van de smalle gemeente, die zich in juli 1619 voor de godsdienstoefening verzameld hebben. De voorlezer-voorzanger draagt twee of drie brandmerken in het lichaam.[51] De massa van onvermogenden is hier zo groot, dat de rechtbank van Woerden niet meer weet hoe zij de schuldigen met boeten zou kunnen straffen. Van deze kaalhanzen zijn toch immers geen veren te plukken? Het Hof van Holland vond een vernuftige oplossing. De armen zouden de namen van de organisatoren moeten noemen. Weigerden ze, dan moesten ze de gevangenis in op water en brood, ‘een goet getal van dagen’.[52]

Andere rechtbanken losten de moeilijkheid op door betaling te vorderen in termijnen. In Zoetermeer, waar ‘de luyden by heele cudden’ tot boetes van 25 gulden veroordeeld werden, stelde men de armlastigen op een weekgeld.[53] Daaruit kon dan een maandenlang durende verplichting spruiten - uiteindelijk misschien wel tot last van de publieke armenzorg, maar het principe bleef gehandhaafd. Een arme vrouw in Noordwijk moest 25 gulden betalen in termijnen van één stoter in de week.[54] Het zou jaren kunnen duren voor ze die schuld had afgelost. Toch waarschijnlijk op geen stukken na een record, want 25 gulden was voor een boete aan de lage kant. De vrouw had ook geen ander misdrijf begaan dan dat ze geluisterd had naar de voorlezing van een brief van haar vroegere predikant. In hetzelfde jaar, 1619, werden in Leiden drie mannen wegens het verspreiden van remonstrantse pamfletten veroordeeld tot boeten van 200 gulden. Voor de zilversmid Jan Bastiaensz. een zware slag; voor de kleermaker Jan de Voogt en de pottebakker Joris Bartholomeusz. een catastrophe, ‘nadien sij, van geringen doen, en met een huis vol kinderen beswaert, sichselve naeuwlijks en schaers konden generen’.[55] Zulke gezinnen waren het, waarvan Paschier de Fijne tien jaar later nog getuigde dat de boeten hen volkomen uitgemergeld hadden. De kleren hingen in de lommerd, de stookplaats bleef 's winters schoon. De vrouwen hadden hun ringen moeten verkopen, de mannen moesten werken tot tien, elf uur in de avond.[56]

Dat is de remonstrantse broederschap na Dordrecht. Ambachtslieden, vissers, matrozen en kleine boeren; armen in het gasthuis,[57] bejaarden in

50 O.c., p. 168. Geen nieuwe methode anders. Confiscatie van mantels, hoeden of huiken was ook een tamelijk gewone straf voor misbezoekers, zie b.v. A.R.A., St. Gen. 37, res. 28 juni 1612.
51 A.R.A., Hof 386, f. 143.
52 Bijlage XXVIII. Een soortgelijke brief aan de magistraat van Alkmaar A.R.A., Hof 386, f. 142.
53 Pamflet Knuttel 3088, p. 18.
54 Brandt, III, p. 804.
55 O.c., p. 803.
56 Van Vloten, Paschier, p. 238.
57 Brandt, III, p. 834 (Hoorn).

het oude mannenhuis van Rotterdam,[58] klanten van de diaconie te Alkmaar.[59] Zij bestaat dus bijna geheel uit mensen die tot de laatste man calvinist hadden moeten zijn, als ze zich aan de regels van de klassenstrijd hadden gehouden. Een arminiaanse volksmassa staat tegenover een gomaristische: de bavianen tegenover de slijkgeuzen.

58 O.c., IV, p. 355.
59 O.c., III, p. 725.

XVI. Bavianen en slijkgeuzen
Het volk in de kerkelijke strijd

'Gij mondgeuzen!' roept een oude vrouw in Alkmaar de arminiaanse schutters na.[1] Februari 1610, een gedenkwaardig moment in de petite histoire van de bestandstwisten: het eerste geboekstaafde scheldwoord. De naam is niet blijven kleven. Toch drukt hij precies uit wat de calvinisten tegen de remonstranten hebben. Arminianisme, dat is geuzerij alleen met de mond. Het woord geus is dan al lang in de kerkelijke taal overgegaan, en tot synoniem geworden van calvinist. 'Mennistenbaai' noemde Olivier van Noort een door zijn doopsgezinde stuurman gevonden toegang, tot eer van de ontdekker. Dicht daarbij vond men een nog betere. Die noemde Van Noort Geuzenbaai.[2] Geus is hier een aanduiding van kwaliteit: de reformatie in haar zuivere vorm. Volgens de calvinisten kan de term geus voor het arminianisme niet goed bruikbaar zijn. Trouwens, ook van katholieke zijde worden de Amsterdamse onlusten van 1617 beschreven als een handgemeen tussen 'oude geusen' en 'Arminianen oft nieuwe geusen'.[3] Zelfs de remonstranten laten zich soms deze betiteling aanleunen. Wie de nieuwe geuzen wil horen preken, aldus een paskwil uit 1620, 'die comt tot Willem Sweers, daer sal men u wt leggen, wat de oude guesen 40 jaer lanck valschelijck gheleert hebben. Sondach te 8 uren'.[4]

De term is echter nooit algemeen in zwang gekomen, en hij zou ook verwarrend hebben gewerkt. Mannen als C.P. Hooft eisten even goed het verleden voor zich op, en heetten hun opponenten juist de nieuwigheidsdrijvers. Nieuwe geus is al evenmin als mondgeus een courante populaire aanduiding geworden. De enige spotnaam voor de remonstranten, die interlocale verbreiding heeft gevonden, is die van bavianen geweest.[5] De benaming is vrij jong, van februari 1617, eerst gebruikt bij de bestorming van Rem Bisschops huis in Amsterdam. Een van de aanwezigen, een remonstrants voorman, zou zulk een eigenaardig uiterlijk gehad hebben - een

1 A.R.A., Holland 2590a, acte van notaris Claes Jorisz. Prinsen te Alkmaar, 9 febr. 1610.
2 IJzerman, I, p. 48.
3 Pamflet Knuttel 2388, geciteerd bij Evenhuis, I, p. 239; cf. Sabbe, p. 34.
4 A.R.A., Hof 5225, paskwil 'Hoort ghij heeren hoort'.
5 'Arme Haenen' (Van Dillen, Documenten, p. 209) is waarschijnlijk pas later in gebruik gekomen.

lange gestalte, kromme benen, en een gerimpeld hoofd zonder baard - dat het grauw ‘dit monstrueus ende oproerich kint voor een baviaensch jongh’ uitkreet.[6] Andere zegslieden zwijgen over deze herkomst, en schijnen te denken dat baviaan enkel een klankvariatie op arminiaan is geweest.[7] In elk geval zal het scheldwoord zich wel dankzij die klankovereenkomst verbreid hebben, want het wordt ook ver buiten Amsterdam gehoord, in plaatsen waar men de peetvader wel niet gekend heeft.[8]

Het woord slijkgeus is ouder. In en om Rotterdam wordt het gebruikt in 1612, voor de contra-remonstrantse partijgangers die door weer en wind over de beslijkte wegen de gastvrijheid van de dorpskerken verkiezen boven de remonstrantse predikaties in hun eigen woonplaats.[9]

Waar gescholden wordt zijn de hartstochten in beweging geraakt. Wie baviaan of slijkgeus roept heeft de kruitdamp geroken, en wil meevechten. Het is ons al gebleken dat de wederzijdse voorlichting en het gevoel van verbondenheid met kerk of predikant de gemeenteleden tot keus drongen. Wat zij nu voor hun eigen zaak gedaan hebben, en hoe de idee zich in daden heeft omgezet, zijn de vragen die thans onze aandacht behoren te krijgen. Wij moeten dan op alles voorbereid zijn. Er loopt kwaad volk onder de ijveraars rond. Er is een schoolmeester in Rokanje, die zijn remonstrantse predikant Velsius scheldt voor een vals leraar, een jonge Jezuïet, een oproermaker, een vijand Gods - en die dan zelf de benen moet nemen omdat de grond hem te heet onder de voeten wordt, waarachtig niet uit oorzaak van de religie.[10] Er is een dolerend diaken in Hillegersberg, die zondag aan zondag met zijn geestverwanten naar Schiedam wandelt, maar zich zo ‘in dronckenschap, kijvagiën als andere onordentlijcke dingen verloopen heeft’, dat zijn kerkeraad tegen hem een tuchtoefening begint, hoewel de aanklacht uit het remonstrantse kamp is gekomen.[11]

Misschien, dat deze twee als uitzonderingen aangemerkt moeten worden. Of misschien ook helemaal niet, en bewijzen ze alleen maar dat menselijke zwakheden de zeventiende-eeuwse zeloten niet vreemd bleven - voor wie aan zulk bewijs nog behoefte heeft. Ieder mens die voor zijn God ijvert, grijpt ver boven zijn macht. Dat wordt op nagenoeg iedere bladzijde van dit boek bevestigd. Maar het kan dienstig zijn dit met enige nadruk te herhalen, nu we over zullen gaan tot de inventarisatie van alle ingeslagen

6 Pamflet Knuttel 2385, p. 20.
7 ‘Men riepse naer in stede van Arminianen, verduyvelde pavianen’, Pamflet Knuttel 2382, p. 7; ‘dese jonghers riepen seer luyde ende ongheschicktelick dien luyden nae, Babiaenen, Babiaenen, in de plaetse van Arminiaenen, Arminiaenen’, Baudartius, I, 9e boek, p. 15.
8 Dwinglo, I, p. 79, zegt dat dit scheldwoord overal gebruikt werd. Baudartius, I, 10e boek, p. 4, signaleert het in Oudewater.
9 Brandt, II, p. 183, en Uytenbogaert, p. 579, gebruiken de benaming beide het eerst in 1612.
10 Pamflet Knuttel 2972, p. 93.
11 Acta Rotterdam (rem.), 7 juli en 6 okt. 1614.

ruiten in naam van het christelijk geloof: het kerkvolk dat strijd voert door middel van directe actie. Een meerderheid vormde die groep natuurlijk niet. Maar naar we zullen zien, kon zij velen in beweging brengen.

Aan het begin van alle actie staat de keuze. Ze zijn al vroeg te vinden, gemeenteleden die met hun oordeel klaar zijn, en nu de predikanten van de andere richting ook niet meer willen horen. Dominees die op het midden van de baan willen rijden, worden door ongeduldige lidmaten naar links of rechts gedrongen. Met wie houdt ge het eigenlijk, vragen twee calvinistische broeders in Schipluiden aan Stangerus.[12] Zijt ge zuiver in de leer, bewijs het ons dan eens en weerleg op de preekstoel de remonstranten. Stangerus probeert uit te wijken, maar hoewel het tweetal de gladde dominee niet kan vast praten, het baat hem niets: 'hebben haren ouden sanck gesongen dat sij begeerden dat geen gemeenscap meer soude houden met den remonstranten'.[13] Twee maanden later was de scheuring hier een feit.

Bij de contra-remonstranten openbaart zich de vooringenomenheid het sterkst. Volgens Coolhaes was dat zelfs een algemeen kenmerk van alle preciezen: ze kerkten alleen bij mannen die hun eigen gevoelen over de predestinatie voorstonden. Zaten ze ook al in de kerk, dan liepen ze weer naar buiten als onverwachts toch een remonstrant de preekstoel beklom.[14] Coolhaes beschrijft Leidse toestanden, maar andere steden met predikanten van beide richtingen vertonen hetzelfde beeld. Zowel te Alkmaar in 1610[15] als te Haarlem in 1618[16] vernemen wij dat ouders hun kinderen niet naar het gewone gebruik in de middagdiensten willen laten dopen, als er 's middags een remonstrant voorgaat. De kerk van Gorinchem deed dus niets anders dan de rust in de gemeente bewaren, toen ze in 1617 aan de classis vroeg om vacature-beurten voor een half jaar, uitsluitend van predikanten 'die gebleven sijn bij de oude gereformeerde religie'. Grevius van Heusden en Samuel de Prince krijgen als notoire remonstranten dan ook geen plaats op het lijstje, en Cornelius Geesteranus mag pas meedoen na een onderzoek van zijn gevoelen op de vijf artikelen.[17]

Men moest wel zo doen om het kerkvolk rustig te houden, want de echte partijmannen aanvaardden wel nagenoeg alles van hun vertrouwde mensen, doch absoluut niets van de tegenstanders. Wtenbogaert geeft ons het portret van de calvinistische partijganger in de persoon van de griffier Duyck, Oldenbarnevelts opvolger als raadpensionaris: Rosaeus kon het zo ongezouten niet zeggen, of Duyck had er nog lovende woorden voor. Maar hoe mooi Wtenbogaert het ook zei, Duyck vond wel iets te gis-

12 Not. Schipluiden, 8 okt. 1617.
13 Alsv., 3 dec. 1617.
14 Rogge, Coolhaes, II, p. 134.
15 Van der Woude, Lubbertus, p. 442.
16 Not. Haarlem, 7 jan. 1618.
17 Acta Gorinchem, 21 nov. 1617.

pen.[18] Indien al een Duyck zijn kritische vermogens en redelijk oordeel uitschakelde, hoe zou het dan staan met het simpele gemeentelid? Wij veroordelen wel allerlei feilen in de remonstrantse dominees, zei een zeer oprecht Briels calvinist, maar alleen omdat hun leer ons niet smaakt. ‘Tis ons om de mesusen gantsch niet te doen, 't let ons op de leere; wy souden op de mesusen so nau niet sien, so daer maer een goedt borst ware van onse gesintheyt, wy souden hem lichtelick de handen opt hooft leggen, al hadde hy vry wat buyten de pot gepist’.[19]

Dat zijn de consequenties van de keuze. Het gaat er nu om voor of tegen Arminius te zijn. Al het andere wordt van ondergeschikt belang. Op één kenmerk komt het maar aan, zuiverheid in het leerstuk van de predestinatie. Wordt de remonstrantse proponent Engelraven hier beroepen, waarschuwen zestien lidmaten van Boskoop hun classis, dan zullen wij ons afscheiden.[20] Zulke waarschuwingen behoren haast tot de dagelijkse routine. Waar men maar een predikant beriep, ‘die van hare hant niet en quam afghevloghen, daer wisten sy den eenen of den anderen ouderlinck of diaken, of eenighe van d'eenvoudighe lidtmaten (sonderlingh ten platten lande) op hare sijde te trecken, ende teghen 't beroep te doen protesteren’.[21]

De lezer herkent in de woordkeuze de remonstrant, en de spreker is dan ook een voorman van die partij: Nicolaes Grevinchoven. Hij zal wel gelijk hebben als hij meent dat dergelijke protesten vaak geïnspireerd werden door mannen van buiten de gemeente. Maar belangrijker is toch dat ze weerklank vinden. Het gevolg van een veronachtzaamd protest is meestal, dat de klagers hun eigen dorpskerk de rug toekeren, en - soms jaren achtereen - in aangrenzende gemeenten de preek blijven horen. De acties van de kerngroepen krijgen dan bij goed succes inderdaad massale aanhang. Het is de remonstrant Wtenbogaert die het ons verzekert, dat ‘vele gemeyne lieden’ hun heil zochten buiten de publieke kerken.[22] Begunstigd door het zomerse weer van 1615, 1616 en 1617 - lange hete zomers allemaal - kwamen de contra-remonstranten ‘met waghens ende schuyten vol ghepackt’[23] uit Alkmaar, Den Haag of Rotterdam getogen, ‘tot de predicatien der nabygelegene gesonde predicanten’,[24] ‘jae men volghdese daer sy waren, by dage ende by nachte, te waeter ende te lande’.[25] De beweging grijpt om zich heen, de ene gemeente na de andere krijgt zijn zondagse uitlopers. Eén enkele ongelukkige uitlating kan plotseling het latente onbehagen losmaken. Johan de Vries van Stad aan 't Haringvliet noemde eens

18 Wtenbogaert, Leven, p. 102.
19 De Jager, Verweerschrift, p. 194.
20 Acta Leiden, 26 aug. 1612.
21 Pamflet Knuttel 2972, p. 80.
22 Uytenbogaert, p. 589.
23 Pamflet Knuttel 2253, p. 1.
24 Acta syn. Dordrecht, voorrede.
25 Baudartius, I, p. 87.

op de preekstoel contra-remonstrantisme een duivelse leer met zijn dubbele predestinatie en zijn onverliesbare genade. Dat was eensklaps de druppel die de emmer deed overlopen. Velen liepen dadelijk de kerk uit. 's Middags schaarden zij zich onder de slijkgeuzen, om in Den Bommel ‘gesonder spijse voor haere siele’ te zoeken.[26]

Het is een flinke wandeling, van Stad aan 't Haringvliet naar Den Bommel. Ongeveer eenzelfde afstand trouwens als van Den Briel naar Zwartewaal of Nieuwenhoorn, de wijkhavens van de Brielse dolerenden, toen die nog geen eigen voorzieningen hadden.[27] Even ver ook ten naaste bij als van Hillegersberg naar Schiedam, of van Alkmaar naar Koedijk. Een uur lopen om een preek te horen, dat was blijkbaar een verrichting die men van elk gezond mens mocht vergen. De remonstrantse predikant Cupus rechtvaardigde zich bij voorbeeld op het verwijt dat de contra-remonstranten in Schoonhoven niet mochten vergaderen, met het argument: ze konden toch op een uur gaans buiten de stad hun eigen vrienden horen preken.[28] Zo meent ook De Groot dat de Zevenhuizers totaal geen reden hebben in hun eigen woonplaats een scheurkerk te stichten, want ze kunnen net zo goed naar Nieuwerkerk[29] - ook een wandeling dus van een klein uur. Het zijn verdraaglijke ongemakken die de slijkgeuzen zich moeten getroosten. Vermoeide voeten, bemodderde laarzen, verloren tijd. Van vervolging is geen sprake. Maar waar dit uitlopen zes of zeven jaar wordt volgehouden, blijkt wel een taai verzet tegen de kerkresoluties van de Hollandse Staten.

Een slijkgeus misdeed niets, zolang hij tevreden was elders ter preek te gaan. Maar het was niet waarschijnlijk dat hij zich daar altijd mee zou vergenoegen. Wij hebben gezien dat de gemeente geconcentreerd was rondom de avondmaalstafel. Al zouden ze ook elke week de zuiverste dominees van Europa beluisteren, dit uitlopen gaf de kerkgangers nog niet de helft van wat zij in de kerkelijke gemeenschap zochten. Het kon daarom niet lang duren of op de gescheiden kerkgang zou ook de gescheiden avondmaalsviering moeten volgen.

De leergeschillen verbreken de gemeenschap dusdanig, dat de eenheid van avondmaalsviering soms al verdwenen is vóór het uitlopen begint. Rotterdam krijgt pas zijn slijkgeuzen als de kansels voor de contra-remonstrant Geselius gesloten worden. Maar al in juli 1610 waren er Rotterdammers, die niet met Grevinchoven c.s. wilden aanzitten, en aan de viering te Schiedam deelnamen.[30] Nagenoeg alle contra-remonstranten vinden het een vanzelfsprekend dienstbetoon, dat men de eigen tafel openstelt voor op drift geraakte geestverwanten. In de eerste gemeente die door

26 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita accusationum tegen Joh. de Vries.
27 Acta Den Briel E2, notitie Den Briel, p. 7.
28 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus.
29 C. Brandt, De Groot, p. 82.
30 Acta Rotterdam, 5 juli 1610.

arminianisme werd verdeeld, Broek in Waterland, werd ds. Aemilii door de classis geschorst, maar door de Staten gehandhaafd. De classis vond het toen begrijpelijk dat er lidmaten waren die weigerden met Aemilii het avondmaal te vieren. Zij mochten dan daartoe aan hun kerkeraad de dienst van een andere predikant vragen, of aangaan in een naburige gemeente.[31] De medewerking van die aangrenzende kerken leverde geen problemen op: 'wanneer wij in gelicke gelegentheyt waeren, wij souden geern geholpen sijn', overwoog de kerkeraad van Zwartewaal op het verzoek van een aantal Brielse dolerenden.[32] Lidmaten wier predikanten wel contra-remonstrant waren, maar van de tolerante persuasie, zoals in Pernis, mochten eveneens in andere plaatsen meedoen.[33] Een stadje als Oudewater, aan alle kanten ingesloten door steden met uitsluitend remonstrantse predikanten, ontving avondmaalsgangers uit Gouda, uit Woerden en zelfs uit Utrecht.[34]

De Goudse dominees kwamen in Oudewater protesteren, zonder succes.[35] Gescheiden avondmaalsviering past niet in hun opvattingen. Zij blijven tot de Dortse synode altijd uitgaan van de eenheid van de hervormde kerk. Zij handhaven die fictie ook waar scheuring al lang een feit is geworden, getuige het merkwaardige besluit dat de remonstrantse classis Rotterdam in 1613 heeft genomen: wie grote toeloop zou krijgen van 'vierige broeders van de kercke van Rotterdam', die ook mee aan tafel wilden, moest hen in het openbaar bestraffen en verwijzen naar de kerk waar ze hoorden.[36] Alsof Slatius in Bleiswijk of Bontebal in Hillegersberg ooit gevaar zouden lopen één enkel verzoek van deze aard te ontvangen!

De contra-remonstranten legden alle protesten naast zich neer. In de nood der tijden deerde het hen niet dat het ontvangen van ontevreden gasten strijdig was met de kerkenordening, daar de betrokkenen immers geen attestatie van hun eigen kerkeraad konden overleggen.[37] Een attest van een remonstrantse kerkeraad zou trouwens toch niet zijn aangenomen. Maar om de zuiverheid van de avondmaalsgemeenschap te kunnen handhaven, moest men toch eigenlijk van de gastdeelnemers iets meer weten dan dat ze geen genoegen vonden in de remonstrantse preken. De contraremonstrantse classis Rotterdam besloot in 1612, dat de dolerenden van Zevenhuizen in Schiedam zouden mogen aangaan, 'nochtans met sulcken conditie, dat men soude eerst versekert sijn dat de voors. persoonen vanwegen haer goet leeven mogen aensitten'.[38] Maar hoe die verzekering te

31 Acta Edam, 17 nov. 1608.
32 Not. Zwartewaal, 13 sept. 1615.
33 Acta Rotterdam (contra-rem.), 15 april 1613.
34 Van der Woude, Lubbertus, p. 280.
35 Not. Oudewater, 14 nov. 1612.
36 Acta Rotterdam (rem.), 4 juli 1613.
37 Dat schreef de remonstrantse kerkeraad van Zevenhuizen aan Zoetermeer, Not. Zevenhuizen, 1 juli 1612.
38 Acta Rotterdam (contra-rem.), 1 okt. 1612.

krijgen? Hillegersberg bedong in hetzelfde jaar, dat de lidmaten die in Schiedam wilden meedoen ook betrokken zouden worden in de visitatie.[39] Maar dat was allicht in vele gevallen niet uitvoerbaar, vooral niet bij massale uittochten. Zo vernam de kerkeraad van Haarlem op 13 juli 1618, 'dat in een seker huys veel lidtmaten haere namen dagelix doen aenteyckenen om tegen den aenstaenden sonnendach (15 juli) met een groote menichte tot Sparendam ten avontmaele te gaen'. De raad gaf ds. Beaumond van Spaarndam ijlings bericht dat hij niemand mocht toelaten zonder attestatie met kerkzegel of ondertekening van twee predikanten.[40] Maar als deze gemeenteverhuizing doorgegaan is heeft niemand zich daarom natuurlijk kunnen bekommeren.

Avondmaalsviering elders verdroeg zich niet met de wijze waarop de tafel in normale omstandigheden beschermd werd door middel van een stipte kerkelijke tucht. Wilde men de verbinding van sacrament en tuchtoefening handhaven, dan was plaatselijke afscheiding van de publieke kerk een noodzakelijke stap. De overheidsmaatregelen lieten voortbestaan wat de meerderheid van de lidmaten voor zonde hield. Dat betekende dan niet alleen dat er wel eens dominees stonden te preken die men minder graag hoorde: het betekende vooral dat de oefening van de kerkelijke tucht geen doorgang kon vinden. Men moest immers in de zaak van de leergeschillen door de Staten van Holland laten beslissen wat zonde was. Wat de gemeente zelf voor zonde hield mocht ze niet uit haar midden wegdoen, ook al zou de toorn Gods haar treffen. Een totaal onaanvaardbare consequentie voor de contra-remonstranten, die het kerk ontbindende van Oldenbarnevelts beleid wel in een duidelijk daglicht stelt. De contra-remonstranten moesten zijn politiek wel beschouwen als het einde van de kerkelijke tucht en dus van de avondmaalsviering. Zowel de prediking als de sacramenten werden naar de mening van de calvinisten in de publieke kerk tot lege vormen. Uitlopen naar andere plaatsen bood tijdelijk soulaas, maar was geen volwaardige vervanging. Organisatie van dolerende gemeenten, die in de eigen dorpen of steden bijeenkwamen onder toezicht van zelf gekozen ambtsdragers was de logische voortzetting van de strijd.

Dan moeten natuurlijk de Staten van Holland wel antwoorden. Bespotting van slijkgeuzen verandert in vervolging. Het gaat ons in dit hoofdstuk niet om de overheidsactie, maar om de volksactie. De eerste behoeven wij daarom alleen te bezien voor zover ze tot de tweede in enige relatie staat. Verregaande partijschap kon er inderdaad toe leiden dat strafmaatregelen meer instemming ontmoetten dan politie-optreden in de zeventiende eeuw gewoonlijk vond. Zo vernemen wij al in 1610, dat een executie tegen een contra-remonstrantse bakker in Alkmaar met leedvermaak werd gadegeslagen: 'die gemeene man heeft met een sonderling behaegen die executie

39 Not. Hillegersberg, 22 jan. 1612.
40 Not. Haarlem, 13 juli 1618.

geapplaudeert'.[41] Toch moeilijk te beoordelen, want er kunnen duizend redenen geweest zijn waarom deze bakker bij de Alkmaarders niet gezien was. Wij zouden ook haast vermoeden dat het een van die duizend geweest moet zijn, want ondanks de felheid van de hartstochten krijgen wij soms de indruk dat het publiek de bemoeienissen van het gerecht toch niet helemaal gepast vindt. De Rotterdamse smid Govaert Govaertsz. werd in 1615 veroordeeld tot een boete van 200 gulden, omdat hij een conventikel in zijn huis had toegelaten. De smid betaalde niet, de magistraat wilde toen zijn huis verkopen, maar vond geen afnemer.[42] Zou het niet zijn omdat in deze overwegend remonstrantse stad toch niemand van de kerkelijke misère wilde profiteren, al mocht het dan van de overheid? Een zekere solidariteit met de zwakste partij blijkt ook in Schoonhoven, waar de stadszakkendragers in 1617 het preekgestoelte moesten afbreken waarin een contra-remonstrant de dolerenden had toegesproken. Zij voerden wel de opdracht uit, maar kwamen zich naderhand bij verscheidene burgers verontschuldigen: 'neeme 't ons niet qualijck af tgeene wij gedaen hebben. Want wij hebben moeten volbrengen den last van onse magistraet'.[43] De eenvoudige remonstranten hebben in de bestandsjaren hun tegenstanders het leven soms zuur genoeg gemaakt, maar het komt ons voor dat ze daarbij de hulp van de overheid niet hebben begeerd.

Voor de contra-remonstranten kunnen wij datzelfde getuigenis niet zo onbepaald geven. Als het blad zich in 1618 keert, zijn er toch wel enkele tekenen dat de calvinisten de opgekropte rancune van acht jaar achteruitzetting moeten luchten. De eerste remonstrantse vergadering buiten Leiden, 21 april 1619, wordt direct door het grauw verstoord.[44] Komen soldaten de remonstranten uit elkaar jagen, dan kan het gebeuren dat de calvinisten gaan meedoen, aan de kant van orde en gezag. Brandt althans vermeldt dat een kleermaker te Leiden in 1619 bij straatgevechten door een contra-remonstrant werd neergestoken.[45] De soldaten, tenminste de Franse, waren minder fel dan de burgers.[46]

Ook de vrouwen lieten zich onbetuigd. 'Een Gomariste vrouwe' in Leiden alarmeerde de diefleiders tegen een kleine remonstrantse bijeenkomst; de huisheer werd toen uit de stad verbannen, met verbeurte van zijn goed.[47] Een vrouw in Schieland, Sara Symonsdr., trad als vaste aanbrengster op en rapporteerde wanneer de remonstranten bijeenkwamen,

41 A.R.A., Holland 2590a, hopman Boen aan Van Teylingen, 9 febr. 1610. Het ging hier om de inning van boeten opgelegd aan schutters die niet hadden deelgenomen aan de actie tegen de contra-remonstrantse magistraat.
42 Geesink, p. 241.
43 A.R.A., Hof 5222, Cort verhael van de proceduren gehouden over de dolerende kercke van Schoonhoven, 10-13 maart 1617.
44 Brandt, III, p. 708.
45 O.c., p. 806.
46 O.c., IV, p. 54.
47 Pamflet Knuttel 3088, p. 21.

en wie er verschenen.[48] Een derde vrouw, Martgen Ariens, mengde zich in een gesprek over de gevangenneming van de remonstrantse predikant Lucae, en zei, er zal hem niets gebeuren, ze maken niemand dood. Een omstander meende: er zijn er anders genoeg dood gebleven. Maar nooit predikanten, antwoordde Martgen Ariens; en, als met enige spijt: 'de geusen sijn al te goet'.[49] Een fanatica, die zichzelf vergeet? Ja, maar deze Martgen Ariens is de vrouw van een contra-remonstrantse dominee, en niet eens de eerste de beste, Gruterus van Delfshaven. We denken dan even aan Triglands blijdschap over de gevangenneming van een ander remonstrants predikant, Isaäc Welsing: 'hadt ik die tijding een uur vroeger gehadt, ik sou se aen mijne huisvrouwe hebben geschreven. Sy heeft haer leven geen blijder maere ontfangen'.[50] Was het zo'n vreugdeloos bestaan aan de zijde van Trigland, dat deze boodschap een nieuw hoogtepunt betekende? Of hebben deze dames Trigland en Gruterus zo sterk de vreugden van de haat gekend, en waren zij het, die hun dominees voortdreven in de onverdraagzaamheid? De geweldenaar Smout moest in zijn eerste gemeente Rhoon ontslag nemen uit de dienst, omdat zijn vrouw niet uit Rotterdam weg wilde. Zijn deze predikanten niet meer dan ledepoppen, en trekken hun vrouwen aan de touwtjes, zoals Fletcher en Massinger een Nederlandse vrouw over haar predikant laten spreken, toevalligerwijs een arminiaan:

> He is a scholler, and a parlous scholler,
> Or whether he be a scholler or no', tis not a doyt matter,
> He's a fine talker, and a zealous talker,
> We can make him thinck what we list, preach what we list,
> Print what we list, and whom we list, abuse in 't.[51]

Maar of het nu de vrouwen zijn geweest, of de predikanten, of de manslidmaten - de indruk ontstaat wel dat Paschier de Fijne geen slag in de lucht slaat, als hij de contra-remonstranten, en vooral de 'gemeene lieden', in zijn Broederlijke Vermaning opwekt hun naasten niet meer met bitterheid te bejegenen, hen niet meer te schelden en na te roepen, hun godsdienstige vergaderingen niet meer te verklikken, en hun huizen niet meer te helpen plunderen.[52]

Op dit ene punt winnen de remonstranten dus het geding: ze zijn minder geneigd de overheid hand- en spandiensten te verlenen bij de uitvoering van repressieve maatregelen. Daar staat echter wel tegenover dat hun lijdzaamheid in en om het kerkgebouw bepaald niet groot is. Hier zijn nu weer aan contra-remonstrantse zijde de gevallen betrekkelijk zeldzaam,

48 A.R.A., Hof 387, f. 34, 15 juni 1620.
49 A.R.A., Hof 5226, getuigenis van Martgen Ariens, 27 aug. 1621.
50 Brandt, IV, p. 474.
51 Frijlink, p. 23.
52 Van Vloten, Paschier, p. 112.

dat het door hun schuld tijdens de kerkdiensten tot ongeregeldheden kwam. Te Delft gebeurde het in 1617, dat een arminiaans predikant de dienst wilde leiden op last van de magistraat. De toehoorders, die op een calvinist staat gemaakt hadden, hoonden hem van de preekstoel nog eer de psalm was opgegeven.[53] Een ander incident deed zich voor te Oudewater, waar Poppius op oudejaarsdag van 1617 uit Gouda was overgekomen om de predikatie te houden, hoewel de contra-remonstranten hun eigen predikant Johannes Lydius hadden begeerd. Velen kwamen gewapend in de kerk; vrouwen zouden elkaar beloofd hebben Poppius van de kansel te houden of zelfs, naar anderen zeiden, hem het leven te benemen. Toen Poppius de kerk binnenkwam, stonden bijna alle vrouwen op, en namen hun stoelen in de hand. Van alle kanten klonk geroep: ‘za za valt nu aen’. Een situatie zo vol dramatiek, dat de nieuwsgierige onderzoeker hier haast even de adem moet inhouden, in gespannen verwachting van de daden die uit dit veelbelovende begin geboren zullen worden. Poppius heeft echter onze zucht naar sensatie onbevredigd gelaten, door ijlings de wijste partij te kiezen.[54] Agressie rondom de preekstoel vinden wij tenslotte nog in Grosthuizen, waar in 1616 enkele mannen het kerkgebouw openbraken om er een contra-remonstrantse dienst in te kunnen houden. De ongelukkige Isaäc Welsing, die door de magistraat met de prediking belast was, werd door een heethoofd met de piek de kerk uitgedreven.[55] Drie kloeke, geboekstaafde feiten. Maar een schamele erelijst, vergeleken bij die van de remonstranten.

De rij begint met Petrus Aemilii van Broek in Waterland. In 1608 is Petrus uit de dienst ontslagen. Dat vonnis komt niet zo maar uit de lucht vallen. Classis en particuliere synode hebben er jaren lang aan gewerkt, maar konden slechts langzaam vorderingen maken. De predikant had wel niet de gehele gemeente achter zich, maar zijn tegenstanders waren toch te bang om tegen hem te getuigen.[56] Wat voor vastberaden mannen het met Aemilii hielden kon de classis ook zelf vaststellen, toen vier van diens volgelingen met ‘veele heftige hoochlopende woorden’ hun predikant in de vergadering kwamen verdedigen, ‘met roepen ende tieren, alsof zij smijten wouden’. De praeses stuurde hen tenslotte maar de deur uit, ‘also men geen bequame redenen met haer konde gebruicken’.[57] Bartholdi van Monnikendam zal wel met lood in de schoenen naar Broek zijn afgereisd, toen hij daar de zondag onmiddellijk hierop de acte van afzetting moest komen voorlezen. Hij had zich de moeite ook wel kunnen besparen, want de classicale afgevaardigden werden door de kerkeraad opgewacht, ‘ende

53 Carleton, p. 173.
54 Baudartius, I, 10e boek, p. 3.
55 Brandt, II, p. 407.
56 Reitsma en Van Veen, I, p. 331.
57 Acta Edam, 28 jan. 1608.

schandelick van haer anegesproocken ende bespot', zodat de acte ondanks volledige medewerking van de vroedschap ongelezen bleef.[58]

Daarna blijft het lange tijd rustig bij de remonstranten, die immers ook in het veilige bezit van hun kerkgebouwen zijn. Maar daar waar de partijen elkaar regelmatig ontmoeten, kan het toch tot de meest onverwachte botsingen komen. De Indianen aanbidden de duivel, zei Johannes Lydius op de kansel in Oudewater. Grote opschudding in de gemeente! Nam men het voor de Indianen op? Neen, maar sommigen hadden arminianen verstaan.[59] Toch naar de maatstaven van die tijd ook weer een verrassend staaltje van tolerante gezindheid. Blijkbaar kwamen er arminianen bij Lydius in de kerk, of anders hadden zij hem niet verkeerd kunnen begrijpen - misschien ook gevolg van de bijzondere verhoudingen in Oudewater, waar Lydius' tegenspeler De Raedt eigenlijk minder een remonstrant was dan een moderate calvinist.

Waar men geheel gescheiden wegen bewandelt, laaien de hartstochten hoger op. Misschien was het niet helemaal overdreven, toen de magistraat van Zevenhuizen in 1616 contra-remonstrantse conventikels verbood, uit vrees voor 'oproer ende bloedtstortinge onder de huyslieden, die seer daerover morden'.[60] Want al kwam het niet zo spoedig tot bloedstorting, het bleef met het morren en protesteren niet bij woorden alleen. Op de tweede kerstdag van het jaar 1617 zou Buytendijck preken voor de dolerenden van Nieuwe Tonge. De plaatselijke predikant Abraham La Faille riep het hele dorp te hoop toen het gerucht van Buytendijcks komst hem bereikte. Zijn medestanders begonnen met messen de straatstenen los te woelen, om Buytendijck het dorp uit te stenigen. Wellicht door het ingrijpen van de schout keerde de rust toch enigszins terug toen Buytendijck inderdaad verscheen. Wat eerst een veldslag leek te worden, eindigde als een openbare discussie tussen de beide predikanten over vraag en antwoord 54 van de catechismus: ik geloof dat ik van de heilige algemene christelijke kerk een levend lidmaat ben en eeuwig zal blijven.[61]

Maar het was slechts een begin. Een goede drie weken later zou het in Goedereede heel wat heter toegaan. Ook daar was de predikant Romanus een remonstrant. Een deel van de gemeente stond achter hem. De contra-remonstranten hielpen zichzelf, maar wilden op vrijdag 19 januari 1618 ook eens in de kerk bijeenkomen, 's morgens vroeg om acht uur. Het klokgelui schrikte Romanus op, nog half gekleed verscheen hij in de deuropening, en riep enkele vissers toe: 'lustich mannen, vecht nu voor de kercke!' Gewapend met stokken, vorken en schietroeren verzamelden zich de remonstranten om de kerkgangers 'te overvallen ende doot te

58 Alsv., 4 febr. 1608.
59 Carleton, p. 140 (23 juni 1617).
60 Uytenbogaert, p. 678.
61 Acta Den Briel, E2, Cort verhael Goederede etc.; capita accusationum tegen A. La Faille in Acta Den Briel, 27 nov. 1618.

smijten'. De baljuw voorkwam een bloedbad, meldt onze bron.[62] Zo'n vaart zal het wel niet gelopen hebben, maar er zijn inderdaad stenen geworpen en klappen uitgedeeld. De strijders kozen zich naar het voorbeeld van muitende Spaanse soldaten een eigen hoofdman of eletto, en stelden onder diens leiding aan de magistraat hun eisen. De dolerenden moest het vergaderen worden verboden, de schepenen van die gezindte behoorden ontslag te krijgen, en ook de contra-remonstrantse schoolmeester moest de stad uit. De baljuw zou voortaan altijd bij de remonstranten moeten kerken. De magistraat verbood de bijeenkomsten, en ontsloeg de onderwijzer. Daarmee waren de remonstranten voorlopig tevreden. Ze bleven echter onder de wapenen, en vormden vier afdelingen van 22 man, die, naar hun zeggen, de stad ook tegen 's lands soldaten zouden beschermen.

Natuurlijk, het is maar een incidentje in een van Hollands meest afgelegen streken. Maar ook naderhand zal ons toch blijken dat de strijdbaarheid van de eenvoudige remonstranten een van hun voornaamste kenmerken is. Deze Goereese vissers hebben het al over vechten tegen 's lands soldaten in januari 1618, eer nog één soldaat gebruikt is voor het uiteenjagen van arminiaanse conventikels. Maar zij weten al van Maurits' keuze, en van de bezetting van de kloosterkerk. Zij zien reeds in Maurits met zijn militaire machtsmiddelen de grote tegenstander. Zij leven al in het geestelijke klimaat waarin later de samenzwering tegen het leven van de stadhouder zal ontkiemen. De Goereese remonstranten staan op de tweesprong. Zij handhaven enerzijds de bestaande verhoudingen, maar grijpen daarvoor anderzijds reeds naar zuiver revolutionaire middelen: de magistraat verdwijnt achter de remonstrantse militie, die tijdelijk de eigenlijke machthebster in het stadje wordt. Gezagshandhaving en revolutie gaan hier haast ongemerkt in elkaar over. Het recht van de overheid in kerkelijke zaken wordt hier het eerst herkenbaar als een leus, die alleen gebruikt wordt terwille van het recht van de eigen gezindte.

Want in 1619 blijkt duidelijk genoeg dat de remonstrantse gemeenteleden niet meer voor het gezag willen buigen. Als in Holland de kerken overal weer voor de contra-remonstranten opengaan, leidt dat in verscheidene dorpen en steden tot ordeverstoringen onder de dienst. In Zevenhuizen wordt het kerkgebouw op 14 april 1619 met stenen bekogeld, waarbij twee vrouwen gewond raken. Een 'groot getal van volck' dringt de kerk binnen en bedrijft daar allerlei baldadigheid.[63] In Nieuwpoort zijn de preken nauwelijks te volgen door 'het groot getier ende moetwille' rondom de kerk.[64] In Zoetermeer bestormen driehonderd remonstranten het kerkgebouw, en jagen met stokken en stenen de tachtig calvinisten naar buiten.[65] In Gouda komt Sonneveldt van Woudrichem op 28 juli 1619 de

62 Acta Den Briel, E2, Cort verhael Goederede, gevolgd bij Trigland, p. 1032.
63 A.R.A., Hof 5223, proces-verbaal Zevenhuizen, 19 april 1619.
64 Res. Holland, 1619, p. 88 (15 april).
65 Baudartius, I, 11e boek, p. 22.

eerste contra-remonstrantse preek houden. Hij neemt twee collega's mee, Swalmius en Voetius. Dat zijn dan tenminste twee goedgezinde toehoorders, en erg veel meer komen er niet bij, want zij bevinden de kerk ‘vervult met menschen, die sij wel merckten, dat niet en quamen om Godts Woort te hooren’. Onder de dienst is het een aanhoudend gelach en geschreeuw. Men slijpt messen, zingt straatliedjes, rommelt met banken, vat levende honden bij de staart en slingert ze tussen de menigte in.[66] Drie mannen worden in het onderzoek als hoofdschuldigen aangewezen: de stovenmaker Jan Hendricksz., schipper Jacob uit Boskoop en Hendrick 't Hoen, kort te voren uit het tuchthuis ontslagen. Alle drie zijn voortvluchtig.[67] Zouden dit nu de werkelijke aanleggers zijn geweest, of schoof men naar beproefde taktiek niet-ingezetenen, boeven en voortvluchtigen naar voren, om de stadsburgers te sparen?

De remonstranten konden hun tegenstanders het vreedzaam gebruik van de kerken niet blijvend beletten. Maar wat zij zelf verloren hadden wilden zij niet prijs geven. In Den Haag begon het al in 1618. Vierhonderd remonstranten beloofden ‘bij eede... om alcanderen met goed ende bloet bij te staen, seggende, dat den eenen overcompt sal den anderen overcomen’. Al zou het goed en bloed moeten kosten, de prediking moest doorgaan.[68] Bloed heeft er in Den Haag niet gevloeid. In andere plaatsen wel, maar niet dikwijls. Vaak waren de remonstranten strijdlustig genoeg om de overheid vrees in te boezemen. In Rotterdam durfde men in 1619 nog niet tegen de vergaderingen op te treden, zegt Brandt, ‘dewijl er aen de sijde der Remonstranten soo vele uit het graeuw en 't bootsvolk waeren; die de leere der Christelijkheit selden soo verre beleven, datse ongelijck konnen verdraegen, of, geslaegen wordende, niet weer souden slaen’.[69]

Maar het waren niet alleen de Rotterdamse matrozen die de schapen niet slachtten. Het eerste bericht over gewapend verzet komt uit de omgeving van Alkmaar, waar een groep opgeschrikte remonstranten zich met messen tegen de soldaten te weer stelde.[70] Hun Leidse geloofsgenoten volgden, toen de landdrost van Rijnland op 7 juli 1619 een in een Warmondse boomgaard bijeengekomen groep remonstranten uiteen wilde drijven. De preekgangers gingen hem te lijf, ‘met hunne gebloote zijtgeweren, houwen, bylen, stocken, steenen ende ander gewelt van wapenen... op 't geroep van: val aen ende: slaet doet’. De drost kwam er nauwelijks levend af. Enkele van zijn dienaren liepen meer of minder ernstige verwondingen op.[71]

66 Reitsma en Van Veen, III, p. 364; Brandt, III, p. 812; Baudartius, I, 11e boek, p. 87.
67 Res. Holland, 1619, p. 203.
68 A.R.A., Hof 5223, examinatie van Evert Cornelisz. Stocker, 20 dec. 1618.
69 Brandt, III, p. 794.
70 Carleton, p. 372 (Carleton aan Naunton, 18 juni 1619).
71 Van Vloten, Paschier, aanteekeningen, p. 23.

Bijlen en houwelen droegen deze remonstranten. De messen waarmee de Alkmaarders zich verweren behoren tot de gewone uitrusting van een volwassen man, maar deze Leidenaren moeten zich opzettelijk vóór ze vertrokken van zwaarder wapentuig hebben voorzien. De overheid nam deze zaak dan ook zeer ernstig op. Maurits en het Hof van Holland schreven aan de schout van Leiden, dat hij tegen een tiental in de brief met name genoemde personen de doodstraf moest eisen. Nam het gerecht een andere beslissing, dan mocht de schout de gevangenen in geen geval loslaten vóór hij weer voeling met het Hof had genomen.[72] Het is dus op instructie van hogerhand geschied, dat de schout de doodstraf geëist heeft tegen notaris Boudewijn Hackius.[73] Dat is geen particuliere vervolgzucht of persoonlijke rancune, maar weloverwogen beleid van de centrale organen. Het is niet gezegd en zelfs niet waarschijnlijk dat het Hof deze tien mannen werkelijk dood wilde hebben. De doodstraf wordt in de zeventiende eeuw veel vaker geëist dan toegepast.[74] Zulke strenge eisen behoren tot vaste justitiële routine, om de schrik er beter in te brengen. Veel succes lijkt de Leidse manoeuvre niet te hebben gehad. De Goudse baljuw Cloots kwam in 1620 bij het verstoren van een remonstrantse vergadering in levensgevaar,[75] en in 1621 werd uitgerekend te Leiden de wacht alweer met stenen bekogeld.[76]

In datzelfde jaar 1621 kwam het ook te Rotterdam tot gewapend verzet. Maar hier was de justitie ook wel zeer provocerend opgetreden. Op 24 augustus 1621 hielden de remonstranten een vergadering buiten Rotterdam. De dijkgraaf van Schieland, die hier lucht van had gekregen, verstoorde de bijeenkomst niet, liet ook iedereen ongehinderd de stad weer binnen gaan, maar arresteerde in de poort de predikant, Simon Lucae. Een dominee, door verraad[77] gevangen in het midden van zijn kudde - dat kon niet meer goed aflopen. Het volk viel op de soldaten aan, en deze konden zich slechts uit hun benarde positie bevrijden door met scherp te schieten. Vier mannen kwamen daarbij om het leven.[78]

Ernstige incidenten van dien aard zijn er sindsdien niet meer geweest. Maar vermoedelijk is dat toch mede het gevolg geweest van de voorzichti-

72 Bijlage XXVII.
73 Brandt, III, p. 802, vermeldt wel de eis, maar heeft de instructie niet gekend.
74 Voorbeelden A.R.A., R.A.Z.H. Woerden 3, 11 juni 1619 (moedwil tegen verscheidene personen) en 2 febr. 1621 (het verwekken van een kind buiten de echt). In beide gevallen wordt de doodstraf geëist, het vonnis luidt in het eerste geval 10, in het tweede 15 jaar verbanning.
75 G.B. Rotterdam 168, Sommier verhael, f. 1.
76 A.R.A., Holland 1384, f. 34.
77 Dat geloofden tenminste de remonstranten, A.R.A., Hof 5226, informatie betreffende de onlusten te Rotterdam, 13 sept. 1621. 'O hemelschen Vader', had de metselaarsvrouw Lysbet Jansdr. gezegd, 'is het mogelick dat de menschen om gelt ende goet malcanderen verraden?'
78 A.R.A., Hof 387, f. 114 vo; Bijlage XXXIII.

ge houding van de regering. Had ze gewild, dan had zij gemakkelijk een nieuw handgemeen kunnen uitlokken, want de remonstranten gingen in ieder geval in sommige dorpen en steden altijd gewapend naar de preek. In Nieuwpoort droegen de arminianen ‘vorcken ende rappieren’, volgens de ene zegsman, ‘houwerkens, halve spiessen ende vorcken’ volgens de andere. Wie geen wapens droeg had meestal stenen bij zich. De contra-remonstranten hadden in Nieuwpoort niets te vertellen. De meeste magistraten sympathiseerden met de oude orde, en trokken zich er niets van aan dat de gebannen predikant Tijckmaker dikwijls in het stadje te zien was. Elke zondag verzamelden zich wel veertig tot vijftig mannen op het kerkplein, ‘die lacchen ende schimpen mette ghene die ter kercke ghaen’. Velen lieten daarom uit bedeesdheid de kerkgang na. De remonstranten zelf wilden niet bekeken worden als zij naar hun vergaderingen trokken, ‘overmits zoo yemant van de gereformeerde religie zijn deure opent om te sien watter te doen is, terstonts daeroff met slijck ende steenen geworpen wort’.[79]

We hebben hier nu wel een dozijn gevallen bijeengesteld van remonstrantse acties in de kerk of om de preekstoel. Wij mogen daarbij wel aannemen dat het werkelijk om belijdende remonstranten gaat, niet om meelopend straatvolk. Vooral de bezoekers van hagepreken zijn te beschouwen als mensen met een sterke overtuiging: zo worden zij door de tijdgenoten ook gezien.[80] In andere gevallen is het niet zo gemakkelijk uit te maken of het de aanleggers wel steeds gaat om de handhaving van de onvervalste belijdenis: daar waar de strijd zich op straat afspeelt, met woord of daad. Soms zijn het ook dan heel duidelijk de werkelijk geïnteresseerden. De Amsterdamse smid, die Episcopius met een gloeiend stuk ijzer in de hand nazette onder het geroep van ‘gij Arminiaen en beroerder der kercke’[81] moet wel een vurig calvinist zijn geweest. Ook weinig onzekerheid kan er bestaan over een ander straatrumoertje, weer rondom Episcopius, toen deze in Amsterdam als getuige was opgetreden bij de doop van zijn neefje. Bij het verlaten van de kerk ‘wierdt hy van d'een en d'ander uyt het gemeyne graeuw der kercke, oock van vrouwen aengeranst, herwaerts en derwaerts by de mantel getogen’.[82] Werkte Episcopius blijkbaar prikkelend op de meest authentieke variëteit contra-remonstranten, meer twijfel is mogelijk aan de werkelijke gezindheid van de menigte die in Den Briel op de been kwam, toen de magistraat gedreigd had de contra-remonstrantse predikant Crijnsze uit de stad te zullen zetten. Men liep

79 A.R.A., Hof 5226, informatie betreffende Nieuwpoort, 20 en 21 nov. 1621.

80 Cf. U.B. Amsterdam, III H 4, p. 48, 21 april 1620. De Leidse schoenmaker Sweer Fockers zei tegen de justitie, ‘zoo religieux niet te zijn dat hij buyten ter predicatie soude gaen, ende dat hij oock geen middelen hadde om de boeten te betalen, maer de placcaten niet zijnde, dat hij daer wel gaen soude’.

81 Brandt, II, p. 220.

82 Uytenbogaert, p. 612.

rond ‘met roer ende rapieren by dage ende by nachte’.[83] De ganse nacht met een rapier aan de zij door de stad lopen heeft vermoedelijk ook wel voor anderen dan oprechte contra-remonstranten verlokkingen gehad - het hele verhaal is trouwens volgens Crijnsze zelf niet waar.[84]

Als zich op straat werkelijk flinke onrust voordoet onder contra-remonstrantse inspiratie, dan heeft de demonstratie haar massale karakter stellig te danken aan de medewerking van wat de zeventiende-eeuwers het grauw plegen te noemen. Soms wordt dat uitdrukkelijk gezegd, bij voorbeeld in Brandts mededeling over een remonstrantse vergadering in 1621, 's avonds buiten Leiden, toen de thuiskomers bij de poort een voor een hun naam moesten laten aantekenen eer ze binnen mochten: ‘sy moesten door 't graeuw, dat aen de poorten dicht op malkander stondt gepakt, heenen gaen, en wierden daer gestooten, geslagen, met steenen geworpen, en van de vesten schandelijk toegeroepen’.[85] Maar als het woord niet valt, mogen wij het er meestal wel bij denken. Of zou het grauw zich soms afzijdig hebben gehouden bij de ongeregeldheden van de drie oktober-viering van 1617, toen de waardgelders voor ‘quyst-gelders’ werden gescholden en op stenen onthaald? Dat was juist een kolfje naar de hand van Jan Publiek, zoals het zeker ook niet alleen lidmaten van de hervormde kerk waren, die in Dordrecht ten tijde van de synode de arminianen uitscholden en bespotten, zodat men ‘de straten niet veylich ghebruycken konde, als men voor een remonstrant bekent was’.[86]

De hier geschetste situaties hadden een natuurlijke bekoring voor alle woelige geesten, ook als ze van de Heidelberger catechismus of van de vijf artikelen nog nooit hadden gehoord. Ze bewijzen dan ook op zichzelf niet, dat het calvinisme genoeg macht over de gemoederen had, om de menigte op de been te brengen. Maar toch is het grauw niet neutraal. Er zijn steden waar het grauw alleen met de contra-remonstranten meedoet, en andere waarin enkel de arminianen de massa in beweging kunnen krijgen.[87] Wij moeten afleren het grauw en de contra-remonstranten altijd als elkaars medestanders of wie weet zelfs wel als elkaars synoniemen te beschouwen. Wij hebben dat zo dikwijls gedaan in de Nederlandse geschiedschrijving, dat we op het eerste gezicht zouden kunnen menen verkeerd te lezen, als de Amsterdamse burgemeester Frederick de Vrij ons vertelt, dat de remonstranten in 1618 en 1619 ‘het graauw en andere ongebondene persoonen tot rotterye en commotie’ opstookten.[88] Speelden de remonstranten dat dan klaar? Wel zeker, als hun actie maar de situaties schiep waarin dat grauw zich thuis voelde als een vis in het water. De contra-re-

83 De Jager, Verweerschrift, p. 257.
84 O.c., p. 258.
85 Brandt, IV, p. 589.
86 Blok, Hollandsche stad, p. 107.
87 Dwinglo, I, p. 17.
88 De Vrij, p. 134.

monstranten van Schoonhoven werden altijd nageroepen wanneer ze uittrokken naar de boomgaard die hun tot plaats van samenkomst diende.[89] In de stad zong men ‘schampere liedekens’ voor hun deuren, wierp stenen door de vensters, bonsde 's nachts tegen de deuren, en trok hen op straat de mantels en huiken af[90] - alles zonder twijfel bijna uitsluitend werk van het grauw. Naroepen van slijkgeuzen eerst en van gewone calvinistische kerkgangers later lijkt trouwens wel tot het vaste patroon van het Hollandse leven van die dagen te hebben behoord.[91]

In hetzelfde kader past de stormloop op de Alkmaarse kerk op 8 maart 1619, waarbij een vooraanstaand contra-remonstrant op een kruiwagen door de stad werd rondgereden, en naderhand nog voor het ritje betalen moest ook. Baudartius duidt de bedrijvers aan als ‘eenen hoop moetwillige remonstrants-ghesinde (eenighe derselfde droncken en vol sijnde)’,[92] bij Brandt is het ‘eenig graeu, of gemeen volck, den Remonstranten toegedaen’.[93] Beide hebben wel gelijk op hun manier. Enkele echte remonstranten, en de overigen uit het grauw, dat de remonstranten even zeer toegedaan was als het Dortse grauw de calvinisten, maar evenals dezen wel voor een baldadig pleziertje te porren was.

Toch is er verschil. Het zou niet mogelijk geweest zijn de Dordtenaren zo ver te krijgen dat zij Bogerman en Trigland op straat uitjouwden, en het zou ook niet zijn gelukt in Gouda het volk tegen Poppius te hoop te doen lopen. Het was alweer ‘graeu’, volgens Brandt, dat op 10 maart 1619 in Hoorn de soldaten wilde beletten ds. Sapma met zijn gezin de stad uit te zetten - een hevig gevecht, waarbij zelfs doden vielen.[94] Maar volkomen terecht spreekt hij van remonstrants grauw, want tussen de twee soorten van grauw bestaat een kleurverschil waarin men zich niet kan vergissen. Al is de maatschappelijke samenstelling geheel dezelfde, want met klassenstrijd hebben de bestandstwisten even veel te maken als Feijenoord-Ajax.

Bij volksonlusten treedt niet alleen het grauw op, maar daarmee vermengd en soms ook uitsluitend een categorie die ‘de jongens’ genoemd wordt. Een strikt begrensde leeftijdsgroep vormen ze niet. De jongens, die in Oudewater al met halve pieken in de hand liepen,[95] waren denkelijk niet ver meer van de volwassenheid. De ‘vier ofte vijf hondert canaillen

89 Trigland, p. 793, een mededeling ontleend aan de voorrede van het notulenboek van de kerkeraad, gezien de woordelijke overeenstemming.
90 Baudartius, I, 6e boek, p. 4.
91 Geesink, p. 230 (Rotterdam 1612); A.R.A., Hof 5223, examinatie van Pieter Clomp (Hazerswoude 1619); Not. Zevenhuizen, 12 april 1620; A.R.A., Hof 387, f. 86 vo (Waddinxveen 1620); A.R.A., Hof 5226, informatie betreffende Nieuwpoort, 20 en 21 nov. 1621; Woldendorp, p. 95 (Zoetermeer 1628).
92 Baudartius, I, 11e boek, p. 16.
93 Brandt, III, p. 357.
94 O.c., p. 474.
95 Uytenbogaert, p. 901.

van alderhande soorten', die zich op 19 februari 1617 bij de Amsterdamse beurs verzamelden,[96] worden in de meeste bronnen jongens genoemd.[97] Ook daar kan het dan nog gaan om de opgeschoten jeugd. Maar de jongens die in Voorburg Ledenbergs doodkist opgroeven, waren geen van allen ouder dan tien jaar.[98] Harman Rutten, een van de belhamels bij de remonstrantse jeugd in Hazerswoude, was elf jaar oud, zijn vriendjes meest tussen acht en twaalf.[99] Baudartius ziet klaarblijkelijk ook de jongens die in 1617 de Amsterdamse remonstranten begooiden, als kleine kinderen: 'also het jonghers ende benghels waeren die dit deden, so en sijn de buylen so heel groot niet geweest, die den slach der steenen maeckte'.[100]

Jongeren en ouderen dus beide, afhankelijk wel van het uur en van de plaatselijke schooltijden, Maar als er op straat iets voorvalt zijn alle jongens er bij, die maar even de kans hebben. Het twaalfjarig bestand moet voor hen een gouden tijd geweest zijn, want toen werden die kansen hun op een presenteerblaadje aangeboden. Enkele remonstrantse dominees op weg naar de ballingschap beluisterden in 1619 te Waalwijk uit nieuwsgierigheid een katholieke predikatie, waarin de redenaar zich beklaagde over de Hollandse jeugd en de wijze waarop die misbruikt werd: 'als men in Holland een priester of Jezuïet, die als zoodanig bekend is, ziet loopen, zoo jaagt men hun de jongens op 't lijf'.[101] De predikanten zullen het wel meesmuilend hebben aangehoord. Zo wist bij voorbeeld Episcopius heel goed, dat men ook geestelijken van andere gezindte aan die beproeving onderwierp. Zelf had hij te Amsterdam gehoord hoe volwassenen die hem de kerk uit zagen komen de jeugd aanhitsten: 'tsa jongens, raept steenen, ende geeft het dese muytmaeckers degelijck'.[102] Bij de overval op een remonstrantse vergaderplaats te Amsterdam in 1617 stonden wel duizend volwassenen toe te kijken, de jongens aanmoedigend met gelach en bijvalskreten.[103]

Risicovrij was deze jongenshulp niet. Landdrost Spruitenburch omgaf zich eens voor een overval op een remonstrantse vergadering met een grote troep jongens, die extra waren aangeworven 'op 't seggen dat zij de Arminiaenen souden gaen storen ende het all bueyt soude wesen wat sij cregen'. Later bleek evenwel dat deze jongens zonder enige religieuze discriminatie ook gomaristen gingen lastig vallen, en de ruiten ingooiden bij lie-

96 Pamflet Knuttel 2382, p. 8.
97 Zij het gemengd met 'eenige groote gasten' (Trigland, p. 916) of ander ongeregelt graeuw (Uytenbogaert, p. 739).
98 A.R.A., Hof 5223, informatie betreffende Voorburg, 6 juni 1619.
99 Alsv., examinatie Pieter Willemsz. Clomp, 20 april 1619. Het betrof 20 tot 30 jongens van jeugdige leeftijd. Alleen Pieter Clomp was wat ouder, 15 of 16 jaar.
100 Baudartius, I, 9e boek, p. 15.
101 Sax, p. 119.
102 Uytenbogaert, p. 612.
103 Pamflet Knuttel 2382, p. 6.

den die aan de zaak part noch deel hadden.[104] Spruitenburchs onvoorzichtige belofte van buit verzwakte natuurlijk bij zijn kersverse medewerkers het onderscheidingsvermogen, vooral wanneer zich ook wat grijpgrage volwassenen onder de jongens geschaard hadden - ‘eenighe boeven of fielen, ghelijck gemeenlijck geschiet in sulcken gelegentheyt’.[105] Zulk volk zag altijd graag de jongens in actie komen. Te Alkmaar waren het de ‘calissen’ van de stad die de jongens opstookten sneeuwballen en stenen de kerk in te gooien en zo de onrust te voeden, ‘op hope te sullen tot een oploop ende pilieringe te geraken’.[106] Een remonstrants pamflet over de onlusten van februari 1617 in Amsterdam waarschuwt dan ook, dat zulke volksoplopen een groot gevaar voor de hele maatschappij betekenen: ‘want dat grauw eens den smaeck wech hebbende van soo op Capo de Grijp te varen, sonder eens 't scheep te gaen of eenighen storm te verwachten, salder t'eenmael op verleckeren’.[107]

Toch durven beide partijen gedurende de bestandstwisten wel van de jongens gebruik te maken. Aan contra-remonstrantse zijde zijn de bekendste voorbeelden de vernietiging van de remonstrantse noodkerk in Amsterdam op 12 februari 1617 en de plundering van Rem Bisschops huis - de broer van Episcopius - één week later. Spontane acties waren dat niet. Zaterdag 11 februari kon men op verscheidene plaatsen in Amsterdam pasquillen aangeplakt vinden: ‘is dat yemandt lustigh is om de eerdieven van Gods Woort te destruweren, die come een sondagh te half achten op de Beurs, daer sal men vergaderen’.[108]

Een troep kwajongens en wat gepeupel gaven aan de oproep gehoor, en vernielden het pakhuis waar de remonstranten bijeen kwamen. Men had nu de smaak inderdaad beet. Voor de 19e februari werden de jongens weer opgeroepen, met het vermaard geworden rijm:

> Hoort mijn Heeren, hoort mijn vermanen:
> Dese sondach sullen preken d'Arminianen.
> Maer daer zijn seven-hondert landts-knechten,
> Die met d'Arminianen willen vechten.
> En die noch heeft een goeden dienst van doen,
> Die come by dese capiteyn, en wilt u spoen.
> Ick waerschouwe dese Arminiaensche gecken,
> Datse wat sullen crijghen op haer becken.[109]

Dat rijmpje maakte de jongens zo op gang, ‘dat se des nachts op haere bedden quaelijck konden rusten’. Vóór het opgaan van de zon kwamen ze

104 U.B. Amsterdam III H 4, p. 66, 8 nov. 1620.
105 Trigland, p. 916, over de activiteiten van de Amsterdamse jongens op 19 februari 1617.
106 A.R.A., Holland 2590a, rekest van de Alkmaarse schutters aan de Staten van Holland, 1610.
107 Pamflet Knuttel 2382, p. 16.
108 O.c., p. 4.
109 O.c., p. 10.

al naar buiten, en liepen met halve tonnen als trommels door de straten om de kameraden op te roepen. Met troepen van vijftig of honderd marcheerden ze door de stad, tot ze hun doel gevonden hadden. Rem Bisschops huis moest het deze keer ontgelden. Persoonlijke ongelukken deden zich niet voor, maar de aangerichte schade bedroeg meer dan 5.000 gulden.[110]

Brandt geeft het commentaar van een contra-remonstrant op deze gebeurtenissen: ‘Godt heeft dit den kinderen ingegeven. 't Is hun geopenbaert, dat d'Arminiaenen 't landt aen den Spanjaert soeken te brengen, en Godt werkt door dese jongens om dat te beletten’.[111] Wie dit benauwende fanatisme een paar toonaarden lager stemt, kan er nog wel iets waars in beluisteren. Het was blijkbaar mogelijk in Amsterdam, de remonstrant af te schilderen als de grote tegenstander. Men kon de mannen van de vijf artikelen voorstellen als volksvijanden, en geloof vinden. De typering die de oproep van 11 februari 1617 geeft, ‘eerdieven van Godts Woort’, was kennelijk voor massagebruik acceptabel. In die zin zijn de plunderingen van 12 en 19 februari 1617 contra-remonstrantse actie te noemen. Was de kerkelijke strijd er niet geweest, en hadden de Amsterdamse predikanten in die strijd niet een bepaalde keuze gedaan, dan zouden de jongens op die beide zondagen thuis zijn gebleven. Een veelheid van motieven bracht hen in beweging, maar daarbij was toch ook de wens dat Amsterdam contra-remonstrants moest blijven. Zo konden calvinisten met een overspannen verbeelding in deze en dergelijke relletjes een teken zien, ‘dat Godt met hun was, dewyl hy de jongens en 't graeuw verwekte om d'overtreders... te straffen’.[112]

Aan remonstrantse zijde kwamen de jongens eveneens dikwijls in het geweer.[113] Geen wonder ook, zeiden de burgemeesters van Den Briel, dat de dolerenden het in deze stad wel eens zwaar te verduren hadden, want de jongens waren ‘door de comportementen van de doleanten... geirriteert’.[114] Ambtelijke taal in plaats van extatische, maar er is toch een duidelijke verwantschap met de gedachtengang van die contra-remonstranten die in de baldadigheid van Amsterdamse kwajongens de vinger Gods opmerkten. Ook deze Brielse regenten zeggen toch eigenlijk dat de jongens vechten voor een rechtvaardige zaak. Ook de Brielse jongens kon men blijkbaar leren de aanhangers van een bepaalde kerkelijke richting als vijanden te behandelen. Hoe dan ook, ze waren over de contra-remon-

110 Brandt, II, p. 488 sq.
111 O.c., p. 497.
112 O.c., III, p. 352, woorden van zekere Luipaerdt, in 1620.
113 Uytenbogaert, p. 587 en Geesink, p. 230 (Rotterdam 1612); Trigland, p. 787 (Schoonhoven 1614); Brandt, III, p. 815 (Gouda 1619); A.R.A., R.A.Z.H. Schoonhoven 2322, f. 60 vo (Schoonhoven 1619); A.R.A., Hof 5223, examinatie Pieter Willemsz. Clomp, 20 april 1619 (Hazerswoude); Brandt, IV, p. 366 (Gouda 1620).
114 De Jager, Verweerschrift, p. 267.

stranten werkelijk ‘geïrriteerd’, of ze zouden hen geen overlast hebben aangedaan. Op gebrekkige manier laten deze jongens ieder in hun eigen woonplaats de stem horen van de publieke opinie.

Nu beschikte de publieke opinie nog wel over meer geordende kanalen: als zodanig kunnen wij zeker de rederijkerskamers beschouwen. De belangstelling voor geestelijke zaken was daar altijd zeer levendig geweest, en het was volkomen in overeenstemming met hun tradities en doelstellingen, dat ze zich ook vol ijver in de bestandstwisten stortten. In hun bijeenkomsten, oordeelde de Dordtse kerkeraad, ging het meer om de kerk dan om de kunst. Men vroeg of Christus voor alle mensen was gestorven, of enkel voor de uitverkorenen; of roeping en verkiezing vast waren; of kinderen van niet-verkorenen zalig konden worden; en of een goede consciëntie dienstig was voor de zaligheid.[115] Sommige van deze vragen zijn zoals ze hier luiden nauwelijks te beantwoorden. De rederijkers hebben wellicht meer uitgemunt door enthousiasme dan door helder begrip van zaken. Men zie bij voorbeeld de prijsvraag uitgeschreven door Katwijk in 1610, waar de opgave luidde:

> Heeft Godt geordonneert d'een mensch gantsch tot sonden quaet,
> D'ander tot saligheyt, soo by veel vermonden gaet,
> Helpt ons geloof, of niet, daeruyt de liefde moet blijcken,
> Wie wijst my dan den wegh, die ick tot Godt sal wijcken.[116]

Aan deze vraagstelling zou eerst nog wel wat rechtgetrokken moeten worden, voor men er een verstandig woord over zeggen kan. Of de kamers die aan de wedstrijd wilden deelnemen dat ook gedaan zouden hebben weten wij niet, want de baljuw van Wassenaar heeft het concours verboden.[117] Maar zeker is het beslist niet, want de antwoorden in rederijkerstournooien getuigen niet altijd van groter begrip dan deze vraagstelling. Haarlem vroeg in 1613, of Gods genade genoegzaam was ter zaligheid. Middelburg won de prijs, met onder meer deze regels:

> Wech Pelagius stout, wech Socin onwaerachtigh,
> Die Godes eer berooft en Christi ampt verkleent,
> Want het is Godt alleen die de salicheyt sachtich
> In d'uytverkoorne weckt.[118]

Socinus had zich dat misschien moeten aantrekken, maar Arminius zou het er vermoedelijk mee eens geweest zijn, hoewel het antwoord toch tegen hem gericht was, zoals men van een Zeeuwse kamer verwachten mocht.

115 Schotel, Rederijkers, II, p. 11.
116 Res. Holland, 1610, p. 70.
117 O.c., p. 71.
118 Schotel, Rederijkers, II, p. 19.

De opvattingen van de Hollandse kamers lopen uiteen. Beide partijen hebben onder de rederijkers wel hun aanhang, maar de teneur is veel vaker calvinistisch dan remonstrants. Uitdrukkelijk remonstrantse verzen zijn er zeer weinig, zelfs de prijsvraag voor het Goudse refereinenfeest van 1609 heeft een neutraal geformuleerd thema:

> Of in Christus te gelooven in aller menschen macht is,
> Om naer haer believen te kiesen de Doot of 't leven coen.[119]

Remonstrantisme bij de rederijkers laat zich zelden herkennen, al kan men het soms vermoeden, bij voorbeeld in deze Leidse vraag:

> Waerdoor de werelt meest en aller stercxst Gods wet
> Van waerheyt ende vree den voortgangh wert belet,

met als regel:

> Door yver blint, veel twist men vint, in plaats van vreden.[120]

Die verzen zijn waarschijnlijk wel remonstrants, want ofschoon beide partijen het met de regel wel eens behoorden te zijn, oordeelden de calvinisten de tijd niet zo geschikt om juist op deze waarheid te wijzen. Zij geloofden dat in de bijzondere omstandigheden waarin men verkeerde strijd nodig was in plaats van vrede. Remonstrants is daarom stellig het Leidse referein op de regel:

> Door secten quaet, Godts wil en raet, meestal te weeten,

waarin de Leidenaren aanleiding vinden te waarschuwen tegen een sectarisch drijven van eigen opinie:

> Van Godts raet en besluyt dient nootelick ghesweghen.[121]

Een bekend motief: de remonstrantse afkeer van het spreken over een verborgen wil Gods.

Maar meestal kiezen de rederijkers voor Gomarus. De Haarlemse refereinen op de vraag,

> Of Gods genade door Christi lijden en 's Gheests kracht
> Ons salicheyt maer ten deel, of geheel heeft gewracht,

leggen in overweldigende meerderheid getuigenis af van de algehele genoegzaamheid der genade.[122] Slechts het antwoord van Gouda zegt:

> Wt ghenaed' ten deel, door 's Gheests kracht en Christi lijden.

Maar in de bundel staat dit stukje op zichzelf. Veel meer karakteristiek voor de geest van dit Haarlemse festijn is het spel van J. van Gerwen,

119 De Lange van Wijngaarden, III, p. 104.
120 Schotel, Rederijkers, II, p. 7.
121 Redenrijckers aenwijsinghe, p. 83.
122 Der reden-rijcken Springh-ader, Haarlem 1614, ook voor het vervolg.

waarmee de gedrukte bundel opent. Het is een gesprek tussen Menich Goet Hert, een eenvoudig man die van de twisten niets begrijpt, en Goet Berecht, een als predikant gekleed heer, die hem de verschilpunten uitlegt. Later verschijnt ook nog Ondersoeck der Waerheyt ten tonele, die het betoog van de dominee komt ondersteunen, en niet minder dan veertig bijbelteksten aanhaalt ten bewijze van het contra-remonstrantse gevoelen.

In de bundel zijn nog al wat Zuidnederlandse kamers in ballingschap aan het woord. Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Brugge, Oudenaarde. Al hun antwoorden zijn in streng contra-remonstrantse geest. Ze onderscheiden zich daarin wel niet van de anderen, maar het is niet onwaarschijnlijk dat ook in de kamers van Leiden, Haarlem of Amsterdam de zuiderlingen een flinke partij meebliezen. Dat zou ten dele kunnen verklaren waarom in de rederijkerswereld zo veel sympathie voor het contra-remonstrantisme bestond. Ten dele slechts, want zuidelijke invloed zal men wel niet mogen veronderstellen in de dorpskamers van Haastrecht, Warmond, Kethel of Zoetermeer. De verklaring kan ook niet liggen in de aanwezigheid van lidmaten van de hervormde kerk, want de kerkeraden keurden het bestaan van de kamers af, en stelden actieve medewerkers onder tucht.[123] Het zal hier wel zijn als met de jongens en het grauw: het meerderheidsgevoelen in de plaatselijke hervormde kerk bepaalde de publieke opinie.

Één belangrijk voorbehoud moeten wij dan echter wel maken: zij die een bewuste keuze gedaan hebben voor een ander kerkgenootschap dan het hervormde, staan in de regel aan de kant van de remonstranten. Men kan zich indenken waarom. Toen enkele Leidse remonstranten in oktober 1621 plannen begonnen te smeden voor een conspiratie, overwogen zij dat ‘mennonyten, martinisten als andere’ misschien mee zouden willen doen als men hen vrijheid van consciëntie beloofde.[124] Van de calvinisten hadden de secten in elk geval niets te verwachten, van de arminianen mogelijk wel. De redelijkheid van die verwachting kan men in twijfel trekken. Was Oldenbarnevelts nationale kerk tot stand gekomen, dan zou de overheid misschien ook wel hebben gemeend dat de kerk nu ruim genoeg was voor iedereen, zodat tolerantie voor luthersen en doopsgezinden eigenlijk overbodig was geworden. Wie weet of het niet juist de strengheid van het calvinistische geloof geweest is, die de regenten er altijd van heeft weerhouden het lidmaatschap van de hervormde kerk verplicht te stellen voor alle protestanten.

Maar dat blijft natuurlijk speculatie. De werkelijke ontwikkeling liep anders, over Dordrecht. De hervormde kerk verschanste zich nog steviger in haar calvinistische stellingen, en vergrootte daardoor nog de afstand tot de andere kerkgenootschappen. Alles wat niet calvinistisch dacht voelde

123 Acta Leiden, 26 sept 1606; Jaanus, p. 120; Not. Naaldwijk, 14 juli 1613; Acta Delft, 22 sept. 1606; Not. Schipluiden, 28 april 1619.

124 A.R.A., Hof 5228, no. 9, De Bondt aan het Hof, 1 maart 1623.

zich versterkt in zijn sympathie voor het remonstrantisme. Mensen zonder religie, schrijft Baudartius, libertijnen die maar eens in de tien of twintig jaar ter kerke kwamen, stelden huizen en schuren open voor de remonstrantse predikers.[125]

Van directe relaties tot de kleine lutherse groep blijkt niet veel. Dat ze als pro-remonstrants beschouwd werd, bewijst ons de instructie die het Hof van Holland in augustus 1619 aan twee van zijn leden meegaf, om in Woerden de nodige maatregelen te nemen tegen de remonstranten. De beide afgevaardigden moesten de leidslieden van de lutherse gemeente ontbieden, en hun namens de overheid bevelen zich niet met de remonstranten te bemoeien. Anders zouden ook zij de vrije uitoefening van hun religie verliezen.[126] Enkele jaren later, in 1624, vernam de kerkeraad van Haarlem, dat de lutherse predikant probeerde de hervormde lidmaten afkerig te maken van hun eigen kerk, door hun arminiaanse boekjes in handen te stoppen.[127] Over zijn intenties zwijgen de notulen verder. Wilde hij een weg naar de lutherse gemeente openen, of was het voor hem gewetensplicht de remonstranten vooruit te helpen waar hij kon? In ieder geval blijkt noch in Haarlem noch elders dat de luthersen ledenaanwas kregen als gevolg van de bestandstwisten.[128]

De doopsgezinden wel. Zij hadden ook een nauwere verwantschap met de remonstranten. Menno Simons aanvaardde wel de voorwetenschap, maar niet Calvijns predestinatie,[129] die hij een gruwel boven alle gruwelen noemde.[130] De heilszekerheid, die andere steen des aanstoots voor de remonstranten, had evenmin plaats gekregen in de doopsgezinde theologie.[131] Misschien is het geen toeval dat in streken met veel doopsgezinden, zoals het Waterland of de classis Dordrecht, remonstrantisme ternauwernood bestond. Zij die zich tot een dergelijke denkwijze aangetrokken voelden hadden wellicht reeds plaats gevonden in de doopsgezinde gemeenten. Uit de kleine groep Haarlemse remonstranten gingen na 1619 verscheidenen over naar de kring van Menno's volgelingen.[132] Een van hen, een zekere Vijf Mattheeusz. van Dale, gaf als redenen: ‘het Dortsche synodus, de leere van de praedestinatie in onse kercke, kinderdoop en menschweerdinghe Christi’.[133] Geen waagstuk is het te onderstellen dat

125 Baudartius, I, 11e boek, p. 87.
126 A.R.A., Hof 386, f. 143 vo, 2 aug. 1619.
127 Not. Haarlem, 12 nov. 1624.
128 Zeer in het algemeen bij De Vrij, p. 160: velen ‘loopen als nu tot wederdoperen, Flaccianen, Papisten’.
129 Wessel, p. 164.
130 Kühler, Socinianisme, p. 41.
131 Van Douwen, p. 62. De doopsgezinden, schreef Conradus Alutarius in zijn Onderscheyt des christendoms ende onchristendoms (1604), hebben geen troost. Zij zuchten steeds: ach, mocht ik toch zalig worden, en zeggen dat men niet meer kan doen dan zijn best, en hopen op Gods genade.
132 Not. Haarlem, 30 maart 1621.
133 Alsv., 16 juli 1621.

de twijfel over de laatste twee punten hem is ingegeven door zijn onvrede met de eerste twee. Eenmaal in oppositie geraakt met de gereformeerde leer, kon hij er gemakkelijker toe komen ook de beide genoemde typisch doopsgezinde dogma's te aanvaarden. Een massale overgang vond plaats te Hazerswoude, waar de doopsgezinden maar tien of twaalf gezinnen sterk waren, doch in 1623 bleken te zijn uitgegroeid tot een gezelschap van tussen de 200 en 300 personen. De voorgangers waren allebei gewezen remonstranten, Jacob Gerritsz. Clomp en Hendrick de Corffbreyer.[134]

Het meest interessant is de verhouding tot de katholieken. Contra-remonstranten vreesden dat de Jezuïeten zouden oogsten wat de arminianen zaaiden. Ons kan nu bekend zijn dat noch de kerkelijke, noch de politieke leiders van de remonstranten ooit gedacht hebben aan een bondgenootschap met Rome. Maar de verdrukte katholieken zagen natuurlijk zowel in de tweedracht als in de geruchten over toenadering tot hun kerk hoopgevende tekenen. Zij hielden het dan ook bijna overal met de remonstranten, te meer omdat die in sommige steden welhaast gedwongen waren - nu men de strenge calvinisten niet kon gebruiken - katholieken in de magistraat te helpen.[135] Een katholiek in de vroedschap was voor de arminianen meestal ook even waardevol als een man van de eigen partij. Het waren de katholieke regeerders van Warmenhuizen, die de hervormde gemeente een remonstrants predikant opdrongen, tegen de zin van de meeste lidmaten.[136] Allicht hebben zulke regenten de plakkaten tegen hun eigen kerk niet met de uiterste strengheid toegepast, zoals ook van de remonstrantse bondgenoot in zulke gevallen wel enige conniventie te verwachten was. De markies van Spinola meende zelfs te weten dat in twee Hollandse steden aan zijn geloofsgenoten in het geheim godsdienstvrijheid was vergund, met goede kansen voor openlijke exercitie in de nabije toekomst.[137]

Het is niet waarschijnlijk dat die hoop ooit in vervulling zou zijn gegaan. Publieke erkenning van de katholieke kerk was in de bestandsjaren geen reëel vooruitzicht, ook niet zolang Oldenbarnevelt regeerde. Maar indirect trok Rome toch profijt van de geschillen. De aanwas van de katholieke kerk in die tijd is opmerkelijk groot: 2.000 communicanten te Amsterdam in 1617, vroeger 100; 300 katholieke gezinnen in Rotterdam, voorheen 4; 500 toehoorders te Alkmaar, soms 700 zelfs, en in het verleden hooguit 20.[138] Aan de oorzaak twijfelt men niet: ‘fere quotidie per

134 A.R.A., Hof 5229, informatie betreffende Hazerswoude, 29 aug. 1623.
135 Brandt, II, p. 333, een opinie van Vranoken. Carleton, p. 89, suggereert zelfs dat de remonstranten zich handhaafden dankzij de steun van de katholieken: ‘this may be noted... that those places, where poperty is most frequent, as Utrecht for a province, and Rotterdam for a town, the remonstrants are absolute’.
136 Trigland, p. 856.
137 Cornelissen, p. 218.
138 Brouwers, p. 241.

has praedicantium dissensiones augentur', schrijft de apostolische vicaris Rovenius,[139] in een misschien niet fraai, maar wel zeer duidelijk latijn.

Na Dordrecht hield de toeloop aan.[140] Enkele predikanten - Petrus Engelraven, Johannes Arnoldi Corvinus - volgden het voorbeeld van Bertius, en traden toe tot de katholieke kerk.[141] Ook Taurinus moet dicht bij Rome geweest zijn, toen de dood hem verraste.[142] Maar spectaculaire bekeringen bleven na Bertius' overgang uit. De hoop die katholieken op Wtenbogaert gevestigd hadden[143] bleek ijdel, terwijl de conversie van Groenevelts weduwe[144] na de terechtstelling van haar man in 1623 in de gegeven omstandigheden geen opzienbarende gebeurtenis meer mocht heten.

Tijdens het bestand zagen echter de katholieken in de kerkelijke strijd grote mogelijkheden. Met de remonstranten waren zij daarom als groep solidair, evenals de doopsgezinden en vermoedelijk ook de luthersen. Wie evenwel nog geen duidelijke kerkelijke keuze gemaakt had, gedroeg zich overeenkomstig de verwachtingen van de meerderheid van zijn stads- of dorpsgenoten.

139 W.P.C. Knuttel, Katholieken, p. 85.
140 Cornelissen, p. 270; Van Hoeck, p. 56.
141 Andriessen, p. 314.
142 Sabbe, p. 19.
143 Connelissen, p. 266.
144 G.B. Rotterdam 1292, Hogerbeets aan Niellius, 18 jan. 1624.

XVII. De remonstranten na Dordrecht
De wederoprichting van het rijk Israëls

De synode van Dordrecht bracht niet het einde van de kerkstrijd. Wel keerde ze de bestaande verhoudingen om. De slijkgeuzen trokken de schuur uit en de kerk in. Hun oude problemen waren opgelost. De calvinisten hadden zichzelf kunnen handhaven. Maar nu kwam een heel andere taak op hun schouders te rusten: de tegenstander van gisteren weer tot medestander te maken. De overheid behandelde de remonstrantse broederschap als een verboden vereniging. Ze wilde niets liever dan dat de sporen van het remonstrantisme geheel zouden verdwijnen. Daartoe had zij de medewerking van de kerk nodig. Zelf kon ze de remonstrantse bijeenkomsten verbieden, maar de kerk alleen kon iets nog beters doen: remonstrantse bijeenkomsten overbodig maken door de vroegere arminianen terug te winnen voor de hervormde kerk. Pas als dat gelukt was kon men zeggen dat de anti-remonstrantse politiek van de nieuwe regering was geslaagd. De magistraten konden het hier alleen niet af. Zij konden natuurlijk wel de bierslepers en de kaasdragers gelasten de hervormde kerk te bezoeken op straffe van ontslag.[1] Maar als zo'n werkloze kaasdrager zich dan in verbittering juist des te meer vastklemde aan zijn remonstrantse geloof? Daar moest de kerk te hulp komen, door de man iets aan te bieden dat het gemis van het oude kon vergoeden.

De calvinisten hebben inderdaad begrepen wat van hen werd verwacht. Naar wij reeds zagen,[2] heeft de hervormde kerk nooit de vervolgingen openlijk goedgekeurd. Of ze daarin geheel oprecht handelde kan men betwijfelen. De broeders van de classis Woerden waren in 1620 bezorgd genoeg, toen ze in de agenda van de Zuidhollandse synode lazen dat een mildere politiek tegenover de remonstranten punt van discussie zou worden. Zij instrueerden hun afgevaardigden, ‘dat sij geensins verstaen bequame middelen te cunnen wesen moderatie, versachtinge van de proceduren tegen de remonstranten, ofte ophoudinge van de onderteeckeninge van de acte des synodi nationalis van Dordrecht’. De gedeputeerden moesten maar eens vragen wie deze heilloze voorstellen ter tafel hadden gebracht, om hen naar behoren te kapittelen.[3] Elders geeft men zich

1 Zoals te Hoorn geschiedde, Velius, p. 569.
2 Boven, p. 309.
3 Acta Woerden, 20 juli 1620.

niet zo bloot, maar velen zullen toch de dwangmaatregelen tegen de remonstranten al te zeer als een voordeel voor de hervormde kerk beschouwd hebben, dan dat zij die zo maar hadden willen prijsgeven.

Met deze dekking in de rug echter, waren de classes en de kerkeraden wel bereid tot matiging, als ze daarmee de goede verhoudingen weer konden herstellen. De classis Haarlem betuigde haar instemming met Maurits' verzoek over de geschilpunten niet te dikwijls meer te preken.[4] Dat was natuurlijk wel iets anders dan het helemaal nooit meer te doen. De Haarlemmers zullen wel ongeveer hetzelfde bedoeld hebben als de Dordtse classis, die wilde dat men over de kwestie zou spreken als de tekst het met zich meebracht, maar ‘dat men geen occasie sal soecken van de controversiën te spreecken als dye daerwt (uit de tekst) niet soude vloyen’.[5] Men moest dus de predestinaite er niet met de haren bijslepen, zoals sommigen klaarblijkelijk deden, maar evenmin kansen verzuimen die de tekst duidelijk aanbood. Men zou immers vroegere remonstranten beter moeten onderrichten, en daartoe was de preek het aangewezen middel.

Over de geschilpunten zelf moest nu duidelijkheid bestaan. Maar om het klimaat te verbeteren en de remonstranten de terugkeer te vergemakkelijken, diende de strijd van alle persoonlijke elementen te worden ontdaan, en van bijzaken gezuiverd. De classis Delft had al een voorbeeld gegeven in 1618, toen zij uit de klachten van de dolerende kerken in haar rayon alle punten van secundair belang had geschrapt.[6] Ook in de classis Rotterdam zijn wel blijken te vinden van een meer verzoenende gezindheid. Bij het beroep van Eleazar Swalmius van Schiedam naar Rotterdam weigerde de classis approbatie te verlenen. Swalmius had altijd bekend gestaan als een tegenstander van de afgezette Rotterdamse predikanten, zodat zijn komst in Rotterdam niet dienstig zou zijn ‘om de vervreemde gemoederen te bevredigen’.[7] Juist op Swalmius zou men toch gebeten zijn, en dan zou de onderlinge verbittering nodeloos lang duren. Dat alle bitterheid ook aan hun kant niet geheel ontbrak, wisten de contra-remonstranten zelf wel, al hadden ze voor die feil meer oog bij de tegenpartij. De classis Dordrecht sprak van ‘groote bitterheyt ende partialiteyt van de remonstrants gesinde in 't gemeyn tegen de onse als oock van eenighe onder onse kercken tegen de remonstrants gesinde’.[8]

Het zou geen wonder zijn, als bij de vervolgde verliezers de bitterheid nu groter was. Maar de remonstranten beschikten toch in elk geval over één middel waarmee ze die kwaal bij zichzelf konden bestrijden: zij kon-

4 Acta Haarlem, 25 sept. 1619.
5 Acta Dordrecht, 21-24 juli 1620.
6 Acta Delft, 19 nov. 1618: Maasland (twee onbelangrijke punten geschrapt), Zoetermeer (moet de minder gewichtige en onbewijsbare beschuldigingen weglaten) en Vlaardingen (geen enkel punt van voldoende betekenis).
7 Acta Rotterdam, 12 okt. 1620.
8 Acta Dordrecht, 1 juli 1620.

den toegeven aan hun eerbied voor de kerkelijke gemeenschap. De contraremonstranten sloegen die zo hoog aan dat ze er hun eigen dolerende kerken voor geïnstitueerd hadden. Alleen daar konden ze de zuiverheid van de gemeenschap handhaven. Maar dan was ook alleen daar de kerk zoals ze behoorde te zijn, kerk in de volle zin van het woord. Buiten de kerk was er naar de gereformeerde belijdenis geen zaligheid, daarom ook was ieder schuldig zich bij die kerk te voegen.[9] Een remonstrant die zich buiten de gemeenschap der kerk stelde, bracht zijn zaligheid in gevaar.

Dat is de achtergrond van het gesprek dat in 1623 de calvinist Smout en de remonstrant Cupus met elkaar voerden. Ge kunt niet zalig worden zei Smout - voorbehoud maakte hij dus in het geheel niet - als ge buiten onze gemeenschap blijft, en de leer der kerk tegenspreekt. Maar komt ge bij ons, en houdt ge uw gevoelen voor uzelf, wat niemand u zal beletten, dan kunt ge zalig worden.[10] Niet in zijn remonstrantisme lag dus volgens Smout Cupus' fundamentele dwaling, maar in zijn afscheiding van de kerk.

Deze gehechtheid aan de kerkelijke gemeenschap zat de zeventiendeeeuwse hervormden al wel zo in het bloed, dat ook de remonstranten er niet los van waren. De overtuigde arminianen keerden het argument om, zoals ook Cupus deed tegen Smout, en zeiden dat juist de vervalste hervormde kerk een gevaar was voor de zaligheid van haar lidmaten.[11] Maar anderen twijfelden toch of de afgescheiden broederschap de oude kerk wel zou kunnen vervangen. De kerkeraadsleden van Berkel en Rodenrijs wilden na het ontslag van hun predikant wel niet meer in het ambt blijven, maar evenmin de kerkelijke gemeenschap breken. De ouderling Gerrit Simonsz., ontboden in de vergadering van de classis, zei ‘dat hij een simpel ende eenvoudich man was, die hem op de verschillen niet en verstont... doch dat hij daerentusschen niet van meyninge en was de kercke te verlaten ende daervan af te wijcken, maer dat hij gesint was in 't gehoor des goddelijcken woorts voort te gaen’.[12]

Voor deze Gerrit Simonsz. uit Rodenrijs verandert er eigenlijk met de Dordtse omwenteling niets. Vroeger beluisterde hij remonstrantse preken, nu calvinistische. Maar omdat hij de verschillen niet begrijpt, ziet hij geen onderscheid met de oude situatie. Hij had altijd bij de hervorm-

9 Nederlandse geloofsbelijdenis, art. 28.

10 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus, 1623. Cupus geeft Smouts woorden aldus weer: ‘indien ick soude voortvaren gelijck tot noch toe, mij onthoudende van hare gemeenschap ende hare lere blijvende tegenspreken, dat ick niet en soude connen salich worden... Als ick mijn gevoelen wilde bij mij houden (niemant soude mij daerin beletten) ende evenwel mij bij haer vougen ende eenicheyt met haer onderhouden, dat ick dan wel conde salich worden’.

11 Alsv., Cupus' antwoord: ‘ick seyde ter contrarie, indien ick mij bij haer soude voegen soo lange zij deden alsse nu deden, dat ick vreesen soude in peryckel te wesen van de salicheyt te missen’.

12 Acta Delft, 17 okt. 1619.

den gekerkt, en wilde dat blijven doen. Zulke remonstranten waren er meer.[13] Wel verre van zich van de hervormde kerk af te keren, wilden zij in die gemeenschap weer worden aangenomen, en daarvoor als het moest zich wel nader laten onderrichten. Zij verlangden er naar dat de hervormde kerk zich met hen weer zou gaan bemoeien. Enkele remonstranten in Zoetermeer klaagden zelf, ‘dat men na haer niet omme en sach’, en verzekerden, ‘dat se haer wel souden laten onderrechten, waer 't dat sij slechts aengesproken wierden’.[14]

Daarom was de taak van de hervormde kerk niet hopeloos. Velen wachtten slechts tot men een brug naar hen toe wilde slaan, en zouden zelf niets doen om hun terugkeer te bemoeilijken. Het algemene beleid van de classes en kerkeraden hield met deze gezindheid dan ook rekening. De synode van Noord-Holland besloot dat zij die verzoening begeerden alleen schuldbelijdenis behoefden af te leggen voor de kerkeraad. Slechts als grote ergernis gegeven was zou het berouw ook aan de gemeente bekend gemaakt worden, doch zonder naam. Voor elke openbare schuldbelijdenis uit oorzaak van remonstrantisme zou het advies van de classis vereist zijn.[15]

Een concessie van belang. Remonstrantisme kon toch naar het oordeel van de calvinisten niet anders zijn dan een openbare zonde. Elke remonstrant had openlijk ergernis gegeven, en zou dus naar de gebruiken van de kerkelijke discipline openbaar zijn schuld moeten belijden. Namen de kerken nu genoegen met een alleen voor de kerkeraad betoond berouw, dan lieten zij wel zien hoe sterk hun begeerte was naar terugkeer van normale verhoudingen, met voorbijgaan van alle moeiten en verdrietelijkheden waaraan de bestandstwisten zo rijk geweest waren. Men begreep met een uitzonderingssituatie te doen te hebben. Velen hebben uit onwetendheid de remonstranten gevolgd, overwoog de classis Dordrecht, vooral in plaatsen waar geen andere predikanten geweest waren. Zou men hen dan niet mogen aannemen op een simpele verklaring dat zij de remonstrantse leer en proceduren verfoeiden? Alleen van hen die werkelijk waren afgeweken moest schuldbelijdenis verlangd worden voor de kerkeraad of voor de gemeente, pro ratione delicti.[16]

Zo handelden ook wel de meeste kerkeraden. Schoonhoven besloot vroegere remonstranten die nu weer het avondmaal mee wilden vieren op handslag toe te laten.[17] Hillegersberg liet alle remonstranten bezoeken, en bevond wel ‘sommige geheel opstinaet’, maar ook ‘sommige geseggelijck’, en kon enkelen weer in het lidmatenregister inschrijven.[18] In Den

13 Bij voorbeeld Acta Den Briel, 16 sept. 1619: ‘Aeltge Jans verclaert, dat zij niet verstaet wat in den synodo besloten is, wil haer nochtans wel leersaem stellen’.
14 Acta Delft, 6 jan. 1620.
15 Reitsma en Van Veen, II, p. 117.
16 Acta Dordrecht, 16-17 juli 1619.
17 Not. Schoonhoven, 2 dec. 1619.
18 Not. Hillegersberg, 21 juli 1619.

Briel begon men met deze bezoeken pas tegen het laatst van 1619, ‘beginnende eerst aen dengeenen dien men acht van de sachtste ende buychsaemst sijn’.[19] Maar 22 remonstranten hadden zich toen al zonder enig voorgaand bezoek weer laten inschrijven.[20] In totaal keerden in de jaren 1619-1625 83 gewezen remonstranten tot de gemeente terug. De meesten deden het betrekkelijk snel, maar het kon lang duren vóór het hele proces was afgewikkeld. In Charlois bij voorbeeld hadden de beide gezindten tezamen in 1619 op 1 oktober 64 lidmaten. Hiervan namen 27 deel aan de eerste avondmaalsviering onder contra-remonstrantse leiding op 6 oktober 1619.[21] Van de anderen zijn er 25 teruggekomen, als volgt over de jaren verdeeld:

1619	2	1623	1
1620	14	1624	0
1621	1	1625	1
1622	2	1626	2

en lange tijd later in 1632 het laatste tweetal. Er blijven dus 12 over die nooit teruggekeerd zijn, maar dat kan allerlei andere redenen hebben dan gehechtheid aan de arminiaanse leer: overlijden, verhuizing, een huwelijk met een rooms-katholiek en overgang naar een ander kerkgenootschap, of tenslotte ook onverschilligheid. In elk geval is het remonstrantisme geheel uit Charlois verdwenen, zoals het zich in veel dorpen niet heeft kunnen handhaven, als er eenmaal weer calvinistische predikanten waren gekomen. Gemakkelijk hadden die het natuurlijk niet bij hun eerste optreden. De continuïteit ontbrak, de nieuwe dominees waren voor de gemeente onbekenden, en de vroegere kerkeraadsleden hielden zich dikwijls afzijdig, zodat de predikanten de problemen te veel alleen moesten oplossen. Zo kon een enkel gemeentelid ook wel eens tot het avondmaal terugkeren, die aan arminianisme volkomen onschuldig was geweest, en afgehouden op grond van ergerlijke levenswandel.[22] Dat bleek althans te Charlois ten aanzien van één vermeende boetvaardige remonstrant. Zeker was er altijd de kans dat de teruggekomenen een soort tweede sortering vormden. De trouwste kerklidmaten waren het moeilijkst terug te winnen. Johannes Agricola kon pas enkele maanden na zijn intrede in Noordwijk weer een klein kerkeraadje aanstellen van twee ouderlingen en één diaken.[23] Daarna echter ging het vlotter. Een jaar later kon hij al het avondmaal vieren met 35 lidmaten aan tafel, een alleszins presentabel aantal.[24]

Niet alle gemeenten aanvaardden de vroegere remonstranten zonder

19 Not. Den Briel, 3 dec. 1619.
20 Alsv., 2 jan., 28 febr., 2 mei en 7 nov. 1619.
21 Not. Charlois, 6 okt. 1619.
22 Alsv., 27 sept. 1620.
23 Not. Noordwijk, 23 febr. 1620.
24 Alsv., 14 febr. 1621.

schuldbelijdenis. De classis Den Briel stelde een algemene regel, dat alle terugkerende lidmaten moesten verklaren de remonstrantse leer te verzaken, en belijdenis doen van hun schuld.[25] Waarschijnlijk heeft men echter dit classicale voorschrift niet in praktijk gebracht. In de stad Den Briel is in elk geval de schuldbelijdenis uitzondering geweest. De kerkeraad verlangde die alleen van de conrector van de latijnse school en van de rentmeester Cornelis Briell. Bij de eerste speelden zedelijke misdragingen mee. De tweede had tijdens de troebelen de dolerende kerkeraadsleden gescholden voor schelmen en rabauwen. Hij herinnerde zich daar niets meer van, maar de broeders vonden dat hij hen op hun woord moest geloven, ook al zou hij het zelf vergeten zijn.[26] Speciale behandeling van moeilijke gevallen zal wel in alle gemeenten zijn toegepast. In Zevenhuizij verlangde de kerkeraad openbare schuldbelijdenis van slechts drie lidmaten, twee schoolmeesters en de schout. De ergste zondaar was meester Jan, die tot het laatst toe de remonstranten gediend had als voorlezer en voorzanger. In zijn geval vond men dat bijzonder ongepast, ‘omdat hij selve betuycht altijt die reformeerde leere toegedaen geweest te sijn’.[27] De schout keerde in 1623 terug,[28] de schoolmeester Claes Claesz. in 1625.[29]

Met sommige weergekeerden bleef het zorgen, vooral als ter plaatse een remonstrantse gemeente als uitwijkhaven ontbrak. Was die er wel, dan liet men de onwilligen los, en beschouwde hen niet meer als lidmaten. De ‘hartste’ remonstranten ontvingen in de regel wel bezoek van de kerkeraad,[30] maar als zij geen gehoor gaven aan de vermaningen liet men hen gaan. Alleen te Amsterdam kwam het tot afsnijding van een tiental onverzoenlijken.[31] Naar ons gebleken is, was het anders wel regel de gehele weg van de kerkelijke tucht te gaan tot de afsnijding toe, met lidmaten die al lang naar een ander kerkgenootschap waren overgegaan. Waarom deze gewoonte ten aanzien van de remonstranten niet is gevolgd staat bij mijn weten nergens opgetekend, maar het zal wel de eenvoudige praktische onmogelijkheid zijn geweest, in Gouda, Rotterdam, Leiden of Hoorn de ‘lidmaten’ die van de calvinisten toch niets wilden weten, bij honderden tegelijk onder censuur te stellen. Ook in Amsterdam liet men het bij de bestraffing van wat kopstukken - Rem Bisschop, Joos Brasser, Jacob Reael - de anderen bleven Gode bevolen. Een begrijpelijk beleid, maar niet-

25 Acta Den Briel, 18 juli 1619.
26 Not. Den Briel, 10 febr. 1622. Hij gaf pas in 1624 toe, en mocht toen terugkeren, 31 okt. 1624.
27 Not. Zevenhuizen, 8 sept. 1619.
28 Bijlage XL.
29 Bijlage XLV. Misschien bestond tegen hem grote verbittering. Eén lidmaat bleef na zijn wederopneming van het avondmaal weg, Not. Zevenhuizen, 12 juni 1625.
30 Not. Oudewater, 16 dec. 1619; U.B. Amsterdam III H 4, p. 11 en 47 (Leiden).
31 Evenhuis, I, p. 256 en 258.

temin naar zeventiende-eeuwse maatstaven een evident falen van de kerkelijke tucht.

De enige categorie die zonder uitzondering hoofdelijke behandeling heeft gekregen is die van de predikanten geweest. Voor hen golden ook nooit verzachtende omstandigheden. De enige weg terug was die van de openbare schuldbelijdenis. In de classis Gouda konden de remonstranten zelfs vóór Dordrecht al niet meer van partij wisselen zonder publieke schulderkenning. Johannes Bachusius van Krimpen aan de IJssel moest bij zijn overgang in september 1618 schriftelijk zijn leedwezen betuigen, 'van hem in leere ende leven verlopen te hebben... biddende Godt ende den classe hem tselve te willen vergeven'.[32] De volgende boeteling, Jacobus Kerckhoven van Polsbroek, was nog veel meer het mikpunt van kleingeestige kettermeesterij. Ook hij tekende bij zijn terugkeer een acte.[33] Maar in de volgende vergadering waren twee predikanten aanwezig, die van de ondertekening geen getuigen waren geweest. Ze zeiden no ook wel graag eens uit Kerckhovens mond te willen horen dat hij spijt had van zijn dwalingen. Kerchkoven stribbelde wat tegen - 'veele spertelende', schrijft de scriba - maar verklaarde tenslotte toch: 'so ick gedwaelt hebbe in de leere, de broederen willen het mij vergeven'. Dat was de broeders te conditioneel. Wees gerust wat vrijmoediger, zeiden ze hem. Uw pen was de vorige maand royaler dan thans uw tong. Maak geen kromme sprongen meer, en zeg ons nu eens na: 'ick Jacobus van Kerckhoven bekenne in de leere ende ordre gedwaelt te hebben'. De arme man heeft ten leste maar toegegeven. 'Vrijwillich ende van herten', willen de acta ons doen geloven.[34] De classis Gouda was het koninkrijk van Johannes Lydius. De overwinning van de contra-remonstranten heeft niet de edelste kanten van zijn karakter bloot gelegd. Allerarmzaligst was vooral de vertoning die opgevoerd werd met zijn vroegere plaatselijke collega, Livinus de Raedt. Men stelde voor hem in april 1619 een akte van schuldbelijdenis op, die hij op de achtste april reeds tekende.[35] Maar het hielp hem niets. De kerkeraad van Oudewater ontdekte dat De Raedt zichzelf niet beschouwd als de enige oorzaak van alle voorgevallen moeiten[36] - wat ook met geen woord in de akte van hem was gevergd. De Raedt, die zijn mooie standplaats Oudewater al tegen Haastrecht had moeten inruilen, liet verder met zich sollen, en werd in juni 1619 toch aangenomen.[37] Maar in 1620 rezen er alweer moeilijkheden met de nieuwe gemeente. De burgemeesters van Haastrecht - een van dat tweetal was niet eens lidmaat - beklaagden zich dat de dominee arminianen in de kerkeraad stelde, remon-

32 Acta Gouda, 6 sept. 1618.
33 Alsv., 16 jan. 1619.
34 Alsv., 12 febr. 1619.
35 Bijlage XXVI.
36 Acta Gouda, 14 mei 1619.
37 Alsv., 11 juni 1619.

stranten uit Gouda tot het gehoor toeliet, te veel met vijanden van de waarheid verkeerde, en honderd andere dingen meer.[38] Het einde was dat men Livinus de Raedt een belofte afdwong, dat hij binnen zes maanden ontslag zou nemen. Enkele deputaties in de classis onttrokken zich aan deze onsmakelijke affaire en verlieten de vergadering.[39] Onder hen was ook, het zij tot zijn eer gezegd, Jacobus van Kerckhoven uit Polsbroek.

Kan de classis Gouda op de prijs der elegantie geen aanspraak maken, haar gedrag onderscheidde zich zakelijk niet van dat van andere classes. Ook elders moesten predikanten die terug wilden onder het juk door. De moderate contra-remonstrant Adriaen Janssen moest schuld belijden omdat hij de zittingen van de remonstrantse classis steeds had bijgewoond.[40] In Haarlem kreeg de oude Willem de Hase ontslag uit de dienst; de twee andere moderaten, Sprankhuysen en Junius, moesten zich in kleinere gemeenten laten beroepen. Van volslagen remonstranten verlangde men natuurlijk overal een volledige schuldbekentenis, en enkelen gaven die ook: Isbrand Willemsz. van Monster,[41] die een van de ondertekenaars van de remonstrantie geweest was, Nicolaes Tijckmaekers in Geervliet,[42] later ook Adriaen Simonsz. van Charlois.[43] Uit welke motieven ze handelden? Isbrand Willemsz. was klaarblijkelijk een zeer zwak karakter, die in zijn angst weg gezuiverd te worden zelfs een notoir feit als zijn ondertekening van de remonstrantie had verzwegen. Van Adriaen Simonsz. krijgen we uit de akte een veel betere indruk. Hij verklaart dat hij tot een ander inzicht is gekomen, en daarom begeert weer tot de gemeenschap der kerk te worden toegelaten. Over schuld wordt in de akte eigenlijk niet gesproken, ze is veel meer een opwekking tot de gemeente, ‘haer in sijne wederkeeringe ende versoeninge met de gemeene kercken ten hoochsten te verblijden’.

Tijckmaekers werd het vuur veel nader aan de schenen gelegd. Hij moest precies verklaren wat hij allemaal verkeerd had gedaan, en op welke manier hij zijn leven nu dacht te beteren. Hij had de valse leer en onwettige proceduren van de remonstranten bevorderd, de ware rechtzinnige leer beklad, verdrukt en tegengestaan. Hij zou nu echter zijn gemeente de rechte leer weer prediken, overeenkomstig Gods woord en de formulieren. Had hij iemand verleid of aan het twijfelen gebracht, dan zou hij nu het uiterste beproeven om zo iemand weer tot eenheid met de kerk te brengen. Het kan wel waar zijn dat Tijkmaekers al deze schelmstukken had bedreven en nu een nieuwe bladzijde wilde opslaan. Maar toch ligt er iets pijnlijks in dat een predikant zulke woorden in de mond moet nemen

38 Alsv., 9 maart 1620.
39 Alsv., 21 mei 1620.
40 Pamflet Knuttel 2972, p. 74.
41 Bijlage XXX.
42 Bijlage XXIX.
43 Bijlage XXXIV.

voor een gemeente die hij al meer dan dertig jaar heeft gediend. Misschien hebben daarom zo weinig remonstrantse predikanten de weg terug naar de hervormde kerk ingeslagen.

Zij die remonstrants bleven moesten een akte van stilstand tekenen, of uit het land verdwijnen. De meeste Hollandse remonstranten kozen de ballingschap. Een flinke minderheid tekende, onder wie ook voormannen als Burchvliet van Den Briel en de oude Lansbergen in Rotterdam. Enkelen herriepen later weer hun handtekening en voegden zich weer bij hun oude geloofsgenoten, zoals Wittius van Schoonhoven, Welsing van Hoorn en Tijckmaker van Nieuwpoort. Wat de meeste remonstranten bewoog om voor de ballingschap te kiezen, hadden hun leidslieden al aan de synode van Dordrecht duidelijk gemaakt. Wij hebben onze gaven van God zelf ontvangen, zeiden ze. Wij zijn dus niet door mensen tot onze dienst geroepen, maar door God.[44] Wij kunnen niet op bevel van mensen arbeid neerleggen die ons door God is opgedragen.

Maar zij hadden toch als predikanten hun roeping ontvangen binnen de hervormde kerk. Moesten zij dan hun ambt niet neerleggen, nu bleek dat die kerk op hun diensten geen prijs stelde? Neen, zeggen de remonstranten op die vraag altijd. Wij zijn geen knechten of meiden die men huurt zolang men van hun dienst belieft gebruik te maken, antwoordde Cupus aan de schout van Amsterdam. Wie eenmaal geroepen is blijft altijd verplicht zijn gaven te gebruiken.[45] In de hervormde kerk mocht het niet, kon het ook niet meer. Want daar, zei Grevinchoven, heerste de geest van de anti-Christ, en de valse profetie,[46] daar was de dienst van het evangelie vruchteloos gemaakt, schreef Poppius.[47]

Grevinchoven en Poppius waren directeuren van de sociëteit. Hun gedachten zijn voor de broederschap zeker representatief: men had daar de hervormde kerk opgegeven. ‘Gaet doch wt het midden van haer’, schreef Jeremias Tijckmaker aan een vroeger gemeentelid, dat naar de contra-remonstranten overhelde. ‘Tast niet onreyns aen, verlaet Babel! Ghij hebt door u doen andere eenvoudige ergernisse gegeven. Treet terugge, opdat het wee over u niet en come, daer Christus onse Heere van spreeckt, dat het beter waere dat desulcke eenen meulensteen aen den hals gehangen waere ende in de zee geworpen’![48]

Men moest uit die hervormde kerk gaan. Ze was van geen enkel nut meer, want ze kon de eigenlijke functie van een kerk niet meer vervullen: de mensen de weg naar de eeuwige zaligheid wijzen. Cupus verklaarde tegenover de Amsterdamse schout, dat niet alle contra-remonstranten verloren behoefden te gaan, net zo min als alle papisten; maar dat hun gevoe-

44 Kaajan, Grote synode, p. 233.
45 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus, 1623.
46 Pamflet Knuttel 2972, p. 96.
47 G.B. Rotterdam 1660, Poppius aan de gemeente te Gouda, 1 juni 1619.
48 A.R.A., Hof 5226, J. Tijckmaker aan de schout van Nieuwpoort, 30 aug. 1620.

len wel zorgwekkend was, en hinderlijk voor het verkrijgen van de zaligheid. De schout leek over dit antwoord eerder aangenaam verrast dan verbaasd. 'Wel, seyde Zijne Edele, ghij spreeckt beleeffder als andere'.[49] Misschien had hij Grevinchovens pamflet gelezen, dat de absolute predestinatie niet zozeer een grove dwaling noemde, 'als wel een versakinghe Godts, ende een omkeeringhe van alle religie, ende insonderheydt van de christelijcke religie'.[50] Cupus' concessie, dat men met contra-remonstrantisme desnoods nog wel zalig kon worden wilden de meeste remonstranten wel doen, maar dan toch onder het voorbehoud dat men niet werkelijk naar de calvinistische leer zou gaan leven.[51] Want in die contra-remonstrantse religie was niet één reden te vinden die van nature kracht had de mens afkerig te maken van de zonde, begerig zijn zaligheid te werken met vrees en beven.[52] De calvinistische kerk was voor de remonstranten een valse kerk geworden, in één graad met de Rooms-katholieke.

Daarom was voor hen de inrichting van een eigen kerkgenootschap roeping en plicht. Zij gingen zich dus na de synode van Dordrecht in een eigen kerkverband organiseren. De Staten-Generaal hadden hun echter het preken verboden. De organisatie moest dus geheim blijven. Maar daardoor gaven de remonstranten aan de overheid achteraf een rechtvaardiging van het opgelegde preekverbod: een vereniging die alleen al om te kunnen bestaan beginnen moest met de wet te overtreden, kon niet anders dan subversief van karakter zijn. De remonstrantse broederschap krijgt dadelijk voor de magistraten iets sinisters. Elke gevangene wordt nauwkeurig ondervraagd over de inrichting en werkwijze van de sociëteit. In 1620 geraakten twee predikanten in hechtenis, Grevius en Vezekius. Beide kwamen in het Amsterdamse tuchthuis terecht, maar Vezekius moest met de boeven aan de rasp, terwijl Grevius plaats kreeg in de secrete vertrekken. Hoe had Grevius deze gunst verdiend? Zijn Leidse partijgenoot notaris Paets weet het precies: 'omdat hij zoe wel geclapt heeft gelijc zijn gedructe sententie medebrengt'.[53] Die sententie kan ieder nalezen bij Brandt.[54] Ze onthult bepaald geen huiveringwekkende geheimen. Maar alles wat op het verboden gezelschap betrekking had gold als duister en onheilspellend, als waardig om met zorg te worden opgetekend in de criminele papieren van het Hof van Holland. Daar sluimeren ze nu nog, die prikkelende geheimen, en wat ze ons vooral openbaren is de perplexiteit van de regering tegenover dit illegale gezelschap, dat bij elke nieuwe onthulling even onschuldig blijft.

49 G.B. Rotterdam 273, memorie van Cupus, 1623.
50 Pamflet Knuttel 2972, p. 45.
51 Sapma zei 'dat de contraremonstranten met haer gevoelen saelig wonden als sy dat niet beleefden', Brandt, IV, p. 567; zo ook Poppius, O.c., p. 601.
52 Pamflet Knuttel 3081, p. 43.
53 U.B. Amsterdam III H 4, p. 60 vo.
54 Brandt, IV, p. 234.

Zo leerden de rechters uit de confessie van Albrecht Claesz., dat de remonstrantse gemeente van Rotterdam vijf diakenen had, die opzichters van de armen genoemd werden.[55] Bij het proces van Cornelis Geesteranus bleek dat remonstrantse predikanten opdracht hadden aan de gemeenten het woord Gods te verkondigen.[56] Dat was alles wat een nauwkeurig onderzoek aan het licht kon brengen. Moest men daarvoor nu de remonstranten vervolgen? Bezoekers aan de heimelijke bijeenkomsten, verklaart Adriaen Simonsz., kunnen met hun vergaderingen voor de wereld niets anders verdienen dan moeite, smaad en bespotting. Als zij er dan toch mee doorgaan, ‘so en kan ick niet anders verstaen, jae 't is oock het seeckerste van haer te gevoelen, dat sij vanweegen haer conscientie daertoe werden gedreven’.[57]

Toch houdt de regering vol. De Gecommitteerde Raden van Holland gelasten het Hof alle gevangen predikanten precies te vragen, ‘wye hare complicen sijn, die het lant in gestaedige ongerusticheyt houden, met wien sij hebben gecorrespondeert, wie haer aenhout ende logeert’.[58] Waar ook maar een dominee in handen van de justitie geraakt was, zagen de Gecommitteerde Raden toe dat geen moeite verzuimd werd, ‘de gerechte gelegentheyt van de arminiaensche factie’ te ontdekken.[59] Waarom blijft men op die remonstranten zo gebeten, ondanks de geruststellende uitkomsten van het gerechtelijk onderzoek? Waarom wil men hun de tolerantie niet vergunnen die aan luthersen of doopsgezinden wel is toegestaan?

Ook de mensen van de zeventiende eeuw zagen dat probleem wel. Maar met het antwoord hadden de overheden geen moeite. Luthersen en doopsgezinden zijn er altijd geweest, schrijft de Britse gezant Carleton, zolang de Verenigde Nederlanden bestaan. Zij hebben altijd vreedzaam onder de bescherming van de overheid geleefd, en niet gestaan naar verandering. Maar remonstranten proberen zelf het gezag in handen te krijgen. Hun doel is niet alleen religieus, maar ook politiek: zij willen een ommekeer in de staat, niet enkel maar in de kerk.[60]

Dat is inderdaad de steeds weer uitgesproken beschuldiging. Remonstrantse vergaderingen, meent de nieuwe vroedschap van Gouda met haar wankele steun in de publieke gunst, dienen slechts om ‘de eenvoudige gemeente tegens de jegenwoordige regieringe op te hitzen’.[61] Hun enige doel, zeggen ook de Gecommitteerde Raden van Holland, is ‘haer te opposeren tegens de wettelicke autoriteyt van den lande’.[62] Met godsdien-

55 A.R.A., Hof 5228, confessie van Albrecht Claesz., 1623.
56 A.R.A., Hof 5224, copie van de commissie voor Cornelis Geesteranus, 7 febr. 1620. Ook gedrukt, Pamflet Knuttel 3062, p. 5.
57 A.R.A., Hof 5223, redenen van Adriaen Simonsz., 22 juni 1619.
58 A.R.A., Holland 1384, f. 62, 21 sept. 1621.
59 Alsv., f. 194 vo, 19 nov. 1622, aan de schepenen van Delft.
60 Carleton, p. 372.
61 G.B. Rotterdam 168, Sommier verhael, f. 3.
62 A.R.A., Holland 1384, f. 283, 29 aug. 1623.

stige onverdraagzaamheid heeft het regeringsbeleid tegen de remonstranten niets te maken, beweert het Hof van Holland, ‘dewijle het niet is een stuck van religie, maer pure seditie ende oproer’.[63] Men krijgt uit de officiële uitlatingen haast de indruk dat er in die tijd twee partijen bestonden: het vaderland en de remonstranten. Een goed patriot kon misschien katholiek zijn, maar nooit arminiaan. Toen het de Gecommitteerde Raden van Holland in 1623 ter ore kwam, dat het hele gerecht van Voorschoten nooit één voet in de hervormde kerk zette, van de schout tot de bode toe, schreven zij de ambachtsheer dat dit een schandelijk verzuim was, ‘nyet tolerabel in luyden, noch papist, nochte mennonist sijnde’. Ze gaven zo immers ernstige verdenking het te houden met ‘de partije van degene die haer formaliseren ende canten jegens de regieringe van 't lant’.[64] Men ziet, de remonstranten hebben de rang van staatsvijand nummer een overgenomen. Wat in de papist nog verdraaglijk is, wordt de remonstrant aangerekend alsof hij het land al half verraden had.

Remonstrantisme is in het oordeel van de overheid een politiek gevaar. Het blijkt telkens weer in de interrogaties van gevangen remonstrantse predikanten. Zo vraagt men Simon Lucae in 1621, na zijn aanhouding te Rotterdam, ‘off hij ende zijne complicen het gemeene volck door ende in haere predicatiën niet gesocht hebben te trecken ende te houden buyten de gehoorsaemheyt, die zij ende andere inwoonderen ende ondersaeten de heeren Staten ende regerende magistraten der steeden schuldich zijn’. Heeft hij geen aanleiding gezocht, in zijn preken de hoorders ‘te animeren ende op te maecken’ tegen de wettige regering?[65] Dat wilde men altijd van de remonstrantse predikanten weten: of ze het volk niet aanstookten door middel van actie en geweld te komen tot een betere orde van zaken - zoals men het ook Poppius in 1623 vroeg: ‘off niet eenige predicanten 't volck leerden, dat sij de tegenwoordige overicheyt niet en souden gehoorsaem sijn om tot verlossinge te mogen komen’.[66]

Daartoe acht men de remonstrantse predikanten volkomen in staat. De justitie treedt tegen hen op als waren ze samenzweerders tegen de veiligheid van het land, strijders voor een arminiaanse revolutie. Zijn ze dan al nooit op de pijnbank gelegd, ze worden in hun verhoren soms wel met foltering bedreigd:[67] volstrekt natuurlijk ook, indien men hun activiteiten als crimen seditionis wil aanmerken, als perturbatie van de gemene rust.

Ten onrechte, zeker. De remonstrantse broederschap hield geen schuldige geheimen verborgen. Van Episcopius, Poppius, Grevinchoven of

63 A.R.A., Hof 386, f. 143, 2 aug. 1619. Cf. A.R.A., Holland 1384, f. 34, 10 juli 1621: ‘wij bemeroken... dat heur geene religie, maer nyet anders als pure moetwille ende quaetwillicheyt jegens de staet en let’.

64 Alsv., f. 285 vo, 5 sept. 1623.

65 A.R.A., Hof 5226, interrogatie voor Simon Lucae.

66 G.B. Rotterdam 343, verhoor van Poppius.

67 Van Dillen, Documenten, p. 194 (Sapma).

Wtenbogaert had het land niets te duchten. Fel reageerde Arnold Geesteranus op de vraag van zijn rechters, waarom hij met zijn preken hielp oproer te maken. ‘De H.H. Staeten behooren het ons danck te weeten, dat er geen meer oproerigheit ontstaen is, als de luyden doorgaens[68] tot christelijcke lijdtzaemheit ende behoorlijcke zeedigheit vermaent hebbende’.[69] Er is een zekere overeenkomst tussen de remonstrantse predikanten van de zeventiende eeuw en de Franse Hugenoten van de achttiende. Ook de Hugenoten werden beschouwd als rustverstoorders, die om hun eigen belang te dienen wel in staat zouden zijn zelfs de hulp van Frankrijks vijanden in te roepen. De predikanten zag men als de aanstokers, en daarom werden zij met bijzondere ijver vervolgd, ofschoon zij het nu juist waren die de onder hun volgelingen levende hartstochten meestal wisten te bedwingen. De Hollandse regenten begingen dezelfde vergissing. Ook zij stelden Poppius, Cupus en consorten verantwoordelijk, zonder te begrijpen dat de predikanten de onrust in de gemeente niet aanwakkerden, maar in tegendeel probeerden die tot zwijgen te brengen.

Eén bezwaar echter bleef tegen hun optreden altijd gelden, zonder dat het in hun macht lag daar iets aan te verbeteren. Zij konden nog zo dikwijls de gemeenten opwekken tot lijdzaamheid en geduld: op één punt moesten zij zelf de gehoorzaamheid aan de overheid opzeggen, want ze wilden immers het preken niet laten. Ballingen waren zij, wier eenvoudige aanwezigheid in het land al een misdrijf was. Zouden ze nooit met enige bitterheid aan de nieuwe regenten gedacht hebben, en zich met weemoed de goede dagen hebben herinnerd van Johan van Oldenbarnevelt? De Leidenaar Schaeck moest zich in 1620 voor de justitie verantwoorden omdat hij gezegd zou hebben, ‘dat de heeren onwettelick waeren ende tegen de privilegiën van 't lant daer waren opgecomen’[70] Hij loochende het, maar als hij het werkelijk nooit gezegd zou hebben, dan hebben toch zeker duizend andere remonstranten dat wél gedaan, want het was waar. Een tamelijk kostbare waarheid. Jacob Pietersz. Boon moest het met 400 gulden betalen, dat hij de Goudse magistraten ‘atrocelijck hadde geïnjuriëert’,[71] door hen onwettig te noemen. Maar ook de bezadigste arminiaan kon geen werkelijke eerbied hebben voor een overheid die zelf uit revolutionaire noodzaak geboren was, en aan de remonstranten de vrije godsdienstoefening had ontnomen. ‘Als ik dan die vrijheidt door nieuwe inquisitie nu moet missen in ons vaderlandt’, verzuchtte de Amsterdammer Rem Bisschop mismoedig, ‘soo sal mij te met alle de werelt even aengenaem zijn, ziende dan dat alle regerende monnicken één ding zijn, ofse swarte of graeuwe kappen dragen’.[72] De Leidse remonstrant en oud-magistraat Ys-

68 Hier stellig nog in de oude betekenis ‘aldoor’.
69 G.B. Rotterdam 305, verhoor van A. Geesteranus, 1624.
70 U.B. Amsterdam III H 4, p. 19 vo.
71 G.B. Rotterdam 168, Sommier verhael, f. 14.
72 Van Vloten, Pachier de Fyne, aanteekeningen, p. 20.

brant Dircxsz. Visscher werd in 1620 begraven met op zijn kist het vaandel dat hij in 1573 in de strijd tegen Spanje zelf had gedragen. Het was de wens van de overledene geweest dat het vaandel in de kerk aan stukken gescheurd zou worden en mee begraven, ten teken dat de vrijheid dood was. De burgemeesters verboden dat, en lieten het vaandel weer thuis bezorgen.[73] Maar het had zijn getuigenis toch reeds afgelegd.

De partijstrijd van de bestandsjaren wordt gepersonifieerd in Maurits en Oldenbarnevelt. De stadhouder was voor de remonstranten wel allerminst een nationale figuur. Veeleer richtten zich alle wraaklust en haatgevoelens jegens de overwinnaars bij voorkeur tegen zijn persoon. Dat blijkt al direct in 1618. In de aanklacht tegen twee predikanten in de classis Den Briel, Velsius en La Faille, staat als een van hun wanbedrijven genoteerd, dat zij Maurits schandelijk belasterd hadden.[74] Gelukkig voor Velsius heeft niemand dit oude zeer opengekrabd, toen zijn naam in 1623 genoemd werd in relatie tot de aanslag tegen Maurits. Als verzwarende omstandigheid zouden zijn woorden van 1618 toen ook niet meer hebben mogen gelden, want Velsius was waarachtig niet de enige remonstrant, wie in 1618 de gal overliep. P.C. Hoofts broer Hendrik was er in 1622 nog zo vol van, dat hij weigerde op de gezondheid van de stadhouder te drinken met de officieren van het garnizoen van Lillo: dan nog liever op de beul van Haarlem.[75] Bij remonstranten van lager maatschappelijke rang moest Maurits het eveneens ontgelden. De Leidse timmerman Pieter Dircxsz. was zo vertoornd over Maurits' Haagse kerkgang bij de contra-remonstranten, dat hij de prins een oproermaker noemde. Hij zei niet in verbetering te geloven, ‘voor ende aleer datter een ofte twee van 't huys van Nassauwen een voet gecort sullen sijn’.[76] Het toen nog remonstrants gezinde gerecht van Leiden bemoeide zich dadelijk met de zaak, maar Maurits, altijd onverschillig tegenover gevaren die alleen zijn persoon bedreigden, schonk hem onbekommerd vergiffenis.[77]

Deze Pieter Dircxsz. had al in 1617 voorzien welk gevaar Maurits' partijkeuze voor de remonstranten inhield. Maar ook de minst scherpzinnigen moesten wel begrijpen hoe de kaarten lagen, na de arrestatie van Oldenbarnevelt in 1618. En dan komen de pasquillen en schimpdichten los. Al in september 1618 liggen de billetten op de straten van Den Haag: ‘isser niet een Brutus te vinden’?[78] Wie Maurits doodt, die tiran die de vrijheid verdrukt, is geen moordenaar maar een verlosser. Men plakt papieren aan deuren en muren:

73 U.B. Amsterdam III H 4, p. 34.
74 Acta Den Briel, 27 nov. 1618, capita A. La Faille en Velsius.
75 De Haas, p. 9.
76 A.R.A., Hof 5222, interrogatorium Pieter Dircxsz., 21 sept. 1617.
77 Alsv., de schout van Leiden aan het Hof, 11 okt. 1617.
78 Vervou, p. 142.

Hollanders u vrijheyt u privilegie soett
Worden nu t'enenmael gesett onder die voett.
Een Brutus kan ons helpen.[79]

Een pamfletschrijver geeft een dialoog tussen Brutus en de provincie Holland, gevoerd in een hartelijke atmosfeer van wederzijds begrip. Brutus roept de Hoolanders toe:

Wilt ghij, o Bataviers, ter eeren mijn gedencken
Met 't bouwen van een beeld, als ick u heb' gevrijt,
Lijff, leven, goed en bloed, wil ick u gaerne schencken
En maken metter haest u desen dwingland quijt.

Dat is de taal die Holland verstaat:

O Brute cloeck van hart, aan 't beeld sal 't niet ontbreken,
So ghij maar helpen cont den dwinglandt uyt mijn schuyt,
Met Scevola ghij zult dryduysent sien ontsteecken
Om, soo het u misluckt, dat werck te voeren uyt.[80]

Een dwingeland heet Maurits. Sinds bloedraad en tiende penning was de hertog van Alva in de Nederlanden het aartstype van de onderdrukker. Zijn naam moest nu ook wel in de hekelverzen aan die van Maurits gekoppeld worden.

Ducq D'Alba heeft gedaen in Hollandt tyrannie.
Op denzelven voet sticht den prins heerschappie.
Ghij vraecht waerom het geschiet?
Ick zegghe, dat in den prins van Oraengien
Ducq D'Alba's ziel gecomen is uyt Spaengien.[81]

Dat briefje ging in Den Haag van hand tot hand, de een schreef het van de ander over. Een ander klaaglied vond door de drukpers nog wijder verspreiding:

Waer is nu ons vrijheydt,
Die gantsch te nederleydt,
Door des mofs tyrannigheydt?

Duc d'alb heeft noyt gedacht,
Noch Spangien oyt getracht,
Tgeen de moff nu heeft gewracht.

Dus zijn wij vast verheert
En schandelijck onteert
Door des mofs heersich begeert.

79 O.c., p. 146.
80 Pamflet Knuttel 3110.
81 A.R.A., Hof 5223, informatie naar zeker pasquil, gevonden door Joris Carolus.

Dien alle sijn raad
Daer heenen gaet,
Om 't gansche land
Te doen staen in lichten brand.
Wat sullen wij dan doen?
Ons tegenstellen koen?
Neen, maar ons tot lijden spoen.
God salder ons saack
Met strenge wraack
Noch voeren uyt,
Eer de moff sijn oogen sluyt.[82]

Dit dichtstuk lijkt wat berustender dan de samenspraak tussen Holland en Brutus. Maar ze staan met zijn tweeën in één bundel, en ze zullen wel uit dezelfde pen gevloeid zijn. De Alva, de dwingeland, is toch ook gemakkelijk te herkennen in dit klaaglied, waar het woord mof al bijna de klank heeft van '40-'45.

Maurits de grote vijand. Voor de strijdbare mannen van de schuilkerk en de hagepreek, die gewapend hun devotie pleegden en zich door geen soldaten of schoutsknechten uiteen wilden laten jagen, was Maurits uiteindelijk de tegenstander. Om politiek maakten zij zich niet zo druk. Hun kon het onverschillig zijn of de bierimpost nu uitbetaald moest worden aan een arminiaanse of aan een contra-remonstrantse ontvanger-generaal. Hun deerde het niet wie de voornaamste was in het land, de advocaat of de stadhouder. Maar één verandering sneed in hun eigen vlees in. Zij moesten een geloof aannemen dat ze verfoeiden, en werden beboet, vervolgd, uiteengejaagd als ze hun eigen predikanten wilden horen. Wij weten al dat deze remonstranten geen lijdzaam ras waren. Zouden ze dan opzien tegen een kleine ingreep, die een volkomen keer in hun lot kon brengen? Want dat geloofden velen: als er maar een paar van de nieuwe heren verdwenen, zou de oude toestand wel weer hersteld kunnen worden, of dan zouden tenminste de remonstranten hun vrijheid van godsdienstoefening terugkrijgen. Was Pauw maar weg van het Amsterdamse stadhuis, zei de vroegere predikant van Noordwijk, Wilhelmus Loman; dan zou alles veel beter gaan.[83] In de eerste jaren na Dordrecht leefden veel eenvoudige remonstranten in de verwachting van een nabije omwenteling. Ze hadden hun codenaam voor de revolutie: de wederoprichting van het rijk Israëls.[84] Frederik Hendrik werd als de mogelijke vorst van dat rijk gezien, waarvan de remonstranten de voorhoede moesten vormen.[85] Gaarne beeldde men zich in dat Maurits en Frederik Hendrik in onmin met elkaar

82 Pamflet Knuttel 3110. De verbreiding van deze liederen blijkt bij Souterius, Nuchteren Loth, p. 130.
83 A.R.A., Hof 5225, examen Seger van de Maes, 13 febr. 1623.
84 A.R.A., Hof 5228 no. 9, De Bont aan het Hof, 5 maart 1623.
85 Alsv., nadere confessie van Samuel de Plekker.

leefden.[86] Dat was de bodem waarop Oldenbarnevelts zonen het zaad van de samenzwering tegen Maurits konden uitwerpen.

Hier zocht Oldenbarnevelts jongste zoon Willem van Stoutenburg zijn contacten, toen hij plannen ging smeden om Maurits van kant te maken. Ook hij meende dat de diverse stedelijke magistraten zonder veel moeite weer geremonstrantiseerd zou kunnen worden, als Maurits maar eenmaal uit de weg was geruimd. Of hij in ernst geloofde dat Frederik Hendrik dan bereid zou zijn het stadhouderschap over te nemen valt niet uit te maken, al lijkt het hoogst onwaarschijnlijk. Maar tegenover zijn aanhangers liet hij het wel graag zo voorkomen.

Stoutenburgs eerste voorbereidingen vielen al in 1621. Te Leiden had hij een gesprek met de predikant Bernardus Dwinglo, van wie hij weten wilde of de Leidse remonstranten aan een omwenteling mee zouden doen. Dwinglo zou toen geantwoord hebben: 'als de andere steden begonden, dat hij weynich swaricheits tot Leiden zoude vinden'.[87] Zo nodig kon men ook hulp uit de omgeving krijgen. Hazerswoude en omliggende dorpen konden wel 300 of 400 man naar Leiden laten marcheren.[88] Dwinglo zelf ontkende later ooit zo positief te hebben gesproken. Wilde men hem iets verwijten, dan kon het toch alleen maar dit zijn, dat hij in 1621 iets gehoord had over revolutionaire plannen, zonder dat hij het bij de overheid had aangebracht.[89] Ongetwijfeld heeft Dwinglo van de voorgenomen aanslag tegen Maurits nooit kennis gedragen. Maar zijn naam komt toch zo dikwijls voor in de confessies van de veroordeelden, dat men hem toch wel een plaats moet toekennen in de kring van al degenen die dromen van de wederoprichting van het rijk Israëls. In een gesprek met een werkelijke medeplichtige, Jan Blansaert, in juli 1622, had Dwinglo zich aan allerlei rozige speculaties bezondigd. Als de remonstranten nu eens zouden kunnen profiteren van de afwezigheid van zoveel soldaten, die velddienst deden op verre afstand van de Hollandse grenzen! Als ze nu eens meester werden van de steden waarin ze sterk stonden, en als ze dan eens overal orde op zaken gingen stellen![90] Waarom zou Dwinglo zich niet aan dagdromen overgegeven hebben? Hij zal niet de enige geweest zijn in de kring van de broederschap, en van geen enkele remonstrant viel te verwachten dat hij overscrupuleuze bezwaren zou maken als zijn vrienden inderdaad door een revolutionaire machtsgreep de heren verdrongen die zelf ook niet met de zuiverste legaliteit hun mooie posities verworven hadden.

86 A.R.A., Hof 5225, examen van Samuel de Prince, 1 juli 1624. De Prince verklaart Montanus gezegd te hebben, 'datter sulcken tweespalt off oneenicheyt nyet tusschen beyden was, gelijck men de arme remonstranten sochte wijs te maecken, omme haer altijt met een ijdele hoope te voeden'.

87 A.R.A., Hof 5655, f. 15.

88 Alsv., f. 19 vo.

89 Pamflet Knuttel 3553a, p. 292.

90 A.R.A., Hof 5655, p. 47.

Maar zulke mijmeraars waren nog geen samenzweerders, en die had Stoutenburg nodig. Hij zou ze onder de remonstranten ook vinden: Adriaen van Dijck, gewezen secretaris van Bleiswijk; Cors Jansz. van Alphen, haringkoopman te Rotterdam; David Coornwinder, oud-secretaris van Berkel;[91] Jan Blansaert, een Leidse saaiwerker, die de broederschap als proponent diende; en één predikant natuurlijk, de vermaarde Hendrik Slatius. Misschien wisten ze niet eens allemaal wat er eigenlijk stond te gebeuren. Stoutenburg allicht wel, en zijn broer Groeneveld. Ook Slatius, die met zijn geweten volledig in het reine was. ‘Ick ben in 't gevoelen altijt geweest, dat het geoorloft is een tyran om te brengen. Dat geloven de calvinisten mede’.[92] Van Dijck had het er moeilijker mee. In dagelijkse gebedsworsteling probeerde hij God tot zijn bondgenoot te maken: is het naar Uw wil, help ons; verfoeit Ge ons plan, breng het uit.[93] Coornwinder heeft altijd volgehouden dat hij van de moordplannen onkundig was. Voor hem was het een samenzwering geweest om de vrijheid te herstellen, onder leiding van Frederik Hendrik.[94] Oldenbarnevelts zonen hadden hem betuigd dat deze het eigenlijke hoofd van de onderneming was.[95] In die geest liet hij zich bij de voorbereidingen ook steeds tegenover anderen uit, en hij verzekerde hen dat Frankrijk de staatsgreep zou ondersteunen.[96] Van die Franse assistentie hadden meer samenzweerders de beste verwachtingen. Jan Blansaert had gezegd dat de Franse ambassadeur 11.000 soldaten ter beschikking zou stellen als Frederik Hendrik tegen Maurits in opstand kwam.[97] Veel staat maakte men ook op de medewerking van remonstrantsgezinde regenten. Van Dijck noemt in zijn confessie Kenenburg uit de Ridderschap van Holland, Meerman uit Delft, Ruychaver en Van der Laen uit Haarlem, en natuurlijk Oldenbarnevelts schoonzoon, Van der Mijle.[98] Van der Mijle werd over zijn medewerking ondervraagd, Meerman later ook,[99] maar men vond geen aanleiding hen te vervolgen.

Welke houding deze heren aangenomen zouden hebben als de aanslag was gelukt, laat zich niet met absolute zekerheid zeggen. Maar het vermoeden ligt wel voor de hand, dat de samenzweerders zich bedrogen zouden hebben gevonden in hun hoog gespannen verwachting, ‘dat den-

91 Wagenaar, X, p. 451, zegt dat Coornwinder katholiek was. Blijkens Not. Berkel, 15 dec. 1619, was hij echter lidmaat van de hervormde kerk, en nam hij toen nog aan de avondmaalsviering deel, bij de contra-remonstranten.
92 Bijlage XXXVII.
93 A.R.A., Hof 5228 no. 3, concept van een rekest van Van Dijck aan Maurits.
94 Zie Coornwinders afscheidsbrief aan zijn vrouw, Kronijk van het Historisch Genootschap, 1866, p. 127.
95 A.R.A., Hof 5228 no 2, ‘Leste woorden Davidis Coornwinder’.
96 Alsv., verklaring van Gerard van Tol.
97 Alsv., no 9, confessie van Samuel de Plekker.
98 Alsv., no 3, nadere verklaring van Adriaen van Dijck.
99 Alsv., examen van Meerman, 14 juli 1623.

zelven staet weder zoude werden gestelt zulx die geweest was voor de leste reformatie bij Zijne Princel. Ex. cie gedaen'.[100] De Gecommitteerde Raden van Holland vonden de aanslag niet alleen bedenkelijk terwille van de zaak zelf, maar ook omdat de meeste gevangenen 'van soo vile conditiën sijn dat heur de regieringe der landen niet en mach aengaen' - schoenmakers, schrijnwerkers, kleermakers en lijndraaiers.[101] Hadden de afgezette regenten hun tegenzin kunnen overwinnen om de coup van dit plebs met hun medewerking te kronen, dan hadden de waarborgen voor succes wel heel wat solider moeten zijn dan Stoutenburgs zorgeloze plannen, pas iets te ondernemen als Maurits eenmaal dood was: 'dat men alsdan de affgesette schouten ende secretarissen ende andere personen zoude adverteren om met een deel huysluyden alhier in Den Haege te commen ende alsdan zeker geroup maecken zouden'.[102] Kon men werkelijk revolutie maken met een handvol boeren uit Hazerswoude of Zevenhuizen? Een Bakoenin zou ja zeggen, maar een Hollandse regent uit de zeventiende eeuw vast en zeker niet.

Zeker nog minder mocht men op Frederik Hendrik hopen. Na de dood van zijn broer zou hij in elk geval de natuurlijke erfgenaam van het stadhouderschap zijn. Welk redelijk vooruitzicht bestond er dan, dat hij zou verkiezen die waardigheid te verbinden aan het succes van een kleine minderheid, wier handen bezoedeld waren met het bloed van Maurits? De remonstrantse partij was voor een staatsgreep in 1623 eenvoudig te zwak. Ds. Niellius gaf wel de opinie van alle nuchter denkende mensen, toen hij vanuit zijn gevangenis schreef niet te kunnen bevroeden wat wel de zin van de aanslag mocht zijn geweest. 'Ne scait on point qu'en la pluspart des provinces et villes principales ceux de nostre sentiment sont les moindres en nombre et force, et eussent esté accablez par la haine publique'?[103] De samenzwering was uitgegaan van Oldenbarnevelts zonen, en had enige steun kunnen vinden onder de felle remonstranten uit de volksklasse. Maar alles wat redelijk, nuchter en bezadigd oordeelde zou zich met deze wilde plannen niet willen inlaten. Geen remonstrants regent dus, en nauwelijks één remonstrants predikant.

De overheid echter wilde juist graag bewijzen hebben dat de dominees mee in het complot zaten. Dan zou onweerlegbaar aangetoond zijn dat remonstrantisme seditieus was, als de geestelijke leiders zelfs voor het propageren van politieke moordaanslagen niet terugdeinsden. De rechters die het onderzoek tegen de samenzweerders leidden, noteerden dankbaar elke predikantennaam die de gevangenen in welk verband ook maar

100 A.R.A., Hof 5655, f. 46, een uitlating van Van Dijck tegenover Jan Blansaert.
101 A.R.A., Holland 1384, f. 247, Gecommitteerde Raden aan schepenen van Leiden, 24 mei 1623.
102 A.R.A., Hof 5655, f. 22 vo.
103 Kronijk van het Historisch Genootschap, 1866, p. 450, Niellius aan zijn vrouw, 25 april 1623.

noemden. Ze legden er zelfs een aparte index voor aan, ‘memorie inhoudende aenwijsinge op wat plaetsen in de confessiën van de gevangens van de predicanten wert gesproken’.[104] Ze telt niet minder dan veertig namen, en bevat bijna alle kopstukken van de sociëteit: Wtenbogaert, Grevinchoven, Episcopius, Dwinglo, Van den Borre, Cupus, Niellius, Sapma, Corvinus en vele anderen. Maar hoe graag de rechters het ook gewild zouden hebben, deze overvloed van gegevens leverde nagenoeg geen bezwarend materiaal op. Wel hadden enkele gevangenen beweerd, ‘dat de penningen tot beleyt ende vorderinge van de voors. conspiratie sijn gefurneert bij de arminiaensche generaliteyt (soo sij die noemen)’,[105] waarmee dan wel de directeuren van de remonstrantse broederschap bedoeld zullen zijn. Daar juist twee directeuren in handen van de justitie geraakt waren - Poppius en Niellius - gaven de Gecommitteerde Raden van Holland opdracht deze gevangenen op de pijnbank nader te ondervragen.[106] De Haarlemmers hebben voldoende mensenkennis en werkelijkheidszin gehad om deze orders naast zich neer te leggen. Maar intussen verbreidden zich allerlei geruchten tot last van het tweetal. Wtenbogaert en Episcopius hoorden, in het buitenland, dat de beide directeuren aanwezig geweest waren in een vergadering van remonstranten, die met hun stemmen tegen tot de aanslag had besloten.[107] In de eerste dagen na de aanslag was elk woord verdacht, ieder snippertje papier een geheim document. Op het slot Loevestein ontmoetten elkaar de gevangen predikanten Cupus en Poppius. Poppius zei: ik wenste wel dat we elkaar in betere omstandigheden hadden mogen weerzien. Cupus, die hem wat wilde opmonteren, antwoordde: ‘laet ons goeden moet hebben, 't en sal niet lange duyren, wij sullen haest verlost wesen’, of woorden van gelijke strekking. Genoeg om de achterdocht van het Hof van Holland op te wekken, dat dadelijk nadere informaties verlangde.[108] Cupus mocht eens met de verlossing de aanslag op Maurits bedoeld hebben!

Al deze sporen heeft men niet verder vervolgd. Maar vijf predikanten bleven toch als beschuldigden over: Slatius, Dwinglo, Welsing, Velsius en Cornelis Geesteranus. Slatius was de enige omtrent wie geen twijfel kon bestaan. Maar Slatius, die slechts met aarzeling tot de broederschap was toegelaten,[109] en wiens diensten men niet gebruikt had omdat hij al te zeer als ‘intractabel’ bekend stond,[110] had in 1623 al geen relatie meer

104 A.R.A., Hof 5229.
105 A.R.A., Holland 1384, f. 220 vo, Gecommitteerde Raden aan Haarlem, 9 febr. 1623.
106 ‘Sullen Uwe E. nyet naelaten off doen deselve scherpelick bij torture examineren’, alsv.
107 G.A. Rotterdam, A.R. XL 3^1, p. 348, Wtenbogaert en Episcopius aan Van den Borre, 17 maart 1623.
108 A.R.A., Hof 387, f. 172 vo.
109 Brandt, IV, p. 46.
110 G.A. Rotterdam, A.R. XL 3^1, res. 17 aug. 1619.

tot de remonstrantse sociëteit.[111] Over Dwinglo spraken we reeds. Hij stond wel midden in de broederschap. en zelfs in de onmiddellijke nabijheid van de top.[112] Dat hij in 1621 had gesproken met remonstranten die revolutie begeerden gaf hij zelf later toe; van de eigenlijke samenzwering wist hij echter niets. In zijn Berkelse jaren was Slatius in Bleiswijk een van zijn naaste collega's geweest, maar de onderlinge verstandhouding tussen die twee was toen al zeer slecht.[113] Dwinglo, zelf bepaald ook niet een van de tractabelsten, was wel ongeveer de laatste die in aanmerking kwam voor de post van mede-conspirateur naast Hendrik Slatius.

Bij Isaäc Welsing lagen de zaken wat ingewikkelder. Slatius had zijn naam genoemd, waarop het Hof van Holland aan de magistraat van Hoorn opdracht gaf Welsing aan te houden. Men had zijn verblijfplaats weten op te sporen, zodat zijn arrestatie niet moeilijk zou vallen. Inderdaad trof de deurwaarder Welsing thuis aan in zijn zolderkamer. Welsing, die niet wist waarvoor hij gezocht werd, meende dat men hem alleen als remonstrants predikant wilde vatten. Dat was hem al eens eerder overkomen, en hij verlangde er niet naar de kennismaking met de gevangenis te hernieuwen. Hij liet zich dus van de trappen naar beneden vallen, en slaagde er zo in de deurwaarder te ontlopen. De Hoornse magistraat zag in deze ontsnapping natuurlijk een bewijs van schuld, maakte publiek bekend van welk ‘schrickelijck voornemen’ Welsing beticht werd, en loofde een premie voor hem uit.[114]

Welsing begreep dat hij het er niet bij moest laten. Hij zond onmiddellijk een rekest naar het Hof van Holland. Hij vroeg garantie dat men hem niet zou vervolgen als remonstrants predikant, en belofte niet in boeien geslagen of gepijnigd te zullen worden. Ging het Hof op die voorwaarde in, dan wilde hij wel naar Den Haag komen om zich te zuiveren.[115]

De zaak kwam voor de Gecommitteerde Raden, die er nogal verlegen mee waren. Kreeg Welsing zijn vrijgeleide niet, dan kon hij zeggen: men durft mij geen recht te doen. Niemand zou hem dan nog voor schuldig houden. Gaf men de permissie wel, dan zouden vele andere remonstrantse predikanten wellicht ook verzoeken gehoord te mogen worden.[116] Dat was wel het laatste wat de overheid begeerde. Zij was er niet nieuwsgierig naar te vernemen dat allerlei predikanten niets met de aanslag te maken

111 Brandt, IV, p. 859.
112 De buitendirecteuren schreven hem in 1621, dat hij niet in de directie gekozen was omdat men meende dat hij zelf een benoeming niet zou wensen. Zij hoopten dat hij hen toch met raad en daad terzijde zou staan, G.A., Rotterdam, A.R. XL 3^1, p. 139.
113 A.R.A., Hof 5225, Dwinglo aan Slatius, 31 juli 1615.
114 A.R.A., Hof 387, f. 168, de magistraat van Hoorn aan het Hof, 4 maart 1623. Brandts mededeling (IV, p. 1053) dat Welsing niet gevonden werd, is blijkbaar onjuist.
115 A.R.A., Hof 5225, rekest van Isaäc Welsing, 6 maart 1623.
116 A.R.A., Holland 1384, f. 225 vo, 10 maart 1623.

hadden. Zij hoopte juist dat de mislukte samenzwering nu de remonstranten in discrediet zou brengen, en wenste wel allerminst dat de arminiaanse predikanten munt uit de situatie zouden kunnen slaan.

Haar gevoel voor rechtvaardigheid won het. Welsing kreeg zijn vrijgeleide.[117] Hij heeft er evenwel geen gebruik van gemaakt, naar hij zelf zei omdat zijn voorwaarden niet geheel waren ingewilligd.[118] Veel remonstranten hebben hem kwalijk genomen dat hij deze kans voorbij liet gaan, maar de directeuren beslisten later, 'dat I. Welsingius niet sonder suffisante redenen is achtergebleven'.[119]

Zijn aanbod was ook niet louter bluf. Welsing was een nog onwaarschijnlijker eedgenoot dan Dwinglo. Met de remonstrantse zaak was hij niet sterk verbonden. In zijn rekest aan het Hof zei hij al enige tijd bezig te zijn zich van de sociëteit los te maken.[120] Het klinkt geloofwaardig uit de mond van een man, die in 1619 wel de Dordtse leerregels had willen ondertekenen als hij het in de geest van Bullinger mocht doen.[121] Met vooraanstaande remonstrantse collega's als Sapma en Dwinglo stond Welsing op gespannen voet,[122] en bij de Hoornse remonstranten - zijn oude gemeente - was hij in 1622 in opspraak gekomen.[123] Welk redelijk motief kon juist Welsing hebben om door een wanhoopsdaad elke verzoening met de overheid onmogelijk te maken?

Tenslotte zijn er dan Velsius en Cornelis Geesteranus. Zij hadden kort voor de aanslag in Rotterdam gelogeerd, en de maaltijd gebruikt bij Slatius. Ook diens zwager was van de partij, de schrijnwerker Cornelis Gerritsz., een medeplichtige in het complot. Het hele gezelschap dronk daar op het goed succes van de aanslag,[124] maar naar Slatius later zei, had hij de dronk ingesteld in dubbelzinnige bewoordingen die Velsius en Geesteranus niet hadden kunnen begrijpen.[125] Het Hof van Holland stelde op elk van hen een prijs van 4.000 gulden, maar later hebben de beschuldigden aannemelijk weten te maken dat zij onwetend waren geweest van Slatius' ware bedoelingen. Geesteranus werd in 1635 bij acte van het Hof van Holland onschuldig verklaard.[126]

Maar zover was men nog niet in 1623. Een aantal remonstrantse predi-

117 Alsv., f. 232, 31 maart 1623. Ook hier is Brandt (IV, p. 1054) verkeerd ingelicht: 'op dit versoeck wierdt niet gedaen'. De zaak-Welsing was anders onder de remonstranten bekend genoeg. Brandts goede trouw lijkt mij hier niet boven alle twijfel verheven.
118 G.B. Rotterdam 361, no 3.
119 Alsv., no. 4.
120 A.R.A., Hof 5225, rekest van Welsing, 6 maart 1623.
121 Ypey en Dermout, II, p. 250.
122 G.B. Rotterdam 361, no 3.
123 Tideman, Stichting, p. 226.
124 A.R.A., Hof 5655, f. 4 vo.
125 A.R.A., Hof 5225, rekest van Velsius, sept. 1623.
126 Tideman, Broederschap, p. 330.

kanten, vergaderd te Amsterdam, stelde in de loop van dat jaar een verdedigingsgeschrift op en liet het Maurits toekomen. Deze echter wilde eerst wel wat nader bewijs hebben voor hij zich liet overtuigen. Ze zeggen dat ze onschuldig zijn, schreef hij de raadsheer Cromhout.[127] 'Maer ondertusschen en sien wij nyet, dat hem yemandt van dengenen die in de sententiën van de geëxecuteerden ende andere schriften gementioneert zijn, voor alsnoch ter purge gestelt heeft voor den Hove van Hollandt'.

Hier blijkt wel wat Welsing verzuimd heeft, door zijn vrijgeleide ongebruikt te laten. Hadden Welsing, Dwinglo, Velsius en Geesteranus zich vrijwillig aangemeld, dan hadden ze daarmee de remonstrantse zaak een goede dienst kunnen bewijzen - aangenomen natuurlijk dat hun inderdaad recht geschied was. Het is hun niet kwalijk te nemen dat ze niet al te goed van vertrouwen waren. Maar gezien de vrijspraak die Van der Mijle en Meerman gewerd, is het toch niet uitgesloten dat ook de vier predikanten er met ere afgekomen waren, Dwinglo misschien uitgezonderd. Het was in ieder geval de enige kans geweest. Nu kon Maurits en nu konden al degenen die de remonstranten een kwaad hart toedroegen, de zogenaamde medeplichtigheid gebruiken als excuus voor een hard beleid. De aanslag had ook het laatste restant vertrouwen vernietigd, dat de remonstranten nog bij de overheid bezaten. Heel kras komt dat tot uitdrukking in een project, dat in 1623 werd opgesteld als richtlijn voor de aanpak van het remonstrantse vraagstuk.[128]

Er zijn ongetwijfeld nog meer personen, zo vangt het stuk aan, die mede schuldig waren aan de conspiratie, of die soortgelijke plannen beraamd hebben. Deze mensen moet men opsporen door prijzen op hun hoofd te stellen en de aanbrengers te beloven dat zij vrijuit zullen gaan. Het algemene toezicht op de remonstranten dient te worden verscherpt. Het mag met name niet meer voorkomen dat men vanuit deze landen correspondeert met personen die als misdadigers verbannen zijn, namelijk Grotius, Wtenbogaert, Stoutenburg, Van der Dussen, Kors Jansz. van Alphen en anderen. De tendenz is hier duidelijk genoeg: men maakt geen onderscheid tussen Grotius en Wtenbogaert enerzijds, de samenzweerders anderzijds.

Alle remonstrantse vergaderingen dienen te worden belet, vervolgt de tekst. Gebannen dominees die terugkeren om hier in het geheim te preken moeten ter dood gebracht worden, en wie hen huisvest wordt voor eeuwig verbannen. Wie remonstrantse pamfletten in handen krijgt zonder ze in te leveren bij de justitie zal even schuldig staan als de auteur. Voorts ware te overwegen van alle ambtenaren en officieren een eed te vergen dat

127 A.R.A., Hof 5225, Maurits aan Cromhout, 21 sept. 1623. Hij ontkende anders niet 'datter noch veele vromen ende goede patriotten' onder de remonstranten waren, G.B. Rotterdam 595, Wedervaeren der vrouwen etc., 28 maart 1623.

128 Bijlage XXXVIII.

zij de arminiaanse factie zullen helpen bestrijden, en niemand meer te benoemen die niet van de gereformeerde religie is.

Van dit plan is wel niet veel terecht gekomen, maar het tekent toch de haat en verachting, waarin de remonstranten gevallen waren. De conspiratie is voor de broederschap een zware slag geweest. De felste contra-remonstranten zagen de samenzwering liggen in het verlengde van het proces-Oldebarnevelt: wat toen slechts vermoed werd was nu bewezen. Thans was het verraad aan het licht gekomen dat onder de pistoletten verborgen lag:

> Nu toont ghy recht u aert, nu toont ghy recht u gront,
> Nu blijckt dat anders denckt u hert', als spreeckt de mont.
> Al u verdraechsaemheyt, in haet en wraeck verandert,
> En ghy in stee van Gods, des Duyvels weghen wandert,
> Want nu u boos verraet is comen aen den dach,
> En dat u vrye wil, niet teghen God vermach.[129]

De remonstranten zijn bij de Spanjaarden en Jezuïeten in de leer geweest, zegt een onbekend pamfletschrijver.[130] Naar de Spaans-Jezuïetische manier hebben zij door middel van geweld hun problemen willen oplossen en het land in een bloedbad storten, om zo hun Spaanse vrienden aan de macht te brengen. Het zal de rechters ook zeker voldoening hebben gegeven, dat zij in de vonnissen tenminste op één plaats konden laten zien hoe de samenzweerders toenadering gezocht hadden tot Spanje. Stoutenburg had tegen Van Dijck gezegd, dat na Maurits' dood ‘beter middel zoude gevonden werden omme een goet accordt te treffen metten coninck van Spangien’.[131] Wat deze uitspraak voor de contra-remonstranten zo interessant maakte, was dat Stoutenburgs woorden naar hun oordeel regelrecht voortvloeiden uit de politiek van zijn vader. Zij hadden zichzelf geleerd Oldenbarnevelts buitenlandse politiek te zien als Spaansgezind en crypto-katholiek.[132] De moordenaar Stoutenburg was in hun ogen geen ontspoorde geest, maar de rechtgeaarde zoon van zijn vader. Baudartius wekt de eenvoudige remonstranten op zich nu toch niet langer te laten misleiden door deze mensen wier godsdienst alleen de camouflage was voor hun landsverraderlijke intenties:

> Stopt doch voortaen u oor, voor die, die u beroeren:
> Die lacchen in haer vuyst, dat ghy na haer manieren
> U schickt so even juyst, dat s'u als domme dieren
> So leyden met de neus, en brengen daer sy willen,
> En op een boose leus u gelt en goet verspillen.[133]

129 Baudartius, II, 15e boek, p. 38.
130 Pamflet Van der Wulp 9013 bij Andriessen, p. 235.
131 A.R.A., Hof 5655, f. 27 vo.
132 Mijn Honni soit qui mal y pense, p. 82.
133 Baudartius, II, 15e boek, p. 74.

Onder de remonstranten heerste grote verslagenheid. Slechts enkelen, in Den Briel en Rotterdam, namen het voor de samenzweerders op. De Gecommitteerde Raden van Holland verzochten de magistraten van deze steden zulke personen die de aanslag verdedigden met de dood te straffen.[134] Er is geen enkel doodvonnis uitgesproken. De voorstanders vormden ongetwijfeld slechts een minderheid, die door geen van de predikanten werd ondersteund. Oldenbarnevelts dochter kon nog zo vertoornd zijn op de velen onder de remonstranten, die 'de konspieratie zoo zeer detesteeren',[135] de afkeer van de door de samenzweerders gekozen weg was bij tal van arminianen zo groot dat ze hun oude vrienden nu in de steek lieten. Caspar Selkart gaf de Staten-Generaal te kennen dat hij zijn predikambt wilde opgeven.[136] Hij had tot nu toe de remonstranten gediend om hen geduld en gehoorzaamheid bij te brengen. Maar de 'grouwelijcke, schandelijcke ende onchristelijcke conspiratie' bewees dat zijn toeleg was mislukt. Hij wilde nu liever als gewoon burger leven dan langer verbonden te blijven aan dit trieste gezelschap. Samuel Lansbergen, Abraham La Faille en Assuerus van de Poll deden dezelfde keus.[137]

Overal keert men zich tegen ons, klaagt Prevostius, die de zijnen trouw bleef. Zelfs zij die weten dat de sociëteit als zodanig met de aanslag niets te maken heeft durven onze onschuld niet publiek te verzekeren.[138] Het moedige besluit van de broederschap, Slatius' weduwe te ondersteunen[139] verdient respect, maar het kon gemakkelijk verkeerd begrepen worden. Het aantal medewerkers liep enorm terug. In 1621 beschikte de sociëteit voor de dienst in de Nederlanden over 50 predikanten.[140] In 1624 waren er nog maar 28 overgebleven.[141] Zo velen verlaten ons, schrijft de vergadering van 1624, 'dat men byna nauwelicx weet, hoe men met malkanderen staet, en wat wy aen malkanderen hebben'.[142]

De in 1623 telkens opduikende geruchten van nieuwe samenzweringen vergrootten nog de verwarring.[143] De vrees voor aanslagen zat zo in de lucht, dat een aan lager wal geraakte dominee, Samuel de Prince, die van

134 A.R.A., Holland 1384, p. 221.
135 Rogge, Maria van Reigersberch, p. 96.
136 Bijlage XXXIX.
137 Hun rekesten A.R.A., Hof 5225.
138 G.B. Rotterdam, 1665, Prevostius aan Montanus, 8 nov. 1623.
139 G.B. Rotterdam 131, Notulen van de remonstrantse classis Rotterdam, 5 nov. 1624.
140 G.A. Rotterdam, A.R. XL 3^1, p. 191.
141 Acta Broederschap, cap. 5, art. 2.
142 O.c., cap. 7, art. 3.
143 A.R.A., Hof 5228, no. 8, Gecommitteerde Raden aan het Hof, 3 juli 1623 (Corvinus, C. Geesteranus, Van den Borre, Hollingerus en Dwinglo worden hier als samenzweerders genoemd); A.R.A., Holland 1384, f. 265, Gecommitteerde Raden aan Bontius, 6 juli 1623 (A. Geesteranus); A.R.A., Hof 5228 no 3, acte van notaris Nicolaes Jacobs, 27 juli 1623 (plannen waar Stoutenburg en Van der Dussen buiten gehouden werden); Pamflet Knuttel 3553, p. 75.

de broederschap vervreemd was, er wel van meende te kunnen profiteren, en een poging deed Maurits geld af te persen. Hij schreef de stadhouder twee anonieme brieven, waarin hij aanbood geheime documenten over een nieuwe aanslag te verkopen voor duizend rijders.[144] De Prince werd gevat, en bekende dat deze zogenaamde samenzwering slechts in zijn verbeelding bestond. Maar hij had met vuur gespeeld. Een remonstrantse dominee, die zwart op wit beweerd had iets over geheime plannen te weten! De Prince kwam op de pijnbank, en vertelde in zijn nood alles wat de rechters maar wilden horen. Stoutenburg deed weer mee, Grevinchoven, Montanus, Van den Borre, Carolus Rijckewaert. Grevinchoven had gezegd dat Frederik Hendrik zich niet afzijdig zou houden. De Prince noemde namen van mensen die nooit bestaan hadden, of die hij nooit had ontmoet. Buiten de folterkamer herriep hij dan weer de hele confessie. De Prince bleef enkele maanden in Den Haag gevangen, en werd toen naar Loevestein overgebracht. Zijn vroegere collega's wilden daar met hem geen gemeenschap meer hebben. De Prince liet spoedig daarna het leven in de slotgracht van Loevestein, bij een mislukte vluchtpoging.

Met De Prince verdween de laatste vertegenwoordiger van het revolutionaire remonstrantisme. De aanslag heeft de broederschap niet kunnen vernietigen. Maar de mannen uit wier midden de revolutionairen waren voortgekomen; de bavianen die kerken bestormden en soldaten op de vlucht joegen; deze eenvoudige remonstranten kunnen na 1623 niet meer aan de sociëteit iets van hun eigen grauwe kleur geven. Zij blijven nog wel grotendeels de remonstranten trouw, en vormen het gehoor in de heimelijke samenkomsten. In een van hun voornaamste sterkten, Rotterdam, waren nog in 1625 de hervormde kerkgebouwen 's zondags bijna leeg.[145] Maar het rijk van de bavianen was uit toen de vervolgingen eindigden. Remonstrantisme en grauw werden twee elkaar uitsluitende begrippen. De overwinning van de contra-remonstranten in Dordrecht was noch in de kerk noch in de staat bestendig. Maar de zege van de slijkgeuzen op de bavianen was wel van blijvende aard, en zou een paar eeuwen lang de godsdienstige gezindheid van de Hollandse volksklasse bepalen.

144 A.R.A., Hof 5225, examen Samuel de Prince, 1 juli 1624. De Prince specificeert niet welke rijders hij bedoelt, de gouden, die ruim tien, of de zilveren, die ruim twee gulden waard waren.

145 A.R.A., Hof 387, f. 224 vo, 22 maart 1625.

Bijlagen

I. Tekstkeuze bij classicale proposities, 1594-1622.

Onderstaande tabel heeft betrekking op de classes Dordrecht (1610-1614), Gorinchem (1596-1617) en Den Briel (1594-1622). Zij geeft aan hoe dikwijls over het totaal van de genoemde jaren gerekend, teksten uit de diverse bijbelboeken aan proponenten werden opgegeven.

	Dordrecht	**Gorinchem**	**Den Briel**	**totaal**
Psalmen	0	1	2	3
Jesaja	0	1	2	3
Amos	0	0	1	1
Mattheüs	7	11	18	36
Marcus	1	2	3	6
Lucas	3	1	7	11
Johannes	5	13	15	33
Handelingen	1	1	0	2
Romeinen	4	16	10	30
I Corinthe	1	1	1	3
II Corinthe	1	3	1	5
Galaten	0	0	2	2
Efeze	2	5	3	10
Philippenzen	1	3	2	6
Colossenzen	0	0	1	1
I Thessal.	0	0	1	1
I Timotheüs	1	2	4	7
II Timotheüs	0	2	2	4
Titus	0	1	3	4
Hebreeën	0	0	1	1
Jacobus	0	1	2	3
I Petrus	1	1	0	2
	29	67	84	180

(Acta van de respectievelijke classes).

II. Declaration de l'excommunication de Jan Pennequin et Henry du Meloy, prononcee a l'eglise le dimanche XXe d'octobre 1596.

Mes frères, il y a environ deux ans, que s'estans quatre personnes, membres de ceste église, destournées de la doctrine de vérité aux erreurs très pernicieux des anabaptistes, et quelques autres abandonnés à ivrongnerie et autres desbauchemens, par l'advis et authorité de nostre consistoire quelques ministres et anciens furent députez pour parler à eux, et les exhorter sérieusement, les uns de retourner à la doctrine de vérité, et les autres de quitter leurs desbauchemens, et de vivre de là en advant sainctement et comme il est convenable aux enfans de Dieu, ensemble pour les advertir qu'autrement nous serions contreints à nostre grand regret de procéder par les degrez d'excommunication, et ainsi essayer par cest extrème remède de les amener à repentance.

Ce devoir faict vers eux, et nonobstant toutes remonstrances et exhortations lors faictes et depuis encore répétées ne donnans aucun tesmoignage de repentance et de volonté, les uns de renoncer à leurs erreurs, les autres à quitter leurs desbauchemens, fut trouvé bon et convenable pour nous aquitter de nostre conscience devant Dieu, et de nostre obligation à l'église suivant l'ordre d'icelle, de faire prières publiques pour eux un iour de dimanche, sans toutesfois les nommer pour encore les espargner, et soubs espérance que par les prières de l'église il plairoit à Dieu leur toucher les coeurs pour renoncer à leurs erreurs et desbauchemens, et ainsi retourner à la doctrine de vérité et à saincteté de vie.

Mais nonobstant ce devoir faict pour eux et les remonstrances et exhortations répétées encore à eux particulièrement par lesdicts ministres et anciens, ayans continué obstinément les uns en leurs erreurs, les autres en leur desbauchement, nous avons finalement représenté tout ce faict et procédure au synode de nos églises, qui s'est tenu à Leyde au mois d'avril 1595. Dont la compagnie ayant trouvé convenable et bon de faire encore prières publiques pour eux en les nommant, après les avoir derechef admonestez et exhortez comme dessus, mais en vain. Finalement ils ont esté par un iour de dimanche 30 de julet 1595 nommez à l'église avec exhortation de prier Dieu pour eux, afin qu'ayans esté ainsi nommez, l'église fust tant plus esmeue de prier Dieu ardamment pour eux, et eux tant plus vivement touchez en leurs coeurs pour retourner les uns à la doctrine de vérité, et les autres à la saincteté des moeurs.

Cela faict, nous avons attendu patiemment iusqu'à présent advant procéder à l'excommunication, pour voir s'il plairoit à Dieu leur faire la grâce, pour laquelle obtenir nous avons faict tant de devoirs envers eux, et tant de prières à Dieu.

Or cependant est advenu, que quelques uns de ceux, qui vous ont esté nommez, se sont retirez hors de ceste ville, et quant à ceux qui demeurent

encore icy, ayans esté nommez à cause de leur desbauchement, ils nous ont finalement donné quelque tesmoignage qu'ils en ont regret, et qu'ils sentent désir de s'amender, prometans de faire mieux à l'avenir moyenant la grâce de Dieu: comme aussi entre ceux qui s'estans destournez de la doctrine de vérité, vous ont esté nommez il y en a deuz lesquels ont commencé à se monstrer plus dociles et modestes en propos, et d'avoir pour agréable que nous conferions amiablement avec eux. De quoy louans Dieu, nous avons iugé estre convenable, suivant le devoir de charité, qui croit tout, comme dit St. Paul, et espère tout, de supporter encore tant ces deux-ci, que ceux qui ont esté nommez pour leur desbauchement demeurans en ceste ville, sans procéder à leur excommunication, soubs espérance que Dieu leur fera la grâce, que sentans le misérable et dangereux estat auquel ils ont longtemps continué, ils tesmoigneront avec la grâce de Dieu une vraye repentance de leurs erreurs et entier amendement de vie pour avec le temps estre reconciliez à l'église.

Mais quant à Jan Pennequin, lequel ayant autresfois esté de nostre religion en Zeelande et finalement à Utrecht, s'est passé longtemps revolté de la doctrine de vérité, et faisant profession des erreurs des anabaptistes, a esté rebaptizé entre eux; ensemble a jetté des blasmes et calomnies impudentes et des blasphèmes contre la religion et doctrine chrestiene; comme aussi quant à Henri de Meloi, lequel s'estant aussi passé longtemps revolté de la doctrine de vérité aux erreurs très pernicieux des anabaptistes, et estant rebaptizé entre eux, demeure de tout obstiné, reiettant toute remonstrance et exhortation, tellement qu'il n'y a plus suiect ou moyen d'espérer humainement quelque changement en luy et retour au chemin de salut, nous avons esté contreints avec grand regret et tristesse de coeur de vous declarer suivant la règle nous donnée par Jésus-Christ, et pour oster le scandale de nostre église, que nous ne les tenons plus pour membres de l'église, et consequemment de Jésus-Christ, ains retranchez de luy, et liez soubs la puissance de Satan, iusques à ce qu'estans touchez en leurs coeurs par la vertu du St. Esprit, ils sentent et recoignoissent leur misérable estat, qu'ils s'en répentent à bon escient, et que par une saincte approbation de la doctrine de salut, et par une vraye conversion au Seigneur, leurs liens desquels ils auront esté liez en terre en censequemment au ciel soyent desliez et ainsy reconciliez à l'église pour estre recogneus membres d'icelle et de nostre Seigneur Jésus-Christ.

Suivant ceste exommunication desdits Jan Pennequin et Henri du Meloy, nous exhortons tous fidèles, comme aussi St. Paul nous admoneste, de ne manger doresnavant avec eux, c'est à dire de n'avoir aucune conversation familière et non requise avec eux, afin qu'estans touchez de honte, ils soyent resveillez pour retourner au Seigneur et à sa saincte doctrine.

N'entendans point toutesfois par ceci que ceux qui auront désir et moyen de proffiter envers eux ne puissent et mesme ne doivent s'y employer par charité, pour les ramener s'il est possible au chemin de salut et

vie éternelle; dont aussi ce sera le devoir de nous tous, de ne les point tenir pour ennemis, ains de prier Dieu pour eux, afin qu'il luy plaise besogner puissamment en eux par son St. Esprit, pour les ramener comme brébis égarées à la bergerie de nostre Seigneur Jésus-Christ, afin que comme par nous en l'authorité de nostre Seigneur Jésus-Christ ils sont maintenant excommuniez et consequemment liez en terre et au ciel à nostre grand regret, tristesse et douleur.

Ainsi nous ayons matière de rendre grâces à Dieu avec ioye et consolation, quand il luy plaira les deslier et ramener à son église avec nous pour ensemble louer Dieu, et persévérans constamment en la doctrine de vérité et saincte conversation parvenir finalement en la vie éternelle par Jésus-Christ nostre Seigneur. Amen.

(W.A. Amsterdam, 1 b, 21 oktober 1596).

III. Seeckere articulen, vervattende een kerckenraetsorden, met gemeen advijs der broederen des kerckenraets geconcipiëert door Samuelem Bartholdi, ende bij allen ingewillicht, 9 januari 1600.

1. Alsoe niet alleen in Godes woort ende de eerste apostolische kercke bevonden wort, maer oock de algemeyne kerckenordeningen bij den synoden beslooten medebrengen, dat in alle welgestelde kercken tot de regieringe ende stichtinge derselver neffens de dienaers des woorts oock noodich sijn ouderlingen ende diaconen, soe sullen ook deselve bedieningen hier in der gemeente onderhouden werden.
2. Tot welcken eynde seeckere mannen sullen vercooren weesen, als namentlijck acht ouderlingen ende acht diaconen, om deselve ampten te bedienen haer leeven langh.
3. De verkiesinge derselver, dies noot sijnde, sal absolutelijcken bestaen bij dengenen, die alreede vercooren sijn, gelijck sulxs van der gantscher gemeente is overgegeeven den 8. martii anno 1587.
4. Wt deesen sal het halve getal altijt regieren, namentlijck vier ouderlingen ende vier diaconen, ende dat met veranderinge jaer om jaer, welcke veranderinge sal gheschieden met den aenvanck des nieuwen jaers.
5. Alle weecken nae de predicatie 's naemiddaechs sal men onse bijeencompste houden, om van alle kerckelijcke dingen te handelen die daer dienen tot stichtinge der gemeente.
6. Deese bijeencompste sal men met aenroepinge des name Godts beginnen, ende met danckseggingе eyndigen, so daer yets te handelen is.
7. In deese bijeencompste sullen verschijnen neffens den dienaer des

woorts oordinairlijcken de ouderlingen ende diaconen, die in de gebuerte der bedieninge sijn, om bequamelijck oock van den noot der armen te spreecken.

8. Maer alsoe voor de bedieninge des avontmaels gemeenelijcks alderley swaricheyden der gemeente voorvallen, soe sal ten dage daertoe dienende de kerckenraet altijt in vollen getale vergaderen om alsoe met meerder raet, autoriteyt ende beter voorsichticheyt alle saken malcanderen te helpen beleyden.
9. Van gelijcke oock soe wanneer daer eenich gravamen offte gravamina van weegen onse kercke sijn wt te scrijven, offte de gravamina van de andere kercken ons sijn toegesonden, die in den Noorthollantschen synodo sullen verhandelt werden, om over deselve te resolveren ende te verantwoorden, sal den kerckenraet oock in vollen getalen vergaderen.
10. Alsoe sal het oock in allen swaren saecken den regierenden kerckenraet vrijstaen de andere neffens haer te beroepen om derselver hulpe ende raet te gebruycken.
11. Niemant sal van deese vergaderinge mogen absenteeren tensij om gewichtige nootlijcke oorsaecken, opdat alle suspicie van trouloose naelatinge sijnes amptes wechgenomen sij, want die regiert, die doe sulxs met neersticheyt, Ro. 12.
12 Tgeene dat verhandelt sal sijn van dengeenen die tegenwoordich sijn, sal moeten van dengeenen die absenteeren geapprobeert ende aengenomen werden.
13. Een yder sal hem in alle resolutiën onder de meeste stemmen buygen.
14. Niemant en sal van den kerckenraet uyt sijn eygen authoriteyt moghen naelaten offte breecken dat met gemeene advys des kerckenraets is beslooten, tensij dat het eerst weederom in den kerckenraet voorgestelt sij, ende met gemeene advys weeder ontslooten ende verandert werde.
15. Soe yemant door gemeene advys des kerckenraets yet opgelecht wert belangende sijn ampt om uyt te voeren, al ware het schoon dat het teegen sijn goetduncken streede, en sal hij nochtans over het besluyt der broederen niet mogen heerschen, maer hetselve nacomende, sal hij sijn weedervaren in de naestvolgende bijeencompste inbrengen.
16. Wat in deese vergaderinghe verhandelt wert sal een yder gehouden weesen secreet bij hem te houden, ende niemant door eenich middel te openbaren, opdat de regieringe des kerckenraets met authoriteyt mach sijn, ende so yemant ter contrarie te handelen bevonden wert, sal der censure weerdich sijn, ende nae gelegentheyt der saken dapperlijck gestrafft werden.
    [*Toegevoegd in 1642*]: sal oock ieder lidt des kerckenraeds elcke eerste vergaderinge des nieuwen jaers heilighlijcken beloven ditselve na vermogen na te komen.
17. Alle de principaelste handelingen daeraen gelegen is, ende die noo-

dich sijn, sullen in een kerckenraetsboeck bij den dienaer des woorts opgeteyckent worden.

18. So daer eenighe openbare ergernisse van eenighe lidtmaten der kercke aengerecht wert, diegeene die sulxs bekent is, offte te kennen gegeeven is, sal gehouden weesen tselvighe in den kerckenraet voor te stellen, opdat alle ergernisse door gemeene advys des kerckenraets mach wechgenomen werden.
19. Niemant en sal eenighe clachten die tusschen broeder ende broeder, suster ende suster ontstaen, aenneemen om voor den kerckenraet te brengen, al waer 't schoon, datter yemant quame clagen, voor ende aleer de regel Christi Matth. 18 bescreeven voldaen is, denwelcken sij den clager offte claechster sullen voorstellen, opdat men sich niet en besondige tegens Godts woort ende de lieffde des naestens. Maer de regel voldaen sijnde, ende de sake wettelijc voor de kerckenraet die de gemeente representeert gebracht sijnde, sal men als dan met gemeene advys van der sake handelen.
20. So daer eenighe dingen offte swaricheyden yemant van den kerckenraet in 't particulier voorquamen offte aengedient werden, sal deselve voor sijn particulier daer niet in mogen doen, maer tselvighe met den dienaer des woorts communiceeren, om daerinne dan te doen hetsij met meerder raet van ouderlingen offte andersins met den geheelen kerckenraet, also sij tot de meeste stichtinge te samen sullen achten dienstich te weesen. Maer so de dienaer van huys ware, sal de sake met gemeene raet der ouderlingen verhandelt werden, indien sij so noodich is dat se tot de ordinarische vergaderinghe niet uytgestelt can werden.
21. Soveel die diaconen aengaet, sullen haer ontfang ende uytgifft neerstich opteyckenen, ende daervan eens 's jaers goede reeckeninge doen.
22. De ouderlingen die in den jare ende gebuerte haerder bedieninghe sijn, sullen op de classicale vergaderinge met den dienaer verschijnen, ende dat bij gebuerten, waerin een yder sijn buerte neerstich sal waerneemen ende vervullen.
23. [*toegevoegd in 1607*]. De ouderlingen diewelcke in de bedieninghe sijn, sullen oock moeten elck in haer jaer eenen tot den synodum uytmaken indien 't van noode sal sijn, ende een ouderling deeser gemeente van den classe daerheenen gestemt werde.
24. [*idem*]. De ouderling die in de synodalische vergaderinge tegenwoordich geweest is, sal oock in den eersten classe na het houden des synodi ordinarie verschijnen, om also bequamelijc van alles rappoort te helpen doen, ende de geresolveerde dingen ten effecte te helpen brengen.
25. [*toegevoegd in 1609*]. Om in de verkiesinge van eenighe ouderlingen des noodich sijnde de gemeente ten besten te dienen, so sal men oock moghen uyt den diakenen eenighe van de bequaemste tot ouderlingen verkiesen.
26. [*toegevoegd in 1642*]. Dese articulen alle te samen sullen alle jaeren

werden voorgelesen in de eerste vergaderinge des nieuwen jaers, dewelcke oock met derselver voorlesinge sal begonnen worden.

(Notulen Monnikendam, 9 januari 1600).

IV. Avertissement faict a l'eglise de la repentance de Pierre Gontier, 30 september 1601.

Mes frères, il y a quelques années que nous avons faict prières publiques en ceste église pour quelque malvivants, qui par leur mauvaise vie commettayent grand scandale en icelle; et vous fut nommé ès prières publiques entre autres Pierre Gontier, qui s'estant addonné à paillardise et adultère avec yvrongnerye, en laquelle il a continué longtemps:

mais Dieu, qui est riche en miséricorde, l'aiant attendu longuement en patience, l'a finallement par grandes et longues maladies avec les remonstrances qui luy ont esté faictes, amené à repentance de sa misérable vie passée, et prie Dieu ardemment de luy pardonner tous ses péchez et supplie l'église de le vouloir recevoir à reconciliation et de l'admettre à la communion de la Sainte Cène;

ce que nous avons iugé estre expédient de luy ottroyer, pour sa consolation et salut, et prions Dieu luy faire la grâce de le recevoir à merci et de persévérer en une vraye repentance et d'achever heureusement le reste de sa vie à sa gloire et à l'édification de son église, et au salut d'iceluy par Jésus-Christ son fils nostre Seigneur.

Ce que nous vous declarons afin d'otter la scandale par luy commis, et de vous prier de luy testifier vostre charité, le recevant pour membre de l'église et le recommandant à Dieu par vos prières.

(W.A. Amsterdam, 1 b, 1 november 1601).

V. Onderwerpen, vastgesteld voor de bij toerbeurt gehouden verplichte propositie in de classis Haarlem, 16 juli 1603-28 februari 1617.

16- 7-1603:	de excommunicatione
3- 9-1603:	het ambt der overheid
21- 4-1604:	de volkomenheid van de schrift
9- 6-1604:	de drieëenheid
28- 7-1604:	de schepping van de mens
7- 9-1604:	de zondeval

8- 6-1605:	de erfzonde
29- 8-1605:	de vrije wil
24-10-1605:	rechtvaardiging door het geloof
26- 4-1606:	de goede werken (Efeze 2 : 10)
24- 5-1606:	het verbond
21- 6-1606:	de zegels van het verbond
6- 9-1606:	de voorzienigheid
17-11-1606:	de persoon van Christus
25- 4-1607:	de menselijke natuur van Christus (2 Tim. 2 : 8)
6- 6-1607:	de goddelijke natuur van Christus (Joh. 17 : 1)
25- 7-1607:	het ambt van Christus (Matth. 16 : 16)
19- 9-1607:	de ware kerk van Christus (Matth. 16 : 18)
23- 4-1608:	de merktekenen van de kerk
23- 7-1608:	de volkomenheid van de schrift
1- 4-1609:	onderscheid en overeenstemming van wet en evangelie
13- 5-1609:	het evangelie (Rom. 1 : 16)
12-10-1609:	de vrije wil, op zelf te kiezen tekst (werd 1 Cor. 2 : 14)
4-10-1609:	de wedergeboorte (Joh. 3 : 1)
25- 5-1610:	de goede werken
12-10-1610:	de rechtvaardigmaking (Efeze 2 : 8)
28- 6-1611:	de volharding der heiligen
11-10-1611:	het eeuwige leven
19- 6-1612:	de volmaaktheid van de schrift (2 Tim. 3)
23- 4-1613:	wet en evangelie (Joh. 1 : 17)
4- 6-1613:	de drieëenheid (1 Joh. 5)
3- 9-1613:	de godheid van de Zoon (1 Joh. 5 : 20)
27-10-1613:	de godheid van de Heilige Geest (Joh. 1 : 33)
10- 6-1614:	2 Corinthe 5: 19
20- 8-1614:	het rijk van Christus (Joh. 18 : 36)

28-10-1614:	het priesterschap van Christus (Ps. 110 : 4)
20- 7-1615:	het profetenambt van Christus (Joh. 6 : 14)
31- 5-1616:	de rechtvaardigmaking (Rom. 3 : 23)
19-10-1616:	de heiligmaking
28- 2-1617:	de goede werken (Efeze 2 : 10).

(Acta Haarlem, Acta 1603-1620).

V. Verslag van de visitatie te Helvoet, 16 november 1605.

Sijn verschenen in Hellevoete Theophilus Rijckewaert, Willem Crijnsz., Jacobus de Breuck ende Valerius Valerii, dienaeren des woorts in Den Briell, Rocange ende Oudenhoorn. Ende hebben bij haer ontboden Basti-

aen Henricxsz. ende Cors Lenaertsz., ouderlingen, mitsgaders Pieter Bastiaensz. ende Pieter Joosten, diaconen, als representerende de kerckenraet aldaer.

Na d'aenroepinghe van des Heeren H. naeme is den voors. kerckenraedt ghevraecht, off sij op Ysebrandum haren predicant yet hadden te seggen, waeruyt arghernissen mochten rijsen, als met naemen: off sijne predicatiën haerl. wel aenstaen? Off hij in sijne predicatiën de luyden waerop hij't gheladen heeft, met namen noemt?

Waerop sij op 't eerste ja, ende op 't 2e neen gheantwoordt hebben. Hebben evenwel bekent, dat hij eens den schout met namen hadde vermaent, dat hij de clappaerts buyten der kercken staende zoude ghebieden van daer te gaen.

Ghevraeght sijnde, waeromme Ysebrandus meer moeyte ende ondancx hadde als de voorgaende predicanten ghehadt hadden?

Hebben gheantwoordt, omdat Ysebrandus beter orden in der kercken hieldt als d'ander ghedaen hadden, als in 't oprechten der gemeente ende invoeren der discipline, waervan veele vianden sijn.

Als men haer vraechde, hoe 't Ysebrandus deur den dach al maecte, off hij oock wel bij huys bleeff om te studeeren, ende off hij oock de ziecken wel besochte?

Hebben sij op 't eerste gheseyt, dat hij dickwils uyt is, tsij op de sluys, ofte in 't velt bij de vette beesten; ende op 't andere, dat hij daertoe versocht sijnde, wel bij de ziecken gaet.

Ende als men haer seyde, dat het beesten coopen ende diergelijcke coopmanschap hem niet betaemde, ende dat sij 't hem behoorden af te raden;

seyden sij, dat sij 't wel hadden begonnen, maer niet connen volbrengen. Begheerden oversulx, dat het deur den broederen soude gheschieden, ende verclaerden dattet henluyden aenghenaem wesen soude.

Daer is ghelesen eenen eysch van den gerechte van Hellevoete teghen Ysebrandum, inhoudende dat hij op den predickstoel, daer men ghewoon is Godts woordt te predicken, soude gheseyt hebben,

1. dat de gerechten ende den meesten rijckdom van Hellevoete des armen goet besaten, dieven van de armen waren, haerl. vleysch aten ende bloet droncken;
2. dat eene Witte Corneliss. den oppersten dieff was;
3. dat de bailliu van Voorne uyt het maken der redouten 3.000 guldens hadde ghemeent te sleypen, om sijne schulden daermede te betalen.

Op 't 1e seyt den kerckenraedt, dat Ysebrandus op den predickstoel niet also en heeft ghesproken, maer aldus: het sijn dieven van de armen die der armen goet inhouden, waerin de wethouders van Hellevoet niet en connen onschuldich ghehouden worden, omdat sij volghens haerl. ampt hare naersticheyt niet en doen om dese sake t'ondersoecken.

Op 't 2e seyt den kerckenraet, dattet gantsch onwaerachtich is. Waertoe Bastiaen Henricxsz., ouderling, dit noch seyde: dat te sijnen huyse Ysebrandus den voorn. Witte afghevraegt heeft, waerom hij hem sulcx na seyde, dat hij soude den oppersten dieff van hem ghemaect hebben, daer hij doch niet anders gheseyt en hadde, dan dattet dieven van de armen waeren, die henluyden goet inhielden. Waerop Witte antwoorde: ick hebbe 't also ghenomen. Als nu Ysebrandus hem strafte, seggende: schaemt u so te liegen, dat ghij op vermoeden mij sulcke dinghen nasegt, antw. Witte daeroppe: souden se al doot sijn die ghelogen hebben, daer souden veele weduwen wesen. Dese redenen hadde Ysebrandus in kennisse gheleyt.

Het 3e ontkent de kerckenraedt expresselijcken, seggende dat sulcx nimmermeer en sal bewesen worden.

Hierna sijn inghecomen Lenaert Jansz. Couwenoort, schout, met Witte Cornelisz., Claes Pieters. ende Cornelis Corneliss. Cuyper, schepenen, mitsgaders den secretarius van Hellevoete. Dewelcke afghevraecht sijnde, wat sij teghen haren predicant hadden, hebben de voorghemelde clachten bij gheschrifte voorghestelt, derselve wat ghedestingueert sijnde.

Ende als men haer wilde vermanen, dat se so hard teghens haren predicant niet en behoorden te procederen, maer dat se hem voor den classe soude beschuldight hebben, antwoorden sij, dat niet sij, maer Ysebrandus aldereerst bij den bailliu haer aengheclaecht hadde, waerdeur zij ghenootsaect waren haerselven ende hare eere te defenderen ende voor te staen. Seyden oock, dat het schelden van de predickstoel op henlieden vijff ofte ses jaren lang gheduyert hadde, twelck sij satt waren, ende begheerden seer ernstich, dat Ysebrandus van Hellevoete soude wechghenomen worden.

Tot verontschuldighinghe van 't verdonckeren des tarus, die den armen placht ghegheven te worden, brengen zij voorts dese redenen:

1. datter eertijts een seeckeren bedevaert in Hellevoet plachte te sijn voor een ghenaemt H. Cruys, waerdeur veel taruw den armen ghegheven worden, twelck nu ophout;
2. datter verscheyden perceelen sijn van landen, waervan eertijts taruwe voor den armen worde ghegheven, welcke perceelen nu ter tijt den armen gantsch ende al toebehoort, ende cesseert oversulx mede d'incomste van den taruw;
3. dat se Ysebrando alsoock de predicanten ende magistraten van Den Briel de memorieboecken ende alle blijck dat se dese sake aengaende hadden, eertijts hadden in handen ghegheven, omme te deursoecken, presenterende so men yemant in Hellevoete schuldich bevinden conde, dat sijl. souden maecken dattet den armen ter handt quam.

Beclaechden haer oversulx dat Ysebrandus haer daghelijx beschuldichde als sodanighe die haer amptshalven in der armen zake niet en queten, daer noch hij noch de dienaers ende magistraten van Den Briel heurl. gantsch gheen openinghe en hadden connen gheven.

De broederen hebben de voorn. wethouders vermaent, dat sij 't proces twelck voor den leenmannen begonnen is ende in state ghestelt was souden laten varen, ende de sake den classi bevelen, die men daertoe beschrijven soude, waerinne sij na lange debatt eyntelijck hebben gheconsenteert, mits dat de classis metten eersten vergaderen soude. Ende hebben tselve den bailliu schriftelijck ontboden.

Dit is Ysebrando te kennen ghegheven, ende met eenen vermaent, dat hij hem middelertijdt soude stille houden, ende van de sake niet spreken. Item dat de bedieninghe des avontmaels (twelck voorhanden was) so lange soude opgheschorttet worden, ghelijck ook sulx den kerckenraedt mede is aengheseyt. Ende sijn de broederen na de danckseginghe tot Godt gescheyden.

(Acta Den Briel, 16 november 1605).

VII. Lettre de l'eglise flamende aux eglises du Palatinat touchant les banqueroutiers, 11 december 1606.

Messieurs et très honnorez frères, nous avons receu vos lettres du 12.e de septembre, par lesquelles vous demandez nostre advis sur certaines questions, touchant le faict des banqueroutiers. Et après avoir communiqué ensemble, nous avons trouvé bon de vous faire la responce suyvante.

A cause de la grande diversité des circonstances qui se présentent en ceste matière des banqueroutes, il n'y en a certeinne règle ou ordonnance faicte par quelque synode, classe ou église particulière entre nous, que nous sachions. Mais la procédure en est laissée à la discrétion du consistoire de l'église où le faict est escheu, qui en dispose selon que l'édification de chasque lieu le requiert, en aiant égard aux circonstances particulières pour la réparation du scandale.

Quant à vos questions, pour le regard de la première: assavoir si on se doit contenter qu'iceux recognoissent leur faute seullement devant le consistoire, ou s'il le faut amener à recognoissance publique devant toute l'église scandalisée par leur bancqueroute, nous respondons que d'autant que le scandale est du tout publicq, et manifeste à tous, la recoignoissance n'en peut estre autre que devant l'assemblée de l'église en publicq; hors mis que le consistoire iuge par le mérite du faict et la grandeur du scandale, si ceste recognoissance publique se fera présent le pescheur en personne, ou qu'estant faicte personnellement en consistoire, puis après sera notifiée à l'église par le ministre, en l'absence du délinquant.

Pour le regard de la seconde question: assavoir s'ils peuvent estre receus à la sainte communion tost après leur accord faict avec leurs crédi-

teurs, ou s'il est plus expédient d'attendre qu'ils aient achevé tous leurs payements et satisfaict à leurs créditeurs, nous respondons qu'il est beaucoup plus expédient qu'ils soyent receus à la communion après avoir achevé leurs payements et satisfaict à leurs créditeurs qu'autrement, mais que néantmoins ceste reception pourroit estre moderée et devancée pour quelque occasion particulière, soit pour la grande longueur du terme, devant que le délinquant pourroit satisfaire à ses créditeurs, ou pour l'estat d'iceluy, tel qu'il n'y eust apparence qu'il peust jamais satisfaire, ou pour la singulière desplaisance et contrition du peceur, avec pleine reconciliation et bon adveu de ses créditeurs ou autre semblable considération d'importance, aiant ce but que le délinquant ne soit englouti de tristesse, ou alliéné totallement de l'église et de la prêche, le scandale estant cependant esté voilé...

(W.A. Amsterdam, 1 b, na 4 december 1606).

VIII. Besluit van de classis Edam tot afzetting van Petrus Aemilii,

29 januari 1608.

De vergaderingh in de name des Heeren vergadert sijnde, ende op alles wat voren verhaelt ende verhandelt is rijpelick gelet, ende sulcks in de vreese des Heeren wel overleyt hebbende, namelick dat Petrus Emilii bevonden wordt door ongesonde leere te drijven ende de suiverheit ende waerheit der reformeerden leere ende den christelicken catechismum tegen te spreecken, bij veelen grote ergernisse gegeven te hebben;

ende dat hij daerdoor in andere gemeinten verscheiden litmaten onrustigh gemaect heeft, ende syn valsche opinie, so bij verscheiden jonge dieneren als bij andere eenvoudighe mannen ende vrouwen gesocht heeft te stroyen, ende haer daermede te besmetten;

dewijl hij oock tot bemantelingh van allen desen veler rechtsinniger godsaliger aucteuren boecken gesocht heeft met onwaerheit te misduyden, ende veel getrouwe leraers van eenighe schrickelickheit in de leere suspect te maecken;

ende daerbeneffens, van sommighe dinghen vermaent sijnde, in de aenspraecke grote valscheit ende lichtveerdicheit betoont heeft, so met onbeschaemt lochenen ende tegenspreecken van de getuichenissen eenigher lofweerdigher personen, die hem schriftelick ende mondelick sijn voorgehouden, als met grote ongestadicheit in 't verclaren sijns gevoelens van hem afgeëischt;

ende dat door hem altijt grote ongerustheit ende verstooringhe in den dorpe ende gemeinte tot Broeck is aengerecht, alsoo dat oock eindelick de

E.E. Heeren Staten van Westvriesland ende 't Noorderquartier den seer droevighen staet van de kercke aldaer door eenighe dinghen ende handelingen voor haer gepasseert, bevindende, beweecht sijn geworden den classi te schrijven ende oock bij monde te belasten daerin na kerckenordeningh te versien, gelijck oock de vroedschap tot Broeck de beroerte haerder dorp considererende ende geen hope van beteringh siende, resolutie dat Petrus tegen may soude vertrecken genomen heeft;

so is 't dat de broederen des classis eindelick hierover geresolveert hebben, gelijck sij eendrachtelick, so dienaers als ouderlingen hier tegenwoordigh sonder iemands tegenspreecken resolveren bij desen, dat Petrus Aemilii na Godes woord ende kerckenordeningh waerdigh is van den dienst affgeset te worden gelijck hij oock afgeset wordt bij desen, ter tijdt toe dat hij hem so oprecht in leere ende leven sal bewijsen, dat men hem wederom met goede conscientie op eenighe andere plaetse tot den dienst der kercken sal moghen toelaten, maer dat hij nu dadelick van sijne kerckendienst tot Broeck sal afstaen, ende ter eerster gelegentheit, ten langsten teghen may naestcommende, vandaren vertrecken.

Ende soo hij hem daerentusschen stil houdt, sonder eenighe onrust aen te rechten of valsche leere te drijven, dat dan de classis middelertijdt de plaetse bedienende, sijn stipendium tot may toe hem sal volgen, maer ter contrariën doende, sal onthouden worden.

(Acta Edam, 29 januari 1608).

IX. Antwoord van Trijn Quirijnendr. op de eis van de schout te Hoorn, 24 augustus 1609.

Trijn Quirijnendr., gedaechde, antwoordende op den eysch van den officier deser stede Hoorn.

Seyt 't inhouden van deselvige, als die is voorgestelt, t'ontkennen. Dan well is waer, datter eenich volck t'haeren huyse in stillicheit is geweest ter eeren Godts ende danckseggingе van het bestant, ter welcker oorsaecke een gemeene beeddach overal in het landt geordineert sijnde, sustineert die gedaechde in de schouts eysch ongehouden te sijn.

Ende al off zulcx (als die schout nae sijn goetduncken sonder bewijs voostelt) soude mogen sijn geschiet, soo soude nochtans in sulcken cas ende jegens het pretense geallegeerde placaet staen te letten, dat naedemael door d'expresse woorden van 't voors. bestant alle acten van vijantschap (hoedanich die soude mogen sijn) buytenslants sijn cesserende, behoort oock mede binnenslants te cesseren al tgunt ter saecke van den oorloge wt die buytenlantsche vijantschap spruytende ende daeraen dependerende was.

Twelck alzoo gepremitteert, is kennelijck ende notoir dat in dese landen die vrije exercitie van sooveel verscheiden soorten van mennonisten, joden, martinisten ende andere leeraers openbaerlijck toegelaten zijnde, alleen die roomsche religie om egeen andere oorsaecken eenichsins can gesustineert worden te souden sijn verboden, dan overmidts onder 't pretext van dien (soo 't placcaet selffs medebrengt) gedurende d'oorloge gevreest scheen te mogen worden correspondentie ende communicatie met vianden, ende dienvolgens seditie ende oproer.

Dan alzoo met het ingaen van bestant alle voorgaende opene vianden, hoedanich die souden mogen sijn, egeen wtgesondert, voor vrienden overal gehouden worden, ende midtsdien egeen seditie wtte correspondentie mette vianden (die'r daer niet en sijn) staet te vreesen, soo is 't dat d'oorsaecke, redene ende fundament van 't pretense placcaet cesserende, 't placcaet selffs niet en kan verstaen worden alsnu plaets te hebben.

Want doordien alle voorgaende opene vianden ('t gaen, comen ende communiceren vrij toegelaten zijnde) voor vrienden gehouden worden, soo is't, dat tenminsten, iae voorall, sonder eenige vervolghinge (dwelck is een specie van vijantschap) voor vrienden gehouden moeten worden, soowel die oude ende getrouwe burgeren der roomsche religie als van andere gesintheden, overmidts sij niet minder als andere die lasten ende schattinge helpen draegen.

Ende dat altijt met behoorlijcke gehoorsaemheit ende getrouwicheit ende sonder eenige wettelijcke oorsaecke van vreese van 't minste peryckel van oproer deser stede, in welcke die burgers met vrientschap in 't voorstaen van de vrijheyt der religie ende conscientie well ende eendrachtelijck sijn accorderende.

Hierbij gevoecht, dat die schouts eysch directelijck streckt tot vervolginge, benautheit, hatige ende wreede dwang der conscientie, derwelcker prijselijcke vrijheit ende exercitie zoowel van de roomsche als doenmael genoemde evangelische religie, binnen deser steede Hoorn niet alleen bij solemnele proclamatie in den jaere 1572 vanwegen Sijn Ex. cie de prince van Orangie openbaerlijck is vercundicht, maer is oock soo voor als nae, nietjegenstaende placcaten ter contrarie, loffelijck met goede eendracht ende wtwerckende liefde der burgeren altijt ende oock in de scherpe tijden van den duc d'Alva voorgestaen, gelijck oock tot loff deser stede bij diversche historiescrivers eerlijck ende heerlijck wordt verhaelt, ende d'eysscher selver, als daerdoor alleen genoten hebbende sijn vaderlijcke erve, daervan noch tegenwoordich gauderende is.

Midts welcke de gedaechde concludeert tot absolutie, ende dat den officier verclaert zall worden tot sijn eysch nyet ontfanckelijck.

(A.R.A., Hof 5213).

X. Predikantstraktementen in de plattelands-gemeenten van de classes Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Edam, 1609.

gezinssamenstelling		*standplaats*	*inkomen*	*bijzonderheden*
vrijgezel		Zijpekarspel	350	
vrijgezel		Binnenwijzend	400	
echtpaar		Twisk	350	
echtpaar		Abbekerk	400	
echtpaar		Koedijk	400	
echtpaar		Wijdenes	400	
echtpaar	1 kind	Opperdoes	350	
echtpaar	1 kind	Ouddorp	400	
echtpaar	1 kind	Petten	400	
echtpaar	1 kind	Purmerland	400	
echtpaar	1 kind	Egmond binnen	400	inwonende schoonmoeder
echtpaar	1 kind	Wieringen	400	inwonende moeder
echtpaar	2 kinderen	Grosthuizen	400	
echtpaar	2 kinderen	Landsmeer	400	
echtpaar	2 kinderen	Marken	350	
echtpaar	2 kinderen	Oudenierop	450	
echtpaar	2 kinderen	Oudkarspel	400	
echtpaar	2 kinderen	Vlieland	450	
echtpaar	2 kinderen	Wervenhove	350	
echtpaar	2 kinderen	Wieringen	450	
weduwnaar,	2 kinderen	Wognum	400	
echtpaar,	3 kinderen	Barsingerhorn	400	veel ziekte in het gezin
echtpaar,	3 kinderen	Hem	350	
echtpaar,	3 kinderen	Hoogkarspel	350	
echtpaar,	3 kinderen	Lutjebroek	350	
echtpaar,	3 kinderen	Schagen	500	
echtpaar,	3 kinderen	Schardam	400	
echtpaar,	3 kinderen	Schermer	350	
echtpaar,	3 kinderen	Suiderwoude	350	
echtpaar,	3 kinderen	Winkel	350	

weduwnaar,	3 kinderen	Texel	450	
echtpaar,	3 kinderen	Texel	450	inwonende moeder
echtpaar,	3 kinderen	Schellinghout	400	inwonende moeder
echtpaar,	4 kinderen	Beets	400	
echtpaar,	4 kinderen	Berkhout	450	
echtpaar,	4 kinderen	Hauwert	400	
echtpaar,	4 kinderen	Nieuwenierop	400	
echtpaar,	4 kinderen	Valkoog	250	
echtpaar,	4 kinderen	Veenhuizen	400	één kind ‘innocent’
echtpaar,	4 kinderen	Zuiderdorp	450	
weduwnaar,	4 kinderen	Zwaag	350	betaalt zelf de huishuur
echtpaar,	4 kinderen	Warmenhuizen	400	inwonende kinderen van broer

echtpaar,	5 kinderen	Bovenkarspel	400	
echtpaar,	5 kinderen	Hensbroek	450	
echtpaar,	5 kinderen	Oosthuizen	450	
echtpaar,	5 kinderen	Ransdorp	450	veel ziekte in het gezin
echtpaar,	5 kinderen	Schoorl	450	huis tot eigen last
echtpaar,	5 kinderen	Vlieland	450	
echtpaar,	6 kinderen	Benningbroek	400	
echtpaar,	6 kinderen	Groede	450	
echtpaar,	6 kinderen	Hoogwoud	400	
echtpaar,	7 kinderen	Ursum	425	
echtpaar,	8 kinderen	Haringkarspel	450	
echtpaar,	8 kinderen	O. en W. Blokker	450	meeste kinderen al getrouwd
echtpaar,	8 kinderen	Oostwoud	365	idem, maar met inwonende wezen van overleden dochter
echtpaar,	8 kinderen	Terschelling	450	
weduwnaar,	8 kinderen	Egmond	450	
weduwnaar,	10 kinderen	St. Maarten	400	
echtpaar,	10 kinderen	Graft	450	inwonende moeder

(naar Buyskes, p. 73).

XI. Brief van Adriaen Dircxsen aan zijn ouders, 1 mei 1610.

Eerwaerdige seer beminde vader ende moeder, ick laet u weten als dat ick noch cloock ende gesont ben, Godt heb lof, als ick verhope dat het met U.L. alsoo mede is. Ende ick laet U.L. weten als dat wij in vijftien dagen overgeselyt [sic] sijn, ende hebben in groote perykel geweest, alsoo dat wij niet en dochten dat daer niemant of meende te comen. Want wij mosten onse fockemast over boort houwen ontrent dertich mijlen buyten de Suytcaep, want sij wou onder deur het schip henen, soodat wij blij waren dat wij se quijt waren. Ende quamen alsoo sonder fockemast te Sinte Luykas in, ende daer incomende, soo hebben de besoeckers aen boort gecomen, ende hebben terstont mijn cist opengedaen, ende hebben daerin gevonden een salmboockje, ende dat wouden sij daeruuyt nemen, ende ick hebber wat tegens gesegt, ende sij hebben mijn terstont genomen ende wel vast gebonden, ende

hebben ons alsoo in het gevangenhuys geworpen, ende sij hebben al nae Syvylge toe geschreven, dat wat dat sij ons leeren soude, ofte dat sij ons doen souden.

Soo en weten wij niet wat dat sij ons leeren sullen, of sij ons op de geleyen setten sullen, of dat sij ons hange sullen, of dat sij ons in het heylich huysge setten sullen, of niet. Maer ick sorch dat het quaet genoech licke sal, maer wij mogen ten besten hoopen, want het quaet genoech licke sal.

Maer het best dat der aen is, wij en mogen maer eenen doot sterven, ende die sijn wij Gode schuldich. Ende het is ons eenen schoonen troost dat het om geen dieverij noch om geen schellemerij en is, noch dat wij niemant geen quaet gedaen hebbe.

Ende daerom doet terstont sooveel, ende gaet terstont na Den Haech toe, en geeft het terstont te kennen, hoe dat wij hiertoe gecomen sijn, ende dat om een salmboeckge. Niet meer op dit pas, dan sijt den Heere bevolen, ende ick segge u al te samen adieu, vader, moeder, suster, want het is misselijck of wij malcanderen van ons leven meer sien.

Geschreven tot Sint Luykas in het vangenhuys.

(A.R.A., St. Gen. 4921).

XII. Brief van Gerrit Jansen aan zijn echtgenote, 1 mei 1610.

Een vriendelijcke groetenisse geschreven aen mijn seer beminde huysvrou, Lysbet Pieters. Weet dat ick noch cloock ende gesont ben, als ick hope dat het met U.L. alsoo mede is. Ende ick laet U.L. weten als dat ick om een slechte onnoosele saeck in het vangenhuys geraeckt ben, te weten om een salmboocge, ende sij nemen 't wel soo qualijc, dat wij niet en weten, hoe dat het ons ofloopen sal, ofte wat dat sij ons sullen leeren. Ende wij sitten met ons beyden, Adriaen Dircksen ende ick, Gerrit Jansen.

Soo bid ick u, mijn beminde huysvrou, ende gaet tot Adriaen Dircksen sijn ouders, ende treckt met malcanderen na Den Haech toe, ende siet hoe ghij 't daer best maken sal.

Want het is onnoosel gebeurt, want sij in Adriaen Dircksens cist geceken hebben, ende hebben daer het boochge gevonden, ende hij en heeftet niet willen geven, soo hebben sij sijn gebonden, ende ick heb een woort ofte twee daertegen willen seggen, ende sij hebben terstont mij gesmeten ende gebonden, soodat ick eene slach weersmeet, anders niet misdaen en heb. Soo doet sooveel ende schrijft met den eersten wederom. Ende doet sooveel ende seg Neltge nicht, Dirck neef, Meertgen nicht al te samen goeden nacht, want niet en weten of wij malcander van ons leven weersien sullen. Dat is al een groot avontuur[?]. Niet meer op dit pas, dan sijt den Heere bevolen.

Geschreven tot Sinte Luyckas in het vangenhuys. Ende ick onbie u veel duysens goede nachte, mijn beminde huysvrou Lybene Pieters, want niet en weten of wij malcanderen weer sien sullen of niet.

(A.R.A., St. Gen. 4921).

XIII. Verklaring van de kerkeraad van Hillegersberg op de leergeschillen, 25 juli 1610.

Alsoo de broederen des kerckenraedt van Heyligersberch bevonden ende bemerckten, datter hoe langer hoe meer swaricheden opresen, tot verafteringe van de ware religie van haer aengenomen, ende verkrenkinge van alle kerkelijke ordinantiën, rechten ende vrijdommen, die se haer onderworpen hadden ende van schuldige plichtswegen gehouden sijn te hanthaven ende vooren te staen;

soo is 't dat se al te samen eendrachtelijken geresolveert hebben bij de voornoemde religie van haer aengenomen te blijven, ende de voornoemde kerkenordeninge met alle godtsalicheyt vooren te staen, ter tijt ende ter wijlen toe, dat men haer in een wettelijcke kerkelijke vergaderinge betoont sal hebben, dat de religie voornoemt niet oprecht en is, ende de kerkenordeninge niet billick, ende beyde niet conform Godes woort.

Verklarende dat se liever souden hebben te vallen in de ongenade van menschen, wie se oock souden mogen wesen, dan dat se yet soude toelaten of aennemen of inwilligen, twelck tot nadeel van de voornoemde ware religie ende goede kerkenordeninge enichsins soude strecken.

Waertoe se oock te meer geresolveert sijn, omdat se, beneffens dat se versekert sijn van de waerheyt van de voornoemde religie, ende den welstandt gesien hebben daerin de kerke Jesu Christi hier te lande geweest is, blijvende bij de voornoemde kerkenordeninge, niet en souden attenteren tegen de goede resolutie van de Ed. Heeren Staten, die in voortijden belooft hebben aleen dese relygie te hanthaven, die oock geresolveert hebben ende aen allen stenden wtgescreven, geen veranderinge daerin te willen lijden voor die tijt, ende noch haers wetens geen andere resolutie dies aengaende genomen hebben.

Doende hierbij soo de voornoemde Ed. Heeren Staeten hierin een andere resolutie genomen hadden, dat se deselve in aller manieren wilden gehoorsamen, soo sij't, blijvende in de gehoorsaemheyt Godts, die men meer, na de leere ende exempel der apostelen, meer moet gehoorsamen als de menschen, doen konden.

Belastende dienvolgens allen gedeputeerden die se op eenige classem, te wat tijt het soude mogen wesen, dat se niet en souden toelaten, toestemmen ofte inwilligen, dat eenichsint tegen de voornoemde religie ende kerkenordeninge strijdich soude wesen.

(Not. Hillegersberg, 25 juli 1610).

XIV. Afsnijding van een lidmaat te Krommenie, 1610-1612.

a. Acte gelezen op 5 september 1610.

Aendachtighe ende werde broeders ende susters in den Heere Christo, also dan daer een broeder is deser christelijcker ghemente, die seer qualijck ende seer onstichtelijck hem is dragende in zijn leven ende hem verlopende met quaet gheselschap, sittende op den byerbanck ende een daghelicxse ghewonte schijnt daervan te maecken;

ende naedien wij hem tot verscheyden reysen tot beteringhe ende afstant vermant hebben, ende hij geene van die vermaninghen en heeft ghehoor gegheuwen, maer altijt is in dat onboetverdich leven voort is gande;

soo is 't dat wij, kerckenraet, veroorsack zijn nae den regel van Godts woort hem U.L. voor de eerste mael voort te stellen ende hem bevellende te onthouden van dat H. avontmal, ende dat soo langhe totdat hij hem zal beteren ende berou sal bewijsen met een oprecht leven ende boete zal doen.

Ende derhalven sullen een yegelijck ghebeden zijn voor hem hartelijcke te bidden dat Godt mochte gheuwen dat hij hem mochte bekeren, ende sal men hem oock aensprecken ende vermanen ende so hij dan niet en bekert sal de kercke moghen voortgaen tot de tweede trap, ende eyntelijck tot de derde ende uytsluitinge, ende dat wech doen van den ongehoorsamen ende den boosen als Godts woort leert:

leest Num. 15:30, ghebiedt Godt dat een moetwilligen ende halstarcken uytgeroyt sullen worden, Deut. 17:12 ghebiedt Hij hetselve ende Exod. 12 : 47, ende Christus Math. 18, ende Paulus 1 Cor. 5 ende 2 Thess. 3 : 6, daer den H. apostel seyt: wij ghebieden u, broeders, in den name onses Heeren Jesu Christi, ontreck u van allen broederen die onbehoorlijcke wandelen, leest hiervan voort in denselven bryf, so is't dat wij dit doen, verhopende dat Godt hem nog sal sijn ghenade gheven tot waere bekeringe. Amen.

Bij ons aldus ghedaen door Godts ghenade saempt den kerckenraet, ouderlinghen Claes Willemss., schoolmeester, Pieter Claessz. op de Horren, Allert Pietersz. op Cnoellendan, dieackenen Jan Janssz. ende Gerret Martssz.

b. Acte gelezen op 3 april 1611.

Also wij, beminde broeders ende susters in den Heere, door den hochdringhenden noedt met groote drofheyt moeten voor de tweede reyse onsen broeder Willem Cornelissz. moeten voorstellen, ende dat met reseluitsy des classecale vergaderinghe;

ende de oorsacken sijn wel bekent, als te weten sijne grooffuwe sonden der moetwillichge dronckenschap, ende dat ergerlick leven daerin hij voortgaet ende schint daer een daegelicxse ghewonte daervan te macken, niet alleen schint, maer gaet daerin altijt voort ende voort,

niettegenstaende dat die kercke met veelvuldighe ende ghetrouwe vermaninge soowel uyt last des kerckenraets als pertickelier aen hem ghedaen hebben, opdat hij hem daervan soude beteren ende bekeren ende wenschen sulcx alsnoch mochte gheschieden ende dat begheren wij derhalven ende bidden dat het Godt gave ende bidden ende vermaenen derhalven allen broederen ende susteren, dat sij voor hem den Here sullen bidden, dat Hij hem wilde aensien als Hij Petrus dede, ende dat Hij hem bekeerde ende in den schoedt sijnder H. kercken blijven, ende wij met den H. engelen ons mochten verblieden als Christus leert, Luca 15: 7.

Wij seggen noch eens, och dat het Godt noch gaeuwe, dat hij dat met een waerachtichge boetverdicheyt mochte bewijsen alle de dagen zijnes levens. Dit wil hem Godt geven. Amen. Amen.

c. extract uit de notulen van 15 januari 1612.

Is ock voor de handeliinge des H. avontmals voorgeleesen een acte van de afsnijdinge Willem Cornelisz., ende nae de forme so die in den catecismus gestelt is, ende dit ghedaen met besluit des classes... hetwelck wij naer veelvoudige vermaninge hebben aen hem ghedaen ende het niet en heeft gheholpen alle aenspracke aen hem ghedaen. Godt wil 't hem verlichten door sijn ghenade.

(Notulen Krommenie, 5 september 1610, 3 april 1611 en 15 januari 1612).

XV. Verklaring van Dierinc Adriaensz. Outshoorn, Coornwinder en Adriaen Heynrickszz. Tol betreffende het examen van Cornelis van Thetrode, 10 oktober 1610.

Wij ondergeschreven betuygen ende verclaren mits desen voor de gerechte waerheyt, als dat wij opten 5.en octobris laestleden mede jegenwoordich sijn geweest in de vergaderinge des classis van Leyden ende Rhijnlant, alwaer geëxamineert werde Cornelis van Thetrode, student ende beroepen predicant tot Benthuysen, ende aldaer hebbende gehoort, dat men onaengesien de missive der Mog. Heeren Staten van Hollandt aen de voirs. classe geschreven, sonderlinge gedrongen heeft in 't examineren op de poinc-

ten in de voors. missive verboden, ende dat men met namen heeft gedreven, terwijle wij present waeren, dese twee poincten:

dat de mensche door eene onwederstandelicke cracht wert bekeert ende herboren, ten anderen dat diegeene die eens het rechtveerdichmaeckende geloove heeft gehadt, hetselvige nimmermeer weder en can verliesen, in sulcker vougen dat het nyet mogelick en es, dat hij vallende in eenige sware sonden, als dronckenschap, hoerdom, overspel ende diergelijcke, soolange hij daerinne continueert ofte hem daervan nyet en bekeert, soude connen sterven.

Alle welcke poincten, alsoo se (ons bedunckens) directelick tegens de ware godtsalicheyt strijden, ende uuyt des menschen harte wechnemen de heylsame ende christelicke sorchvuldicheyt, die elck geduerichlijck schuldich es te dragen over t' zijn salicheyt, soo sijn wij attestanten ten hoochsten daerover geschandaliseert geweest, wel duydelick verclarende dat wij noyt hadden gemeent, dat men in vergaderinge van predicanten, die de luyden nae den hemel souden wijsen, d' voirs. poincten in soodaniger maenieren souden drijven, ende den nieuwelingen, die eerst totten dienst sullen coomen, soo groffelick soude indruicken, ende dat noch selffs tegens 't expresse bevel van de hooge overicheyt.

Attesteren wijder, dat eenige predicanten des classis, zijnde requiranten van dese onse attestatie, jegens tgunt voirs. es wel expresselick hebben geprotesteert, met welcke requiranten ende protestanten wij wel wenschen te syen, dat U. Ed. Mog. Heeren Staten volgende haere resolutie iterativelijck genomen ordre stellen, dat geen aencomende predicanten in toecompstige tijt, met dese voorverhaelde poincten, noch den nootsaeckelicken gevolge van dien meer en werden beswaert, ende nadien dat men schuldich es van alle rechtveerdige ende waerachtige saecken getuygenis der waerheyt te geven (des versocht sijnde, gelijck wij nu sijn) soo hebben wij dese onse attestatie onderteyckent (offererende deselve in cas van recollement met eede te affirmeeren) opten x. octobris anno xvi.^{c} ende thien, ende was onderteyckent Dierinc Adriaensz. Ousthoorn, Coomwinder ende Adriaen Heynrickszz. Tol

(G.B. Rotterdam 573).

XVI. Brief van Jan Huyge aan Pieter Claesz. Backer, 4 juli 1611.

Eersame wel beminde vader ende moeder, naer hartelijcke groetenisse dient deese U.L. te adverteeren mijnder gesontheyt, Godt lof, al het tselfde hoope van U.L. en al u huysgesin te verhooren, want souyde het anders zijn, dat waere mij van herten leet.

Wat belangt van mijn ongeluck, can U.L. Godt beetert niet veel goets avyseeren. Hadde niet gedacht dat het dus lange souyde hebben geduert, dan 't schijnt dat het Godt Almachtich alsoo belieft en mij dit groot ongeluck alsoo opleyt. Voorwaer, het waer te wensche dat ick eens wt deese tyerane haer hande mocht ontsleegen zijn! Dus lange hebbe altijt noch goede hope gehadt, altijt denckende: daer sal eenyge tijdinge tot hoof coome. Dan ick sye d'een tijt gaet voort ende d'ander volcht, en daer en comt geen ordre, soodat ick wel mach beclagen den dach mijns geboorte, dat ick hiertoe gebooren ben, alsulcken travachge te moeten passeeren.

Soo wilt doch niet laeten voor mij in de kercke te laeten bidde, opdat mij Godt doch verlossinge wil verleene, daer ick nacht en dach om bidde. En soo U.L. daer sooveel bij de Staeten niet en cont vercrijge dat sij mij moegen uutlossen, oft aen den coonninck schrijven dat hij mij wil recht doen, ofte sentensy geeven, voorwaer, ick en sye hier niet uut lant te coome hebbe. Ende gasteeren alle daegen sooveel gelts, dat ick niet langer en weet om meer aen te raecken. Soo bidde U.L., mijn wel lieve vaeder, doch aen de Staeten clachtich te willen weesen, opdat ick doch eens mijn vrijdom mach crijge. Ent soo 't niet weesen en mach dat ick mijn vrijdom can crijge, sal pasiensy lijden, hoewel het voorwaer niet wel langer om lijden en is.

Ick hadde wel gedacht, nu al in Malga te zijn, alsoo ick U.L. voor deesen wel heb geschreeven. Dan ondertussche is Don Peedre de Tolede, de commys-generael van die galeyes, hier gecoome. Daer hebbe ick oock steerck aen gestolesteert [?] om het schyp ende goet op borch te lichten. Meende met hem wat gedaen te hebbe, alsoo het schyp van uer tot uer wil sincke, dan is oock al niet. Seyt oock al: het moet van den cooninck coome soo insien [= en zien?] ick en weete geen raedt toe. En sij tot hoof schrijve mij dat sij alle daegen haer best doen, maer het sijn dagen van Spanie, die sonder ent sijn, soodat U.L. daer geen raet bij de Staeten toe en weet, ick en weet mijn leeven hier uut Spanien niet te coome. Daerom bidde U.L. andermael, doch sooveel te wille doen, sooveel om doendelijck is, al het selfde hoope sal 't aen U.L. weer.... [onleesbaar door beschadiging van het papier] en Godt Almachtich sal 't U.L. weer loone.

Hiermeede blijft met al de vriende van herten gegroet, ende den Heer in genaede bevoolen.

(A.R.A., St. Gen. 7400).

XVII. Extract uit de notulen van de kerkeraad van Stolwijk betreffende het knielen op de graven tijdens de eredienst, 10 maart 1613.

Den 10 martii anno 1613 op den sondach hebben sommige vrouwen haer vervordert te comen in de kercke des morgens onder de predicatie, ende op verscheiden plaetsen te gaen knielen op ofte ontrent de graven haerder ouderen ofte vrienden, hetwelcke alsoo het een schandelijke openbare superstitie was, die tot voirleden tijden van de voirgaende dienaers Msr. Symon de Vliegher en Msr. Jacobus Triglandus dickwijls ende menichmael was bestraft ende tegengesproken, doch sonder eenich effect ofte vrucht;

soo is't dat Guinandus [Rutgers] van conscientywegen sichselven verschuldicht vindende dese vrouwen over die superstitie aen te spreken, ende te vermanen, tselve oick met der daet heeft in 't werck gestelt, sprekende de vrouwen aen, voir het begin der predicatie, dewijl de psalmen wierden gesongen, ende dat ter plaetsen daer se laghen nedergeknielt.

Doch alle vermaningen sijn tevergeefs geschiet. Naderhant heeft hij deselve vrouwen vermaent op de predickstoel staende, naerdat den psalm was gesongen, doch heeft niet kuenen sooveel te wegen brengen dat se van haren plaetsen wilden opstaen, soodat hij daerdoir genootsaect wiert te verclaren voir God ende de gantsche gemeinte, dat hem soodanige moetwillige superstitiën ofte superstituele moetwille op het wterste mishaechden.

Ende alsoo dese ergernis openbaerlijck wiert gegeven, ende bij den magistraten niet soude werden geduldet, soo verclaerde Guinandus protesterende, soo wanneer de vrouwen in swaricheyt quamen om dit stuck, dat hij, de kerckenraet en de gemeinte begeerden ontschuldich te wesen.

Den volgenden sondach wesende den 17 martii sijn sommige derselviger vrouwen wederom gecomen op forme voirgemelt, ende sijn oick door Guinandus aengesproken, ende vermaent even gelijckerwijse den voirgaenden sondach. Ende in plaetse van gehoir te geven den getrouwen vermaningen, heeft eene onder denselven seer stoutelijck geantwoirt.

Hetwelcke alles, alsoo het den E. heer bailliuw van Zuydthollant middelertijdt was ter ooren gecomen, soo heeft hij een groot mishagen daerin genomen, ende gesonden een colfdrager, die op den volgenden sondach, nam. den 24 martii midden onder de predicaty in de kerck is gecomen, siende op allen plaetsen of hij oick eenige deser vrouwen kuende betrappen.

Doch alsoo hij geenige vondt, soo heeft hij tot last van den E. heer bailliuw die vrouwen die sondachs te voren dese moetwillige superstitiën hadden aengerecht, verdachvaert tegens de naesten rechtdach binnen Dordrecht, ende gecauseert in de boete van superstitie volgens de placaten der E. Mog. Heeren Staten, ende naerdat de saeck verscheiden mael voir recht

hadde gedient, soo is deselve eindelijck doir intercessie met een tolerable en gratieuse boete gecomposeert.

(Not. Stolwijk, 10 maart 1613).

XVIII. Brief van het Hof van Holland aan de magistraat van Rotterdam ten gunste van Abraham Vijven, 19 april 1613.

Eenighe borgeren binnen uluyder stede hebben ons geremonstreert, dat een van henluyden medeborgeren, genaemt Abraham Vijven, bij uluyder resolutie soude aengesecht sijn hem op may eerstcomende uyt uluyder stede te moeten vertrecken, ende dat uyt oorsaecke, dat hij met eenighe personen van sijn oude kennisse in Sarlois (alwaer hij selffs gewoont ende een lidmaet der kercke soude geweest hebben) nopende het stuck der leere soude hebben gesproken.

Waerover hij heftich van den predicant aldaer soude bejegent sijn, als eenen die sijn kercke quam verstooren, in welcke henluyden twistwoorden ofte geschillen de voors. Abraham Vijven de voors. predicant in Sarlois zijne ongestadicheyt (aengaende de veranderinghe der leere) zoude voorgeworpen hebben.

Onder welcke propoosten den predicant Lansbergius mede (als veranderlijck van de leere der erfsonde sprekende) gedacht soude sijn geworden.

Waerover den voors. Abraham Vijven bij uluyden soude aengedraghen sijn, ende dienvolgende naer inhout van de voors. uluyder sententie soude gecondempneert zijn om tegens mey toecommende uyt uluyder stede te moeten vertrecken, sonder dat hij (op sijn oodmoedich versouck) in sijne defentie soude gehoort sijn.

Waernaer (door intercessie) den voors. Abraham Vijven toegelaten soude sijn voor uluyden te compareren om van deselve gehoort te worden, ende dat hem (aldaer commende) aengesegt soude sijn, indien hij van den voors. Lansbergius soude spreken als voors. is, daeruyt soude moeten volghen, dat dat den voors. Lansbergius een leugenaer soude sijn.

Twelck hij Abraham Vijven (alsoo ghijluyden hem sulcke consequentie soudet opgedrongen hebben) eyndelijck uluyden toegestaen heeft.

Hetwelcke bij uluyden qualijck genomen soude sijn, ende daeromme verclaert soude hebben bij de voors. resolutie jegens den voors. Abraham Vijven genomen te persisteren, ten ware hij sulcx wilde wederroepen.

Ende dat daerover de voors. supplianten veroorsaeckt souden sijn geweest soo mondelijck als bij requeste, op verscheyden tijden voor de voors. hunne medeborger t'intercederen, ten eynde ghijluyden gelieven

soudet de voors. sententie te mitigeren, ofte indien sulx niet, tenminsten hem te vergunnen dat hij Abraham Vijven zijne deffentie jegens sijne beschuldigers rechtelijck mochte doen, presenterende oodmoedelijck zijne straffe te draghen, soo wanneer hij rechtelijck overwonnen soude worden.

Maer dat dit alles tevergeeffs soude sijn geweest.

Ende alsoo hij ons ootmoedelijcken gebeden heeft, wij wilden voor hem bij uluyden intercederen, teneynde hem tselve sijn versoucke mochte vergunt worden, soo hebben wij niet connen nalaten, uluyden hiermede te versoucken den voors. Abraham Vijven in goede recommandatie te houden, ende uluyder sententie jegens hem gegeven mitigeren, ende hem deser onser intercessie sooveel laten genieten, dat hij sijne gewoonlijcke residentie aldaer mach blijven houden, midts dat hij hem voortaen in aller stillicheyt sal hebben te gedraghen, zonder yemant occasie van clachte jegens hem te geven.

Ende beneffens dat tselve tot welstandt van uluyder stede is streckende, sal ons aengenaem welgevallen daeraen geschieden.

(A.R.A., Hof 5217).

XIX. Eis van de baljuw van Schoonhoven tegen Daniël Cray, 21 april 1613.

Alsoo tot kennisse van d'eyscher gecomen is, dat alhoewel de gedaechde in desen t'anderen tijden den persone, leere ende leven domini Daniëlis Wittii, kerckendienaer deser stede, seer onbetamelijcken geïnjuriëert ende geobtrecteert hebbende, daerover van de heeren borgemeesteren deser stede berispt, ende verboden is geweest van gelijcken meer te doen, ende dat hij gedaechde mitsdien wel behoort hadde hemselven precise nae deselve bevelen te reguleren;

dat hij gedaechde diesnyetjegenstaende evenwel hem vervordert heeft in cleynachtinge van de voors. interdictie den persone van de voorn. Wittium nyet alleenelijck zeer atrocelijck wederomme t'injuriëren, ende hem naer te geven dat hij Wittius t'anderen tijden eens anders mans echte vrouwe mit hem wechgevoert ende mitte selve jaer ende dach gebouleert ende huys gehouden heeft;

nemaer oock zijne leeringe ende predicatiën van valscheyt ofte drijvinge van vrijen wille, bij den welcken het den menschen vrijstaen soude hoererije, overspel ofte yetwes diergelijcken te committeren, seer calumnieuselijck te beschuldigen, ende sulcx deselve zijne leeringen ende predicatiën bij den volcke suspect, verdacht ende vruchteloos te maecken, breder blijckende bij d'informatiën daervan zijnde;

ende alsoo tselve saken zijn van zeer quader consequentie, streckende

tot commotie ende perturbatie van de gemeene ruste in 't generael ende van de christelijcke gemeente in 't particulier, ende sulcx anderen ten exemple ten uuytersten behooren gestraft te worden;

soo concludeert den voors. eyscher uytten name ende vanwegen de Ho. O.^{t} des graeflicheyts van Hollant ende Westvrieslandt, ten fine de gedaechde gecondempneert sal worden d'voors. injuriën publickelijck van der stede peuye mit luyder kelen te revoceren, ende in sijn hals te haelen, bekennende deselve erdacht, gelogen ende sulcx den voorn. Wittium buyten waerheyt, recht ende redenen daermede behangen te hebben, ende mitsdien hem gedaechde tselve van herten leedt te zijn, biddende Godt, de justitie ende de voorn. Wittium, indien hij daer present begeert te zijn, om vergiffenisse;

dat hij gedaechde voorts als een oproermaker ofte perturbateur van de gemeene ruste ende van de christelijcke gemeente... [onleesbaar door beschadiging van het papier] ter plaetse daer men gewonelijck is criminele justitie te doen, aldaer wel strengelijck te bloede toe gegeeselt ende voorts gebannen te worden uuytten lande van Hollant ende Westvrieslandt zijn leven lang geduyrende, ende middelertijt daer nyet weder inne te comen op peyne van meerder straffen, naer exigentie van der sake;

ende dat voorts alle zijne goederen verclaert zullen worden verbuyert ten prouffijte van de Ho. O. voors., ofte tot alsulcken anderen fine ende conclusie criminele als mijn E. heeren die van den gerechte der voors. stede naer merite ende exigentie van de sake bevinden sullen te behooren.

(A.R.A., R.A.Z.H. Schoonhoven 2322, f. 9 vo).

XX. Eis van de baljuw van Schoonhoven tegen Thomas Cray, 21 april 1613.

Alsoo den gedaechde in desen hem vervordert heeft den persone des voorn. Daniëlis Wittii, dienaer des goddelijcken woorts alhier, nyet allenelijck seer schandelijck te lasteren ende voor een leugenaer te schelden, nemaer oock zijne leeringen ende predicatiën van valscheyt ofte ketterije te accuseren;

als namentlijck dat hij gedaechde opten XXVIII.en martii lestleden onder andere vileyne ende onbetamelijcke obtrecatiën wel stoutelijck heeft dorven uuytstroyen, dat den voorn. Wittius, predikende den vrijen wille, leerde dat men zodanige hoereerders ofte echtbrekers als Jaques Schietcat ofte zijns gelijcken waren van de taeffel des Heeren nyet en behoorde aff te houden, maer vrij acces tot selve te geven;

ende dat hij gedaechde oock vastelijck gelooffde dat den voorn. Schietcat sulckes wel toegelaten soude worden, seggende: ofter een rabaut te

meer te nachtmael gaet, daer is weynich aen gelegen, Schietcat sal noch all een van de besten zijn die aen de taeffel des Heeren verschijnen sal;

presupponerende daermede dattet nyet anders als rabauwen ofte overspeelders en waren, die in de gemeente Christi alhier zijn ende ten avontmale gingen, daerbij vougende dat die van den kerckenrade deser stede als fauteurs van de dwalingen van den voorn. Wittium, sulckes ende all dat bij hem Wittio gedaen ende geleert worde, approbeerden ende toestonden;

souckende nyet anders dan den voorn. Wittium ende die van den kerckenrade mit dusdanige ende diergelijcke uuytstroyingen bij den volcke suspect ende odieus te maken, ende devotige ende simpele geruste herten van 't gehoore van Godes woort ende 't gebruyck zijnder heyliger sacramenten aff te trecken ende in een naebedencken ende ongerusticheyt te brengen;

ende also tgene voors. is zijn saken van seer quaden gevolge, streckende mede tot commotie ende perturbatie van de gemeene ruste etc. [*verder als no. XIX*].

(A.R.A., R.A.Z.H. Schoonhoven 2322, f. 10 vo).

XXI. Een nieu liet, op de wijse van den tweeden psalm, 1615.

Waerom rasen dees dwersdrijvers verwoet
Waerom comen de Pharizeen te samen,
Wat ist dat hun te saem soo woeden doet,
Van dinghen die sy hun wel moghen schamen,
Al die Pelagianen hen verbinden
Teghen Gods woort en zijne leere goet,
Die te bestrijden sij hen onderwinden,
En zijnen gesalfden al metter spoet.

Sy spreken 't saem laet ons breken met een
Den bant vant al de contrare-monstranten
Want het goet dat sy ons doen (dat is cleen)
Wy wilden wel dat sy waren van kanten,
Maer God die den Hemel bewoont gepresen,
Salse belachen want haer doen hy siet,
Sy willen door hun werck rechtveerdich wesen
So sy seggen, maer God en acht het niet.

Hy sals' aenspreken elck by zijnen naem,
In zijn gramschap die grootelijcx is te vruchten,
Hy salse verbaest maecken al te saem
In zijn toornicheyt die seer is te duchten,
En sal seggen ghy die scheent eens getrouwen,
Waerom hebt ghy verlaten soo mijn woort,
Dat ghy op u gerechticheyt wilt bouwen,
En hebt mijn kerck gebracht in groot discoort.

Want uwe gerechticheyt die is cleyn,
Die ghy van u selven soudet beginnen,
Want als een dreckich cleet dat heel onreyn,
(Is die) daerom wilt hier op wel versinnen,
Dat ghy van u selven geen goet cont wercken,
Maer dattet al van Gode comt ghewis,
So blijvet ghy dan noch onnutte klercken,
Als ghy al doet dat u bevolen is.

Want die door zijn wercken wil salich zijn
Die mensch en heeft Christus van geenen nooden
Want hy is gestorven voor die alleyn,
Die inde sonden lagen totten dooden,
En die van eeuwicheyt vercoren waren,
Daerom heeft Godt hem hier gesonden voort,
En om zijn wtvercoren te bewaren,
Maer voor geen andere hoort mijn rappoort.

Niemant en mach op zijne wercken staen,
Maer segghen altijt vroech ende oock spade,
Wt mijn wercken en comt geenen nut saen,
Het comt altemael wt louter genade,
Want wie can voor u bestaen, o Heer, goedich,
Wout ghy de sonden rekenen al 't saem,
Maer u genade die is overvloedich,
Daerdoor werden wy alle tsaem bequaem.

Maer laet ons bidden onsen God seer goet,
Dat hy ons wil behoeden en bewaren,
En loven hem met verslagen gemoet,
Dat hy ons wil in zijn schaepskoey vergaren,
Daer ons die wolven niet en moghen schaden,
Noch wit, swart, duyvel, doot, Sathan, noch hel,
Want onsen Heylant die heeft onbeladen,
Al te samen volbracht verstaet dit wel.

Oorlof christen alle gesamentlijck,
Looft den Heere ghy hemelsche schare,
En roept hem aen, clopt op u borst gelijc,
Laet ons seggen, ontfermt ons arm sondare,
Gelijc den Puplicaen dé in den tempel,
Maer niet gelijc den Pharisaeus dé,
Die seyd'ic dancke Godt (neempt hier exempel)
Dat ic niet ben als ander menschen me.

(A.R.A., Hof 5219).

XXII. Een troost liet voor alle bedructe ende ware gereformeerde kercken, op de wijse: van onse Vader in hemelrijck, 1615.

O God die onse Vader bist,
Wy dancken dy door Jesum Christ,
Dat ghy ons soo ghenadelijck
Bevrijdet van Pelagi rijck,
Dewelcke zijn nu seere saen,
Van nieus wederom opghestaen.

Maer ghij doet Heere dat ten goet,
Opdat men kennen sou met spoet
U wtghelesen volc eerbaer,
Twelc gy vercoren hebt voorwaer
Eer des werelts gront was geleyt
Met uwen Soon van eeuwicheyt.

Niet wt wercken maer wt genaed,
Gelijcker oock geschreven staed,
En naer niemants loopen noch wil
Maer na u wel behaghen stil,
Soo dat wij dat gelooven Heer,
Dat wy heel onnut zijn en teer.

Maer wy dancken u daervoor, Heer,
Dat ghy ons behout by u leer,
En dat ghijt den cleynen verclaert,
En den wijsen niet openbaert,
Maer ghy houdet Heer alleen,
Voor u vercoren cudde cleen.

Maer Heere het is nu een tijt,
Dat wy u volck worden bestrijdt,
Van ons en u vyanden quaet,
Maer Heer wy weten metter daet,
Dat niemant u vercoren sal
Verleyden noch brengen ten val.

Sy haten u herders met vlijt,
Ende vervolghen die met nijt,
Gelijc wy tot Rotterdam sien,
Daer moest den vromen Gesel vlien
En in andere steden fijn,
Daer sy u volc seer hatich zijn.

Gelijc 't Schoonhoven dat is claer,
Daer doen sy hun best dat is waer,
Om die vromen te verdrucken
Maer het en sal niet gelucken.
Want ghy draghet sorge voor haer,
Dat hun geen quaet en wedervaer.

Al hebt ghy Heer uwen dienaer
Livinus van den Boorn eerbaer
Die welck heeft acht en veertich jaer,
D'woort gepreeckt suyver en claer,
In haghenbosch en onder 't cruys,
Genomen in u heylich huys.

Den welcken nu gelastert wert
Om uwentwil van wit en swert
En al van die ons hatich zijn,
Nu stroeyen sy hun quaet fenijn,
Maer waert Heer dat hy noch hier waer,
Ghy sout zijn saken maken claer.

Maer omdat hy is wt dit dal,
Der tranen getrocken soo sal,
Die Heer de wrake nemen aen,
En hun in genade ontfaen,
Met al zijn toehoorders onbevreest
En vervullen met zijnen Geest.

Den welcken wercket in ons claer,
Een vast gheloof onwanckelbaer

Daerdoor, dat wy Pelagium boos,
En den duyvel al is hy loos,
Wederstaen door Godts cracht groot,
Want hy helpt zijn volc wt den noot.

Want de poorten der helle siet,
En hebben tegen Gods volck niet,
Maer sy moeten swichten voorwaer,
Want sy hebben een borghe claer,
Dwelck is Christ onsen Heer ghewis,
Die voor zijn volck ghestorven is.

Welcker ick bid met grooter smert,
Dat hy vertroost zijns ledens hert,
En geeft haer verstants overvloet,
Op datse hun vyanden goet
Doen, en bidden voor haer misdaet,
Datse de Heer bewijs genaet.

Alle verstroeyde kercken reyn,
Bidt God dat hy u sterck alleyn,
En verwacht zijne goedicheyt,
En denckt op tgeen dat u bereyt,
Is van eeuwicheyt aen zijn rijck,
Voor u zijn vercoren ghelijck.

O Heere staet u kercke by,
Maeckt dat haren voet niet en gly,
Opdat ons vyanden seer quaet,
Niet en lachen heel opstinaet,
Op datse niet en seggen bot,
Waer is nu dit volck hunne God.

Maer wy weten Heer metter daet,
Dat ghy u volck niet en verlaet,
Want ghy hebt ons beloft gedaen,
Solangh als de werelt sal staen,
Dat ghy by ons sult blijven Heer,
En behouden ons by u leer.

Al hebt ghy Heere hun besocht,
Dat ghy hun herders hebt gherocht,
Wt u cudde frisch en gesont,

Gheeft dat sy dencken taller stont,
Dat ghy dat Heere hebt ghedaen,
Om te sien wie sou blijven staen.

En om die rechtsinnighe fijn,
Te beproeven wie dat sy sijn,
Om soo te worden openbaer,
Op dat hun licht sou schijnen claer,
Onder den Heydenen certijn,
Soo dat God moet ghepresen zijn.

O God der goden hooch gheacht,
Wy roepen aen dy dach en nacht,
Dat ghy die verkeert int verstant
Wilt verlichten bieden u hant,
Op datse niet en stooten meer,
Tegen den prickel van u leer.

O heer der Heeren ghy die zijt,
Een kenner aller herten wijt,
Weet dat ick dit tot u eer saen,
Maer niet wt nijt hebbe ghedaen,
En ter eeren van u kerck fijn,
Die onder 't cruys en elders zijn.

Oorlof Christen alle ghelijck,
Bidt God den Heer in Hemelrijck,
Dat hy haer ooghen open doe,
Op datse comen op haer hoe,
En datse moghen al t'samen
Crijghen t'eeuwich leven, Amen.

Daertoe sterckt ons aldermeest,
Die Vader Soon en Heyl'ghe Geest,
Dry persoonen u heylicheyt,
Nochtans maer een Gods heerlickheyt,
Twelcke toebehoort lof ende danck,
In eeuwicheyt met 's Hemels sanck.

(A.R.A., Hof 5219).

XXIII. Verklaring van de kerkeraad van Naaldwijk op de leergeschillen, 22 januari 1617.

Alzo over zeven ofte acht jaeren bij eenighe predicanten in Hollandt aen den E. Mog. Heeren Staten is overgegeven zeker remonstrantie, daerin vervatet zijn vijf poincten der leere, die zij verzoecken te mogen leeren, ende daerin van andere haer medebroeders verdraghen te zijn, ofte anders van Haere E. Mo. (tegens alle kerckelicke censueren, die ter oorsake der leere deser vijf poincten metten aencleven van dien tegens hen zouden werden aengeheven) in haere protectie te moghen ghenomen worden,

ende dat de voorghenoomde vijf poincten met haer aencleven bij de rechtsinnige leeraeren der gereformeerde kercken, zo hier te lande als elder, bevonden ende geoordeelt worden strijdich te zijn tegens het woort des Heeren ende ghezonde leere der G. kercken, hier te lande aenghenomen, ende met sonderlynghe zeghen Godes nu over de veertich jaeren gheleert, gelooft ende beleden;

dat desniettegenstaende de voorsz. remonstranten aenhanck hebben gecregen, ende tsamen zijn ghespannen zoo tegens de voorn. aenghenomen leere der kercke ende censueren derzelver, om alzo haere vreemde leeringen door te dringen, voorgevende dat men niet moest zien hoe men dus lange hadde geleert, maer wat men voortaen leeren zoude;

ende door seker genaemde resolutiën in de jaeren XVI.^{c} veerthien ende vijfthien bij Haere E. Mog. voorghenomen, stercker ende stouter gheworden zijnde, zelfs oock eenighe kerckendienaeren, die niet willen bekent zijn met den remonstranten in der leere eenich te wezen, nochtans die alzo verdraghen dat zij in alle manieren die helpen ende voorderen, tegens degene die bij de rechtsinnige leere begeeren te blijven, daertoe misbruyckende ende oock te buyten gaende, als 't hen te pas ende dienstich is, de voors. voorghenomen resolutiën met eenighe extracten wt seker beworpen (maer niet aenghenomen) kerckenordeninghe van den jaere XV.^{c} eenentnegentich, rakende de beroepinge van de predicanten, ouderlyngen ende diaconen, ende dit al tot beroeringhe der kercken, daervan alreede in den classe van Delfflandt verscheyden exempelen zijn te vinden;

ende alzo men claerlijck bevint dat de predicanten remonstranten met haeren aenhanck oorsaeck hebben gegeven, ghelijck zij noch daghelickx doen, tot beroerten, schueringen ende argernissen, teghens de ghesonde leere ende welstant der kercken hier te lande,

so is't dat de kerckenraet der ghemeinte tot Naeldwijck ende Hontsholredijck, met advies ende ghemeyn goetvinden van de oude kerckenraeden tsamen vergadert, naer voorgaende ghebeden ende overleggyngen in de vreese des Heeren, hebben eenstemmelick besloten (op 't instantich versoeck van de dolerende kercken des classis van Delfflandt) haeren 1. broeder ende predicant Petrum Louwijck ernstelick te vermaenen (ghelijck hij oock verstaet zoo te behooren) dat hij hem van zoodanighe per-

soonen remonstranten (als die henlieden alreede genoech van de ghemeine kercken hebben afgescheyden, zoo door haer tsamenspannen tegens de gesonde leere der kercken, als derzelver ordonantiën, om haer vreemde leeringen, ende nieuwe onwettelicke order te willen invoeren, dewelcke men bevint de rechtsinnige leere ende kercken schadelick te zijn),

metter eerster ghelegentheyt ende voeghelickste middelen hem te ontslaen, ende met dezelve geen ghemeenschap in kerckelicke noch classicale vergaderingen meer te houden, tenwaer zake dat zij van haer vreemde leeringen ende onbehoorlick drijven wilden afstant doen, ende de kercken die zij daerdoor ontrust, beroert ende geërgert hebben, door belofte ende bewijs van beterschap, wederom gerust ende tevreden stelden, volgens de leere Pauli, Rom. 16: 17: ick bidde u broeders, hebt acht op degene die tweedracht ende ergernisse maken tegens de leere, die ghij geleert hebt, ende wijckt van hen etc.;

ende ghelijck wij dit van onse 1. broeder voornt. begeeren ende ernstelick verzoecken, ende hij oock onze verzoeck goet vindende, aenneemt ende willich is na te komen, soo belooven wij hem oock tot wtvoeringe deser zake de goede hant te bieden, ons alle gelijck oock verbindende bij zoo veere hem daerover eenighe moeyte, schade ofte zwaricheyt quame te bejegenen, dezelve met gemeinderhant te helpen draghen ende verandwoorden.

(Not. Naaldwijk, 22 januari 1617).

XXIV. Besluit tot ontpoortering van Cornelis Bartholtsz. te Oudewater, 30 januari 1617.

Jacob Jansz., cooperslager, burger deeser steede Oudewater, verclaerde dat Cornelis Bartholtsz., glaesmaecker, meede burger alhier, dadelijck coomende wtte raetcamer, alwaer de magistraet alhier vergadert is, teegens hem Jacob Jansz., wandelende op de voorsaele van 't steedehuys, onder anderen seyde: ghij sijt incruypers ende Godes-eer-steelers. Jacob Jansz., vragende: waermeede steelen wij Goodes eer, Cornelis Bartholtsz. repliceerden: ommedat ghij van de leeraers sijt, die leeren dat men deur de goede wercken zalich wordt.

Verclaerde vorder Jacob Jansz. ende Dirck Huybertsz., cleermaecker, dat d'voorn. Cornelis Bartholtsz. wtte raetcamer coomende alsvooren, teegens hemluyden wandelende op de voorsale van 't steedehuys seyde: ghijluyden hebt de Neederlantsche confessie ende catechismum aengenoomen ende onderteyckent als een suyvere leere ter salicheyt, ende nu loochent ghijluyden tselve wederomme.

Actum ter raetcamer deeser voorschreven steede, present d'schout, bur-

gemeesteren beyde, ende scheepenen Denitis Willem Dircxsz. ende Cornelis Aertsz. van der Elburch, op den naestlesten januarii anno XVI.^{c} ende seventhien.

Den officier, burgemeesteren ende gerechte, gehoort d'voorenges. verlaringen, ende verstaende dat soodanige woorden niet alleen onwaerachtich sijn, maer oock (insunderheyt in dese tijden) tendeeren tot tumulte ende oproer, waerdeur meerder swaricheeden souden connen ontstaen, hebben Cornelis Bartholtsz. in de voorenges. acte genomineert, weederomme ter raetcamer ontbooden, ende op den innehouden van de voorenges, acte hem gedaen voorleesen gehoort, bij deesen daerover opgeseyt sijn poortrecht, met interdictie van geene neeringe ofte hantwerck binnen deeser steede te mogen doen, op de boeten in 't XXIIII. en article van de keuren derselver steede diesaengaende gestatueert, tensij dat hij alvoorens d'voorenges. sijne fauten sal hebben gebeeter naer behooren.

Actum die quo supra, onderstont in kennisse van mij secretaris, ende onderteeckent A. Everdinghen.

(A.R.A., Hof 5222).

XXV. Kennisgeving van de kerkeraad van Assendelft aan de gemeente over een aangevangen tuchthandeling, 11 december 1618.

De gemeynte wert bekent gemaeckt hoe dat Pieter Dircksz. ende Geurt Willems, wesende lidtmaten onser gemeente, de kercke Godes verlatende, haer voeten keerende tot de pauselijcke blintheden ende superstitiën, dickmael daerover aengesproocken ende ernstelijck vermaent zijnde tot afstant, evenwel bij hare quade wegen blijven. Een iegelijck sij bij dese voorstellinge sijns ampts vermaent voor deselvige te bidden ende bij alle goede gelegentheyt haer ten besten te vermanen of hen Godt te eenigen tijde gave, dat sij hem bekeerende de waerheyt bekenden, ende van de baende des duyvels ontgaende, van dewelcke sij gevangen zijn, ontraeckten te zijnen wille.

(Not. Assendelft, 11 december 1618).

XXVI. Schuldbelijdenis van Livinus de Raedt, 8 april 1619.

De broederen des classis van der Goude, haer houdende bij de oude refor-

matie, versoecken van D. Livino schultbekenninge over dese navolgende poincten:

ten eersten dat hij hem eenen sekeren tijt heeft gehouden aen de sijde der remonstranten, ende met namen publikelick eenige woorden in de 60. vraege heeft tegengesproken.

Ten tweeden dat hij de pasquil Slatii heeft in verscheyden huysen gebrocht, seggende dat sulckx der contra-remonstranten gevoelen was.

Dit bekent hebbende tot meerder bevestinge der reconciliatie, off hij hem niet en hout aen de leere begrepen in de confessie ende catechismo als formulieren der eenicheyt, soo in de substantie als in de maniere van spreken met Godes H. woort overeencomende; ende op de andere sijde verwerpt alle leeringe daertegens strijdende.

Wijders aengaende de vijf questieuse poincten, ofte hij niet en verstaet dat het gevoelen der contraremonstranten over deselve, so dat in de Haechsche conferentie verclaert is ende bewesen, met de waerheyt des goddelicken woorts overeenstemt, maer het gevoelen der remonstranten over deselve poincten tegen de waerheyt strijdende is.

Is oversulckx bereyt over sijn leere ende de boven verhaelde poincten sijn schult te bekennen als hij bekent mits desen, ende onderwerpt hem het oordeel des classis.

Op dit boven verhaelde antwoorde ic onderschreven van herten ja, ende hebbe het in classe met mijn hant geteeckent den 8. april anno 1619 tot Ouwerkerck.

(Acta Gouda, 8 april 1619).

XXVII. Brief van het Hof van Holland aan de schout van Leiden, 13 juli 1619.

Wt de informatie bij de heere ende meester Hendric Rosa, onsen medebroeder in Rade, bij last ende ordre van ons genomen van tgeene sondach lestleden tot Warmont is afgelopen, bevinden wij dat van de capabelste sijn Cornelis Jansz., de soone van Jan Pietersz. Dort, Matijs Mathijsz., tinnegieter, Jan Voocht, cleermaecker in de Nieuwe Steech, Jacob Paets, soone van Jan Paets in den Engel, Jacob Thijsz., cleermaecker in de Sonneveltsteech, Kruyck alias Neus, geweest sergeant onder de waertgelders, Jan, metselaersgesel, wonende in de Vrouwencamp, geweest sijnde waertgelder, Jan Pietersz. Pinck, Boudewijn Hackius, notaris, ende de soon van Groen die manck gaet, ende mede geweest waertgelder, als U.L. sal connen sien uyttet dubbelt van de informatie bij desen gaende.

Ende naerdat wij de zaecke voors. in rijpe deliberatie hebben gehadt, hebben wij geresolveert in den name ende vanwegen de Ho. O.t. wel ex-

presselijck u te lasten ende bevelen, gelijck wij doen bij desen, dat gij alle mogelijcke debvoir sult hebben aen te wenden, dat gij alle de persoonen, indien sulcx noch nyet en is gedaen, te apprehenderen ende verseeckeren, ende tegen heur te procederen ende contenderen tot dootstraffe, ende daervan te vervolgen ende verwachten schepenenvonnisse.

Ende indien tselve vonnisse soodanich mocht comen uyt te vallen, dat geen dootstraffe en werde gedecerneert, soo lasten wij u mede deselve nyet te ontslaen, sonder voorgaende communicatie met ons daerop te houden; ende soo yemant van heurluyden mochte wesen ontloopen, dat gij mede met alle neersticheyt tegen deselve procedeert, bij indaginge, tot bannissement ende confiscatie van goederen, ende ons mede metten eersten ende van tijt tot tijt adverteert van u debvoir hierinne gedaen, sonder in allen dien nalatich te wesen, opdat ons geen oorzaecke en worde gegeven uwen eygen persoon daervoor te doen rechercheren.

Onse Heere Godt sij met U.L. Geschreven in Den hage desen XIII. en july 1619.

(A.R.A., Hof 286, f. 145).

XXVIII. Brief van het Hof van Holland aan de magistraat van Woerden, 9 augustus 1619.

Wt het rapport van de heeren commissarissen van den Hove gedaen, hebben wij verstaen tgeene tot Woerden is gepasseert, ende sonderlinge ons getoont, wat dat gedaen dyent met eenige onvermogende persoonen, die het placcaet van de heeren Staten-Generael nopende d'aparte vergaderingen aldaer gehouden, ende die bekent hebben den 28, july lestleden verbeurt te hebben.

Ende daerop nae rijpe deliberatie geleth, verclaren wij ende dienvolgende ordonneren uluyden vanwegen de hooge overicheyt dselve onvermogende voor te houden, dat sij sullen hebben te openbaren ende ontdecken, wye autheurs ende beleyders van die vergaderinge sijn geweest, ende wye den voorleeser daer heeft doen comen, ofte heur te expurgeren des niet te weeten;

ende in regard die yet ontdecken sullen, nopende 't stuck van de peynen ende boeten te gebruycken discretie, ende nopende diegeene, die niet en ontdecken en sullen en willen, te voorsien dat se een deel van de boeten betalen, soo sij des vermogen, ende nopende de reste, ofte de geheele boeten voor die geheel onvermogende sijn, dat men dieselve sal condempneren in andere straffen van een goet getal van dagen geleyt te worden te water ende te broode.

Lasten mede u, baillju, in den naem als boven, den geweest hebbende

schoolmeester, indien hij daerbinnen uwen bedrijve compt, te apprehenderen ende verseeckeren, ende terstont daeraff te adverteren, omme daerop versien te mogen worden naer behooren, waertoe wij ons zijn verlatende.

(A.R.A., Hof 386, f. 137 vo).

XXIX. Acte van schuldbelijdenis voor Nicolaes Tijckmaecers, 3 augustus 1619.

Ic onders., bekenne midsdesen voor God ende dese eerweerdige vergaderinge, dat ic mijselven binnen eenige jaeren bij de classicale vergaderinge der remonstranten des classis van Voorn ende Putten begeven hebbende, verscheyden saecken hebbe helpen besluyten ende executeren, streckende aen d'een zijde om de valsche leere ende onbehoorlijcke proceduren der remonstranten te stijven ende te bevorderen, ende aen d'ander zijde om de rechtsinnige leere ende proceduren der contra-remonstranten, die bij de oude, waere, gereformeerde religie zijn gebleven te becladden, odieus te maecken, tegen te staen ende sooveel mogelijc was te verdrucken; ooc sooverre dat ic mij hebbe laeten gebruycken om de luyden van de rechtsinnige leere ende leeraers af te trecken. Waerinne ic bekenne voor God Almachtig ende dese eerwaerdige vergaderinge mijselven swaerlijc ende menichvuldelijc vergrepen te hebben; versoeckende ende begeerende, dat God Almachtich ende dese eerweerdige vergaderinge de voors. fauten ende ergernissen om Christi Jesu wille gelieve mij te vergeven ende ten goede te houden.

Belove ooc voortaen mijselven in mijnen dienst alsoo te draegen, dat ic de gemeente de suyvere waerheydt volgens Gods woort ende na de formulieren der eenicheydt midsgaders de verclaeringe des nationalen synodi sal voordraegen ende diegene die door mij verleydt ofte twijfelmoedich souden zijn gemaeckt onderrichten, stichten ende wederom tot de eenicheydt der kercke te brengen. Biddende God den Vader der lichten, dat hij mij daertoe zijnen zegen verleene.

In kennisse der waerheydt hebbe dit op den 3. en augusti XVI.^{c} ende negenthien gewillichlijc onderteyckent. Nicolaes Nicolai Tijckmaekers.

(Acta Den Briel, 3 augustus 1619).

XXX. Schuldbelijdenis van Isbrandus Willemsz., 18 oktober 1619.

Alsoo de kerckenraet van Monster verclaerde datter eenich miscontentement was geresen bij eenige vanwegen den persoon D. Isbrandi, bedienaer

des goddelijcken woorts tot Monster, vanwegen dat hij de remonstrantie mede onderteykent hadde, ende ook daervan beschuldicht sijnde, sulx soo rondelijcke niet bekent en hadde, maer voor den broederen des kerkenraets verborgen;

D. Isbrandus daerop bij de visitatores classis gehoort sijnde, heeft verclaert dat hij noyt volkomentlijck in alles den remonstranten is toegedaen geweest, blijkende met de protestatie met dewelcke hij de remonstrantie heeft onderteykent, ende ook het oordeel des synodi nationalis om deselwege verschelende pointen verwacht heeft, ende nu ook de verclaringe des synodi over de gemelte pointen met hert ende hant is toestemmende, daerover hij ook in haet bij den remonstranten is vervallen.

Ende wat aengaet het verbergen sijner gemelte onderteykeninge, bekent hij D. Isbrandus, dat hij door de ongelegentheydt van tijden verruckt sijnde, twijfelmoedich was, niet wetende wat hij doen soude, ende oversulx niet rondelijck genoech den broederen (na de saeke gevraecht sijnde) geantwoort, maer met dubbelsinnige redenen sijne onderteykeninge heeft gesocht te bedecken.

Versoeckt oversulx D. Isbrandus, dat de broederen des kerkenraets dese sijne swacheyt hierin gepleecht doch willen te goeden houden, en ook bij andere lidtmaeten mede ten beste duyden, ende dat alles ten eynde hetgene noch niet soo wijt onder de gemeynte verspreyt is, mochte alsoo begraven ende de gemeynte alsoo mochte in goede vrede gehouden worden.

Is ook D. Isbrandus vermaent geworden de gesonde lere nopende de huydendaechse verschillen bij goede gelegentheyt soo in de predicatie als andersints met ernst ende ijver voor te dragen, ende oock van diegene die haer formeel partiën van de kerke verclaren, voortaen wat meerder te onthouden, tenwaere eenige hope van gewin sich was vertonende.

Dese acte D. Isbrando ende de anderen broederen van de kerkenraet voorgelesen sijnde, hebben verclaert daermede voldaen ende bevredicht te wesen. Actum in de kerkelijke vergaderinge tot Monster ten overstaen van de visitatoren classis, geassisteert met D. Roseo.

(Acta Den Haag, 18 oktober 1619).

XXXI. Brief van J. Tijckmaker aan Arien Gerritsz. Sas, 28 juli 1620.

Eerwaerdige, bijsondere ende lieve broeder in den Heere, Hoedanigen vierigen begeerte mijn herten vervult, om bij uwe E. als bij andere broederen ende susteren onser gemeynte te sijn, dat weet de Heere die de harten kent ende onse nieren proeft. De oorsaecke van dese mijne ernstige begeerte ende wensch is alleen tot geen andere eynde dienende, dan om de

hongerige ende dorstige, die naer de waerheyt haecken, te versaden, droevige te vertroosten, ende de swacke, die in vertwijffelinge van waerheyt souden coemen te vervallen, naer de gaven die mij de Heere gegeven heeft, ondersteunen ende raeden. Doch helaes, door het onbehoorlijck deportement van onse formele partije, ende door het onbarmhartich bannen uyt onse gemeynte, ia selfs uyt ons lieve vaderlant, en can sulx niet wel dan met groote beswaernisse ende peryculen geschieden.

Bovenal bedroeft mij bovenmaten seer, te hooren datter sommige onder de gemeynte binnen Nieupoort sijn, die haer gaen begeven tot het gehoor van andere herders ende leeraers, ende wijcken alsoo af van die leere, die sij van ons hebben gehoort ende met sacramenten hebben beleden, ende dat noch alsulcke, die ick hadde vertrout dat den swacken ende eenvoudigen in tijt van vervolginge (daerin wij nu sijn) souden geweest hebben een exempel van stantvasticheyt ende onbeweechgelijckheydt in het woort der waerheyt. Doch de waerheyt van het evangelium wert nu in dese persoonen vervult, dat Godt de arme, slechte, eenvoudige persoonen deser werelt tot Hem verkiest om de groote, rijcke ende machtige te beschaemen. Dit lijden openbaert nu, hetwelcke de Heere tot onser beproevinge toesent, welcke de christenen sijn, die de Heere met den mondt maer en hebben gedient, ende met der herten aen de werelt verknoopt gebleven. Nu de Heere dese sijnen wan heeft in de handt genoemen om sijnen dorsvloer te doorsuyveren, nu siet men wie door den wayenden windt van vervolginge henen ende weer wanckelen, ja nu, broeder, siet men wie diegene sijn, die in tijt van voorspoet Christi lesse hebben soo geleert, dat se daer nu in 't werck stellen, dat wij dies noot sijnde, om sijnentwille sullen verlaeten huys, hof ende alles wat men in de werelt lief heeft.

Doch het is nu soo verre van daer, dat in plaetse dat wij om Christi naeme ende waerheyt ons goederen souden verlaeten, dat sommige om eere deses weerelts, om in gonste te staen van diegene die de overhandt over andere hebben gecregen, haere consciëntiën gewelt aendoen, huychgelen om den broode, ende versaecken de waerheyt daervan sij overtuycht sijn. Wat sijn die anders als roeden die met allerley winden beweecht werden, die vleeschelijck sijnde, vleeschelijcke dingen naervolgen? Dit sijn se, daer Petrus van seyt, die de gewassen seuge gelijck sijn, die gewassen sijnde, wederom loopen tot de wentelinge in het slijck. Over sulcke luyden heeft den apostel Paulus ten sijnen tijde geclaecht, seggende dat Demas, siende het cruys ende lijden coemen over de cudde Christi, soo seyt hij dat Demas hem heeft verlaeten, naerdien hij de tegenwoordige werelt heeft lief gecregen. Soodanige sijnder noch in ons vaderlant in vele gemeynten gevonden, waerover vele vroeme kerckendienaers met droefheyt ende met suchten tot Godt sijn ontsteken.

Maer och, off Godt gave, dat mij deselve oorsaeke over sommige uyt onse gemeynte niet en waere gegeven! Ick hebbe verstaen van Pieter Helmichsoon, dat hij om beter in de gonste te staen van diegene die hij seyt

dat hem ten onrecht alle dat lijden hebben aengedaen, met haer ter kercken gaet. Jae selfs, broeder, ick moet rontuyt spreken: ick hebbe verstaen dat ghij mede uselven tot haere gemeenschap van het gehoor begeeft. Indien het waer is, ick bidde uwe E. met wat herte ende gemoet ghij sulx condt doen, daer ghij immers wel weet, wat hetgene is geweest, hetwelcke ick uwe E. tussen de ses ende seven jaren hebben geleert, daervan dat niemant onder de gemeynte beter can van getuygen als uwe E., doordien ghij altijt sijt geweest een seer ijverich toehoorder in 't woort des Heeren. Is u gemoet niet overtuycht van haere schandelijcke procedueren, die sij gehouden hebben in de kercken hier te lande, ja oock selfs in onse gemeynte? Hoe condt ghij die houden voor oprechte herders, op wiens weyde van het woort ghij uwe E. begeeft, die andere herders, haere medebroeders, slaen, opdat haere schaepen souden vestroyen, die andere verstooten opdat sij souden haere plaetse besitten, die als dieven ende moordenaers de verkeerde deure sijn ingecropen, die een ander soecken te verachten, opdat sij groot geacht souden sijn, die andere vervolgen ende lijden aendoen, opdat sij alleen ruste soude moegen hebben, ja die haer medebroeders sooveel suchtende maeken in ballingschap buyten ende binnenlants, die sooveel troosteloose moeders ende schreyende kinders maeken?

Och broeder, merckt op ende gedenckt, ofte de waere kerke Godts oyt yemant heeft vervolcht ofte lijden aengedaen? Neen sij, maer ter contrarie heeft Christi kerke selfs altijt lijden onderworpen geweest. Overleest de schriftuere van het begin tot den eynde. Stelt u voor oogen het exempel aller heyligen, van den tijden Abels tot op desen dach. Ghij sult de waerheyt van dies ondervinden. Het en can oock niet wesen dat een waere kerke soude andere lijden aendoen, gelijck dese die haer gereformeerde noemen. Want Christi kerke wert geregeert door Christi Jesu Geest. Desen Geest en leert niet, dat men yemant lichtveerdelijck sal veroordeelen, gelijck dese luyden die nu het seggen hebben, gedaen hebben op het Dortsche synodus, maer dat men sal becleet sijn met ootmoedicheydt, sachtmoedicheydt, broederlijcke vriendelijckheydt, d'een den anderen wel voorgaende. Den Geest Christi begeert verdraechsaemheydt, den Geest die dese hebben begeert vraeke. Den Geest Christi begeert liefde, waeraen dat men bekennen sal ofte sij discipulen Christi sijn, dese die begeert haet, nijt, tweedracht, hebben liever het lichaem Christi te scheuren dan te heelen. Examineert nu haere voorgaende ende tegenwoordige handelinge tegens haere broeders met een onpartijdich gemoet. Ghij sult lichtelijck connen ondervinden, dat sij niet geregeert en werden door den Geest Jesu Christi, ende dienvolgende niet en connen sijn Godts waere kercke.

Ick laete noch staen die gants gruwelijcke leere, die bij haer gedreven ende gevoelt wert, strijdich tegens Godts natuere ende tegens de schriftuere, sijnde soodanich, dat sij die haer schamen de gemeynte rondelijck voor te stellen, gelijck ick vertrouwe dat uwe E. ten deele is bekent. Lieve broeder, dit alles ghij overwegende, sult ghij niet gedrongen werden om uyt

Babel te wijcken, opdat ghij de plagen haerer sonden niet deelachtich en wert?

Gedenckt verder, als ghij nu gaet in haere vergaderinge, dat ghij moet ja en amen seggen op haere gebeden, die tot onderdruckinge van ons gants gecantet werden. Daerbeneffens, wat een schrickelijcken sonde van ergernisse dat ghij dan begaet voor den swacken ende eenvoudigen. Christus, de mont der waerheyt, houdt dit voor sulcken gruwelijcken sonde, dat het beter waere dat een moelesteen aen sijn halse gehangen waere ende in 't diepste van de zee werde gewerpen, dan dat hij den cleenen soude ergeren. Derhalven dan, ick bidde uwe E., houdt mijn vermaninge ten goede, ende vertrout vastelijck, dat sij voortcoempt uyt een herte van oprecht ende getrou dienaer Christi, die als een goet herder sorge draegt voor de sielen van sijn schapen, die hem van sijn Heere vertrout sijn.

Voor het laeste dan bidde ick uwe E. neffens uwe E. huysvrouwe, dat ghij wilt rechte gangen maecken tot den Heere, sonder ergernisse. Staet als mannen in dat geloove dat ghij aengenomen ende beleden hebt. Soo uwe E. hierover eenige swaricheydt mochte ontmoeten, gedenckt dat onse welstant daer niet in en bestaet dat wij in vrede leven met diegene die dickwils voor een sekere tijt de overhandt over ander hebben, maer daerin alleen, dat wij Christum ter rechter nochte ter slincker handt niet en hebben afgeweken, maer Hem ende sijn waerheyt totter doot toe hebben getrou gebleven. Want dit is de rede Christi aen sijn gemeynte: weest getrou tot in der doot, ick sal u de croone des levens geven. Weest dan stantvastich, treet terugge, ende verlaet uwe eerste liefde niet. Wijckt niet, want is 't dat iemant wijckt, soo sal de Heere in sijn siele geen behaegen hebben. De Godt der waerheyt, de Vader onses Heeren Jesu Christi, croone uwe E. met den rechten geest des onderscheyts, ende bewaere uwe E. met u huysgesin van sonde tot op den dach onses Heeren Jesu Christi. Amen. Uyt Antwerpen desen 28 july 1620. U E. getrouwen herder ende leeraer, nu lijdende als balling om de voorstant der waerheyt, J. Tijckmakerus, predicant in Nieupoort.

(A.R.A., Hof 5226).

XXXII. Schuldbelijdenis van Pieter Dircksz. te Assendelft, 1 augustus 1620.

De gemeinte wert aengedient dat Pieter Dircksz., die voor desen in dolinge ende misverstant is vervallen geweest, door Goodes genade wederom is terechte gebracht. Bidt derhalven de goede gemeinte dat se gedachtig wesende der gemeene swackheden onser menschelijcker nature hem sulck wil ten goede houden ende alles in het vier der christelijcken liefde begraven.

(Not. Assendelft, 1 augustus 1620).

XXXIII. Brief van de Gecommitteerde Raden van Holland aan Maurits, 25 augustus 1621.

Wij en twijffelen nyet off Uwe Princelicke Ex.tie en sal uut de loopende geruchten gehoort hebben, dat op gisteren eenich ongemack is geweest binnen de stadt van Rotterdamme, ende begerich sijn om de gerechte gelegentheyt daervan te verstaen. Omme dan Uwe Princelicke Ex. tie te berichten soo nae van de waere gelegentheyt als doenlick is, hebben wij op dese saecke gehoort den dijckgraeff van Schielant, Duyn Claessoon, dewelcke ons verclaert heeft dat op gisteren morgen, sijnde den principaelen dach van de kersmis, de remonstranten in tamelick getal sijn buytengegaen om te predicken;

twelck gecomen wesende tot kennisse van den voors. dijckgraeff, dat hij sijne dienaers hadde gesonden aen de Oostpoorte, daer de remonstranten mosten innecomen, om te besien off hij door aenwijsinge van sijne correspondenten den predicant soude connen becomen;

twelck oock sulcx is geschiet, in der vougen dat de voors. dienaers den predicant gewesen sijnde, die met sijn bueren seeckere weye quam overgaen, sonder mantel, ende daernaer met sijn tween, dewijle sij haer (comende bij de poorte) separeerden, is den voornompden predicant door de dienaers in de poort aengetast, tot hare hulpe roupende de soldaten, die ontrent met twintich mannen de wacht in de poort hadden, dewelcke oock hen hulp doende, den predicant in de corps de guarde hebben getrocken;

twelck siende degene die buyten geweest waeren, sijn nae de voors. corps de guarde geschooten om de soldaten den predicant t' ontweldigen, waertegen de soldaeten hen gestelt hebben.

Ondertusschen het gerucht comende, aen den voors. dijckgraeff, is gegaen naer den voors. poorte. Aldaer comende, sijn de burgers met den tijt hoe langer hoe stercker geworden, dringende naer de poorte toe, die de soldaten daer van weerden sooveel sij conden, vraegende den voors. dijckgraeff (dewijle sij geen commandeur bij haer hadden) off zij hare musquetten met scherp souden laeden. Daerop hij antwoorde, jae.

Ende dewijle sij hart met steenen begonden te werpen, ende dat sij nyet alleen de Hoochstraet door, maer oock aen beyden sijden van de wallen op de soldaten aendrongen, heeft den voors. dijckgraeff de soldaeten gelast dat sij souden schieten, ende hebben sulcx altemet een schoot met scherp gedaen, om het aendringen te verhinderen.

Ondertusschen zijn de soldaten in waepenen gecomen, waervan comende lancx de Hoochstraet sestien omme de wacht in de poort te hulp te comen, sijn deselve van de burgerije terugge gedreven, naerdat sij een charge hadden gedaen; in welck combat een burger, sijnde een arbeyder, doot gebleven is, ende verscheyden gequetst, oock eenige soldaten gequetst van de steenen, ende is daermede 't rumoer metter tijt gecesseert, latende den predicant opte poorte.

's Avonts ten ses uuren den voors. dijckgraeff bij burgemeesteren ontbooden sijnde, heeft alles in stilte gevonden, gaende op ende van het stadthuys, sonder dat hij de minste commotie heeft vernomen. Daer sijn 's nachts tot bewaringe van de poort in waepenen gestelt twee vaendelen soldaten. Ende is den predicant desen morgen alhier in Den Haege gebracht. Het is een predicant, gestaen hebbende te Ingen, Symon Lucas, in de classe van Nijmegen. Dit is tgunt wij Uwe Princelicke Ex.tie voor alsnu daervan weeten te adviseren.

(A.R.A., Holland 1384, f. 52).

XXXIV. Acte van wederkeer voor Adriaen Simonsz., 6 november 1622.

Het is de christelijcke gemeynte wel bekent, dat onsen broeder Adriaen Symonsz., gewesen predicant in de kercke van Charlois, wijlen hem gevoecht ende gehouden heeft aen de zijde der remonstranten, deselve parthije op allen manieren in leeren ende schrijven (naer 't verstant twelck hij doen ter tijt over de bekende controversiën gehatt heeft) stijvende ende versterckende.

Het is nu soo, dat deselvige onsen broeder door de genade des Heeren tot een nader ende beter verstant ende gevoelen gecomen sijnde, hem in alles conformeert met de leere der christelijcke ende ghereformeerde kercke, begrepen in de formulieren van eenicheyt, confessie ende catechismo, ende naerder verclaert in de canonibus off articulen des Dortschen nationalen synodi, hebbende over hetgene twelck contrarie desen bij hem voor desen soude moegen wesen geseyt, geschreven off geattesteert, volcomen satisfactie aen de broederen des classis van Schielant gegeven.

Sal daeromme de christelijcke gemeynte gelieven, onsen broeder voors. voor een lidmaet der gereformeerde kercke wederom aen te sien ende op te nemen, ende haer in sijne wederkeeringe ende versoeninge met de gemeene kercken ten hoochsten te verblijden, mitsgaders alle broederlijcke lieffde, vrientschap ende gedienstigheyt na den aert der lieffden christelijck te bewijsen.

(Not. Charlois, 6 november 1622).

XXXV. Off sodanighe vrouwen, die lidtmaten der ghemeynte zijn, maer hare mannen niet, van de diaconen sullen bedient werden ofte niet, maer van de schale.

Redenen pro.

1. Dat se lidtmaten der ghemeynte zijn, ende daerom de weldadicheyt derselven behooren te ghenieten.
2. Dat in Christo Jesu gheen onderscheyt is tusschen man ende wijff, ja dat een ongheloovighe man geheylight werdt door een gheloovighe vrouwe, soowel als een ongheloovighe vrouwe door een gheloovige man.
3. Dat in de recommandatiën der dienaeren tot de openbaere collecte alle arme lidtmaten begrepen werden.
4. Dat de aelmoesen van denghenen die se gheven voor alle arme lidtmaten ghegeven werden, ende niet voor sommighen alleen.
5. Dat de aelmoessen niet alleen van de lidtmaten, maer oock van veele toehoorders comen, ende daerom oock aen de mannen deser vrouwen behooren gegheven te werden.
6. Dat de secten alle haere armen onderhouden, ende dat de kinderen deser eeuwe den kinderen des lichts niet behooren in barmherticheyt ende weldadicheyt te beschamen.
7. Dat de uytsluytinghe deser vrouwen van de bedieninghe der diaconie haer seer quest ende bedroeft, haere mannen grootelijx ergert ende wederhoudt om sich tot de ghemeynte te begheven, veele ghevers der aelmoessen doet murmureren, ende secten lasterende maeckt.
8. Dat deselve in gheene andere kercken deser landen onses wetens plaetse heeft.

Redenen contra.

1. Dat eertijts de geheele kerckenraedt met advys ende goetvinden der E. magistraet sulx om verscheyden ghewichtighe redenen geresolveert ende besloten heeft.
2. Dat de man het hooft des huysghesins is, ende hetselve daerom hem behoort te volghen tot de schale.
3. Dat de diaconie gheen lichamelijcke macht heeft om den ongeschickten mannen deser vrouwen, die lueyaerts of dronckaerts zijn, te coërceren ende bedwinghen, ghelijck daerenteghen so danighe macht bij de schale is.
4. Dat deselve gheen suffisante middelen ende incomsten heeft om sodanighe vrouwen oock te bedienen.
5. Dat de ghewoonelijcke murmureringhe van sommigen teghen den diaconen van dat se de aelmoessen op veele plaetsen niet wel bestelden, door

haere bedieninghe van sodanighe huysen seer vermeerderen ende toenemen souden.

6. Dat dese vrouwen niet behoeven alle weken in 't werckhuys te verschijnen om haere aelmoessen te halen, maer deselve haer wel heymelijck connen t'huys ghebracht werden.
7. Dat de voorneemste oorsake van de misnoeginghe ende murmuringhe deser vrouwen over haere uytsluytinghe van de bedieninghe der diaconie buyten twijffel is, dat de diaconie milder gheeft dan de schale.
8. Dat het meeste deel van de collecte der schale van de lidtmaten der ghemeynte gegheven werdt, ende derhalven dese vrouwen de weldadicheyt der ghemeynte oock in de bedieninghe van de schale ghenieten.

Quaestie.

Alhoewel de diaconen de eenighe ordinaire publycke handt zijn der ghemeynte, om haere armen lidtmaten te versorghen, off deselve nochtans sonder Godts woordt te contraveniëren, niet souden moghen om verscheyden ghewichtighe redenen toelaten, dat eenighe van deselve arme lidtmaten bedient werden door eenighe anderen, die van de christelijcke overheydt ghestelt werden, ten grooten deele uyt de gemeente ghenomen werden, ende het meeste deel van haere collecte uyt de handen der ghemeynte vergaderen?

Andere middelen om dese vrouwen te bedienen, alsoock der broederen, welckers huysvrouwen buyten de gemeente zijn.

I. Door gedeputeerden uyt beide de collegiën.
Inconveniënten: 1. dat de ordre selve suspect is, als zijnde een vermenghelinghe van de kerckelijcke ende polytycke personen.
    2. Dat de politycke met de kerckelijcke uyt haet der gereformeerde religie niet sullen connen accorderen.
    3. Dat de disordre in andere steden nopende dit stuck gebruyckelijck hierdoor voet gegheven werde.

II. Dat elck collegium in tselve huys den sijnen bedienen soude.
Inconveniënten: 1. dat die van de schale de handt van sodanighe huysen soude aftrecken, off deselve weynigh waernemen.
    2. Dat bij denselven de opsicht op sulcke mannen sal naghelaten werden.
    3. Dat de vrouwen evenwel susters der ghemeynte zijnde, haeres mans portie bij de wederpartijen der ghemeynte halen souden.

III. Dat de diaconen de bedieninghe over de geheele huysen souden hebben, mits de helf van de middelen van de schale treckende.

Inconveniënten: hierteghen connen de swaricheden genoteert in de redenen contra de bedieninghe van de voors. vrouwen door de diaconie.

Voorslaghen wat in dese sake te resolveren ende te doen zij: off het voorgaende ghebruyck niet soude moghen blijven, versoet zijnde door eenighe extraordinaire recognitie van de diaconen, ter discretie van deselve, overmits tselve de minste swaricheden ende inconveniënten schijnt te begrijpen.

(Not. Haarlem, 19 januari 1623).

XXXVI. Concept-rekest van Adriaen van Dijck aan Maurits, 1623.

Verclarende hij gevangen (daer God de Heere zijne getuyge van is) dat hij continuelijck morgens, avonts ende onderdach van 't beginne dat hij kennis eerst van de voors. Zaecke hadde gecregen, bijsonder 's morgens in Den Hage in de herberch, soo de saecke als booven t's avonts opentlijck in 't licht quam, vallende op zijn knyen neder met ernstiger harten vierichlicken ende met tranende oogen heeft gebeden (of derselver substantie) aldus:

Mijn genadichste, barmhartichste ende goedertierenste Vader! Ghij weet dat ick noyt gesocht en hebbe noch en zoucke, dan alleenelijck de ruste, vrede ende welstant van 't vaderlant, noch tegen dijne wille mijnes wetens te doen. Is 't dijne godlicke wille, dat Dijne Mayesteit met 't voors. voornemen ende dat het strecken zal tot vrede, eenicheyt ende dienste van den lande, ende dat Ghij den prince daermede op deser werelt wilt straffen ofte van deser werelt haelen (biddende, weest doch zijne ziele genadich gelijck Gij oock andere gelaste te bidden) laet dan 't voornemen succederen. Maer zoo het voornemen nyet en is conform dijne wille (als hij gevangen nyet begerende dat tegen zijne godtlicke wille was streckende) dat dan in sulcken gevalle Zijne Mayesteyt zoude gelieven tzelve voornemen deur d'eene middel ofte d'ander te doen beletten, verhoeden ende geen voortgang te laten sorteren.

Nu can men claerlick sien, dat hij gevangen niet anders en heeft begeert dan de puere wille Gods, ende zoowel gebeden (indien het God mishaechde) voor der zaecke belettinge, als succederende, zulx dat men can verstaen dat het uytbrengen der zaecke het middel is geweest van 't begeren hem gevangens voors. gebeth, doch hemzelven daermede gebracht in

groot lijden ende de uyterste noot. Doch liever 't voornemen beleth dan tselve geëffectueert, ende te meer tegen God gesondicht te hebben, waervan Dijn, God, gelooft ende gepresen moet wesen van eeuwicheyt.

(A.R.A., Hof 5228 no. 3).

XXXVII. Brief van Henricus Slatius aan zijn vrouw, 1623.

Lieffste, ick ben tot Amsterdam en Haerlem zeer qualijck getracteert, jae zoo, dat heydenen noch Turcken zoo niet en zouden handelen. Het tractement in 's-Gravenhage in de gevanckenisse is redelijcken geweest. Men heeft mij op veele stucken gevraecht. Op eenige heb ick nyet geantwoort, op andere zeer weynich, maer in sommige heb ick de regters verabuseert. Van Cornelis Geisteranus hebbe ick geseyt niet meer te weten dan dat mij dacht, dat hij tot mijn swaeger Corn. wat gehoort ende gemerct hadde, doch dat ick nyet zeeckers wist. Van Velsius hebbe ick gesegt niet te weten dat hij eenige kennisse hadde. Ick hebbe oock gesegt, waer ick tot Leyden ben gelogeert geweest, maer de raetsheeren Baersdorp, Percijn en Rosa, oock de fiscael, belooffden dat niemant daerdeur eenige schaede zoude hebben.

Het schrift bij mij gestelt is zulcx, dat ick verscheyden, jae meestall versierde dingen daerin hebbe gestelt. Want alsoo ick wt (= tot?) alle gelegentheyt mij noeyt anders hebbe ingebeelt, hebbe ick een proeff willen nemen, off bij dese regenten eenige beleeftheyt ende redelickheyt ware, opdat voor all de werelt zoude blijcken, dat se nyet dan een hoop domme ende bloetgierige menschen zijn, daer men sich nyet op en mach vertrouwen. Des will ick een yeder gebeden hebben mij zulc te goede af te nemen ende ten besten te duyden. Ende deurdien dese landen van dusdanige luyden werden geregniert, zoo pack u bij tijds uuyt de landen met allen die mij lieff zijn, want 't is een volck, die dom ende ondeugende zijn.

Mijn siele heeft een grouwel van de calvinisten ende bevinde daegelicx deselve noch slimmer, als ick oeyt gedacht hadde. Nae mijn onnosel bloet heeft men van overlange gedorst. Nu zal men dat op een kermis suypen. Zoo spot en speelt men met eens menschen leven. De eerste zijn op een maendach, de tweede op een woensdach, ende derde op een vrijdach gedoot. Jae, mij ermen man heeft men willen spaeren tot een kermis, datter veele vreemde luyden souden wesen omme zoo een schouwspel van mij te maecken. O duyvelsche booscheyt, dat men om een tyran ende booswicht zooveel onnosel bloet stort!

Ick ben seer gedreycht met de pijnbanck. Van Dijck heeft veel geseyt dat hij well hadde konnen swijgen. Ick ben in 't gevoelen altijt geweest,

dat het geoorloft is een tyran om te brengen. Dat geloven de calvinisten mede, ende de practijcque van haer brengt zulcx mede.

Daer zijn veel goede luyden in 't ooch, die buyten twijffel zullen aenstoot lijden. Wye wat op zijn leeden heeft, mach sich wel bij tijts versyen ende uuyt Babel scheyden. Verscheyden predicanten hebben mij veel leet gedaen. Ick vergeeff hun van harten, ende bidde haer dat zij mij alles willen vergeven wat ick mochte hun misdaen hebben. Maect voor yemand deze chronique, ende voet de kinderen doch eerlijck op in de christelijcke religie, maer plant hen well in den sinne de boosheyt der calvinisten, opdat se daer een affkeer van mogen hebben.

Mijn siele is gerust en getroost in Godt. Ick dancke u, liefste, voor uwe degelicke en vriendelicke bijwooninge. Blijft nyet weeuw, zoo u een ander goet huwelijck gebeuren mocht, maer verhaest u niet, en zijt voorsichtich. Adieu dan, alderliefste, en weest well gemoet en gerust.

Ick hebbe in alle mijne requesten en remonstrantiën niet anders getracht dan om den prins te urgeeren tot moderatie ende ophouden van strengheyt te vragen, verthoonende vrijmoedelijck, wat hun de proceduren die zij tot noch toe gehouden hadden... [*einde van het manuscript*].

(A.R.A., Hof 5228 no. 2).

XXXVIII. Poincten beraemt omme te letten ende dienende tot verseeckeringe van de staet van den lande, 1623.

1. Off men niet verder vlijtelick ende behoorlick ondersoecken ende informatie nemen sal, off niet meer persoonen als d'alreede gejustificeerde ende geapprehendeerde aen de voors. conspiratie off een andere diergelijcke vast ofte daermede besmet sijn, ende indien, als ontwijffelijck jae, off men niet sonder aensien van persoonen de hooffden van dien en behoort te straffen nae gelegentheyt van saecken.
2. Praemium te stellen voor alle degene die eenige aen den dach connen brengen, ende bewijsen dat communicatie van de grouwelicke conspiratie hebben gehadt, met impuniteyt voor hemselven, indien zij conscii ofte complicen daervan geweest waeren.
3. Oick scherp ondersoeck tegen alle deselve sooveel uyt de informatiën alrede in handen wesende ofte andere hyernaer daervan eenige kennisse sal connen worden becomen, ende daertoe communicatie van de voors. informatiën te doen, oock mede naerder ondersoeck op degenen die met vertredinge van de publycke autoriteyt de... roof van de geëxecuteerden hebben gedaen, ende met meerder premie voor den aenbrenger, opdat soo moetwilligen stuck naer behooren mach worden gestraft.

4. Te houden ende verclaeren voor quade patriotten alle degeenen die sustineren dat sulcke conspirateurs metter doot niet en souden wesen straffbaer.
5. Exacte inquisitie op de dorpen ende de inwoonderen van dyen, die voorgenomen hadden bij voorgaende conspiratie toe te loopen totte plaetsen daer beroerte gemaect soude worden.
6. Naerstich opmerck in de steden op de communicatie, die mette gemiscontenteerde werden gehouden.
7. Scharp verboth van alle correspondentie mette gebanne predicanten ofte andere, bij publycke sententiën als misdadige uuyt den lande gebannen, als Grotius, Utenbogaert, Stoutenburch, Van der Dussen, Cornelis Jansz. ende alle anderen.
8. Strict verbot op alle bijeencompsten daer getracteert sal worden tot nadeel van de publycke regieringe, ofte van de religie openbaerlick aengenomen.
9. Naerder ende stricter ordre te stellen tegen de predicanten, die uuyte landen gebannen sijn, ende echter in vilipendie van de publycke autoriteyt daerin comen, ende de gemeente niet alleen ontrusten, maer tot affkeer van de overicheyt ende conspiratiën verwecken, te weten dat deselve achterhaelt wesende, metter doot gestraft sullen worden, ende swaere peenen gestatueert met bannissement van alle degene, die deselve logieren, herbergen, huysen ofte hoven sullen, ende voortsaen tot onderhout ofte steunsel van soo een factieuse ende voor de staet van 't lant dangereuse sociëteyt eenige penningen contribueren ofte collecteren sullen, daertoe andere provintiën alrede voorgegaen sijn, als Utrecht.
10. Dat derselver predicanten vrouwen mede sullen doen vertrecken werden, ofte tenminsten verplaetst van de plaetse daer die gestaen oft lest hun onthouden hebben.
11. Geen gebannen predicanten te laeten innecomen sonder voorgaende affsweringe van de grouwelijcke ontdecte coniuratie, ende van alle leringen ofte propositiën daertoe streckende, ende solemnele verclaeringe geen deel te hebben aen de godtlose propositiën bij Slatius ontdect, ende dat se heur weder begeven sullen tottet gehoor van Godts woort in de publycke kercken.
12. Naeder ende scherper verbot op 't drucken van alrehande seditieuse geschriften, ende dat degene bij dewelcke deselve bevonden werden, gehouden sullen wesen voor auteur, ten waere sij den rechten auteur wisten aen te wijsen, ofte oock den drucker, sulcx dat die in handen mochten becomen werden, ende dat sij niet en sullen mogen gestaen seggende haer deselve bij onbekende gesonden te wesen, maer soo sulcx geschiet, dat se die sullen moeten leveren aen den hooftofficier, sonder die eenichsints te mogen communiceren ofte vercopen.
13. Ordre te stellen dat alle die van de religie geweest ofte noch sijn, ende

haer onthouden van de publijcke kercken, oock van alle publycke bedieningen sullen worden geweert.

14. Ordre op de kerckenraeden, om alle degeene die haer onthouden hebben van de kercken weder in lieffde op te nemen, ende 't gepasseerde met een mantel der vergetentheyt te bedecken, indien deselve haer weder tot de kercke willen vervoegen, sonder deselve op haer particuliere gevoelen te scrupuleren, mits part nochte deel hebbende aen de voorgaende conspiratie ofte de godtslaterlijcke propositiën bij Slatius aen den dacht gebrocht.
15. Off men niet behoort te formeren ende te vorderen volgende 't loffelicke exempel van de provintie van Gelderlandt, een generalen eedt over alle die in eenige off militaire off politycque regieringe, ampten, bedieninge, collegiën, gerechten ende hooffden off officiers van de schutterijen in de steden ende ten platten lande deser provintie zijn, daerbij deselve ende yder derselver den coninck van Spangien mette alle sijnen aenhanck sullen affsweren, ende verclaeren te wesen heuren erffviant deselve, mitsgaders d'voors. Arminiaensche factie beloven te helpen wederstaen met lijff ende goet, niet te attenteren nochte doen ofte oock gedoogen yet geattenteert ofte gedaen te worden in eenige manieren, directelick noch indirectelick, wes eenichsints soude mogen strecken tot nadeel off van de voors. religie die nu publyckelijck in deser provintie kercken geleert wert, ende geadmitteert es, off oock van de jegenwoordige staet ende regieringe deser landen off van zijne furstelijcke genade den prince van Orangien.
16. Off men niet nemen sal staetsgewijs een resolutie dat men van nu voortaen niemandt admitteren noch nemen en sal tot de bedieninge van eenige offitiën, ampten des lants, nochte in der steden ofte dorpen diensten, noch oock in eenige hoven, gerechten etc., als die sijn van de voors. waere gereformeerde religie.
17. Dat alle degeene die van nu voortsaen tot eenige publycke ampten sullen worden gestelt, bij eede te sullen moeten verclaeren te sullen mainteneren de religie tegenwoordich in de landen publyckelijck toegelaten ende geëxerceert, een affkeer te hebben van diergelijcke conspiratiën als vooren is geseyt, ende dat sij alle degeene die deselve met contribueren van gelt vorderen ofte anderssints assisteren sullen, behoorlijck sullen doen naertrachten ende straffen, gelijck mede alle degene die gelt contribueren ofte collecteren sullen totte voors. verbodene sociëteyt, ende dat se met deselve ende uuytgebannen geen correspondentie houden, nochte gedoogen sullen gedaen te worden.

(A.R.A., Hof 5229).

XXXIX. Rekest van Caspar Selcart aan de Staten-Generaal, 1623.

Vertoont met behoorlijcke ootmoedicheyt ende eerbiedinge Casparus Selcart, uwer Ed. Ho. Mog. onderdanige dienaer, dat, hoewel hem suppliant neffens andere remonstrantsche predicanten bij sententie van u Ed. Hoo. Mog. de Geüniëerde Provinciën ende 't resort van dien ontseyt zijnde, hij daeruyt gevoert was, soo heeft hij suppliant wel ter contrarie eenigen tijt daernae wederomme daerinne gecomen, doch alleenelijck door zijn conscientie geport sijnde, ende sijn oogemerck hebbende, omme de remonstrantsche gesinden alhier te lande van alle datelicheyt aff te raden, ende tot gehoorsaemheyt, godtzalicheyt, liefde ende chistelijcke lijdtsaemheyt te brengen, gelijck hij dienaengaende Godt tot sijn getuyge neempt.

Dan gemerckt zijnen dienst door de grouwelijcke, schandelijcke ende onchristelijcke conspiratie tegens den staet deser landen tegenwoordich onvruchtbaer gemaeckt is, soo is hij suppliant geresolveert sich tegenwoordich van zijnen dienst te ontslaen ende als een particulier burger toestaet te dragen.

Versouckt derhalven hij suppliant bij u Ed. Hoo. Mog. gelieven, des suppliants ontsegginge deser geüniëerde landen ende 't ressort van dien te niete te doen, ende hem te verlenen vrijheyt omme in de voors. landen te mogen blijven, mits dat hij suppliant tevreden is de acte van stilstant te sullen teyckenen. Dit doende etc.

(A.R.A., Hof 5225).

XL. Acte van wederopneming voor Jan Dircksen Vermeer te Zevenhuizen, 14 april 1623.

Wij hebben de gemeente voor te dragen, dat Jan Dircksen Vermeer, die hem voor desen, doen ter tijt schout sijnde, in het tegenstaen van de exercitie der religie, doe deselve buyten de publycke kercke geschieden moest, seer verloopen hadde, nu over sijne misslagen voor den kerckenraet schultbekentenisse heeft gedaen ende belooft, van hem also te sullen dragen gelijck het een lidtmaet Christi toestaet, waerover hij voornoemt met de kerckenraet versoent ende voor een lidt der gemeente wederom is aengenomen.

Versoecken derhalve aen de broeders ende susters der gemeente, dat sij hem mede voor een lidtmaet der gemeente bekennen ende alle voorgaende misslagen broederlijck vergeven willen.

(Not. Zevenhuizen, 14 april 1623).

XLI. Acte van schuldbelijdenis voor Aelbert Snijer en Arien Gerritsz. te Charlois, 21 mei 1623.

Alsoo Aelbert Snijer ende Arien Gerritsz. haer verloopen in kijven ende in hevicheyt, in scheltwoorden uytgebersten op de volle straet, ten aenhooren van een yder, ende oversulcs openbare ergernisse gegeven hebben, soo is't dat wij de christelijcke gemeynte tegenwoordich bekent maecken, dat de voorn. broeders hare schult bekent, leetwesen bethoont, malcanderen vergeven, ende volcomen satisfactie door haer berouw aen den kerckenraet gegeven hebben. Van welcke (alsmede van de heele gemeynte) sij begeert hebben hen dese hare faulte om Christi willen te willen vergeven.

Wert dan de gemeynte vermaent, haer niet te willen ergeren in de begane fault, maer liever (op haerselven siende) met ons verblijden over haer berouw, ende haer exempel navolghen, opdat wij alle van Gode genadige vergiffenisse vercrijgen mochten.

(Not. Charlois, 21 mei 1623).

XLII. Tekstkeuze van Hermannus Schevenhusius, Predikant te Hoornaar, 1 oktober 1623-28 september 1631.

Genesis	1:1 (3 maal)		20: 8-11
	1: 9-24		20: 12
	1: 25-31		20: 12-13
	2: 1-7		20: 13
	2: 7-16		20: 14
	2: 16-25		20: 15
	2: 18 (huwelijk)		20: 14-15
	3: 1-7		20: 16
	3: 7-20		20: 16-17
	3: 19-24		20: 17
	3: 20-24		35: 2
	6: 1-13	Leviticus	19: 12
	6: 13-22		26: 1 (huwelijk)
	7: 1-17	Deuteronomium	6: 6-18
	7: 17-24		6: 13
	9: 6		23: 9
	17: 17	I Samuel	24: 13-15 (biddag)
Exodus	17: 8-14		24: 16 (biddag)
	17: 8-15 (biddag)	I Koningen	3: 5-15 (biddag)
	19: 22-25	Psalmen	8: 7 (biddag)

20: 1-2	23: 1-2
20: 1-6	24: 3-5
20: 4-6	50: 15 (biddag, 2 maal)
20: 7	60: 11-12 (biddag)
20: 7-11	60: 13-14 (biddag)

	65: 12 (2 maal)	5:20
	81: 13 (biddag)	5: 20-22
	81: 14-16 (biddag 2 maal)	6: 1-17
		6: 9 (3 maal)
	81: 15-17	6: 10 (4 maal)
	95: 6-8	6: 11 (2 maal)
	95: 7-8	6: 12 (2 maal)
	105: 43-45 (biddag)	6: 13 (4 maal)
	118: 10-14	6: 16-18
	118: 15-16	6: 24-34
	127: 1 (biddag)	6: 25-33
	127: 2 (biddag)	6: 31-33
Spreuken	21: 3 (biddag)	6: 33
	21: 31	7: 6
	22: 6	7: 7-8 (2 maal)
Jesaja	1: 19-20 (2 maal, waarvan 1 maal biddag)	7: 12
		7: 13-14
		7: 17-20
	7: 14 (kerst)	7: 21 (2 maal)
	9: 5 (kerst)	8: 1-4
	55: 6-7 (biddag)	8: 14-15
	59: 1-2 (biddag)	8: 32-34
Jeremia	5: 24-25	9: 1-10
	16: 1-13 (biddag)	9: 10-14
Ezechiël	14: 12-14 (biddag)	9: 22
	20: 18-19	10: 28
Joël	2: 12-19 (biddag)	10: 28-31
Jona	3: 1-10 (biddag)	10: 32
		10: 32-33
Mattheus	1: 18-21 (kerstmis, 3 maal)	11: 2
		11: 2-8
	1: 21 (3 maal)	11: 29-30
	1: 22-25 (kerstmis, 3 maal)	12: 30
		12: 40

2: 1
2: 1-2
2: 1-7
2: 1-13
2: 3-9
2: 7-12
2: 9-12
2: 13-15 (2 maal)
2: 13-23
2: 16-18 (2 maal)
2: 19-13 (2 maal)
3: 1-2
3: 10
3: 11 (3 maal)
4: 1-4 (2 maal)
4: 5-7
4: 5-12
4: 8-11
4: 10
5: 16 (4 maal)
13: 24-36
13: 25
13: 27-31
13: 47-51
15: 21-28
16: 1-10
16: 24-27
19: 16
21: 12-13
22: 15-22
24: 35
24: 45-47
24: 48-51
25: 31-33
25: 31-46
25: 34-46
25: 46
26: 1-17
26: 17-26 (2 maal)
26: 19

	26: 26 (2 maal)	5: 17-20
	26: 26-28 (2 maal)	5: 21-27
	26: 26-30	5: 27-28
	26: 36-57 (2 maal)	5: 29-30
	26: 57-75 (2 maal)	5: 31-32
	27: 1-11 (2 maal)	5: 33-39
	27: 11-32 (2 maal)	6: 1-6
	27: 32-51 (2 maal)	6: 6-12
	27: 51-66	6:12
	28: 1 (2 maal achtereen)	6: 13-17
		6: 17-19
	28: 1-4	6: 20
	28: 5-6	6: 21
	28: 7-8	6: 22-23
	28: 19 (2 maal)	6: 24
	28: 20	6: 25
Marcus	8: 1-10 (2 maal)	6: 26
	9: 43-49	6: 27-28
	10: 13-14	6- 29
	10: 14	6: 30
	14: 1-12	6: 31
	14: 12-32	6: 37-38
	14: 32-53	6: 39-42
	14: 53-72	6: 43-45
	15: 1-22 (2 maal)	6: 46-49
	15: 22-47 (2maal)	7: 1-6
	16: 1-8 (2 maal)	7: 1-11
	16: 14-20	7: 5-11
	16: 19	7: 11-12
Lucas	1: 26 (2 maal)	7: 13-18
	1: 30	7: 18-20
	2: 1-8 (kerstmis, 4 maal)	7: 21-23
		7: 24-28
	2: 8 (kerstmis)	7: 29-30
	2: 8-12 (kerstmis, 2 maal)	7: 31-36

	7: 36-38
2: 8-14 (kerstmis)	7: 39-50
2: 13-14 (2e kerstdag, 3 maal)	8: 1-3
	8: 4-8
2: 15-21 (2e kerstdag, 3 maal)	8: 9-10
	8: 11-12
2: 21 (nieuwjaar, 8 maal)	8: 13
	8: 14
2: 22-24	8: 15
2: 25-33	8: 16-18
2: 33-35	8: 19-21
2: 36-41	8: 22-26
2: 41-46	8: 26-40
2: 46-52	8: 40-49
5: 1-3	8: 49-56
5: 4-7	10: 17-21
5: 8-11	10: 38-42
5: 12-13	12: 16 (2 maal)
5: 14-16	12: 23-24

12: 47-48	1: 14 (4 maal, waarvan 1 maal kerstmis)
13: 1-6 (2 maal)	
13: 5-9	
13: 6-7	1: 29
13: 8-9	1: 41 (2 maal)
14: 16-17 (2 maal)	2: 5
14: 16-25 (2 maal)	3: 16
14: 18-20 (2 maal)	3: 36 (5 maal)
14: 21-24 (3 maal)	4: 1-3
15: 1-11	4: 4-10
16: 19-21	4: 10
16: 22	4: 10-11
16: 22-23	4: 13-14 (2 maal)
16: 23-24	4: 15-18
16: 23-27	4: 19-20
16: 25-26	4: 21-25
16: 27-31 (2 maal)	4: 25-31
17: 1-4	4: 31-39
17: 10	4: 39-42
18: 1-9	4: 43-45
18: 9-15	4: 46-47
19: 41-44 (biddag)	4: 46-54
21: 3-4	4: 48-50
21: 34-36	4: 50-54
22: 1-7	5: 1-9
22: 7-24	5: 1-12
22: 24-39	5: 9-17
22: 39-54	5: 14
22: 45-71 (2 maal)	5: 17-24
23: 1-13 (2 maal)	5: 24 (4 maal)
23: 13-26 (2 maal)	5: 25-30
23: 26-33 (2 maal)	5: 28-29 (2 maal)
23: 33-50 (2 maal)	5: 30-36
23: 50-56	5: 36-38

	24: 1-8 (2 maal)	5: 39-43
	24: 8-13 (2 maal)	5: 43-44
	24: 13-16 (3 maal)	5: 45-47
	24: 13-17	6: 27
	24: 13-36	6: 47-60
	24: 17-25 (4 maal)	6: 48 (2 maal)
	24: 25-27 (2 maal)	6: 53-56
	24: 25-28	6: 54 (2 maal)
	24: 28-31	6: 55-56 (2 maal)
	24: 28-32	6: 53-56
	24: 28-37	7: 37-38
	24: 32-36 (3 maal)	9: 31
	24: 36-37	10: 11-17
	24: 38-44	10: 22-27
	24: 44-45	10: 27-28
	24: 46-48	14: 6
	24: 49	15: 2
	24: 50-51 (3 maal)	15: 26-27
	24: 50-53 (2 maal)	16: 7-11
Johannes	1: 4	16: 7-16

	16: 16-23		8: 18
	18: 1-13		8: 31 (2 maal)
	18: 13-19		8: 32 (2 maal)
	18: 19-28		10: 14
	18: 28-38		12: 4
	18: 38-40		14: 7
	19: 1-8		14: 7-9 (2 maal)
	19: 1-12	I Corinthe	2: 9
	19: 8-16		2: 9-10
	19: 12-16		5: 7-8
	19: 16-25 (2 maal)		8: 13
	19: 25-31 (2 maal)		10: 16
	19: 31-38		10: 31
	19: 31-42		11: 26
	19: 38-42		11: 27
	20: 1-11 (2 maal)		11: 27-33
	20: 11-13		11: 28 (4 maal)
	20: 12-13		11: 28-29
	20:14-18		11: 32
	20: 14-19		15: 3-4 (3 maal)
	20: 19		15: 12 (3 maal)
	20: 19-20	II Corinthe	5: 10
	20: 19-30		5: 19-21 (2 maal)
	20: 21-23 (2 maal)		5: 21 (2e kerstdag)
	20: 24-25	Galaten	3: 10 (3 maal)
	20: 26-31		3: 26
Handelingen	1: 9-11 (2 maal)		4: 4-5 (2e kerstdag)
	2: 1 (2 maal)		5: 19-21
	2: 1-3 (5 maal)		5: 22-23
	2: 2-3 (2 maal)		6: 2-5
	2: 4 (7 maal)		6: 7-9
	2: 5-14 (4 maal)	Efeze	1: 1-8
	10: 43		1: 20 (3 maal)
	13: 44		2: 8 (2 maal)
	14: 15		2: 8-10

	17: 24 (2 maal)		4: 8
	20: 28		4: 22
	20: 32		4: 25
Romeinen	2: 4-9		4: 28
	3: 20 (4 maal)		5: 23 (2 maal)
	3: 21	Filippenzen	3: 12
	4: 25 (2 maal)	I Thessal.	4: 13-14
	5: 12 (3 maal)	I Timotheüs	4: 7-8
	6: 3-4		6: 7-8
	6: 23 (biddag)	Titus	2: 11-12
	7: 7 (3 maal)	Hebreeën	4: 14
	8: 1		7: 24
	8: 1-2		7: 26-27 (3 maal)
	8: 3		11: 32-34
	8: 3-4 (2 maal)		13: 4 (2 maal)
	8: 7		13: 14
	8: 12-13		13: 17
	8: 13-14	Jacobus	5: 17-18
	8: 14-16 (2 maal)	I Petrus	2: 9

	2: 21 (2 maal)	Openbaring	3: 15-16 (2 maal)
	2: 24		13: 1-4
	3: 21 (2 maal)		13: 5-10
	4: 7 (2 maal)		13: 11-16
	5: 8-9 (2 maal)		13: 16-18
I Johannes	1: 8-9		19: 9
	5: 7 (3 maal)		

(A.R.A., D.T.B. Hoornaar Ia)

XLIII. Psalmen gezongen in de gewone kerkdiensten te Hoornaar, 1 oktober 1623-28 september 1631.

aantal malen gezongen	*psalmen*
65 maal	23, 103
60 maal	Gebed des Heeren
52 maal	119, Tien geboden
50 maal	37, 118
43 maal	51
39 maal	116
37 maal	68
35 maal	62
33 maal	42
32 maal	130
31 maal	25
29 maal	Twaalf artikelen
28 maal	100
27 maal	50
26 maal	32
25 maal	69, 95
24 maal	1
23 maal	24, 34
21 maal	38
20 maal	2
19 maal	140
18 maal	91
17 maal	65, 111

16 maal	98
15 maal	3, 46
13 maal	8, 86
11 maal	6, 13, 66
10 maal	5, 128
9 maal	12, 82
8 maal	36, 131
7 maal	9, 40, 72
6 maal	74
5 maal	64, 81
4 maal	77, 79, 142
3 maal	19, 22
2 maal	27, 127, 133
1 maal	13, 14, 35, 39, 41, 47, 49, 60, 63, 85, 87, 104, 105, 110, 117, 138
nooit	4, 7, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 43, 44, 45, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 67, 70, 71, 73, 75, 76, 78, 80, 83, 84, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, Lofzangen van Maria, Zacharias en Simeon

Bovendien heeft men nog van 1 januari 1624 tot 31 augustus 1625 de psalmen 1-86 in volgorde gezongen, en steeds in iedere morgendienst de bedezang voor de predikatie.

(A.R.A., D.T.B. Hoornaar Ia)

XLIV. Acte van schuldbelijdenis voor Josua de la Cave, 5 februari 1624.

De broederen predicanten ende ouderlingen des classis van Edam, niet liever siende, dan dat de gevallene weder opgericht worde, ende de sondaer over sijne mishandelinge so met God als met sijn volck versoene, en connen niet, of moeten U.L. bekent maken, hoe dat doctor Josua de la Cave, wiens naeme U.L. voor desen is voorgestelt geweest, nopende de ergernisse door hem begaen ende de straffe hem van de classe opgeleydt, dat deselve Josua de la Cave schryftelijcke ende mondelijcke schultbekenninge gedaen heeft so voor den classe als voor den kerckenraet deser plaetse, ende met deselve beyde, nae bewijs van boetveerdicheyt, versoent is.

Als oock dienvolgens, dat hij Josua in U.L. aller tegenwoordicheyt betuycht voor God, die de werelt oordelen sal ende voor Jesu Christo, die met het geluydt der basuynen in de wolcken verschijnen sal, dat hij in sijn consciëntie weet, ende voor de gantsche gemeynte belijdt ende bekent, te weten als dat hij de gemeynte ende allen ergernisse gegeven heeft met de saken ende handelingen U.L. allen bekent, twelck hij verclaerdt hem van herten leedt te sijn; begerende derhalven ende biddende alle ende een iegelijck door de barmherticheden Gods in Christo sulx hem te willen vergeven ende te goede te houden.

Waerbij dan oock voorts uyt de naeme des classis U.L. wort bekent gemaeckt, als dat dr. Josua voornoemt van sijn suspensie ontslagen ende weder beroepelijck gestelt wert, om Gods kercke elders dan hier met den dienst des woorts te hulpe te comen.

Hiermede so begeert het classis van Edam, dat de gemeynte ende een iegelijck gelieve contentement ende genoegen te willen nemen over tgene misnoegen gegeven heeft. Ende die daer staet, siet toe, dat hij niet en valle.

(Acta Edam, 5 februari 1624).

XLV. Acte van wederopneming voor Claes Claesz. te Zevenhuizen, 29 januari 1625.

Claes Claesz., voor deesen schoolmeester sijnde geweest aen de Capel, ende hem tegen de gereformeerde leere hebbende verloopen, heeft hem voor de kerckenraet verclaert de gereformeerde leere toegedaen te sijn, ende versocht om tot een lidt der gemeente wederom aengenomen te worden. Ende is van den kerckenraet nae gedaene schultbekentenisse ende belofte van christelijck comportement volgens sijn versoeck tot onse gemeenschap aengenomen, om ter geleegener tijt, ten waer wat sonderlincks soude moogen voorvallen, met ons te communiceeren.

Waerover wij dit de leeden van onse gemeente bekent maecken, ten eynde dat sij den voornoemden persoon voor een medebroeder bekennen, ende alle christelijcke liefde nae behooren bewijsen.

(Not. Zevenhuizen, 29 januari 1625)

Bronnen en litteratuur

Ongedrukte bronnen

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek:
$M_1$112, IIIE 30a, IIIH 4.

Gouda, Gemeentearchief:
Oud-archief 2832, 2834.

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief:
Doop-, trouw- en begraafboeken (D.T.B.) Barendrecht 3a, Heinenoord 1, Hoornaar la, Nieuwpoort 2 en 8, Rokkanje 1, Zoetermeer 3.
Hof van Holland 384-387, 5213-5230, 5655.
Hoge Raad 1000.
Holland 1384, 2583j, 2584, 2590, 2619 j en 1, supplement Holland 1117.
Kol. Arch. 971 f. 27.
Particuliere notulen Amsterdam 1.
Rechterlijke archieven Zuid-Holland (R.A.Z.H.) Brielle 1, Schoonhoven 2322, Woerden 3.
Staten-Generaal 37-41, 3174, 3175, 4921-4930, 6889, 7474, 12.163, Loketkas Admiraliteit 26, Loketkas Particuliere stukken 52.

's-Gravenhage, Archief van het genootschap de Nederlandse Leeuw:
Reisverslag van Cornelis van Beveren 1612-1613.

Rotterdam, Gemeentearchief:
Arch. Rem. Kerk Rotterdam XL 3[1].

Rotterdam, Gemeentebibliotheek:
Handschriftenverzameling van de remonstrantse gemeente 26, 36, 48, 129, 131, 151, 168, 271, 273, 286, 305, 342, 343, 361, 362, 525, 595, 712, 724, 734, 735, 973, 978, 1292, 1472, 1654, 1655, 1660, 1665, 1754, 1808, 2182.

Kerkelijke archieven:
Acta van de classes Alkmaar (no. 1, 1610-1623), Den Briel (E II, 1594-1609, en E 3a, 1609-1623), Delft (classis 's-Gravenhage no. 137, 1603-1621), Dordrecht (no. 6, 1615-1626), Edam (no. 96, 1605-1628), Gorinchem (classis Heusden, archief van de voormalige classis Gorinchem, no. 2, 1588-1618), Gouda (no. 1, 1617-1638), 's-Gravenhage (no. 2, 1607-1636), Haarlem (no. 2, 1603-1620), Leiden (no. 3, 1585-1618), Rotterdam (no. 3, 1604-1619, vanaf 1610 in gebruik bij de remonstranten, en no. 4, 1610-1624, in gebruik bij de contra-remonstranten), Woerden (no. 7, 1617-1626).
Notulen van de kerkeraden van Alkmaar (no. 1, 1604-1609, en no. 2, 1613-1623),

Assendelft (ongenummerd, 1594-1703), Barendrecht (no. 1a, 1591-1604), Berkel en Rodenrijs (ongenummerd, 1588-1709), Den Briel (A 4, 1616-1629), Charlois (no. 1, 1605-1664), Edam (no. 1, 1594-1611, en no. 2, 1611-1654), Graft (no. 1, 1622-1644), Haarlem (no. 3, 1608-1621), Hem (no. 8, 1612-1646), Hillegersberg (no. 3, 1605-1625), Krommenie (no. 1, 1603-1659), De Lier (no. 1, 1582-1660), Monnikendam, Naaldwijk (no. 8, 1572-1709), Nieuwkoop (no. 5e, 1619-1647), Noordwijk (ongenummerd, 1620-1754), Oosterland (ongenummerd, 1597-1633), Oudewater (ongenummerd, 1586-1621), Purmerend (no. 1, 1611-1640), Ridderkerk (no. 2, 1603-1645), Schipluiden (no. 1, 1594-1615, en no. 2, 1616-1646), Schoonhoven (no. 1 A, 1614/1618-1660), Stolwijk (no. 14), Uitgeest (no. 2, 1624-1668), Voorschoten (no. 1, 1615-1782), 't Woud (no. 1, 1587-1682), Zevenhuizen (no. 1, 1603-1640), Zwartewaal (no. 11, 1611-1711).
Notulen van de Waalse kerkeraden van Amsterdam (no. 1a-1c, 1585-1625), Dordrecht (no. 46, 1586-1675), Haarlem (no. I, 1586-1625), Leiden (no. 40, 1584-1611, en no. 41, 1611-1648).
Diaconieboek van de kerk van Hazerswoude (V.A., 1620-1637).

Gedrukte bronnen en litteratuur

Acta van de handelinge der dienaren, zijnde by de broederschap in het landt ghenomineert, ende byeengheroepen. Aenghevanghen den XXVI.sten mey 1624, s.l. 1625.
Acta ofte handelinghen des nationalen synodi tot Dordrecht, Dordrecht 1621.
Ampzing, Samuel, Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland, Haerlem 1628.
Andriessen, J., De Jezuïeten en het saamhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648, Antwerpen 1957.
Baalen, D. van, Zondagsarbeid in Maassluis vóór 1666, Zuid-Holland, I, 1955, p. 95.
Baudartius, G., Memoryen, 2 vol., 2e druk, Amsterdam 1624.
Beafort, W.H. de, Vondels verhouding tot de kerkelijke en staatkundige twisten van den aanvang der XVIIe eeuw, De Gids, 1887, IV, p. 189.
Becius, Johannes, Het ghesette exemplaer der godloosen: ofte historie Sodomae ende Gomorrae, eertijts verclaert in XXV predicatien uyt Genes. cap. XVIII ende XIX, tsamenghestelt door Aegidius Ioh. fil. Becius, Annhem 1638.
Beeckman, Isaac, Journal tenu de 1604 à 1634, publié par C. de Waard, 4 dln., La Haye 1939-1952.
Beins, Ernst, Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche 1565-1650, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, XXIV, 1931, p. 81.
Beschrijvinge der stadt Rotterdam, Leiden 1942.
Beuningen, W. van, Het geestelijk kantoor te Delft, Arnhem 1870.
Bik, J.G.W.F., Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad, Assen 1955.
Birdwood, Sir George, en William Foster, The register of letters etc. of the gouvernour and company of merchants of London trading into the East Indies 1600-1619, London 1893.
Bisschop, W., De woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden 1586 en 1587, Leiden 1867.
Bleiswijck, H. van, Vervolg van de beschryvinge der stadt Delft, Delft s.a.

Blok, P.J., Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek, 's-Gravenhage 1916.
Bohatec, Josef, Calvins Lehre von Staat und Kirche, mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens, Breslau 1937.
Bor, Pieter Christiaensz., Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, III en IV, Amsterdam 1681-1684.
Borsius, J., Onuitgegevene akten der vergadering van eenige gereformeerde predi-

kanten in 1616 te Amsterdam zamengekomen, Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, III, 1843, p. 195.
Boxer, C.R., The Dutch seaborne empire, London 1965.
Brandt, Caspar, Historie van het leven des heeren Huig de Groot, vervolgt door Adriaan van Cattenburgh, Dordrecht 1727.
Brandt, G., Historie der reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden, 4 dln., Amsterdam 1660-1704.
Brandt, G., en Sebastiaan Centen, Historie der vermaarde zee- en koopstadt Enkhuisen, 2 dln., Hoorn 1747.
Bredero, G.A., zie Knuttel, J.A.N.
Brouwer, D., De verhouding tusschen de kerk en de magistraat van Enkhuizen tijdens de Republiek, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, XXVII, 1935, p. 25.
Brouwers S.J., L., Carolus Scribani 1561-1629, Antwerpen 1961.
Buchell, Arend van, Diarium, uitgegeven door dr. G. Brom en dr. L.A. van Langeraad, Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie, XXI, Amsterdam 1907.
Buyskes, P.J., Predikanten in Noord Holland te plattelande anno 1609, Maandblad van het genealogisch-heraldiek Genootschap ‘De Nederlandsche Leeuw’, XIV, 1896, k. 73.
Buitendijk, W.J.C., Het Calvinisme in de spiegel van de Zuid Nederlandse literatuur der contra-reformatie, Groningen 1942.
Calkoen, J.F. van Beeck, Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie, Amsterdam 1910.
Callenbach, J.R., De Nederduitsche Hervormde Kerk, Rotterdam in den loop der eeuwen, II, 3e stuk, Rotterdam 1909.
Carleton, Sir Dudley, Letters during his embassy in Holland 1615-1620, ed. London 1780.
Carter, Alice Clare, The English reformed church in Amsterdam in the seventeenth century, Amsterdam 1964.
Cats, Jacob, Al de werken, Schiedam s.a.
Coolhaas, W. Ph., Een bron van het historisch gedeelte van Hugo de Groots De Jure Praedae, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, LXXIX, 1965, p. 415.
Cornelissen, J.D.M., Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, I, 1592-1651, 's-Gravenhage 1932.
Cos, Jan, Rechts-geleerde verhandelinge over de troubeloften en het daeropvolgende huwelyk, Hoorn 1738.
Coster, Samuel, Werken, uitgegeven door R.A. Kollewijn, Haarlem 1883.
Dathenus, Petrus, De CL psalmen des propheten Davids met eenige andere lofsangen, ed. Kruiningen 1957.
David, J., Den ketterschen vleeschpot der smoorender onkuyscheydt, Antwerpen 1610.
Deursen, A. Th. van, Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612), Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, XXVIII, no. 1, Amsterdam 1965.
Dijk, K., De strijd over infra- en supra-lapsarisme in de gereformeerde kerken van Nederland, Kampen 1912.

Dillen, J.G. van, Isaac Le Maire en de handel in actiën der Oost-Indische Compagnie, Economisch-Historisch Jaarboek, XVI, 's-Gravenhage 1930.
Dillen, J.G. van, Documenten betreffende de politieke en kerkelijke twisten te Amsterdam (1614-1630), Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, LIX, 1938, p. 191.

Dillen, J.G. van, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, Economisch-Historisch Jaarboek, XXI, 's-Gravenhage 1940, p. 167.
Doornbos, K., De synode van Dordrecht 1618/19 getoetst aan het recht der kerk, Amsterdam 1967.
Douwen, W.J. van, Socinianen en doopsgezinden. Doopsgezinde historiën uit de jaren 1559-1626, Leiden 1898.
Dozy, C.M., Kerk en staat te Leiden in het laatst der 16e en begin der 17e eeuw, Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over 1897-1898, Leiden 1898.
Duker, A.C., Gisbertus Voetius, I, Leiden 1897.
Dwinglo, B., Grouwel der verwoestinghe staende in de Heylighe plaetse: dat is, claer ende warachtig verhael van de voornaemste mis-handelinghen onbillijcke procedueren ende nulliteyten des nationalen synodi, ghehouden binnen Dordrecht, in de jaren 1618 ende 1619, 2 dln., Enghuysen 1622.
Eggen, J.L.M., De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw, Gent 1908.
Elias, J.E., Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, I, 's-Gravenhage 1916.
Elias, J.E., Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat, 's-Gravenhage 1923.
Episcopius, Simon, Praedicatiën, Amsterdam 1693.
Evenhuis, R.B., Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw, I en II, Amsterdam 1965-1967.
Eyck, J. van der, Corte beschrijvinghe mitsgaders hantvesten, privilegien, costumen ende ordonnantien vanden lande van Zuyt-Hollandt, Dordrecht 1628.
Fokker, G.A., Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden, Amsterdam 1862.
Frijlinck, W.P., The tragedy of Sir John van Olden Barnevelt, Amsterdam 1922.
Fruin, R., Verhaal der gevangenschap van Oldenbarnevelt, beschreven door zijn knecht, Jan Francken, Kroniek van het Historisch Genootschap, XXX, 1874, p. 734.
Geesink, W., Calvinisten in Holland, Rotterdam 1887.
Gelder, H.A. Enno van, De levensbeschouwing van Corn. Pietersz. Hooft, Amsterdam 1918.
Gelder, H.A. Enno van, Vrijheid en onvrijheid in de Republiek, I, Haarlem 1947.
Gelder, H.E. van, Een loterij in 1605, Die Haghe Jaarboek 1916, p. 161.
Gelder, H.E. van, Hervorming en hervormden te Alkmaar, Oud-Holland, XL, 1922, p. 92.
Gerlach, H., Het proces tegen Oldenbarnevelt en de ‘maximen in den staet’, Haarlem 1965.
Geyl, P., Christofforo Suriano, 's-Gravenhage 1913.
Geyl, P., Geschiedenis van de Nederlandse stam, I, 1948.
Geyl, P., Van Bilderdijk tot Huizinga, Utrecht 1963.
Goeters, Wilhelm, Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670, Leipzig 1911.
Graefe, F., Moy Lamberts Expedition ins Mittelmeer 1618, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 7e reeks, V, 1935, p. 73.
Graefe, F., De kapiteinsjaren van Maerten Harpertszoon Tromp, Amsterdam 1938.
Grevinchoven, N., Der remonstranten kerckgangh, 1619.

Grevinghovius, Onveranderde uitgave van fondamentboeck van de ware christelijke ghereformeerde religie, met uytlegginghe over de woorden Jesu Christi Matth. 7 vers 15 door Christianus à Porta, Lemmer 1871.
Groenewegen, H.Y., Het remonstrantisme te Rotterdam, Rotterdam in den loop der eeuwen, II, 5e stuk, Rotterdam 1906.
Guicciardijn, Lowijs, Beschryvinghe van alle de Nederlanden, overgheset door Cornelium Kilianum, vermeerdert door Petrum Montanum, Amsterdam 1612.

Haar, H.W. ter, Jacobus Trigland, 's-Gravenhage 1891.
Haas, M. de, Een vijftiental brieven van Maurits Huygens aan zijn broer Constantijn, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, L, 1929, p. 1.
Haentjens, A.H., Simon Episcopius als apologeet van het remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst, Leiden 1899.
Hallema, A., Vlaardingen en Dordrecht als oudste Nederlandse galeiendepots, Tijdschrift voor Geschiedenis, LXVI, 1953, p. 69.
Hallema, A., Geschiedenis van het gevangeniswezen hoofdzakelijk in Nederland, 's-Gravenhage 1958.
Handboekje, Kerkelijk, uitgegeven door de synode der afgescheiden gereformeerde gemeente, gehouden te Hoogeveen, anno MDCCCLX, Kampen 1861.
Hania Pzn., J., Wernerus Helmichius, Utrecht 1895.
Hart, G. 't, De oude kerk te Scheveningen, 's-Gravenhage 1960.
Hartog, J., Geschiedenis van de predikkunde in de protestantsche kerk van Nederland, Utrecht 1887.
Hemessen, O.C. van, Jacobswoude en Woubrugge, Alphen aan de Rijn 1932.
Heppe, Heinrich, Geschichte des Pietismus und der Mystik in den reformierten Kirche, namentlich der Niederlande, Leiden 1879.
Hoeck S.J., F. van, Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland, Nijmegen 1940.
Hoffmann, Hermann Edler von, Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/19, Leipzig 1902.
Hollweg, Walter, Heinrich Bullingers Hausbuch, Giessen 1956.
Hooft, C.P., Memoriën en adviezen, Werken van het Historisch Genootschap, 2 dln. (nieuwe reeks, XVI, en 3e serie, XLVIII), Utrecht 1871-1925.
Hooft, P.C., Brieven, Haarlem 1750.
Hoogewerff, G.J., Journalen van de gedenckwaerdige reijsen van Willem IJsbrantsz. Bontekoe 1618-1625, 's-Gravenhage 1952.
Hordijk, A. Pijnacker, Kerkelijk Naaldwijk, Nijmegen 1898.
Huet, Cd. Busken, Het land van Rembrand, II, ed. Haarlem 1898.
Huizinga, Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw, ed. Haarlem 1956.
Hullu, J. de, De matrozen en soldaten op de schepen der Oost-Indische Compagnie, Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, LXIX, 1914, p. 318.
Hullu, J. de, De handhaving der orde en tucht op de schepen der Oost-Indische Compagnie, Bijdragen alsv., LXVII, p. 516.
Huygens, C., Ghebruik en onghebruik van 't orgel in de kerken der Vereenighde Nederlanden, Amsterdam 1659.
Huygens, C., Gedichten, I en II, ed. J.A. Worp, Groningen 1892-1893.
IJzerman, J.W., De reis om de wereld van Olivier van Noort 1598-1601, 2 dln., 's-Gravenhage 1926.
Iongh, A.C. Crena de, G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Sijtgen, Assen 1959.
Itterzon, G.P. van, Franciscus Gomarus, 's-Gravenhage 1929.
Jaanus, H.J., Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605), Amsterdam 1950.
Jacobs, Joseph, Epistolae Ho-elianae. The familiar letters of James Howell, I, London 1890.

Jacobsz., Broeder Wouter, Dagboek, uitgegeven door dr. I.H. van Eeghen, 2 dln., Groningen 1959-1960.
Jager, H. de, De remonstranten en contra-remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612-1619, Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, III, 1889, p. 337, en IV, 1893, p. 196.

Jager, H. de, Verweerschrift van den contra-remonstrantschen predikant Willem Crijnsze, door de Brielsche regeering afgezet en verbannen, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, XVII, 1896, p. 107.
James I, The political works, with an introduction by Charles Howard Mc Ilwain, Cambridge 1918.
Janssen, H.Q., Catalogus van het oud synodaal archief, 's-Gravenhage 1878.
Janssen, H.Q., en J.J. van Toorenenbergen, Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven, Werken der Marnixvereeniging, serie III, delen IV en V, Utrecht 1880-1885.
Kaajan, H., De pro-acta der Dordtsche synode in 1618, Rotterdam 1914.
Kaajan, H., De groote synode van Dordrecht in 1618-1619, Amsterdam s.a.
Kamphuis, J., Een fragment uit de strijd van dominocratie contra Dominocratie, Goes 1959.
Kan, A.H., De jeugd van Constantijn Huygens door hem zelf beschreven, Rotterdam 1946.
Kemp, C.M. van der, De eere der Nederlandsche Hervormde kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout, II en III, Rotterdam 1830-1833.
Kemper, J. de Bosch, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, Haarlem 1851.
Keuren der stede van Oudewater des graefschaps van Hollant, Oudewater 1605.
Kinschot, G.R. van, Beschryving der stad Oudewater, Delft 1747.
Kist, N.C., Het kerkelijk orgelgebruik, bijzonder in Nederland, Archief voor de Kerkelijke Geschiedenis, X, 1840, p. 189.
Kist, N.C., Neerlands bededagen en biddagsbrieven, 2 dln., Leiden 1848-1849.
Knappert, L., Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk, I, Amsterdam 1911.
Knappert, L., Remonstrantsche hagepreek A°. 1621, Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden, en Rijnland, 1920, XVII, p. 97.
Knipscheer, F.S., Abdias Widmarius, predikant te Uitgeest, en het kerkelijke leven eener gereformeerde gemeente in de XVIIe eeuw, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, III, 1905, p. 291 en 396.
Knipscheer, F.S., De vestiging der gereformeerde kerk in Noord-Holland 1572-1608, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, V, p. 137.
Knuttel, J.A.N., Werken van G.A. Bredero, 3 dln., Amsterdam 1921-1929.
Knuttel, W.P.C., Reinier Telle, De Gids, 1886, IV, p. 1.
Knuttel, W.P.C., De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek, 's-Gravenhage 1892.
Knuttel, W.P.C., Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700, I, 1621-1633, 's-Gravenhage 1908.
Knuttel, zie Pamfletten.
Knuttel-Fabius, Elize, Oude kinderboeken, 's-Gravenhage 1906.
Kok O.F.M., J.A. de, Nederland op de breuklijn Rome - reformatie, Assen 1964.
Koning, J., Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam, voornamelijk in de zestiende eeuw, Amsterdam 1828.
Kroniek van het Historisch Genootschap, XXII, 1866, en XXX, 1874.
Kühler, W.J., Het Socinianisme in Nederland, Leiden 1912.
Kühler, Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de 16e eeuw, Haarlem 1932.

Kühler, Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland, II, Haarlem 1940.
Kuyper, H.H., De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden I, 's-Gravenhage 1891.
Kuyper, H.H., De post-acta of nahandelingen van de nationale synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden, Amsterdam s.a.
Laan, N. van der, Uit Roemer Visschers brabbeling, 2 dln., Utrecht 1918-1923.
Langeraad, L.A. van, Handelingen van de vergaderingen van correspondentie van

1614-1618 in Holland gehouden, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, I, 1902, p. 47 en 163.
Leeghwater, Jan Adriaensz., Een klein kronykje omtrent den oorsprong en de vergrooting der dorpen van Graft en De Rijp, uitgegeven door J.H. van Lennep, Haarlem s.a.
Leeuwen, Simon van, Costumen, keuren ende ordonnantien van het baljuschap ende lande van Rijnland, Leyden 1667.
Lennep, M.F. van, Gaspar van der Heyden 1530-1586, Amsterdam 1884.
Ligtenberg, Christina, De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw, 's-Gravenhage 1908.
Linde, A. van der, Het oudste gezangboek voor de openbare godsdienstoefeningen in de Nederlandsche gereformeerde kerk, 's-Gravenhage 1869.
Lionello en Suriano, Brieven uit Den Haag uit de jaren 1616, 1617 en 1618, Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie, XXXVII, Utrecht 1883.
Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas, I, 1563-1685, La Haye 1896.
Manen, Charlotte Aleida van, Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung, Leiden 1913.
Marnix van St. Aldegonde, Philips van, Godsdienstige en kerkelijke geschriften, I en II, 's-Gravenhage 1871-1873.
Maronier, J.H., Korte geschiedenis van het godsdienstonderwijs in de christelijke kerk, II, Purmerend 1882.
Maronier, J.H., Jacobus Arminius, Amsterdam 1905.
Melles, J., Het huys van leeninge. Geschiedenis van de oude lombarden en de stedelijke bank van lening te Rotterdam, 1325-1950, 's-Gravenhage 1950.
Meteren, Emanuel van, Commentarien ofte memorien van den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen, ed. 1608.
Mieris, Frans van, Handvesten der stad Leyden, Leyden 1759.
Moerkerken, P.H. van, Het Nederlandsch kluchtspel in de 17de eeuw, 2 dln., Sneek s.a.
Mooij, J., Geschiedenis der protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië, I, Weltevreden 1923.
Moryson, Fynes, An itinerary containing his ten yeeres travell, 4 dln., Glasgow 1907-1908.
Muller, P.L., Onze gouden eeuw, 3 dln., Leiden s.a.
Muller Fzn., S., Schetsen uit de Middeleeuwen, nieuwe bundel, Amsterdam 1914.
Mundy, Peter, Travels in Europe and Asia 1608-1667, IV, London 1925.
Murris, R., La Hollande et les hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècle, vus par les français, Paris 1925.
Muylwijk, P.D., Vervolgd en toch overwinnaars. Historisch verhaal uit de zeventiende eeuw, Gouda z.j.
Naber, S.P. L'Honoré, Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen naar het noorden (1594-1597), 2 dln., 's-Gravenhage 1917.
Nierop, Leonie van, De bruidegoms van Amsterdam van 1578 tot 1601, Tijdschrift voor Geschiedenis, XLVIII, 1933, p. 337; XLIX, 1934, p. 136; LII, 1937, p. 144 en 251.
Nobbs, Douglas, Theocracy and toleration, Cambridge 1938.

Noordeloos, P., De wederopbouw van de parochiën in de Streek, Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, V, 1963, p. 5.
Oldevelt, W.F.H., Amsterdamsche archiefvondsten, Amsterdam 1942.
Olthuis, H.J., De doopspraktijk der gereformeerde kerken in Nederland 1568-1816, Utrecht 1908.
Openinghe, Provisionele, van eenige saecken die tzedert ettelijkcke jaren herwaerts

binnen der stede van der Goude voor-gevallen en gepasseert zijn, door een Gouds lief-hebber, 1637.
Oudenhoven, Jacob van, Oud-Hollant, nu Zuyt-Hollandt, Dordrecht 1654.
Overbury, Sir Thomas, The miscellaneous works in prose and verse, London 1856.
Overvoorde, J.C., Rekeningen van de gilden van Dordrecht (1438-1600), Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie, no. 6., 's-Gravenhage 1894.
Pamfletten Knuttel 1106, 1441, 1442, 1450, 1599, 1780, 1840, 1942, 1982, 2016, 2017, 2075, 2089, 2126, 2127, 2130, 2138, 2253, 2382, 2385, 2388, 2412, 2525, 2552, 2719, 2772, 2842, 2972, 3081, 3088, 3110, 3259, 3364, 3441, 3500, 3553, 3553[a], 3555, 3560, 3568, 8031.
Perron, E. du, De muze van Jan Companjie, Bandoeng 1948.
Pikolet, Een altyd durende nieuwe jaar-ghifte, toe-ghe-eyghend ende ver-eerd aan alle Ghod-lievende jongghe luyden, anno 1624, Rotterdam 1624.
Pitlo, A., De zeventiende en achttiende eeuwsche notarisboeken, Haarlem 1948.
Placaet-boeck, Groot, 9 dln., 's-Gravenhage 1658-1786.
Poelhekke, J.J., 't Uytgaen van den treves, Groningen 1960.
Polman O.F.M., P., Heyman Jacobsz. en zijn sondaechs-schole, Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, VII, 1965.
Pont, J.W., Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618, Haarlem 1911.
Post, R.R., Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie, Utrecht 1954.
Posthumus, N.W., De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, II, 's-Gravenhage 1939.
Poujol, D.-F., Histoire et influence des églises wallonnes dans les Pays-Bas, Paris 1902.
Prakke, H.J., Kerkgang om nieuws, Assen 1955.
Pringsheim, Otto, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwickelungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert, Leipzig 1890.
Quintijn, Gilles Jacobs, De Hollandsche Lijs, met de Brabandsche Bely: poetischer wyse voorgestelt ende gedicht, 's-Gravenhage 1629.
Ravesteyn jr., W. van, Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16e en het eerste kwartaal der 17de eeuw, Amsterdam 1906.
Ravestijn, H.P.W. van, Wat Cats, Bredero en anderen ons weten te vertellen over de geestesgesteldheid van de Nederlandsche kooplieden uit de gouden eeuw, Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller, Amsterdam 1947.
Reden-rijcken springh-ader, Den,...op de vraghe: of Gods genade door Christi lijden en 's gheest kracht/ onse salicheyt maer ten deel, of geheel, heeft gewracht? Haarlem 1614.
Reden-ryckers stichtighe aenwijsinghe, Der, van des werelts dwael-paden... op 't ontsluyt der vraghe, waerdoor de werelt meest heyloos en blindich dwaelt, Schiedam 1616.
Regt, H.W., Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van den Hoekschen-Waard, Zwijndrecht 1849.
Regt, W.M.C., De reformatie in de Rijnstreek, Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland, 1934-1935, XXVII, p. 38.

Reitsma, J., en S.D. van Veen, Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, I, II en III, Groningen 1892.
Remonstranten, De. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, Leiden 1919.
Resolutiën van Holland, 1586-1625.

Reyd, Everhard van, Historie der Nederlantsche oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601, Leeuwarden 1650.
Roelink, J., Kerk en staat in conflict, Assen 1960.
Roelofs, O.C. Broek, Wilhelmus Baudartius, Kampen 1947.
Rogge, H.C., Caspar Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius en de remonstranten, 2 dln., Amsterdam 1856-1858.
Rogge, H.C., Een preek van Jacobus Trigland, Godgeleerde Bijdragen voor 1865, Amsterdam, p. 775.
Rogge, H.C., Johannes Wtenbogaert en zijn tijd, 3 dln., Amsterdam 1874-1876.
Rogge, H.C., Nicolaes van Reigersberch. Brieven aan Hugo de Groot, Utrecht 1901.
Rogge, H.C., De resolutie der Staten van Holland tot vrede der kerk, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 2e reeks, VIII, 1875, p. 79.
Rogier, L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, 2 dln., Amsterdam 1945-1946.
Romein, Jan, De lage landen bij de zee, Utrecht 1934.
Roorda, D.J., Partij en factie, Groningen 1961.
Rutgers, F.L., Het kerkverband der Nederlandsche gereformeerde kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw, Amsterdam 1882.
Rutgers, F.L., Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, Utrecht 1889.
Ruys, Th., Petrus Dathenus, Utrecht 1919.
Sabbe, Maurits, Brabant in 't verweer, Antwerpen 1933.
Sande, Johan van den, Nederlandtsche historie, dienende voor continuatie van de historie van Everhard van Reyd, Leeuwarden 1650.
Sax jr., C.D., Carolus Niëllius, Amsterdam 1896.
Schakel, M.W., Geschiedenis van de hoge en vrije heerlijkheden van Noordeloos en Overslingeland, s.1. 1955.
Schelven, A.A. van, Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw, 's-Gravenhage 1919.
Schöffer, I., Protestantism in flux during the revolt of the Netherlands, Britain and the Netherlands, II, Groningen 1964, p. 67.
Scholtens, H.J.J., Uit het verleden van Midden-Kennemerland, Den Haag 1947.
Schotel, G.D.J., Kerkelijk Dordrecht, I, Utrecht 1841.
Schotel, G.D.J., Geschiedenis der rederijkers in Nederland, 2 dln., Rotterdam 1871.
Schotel, G.D.J., De openbare eeredienst der Nederlandsch hervormde kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, tweede uitgave door dr. H.C. Rogge, Leiden s.a.
Scribani, C., Den oorsprongh, voortgang ende ghewenscht eynde van den Nederlantschen krygh (bijgevoegd Den Hollandtschen Apocalypsis), Amsterdam s.a.
Sepp, C., Uit het predikantenleven van vroeger tijden, Leiden 1890.
Sincerus, De Kanselontluistering in de Nederlandsche hervormde kerk tijdens de zeventiende en achttiende eeuw, Amsterdam 1853.
Slatius, H., Bewijs dat de schuerpredicanten zijn vrienden ende toestanders van dese leere, dat Godt onmondighe jonge kinderkens... verdoemt, Rotterdam 1617.

Slee, J.C. van, De geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden, Haarlem 1914.
Smelt, W.E., Een buurpraatje in Woerden uit het jaar 1580, Zuid-Holland, VIII, 1962, p. 58.
Smilde, H., Jacob Cats in Dordrecht. Leven en werken gedurende de jaren 1623-1636, Groningen 1938.
Smitskamp, H., Calvinistisch nationaal besef in Nederland vóór het midden der 17e eeuw, 's-Gravenhage 1947.

Souterius, Daniel, Nuchteren Loth. Dat is, middel om op te staen, uyt de ziel-verderffelijcke sonde van dronckenschap, Haarlem 1623.
Souterius, Daniel, Seer uytmuntende Nederlandtsche victoriën, 2 dln., Haarlem 1630.
Stoye, J.W., English travellers abroad 1604-1667, London 1952.
Tex, Jan den, Oldenbarnevelt, 3 vol., Haarlem 1960-1966.
Tideman, Joannes, De remonstrantsche broederschap, Haarlem 1847.
Tideman, J., De stichting der remonstrantsche broederschap, 1619-1634, I, Amsterdam 1871.
Triglandius, Jacobus, Kerckelycke geschiedenissen, Leyden 1650.
Tukker, C.A., De classis Dordrecht van 1573 tot 1609, Leiden 1965.
Tuuk, H. Edema van der, Johannes Bogerman, Groningen 1868.
Twisck, Pieter Iansz., Een vaderlyck geschenck ofte testament, zijnde een verklaringe over het vijfde gebodt, Amsterdam 1698.
Udemans, G., Practycke, dat is werckelijcke oeffeninge van de christelijcke hooftdeughden, ed. Dordrecht 1640.
Udemans, G., 't Geestelyck roer van 't coopmansschip, ed. Dordrecht 1640.
Unger, J.H.W., en W. Bezemer, De oudste kronieken van Rotterdam en Schieland, Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, II, Rotterdam 1895.
Uytenbogaert, Joannes, Kerckeliicke historie, Rotterdam 1647.
Valcoogh, Dirck Adriaensz., Regel der Duytsche schoolmeesters, ed. G.D.J. Schotel, 's-Gravenhage 1875.
Veenendaal, A.J., Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie, II, 's-Gravenhage 1962.
Veer, M.B. van 't, Catechese en catechetische stof bij Calvijn, Kampen 1942.
Velius, Th., Chronyk van Hoorn, ed. Hoorn 1740.
Veltenaar, C., Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816, Amsterdam 1915.
Veltenaar, C., Schetsen uit het kerkelijk leven der gereformeerden te Maassluis, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, XIII, p. 277.
Venne, A. van de, Tafereel van de belacchende werelt, 's-Gravenhage 1635.
Verhoef, J.C., Adriaen Jorisz. Smout, Stemmen voor Waarheid en Vrede, XX, deel II, 1883, p. 1.
Verhooren van Johan van Oldenbarnevelt, Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht, II, 2e stuk, Utrecht 1850.
Vervou, Fredrich van, Enige aenteekeningen van 't gepasseerde in de vergadering van de Staten-Generael anno 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, Leeuwanden 1874.
Visscher, Hugo, Guilielmus Amesius, Haarlem 1894.
Vloten, J. van, Paschier de Fyne, 's-Hertogenbosch 1853.
Vloten, J. van, Het Nederlandsche kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw, 3 dln., Haarlem s.a.
Vondel, J. van den, Hekeldichten, ed. J. Bergsma, Zutphen 1909.
Vos Azn., G.J., Voor den spiegel der historie!! Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid, Amsterdam 1903.
Vrankrijker, A.C.J. de, Geschiedenis van het Gooiland, II en III, Amsterdam 1940-1941.
Vries Azn., J. de, ‘Kerckelijcke twisten omtrent d'Arminiaenschen tijt’, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, V, p. 161.
Vries Azn., J. de, Adolphus Tectander Venator, Oud-Holland, XL, 1922, p. 123.

Vrij, Frederick de, Anatomia, dat is ontleding van den geestelycken mensch, Amsterdam 1622.
Vrij, Frederick de, Historie of kort en waerachtig verhaal van den oorsprong en voortgang der kerkelyke beroerten in Holland, ed. Amsterdam 1773.
Walaeus, Antonius, Het ampt der kerkendienaren, ed. Delft 1728.

Weber, R.E.J., De beveiliging van de zee tegen Europeesche en Barbarijsche zeeroovers 1609-1621, Amsterdam 1936.
Wessel, J.H., De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche gereformeerden en doopsgezinden in de zestiende eeuw, Assen 1945.
Westermannus, A., Christelijcke zee-vaert, ed. Amsterdam 1630.
Wijhe, M. van, Leiden in het begin der 17e eeuw, Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland, 1925-1926, p. 17.
Wijminga, P.J., Festus Hommius, Leiden 1899.
Wijngaerden, C.J. de Lange van, Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude, 3 dln., 1813-1879.
Wiltens, Nikolaas, en Paulus Scheltus, Kerkelyk plakaatboek, 2 dln., 's-Gravenhage 1722-1735.
Woldendorp, J.J., Flitsen uit de kerkelijke geschiedenis van Zoetermeer-Zegwaart na de reformatie, Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken, 1956, p. 87.
Woltjer, J.J., Friesland in hervormingstijd, Leiden 1962.
Woude, C. van der, Sibrandus Lubbertus, Kampen 1963.
Wtenbogaert, Johannes, Brieven en onuitgegeven stukken, verzameld en met aanteekeningen uitgegeven door H.C. Rogge, I en II, Utrecht 1869-1871.
Wtenbogaert, Johannes, Leven, kerckelijcke bedieninghe ende zedighe verantwoordingh, s.1. 1645.
Wtenbogaert, Johannes, Twaelf predicatien, 's-Gravenhage 1644.
Wuyster, M.J., Historische herinneringen aan de hervormde gemeente te Noordwijkerhout, Leiden s.a.
Ypeij, A., en I.J. Dermout, Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk, 4 dln., Breda 1819-1827.
Zee, G. van der, Schetsen uit de kerkgeschiedenis van Hagestein, s.1. s.a.
Zee, G. van der, Schetsen uit het kerkelijk verleden van Ridderkerk, s.l.s.a.

Indices
Samengesteld door Mej. J. Roelevink

Algemene index

Aalsmeer, 67, 72, 77, 98, 190
aanneming, zie: lidmaat, aanneming als
Aarlanderveen, dolerende gemeente te, 270
Abbama, pred. te Oudewater, 75
Abbekerk, 386
Abbenbroek, 165, 238, 293
Abbenbroek, dolerende gemeente van, 270
Abel, 412
Academie van Coster, 105
Acronius, Johannes, pred. te Haarlem, 43, 83, 86, 87, 88, 89, 224, 308
Adam, 190, 191, 194
Adams, Frans, inw. v. Assendelft, 196
Adriaensz., Jan, pred. te Krommenie, 37
Adriaensz., Louris, inw.v. Berkel en Rodenrijs, 209
Adriani, Joannes, prop. in de cl. Woerden, 41
Adriani, Mattheus, pred. te Zevenhuizen, 235
Aemilii, Petrus, pred. te Broek in Waterland, notaris te Amsterdam, pred. te Ouddorp, 220, 231, 233, 247, 248, 255, 296, 325, 329, 383, 384
Aerianssen, Claes, inw.v. Monnikendam, 154
Aernout den tuynder, inw.v. Pernis, 254
Aerssen, François van, 315
Aerts, Sebastiaen, schoolmeester te Hillegersberg, 295
Aertsen, Herman, inw.v. Hazerswoude, 121
Aertssen, Pieter, inw.v. Hem, 95
afgesnedenen, zie: lidmaten, afgesneden
afhouding, zie: avondmaal, afhouding van
afsnijding, zie: lidmaten, afsnijding van
afsnijding, akten van, 156, 187, 215
Agricola, Johannes, pred. te Noordwijk, 350
Akersloot, 80, 129, 130
Alberts, Dierck, inw.v. Graft, 210
Albertus, aartshertog v. Oostenrijk, 291
Algiers, 19
Alkmaar, 21, 26, 28, 32, 62, 94, 143, 154, 163, 168, 169, 172, 179, 306, 322, 324, 326, 327
- classis 8, 205, 233, 234, 244, 248, 260, 266, 305, 386
- classis (contra-rem.), 143, 264, 288
- contra-remonstranten te, 264, 265, 288, 312, 322, 323, 336
- diakonie te, 114, 319
- katholieken te, 344
- kerkeraad van, 46, 84, 86, 90, 115, 252, 259
- lidmatenaantal, 134
- magistraat van, 84, 252, 304, 318, 327
- predikant(en) te, 44, 48, 59, 74, 75, 204, 230, 233, 239, 242, 248, 255, 260, 289, 293
- remonstranten te, 243, 259, 312, 319, 332, 333, 336, 338

- schutterij van, 205, 306, 312, 320, 327, 338
- studiekring te, 185
Alphen aan de Rijn, 265, 286
Alphen, Cors Jansz., inw.v. Rotterdam, 363, 368
Alphen, Kerkelijk Handboek van v., 34
Alutarius, Conradus, 343
Alva, 360, 361, 385
ambachtsheerlijkheden, 12, 267
ambachtsheren (zie ook: kerkpatroons),

22, 109, 257
ambtsdragers, zie onder diakenen resp. ouderlingen
ambtsopvatting, 70, 86, 96
Ameide, 35
Amerika, 19
Amersfoort, 265
Amesius, hoogl. te Franeker, 39
Ampsing, Johannes, pred. te Haarlem, veldpred., 15, 71, 189
Ampzing, pred., 53
Amstelveen, 43, 247
Amsterdam, 26, 28, 30, 46, 54, 61, 69, 93, 95, 97, 115, 117, 126, 133, 141, 158, 166, 168, 169, 185, 189, 197, 204, 249, 250, 265, 276, 305, 309, 312, 320, 321, 334, 338, 351, 368, 419
- beurs te, 337, 338
- calvinisten te, 66, 276
- classis, 2, 167, 186, 244, 247, 252, 257, 264, 266
- contra-remonstranten te, 338, 339
- diakonie te, 103, 106, 127
- Engelse kerk te, 123, 126, 209
- katholieken te, 344
- kerkeraad van, 16, 31, 83, 86, 87, 90, 91, 95, 98, 99, 107, 140, 162, 185, 186, 207, 208, 222, 223, 232, 233, 247, 265, 268
- loterij te, 105
- Lutherse gemeente te, 9, 157
- magistraat van, 27, 53, 91, 163, 219, 361
- Nieuwe Kerk te, 107
- Oude Kamer te, 105
- Oude Kerk te, 107
- predikant(en) te, 7, 66, 288, 290, 339
- prekenserie van Arminius te, 47, 54, 249
- rederijkers te, 342
- remonstranten te, 62, 66, 207, 243, 276, 279, 289, 292, 310, 314, 337, 338, 339
- schout van, 278, 287, 354, 355
- stadsarmenmeesters van, 103, 106
- tuchthuis te, 20, 355
- vergadering van correspondentie te, 269
- Waalse gemeente te, 31, 100, 126, 137, 154, 155, 156, 163, 164, 167, 170, 188, 189, 195, 196, 202, 208, 210, 223, 225, 243, 375, 378, 383
- ziekentroosters te, 99, 100, 101
- Zuidnederlanders te, 91
anabaptisme, 188
Andries, meester, inw.v. Oudewater, 214
Andriessen, J., 36
Angers, 150
Anthonisz., Abraham, inw.v. Amsterdam, 276
Antwerpen, 66, 150, 222, 413
- rederijkerskamer van, 342
apocriefen, 183, 184
apostolicum, zie: geloofsbelijdenis, apostolische
applicatio, zie: toepassing

arianen, 254
Ariens, Martgen, inw.v. Delfshaven, 328
Ariensdr., Diewertgen, inw.v. Zevenhuizen, 209, 212
Ariensz., Jan, inw.v. Naaldwijk, 202
Arisz., Jan, inw.v. Krommenie, 125, 126
armada van 1588, 16
armbestuur, burgerlijk, 104, 106
armenbezorgers, zie: armenmeesters
armengoederen, 104, 108, 109, 114, 124
armenhuis, 100
armenkas, 104, 106, 124
armenmeesters, 22, 23, 104, 108, 116, 123, 163
armenscholen, 162
armenzorg, 5, 103, 104, 108, 109, 116, 119, 124, 318
arminianisme, zie: remonstrantisme
Arminius, Jacobus, pred. te Amsterdam, hoogl. te Leiden, 43, 47, 54, 60, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 273, 275, 278, 279, 288, 297, 310, 312, 323, 340
- prekenserie over Romeinen 7, 249
- prekenserie over Romeinen 9, 54
Arnhem, pred. te, 302
Arnoldi, Henricus, pred. te Delft, 77, 82, 220
artikelbrieven, 13, 18
Asperen, gecomm. bij de classis Alkmaar, 303
Assendelft, 31, 47, 48, 64, 97, 132, 153, 163, 168, 169, 174, 185, 196, 206, 210, 232, 237, 406, 413
Assueris, Meynart, ziekentrooster, 19
Astarte, 151
atheïsme, 289
attestaties, kerkelijke, 24, 109, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 223, 265, 325,

326
attestaties voor schoolmeesters, 166
Augsburgse Confessie, zie: Confessie, Augsburgse
Avenhorn, 262
avonddiensten, 170
avondmaal, heilig, 23, 173, 188, 196, 376, 382
- afhouding van, 115, 191, 204, 207, 209, 210
- nabetrachting, 199
- onthouding van, 197, 198, 200
- zelfonderzoek voor het, 198, 199
avondmaalsviering, 179, 196, 197, 199, 326
avondmaalsviering, huisbezoek voor, zie: visitatie

Baäl, 139, 151
Babel, 273, 354, 413
Babyloniënbroek, 10
Bachusius, Johannes, pred. te Krimpen aan de IJssel, 352
Backer, Pieter Claesz., 392
Backer, Pieter Jansz., inw.v. Den Briel 281
Badius, Otto, pred., 66
Baerentsz., Heyndrick (Hendrick), inw.v. Hazerswoude, 121, 122
Baersdorp, raadsheer in het Hof v. Holland, 419
Baersdorp, Jan Jansz., burgemeester v. Leiden, 149
Bakoenin, 364
bankroetiers, 223, 382
Barendrecht, 7, 27, 64, 89, 92, 94, 125, 131, 132, 167, 170, 171, 195, 199, 207
Barendsz., Willem, pred. te Zaandam, 60
Barent, meester, inw.v. Purmerend, 209
Barlaeus, Caspar, pred. in de classis Den Briel, hoogl. te Leiden, 232, 246, 248, 257, 288
Barsingerhorn, 386
Bartholdi, Samuel, pred. te Monnikendam, 130, 136, 152, 190, 191, 192, 294, 329, 375
Bartholomeusz., Joris, inw.v. Leiden, 318
Bartholtsz., Cornelis, inw.v. Oudewater, 268, 293, 294, 405, 406
Bastiaensdr., Jorisken, inw.v. Naaldwijk, 210
Bastiaensdr., Maritge, inw.v. Naaldwijk, 210
Bastiaensz., Jan, inw.v. Leiden, 318
Bastiaensz., Pieter, inw.v. Helvoet, 380
Batthensz., Jan, inw.v. Hoornaar, 85
Baudartius, Willem, pred. te Lisse, 20, 21, 68, 75, 181, 182, 238, 239, 260, 336, 337, 343, 369
bavianen, 319, 320, 321, 371
Beaumond, pred. te Spaarndam, 326
Becius, Johannes, pred., 48, 56, 183, 222
bededag voor de troepen voor Sluis, 1604, 15
bededagen, 13, 27, 29, 49, 179, 384
bedelattesten, 118, 119, 120
bedeling, voorwaarden voor, 114
bedezang voor de predikatie, 178
Beeckman, Isaäc, 44, 54, 173, 216, 273, 274

Beemster, 6, 128, 145
Beest, Pieter van, landdrost, 13
Beets, 32, 79, 386
begrafenis, 144
begrafenissen, collecten bij, 111
belastingontduiking, 32
belastingpacht, 32
Bellaen, familie, 217
Bels, Simon de, pred., 53
belijdenis des geloofs, zie: geloofsbelijdenis
belijdeniscatechisatie, 166, 167
Bendin, familie, te Amsterdam, 208
Benningbroek, 284, 387
Benschop, 77
Benthuizen, 265, 270, 296, 391
Bergen en Schoorl, 233, 387
Bergher, Crijn de, inw.v. Hazerswoude, 121
Berkel en Rodenrijs, 21, 24, 31, 85, 104, 132, 138, 140, 169, 173, 187, 206, 208, 209, 212, 231, 235, 237, 243, 245, 258, 263, 264, 301, 348, 363, 366
Berkhout, 386
Bertius, 259, 288, 289, 316, 345
Besoyen, 113
Beurse, François de, pred., 73
Beveren, Cornelis van, inw.v. Dordrecht, 150
Beverwijk, 27, 190
Beijerland, 107
Beyerus, Hugo, pred. te Hillegersberg, later te Schiedam, 244, 251, 254, 256, 257, 305
Beza, 189, 191, 230, 246

biddag, zie: bededagen
Biesman, inw.v. Nijmegen, 150
Bil, Hendrick den, inw.v. Hazerswoude, 121
binnendirecteuren, zie: broederschap, directeuren van de rem.
Binnenwijzend, 73, 386
Bisschop, familie, 310
Bisschop, Jan Egbertsz., 281, 286
Bisschop, Rem Egbertsz., inw.v. Amsterdam, 207, 240, 250, 251, 273, 279, 286, 292, 294, 296, 320, 338, 339, 351, 358
Bisschop, Simon, zie: Episcopius
Bitters, Cornelia, inw.v. Monster, 78
Blansaert, Jan, inw.v. Leiden, prop. rem. broederschap, 362, 363, 364
Blaricum, 76
Blauhulck, regent te Enkhuizen, 211
Bleiswijck, Van, 181
Bleiswijk, 71, 244, 254, 255, 325, 363, 366
- dolerende gemeente te, 270
Bleyenburg, Hendrick, pred. te Zoetermeer, 65, 258
Bloemaert, Cornelis, inw.v. Den Briel, 259, 260
Blok, P.J., 275
Blokhoven, pred. te Utrecht, 2
Blokker, O. en W., 387
Blokland, 10
Bodegraven, 25, 157, 158
Boen, hopman te Alkmaar, 327
Boëtius, Petrus, inw.v. Den Briel, 195
Bogaert, Johannes, pred. te Haarlem, 53
Bogerman, Johannes, 4, 159, 239, 272, 336
Bohemen, 119
Bomelius, Everardus, pred. te Voorschoten, 77
Bommenede, 179
Bondt, De (Bontius), 342, 361, 370
Bontebal, pred. te Hillegersberg, later te Herwaarden, 151, 244, 325
Bontekoe, 16
Boon, Jacob Pietersz., inw.v. Gouda, 358
Bor, Pieter, 15, 69, 224
Borre, Adriaen van den, pred. te Schoonhoven, later te Leiden, 84, 246, 248, 252, 259, 288, 292, 365, 370, 371
Borre, Antipas van den, pred. te Ottoland, 25
Borre, Livinus van den, pred. te Schoonhoven, 263, 293, 401
Borremans, Reynier, priester, later pred., 61
Bors, Jan Jansz., pred. te Reeuwijk, later te Leiderdorp, 3, 64, 227, 235
Boskoop, 3, 7, 54, 265, 323
Both, Johan, kapitein, 17
Bouwense, Dominicus, inw.v. Rotterdam, 256
Bouwensz., Willem, inw.v. Oudewater, 2, 88, 187, 188, 214
Bovenkarspel, 387
Brabanders, 90, 91, 92, 155, 224, 314, 342
Brandenburg, 303
Brandenburg, keurvorst van, 302

Brandt, G., 66, 68, 77, 311, 314, 315, 317, 327, 332, 335, 336, 339, 355, 366, 367
Brasser, Joost, inw.v. Amsterdam, 351
Breda, 97
Bredero, Gerbrand Adriaensz., 30, 159 175
- Klucht van de molenaar, 180
- Moortje, 158, 171
Bree, Philips de, inw.v. Voorschoten, 148, 200
Brès, Guido de, 13
Breuck, Jacobus de, pred. te Rokanje, 379
Breytinger, 238, 250
Briell, Cornelis, inw.v. Den Briel, 351
Brielle, zie: Den Briel
Brill, 275
broederschap, doopsgezinde, zie: doopsgezinden
broederschap, remonstrantse, 46, 233, 237, 239, 280, 297, 346, 348, 355, 357, 362, 367, 369, 370, 371
broederschap, directeuren van de remonstrantse, 233, 237, 354, 365, 366, 367
broederschap, remonstrantse, staat van inkomsten, 244
Broek in Waterland, 153, 169, 220, 231, 233, 247, 296, 325, 329, 383, 384
Broekerus, pred. te Rotterdam, weduwe van -, 221
brooduitdeling, 103, 109, 114
Brueckerus, pred. te Binnenwijzend, 73
Brugge, rederijkerskamer van, 342
Brunick, Jan, burgemeester van Haarlem, 84
Bruno, Martinus, pred. te Middelie, la-

ter te Heemstede, 30
Brutus, 359, 360, 361
Buchell, Van, 37, 152, 189, 224
buitendirecteuren, zie: broederschap, directeuren van de rem.
Bullinger, 185, 367
- huisboek van, 16, 185
Burchvliet, Nicolaes, pred. te Den Briel, 235, 238, 258, 281, 354
Buren, 10
Busken Huet, C., 6., 34
Buytendijck, pred., 330
bijbel, 16, 20, 22, 46, 57, 58, 60, 147, 165, 172, 178, 180, 181, 182, 183, 186, 217, 225, 228, 238, 240, 284, 285, 303
bijbelkennis, 181, 184
bijbellezing aan tafel, 180
bijbeloplagen, aantallen van, 182
bijbeluitgaven, doopsgezinde, 146
bijbelvertaling, nieuwe, 35, 182
Bijgarden, Caspar van, prop., 61

calvinisering van de hervormde kerk, 3, 9, 64
calvinisme, 1, 181, 218, 225, 227, 229, 241, 252, 260, 276, 287, 294, 297
calvinisten (zie ook: contra-remonstranten), 141, 151, 158, 190, 192, 195, 218
Calvijn, Johannes, 1, 2, 4, 60, 71, 147, 161, 191, 193, 194, 198, 213, 228, 229, 230, 231, 246, 247, 273, 285, 303, 310, 343
canones van Dordt, zie: Leerregels, Dordtse
Capelle aan de IJssel, 7, 77, 80, 166, 173, 186
Caprarius, Caspar, pred. te Pernis, 254, 255
Carleton, Engels gezant, 241, 243, 291, 311, 312, 332, 356
Carolus, Joris, inw.v. Den Haag, 360
Caron, 268, 312
Carpentier, Jacob, pred. te Middelharnis, 257, 258
catechese, zie: catechisatie
catechisatie, 21, 29, 161, 162, 163, 166, 168, 184, 195
catechiseermeester, 161, 162
Catechismus, Heidelberger, 3, 4, 41, 48, 63, 64, 65, 148 (vr.en a. 55), 155 (vr.en a. 85), 161, 162, 163, 165, 181, 182 (vr.en a. 22), 189, 190 (vr.en a. 8 en 9), 191, 231, 232, 234, 235 (vr.en a. 60 en 114), 236, 246, 247, 258, 294, 330 (vr.en a. 54), 335, 383, 391, 405, 407 (vr.en a. 60), 415
catechismusprediking, 48, 62, 63, 64, 65, 164, 180, 190
Cats, Jacob, 153, 174, 175, 225
- Herders - minneklachte, 180
- Houwelick, 152
Cave, Josua de la, zie: Keldere, Josua de
Celof de zeemkoper, inw.v. Rotterdam, 256
censura morum, 196, 197
censuur (van boeken), 146
censuur, kerkelijke (zie ook: tucht, kerkelijke), 11, 23, 31, 32, 94, 95, 97, 126, 127, 155, 171, 203, 222, 266, 376, 404
Cercleres, René de, graaf van Hornes, 69, 224
Charenton, 150

Charlois, 26, 82, 108, 123, 140, 143, 155, 168, 178, 195, 206, 212, 213, 214, 300, 350, 353, 395, 415, 424
Chielen, Jan, inw.v. Hazerswoude, 121
christenslaven, 19
Cillaarshoek, 210
citaten in de preek, 58
Claes, pred. te Woerden, 67
Claesdr., Belie, inw.v. Noordwijk, 217
Claessen, Thomas, inw.v. Oudewater, 188
Claessz., Pieter, inw.v. Krommenie, 390
Claesz., Albrecht, inw.v. Rotterdam, 317, 356
Claesz., Claes, ber. pred. te Uitgeest, 37
Claesz., Claes, schoolmeester te Zevenhuizen, 351, 431
Claesz., Dierick, inw.v. Noordwijk, 154
Claesz., Dirck, pred. te Akersloot, 80
Claesz., Duyn, dijkgraaf van Schieland, 333, 414
Claesz., Roelant, inw.v. Schipluiden, 201
Classen, Bernt, inw.v. Barendrecht, 89, 131
classes, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 38, 41, 45, 50, 72, 79, 81, 96, 213, 248, 252, 267, 268, 347, 349
Clomp, Jacob Gerritsz., vermaner te Hazerswoude, 344
Clomp, Pieter Willemsz., inw.v. Hazerswoude, 336, 337, 339
Cloots, baljuw te Gouda, 333

Cock, Pieter Dammisz., inw.v. Heineoord, 122
Coligny, Louise de, 273
collatierechten, zie: patronaatsrechten
Collé, Henry, inw.v. Leiden, 123
collecte(n), 94, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 124, 416
collecte-opbrengsten, 109, 110, 112, 114
collecteren, 105, 109, 114
collegium theologicum, 37
Colonius, ber. pred. te Rotterdam, 302
Compagnie, Engelse, 18
Compagnie, Guinese, 16
Compagnie, Oost-Indische, 16, 18, 20, 100, 140, 217, 223
Compagnie, aandelen in de Oost-Indische, 76
concordanties, 60
Confessie, Augsburgse, 157, 225
Confessio Belgica, zie: Geloofsbelijdenis, Nederlandse
consistorie, zie: kerkeraden
contra-remonstranten, 35, 65, 77, 82, 89, 92, 147, 149, 190; Hst. XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI; 346, 354, 355, 369, 398, 407, 409, 419
contra-remonstrantie, 283
contra-remonstrantse kerken van Zuid-Holland, quotisatie van de collecten, 244
conventikels, 186, 256, 258, 268, 327, 330, 331
conventikelvorming, 159, 187
Cool, Jan, inw.v. Monnikendam, 201
Cool, Jan Damen, zie: Damen Cool, Jan
Coolhaes, Caspar, pred. te Leiden, 4, 36, 37, 170, 185, 227, 301, 322
Coornhert, Dirck Volckertsz., 54, 185
coornhertisten, 54, 159
Coornwinder, David, secretaris van Berkel, 363
Coornwinder, inw.v. Benthuizen, 391, 392
Corffbreyer, Hendrick de, vermaner te Hazerswoude, 344
Cornelii, Petrus, pred. te Alkmaar, 48
Cornelis, inw.v. 't Woud, 198
Cornelis, Neeltgen, inw.v. Monnikendam, 152, 156
Cornelisdr., Lysbet, inw.v. Edam, 202
Cornelisz., Arent, 15, 35, 57, 117
Cornelisz., Pieter, inw.v. Giessen-Nieuwkerk, 95
Cornelisz., Willem, inw.v. Krommenie, 390, 391
Cornelisz., Witte, schepen v. Helvoet, 380, 381
Cornelisz., Wouter, pred. in de classis Woerden, 258, 280, 284
correspondentie, vergaderingen van, 258, 260, 265, 269, 270
Corvinus, Johannes Arnoldi, pred. te Leiden, 247, 248, 250, 279, 288, 345, 365, 370
Coster, Samuel, 61, 62, 70, 105, 194, 312
Costerus, pater Jezuïet, 36
Court, Pierre de la, inw.v. Amsterdam, 195
Couwenberch, Gillis van, pred. te Werkendam, later te Zuilichem, 10
Couwenoort, Lenaert Jansz., schepen van Helvoet, 381
Cralingen, Jacobus, prop., 304
Cramer, Symon de, inw.v. Zevenhuizen, 212

Cray, Daniël, inw.v. Schoonhoven, 84, 260, 396
Cray, Thomas, inw.v. Schoonhoven, 260, 397
Crèvecoeur, 14
crimen seditionis (zie ook: perturbatie v.d. gemene rust), 357
Cristiaensz., Dirck, pred. te Avenhorn, 262
Croes, Jacob Jansz., ziekentrooster te Heusden, 100
Crofts, 306
Cromhout, ambachtsheer van Middelharnis, 258
Cromhout, raadsheer in het Hof v. Holland, 368
Cru, Pierre le, ziekentrooster te Haarlem (W.K.), 99
Crijnen, Jacob, inw.v. Assendelft, 31
Crijnsze, Willem, pred. te Den Briel, 61, 242, 253, 268, 303, 304, 334, 335, 379
Culemborg, heer van, 11, 166
Cunaeus, pred. te Amsterdam, later te Warmenhuizen, 7
Cunaeus, hoogl. te Leiden, 60
Cupus, Petrus, pred. in de classis Rotterdam, later te Woerden, 47, 88, 89, 149, 231, 235, 255, 272, 278, 282, 285, 287, 288, 292, 309, 324, 348, 354, 355, 358, 365

Cuyper, Cornelis Cornelisz., schepen v. Helvoet, 381
Dale, Vijf Mattheeusz. van, inw.v. Haarlem, 343
Damen Cool, Jan, inw.v. Rotterdam, 237
Damman, Joannes, prop. in de classis Leiden, 41
Danckaert, notaris, 291
Danser, Simon de, zeerover, 19
Datheen, 174, 175, 176
Datheen, psalmberijming van, 174, 176, 178, 179, 181
- Psalm 2 : 5, 177
- Psalm 4 : 4, 176
- Psalm 12, 220
- Psalm 33 : 5, 177
- Psalm 34 : 9, 177
- Psalm 49 : 4, 176
- Psalm 73 : 4, 176
- Psalm 82 : 1, 4, 177
- Psalm 105 : 8, 177
- Psalm 119 : 50, 177
- Psalm 133, 188
- Psalm 140 : 12, 176
- Psalm 145 : 6, 178
- Psalm 149 : 4, 177
- Psalm 5, melodie van, 175
- Psalm 6, melodie van, 176
- Psalm 23, melodie van, 175
- Psalm 40, melodie van, 175
- Psalm 79, melodie van, 175
David, 139, 303
Davidjoristen, 159
debat, openbaar, zie: dispuut, openbaar
De Kaag, 98, 109, 133
Delfshaven, 328
Delft, 45, 54, 99, 105, 125, 155, 168, 242, 243, 363
- centrale kas te, 11, 77
- classis, 4, 8, 27, 63, 65, 80, 88, 113, 132, 138, 142, 219, 223, 231, 235, 244, 245, 253, 258, 267, 272, 299, 301, 347, 404
- contra-rem. te, 329
- diakonie, 103, 113, 114, 118, 124
- gasthuiskerk te, 45
- kamer van de O.I.C. te, 223
- kerkeraad van, 83, 84
- magistraat van, 23, 28, 87, 124, 245
- oefengezelschap te, 185, 186
- predikant(en) te, 1, 45
- rederijkers te, 105
- regenten (patricaat) te, 84, 316
- schepenen van, 356
- weeshuis te, 181
De Lier, 22, 29, 94, 134, 153, 171, 201, 204, 206, 223
Demas, 411
Demetrius, pred. te Dordrecht, 48

Den Bommel, 324
Den Briel, 43, 45, 56, 92, 164, 168, 189, 195, 199, 215, 217, 260, 275, 304, 323, 334, 351
- catechisatie te, 161, 163
- classis, 8, 9, 41, 54, 63, 69, 77, 165, 185, 232, 244, 245, 246, 251, 257, 266, 285, 351, 359, 372
- classis (contra-rem.), 270, 305
- classis (rem.), 138, 244, 289, 299, 409
- contra-remonstranten te, 179, 258, 271, 272, 280, 305, 306, 311, 312, 324, 325, 339
- diakonie te, 108, 121
- kerkeraad van, 90, 93, 351
- lidmatenaantal, 133
- magistraat van, 108, 259, 262, 299, 303, 312, 334, 339, 370, 381
- predikant(en) te, 42, 61, 242, 253, 257, 258, 268, 354, 379, 381
- remonstranten te, 282, 317, 350, 370
- tuchtprocedures te, 202, 207, 212, 213, 214, 223
Den Haag, 54, 61, 95, 207, 241, 243, 267, 276, 304, 305, 312, 359, 360, 364, 366, 371, 388, 408, 415, 418
- classis, 8, 72, 145, 234, 235, 244, 245, 253, 267, 298, 299
- conferentie van, 1607, 232, 249
- conferentie van, 1611, 281, 407
- contra-remonstranten te, 231, 242, 267, 269, 271, 306, 323
- gevangenpoort te, 26, 69, 419
- kerkeraad van, 84, 87, 88
- Kloosterkerk te, 243, 267, 271, 306, 314, 331
- loterij te, 216, 217
- predikant(en) te, 74, 253, 262, 265, 267, 268, 287, 290
- rekest van liefhebbers te (1617), 251
- remonstranten te, 147, 280, 332
- synode van, 1586, 6, 63, 67, 214
- vergadering van correspondentie te, 269
- Waalse Kerk te, 96, 113, 165, 243
- ziekentrooster te, 101
Dermout, I.J., 128

diakenen, 32; Hst. V, VI; 267, 375, 376, 377, 416, 417, 418
diakenen benoeming tot, 94
- bevestiging tot, 128
- taken van de, 98
- verantwoording door de, 123, 124, 377
- verkiezing van, 85, 86, 87, 97, 107, 151, 267, 300, 375
diakonale landen, zie: landen, diakonale
diakonessen, 114
diakonie, Hst. VI, 271, 416, 417, 418
Dickens, 101
Dionysz., Adriaen, inw.v. Hoornaar, 85
Dionysz., Antonis, inw.v. Hoornaar, 85
Dionysz., Gijsbert, inw.v. Hoornaar, 85
Dirckoom, Lenart, inw.v. Voorschoten, 26
Dircks, Breght, inw.v. Edam, 208
Dircksz., Jacob, inw.v. Hoornaar, 85
Dircksz., Pieter, inw.v. Assendelft, 406, 413
Dircksz., Symon, inw.v. Nieuwkoop, 199
Dircxen, Maertgen, inw.v. De Lier, 206
Dircxsen, Adriaen, 387, 388
Dircxsen (Dircksen), Cornelis, inw.v. Oudewater, 75, 95
Dircxsz., Denitis Willem, schepen v. Oudewater, 406
Dircxsz., Pieter, inw.v. Leiden, 359
Dirricks, Geertsen, inw.v. Heinenoord, 122
dispuut, openbaar, 53, 54, 55, 280, 285, 286
directeuren van de rem. broederschap, zie: broederschap, directeuren van de rem.
Does, van der, 16, 17, 18
Doeveren, 10
doleanties, zie: gemeenten, dolerende
Dolegen, Daniel van, pred., 15
dominicalen, 46
Donne, John, 61
Donteclock, 277
doodstraf, 333
doop, 23, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 191
- wettigheid van de- buiten de Herv. Kerk bediend, 139
doopgetuigen, 137, 138, 139
doopleden, 133, 135
doopsbediening aan kinderen (zie ook: doop), 142, 143, 156, 187, 188, 237, 343
doopsbediening aan volwassenen, 142, 143, 156
doopsformulier, 193
doopsgezinden, 45, 52, 54, 55, 71, 81, 124, 125, 126, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 163, 167, 173, 175, 183, 187, 194, 205, 219, 228, 237, 251, 342, 343, 344, 345, 356, 373, 374, 385
doopspraktijk, 135, 137
doopvragen, 138, 143
dopen, bevoegdheid tot, 140
Dordrecht, 45, 48, 141, 150, 168, 169, 336, 394

- classis, 4, 5, 6, 21, 27, 28, 29, 49, 51, 63, 65, 67, 72, 106, 107, 113, 117, 126, 136, 138, 140, 146, 150, 161, 193, 244, 245, 257, 260, 266, 289, 305, 343, 347, 349, 372
- contra-remonstranten te, 243, 335
- conventikel te, 159
- H. Geestmeesters te, 104
- kerkeraad van, 340
- magistraat van, 25, 305
- predikant(en) te, 65, 253, 286
- synode van, 1574, 1, 3, 5, 9, 21, 36, 44, 46, 98, 101, 174, 183
- synode van, 1578, 5, 46, 53, 130, 137, 196
- synode van, 1618/19, 29, 34, 35, 37, 39, 56, 57, 64, 65, 70, 136, 139, 140, 143, 157, 161, 162, 164, 166, 167, 170, 180, 184, 190, 193, 224, 229, 230, 233, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 250, 251, 253, 267, 272, 276, 277, 282, 283, 295, 297, 298, 300, 307, 308, 312, 315, 316, 318, 325, 342, 343, 345, 346, 348, 352, 354, 355, 361, 371, 409, 410, 412
- synode van, 1618/19, canones, zie: Leerregels, Dortse
- synode van, 1618/19, gedeputeerden van N-Holland ter -, 215
- synode van, 1618/19, politieke commissarissen, 12
- tuchtprocedure(s) te, 25, 211
- Waalse gemeente te, 93, 99, 105, 118, 119, 164, 168, 173, 199, 200, 223
- Waalse gemeente, reglement van 1620, 134 (art. 23), 164, 172 (art. 16), 180 (art. 21)
Dormael, pred. te Voorburg, 73
Dort, Jan Pietersz., inw.v. Leiden, 407

Doucher, pred. te Amsterdam, 221
Drongelensis, Cornelis, pred. te Veen, 174, 237, 238
Druyvesteyn, burgemeester van Haarlem, 88
dubbeltallen, 86, 107
Duinkerkers, 16, 121
Duitsland, 1, 100, 120, 195
- immigranten uit, 157
Duivenvoorde, Adriaan van, patroon van Jacobswoude, 10
Dusseldorpius, 314
Dussen, Van der, 368, 370, 421
Duyck, A., griffier, later raadpensionaris, 269, 322, 323
Duynen, Michiel Maertensz. van, inw.v. Rotterdam, 292
Dwinglo, Bernardus, pred. te Berkel en Rodenrijs, 140, 209, 231, 235, 236, 245, 246, 248, 253, 258, 264, 282, 288, 362, 365, 366, 367, 368, 370
Dijck, Adriaen van, oud-secretaris van Bleiswijk, 295, 296, 363, 364, 369, 418, 419

echtmijding, doopsgezinde, 146
Edam, 4, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 62, 67, 84, 113, 114, 129, 131, 135, 137, 141, 143, 156, 164, 169, 170, 171, 178, 179, 182, 193, 195, 196, 198, 199, 204, 215, 252, 257, 264, 265, 304
- classis, 32, 63, 80, 130, 137, 141, 143, 145, 146, 169, 186, 234, 244, 247, 248, 252, 257, 266, 269, 277, 325, 329, 383, 386, 430, 431
- contra-remonstranten te, 243
- diakonie te, 116
- kerkeraad van, 2, 85, 86, 87, 89, 91, 201, 202, 218
- magistraat van, 85, 86, 89, 91, 218
- oefengezelschap te, 187
- predikant(en) te, 78, 243
- tuchtprocedure te, 32, 205, 208, 209, 214
eed, 146, 147
Eeuwoutsdr., Eeuwken, inw.v. Heinenoord, 122
Egbertsz., Roelof, burgemeester van Amsterdam, 83
Egbertsz., Sebastiaen, inw.v. Amsterdam, 91, 255
Egmond, 233, 387
Egmond Binnen, 386
Egmond aan Zee, 105
Elburch, Cornelis Aertsz. van der, schepen van Oudewater, 406
eletto, 331
Elsken, inw.v. 't Woud, 198
Emanuel, Don, 14
Emden, synode van, 1571, 117, 118, 215
emeriti, 72
Empel, Johannes van, gegadigde voor de pred. plaats te Blokland, 10
Engeland, 61, 148, 193
Engeland, koning van, 303
Engelraven, Petrus, pred. in de classis Leiden, 258, 323, 345
Enkhuizen, 87, 89, 91, 95, 105, 106, 107, 113, 133, 134, 211, 212, 243, 305, 386
- classis, 186, 244, 252, 257, 258, 259, 264, 266
Enno van Gelder, H.A., 83

Episcopius, Simon, hoogl. te Leiden, 47, 69, 194, 229, 233, 236, 246, 250, 251, 254, 255, 259, 273, 279, 287, 288, 289, 292, 301, 302, 312, 314, 334, 337, 338, 357, 365
Erasmus, 221
erfeniskwesties, arbitrage door de kerkeraad inzake, 202
erfzonde, 4, 187, 190
Escluse, Jan de L', inw.v. Amsterdam, 188
L'Espinoy, Franciscus, pred. te Aalsmeer, 57, 77, 98
Estrique, Jan de L', inw.v. Amsterdam, 167
Etersheim, 130
Etten, 10
Euclides, 47
Europa, 149, 324
Evenhuis, R.B., 135, 136, 270, 310, 311
Everdingen, 166
Everdinghen, A., secretaris van Oudewater, 406
Evert, inw.v. Haarlem, 100
Evert, inw.v. Voorschoten, 198
Evertsz., Dirck, inw.v. Noord Scharwoude, 187
Evertsz., Jan, pred. te Egmond, 233
examenpreek, zie: proefpreek
examens, classicale, zie: examens, kerkelijke
examens, kerkelijke, 7, 8, 11, 38, 41, 44, 51, 57, 61, 246, 247, 249, 252, 255

examinatoren, classicale, 40
excommunicatie, zie: lidmaten, afsnijding van
excommunicatie, resoluties of akten van, zie: afsnijding, akten van
Ezau, 190

Fagel, 88
Faille, Abraham La, pred. te Nieuwe Tonge, 232, 257, 258, 330, 359, 370
Faille, B. La, pred. te Den Haag, 253
Farizeeën, 68, 238, 263, 398
Faukelius, pred., 315
fatalisme, 284
Fernell, Laurence, facteur van de Engelse Compagnie, 18
Filistijnen, 303
Firmijn, schoolmeester te Vlaardingen, 188
Flaccianen, 343
Flaman, pred. te Zaandam, 56, 57
Fletcher, 328
Florianus, pred. te Zuidland, 86, 185, 266
Fockers, Sweer, inw.v. Leiden, 334
Fontanus, pred. te Arnhem, 302
Fopsdr., Griet, inw.v. Hem, 143
formuliergebeden, 173, 180, 189
Francois, Jeorge, inw.v. Haarlem, 125
Francker, 292
- Hogeschool te, 34, 39, 250
Frankrijk, 1, 104, 150, 212, 358, 363
Frederici, Isaäc, pred. te Noordwijk, later te Utrecht, 64, 247, 248, 265
Frederik Hendrik, prins van Oranje, 305, 361, 362, 363, 364, 371
Freecs, Gheert, inw.v. Hem, 199
Freylingius, George, pred. te Naarden, later te Aalsmeer, 72
Friesland, 34, 291
Friezen, 268

Galen, Van, pred. te Schoonhoven, 263
gasthuismeesters, 23
gasthuizen, 100, 104
gaven, singuliere, 35, 36
gaven voor het predikambt, 55, 56, 80, 81
Gebed des Heren, zie: Onze Vader
gebeden, huiselijke, 180
gebeden, kerkelijke (publieke), 172, 173
Geduldich, Dirck, inw.v. Gouda, 268, 276
Geertruidenberg, 108
Geervliet, 353
Geesteranus, Arnold, pred., 149, 235, 238, 358, 370
Geesteranus, Cornelius, pred. in de classis Gorinchem, 148, 232, 258, 266, 322, 356, 365, 367, 368, 370, 419
Geesteranus, Henricus, pred. te Assendelft, later te Haarlem, 64, 232, 233, 237
Geesteranus, Johannes, pred. te Alkmaar, 239, 240, 289
Geesteranus, Nannius, 239

Geesteranus, Petrus, pred. te Egmond aan Zee, 239, 289
Gelderland, 245, 422
Geldorpius, 4, 222
gelduitdeling, 109
Gellenchuyse, Fransois van, inw.v. Den Briel, 90
Gellinchuysen, pred. te Middelharnis, 276
geloofsbelijdenis, 139, 143, 168
geloofsbelijdenis, apostolische, 142, 173, 182, 240
geloofsbelijdenis (gezongen), 178
Geloofsbelijdenis, Nederlandse, 3, 13, 41, 231, 232, 234, 246, 258, 288, 294, 405, 407, 415
- art. 1, 288
- art. 4, 289
- art, 6, 183, 288
- art. 7, 288
- art. 8, 289
- art. 10, 289
- art. 12, 288
- art. 16, 3, 232, 235
- art. 26, 288
- art. 27, 289
- art. 28, 148, 288, 348
- art. 29, 147
- art. 30, 289
- art. 31, 289
- art. 36, 13, 64, 65
- ondertekening van de, 3, 233
gemeenten, dolerende, 270, 271, 326, 348
gemeenten, Waalse, 31, 143, 166, 212, 243, 272, 373
gemeentezang, zie: psalmgezang
Genderen, 10
geneeskunde, beoefening van - door predikanten, 74
Generaliteitsrekenkamer, lid van de, 88
Genève, 1, 163, 226

gequalificeerden, 85, 87, 299, 316
Gerrits, Maritgen, inw.v. Berkel en Rodenrijs, 206
Gerrits, Pleun, inw.v. Zwartewaal, 94
Gerrits, Thrijn, inw.v. Edam, 187
Gerritsdr., Ariaentghe, inw.v. Assendelft, 206
Gerritsz., Arien, inw.v. Charlois, 424
Gerritsz., Cornelis, inw.v. Rotterdam, 367, 419
Gerritsz., Dirck, inw.v. Purmerend, 220
Gerritsz., Hubert, inw.v. Hoornaar, 85
Gerritsz., Roel, inw.v. Monnikendam, 190, 191, 192
Gerrytsz., Symon, inw.v. Monnikendam, 141
Gerwen, J. van, 341
Geselius, pred. te Rotterdam, 54, 242, 251, 256, 260, 286, 292, 293, 302, 324, 401
getuigen bij de doop, zie: doopgetuigen
geus, 320
gevangenen, 20, 21, 144
Geyl, P., 102, 127, 275
gezangbundel, Utrechtse, 175
gezangbundels, 175
gezangen (aanhangsel v. het psalmboek), 178
Giessen, 39
Giessen-Nieuwkerk, 95, 107
Giessen-Oudekerk, 107
Gillen, Anna, inw.v. Amsterdam, 126
Glarges, 88
Glas, Jan Pietersz., inw.v. Monnikendam, 201
godsdienstonderricht, zie: catechisatie
Goedereede, 71, 73, 132, 165, 235, 282, 283, 285, 330, 331
Goedereede, dolerende gemeente van, 270, 272
goederen, kerkelijke, 22
Goliath, 43
Gomarus, Franciscus, hoogl. te Leiden, 39, 45, 56, 92, 99, 184, 185, 245, 250, 251, 275, 311, 315, 341
gomaristen, zie: contra-remonstranten
Gontier, Pierre, inw.v. Amsterdam, 212, 378
Gooiland, 30, 278
Gorinchem, 2, 14, 39, 105, 243, 322
- ambachtsman te, 189
- classis, 10, 11, 36, 39, 40, 41, 60, 75, 148, 166, 204, 232, 244, 245, 258, 266, 299, 372
Gouda, pater Jezuïet te Antwerpen, 43, 53, 72, 101, 150, 181
Gouda, 4, 53, 64, 172, 178, 230
- classicaal reglement, 63
- classis, 8, 22, 38, 53, 63, 244, 245, 253, 258, 266, 298, 306, 352, 353, 406
- contra-remonstranten te, 264, 266, 270, 276, 311, 314, 325, 331
- magistraat van, 64, 268, 358
- predikant(en) te, 247, 273, 279, 329, 336, 354
- rederijkers te, 341
- remonstranten te, 91, 230, 243, 245, 316, 331, 333, 339, 351, 353
- vroedschap van, 356

Goulart, Simon, waals pred. te Amsterdam, 243
Govaertsz., Govaert, inw.v. Rotterdam, 327
Graft, 30, 138, 202, 210, 387
's-Gravendeel, 13, 75, 117
's-Gravenhage, zie: Den Haag
's-Gravenmoer, 24
Grevinchoven, Caspar, pred. te Rotterdam, 55, 74, 124, 125, 139, 147, 148, 152, 183, 214
- Fundamentboek van, 57, 147
Grevinchoven, Nicolaes, pred. te Rotterdam, 54, 70, 77, 229, 231, 234, 235, 236, 250, 255, 273, 276, 280, 286, 288, 316, 323, 324, 354, 355, 357, 365, 371
Grevius, Johannes, pred. te Heusden, 77, 232, 233, 237, 241, 258, 266, 279, 283, 322, 355
Greynwercker, Pieter de, inw.v. Hazerswoude, 121, 122
grieks, 60
Groede, 387
Groen, inw.v. Leiden, 407
Groeneveld, 363
Groeneveld, weduwe v., 345
Groenewegen, H.Y., 236, 302
Groningen, universiteit van, 34
Groot, Cornelis Jansz., inw.v. Purmerend, 187
Groot, Hugo de, 274, 279, 289, 300, 302, 314, 324, 368, 421
Grosthuizen, 329, 386
Grotius, zie: Groot, Hugo de
Gruterus, pred. te Delfhaven, 328
Guinea, 79
Guldemont, Joost, inw.v. Den Haag,

312
Gulik, predikantsweduwe uit, 120
Gijsbrechtsz., Leonard, pred. te Delft, 45

Haagse conferentie, zie: Den Haag, conferentie van
Haarlem, 26, 28, 30, 31, 32, 46, 47, 48, 58, 67, 94, 112, 113, 114, 120, 130, 133, 142, 153, 154, 155, 156, 168, 170, 172, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 199, 200, 208, 210, 223, 237, 300, 313, 322, 359, 363, 365, 419
- brooduitdeling te, 103
- burgemeester(s) van, 69, 88, 171, 224, 303, 316
- catechese te, 167
- classis, 8, 24, 28, 30, 43, 57, 62, 63, 72, 73, 93, 129, 130, 137, 138, 142, 153, 164, 171, 173, 231, 244, 248, 252, 259, 267, 270, 347, 378
- diakonie te, 116, 117, 123, 126, 127, 418
- inwoners van, 30
- kerkeraad van, 25, 62, 83, 84, 87, 92, 93, 107, 116, 117, 137, 143, 146, 162, 203, 205, 225, 231, 232, 259, 303, 326, 343
- loterij te, 105
- luthers pred. te, 343
- magistraat van, 71, 87, 92, 107, 259, 315
- onderwijzer te, 163
- predikant(en) te, 15, 53, 253, 259, 308, 353
- rederijkers te, 340, 341, 342
- remonstranten te, 243, 316, 343
- schepenen te, 278
- stadsarmenmeesters te, 117, 127
- Vlamingen en Brabanders te, 90, 91
- Waalse gemeente te, 97, 99, 125, 154, 167, 208
- ziekentroosters te, 100, 101
Haastrecht, 253, 342, 352
Hackius, Boudewijn, notaris te Leiden, 333, 407
Haeckendover, David Jacobsz., ziekentrooster te Rotterdam, 54
Haen, Jacxken de, inw.v. Hazerswoude, 121
Haen, Maerghe de, inw.v. Hazerswoude, 121
hagepreken, 334
Hagestein, 109
Halteren, Nicolaus ab, pred. te Hoornaar, 74
handel, kerkelijk beleid ten aanzien van, 222, 223
Hanecop, pred. te Breda, 97, 230
Hans, Simon Dircksz., inw.v. Edam, 85
Hantscoewercker, notaris, 217
Haringhuizen, 233
Haringkarspel, 387
Hartwech, Adam, volksprediker te Rotterdam, 256, 276, 292
Hasaert, pred., 57, 183
Hase, Willem de, pred. te Haarlem, 253, 353
Hattem, Olivier van, pred. te St. Anthoniepolder, 52
Hauwert, 386
Havelaer, Wouter, schoolmeester te Hoornaar, 25, 165, 166
Hazerswoude, 6, 10, 78, 110, 111, 112, 113, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 170, 175, 243, 244, 265, 270, 316, 336, 337, 339, 344, 362, 364

hebreeuws, 60
Heemstede, 30
Heenvliet, 52
Heerjansdam, 198
heerlijkheden (zie ook: ambachtsheerlijkheden), 267
Heilige Geestgoederen, 124
Heilige Geestmeesters, 104, 106, 107, 108, 109, 113, 116, 122, 123, 124, 127
Heinenoord, 107, 112, 122, 123, 134, 168
Helmichius, pred. te Amsterdam, 117, 301
Helmichsoon, Pieter, inw.v. Nieuwpoort, 411
Helvoet, 76, 203, 220, 379, 380, 381
Hem, 4, 95, 131, 132, 133, 143, 154, 202, 203, 205, 386
hemelvaartsdag, 27
Hendricksz., Jan, inw.v. Gouda, 332
Hendrik IV, koning van Frankrijk, 221
Hennekard, Jeremias, pred., 42
Henri, Joseph, ziekentrooster, voorlezer en -zanger te Dordrecht (W.K.), 99
Henricxsz., Bastiaen, inw.v. Helvoet, 380, 381
Hensbroek, 387
Herbertsz., Herman, pred. te Gouda, 1, 4, 185, 235
- Korte Verklaringe over Romeinen (2:28), 189

Hermans, Maritgen, inw.v. Heinenoord, 122
Hermansz., Jan, pred. te Wormer, daarna ziekentrooster in Guinea, 79
Hermansz., Wolfert, admiraal, 17
Hertoch, pred. te Zwammerdam, 21, 22
's-Hertogenbosch, rederijkerskamer van, 342
Herwaarden, 151
Heteren, 9
Heukelom, 11
Heulin, Pierre, inw.v. Amsterdam, 188
Heusden, 77, 100, 140, 145, 279, 322
Heusden, drost van, 145
Heyden, van der, 55
Heyndricxsz., Barent, inw.v. Heinenoord, 122
Heyns, Stijn, inw.v. Edam, 199
Heynsius, Josias, prop., 140
Hillegersberg, 2, 80, 93, 121, 132, 134, 151, 153, 182, 235, 244, 254, 255, 256, 257, 271, 287, 295, 305, 321, 324, 325, 326, 349, 389
Hillegom, 38, 232
Hillenius (senior), Ziekentroost van, 57
Hillenius, pred. te Alkmaar, 44, 48, 59, 183, 242, 252, 255, 260, 315
Hippocrates, 47
Hoeckelom, vrouwe van, 11
't Hoen, Hendrick, inw.v. Gouda, 332
Hoffman, H.E. von, 128
Hoge Raad, 29
Hoge Raad, raadsheren van de, 84, 88
Hogerbeets, 345
Hohenlohe, patroon van Buren, 10
Holland, 1, 4, 5, 21, 27, 28, 34, 35, 36, 79, 84, 104, 122, 129, 133, 149, 150, 159, 161, 167, 170, 183, 185, 211, 243, 245, 265, 268, 302, 331, 360, 361
Holland, Gecommitteerde Raden van, 25, 95, 103, 145, 231, 252, 255, 258, 269, 356, 357, 364, 365, 366, 370, 414
Holland, Hof van, 84, 145, 146, 237, 239, 251, 259, 264, 269, 278, 306, 307, 317, 318, 333, 343, 355, 356, 357, 359, 361, 365, 366, 367, 368, 370, 395, 407, 408
Holland, rederijkerskamers van, 341
Holland, Ridderschap van, 315, 363
Holland, Staten van, 7, 10, 11, 12, 21, 23, 26, 27, 28, 33, 55, 82, 83, 90, 105, 108, 139, 145, 146, 151, 158, 205, 221, 229, 231, 234, 235, 238, 246, 248, 249, 251, 252, 255, 256, 258, 260, 261, 262, 264, 266, 267, 268, 269, 271, 281, 286, 289, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 311, 312, 313, 324, 325, 326, 338, 357, 358, 389, 391, 392
Holland, synoden van, zie: resp. Noorden Zuid-Holland, part. synode van
Hollanders, 145, 157, 160, 168, 184, 224
Hollingerus, 370
Holysloot, 7, 80, 172
Hommius, Festus, pred. te Leiden, 35, 47, 69, 140, 184, 185, 230, 255, 257, 265, 276, 287, 288, 289, 299
- ‘Monster van de Nederlantsche verschillen’, 288
Hompenborch, Robbert Jorisz., schoolmeester en oefenaar-voorlezer te Zijderveld, 11

hondenslager, 164
Hongarije, 1
Honselaarsdijk, 404
- kastelein van het huis, 218
Hooff, Willem van, kastelein van Honselaarsdijk, 218
Hooft, familie, 314
Hooft, C.P., 66, 69, 90, 91, 107, 224, 311, 320
Hooft, Hendrik, 359
Hooft, P.C., 225, 278, 359
Hoogkarspel, 386
Hoogmade, 10, 11
Hoogwoud, 151, 387
Hoorn, 126, 286, 384, 385
- classis, 71, 72, 146, 244, 252, 266, 386
- contra-remonstranten te, 263, 266, 276, 287
- kerkeraad van, 86, 128
- magistraat van, 346, 366
- predikant(en) te, 4, 237, 239, 242, 253, 264, 354
- remonstranten te, 70, 260, 316, 318, 336, 351, 367
Hoornaar, 24, 25, 46, 49, 50, 51, 65, 74, 84, 85, 113, 131, 132, 138, 165, 169, 170, 178, 179, 198, 199, 424, 429
Horatius, 48
Hornes, graaf van, zie: Cercleres, René de
Hortensius, Hieronimus, pred. te Wassenaar, 52
Hout, Jan van, 105
Houte, Josias van den, pred. te Renesse,

43
Houtmannus, pred. te Landsmeer, 80
Howell, 26, 158, 159, 306
Hoyngh, Jacob Gerritsz., burgemeester v. Amsterdam, 83
Huet, Busken, zie: Busken Huet, C.
Hugenoten, 150, 302, 358
Hugle, Jean, inw.v. Leiden, 208
Hugo, pater Jezuïet, 72
huisbezoek voor de avondmaalsviering, zie: visitatie
huiszittenmeesters, 104, 107
Huizen, 278
huwelijk, 144
huwelijken, gemengde, 152, 153, 154
huwelijksaangiften, 94
huwelijksbevestiging, 142
Huybertsz., Dirck, inw.v. Oudewater, 405
Huyge, Jan, 392
Huygens, Constantijn, 45, 61, 62, 66, 174, 218, 278
Huygius, Simon, pred. in de classis Leiden, 263
Hyperphragmus, Petrus, pred., 11

Ilpendam, 186
Indianen, 223, 330
Indië, 17, 139, 222, 223
Ingen, 415
Isaäck, meester, onderwijzer te Bodegraven, 25, 26
Iserman, Johannes, pred. te Charlois, eerder te Moordrecht, 82
Islam, 19
Israël, 139, 280
Israëls, wederoprichting van het rijk, 361, 362

Jaanus, H.J., 83
jaar, kerkelijk, 46
Jaarsveld, 257
Jacob, 190
Jacob, schipper uit Boskoop, 332
Jacobs, Claes, inw.v. Alkmaar, 90
Jacobs, Folckert, inw.v. Haarlem, 114
Jacobs, Nicolaes, notaris, 370
Jacobswoude, 10
Jacobsz., Heyman, leerboek van, 194
Jacobsz., Jan, inw.v. Edam, 205
Jacobsz., Klaas, ziekentrooster te Amsterdam, 100
Jacobsz., Pieter, burgemeester van Den Briel, 92
Jacobsz., Wouter, monnik, 141
Jacobus I, koning van Engeland, 180
Jacopsz., Joost, inw.v. Schipluiden, 201
Jager, H. de, 133
Jan, inw.v. Leiden, 407
Jan, meester, 351
Jan, inw.v. Voorschoten, 198

Jans, Aeltge, inw. v.d. classis Den Briel, 349
Jans, Sara, inw.v. Hazerswoude, 121
Jans, Trijn, inw.v. Berkel, 208
Jans, Trijn, inw.v. Monnikendam, 213
Jansdr., Lysbet, inw.v. Rotterdam, 333
Jansen, Barent, inw.v. Amsterdam, 292
Jansen (Jansz.), Cors, inw.v. Zevenhuizen, 31, 201
Jansen, Gerrit, 388
Jansen, Joost, de vrouw van, inw.v. Ridderkerk, 197
Janssen, Adriaen, pred., 353
Janssen, Hendrick, inw.v. Oudewater, 198
Janssz., Jan, inw.v. Krommenie, 390
Jansz., Albert, pred. achtereenvolgens te Ooltgensplaat, Ouderkerk, Leerdam en Tuyll, 9, 10
Jansz., Bordt, inw.v. Wormer, 171
Jansz., Claes, inw.v. Hoornaar, 85
Jansz., Cornelis, 421
Jansz., Cornelis, inw.v. Leiden, 407
Jansz., Cornelis, inw.v. Hem, 202, 203
Jansz., Cornelis, inw.v. Zevenhuizen, 31
Jansz., Crijn, inw.v. Charlois, 195
Jansz., Dionijs, inw.v. Hoornaar, 24
Jansz., Dirck, inw.v. Hoornaar, 85
Jansz., Floris, inw.v. Edam, 198, 202
Jansz., Gerrit, inw.v. Zoetermeer, 294
Jansz., Herman, inw.v. Hoornaar, 85
Jansz., Jacob, burgemeester van Haarlem, 84
Jansz., Jacob, inw.v. Hoornaar, 85
Jansz., Jacob, inw.v. Oudewater, 405
Jansz., Jan, kand.-ziekentrooster, 19
Jansz., Jan, pred. te Edam, 48
Jansz., Michiel, pred. te Voorschoten, 255, 265
Jansz., Ysbrand, pred. te Helvoet, 76, 203, 220, 380, 381, 382
Japanners, 223
Jezuïeten, 16, 22, 52, 53, 66, 72, 101, 145, 289, 321, 337, 344, 369
Jezuïetencolleges, 150
Jisp, 68, 78, 81, 185
Joden, 385

Johannes, 52
Jonge, Claes Claesz. de, inw.v. Veenhuizen, 205
jongens, 336, 337
Joosten, Pieter, inw.v. Helvoet, 380
Joosten, Willem, 216
Joostens, Michiel, 17
Jorisz., Cornelis, inw.v. Rotterdam, 276
Josef, 37
Judas, 95, 281
Junius, hoogl. te Leiden, 39
Junius, pred. te Hillegersberg, 182
Junius, pred. te Haarlem, 353
jus patronatus; zie: patronaatsrechten
Justinianus, 47
Justinus, Azarias, pred., 42

Kalslagen, 257
Kammer, Michiel de, inw.v. Hazerswoude, 121
kanselbijbel, prijs van een Franse, 182
Karijn, Abraham, inw.v. Haarlem, 187, 188
katholicisme, 102, 144, 149, 150, 151
katholiek, 20, 52, 53, 55, 107, 114, 145, 150, 151, 153, 156
katholieken (zie ook: Kerk, Roomskatholieke), 22, 53, 54, 81, 101, 106, 135, 136, 137, 139, 141, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 154, 156, 158, 159, 163, 194, 205, 217, 230, 237, 249, 251, 257, 291, 300, 318, 343, 344, 345, 354, 385
Katwijk aan Zee, 27, 68, 340
Keldere (de la Cave), Josua de, pred. te Purmerend, 72, 80, 220, 430
Kemp, C.M. van der, 129
Kemper, Dirck, 1
Kenenburg, ambachtsheer v. Schipluiden, 301, 363
Kennemerland, 30, 150
Kennemerland, baljuw van, 146
Kerckhoven, Jacobus, pred. te Polsbroek, 352, 353
Kerk, Rooms-katholieke, 12, 15, 21, 53, 72, 131, 149, 150, 151, 155, 199, 237, 290, 344, 345, 355
kerkdiensten, aantal, 169
kerkenordening, 2, 4, 96
kerkenordening van 1576, concept, 23
kerkenordening van 1578, 38
kerkenordening van 1581, 38, 325
kerkenordening van 1591, concept, 3, 23, 51, 259, 267, 268, 300, 301, 404
kerkenordening van 1619, 5, 35
- art. 8, 36
- art. 22, 90
- art. 25, 108
kerkenordening van Holland, concept, 1620, 90
kerkenordening, plaatselijke, 2, 93
kerkenordening, presbyteriale, 3
kerkeraadsvergadering, 375, 376

kerkeraden, 6, 8, 27, 42; Hst. V; 108, 117, 127, 131, 162, 195, 201, 202, 204, 207, 208, 210, 213, 219, 224, 267, 300, 342, 347, 349, 375, 376, 377, 422
kerkgang, 168, 170, 171, 172
kerkgeboden, 21, 22
kerkmeesters, 22, 24, 107, 113
kerkpatroons, 10, 11, 22, 73, 109, 257, 298
kerkvaders, 60
kerkvisitatie, 67
kerkvisitatie, reglementen voor, 58
kerkvisitatie, reglement voor - in Zuid-Holland, 70
kerkvisitatoren, 6, 56, 76, 410
kermis, Amsterdamse, 17
Kethel, 22, 28, 113, 114, 342
kinderbewaarder, 164
kinderdoop, zie: doopsbediening aan kinderen en doop alg.
Kistemaker, Krijn Cornelisz., inw.v. Oudewater, 214
klassieken, 58
Klein-Azië, 49
klerken, Duitse, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 61
Klucht van Trijn van Hamborg, 216
Klundert, 14
Knollendam, 129
Koedijk, 252, 324, 386
koran, 19, 284
Korendijk, 185
kosters, 22, 23, 107, 164
Kosters, Lysbet, inw.v. Hazerswoude, 121
Kralingen, 24
krankenbezoekers, zie: ziekentroosters
Krimpen aan de IJssel, 352
Krommenie, 29, 37, 65, 125, 126, 166, 173, 196, 206, 208, 210, 212, 213, 295, 300, 390, 391
Krommeniedijk, 23
Kruyck alias Neus, inw.v. Leiden, 407
Kudelstaart, 106
Laen, Gerrit van der, burgemeester v.

Haarlem, 171, 224, 225, 255, 316, 363
Laet, Isbrand Willemsz. de, pred. te Monster, later te Wassenaar, 78, 79, 130, 283, 353, 409, 410
Lambert, Moye, 16
Lambertsz., Berent, inw.v. Hoornaar, 85
Lamotius, pred. te Den Haag, 77, 253
Lancius, pred. te 's-Gravenmoer, 24
landen, diakonale, 28
Landsmeer, 80, 386
Lange, Teunis Aeriensz. de, inw.v. Heinenoord, 122
Lansbergen, Franciscus, pred. te Rotterdam, 253, 259, 316, 354, 395
Lansbergen, Samuel, pred. te Rotterdam, 253, 316, 370
La Rochelle, 150
Lasco, Johannes à, 2
latijn, 38, 56, 83
Laurensz., Jacob, inw.v. Haarlem, 92
Ledenberg, 337
Leeghwater, 215, 216
Leenaert, meester, inw.v. Assendelft, 163
Lenaertsz., Cors, inw.v. Helvoet, 380
Leendertsz., Heynrick, inw.v. Zevenhuizen, 207
Leerdam, 9
Leerregels, Dordtse, 52, 78, 172, 228, 230, 277, 286, 295, 367, 415
- I, 14 : 228
- I, 17 : 283
- I, dw.1 : 286
- I, dw.9 : 149
- II, 5 : 148
- II, dw.4 : 230
- II, dw.6 : 286
- III/IV, 7 : 149, 228
- III/IV, dw.5 : 149
leertucht (zie ook: tucht, kerkelijke), 4, 5, 78, 79
Leeuwius, pred. te Rotterdam, 221
Leiden, 4, 23, 45, 81, 84, 105, 106, 119, 120, 156, 169, 214, 229, 252, 260, 264, 265, 276, 286, 304, 316, 318, 322, 334, 335, 358, 362, 419
- brooduitdeling te, 103
- burgemeester(s) van, 149, 359
- classis, 3, 7, 10, 37, 38, 64, 65, 78, 140, 219, 235, 244, 245, 246, 247, 248, 255, 258, 263, 265, 267, 272, 296, 298, 299, 391
- contra-remonstranten te, 242, 327
- curatoren van de universiteit, 74
- den Engel te, 407
- H.Geestmeesters te, 104
- Hooglandse kerk te, 275
- kerkeraad van, 25, 93, 314
- Lutherse gemeente te, 81, 157, 158
- magistraat van, 275, 314, 359
- Nieuwe Steeg te, 407
- predikant(en) te, 69, 247, 259, 292
- rederijkers te, 341, 342

- remonstranten te, 242, 307, 317, 327, 332, 333, 335, 342, 351, 362
- schout en schepenen van, 307, 333, 364, 407
- senaat van de universiteit, 35
- Sonneveltsteeg te, 407
- synode van de Waalse kerken te, 1595, 373
- Vrouwencamp te, 407
- Waalse gemeente te, 74, 78, 94, 123, 125, 208
- universiteit van, 34, 174, 245, 249, 259, 273, 306
- Vlamingen en Brabanders te, 91, 314, 315
- ziekentrooster te, 99
Leiderdorp, 64, 77, 107, 109, 311
Leimuiden, 37, 244, 270
Lekkerkerk, 264, 293, 306, 307
Lemaire, Isaac, 207
Lenartsz., Samuel, inw.v. Hoornaar, 85
leprozenhuizen, 104
lering (als onderdeel van de preek), 58, 59
levenstucht, 78, 205
Levieten, 76, 96
Leycester, 156
Leycesterse woelingen, 221
libertinisme, 224
libertijnen, 91, 92, 145, 159, 225, 257, 343
lidmaten, 102, 106, 107, 117, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 144, 148, 154, 155, 161, 164, 166, 170, 171, 187, 189, 191, 194, 196, 198, 199, 200, 204, 205, 207, 209, 223, 225, 241, 294, 312, 377 416
- aanneming als, 142, 167, 168
- afgesneden -, 135, 136, 137, 214, 215
- afsnijding van, 5, 23, 25, 93, 115, 126, 155, 156, 187, 190, 203, 214, 215, 300, 390
- onderzoek naar de wandel van kandidaat-, 195
- verzoek tot schrapping als, 155

liefhebbers van de gereformeerde religie, 128, 129, 130, 134, 170, 184, 196, 199, 205, 312, 416
Lier, De, zie: De Lier
Liesveld, 29, 30
Lieven, inw.v.Haarlem, 100
Ligarius, luthers pred., 158
Lillo, 359
Limmen, 81, 130, 146
Lipsius, Justus, 170
Lisse, 75
liturgie, 172, 178
Lodensteyn, Johannes, pred. te Zoeterwoude, 77, 255, 265
Loeding, 239
Loenen, 107, 237
Loevestein, 14, 309, 365, 371
'Lofzang des Heeren', 290
'Lofzang van Maria', 178
'Lofzang van Simeon', 180
Loman, Willem, pred. te Haringhuizen, later te Noordwijk, 233, 361
Loosduinen, 24
loterijen, 105, 216
Lowijchius (Lowijck), pred. te Barendrecht, 27, 136
Louwijck, Petrus, pred. te Naaldwijk, 404
Lubbertsz., Jan, inw.v. Haarlem, 156
Lubbertus, Sibrandus, 170, 230, 249, 250, 257, 299, 302
Lucae (Lucas), Simon, pred. te Ingen, 328, 333, 357, 415
Luipaerdt, inw.v. Amsterdam, 339
Luther, 157
- De servo arbitrio, 185
lutheranisme, 157
luthersen, 9, 20, 52, 54, 81, 124, 154, 156, 157, 158, 159, 163, 251, 342, 343, 345, 356, 385
Lutjebroek 386
Lutjebroek, 386
lijdenspreken, 46, 50, 64
Lydius, Balthazar, pred. te Dordrecht, 57, 65, 66, 68, 141, 253, 286, 315
Lydius, Johannes, pred. te Oudewater, 64, 73, 75, 76, 77, 95, 134, 277, 295, 329, 330, 352

Maasdam, 31
Maasland, 132, 253, 266
- dolerende gemeente, 263, 271, 272, 347
Maassluis, 121, 295
Macauly, 189
Maertensz., Waelich, ziekentrooster, 38
Maes, Seger van de, 361
magistraatsverkiezingen, 31, 219, 220
magistraten, 2, 13, 24, 27, 32, 33, 64, 85, 87, 99, 108, 145, 151, 162; Hst. X; 242, 259, 267, 268, 272, 298, 299, 300, 303, 344, 346, 355, 357, 362
Malaga, 393
maleise talen, 223

manicheïsme, 246
Marken, 386
marktgeboden, 21
Marnix van St. Aldegonde, Philips, 57, 60, 147, 175, 185
- psalmberijming van, 175
Martens, Pieter, schoolmeester te Lekkerkerk, 264, 293
martinisten, zie: luthersen
Martsz., Gerret, 390
Massinger, 328
Mathenesse, 219
Matheus, Jacob, krankenbezoeker, 16
Matthijs, Janneken, inw.v. Haarlem, 153
Mathijsz., Matijs, inw.v. Leiden, 407
matrozen, 16, 18, 19, 20, 21, 144, 217, 310, 317, 318
Maurits, prins van Oranje, 16, 19, 129, 147, 219, 221, 244, 271, 291, 295, 296, 305, 306, 307, 308, 313, 315, 331, 347, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 371, 414, 418, 422
Medemblik, 4, 81, 87, 107, 243
Meerman, inw.v. Delft, 363, 368
Meesen, Dirck, inw.v. Zevenhuizen, 201
Meeuwensteyn, Hendrick, inw.v. Den Briel, 202
Melcherson, Wouter, ziekentrooster te Amsterdam, 101
Meloy (Meloi), Henry du, inw.v. Amsterdam, 373, 374
mennisten, zie: doopsgezinden
Mercator, pred. te Assendelft, later te Alphen aan de Rijn, 97, 286
Merkinius, pred. te Capelle aan de IJssel, 7, 77, 80
Mertgens, Heyltgen, inw.v. 't Woud, 212
Merula, Petrus, 84
Meteren, Emanuel van, 144, 145, 205
meters: zie doopgetuigen
Metselaer, Pieter de, inw.v. Hazerswoude, 121

Meussen, Wyllem, inw.v. Edam, 84
middagdiensten, 29, 63, 64, 141, 169, 170, 171
Middelburg, rederijkerskamer te, 340
- synode van, 1581, 5, 96, 185, 203
Middelharnis, 7, 69, 74, 82, 120, 243, 257, 258, 276, 316
Middelie, 30, 130
Mochard (Mochaert), Matthijs, pred. te 's-Gravendeel, 75, 117
modderaars, zie: moderaten
moderaten, 253, 254, 255, 277, 353
Moensz., Peter, inw.v. Edam, 201
Moerdijk, 52
Molenaarsgraaf, 171
monniken, gewezen, 35
Monnikendam, 43, 57, 98, 143, 152, 154, 155, 156, 193, 195, 264, 294, 295, 378
- contra-remonstranten te, 242, 243
- kerkeraad van, 42, 86, 92, 93, 201, 202, 378
- magistraat, 92
- predikant(en), 130, 136, 329
- remonstranten te, 316
- tuchtprocedure(s) te, 190, 191, 206, 210, 212, 213
Monster, 78, 130, 353, 409, 410
Montanus, pred. te Loenen, 237, 362, 370, 371
Moordrecht, 82, 270, 311
Moryson, 16
Motley, 275
Moy, Pieter Jansz., inw.v. Hazerswoude, 121
Mozes, 2, 42
Munster, 226
Mijle, Abraham van der, 185
Mijle, van der, 363, 368
Mijlen, Adam van der, burgemeester van Woerden, 92
Mijnsherenland, 7

N., Jacques, 292
Naaldwijk, 23, 28, 63, 93, 123, 132, 134, 167, 168, 172, 179, 201, 202, 206, 210, 211, 212, 218, 271, 300, 305, 342, 404, 405
- dolerende gemeente te, 272
Naarden, 72
Naeranus, Isaäc, pred. te Vlaardingen, 142, 253, 273, 291
Naeranus, Samuël, pred. te Hazerswoude, later te Amersfoort, 265
Narsius, 4, 64, 230, 281
Naunton, 332
Neander, Petrus, voorganger te Rotterdam, prop. in de classis Gorinchem, 39, 40
Nederlanden, Zuidelijke, 150
Nederlanders, 139
Nicolai, Arnoldus, pred. te Sloten en Sloterdijk, 167
H. Nicolaïten, 159
Niellius, Carolus, pred. te Utrecht, 229, 243, 281, 282, 313, 345, 364, 365
Nieuwenhoorn, 244, 299, 324

Nieuwenierop, 386
Nieuwerkerk, 302, 324
Nieuwe Tonge, 258
- dolerende gemeente te, 270, 330
Nieuwkoop, 46, 74, 108, 141, 168, 199, 244, 316
- dolerende gemeente te, 270
Nieuwpoort (België), 15
Nieuwpoort (Z.H.), 30, 243, 244, 273, 311, 317, 331, 334, 336, 354, 411, 413
Nobbs, 261
Noordam, 14
Noordeloos, 26, 77
noorderkwartier, zie: Noord-Holland en Westfriesland, Staten van
Noord-Holland, 241, 244, 248, 255, 258, 260, 314
- classes van, 73, 247, 259
- particuliere synode van, 2, 5 (1601), 35 (1619), 37, 54, 63, 71 (1604), 90, 118 (1607, 1618 en 1620), 137 (1618), 138 (1618), 143 (1595), 146, 151 (1622), 158, 161 (1572), 162 (1604), 164 (1608), 258 (1608), 308 (1619), 329, 349, 376
- gedeputeerden van de part. synode, 249
Noord Scharwoude, 85, 187
Noordwijk, 65, 81, 153, 217, 244, 247, 265, 318, 350, 361
- de heer van, 11
Noordwijkerhout, 109
Noort, Olivier van, 17, 150, 320
notariaat, 74
Nova Zembla, 17, 19
Nijmegen, burgemeesterszoon uit, 150
- classis, 415

Ockerse, Simon, pred. te Westzaan, 136
oefengezelschap (zie ook: studiekring,

resp. conventikel), 186, 187
Oetgens, Claes Fransz., 83
Oisterwijk, 80
oktrooi-aanvragen, 106
Oldenbarnevelt, Elias van, 256
Oldenbarnevelt, Johan van, 92, 129, 221, 245, 251, 256, 258, 264, 266, 267, 268, 271, 291, 298, 301, 302, 304, 307, 308, 312, 313, 317, 326, 342, 344, 358, 359, 362, 363, 364, 369, 370
Olikan, Pieter Jacobsz., inw.v. Haarlem, 92
Olthuis, H.J., 135, 136
onderschoolmeester, 140
onderwijs, 5, 75, 162
onderwijzers, zie: schoolmeesters
onkerkelijken, 135
onkerkelijkheid, 81
Onze Vader, 173, 240
- gezongen, 178
Ooltgensplaat, 9, 29, 74
oortjesgeld, 105
Oosterland (op Wieringen), 8, 48, 132, 188, 189, 200
Oosthuizen en Warder, 133, 387
Oostindische Compagnie, zie: Compagnie, Oostindische
Oostvoorne, 6, 42
Oostwoud, 181, 387
Oostzaan, 49, 81, 138, 210
- inwoners van, 8
Opperdoes, 386
orgels, 174
Ossendrecht, 35
Oterleek, zie: Ouddorp en Oterleek
Ottoland, 25
Oudartius, Robertus, pred. te Capelle aan de IJssel, 173
Ouddorp, 44, 67, 81, 146, 173, 249
Ouddorp en Oterleek, 233, 386
Oudenaarde, rederijkerskamer van, 342
Oudendijk, 79
Oudenhoorn, 379
Oudenierop, 386
Ouderkerk aan de IJssel, 9, 107, 407
ouderlingen, 7, 8, 23, 32, 49, 54, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 107, 134, 166, 168, 197, 200, 223, 267, 375, 376, 377
- bevestiging van, 128
- roeping tot, 94, 95
- taken van, 97, 98
- verkiezing van, 85, 86, 87, 97, 151, 248, 267, 300, 375, 377
Oudewater, 1, 2, 25, 29, 44, 46, 47, 77, 95, 134, 173, 181, 182, 184, 187, 197, 198, 206, 215, 242, 260, 277, 293, 321, 325, 330, 336, 351, 405
- collecten te, 105, 112
- contra-remonstranten te, 271, 311, 329
- diakonie, 103, 105, 109, 115, 116, 119, 121
- H.Geestmeesters, 104, 105, 109

- kerkenordening van 1608, 45, 58, 93, 98, 118, 119, 130, 131, 168, 169, 179, 200, 214
- kerkeraad van, 66, 67, 86, 88, 94, 115, 188, 214, 313, 352
- magistraat(sverkiezingen), 31, 268, 313
- ordonnantie op de armenzorg (1619), 103, 115
- predikant(en) te, 73, 75, 76, 88, 253, 295, 352
- remonstranten te, 234
- tuchtprocedure te, 211, 213, 214
- ziekenbezoek, 98
Oudkarspel, 85, 386
oud-kerkeraadsleden, raadpleging van, 93
Out, Cornelis Cornelisz., inw.v. Haarlem, 92
Outshoorn, Dierinc Adriaensz., 391, 392
Overschie, 32, 132
Overijsel, 244

paaps, zie: katholiek
paaspreken, 50
Paets, A., notaris te Leiden, 23, 229, 295, 316, 355
Paets, Jacob, inw.v. Leiden, 407
Paets, Jan, inw.v. Leiden, 407
Palts, 119, 382
Paludanus, Erasmus, prop. in de classis Dordrecht, 51
Paludanus, Petrus, pred. te Aalsmeer, later te Zoetermeer, 41, 52, 62, 67, 80, 190, 258
pamfletten, contra-remonstrantse, 286, 287
pamfletten, remonstrantse, 280, 281, 282, 368
pamflettisten, remonstrantse, 300
papen, zie: priesters
Papendrecht, 35
papisten, zie: katholieken
passanten, 30, 109, 119, 120, 121, 122
Passchier de Fijne, 38, 189, 257, 318

- Broederlijke Vermaning van, 328
passiepreken, zie: lijdenspreken
Paters, Mary, de man van-, inw.v. Purmerend, 123
patriotten (zie ook: libertijnen), 91
patroonaatsrechten, 10, 11, 12, 257
patroon, zie: kerkpatroon
Pauli, Jacobus, pred. te Schipluiden, later te Beets, 79
Paulssen, Huych, inw.v. Oudewater, 198
Paulus, 2, 41, 51, 52, 56, 74, 213, 215, 374, 411
Pauw, Reinier, 83, 361
Pauwelsz., Jan, inw.v. Naaldwijk, 202
pelagianen, 254, 293, 398
pelagianisme, 246
Pelagius, 340, 400, 402
Pennequin, Jan, inw.v. Amsterdam, 373, 374
pepermonopolie, 222
Pernis, 84, 254, 325
Percijn, raadsheer in het Hof van Holland, 419
perseverantie, 284, 285, 292
persvrijheid, 185
perturbatie van de gemene rust, 260, 357, 397, 398
peters, zie: doopgetuigen
Peters, Hugh, pred., 44
Peters, Oom Jan, magistraat v. Edam, 85
Petri, pred. te Assendelft, 47
Petrus, 296, 391, 411
Petten, 386
Philippijnen, 150
phrases duriores, 190
Pieter, inw.v. Schipluiden, 195
Pieters, Claes, schepen v. Helvoet, 381
Pieters, Cors, inw.v. Zwartewaal, 94
Pieters, Gerit, inw.v. Charlois, 213
Pieters, Griet, inw.v. Jisp, 78, 81
Pieters, Lysbet, 388
Pieters, Maritgen, inw.v. Heinenoord, 122
Pieters, Neltgen, inw.v. Krommenie, 125
Pietersz., Adryaen, inw.v. Berkel, 187, 188
Pietersz., Allert, inw.v. Knollendam, 390
Pietersz., Cornelis, inw.v. Nieuwkoop, 199
Pietersz., Cornelis, inw.v. Ridderkerk, 204
Pietersz., Dieric, ber. pred. te Uitgeest, 37
Pietersz., Dirck, schoolmeester te Purmerend, 294
Pietersz., Huych, inw.v. Ridderkerk, 32
Pietersz., Karel, pred. te Purmerend, 294
Pietersz., Laurens, ziekentrooster te Delft, 100
Pietersz., Pieter, inw.v. Haarlem, 170
Pinck, Jan Pietersz., inw.v. Leiden, 407
pinksteren, 50
Piscator, 272, 273
Plancius, Jeremias, 223, 245, 247, 249, 290

Platevoet, Eleazar, pred. te Noordwijk, 11, 81
Plekker, Samuel de, 361, 363
Poelgeest, Gerrit van, patroon van Hoogmade, 10, 11, 219
politiquen (zie ook: libertijnen), 91
Poll, Assueris van de, 370
Pollio, pred. te Edam, 48
Polsbroek, 352, 353
Polyander, 39, 56, 315
polygamie, 289, 290
poolse broeders, zie: socinianen
Poppius, pred. te Amstelveen, later te Gouda, 64, 230, 232, 247, 248, 250, 273, 278, 279, 281, 283, 286, 329, 336, 354, 357, 358, 365
à Porta, Christianus, pred. te Hoornaar, 24, 25, 228
Portugal, de prins van, 145
praedestinatie (zie ook: verkiezingsleer, remonstrantse), 50, 52, 54, 148, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 227, 240, 246, 254, 262, 273, 277, 278, 283, 285, 286, 295, 304, 310, 322, 323, 324, 343, 347, 355
preciezen, 253, 322
predikanten, beroeping van, 6, 24, 42, 93, 129
- lijsten van, 34, 79
- nevenwerkzaamheden van, 74, 380
- ontslag van, 79
- overplaatsing van, 79
- pensioen van, 73
- regeling van 1594 van traktementen van, 72, 73
- traktementen van, 11, 24, 72, 74, 386
- weduwen van, 72, 120
preek, stof voor, 46, 48, 49, 51, 372, 378, 424
- opbouw van, 58, 59
preekrooster, 169
Pretorius, Hermannus, pred. te Tricht,

10
Prevostius, 370
priesters, 55, 72, 139, 141, 146, 150, 153, 337
priesters, gewezen, 35
Prince, Samuel de, pred. in de classis Gorinchem, 77, 266, 322, 362, 370, 371
Prinsen, Claes Jorisz., notaris te Alkmaar, 320
proefpreek (voor het H.A.), 199
proefpreek, 39, 40, 42, 49, 50, 51, 58, 245
propagandamiddelen, 280, 285
proponenten, 7, 8, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 49, 51, 55, 56, 57, 61, 232, 372
proponenten, arminiaanse, 231, 245, 247, 249, 251, 257
proponenten, contra-remonstrantse, 265
proponenten te Leiden, 60
proponentsexamens, zie: examens, kerkelijke
proposities, classicale (zie ook: proefpreek), 50, 372
proposities, vaste, 62, 63, 378
psalmberijming, zie resp.: Datheen en Marnix, psalmberijming van
psalmboeken, 16, 19, 57, 175, 178, 179, 387, 388
psalmen, 15, 173, 174, 176, 179, 184
psalmgezang, 172, 173, 186
psalmmelodieën, 175
Pullaeus, Petrus, pred. te Amstelveen, 43, 245
Puppius, pred. te Edam, 47, 48, 49, 199
puritanisme, 193
puriteinen, 193, 194, 268
Purmer, 123
Purmerend, 26, 28, 42, 43, 72, 80, 98, 114, 123, 137, 142, 143, 162, 168, 169, 172, 173, 186, 187, 189, 195, 198, 199, 200, 209, 210, 211, 212, 220, 221, 243, 264, 265, 271, 277, 294
Purmerland, 386
Putten, baljuw van, 82
Puttershoek, 107
Pyeters, Heyndrick, 181
Pijnacker, 106, 132
Pythius, pred. in de classis Woerden, 258

Quintijn, Gilles, inw.v. Haarlem, 67
Quirijnendr., Trijn, inw.v. Hoorn, 384
Raad van State, 94
- vertegenw. v. Friesland in, 291
Raedt, Livinus de, pred. te Oudewater, later te Haastrecht, 88, 235, 253, 330, 352, 353, 406, 407
Raephorst, Adraen Jansz. van, pred. te Bergen en Schoorl, 233
Ransdorp, 7, 73, 80, 387
Ravesteyn, W. van, 310, 311, 317
Reael, familie, 310
Reael, Jacob, inw.v. Amsterdam, 351
Reael, Jan Pietersz., inw.v. Amsterdam, 92
rechtspraak door kerkeraden, 201
rederijkerskamers, 340
- uit de Zuiderlijke Nederlanden, 342

rederijkersspelen, 105
Reeuwijk, 3
reformatie, 1, 9, 35, 45, 57, 144, 151, 157, 173, 320, 406
- algemene, 2
- begonnen, 4
- calvinistische, 2
regenten, 14, 31, 69, 83, 87, 91, 93, 219, 222, 224, 225, 226, 241, 278, 298, 303, 307, 308, 310, 313, 316
regentenstand, 84, 91
Rehabeam, 139
reizigers, doortrekkenden, zie: passanten
remonstranten, 35, 36, 51, 55, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 82, 101, 120, 121, 147, 149, 157, 159, 207; Hst. XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII; 404, 405, 407, 409, 410, 414, 415, 422, 423
remonstrantie van 1610, 229, 232, 233, 236, 240, 248, 249, 250, 252, 255, 259, 261, 265, 270, 272, 274, 288, 289, 322, 335 404, 407, 410
remonstrantisme, 190, 229, 236, 238, 240, 241, 242, 244, 246, 248, 250, 251, 252, 258, 273, 274, 276, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 296
Renesse, 43
reprobatie, 283
resolutie tot vrede der kerken, 1613, 261, 262, 263, 281, 286, 301
resolutie, scherpe, 1617, 269, 271
Reyersz., Isbrandus, pred. te Boskoop, 3, 235
Reynier, Lysebeth, inw.v. Haarlem, 205
Reynier, meester, inw.v. Almaar, 46
Rhoon, 328
Ries, Hans de, doopsgez. vermaner, 74

Ridderkerk, 7, 32, 46, 48, 86, 94, 109, 121, 123, 127, 168, 169, 178, 197, 198, 200, 204, 206, 210, 212
Rodenrijs, zie: Berkel en Rodenrijs
Roggius, pred. te Hoorn, 242
Rogier, L.J., 102, 127, 144, 145
Rokanje, 6, 321, 379
Rolandus, pred., 35, 315
Romanus, pred. te Goedereede, 71, 235, 280, 282, 283, 285, 330
Rombouts, Adryaen, inw.v. Ridderkerk, 127
Romein, J., 310, 311
Roocken, Maertgen, inw.v. Zevenhuizen, 153
Roorda, D.J., 83
Rosa, Hendrick, raadsheer in het Hof van Holland, 269, 407, 419
Rosaeus, Hendricus, pred. te Den Haag, 68, 74, 242, 253, 262, 263, 265, 267, 268, 269, 287, 322, 410
Rosaeus, Johannes, pred. 270, 290, 306
Rotte, 85
Rotterdam, 12, 54, 56, 80, 105, 130, 134, 189, 237, 241, 244, 245, 256, 259, 261, 262, 275, 280, 293, 302, 304, 309, 321, 328, 351, 357, 363, 367, 371, 401, 414, 415
- classis (Schieland), 40, 231, 235, 244, 245, 254, 255, 266, 268, 299, 309, 347
- classis (contra-rem), 254, 256, 270, 271, 288, 325
- classis (rem.), 300, 325
- contra-remonstranten te, 134, 256, 265, 276, 292, 323, 324, 336
- de Gulden Spijker te, 256, 276
- H. Geestmeesters te, 104
- Hoogstraat te, 414
- katholieken te, 344
- lutherse gemeente te, 157
- magistraat van, 91, 221, 254, 256, 259, 302, 306, 327, 370, 395
- Oostpoort te, 414
- ouderlingen te, 97
- predikant(en) te, 70, 214, 242, 253, 256, 259, 260, 347, 354
- remonstranten te, 71, 134, 242, 245, 316, 317, 319, 332, 333, 336, 339, 351, 356, 370
- de Rode Koe te, 256, 275
- studiekring te, 292
- Vlamingen en Brabanders te, 91
- Waalse gemeente te, 134
- het Witte Paard te, 256
- ziekentrooster te, 99
Rovenius, apostolisch vicaris, 345
Russius, pred. in Sint Anthoniepolder, later te Ouddorp, 43, 44, 67, 68, 81, 146, 173, 193
Rutgers, F.L., 83
Rutgers, Guinandus, pred. te Stolwijk, 182, 394
Rutten, Harman, inw.v. Hazerswoude, 337
Ruychaver, inw.v. Haarlem, 92, 363
Rijckewaert, Carolus, 371

Rijckewaert, Theophilus, pred. te Den Briel, 257, 258, 259, 281, 284, 285, 298, 379
Rijnland, 21, 106, 219
- landdrost van, 332
Rijnsaterwoude, 244
Rijnsburg, kastelein te, 148
Rijnsburgers, 45
Rijswijk, 124, 242, 267

sacramenten (zie ook onder doop en avondmaal), 240
Sallustius, 282
Salomo, 303
Samaria, 139
Samuel, 2
Sanlucar, 387, 388
Santen, Van, 30, 103, 114
Sapma, Dominicus, pred. te Hoorn, 70, 236, 237, 239, 240, 278, 279, 285, 336, 355, 357, 365, 367
Saravia, 54
Sas, Arien Gerritsz., inw.v. Nieuwpoort, 410
Sassemius, Martinus, pred. in de classis Dordrecht, 67
Sax, C.D., 236
Scaevola, 360
Schaeck, inw.v. Leiden, 358
Schagen, 26, 73, 386
Schardam, 98, 130, 386
Schellinkhout, 386
Schenk, Maarten, 224
Schermer, 215, 386
scherpe resolutie, zie:resolutie, scherpe
Schevenhusius, Hermannus, pred. te Hoornaar, 49, 50, 51, 52, 165, 179, 180, 424
Scheveningen, 27
Schiedam, 105, 243, 256, 321, 324, 325, 326, 347
Schieland, 327

Schieland, dijkgraaf van, 333, 414
Schieland, keur van, 1616, 268, 302
Schieland, predikanten van, 280, 282
Schietcat, Jaques, inw.v. Schoonhoven, 397, 398
Schipluiden, 24, 79, 85, 113, 121, 131, 132, 168, 171, 172, 195, 196, 201, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 218, 219, 222, 231, 284, 301, 322, 342
- dolerende gemeente te, 272
Schilperoort, gecomm. bij de classis Alkmaar, 303
schoolboekjes, 146, 162
schoolmeesters, 3, 6, 35, 36, 39, 120, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 277
- kerkelijke examens van, 5
- taken van, 164
Schoonhoven, 116, 138, 164, 178, 198, 396, 397, 398, 401
- contra-remonstranten te, 90, 243, 260, 263, 264, 266, 268, 270, 271, 293, 305, 311, 312, 324, 327, 336
- kerkenordening van 1618, 168, 172, 179
- kerkeraad van, 89, 90, 93, 196
- magistraat van, 84, 89, 264, 268, 312, 327
- predikanten te, 84, 260, 263, 293, 354, 396
- remonstranten te, 91, 243, 339, 349
- tuchtprocedure(s) te, 206, 211, 223
Schoorl, zie: Bergen en Schoorl
Schotland, 1
schuldbelijdenis, 25, 79, 130, 203, 209, 210, 211, 212, 213, 308, 349, 351, 352, 406, 409, 413, 424
- akte van, 25, 204, 210, 211, 212, 409, 430
Schulius, pred., 62
Schuylius, Herman, pred. in de classis Leiden, 255
Scribani, pater Jezuïet, 149, 313
Sechtfelt, Pieter van, inw.v. Hazerswoude, 121
secten, 53, 133, 144, 147, 148, 159, 342, 416
Seghers, Pieter, pred. te Ooltgensplaat, later te Middelharnis, 7, 69, 74
Selkart (Selcart), Caspar, pred. te Abbenbroek, 238, 257, 283, 293, 370, 423
separatie, 272
- akte van, 269, 270
Serrey, Marten Jansz., pred. te Voorhout, 7
Servet, De Trinitatis erroribus, 239
Severin, Nicolas, veldpred., 15
Sibelius, 315
Simon, Jacques, inw.v. Haarlem, 208
Simons, Menno, 343
Simonsz., Adriaen, pred. te Charlois, 140, 231, 243, 300, 353, 356, 415
Simonsz., Gerit, inw.v. Berkel en Rodenrijs, 348
Sint Anna ter Muiden, 52
Sint Anthoniepolder, 52, 173
Sint Maarten, 387
Slatius, Hendrik, pred. te Bleiswijk, 71, 229, 230, 239, 240, 278, 280, 281, 282, 283, 288, 289, 317, 325, 363, 365, 366, 367, 407, 419, 421, 422
- weduwe van, 370
Sloten, 22, 167
Sloterdijk, 167

Sluis, 15, 69
slijkgeuzen, 231, 242, 319, 321, 324, 326, 336, 346, 371
Smit, Piet, inw.v. Monnikendam, 201
Smout, Adriaen Jorisz., pred. te Rhoon, later te Amsterdam, 35, 47, 186, 219, 221, 244, 251, 256, 282, 285, 292, 309, 328, 348
Sneek, classis, 9
Snoeck, Jacob, pred. te Limmen, 81, 130
Snijder, Claes Claesen, inw.v. Monnikendam, 212
Snijer, Aelbert, inw.v. Charlois, 424
societeit, zie: broederschap
socinianen, 159, 238, 239, 254, 289
Socinus, Faustus, 238, 239, 340
Sodom, 4, 48
Soest, Hans van, inw.v. Amsterdam, 313
soldaten, 13, 14, 15, 18, 21, 119, 120, 144
- Duitse, 14
- Engelse, 14
- Franse, 14, 327
- Nederlandse, 14
- Waalse, 14
Somerhof, Christoffel, prop. in de classis Alkmaar, 45
Sonneveldt, pred. te Woudrichem, 77, 235, 331
Sopingius, pred. te Warmond, 62, 66, 77, 258, 292
Souterius, Daniel, pred. te Haarlem, 41, 43, 48, 58, 59, 183, 308

Spaarndam, 326
Spanaeus, Bernardus, pred. te Jisp, 68, 78, 81
Spanbroek, 22
Spanjaarden, 16, 120, 150, 184, 205, 290, 291, 307, 310, 339, 369
Spanje, 148, 205, 290, 291, 359, 360, 369, 393, 422
Spinder, Teunis de, inw.v. Hazerswoude, 121
Spinola, 290, 344
Spranckhuysen, Adolf, pred. in de classis Leiden, later te Haarlem, 48, 255, 353
Spruitenburch, landdrost te Amsterdam, 337, 338
Spudaeus, pred. in de classis Gorinchem, 281, 299
Spijkenisse, 28, 98
Stad aan 't Haringvliet, 93, 323, 324
stadsarmenmeesters, 103, 117
Stamperius, prop., 38
Stangerus, pred. te Oudewater, 76
Stangerus, pred. te Schipluiden, 89, 231, 284, 301, 322
Statencollege, zie: collegium theologicum
Staten Generaal, 52, 94, 193, 211, 245, 355, 370, 408, 423
Stedum, 239
Steens, Gilles, inw.v. Dordrecht, 159
steunaanvragen, 94
Stercke, Jeremias de, pred. te Hillegersberg, 244
Sticht, zie: Utrecht
stilstand, akte van, 354, 423
Stocker, Evert Cornelisz., inw.v. Den Haag, 332
Stolwijk, 30, 31, 63, 93, 107, 132, 182, 185, 194, 197, 206, 208, 210, 394, 395
- dolerende gemeente te, 270, 311
Stoutenburg, Willem van, 362, 363, 364, 368, 369, 370, 371, 421
Stralen, Matthijs Pietersz. van, pred. te Ridderkerk, Barendrecht en Mijnsherenland, 7
Streefkerk, 28
Streek, De, 150
studenten, 119, 120, 279
- in de theologie, 7, 35, 37, 38, 41, 278
studie, 55, 56, 57, 60, 99, 380
studiekring (voor bijbelstudie), 185, 292
Stuer, Hugo, pred. te Oostvoorne, 42
Sumatra, 17
supra-lapsarisme, 283
Suriano, 16, 311
Swaen, zie: Swanius
Swalmius, Eleazar, pred. te Schiedam, 332, 347
Swanius, Theodorus, pred. te Berkel en in de classis Woerden, 231, 237, 258
Swerius, 88
Swier, Jan Hendricxsz., inw.v. Haarlem, 32
Sybrands, Taco, pred. te Medemblik, 4
Sybrantsz., Pieter, inw.v. Berkel, 31
Symonsdr., Sara, wonend in Schieland, 327
synoden, Hollandse, zie resp. Zuid- en Noord-Holland, part. synode van
synoden, provinciale, 5, 14, 74

synoden, Waalse, 38, 213

tafelgebed, 180
Taurinus, Franciscus, pred. te Dordrecht, 257
Taurinus, Johannes, 236, 345
tehuizen voor oude mannen of vrouwen, 104
tekst van de preek, zie: preek, stof voor de
Telle, Reinier, 239, 284, 299, 300
Terentius, 204
Terschelling, 387
testament, 202
Testament(en), 16, 20
Testament, Nieuwe, 20, 46, 49, 181, 182
- Oude, 49, 96
Tethrode, Cornelis van, ber. pred. te Benthuizen, 391
Tex, J. den, 129
Texel, 386
Teylingen, burgemeester van Haarlem, 88
Teylingen, Van, 327
Teyts, Jan Jansz., inw.v. Haarlem, 91, 92, 315
Thamerus, Henricus, achtereenvolgens pred. te Sneek, Amsterdam (luthers), Heteren, Etten en Doeveren en Genderen, 9
Thophusius, pred. te Rotterdam, 81, 82
Thijs, Neel, inw.v. Edam, 32
Thysius, pred. 315
Thijsz., Jacob, inw.v. Leiden, 407
Tiefrin, Julienne, inw.v. Amsterdam, 126

tien geboden, 10, 49, 172, 173, 240
- gezongen, 173, 178
toehoorders, zie: liefhebbers
toepassing (onderdeel v.d. preek), 58
Tol, Adriaen Heynrickssz., 391, 392
Tol, Gerard van, 363
Toledo, Don Pedro de, 393
tolerantie, 356
- binnenkerkelijke, 251, 261, 266, 271, 272, 273, 280, 307
traditie, reformatorische, 1, 227, 230, 236, 294
tradities, katholieke, 50, 51
traktementen, zie: predikanten, traktementen van
Trelcatius, Lucas, hoogl. te Leiden, 39
Trente, concilie van, 157
Tricht, 10
Tricot, Jan, inw.v. Haarlem, 125
Trigland, Jacobus, pred. te Stolwijk, later te Amsterdam, 35, 43, 53, 57, 67, 68, 69, 70, 133, 185, 222, 260, 286, 328, 336, 394
- Kerkelijke Historie van, 71
Trollope, Anthony, 44
trouwbeloften, 153
Truyen, Davit Adriaensz., inw.v. Gouda, 268
tucht, kerkelijke (zie ook: censuur, kerkelijke), 5, 25, 31, 95, 115, 131, 144, 165, 170, 171, 198, 200, 203, 204, 205, 208, 209, 213, 215, 219, 223, 251, 321, 326, 351, 352
- normen van, 206, 380
tuchthuizen, 20
tuchtprocedure, 206, 209, 213, 214, 351
Turken, 237, 419
Tuyll, 9, 10
twaalf artikelen, zie: geloofsbelijdenis, apostolische
Twisck, Pieter Jansz., doopsgezind vermaner, 54
Twisk, 386
Tyaeus, pred. te Ransdorp en Holysloot, 7, 80, 81
Tijckmaekers, Nicolaes Nicolai, pred. te Geervliet, 353
Tijckmaker, Jeremias, pred. te Nieuwpoort, 258, 273, 317, 334, 354, 410, 413
Tijsen, Nan, inw.v. Oosterland, 188

Udemans, pred., 19, 151, 180, 183
uitdelingen, zie resp. onder brood- en gelduitdelingen
uitdelingen, diakonale, 94, 122
Uitgeest, 22, 23, 24, 37, 54, 131, 143, 172, 295
Ursinus, 231, 247
- Ned. uitgave van de grote catechismus van, 184
Ursum, 387
Utenbogaert, Johannes, pred. te Den Haag (waals), 15, 16, 59, 66, 68, 78, 87, 88, 89, 129, 159, 207, 219, 220, 227, 233, 234, 235, 236, 240, 243, 249, 252, 262, 263, 269, 273, 279, 281, 287, 288, 289, 297, 301, 313, 322, 323, 345, 358, 365, 368, 421
Utrecht (stad), 2, 65, 264, 265, 313, 325, 374
Utrecht (provincie), 5, 65, 150, 183, 245, 344, 421

Uzzia, 303

Valckenaer, Lambertus, pred. te Edam, later te Wormer, 78, 79
Valcoogh, meester, 66, 67, 166
Valerii, Valerius, pred. te Oudenhoorn, 379
Valkoog, 386
Valla, 190
Valmaer, Jacob, inw.v. Leiden, 156
Vázquez, 184, 194
Veen, 174, 237
Veenhuizen, 133, 205, 386
Veer, familie, 313
Veer, Bartholomeüs, schepen van Haarlem, 313
Veer, Gerrit de, 17, 19
Velde, Van der, inw.v. Haarlem, 163
Velde, Abraham van der, pred. in de classis Gorinchem, 60
Velsius, pred. te Rokanje, 321, 359, 365, 367, 368, 419
Venator, Adolphus, pred. te Alkmaar, 68, 74, 75, 204, 205, 230, 233, 239, 240, 248, 286, 288, 289, 290, 293, 301
Venetië, ambassadeur van, 145, 311
vergaderingen van correspondentie, zie: correspondentie, vergaderingen van
Verhoffius (Verhoeven), Egbert, pred. te Hillegom, later te Haarlem, 232, 259
verkiezing, zie: praedestinatie
verkiezingsleer, calvinistische, zie: prae-

destinatie
- remonstrantse, 229, 238, 251, 261
verklaring (onderdeel van de preek), 58
verkopingen, openbare, 28
vermaners, doopsgezinde, 54, 58, 146, 186
Vermeer, Jan Dircksen, inw.v. Zevenhuizen, 423
Verschure, Nicasius, 191
Verstegen, 159, 181
Vervou, Frederick, lid v.d. Staten v. Friesland, 291
Vezekius, Bernardus, pred., 71, 149, 355
Vianen, 35
Vinck, Willem, pred. te Katwijk aan Zee, 68
visitatie voor de avondmaalsviering, 94, 97, 191, 197, 198, 199, 201, 210
visitatie, classicale, zie: kerkvisitaties
visitatiereglementen, zie: kerkvisitatie, reglementen voor
visitatoren, classicale, zie: kerkvisitatoren
Visscher, Ysbrant Dircxsz., inw.v. Leiden, 359
Vlaardingen, 132, 142, 219, 244, 253, 273, 291
- dolerende gemeente te, 271, 272, 347
- schoolmeester te, 188
Vlaminck van Oudshoorn, Pieter de, burgemeester van Amsterdam, 83
Vlamingen, 90, 91, 92, 155, 224, 268, 292, 314, 342
Vliegher, Symon dc, pred. te Stolwijk, 394
Vlieland, 386, 387
Vlietius, pred. te Maasland, 253, 263
Vlooswijck, inw.v. Rotterdam, 69
Vlijmen, 52, 96
Voetius, Gijsbertus, 17, 35, 37, 52, 60, 332
Volkertsz., Aris, pred. te Ouddorp en Oterleek, 233
volwassendoop, zie: doopsbediening aan volwassenen
Vonck, Johannes, pred. te Hazerswoude, later te Babyloniënbroek, 10, 78
Vondel, Joost van den, 43, 66, 71, 77
- Decretum horribile, 284
Voogt, Jan de, inw.v. Leiden, 318, 407
voorbeschikking, zie: praedestinatie
Voorburg, 7, 73, 337
Voorhout, 7, 80
voorlezers, 11, 164, 165, 166
Voorne, baljuw van, 380, 381, 382
Voorschoten, 26, 77, 81, 148, 198, 200, 265, 357
voorzangers, 164
- examen voor, 179
vorstianen, 159, 257
Vorstius, Conradus, 240, 279, 288, 289, 306
Vossius, G.J., 101
Vrancken, 88, 344
Vredericksz., Willem, inw.v. Krommenie, 295
Vries, Johannes de, pred. te Stad aan 't Haringvliet, later chirurgijn te Nieuwkoop, 7, 74, 257, 323, 324
Vries, Matthis de, inw.v. Hoornaar, 85
vroedvrouwen, 138

vroegpredikatie, 168
Vrij, Frederick de, burgemeester van Amsterdam, 83, 91, 335
Vuyst, Pieter de, dochter van-, inw.v. Hazerswoude, 121
vijf artikelen, zie: remonstrantie
Vijven, Abraham, inw.v. Rotterdam, 256, 259, 260, 276, 306, 395, 396

Waalse kerken, zie: gemeente, Waalse
Waalwijk, 282, 337
waardgelders, 269, 335, 407
Waasbeek, 151
Waddinxveen, 6, 96, 336
Wael, Quinte de, inw.v. Hazerswoude, 121
Walaeus, Antonius, 218, 315
Walen, 124, 126, 213, 314
Walenburg, pred. in de classis Leiden, 258
Walich, inw.v. Haarlem, 100
Warder, zie: Oosthuizen en Warder
Warmenhuizen, 7, 84, 270, 344, 386
Warmond, 10, 62, 77, 244, 332, 342, 407
- de heer van, 10
Wassenaar, 52, 79, 130
- baljuw van, 340
Wassenaar-Obdam, 69
Wassenbergh, pred. te Bodegraven, 25, 26
Wassenbergh, pred. te Kalslagen, 257
Waterland, 30, 150, 205, 343
- doopsgezinden in, 146, 152, 175
Waterlanders, 125
Wattelier, pred., 77, 239
Waverveen, 76
wederdopers, zie: doopsgezinden

wederkeer, akte van, 415
wederopneming, akte van, 423, 431
weekdienst, 169, 170
weeshuizen, 104
weesmeesters, 163
Weesp, 244
Weever, Lou, inw.v. Hazerswoude, 121
Wel, Wilhelmus van der, prop. in de classis Gorinchem, 41
Welier, inw.v. Rotterdam, 292
Welsing, H., 288, 289
Welsing, Isaac, pred. te Hoorn, 239, 253, 328, 329, 354, 365, 366, 367, 368
Werkendam, 10, 109
Wervenhove, 386
Wesel, Hilleken Jans van, inw.v. Edam, 195
Westermannus, 183
Westerwold, pred. te Middelharnis, 82
Westfriesland, Admiraliteit van, 211
- Staten van, 383
Westmaas, 107
Westzaan, 136, 219
wet, zie: tien geboden
Wevers, Aeltgen, inw.v. Heinenoord, 122
Wezel, artikelen van, 1568, 5, 96, 98, 164
Widmarius, pred. te Uitgeest, 54
Wieringen, 132, 386
Wiggertsz., Cornelis, pred. te Hoorn, 4, 139, 186, 198, 227, 282, 301
Willem van Oranje, 385
Willems, Gerrit, inw.v. Haarlem, 25
Willems, Geurt, inwoonster van Assendelft, 153, 406
Willemsdr., Claertgen, inw.v. Schipluiden, 209, 211
Willemsen, Jacob, inw.v. 't Woud, 131
Willemstad, 126
Willemsz., Aert. inw.v. Schoonhoven, 90
Willemsz., Claes, inw.v. Krommenie, 390
Willemsz., Franck, pred. te Hoogmade, 10, 11
Willemsz., Isbrand, zie: Laet, I.W. de
Willemsz., Jan, inw.v. Barendrecht, 167
Winkel, 386
Winsemius, pred. te Schardam en Etersheim, 130
Winsing, 11
Winwood, 312
Witsen, Gerrit Jacobsz., burgemeester van Amsterdam, 83
Witsen, Jonas, burgemeester van Amsterdam, 83, 91
Witt, de tijd van Johan de, 83
Wittius, Daniël, pred. te Schoonhoven, 239, 260, 263, 354, 396, 397, 398
Woerden, 26, 67, 92, 124, 157, 158, 184, 243, 270, 292, 318, 325, 333, 343, 408
- classis, 22, 107, 244, 245, 252, 253, 255, 267, 270, 298, 346
Wognum, 141, 386
Wormer, 79, 142, 171
Wtenbogaert, zie: Utenbogaert

Woubrugge, 96, 107, 109
't Woud, 24, 92, 93, 116, 131, 132, 167, 197, 198, 199, 210, 212
Woudrichem, 235, 331
Wijckentoorn, pred. te Goedereede, 73
Wijdenes, 386
Wijk, 166
Wijk aan Zee, 6, 96

Y, 73
Ypeij, A., 128
Ysbrantsz., Philips, inw.v. Naaldwijk, 211

Zaandam, 56, 60, 93
zakenleven, zie: handel
Zandvoort, 75, 105
Zeeland, 24, 207, 374
zeerovers, 19
Zegwaard, 80
zending, 149
Zevenbergen, 22, 35
zevenendertig artikelen, zie: Geloofsbelijdenis, Nederlandse
Zevenhuizen, 4, 31, 32, 85, 103, 153, 154, 193, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 209, 212, 222, 235, 243, 244, 325, 330, 331, 336, 351, 364, 423, 431
- dolerende gemeente te, 270, 302, 315, 324
ziekenbezoek, 98, 380
ziekentroosters, 16, 18, 19, 93, 98, 99, 100, 101, 140, 142
- examen voor, 19, 100
zigeuners, 138, 139
Zoetermeer, 22, 52, 62, 65, 67, 80, 81, 132, 153, 258, 294, 301, 318, 325, 331, 336, 342, 349
- dolerende gemeente te, 270, 271, 272, 347

Zoeterwoude, 77, 265
zondagsevangeliën, zie: dominicalen
zondagswetgeving, 26, 27, 28
Zuiderdorp, 386
Zuiderlijke Nederlanden, rederijkerskamers uit, 342
Zuiderwoude, 109, 141, 386
Zuid Holland, 39, 73, 241, 244, 255, 269, 299
- baljuwschap, 28
- baljuw van, 29, 394
- classes van, 260
- reglement voor de kerkvisitatie in, zie: kerkvisitatie, regl. v.
- particuliere synode van, 1 (1588), 4 (1618), 5 (1601), 12 (1619), 14 (1625), 26 (1600), 27 (1621), 38, 52, 64, 76 (1593), 90 (1620), 96 (1595), 109 (1596), 118, 138 (1621), 151, (1622), 157 (1604 en 1625, 174, 175, 215 (1601), 222 (1625), 308 (1619), 346 (1620)
- gedeputeerden van de part. synode, 249
Zuidland, 86, 171, 185, 200, 266
Zuidnederlanders (zie ook: Vlamingen resp. Brabanders), 184
Zuilichem, 10
Zunderdorp, 52
Zwaag, 386
zwakzinnigen, 143
Zwammerdam, 21
Zwartewaal, 94, 97, 98, 132, 134, 143, 163, 168, 169, 171, 196, 200, 210, 213, 214, 219, 324, 325
Zwitserland, 1
Zwijndrecht, 113
Zijderveld, 11
Zijpekarspel 386

Index van bijbelteksten
Niet opgenomen zijn de teksten, vermeld in bijlage XLII.

pentateuch	49	Spreuken	20
Genesis	48, 49	Prediker 7 : 3	65
Genesis 18	48	Hooglied	185
18-19	48	profeten	49
19	165	Jesaja	47, 48, 49,
Exodus	49		372
4 : 24-26	2	Ezechiël 18	136
12 : 47	390	20 : 18-19	50
20	136	Daniël	48
Leviticus 26 : 1	50	7	237
Numeri 15 : 30,	390	Amos	372

Deuteronomium	48	Jona	47, 48
13	287	Nahum	48
17 : 12	390	Zefanja	48
23 : 9	50	Haggai	48
historische boeken	49	Mealeachi	47
I Samuël 8 : 1-3	2	Mattheüs	47, 49, 50,
dichterlijke boeken	49		372
Psalmen	48, 372	3 : 1	63
8 : 1	57	5 : 2	249
33 : 11	191	7 : 24-27	217
36 : 6	57	10 : 14	15
40 : 6-9	59	11 : 28	281
62 : 10	304	16 : 16	379
82	303	16 : 18	379
104 : 14	57	18	377, 390
110 : 4	379	26	173
127 : 1	57	Marcus	47, 50, 372

3 : 5	263	II Corinthe	372
6 : 30-34	262	5 : 19-21	51, 379
Lucas	47, 48, 49,	5 : 20	56
	50, 372	5 : 21	50
14 : 34-35	281	Galaten	47, 48, 64,
15 : 7	391		372
Johannes	47, 49, 50,	5 : 19-23	50
	52, 228, 372	6 : 2-5	50
1 : 17	379	6 : 14	51
1 : 33	379	Efeze	48, 49, 52, 372
3 : 1	379	2 : 8-10	50, 379
3 : 36	50	4 : 22-28	50
6 : 14	379	4 : 28	51
6 : 44	51	5 : 23	51
17 : 1	379	Philippenzen	372
17 : 3	47	2 : 12	246
18 : 36	379	3 : 12	50
Handelingen	48, 49, 372	Colossenzen	372
2	50	2 : 18	285
4 : 13	35	‘11’	42
7 : 51-52	281	I Thessalonicenzen	372
8	181	II Thessalonicenzen 2 : 3	237
14 : 17	57	2 : 10	148
17 : 24	51	3 : 6	390
20 : 8	4, 51	3 : 14-15	4
20 : 28	303	I Timotheüs	49, 372
26 : 18	63	2 : 4	245
26 : 25	181	3 : 4	2
Romeinen	47, 49, 50,	4 : 7	51
	52, 228, 277,	4 : 10	47
	372	5 : 20	213
1 : 16	379	6 : 17	57
3	136	II Timotheüs	372
3 : 20	50	2	136

3 : 23	379	2 : 4	74
7	249	2 : 8	379
8	50	3	379
8 : 12-16	50	Titus	372
8 : 28-30	50	3 : 10-11	4
8 : 31	41	Hebreeën 7, 26-27	51
9	50, 54	Jacobus	48, 372
10	56	I Petrus	48, 372
11	136	1 : (20)	191
12	376	2 : 21	50
16 : 17	4, 405	3 : 3-4	57
I Corinthe	48, 50, 372	3 : 15	249
1 : 17	56	5 : 10	59
2 : 14	379	I Johannes 3 : 9	292
5	390	5	379
5 : 12-13	126	5 : 7	51
7	136	5 : 20	379
10 : 13	57	Openbaring	48, 49
11	173	1-3	48, 49
14 : 19	174	IV Ezra	183

Tobias	183	Baruch	183
Judith 9 : 16	183	I Maccabeeën	183
Wijsheid 3 : 1	183	II Maccabeeën	183
Spreuken van Jezus Sirach	20, 183	III Maccabeeën	183